

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ANNA M. ΑΝΔΡΕΟΥ

Από την υπηρεσία στον σουλτάνο στη στελέχωση του ελληνικού κράτους: η περίπτωση του Μιχάλβοδα Σούτσου, 1804-1864

Διδακτορική Διατριβή

Η διδακτορική διατριβή υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ» από πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», 2014-2020. Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου ερευνητικού δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας - 2^{ος} Κύκλος» (MIS-5000432), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Επίσης η διδακτορική διατριβή ενισχύθηκε οικονομικά από το Ίδρυμα Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού κατά το ακαδημαϊκό έτος 2021-2022.

Μυτιλήνη
Ιανουάριος 2023

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Σπύρος Καράβας, Ομότιμος Καθηγητής (επιβλέπων), Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Ελένη Γκαρά, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια (μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής), Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Μαρία Σταματογιαννοπούλου, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια (μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής -Αφουηρητήσασα), Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Νίκος Θεοτοκάς, Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Ανδρέας Λυμπεράτος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Νίκος Ροτζώκος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Ποθητή Χαντζαρούλα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Copyright © Άννα Ανδρέου 2022

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής εξολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

À mon roi...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα.....	7
Εισαγωγή.....	12
Συντομογραφίες.....	33

Μέρος Α΄

Ο Μιχάλβοδας στην ελληνική ιστοριογραφία

Κεφάλαιο πρώτο: Η ονοματολογία και η προσωπογραφία του Μιχαήλ Σούτσου μέσα από τις εγκυκλοπαιδείες: διευκρινήσεις και προβλήματα.....35

1. Πολλά ονόματα αλλά ένα πορτρέτο.....35
2. Ο Σούτσος των Εγκυκλοπαιδειών.....46
3. Η τύχη του Μιχαήλ Σούτσου στα σχολικά εγχειρίδια του 20^{ου} αιώνα και στο διαδίκτυο.....59

Κεφάλαιο Δεύτερο: Ο Σούτσος μέσα από την ελληνική ιστοριογραφία: οι αντιφάσεις και οι αποσιωπήσεις των πηγών για την συμμετοχή του στην Φιλική Εταιρεία.....65

1. Η πρώτη ελληνική ιστοριογραφία και ο *Μιχάλβοδας*: μεταξύ δύο άκρων.....65
2. Ιστοριογραφικές εκδοχές.....71
3. Η διάσωση της υστεροφημίας: οι εκούσιες σιωπές.....92
4. Ο Σούτσος του 20^{ου} αιώνα: οι ιστοριογραφικές εμμονές και σιωπές και τα αναπάντητα ερωτήματα.....100

Μέρος Β΄

Ένας τυπικός αξιωματούχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1804-1819.

Κεφάλαιο Τρίτο: Οι προϋποθέσεις μιας λαμπρής σταδιοδρομίας.....109

1. Οι οικογενειακές καταβολές και τα πρώτα του πολιτικού βίου μαθήματα.....109
2. Οι «γαλλόφρονες» Σούτσοι: δίκτυα και σχέσεις που δοκιμάστηκαν.....120
3. Ο Χαλέτ Εφέντη, ο Καρατζάς και η Ρωξάνη.....126
4. Οι καλοί οιωνοί: στο σωστό μέρος, τη σωστή στιγμή, με τους «σωστούς» ανθρώπους.....132

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Μεγάλη Διερμηνεία, το «Επεισόδιο Καρατζά» και η «Τετραρχία» (1817-1819).....138

1. Το πρώτο σκαλοπάτι: Μέγας Δραγουμάνος και μυστικοσύμβουλος.....138

2. Τριγμοί από τη Βλαχία.....146
3. Ο Κανουνναμές του 1819: δόλος ή φυσικό επακόλουθο;.....152

Μέρος Γ΄

Η διακυβέρνηση στην Μολδαβία και η «ασυνήθιστη πολιτική συγκυρία», 1819-1822.

Κεφάλαιο Πέμπτο: Ο δύσκολος δρόμος για το Ιάσιο.....157

1. Το ευτυχές γεγονός και το λαμπερό περιτύλιγμα.....157
2. Όψεις της διακυβέρνησης της Μολδαβίας επί των ημερών του Μιχάλοδα:
η απότομη προσγείωση στην πραγματικότητα.....163
3. Φωτισμένη Δεσποτεία πάσης Μολδαβίας.....171

Κεφάλαιο Έκτο: Από την ένταξη στη Φιλική Εταιρεία στο «σοκ» της εισβολής του Αλέξανδρου Υψηλάντη, (1820-1821).....182

1. Ο γρίφος της αργοπορημένης μήσης και το
«ανορθόδοξο» κίνητρο.....182
2. Παίζοντας σε πολλά ταμπλό.....195

Κεφάλαιο Έβδομο: Το ανάποδο πέρασμα του Προύθου και η επαφή με τους Δεκεμβριστές: κοινοί ιδεολογικοί τόποι ή σχέσεις αμοιβαίου συμφέροντος; (1821-1822).....208

1. Ο άνθρωπος που ανέτρεψε τα πάντα.....208
2. Σε κατάσταση αναμονής. Το σχέδιο για μια Ελληνική Αυτοκρατορία
και η διάψευση των προσδοκιών.....216
3. Μήλον της έριδος.....222

Μέρος Δ΄

Σχέδια με φόντο το στέμμα

Κεφάλαιο Όγδοο: Ο «τετραετής ειργμός» στην Γκορίτσια (1822- 1825).....226

1. Η αρχή των δεινών και η ανατροπή των σχεδίων.....226
2. Τριών χρόνων εμπαιγμοί.....230
3. Στο μεταξύ καιρός για διάβασμα και γράψιμο.....238
4. Η αποκήρυξη της ιδιότητας του Φιλικού.....242

Κεφάλαιο Ένατο: «Ασκήσεις επί χάρτου» στην Πίζα (1825- 1828).....247

1. Μεταξύ πεθερού και Ιγνατίου.....247
2. Ο καλός Εϋνάρδος και ο ακόμη καλύτερος Ιγνάτιος.....254

3. Το ανολοκλήρωτο Υπόμνημα: η προετοιμασία για μια ηγετική παρουσία.....	259
Κεφάλαιο Δέκατο: Η δύσκολη αρχή της διπλωματικής καριέρας (1829-1832).....	269
1. Η ανασκευή της «πραγματικότητας»: το βιογραφικό σημείωμα και οι μισές αλήθειες.....	269
2. Η αργόσυρτη πορεία προς τον διορισμό.....	276
3. Ο <i>Φαναριώτης</i> του Καποδίστρια.....	284
Α. Κερδίζοντας την εμπιστοσύνη του Κυβερνήτη.....	284
Β. Περί δανείου, εκλογής μονάρχη και άλλων τινών.....	295
Κεφάλαιο Ενδέκατο: Τα «σκοτεινά» χρόνια των διπλωματικών αποστολών στην Αγία Πετρούπολη και στο Λονδίνο (1833-1839).....	303
1. Από το Παρίσι στην Αγία Πετρούπολη, (1833-1834).....	303
2. Το ταξίδι στην Ελλάδα και οι μεγάλες προσδοκίες, (1835).....	318
3. Οι πικρές διαπιστώσεις και η μετάθεση στο Λονδίνο, (1835-1838).....	328
4. Ο τελευταίος σταθμός της περιπατητικής ζωής του διπλωμάτη 1838.....	336
Κεφάλαιο Δωδέκατο: Η εγκατάσταση στην Αθήνα και οι μάταιες ελπίδες για τα ανώτατα αξιώματα (1839-1854).....	344
1. «Το εντευκτήριον της αριστοκρατικής Φαναριώτικης τάξεως των Αθηνών» και τα συνοικέσια.....	344
2. Καλοί οιωνοί αλλά λάθος προβλέψεις.....	355
3. Ο παρ' ολίγον αντιβασιλιάς της ελληνικής ορθόδοξης μοναρχίας, (1843).....	370
4. Η Μεγάλη Αδελφότητα: το κόκκειο άσμα του πολιτικού βίου του <i>Μιχάλβοδα</i> (1844-1854).....	378
Εν είδει επιλόγου.....	394
Βιβλιογραφία	407
Παράρτημα	433
Γενεαλογικό δέντρο.....	448

Προλεγόμενα

Κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών είχα την ευκαιρία να μελετήσω μια όψη της «πολύπλοκης» φαναριώτικης κοινωνίας μέσα από τις *Εφημερίδες* του Παναγιώτη Κοδρικά. Το συγκεκριμένο έργο άσκησε μεγάλη επίδραση στα επιστημονικά μου ενδιαφέροντα και επικαθόρισε ως ένα βαθμό την πρόθεσή μου να καταπιαστώ με την μελέτη του βίου και της πολιτείας ενός άλλου Φαναριώτη, του Μιχαήλ Σούτσου.

Ο μαρτυρία του Κοδρικά υπήρξε εξόχως σημαντική, διότι μου αποκάλυψε όψεις του φαναριώτικου τρόπου σκέψης, της φαναριώτικης νοοτροπίας, που διαπερνά όλο το φάσμα των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων όσων την αποκτούσαν μέσω της εκπαίδευσης και της βιωματικής εμπειρίας ως διακριτό κοινωνικό γνώρισμα ή και όσων την κληρονομούσαν ως γόννοι των σημαντικότερων φαναριώτικων οικογενειών. Εάν ο Κοδρικός ανήκει στην πρώτη κατηγορία, σε αυτούς που είχαν εκπαιδευτεί, ο Σούτσος ανήκε στην δεύτερη κατηγορία, σε αυτούς που την είχαν κληρονομήσει.

Το ενδιαφέρον μου ανατροφοδοτήθηκε μέσα από την πρόσφατη βιβλιογραφία τη σχετική με τους Φαναριώτες και τον ρόλο τους τόσο στο οθωμανικό πλαίσιο όσο και σε εκείνου του εθνικού κράτους. Ο Μιχαήλ Σούτσος αποτελεί ένα πρόσωπο, το οποίο όπως και άλλοι επιφανείς Φαναριώτες όχι μόνο βίωσαν την Ελληνική Επανάσταση, αλλά ενεπλάκησαν πολιτικά σε αυτήν ακόμα και εάν η εμπλοκή τους υπήρξε αμφιλεγόμενη.

Ευχαριστώ λοιπόν τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Σπύρο Καραβά που με εμπιστεύτηκε όταν αποδέχθηκε να επιβλέψει ως θέμα της διατριβής την πολιτεία του Μιχαήλ Σούτσου και ο οποίος εκτός από επιβλέπων της διατριβής υπήρξε καθηγητής μου καθ' όλη τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών. Χρόνια 11 στον αριθμό, όχι και λίγα.

Του είμαι βαθύτατα ευγνώμων για τις γνώσεις, τις οδηγίες, τις συμβουλές, την αυστηρή κριτική του και κυρίως την ενθάρρυνσή του σε στιγμές αγωνίας και άγχους, που αναπόφευκτα προκαλούνται κατά τη διάρκεια μιας έρευνας. Τον ευχαριστώ για τις στιγμές «διαφωνίας», διότι

αποτελέσαν κίνητρο για να προσεγγίσω με άλλον τρόπο τόσο την ίδια την έρευνα όσο και τον τρόπο διεξαγωγής της, κυρίως όμως για να βελτιωθώ. Πάνω απ' όλα του είμαι ευγνώμων διότι η μαθητεία κοντά του, πλούσια σε όλα της, μου δίδαξε να προσπαθώ να αναζητώ όπως εύστοχα έλεγε ο Henry James «το κρυφό μοτίβο στο σχέδιο του χαλιού.» Να αναζητώ δηλαδή το νήμα της αλήθειας, της οποιασδήποτε αλήθειας, και να την αντιμετωπίζω ακόμα κι αν αυτή δεν είναι εκείνη που περίμενα. Δεν είναι μόνο καθηγητής, αλλά και δάσκαλος.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στις συνεπιβλέπουσες καθηγήτριες και μέλη της Τριμελούς Επιτροπής. Την κ. Ελένη Γκαρά και την κ. Μαρία Σταματογιαννοπούλου, οι οποίες αμφότερες ως καθηγήτριες μου με εφοδίασαν με γνώσεις, δεξιότητες, συμβουλές και υποστήριξη, διευκολύνοντας σημαντικά την μελέτη και ανάλυση των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Την «γνωριμία» μου δε με τον Κοδρικά την οφείλω στην κ. Γκαρά. Την πρώτη μου επαφή με ανέκδοτο αρχειακό υλικό την οφείλω στην κ. Σταματογιαννοπούλου.

Η διδακτορική έρευνα και η συγγραφή της διατριβής δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη βοήθεια και τη στήριξη σημαντικών προσώπων εκ των οποίων άλλα μου ήταν ήδη γνωστά και άλλα είχα την τιμή και τη χαρά να γνωρίζω ακριβώς εξαιτίας της έρευνας.

Η διατριβή βασίστηκε κυρίως στο αρχειακό υλικό του Αρχείο Σούτσου-Καρατζά, το οποίο απόκειται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείο Μπενάκη. Ως εκ τούτου, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους υπευθύνους των Ιστορικών Αρχείων. Η έρευνα συμπληρώθηκε από αρχειακό υλικό και άλλων οργανισμών, φορέων και ιδρυμάτων. Στην Αθήνα από την Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους το Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, την Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, την Βιβλιοθήκη της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, το Ινστιτούτο Πούσκιν και το Ιστορικό Αρχείο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ευχαριστώ τις διευθύνσεις και τους υπευθύνους όλων των παραπάνω φορέων και οργανισμών για τη διευκόλυνση της πρόσβασής

μου και την αποστολή ψηφιοποιημένων αντιγράφων. Ιδιαίτερως ευχαριστώ την κα. Ευφροσύνη Παναγοπούλου, υπεύθυνη Αναγνωστηρίου της Γενναδείου Βιβλιοθήκης για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τις επισκέψεις μου. Τον Μητροπολίτη Μυτιλήνης κ. κ. Ιάκωβο και την Διαρκή Ιερά Σύνοδο, που έκανε αποδεκτό το αίτημα έρευνας μου στα αρχεία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Επίσης, είμαι ιδιαίτερως ευγνώμων στον τότε Επίσκοπο Θεσπιών και Πρωτοσύγκελο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, νυν Μητροπολίτη Φθιώτιδος, κ. κ. Συμεών για τις διευκρινήσεις του σε ζητήματα νομοκανονικής φύσεως, που άπτονται πτυχών του θέματος της διατριβής.

Στη Θεσσαλονίκη, στο Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και ειδικά στην κα. Μαρία Σκορδίτη για την αμέριστη βοήθεια, την κατανόηση και τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις που είχα την ευκαιρία να κάνω μαζί της. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στους υπευθύνους των Γενικών Αρχείων του Κράτους του νομού Κερκύρας για την άμεση απόκρισή τους σε κατά καιρούς αιτήματά μου για την αποστολή ψηφιοποιημένων επιστολών του Μιχαήλ Σούτσου.

Ευχαριστώ επίσης τους υπεύθυνους οργανισμών και ιδρυμάτων του εξωτερικού. Συγκεκριμένα το Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (ΑΒΠΡΠ), το Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Αρχαίων Εγγράφων (ΡΓΑΔΑ), την Βιβλιοθήκη της Γενεύης, τα κρατικά αρχεία της Αυστρίας και τα Κρατικά Αρχεία της Γενεύης για την απόκριση, κατανόηση και αποστολή ψηφιακών αντιγράφων που φώτισαν ανέλπιστα και σημαντικά όψεις της έρευνας. Την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους, την Ιερά Μονή Ιβήρων και την Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου και ιδιαίτερως τον κ. Ιωάννη Μελιανό για την αποστολή ψηφιοποιημένων αντιγράφων των χρυσοβούλων του Μιχαήλ Σούτσου που απόκεινται στην Βιβλιοθήκη της Μονής. Και φυσικά το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ιδιαίτερως την κ. Δέσποινα Καμάτσου, η οποία όλα αυτά χρόνια μερίμνησε με ευγένεια, υπομονή, φροντίδα και αγάπη για κάθε αίτημά μου.

Τέλος, είμαι ιδιαίτερως ευγνώμων στην Πόπη Πολέμη την οποία είχα την τιμή και χαρά να γνωρίσω. Η ευγένειά της, η βοήθειά της και οι συνεχείς

παραινέσεις της δημιούργησαν νέους ορίζοντες στην αναζήτηση και ανάλυση των δεδομένων. Στη Πρεσβεία της Ρωσία στην Αθήνα και ιδιαιτέρως στον κ. Θεόδωρο Καλαίντοφ, γραμματέα της Ρωσικής Πρεσβείας για την ευγένεια και την προθυμία του να συζητήσει μαζί μου για ζητήματα που αφορούσαν την διατριβή, ειδικά στο κομμάτι των ελληνορωσικών σχέσεων. Καθώς επίσης και για καθοδήγησή του σε θέματα αναζήτησης και επικοινωνίας με τα ρωσικά αρχεία και με πρόσωπα που ασχολούνται με ζητήματα της ρωσικής ιστορίας. Στον ιστορικό Σουκρού Ιλιτζάκ για την ευγένεια που είχε να μοιραστεί μαζί μου πρωτογενές υλικό από τα Οθωμανικά Πρωθυπουργικά Αρχεία (BOA). Στον Ovidiu Radu για την αποστολή σπάνιων βιβλίων από τη Ρουμανία. Στην Christine Philliou και τον Σωκράτη Πετμεζά που με βοήθησαν να αποκτήσω πρόσβαση στο δυσεύρετη διδακτορική διατριβή του Σωκράτη Ζερβού.

Στις καθηγήτριες μου, στα τουρκικά Fatos Lazari για την επαλήθευση σε μεταφράσεις παραθεμάτων από την τουρκική βιβλιογραφία και Ελμίρα Ζινατουλίνα για την μετάφραση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών από τη ρωσική γλώσσα. Στην παιδική μου φίλη, Μιλένα Γκέγκιου, για τη βοήθεια μου που προσέφερε, φωτογραφίζοντας έναν ολόκληρο φάκελο που απόκειται στα κρατικά αρχεία της Αυστρίας.

Αφήνω τελευταία την οικογένειά μου, στην οποία είμαι βαθύτατα ευγνώμων για την αμέριστη υπομονή και κατανόηση που επέδειξαν όλο το χρονικό διάστημα της έρευνάς μου και που υπέμειναν τις αγωνίες και τις ιδιοτροπίες μου. Κυρίως όμως στη μητέρα μου, δίχως την βοήθεια και την κάθε είδους ενίσχυσή της όχι μόνο δεν θα είχε περατωθεί η διατριβή, αλλά δεν θα είχε καν ξεκινήσει. Ακοίμητος φρουρός στις αγωνίες, τις απογοητεύσεις μου, τα όνειρά μου, τις επιλογές μου—δύσκολες κάποτε οι τελευταίες.

Επίσης, ευχαριστώ όλους εκείνους που είτε για λόγους μετριοφροσύνης είτε για λόγους ανωτέρας βίας δεν δύναμαι να τους ευχαριστήσω ονομαστικά. Η στήριξή τους, η οποία επιμερίζεται σε ακρόαση των αγωνιών μου και σε παροχή συμβουλών αποτέλεσαν ερεθίσματα προβληματισμού και βελτίωσης. Ένα άτομο, που σε μια στιγμή ταλάντευσης και αγωνίας, στις 16 Σεπτεμβρίου 2019, δεν με άφησε να τα παρατήσω, θα το ευγνωμονώ αιώνια. «Και έτσι η

εσχάτη πλάνη χείρων της πρώτης»¹ ήταν κάποια από τα λόγια του τότε. Αν η προσπάθειά μου φτάσει ποτέ στα χέρια του θα καταλάβει πολύ καλά τι εννοώ διαβάζοντάς την. Δεν θα τα είχα καταφέρει χωρίς την ηθική υποστήριξη του.

Είμαι ευγνώμων στο Κρατικό Ίδρυμα Υποτροφιών (ΙΚΥ) για την χορήγηση της τριετούς υποτροφίας, δίχως την οποία θα ήταν αδύνατη η πραγματοποίηση της έρευνας. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον Πρόεδρο του Ίδρυματος Παιδείας και Ευρωπαϊκού Πολιτισμού (ΙΠΕΠ) κ. Νίκο Τρίχα, καθώς και στο Διοικητικό Συμβούλιο για την ενιαύσια οικονομική ενίσχυση κατά το ακαδημαϊκό έτος 2021-2022, η οποία συντέλεσε στην αποπεράτωση της διατριβής. Χωρίς τις οικονομικές ενισχύσεις αμφοτέρων οποιοδήποτε σχεδιασμό της έρευνας θα είχε μείνει απλώς στα σκαριά. Τις χειρίστριες των φακέλων μου κκ. Δελλή και Κίκερη (ΙΚΥ), καθώς και κ. Γεωργιάδου (ΙΠΕΠ), ευχαριστώ ξεχωριστά για την υπομονή και την ευγένεια με την οποία απαντούσαν σε κατά καιρούς ερωτήματά μου.

Τέλος, και τούτο ας μην ξενίσει τον αναγνώστη, είμαι ευγνώμων στον Μιχαήλ Σούτσο. Ανακάλυψα το αρχείο του κάπως τυχαία, χωρίς σχέδιο έρευνας παρά μονάχα με τη θέληση να ασχοληθώ με τους Φαναριώτες. Αυτός ήταν ο αρχικός μπουσουλός, κάπως απλοϊκός από άποψη προβληματικής και μεθοδολογίας. Από τον Οκτώβρη του 2017 που έπεσε στην αντίληψή μου το αρχείο του, ξεκίνησα να ψάχνω, να διαβάζω, να μαθαίνω. Δεν μου αποκάλυψε μονάχα την ιστορία μιας άλλης εποχής, σημαντικής σε όλα της, αλλά με μύησε σε έναν τρόπο σκέψης ούτε ολότελα ξένο, ούτε όμως ολότελα γνώριμο.

Διαβάζοντας πάλι και πάλι τον βίο του ή έστω τα βιογραφικά για εκείνον στοιχεία, ένιωσα στο μέτρο φυσικά του δυνατού τις αγωνίες του, τον θυμό του, την αγανάκτησή του, την αγκυλώσεις του, τις απογοητεύσεις, την πίκρα του. Περιπλανήθηκα μαζί του ανά την Ευρώπη, γνώρισα μέσα από τη ματιά του τα μέρη όπου βρέθηκε. Για να το πω διαφορετικά η συντροφιά του εκτός από διδακτική ήταν και καλή· σε στιγμές χαράς και σε στιγμές πίκρας, οι τελευταίες ουκ ολίγες, άκρως διδακτικές και αυτές.

¹ Κατά Ματθαίον, (27, 64).

Εισαγωγή

«Μα η ιστορία δεν έχει σκοπό να κρίνει, έχει σκοπό να καταλαβαίνει, και όταν μπορεί, να συναγει από τα περασμένα προβλέψεις για τα μελλοντικά».

Κ. Θ. Δημαράς²

«Και ταύτα μιν τα βραχέα έστωσαν ειρημένα ενταύθα περί του Μιχαήλ Σούτσου ατέχνως ούτω και οπωσδήποτε, έως αν κάλαμος επιτήδειος και τεχνικός βιογραφήση τον άνδρα επαξίως της γεραράς χορείας, εις ην και αυτός ανήκει εν τοις πρώτοις των ευδόξων υπέρ της πατρίδος αγωνιστών.»

Κουτογόνης, «Λόγος Επικήδειος εις τον Πρώην Ηγεμόνα Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου»

Η Ελληνική Επανάσταση αποτελεί αναμφισβήτητα την κορυφαία στιγμή της νεότερης ελληνικής ιστορίας, καθότι υπήρξε η αφετηρία μιας μακράς και επίπονης διαδικασίας που οδήγησε στην συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Παράλληλα η Επανάσταση ήταν κάτι περισσότερο από αυτό, διότι αποτελεί η ίδια προϊόν μιας επίσης μακράς περιόδου πολυεπίπεδων κρίσεων και μετασηματισμών που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά έχουν τις ρίζες τους στον ευρωπαϊκό χώρο. Οι δυναμικές που απελευθέρωσε άλλαξαν ριζικά και σε βάθος χρόνου τον χάρτη της περιοχής των Βαλκανίων με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Συνεπώς έχουμε να κάνουμε με ένα γεγονός ευρωπαϊκό, αν όχι παγκόσμιο.³

Ως εκ τούτου η προσέγγιση της Ελληνικής Επανάστασης είναι δύσκολο εγχείρημα εξαιτίας της πολυπλοκότητάς της, κάτι που αποτυπώνεται και μέσα

² «Περί Φαναριωτών», στο Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 2009, σ. 238.

³ Πρβλ. Ν. Θεοτοκάς, «1821: Όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει» στο Α. Λιάκος (επιμ.), *1821 Διακόσια χρόνια ιστορίας, Η δημοκρατική παράδοση 14+1 κείμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 2021.

από τη σύνθεση των ανθρώπων που συμμετείχαν σε αυτήν· έμποροι, αρματολοί, κλήρος, ναυτικοί, λόγιοι, αλλά και Φαναριώτες. Πώς έβλεπαν τη συμμετοχή τους και τι προσδοκούσαν μέσα από αυτή οι προαναφερθείσες κοινωνικές ομάδες; Εάν η απάντηση για εμάς σήμερα μπορεί να θεωρείται αυτονόητη, για όσους συμμετείχαν στην Επανάσταση δεν ήταν. Τουλάχιστον αυτό προκύπτει για τον τελευταίο Φαναριώτη ηγεμόνα της Μολδαβίας, Μιχαήλ Γρηγορίου Σούτσο.

Στις 12 Ιουνίου 1864, όταν ο καθηγητής Θεολογίας, Κωνσταντίνος Κοντογόνης ολοκλήρωνε τον επικήδειο λόγο που εκφώνησε στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών ενώπιον του σκηνώματος του Μιχαήλ Σούτσο σημείωνε την ανάγκη βιογράφησης της πολιτείας του, αφού πρώτα ο ίδιος είχε δώσει την κατεύθυνση, επισημαίνοντας τα βασικότερα σημεία, κάποια από τα οποία έφτασαν σχεδόν απaráλλακτα μέχρι τις μέρες μας. Και πράγματι οι σύντομες βιογραφίες για σημαίνοντα πρόσωπα της Ελληνικής Επανάστασης, μεταξύ αυτών και του Σούτσο ή τα κείμενα κείνα που μετέφεραν με τρόπο συμπυκνωμένο την πολιτεία του, όπως για παράδειγμα έκανε ο Κοντογόνης στον επικήδειο, βάδισαν στα ίδια ακριβώς χνάρια.

Η παρούσα διατριβή αποτελεί μια ιστορική βιογραφία για τον Μιχαήλ Σούτσο, έναν από τους σημαντικότερους πρωταγωνιστές των γεγονότων που σημειώθηκαν στην Μολδοβλαχία κατά τη διάρκεια της εισβολής του Αλέξανδρου Υψηλάντη τον Φεβρουάριο του 1821. Η πολιτεία του Σούτσο αποτελεί αντικείμενο ιστορικής μελέτης, όχι μονάχα εξαιτίας της συμμετοχής του στην Επανάσταση, αλλά και λόγω του αμφιλεγόμενου τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίστηκε από την ελληνική κυρίως ιστοριογραφία, όπως έχει συμβεί με τόσες άλλες περιπτώσεις.⁴

Μολονότι στο παρελθόν οι βιογραφίες ήταν μάλλον είδος προς αποφυγήν, εξαιτίας, κάποτε, της ανεπάρκειάς τους, σήμερα δεν ισχύει το ίδιο.⁵

⁴ Ενδεικτικά βλ. Γ. Θεοδορίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του, Από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Ελληνική Επανάσταση (1791-1821)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1998 · Ν. Θεοτοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα και Ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2012.

⁵ Ενδεικτικά βλ. την άποψη της αμερικανίδας ποιήτριας, Emily Dickinson, όπως την παραθέτει ο Γ. Σεφέρης: «Οι βιογραφίες μας μαθαίνουν προπάντων πως η ιστορία μιας ζωής είναι κάτι

Η υιοθέτηση της βιογραφικής προσέγγισης ως μεθοδολογικού εργαλείου υπαγορεύτηκε εν πολλοίς από την ίδια τη φύση του πραγματολογικού υλικού.⁶ Σύντομες βιογραφίες –αφηγήσεις ζωής από τρίτους, βιογραφικό υλικό που ενυπήρχε ως μέρος της αλληλογραφίας του – δημόσιας και ιδιωτικής –όπως στην περίπτωση του Σούτσου. εκείνο που απόκειται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, ως μέρος του προσωπικού του αρχείου.⁷

Το αρχείο Σούτσου–Καρατζά περιλαμβάνει κυρίως υπηρεσιακή αλληλογραφία· διπλωματικές επιστολές από όλο το χρονικό ανάπτυγμα του δημόσιου βίου του Σούτσου συνταγμένες στην πλειοψηφία τους στην γαλλική γλώσσα. Δεν λείπουν όμως και οι ιδιωτικές επιστολές από τις οποίες ο ερευνητής μπορεί να αντλήσει στοιχεία για την καθημερινότητα και τις κοινωνικές υποχρεώσεις της οικογένειας. Απουσιάζουν όμως ιδιωτικά ημερολόγια ή προσωπικές καταγραφές. Ένα μέρος του αρχειακού υλικού, αρκετά μεγάλο, αποτελείται από προσχέδια επιστολών ή από μεταγραφή της επίσημης αλληλογραφίας. Αυτό αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα κατά την

ασύλληπτο». *Μέρη Στ'*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2008, σ. 195. Φυσικά, δεν αποτελεί μείζονα στόχο η ανασύνθεση της ζωής ενός προσώπου στην εντέλεια. Ακόμα και τα προσωπικά ημερολόγια όπως του Γιώργου Σεφέρη τον προηγούμενο αιώνα, ή ημερολόγια άλλης εποχής, όπως για παράδειγμα οι Εφημερίδες του Παναγιωτάκη Κοδρικά, δεν στοχεύουν στην εξαντλητική και λεπτομερή καταγραφή της καθημερινότητας ή των πιο σημαντικών γεγονότων. Επαφίεται στην ερμηνεία του ιστορικού να καλύψει τα κενά ή να βρει ικανοποιητικές απαντήσεις στις σιωπές, όχι αυθαίρετες, αλλά με βάση τα πραγματολογικά στοιχεία που έχει στα χέρια του. Πάντα θα υπάρχουν περιθώρια λάθος ερμηνειών, μα το ζητούμενο κάποτε δεν είναι το αποτέλεσμα, αλλά η προσπάθεια.

⁶Για την αξία της βιογραφίας ως μεθοδολογικού εργαλείου βλ. ενδεικτικά. J. R. Pendaries, "Approche biographique et approche structurelle : quelques remarques sur le « retour du biographique » en sociologie", *L'Homme et la société*, N. 102, 1991, σ. 51-63 · G. Levi, "Les usages de la biographie", *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 44e année, N.6, 1989, σ. 1325-1336 · F. De Conick, F. Godard, "L' approche biographique à l' épreuve de l' interpretation. Les forms temporelles de la causalité", *Revue française de sociologie*, 31-1, 1990, σ. 24-53 · J.C. Passeron, "Biographies, flux, itinéraires, trajectoires" *Revue française de sociologie*, 31-1, 1990, σ. 3-22 · M. Θανοπούλου-Μ. Πετρονότη, «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 64, 1987, σ. 20-42.

⁷ Επρόκειτο για πηγές που λειτουργούσαν συμπληρωματικά όσον αφορά τις βιογραφικές πληροφορίες για την πολιτεία του Σούτσου. Όσον όμως αφορά τις σκοπιμότητες της παραγωγής τους εκεί η συμπληρωματικότητα φαίνεται μερικές φορές να υποχωρεί έναντι της αντίφασης και της επιλεκτικότητας. Για τις μορφές του βιογραφικού υλικού βλ. Μ. Θανοπούλου-Μ. Πετρονότη, «Βιογραφική...», ό.π., σ. 24-26.

διάρκεια της έρευνας, διότι το περιεχόμενο των τελικών επιστολών μπορεί να διέφερε από το αρχικό, ενώ οι παραλήπτες δεν κατονομάζονταν πάντα. Επίσης, πολλά σημεία ήταν δυσανάγνωστα. Ειδικά οι λιγοστές επιστολές του στην ελληνική γλώσσα, που η αναγνωσιμότητά τους είναι σαφώς δυσκολότερη από εκείνων στην γαλλική –των δικών του και εκείνων που έχει μεταγράψει ο γιος του Ιωάννης, για λογαριασμό του πατέρα του.

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι «παρέλειψε» ο ίδιος ή αν η οικογένειά του έκανε εκ των υστέρων και άλλες εκκαθαρίσεις. Το πιθανότερο είναι ότι πρώτα ο ίδιος ο Σούτσος ξεφορτώθηκε έγγραφα που περιείχαν πληροφορίες, που θα εξέθεταν τον ίδιο ή άλλα προσφιλή σε αυτόν πρόσωπα. Κάτι άλλωστε που αποτελεί κοινό τόπο για διπλωμάτες και εν γένει πολιτικά πρόσωπα.

Τα αρχειακά τεκμήρια που επιλέχθηκαν στο σύνολό τους είναι προσχέδια με πολλές δυσκολίες στην ανάγνωση και με επίσης πολλές προσθαφαιρέσεις από τον ίδιο τους τον συντάκτη. Υπάρχουν ακόμη επιστολές τρίτων, που αφορούν την κοινοποίηση υπηρεσιακών ζητημάτων την εποχή που ήταν διπλωμάτης, χάρτες, επίσημες συμφωνίες και ορισμένα αποκόμματα από εφημερίδες. Τέλος, στο αρχείο έχουν συμπεριληφθεί και οι επιστολές του Ιωάννη Σούτσου, γραμματέα και διαδόχου του πατέρα του στο διπλωματικό πόστο του Λονδίνου και μετέπειτα στην Αγία Πετρούπολη.

Στις περιπτώσεις όπου ο Σούτσος είχε προχωρήσει σε μεταγραφή, εκείνη συχνά αφορούσε μόνο την αποστολείσα από εκείνον αλληλογραφία και όχι την παραληφθείσα, όπως συμβαίνει με την αλληλογραφία προς τον Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Στρόγγανωφ, την περίοδο της ηγεμονίας του στην Μολδαβία. Κατά την μελέτη τους αποκαλύφθηκε ότι υπήρχαν κενά ή σιωπές, σαφή ένδειξη ότι ο Σούτσος δεν συμπεριέλαβε στο τετράδιο της μεταγραφής της αλληλογραφίας με τον Στρόγγανωφ επιστολές που τον «έκαιγαν». Επομένως, το ιστορικό υποκείμενο της έρευνάς μας έχει κάνει ήδη μια προεπιλογή των επιστολών που θεωρεί «άξιες» να διαφυλαχθούν: το αρχειακό υλικό, διαμεσολαβημένο ή μη έχει το δικό του ποσοστό έκφρασης,

ανεξάρτητο από τον ερευνητή για να παραφράσω τα λόγια του Γιώργου Σεφέρη.⁸

Ο εκάστοτε ερευνητής καλείται να ερμηνεύσει τα τεκμήρια μέσα από δικές του υποθέσεις, συχνά αυτόνομα, προσπαθώντας να βρει τις καλύτερες δυνατές απαντήσεις ή ορθότερα τις καλύτερες δυνατές ερμηνείες. Σε αυτές τις περιπτώσεις όσο ήταν δυνατόν η έρευνα στράφηκε σε αρχειακό υλικό που απόκειται σε άλλους φορείς ή σε δημοσιευμένο αρχειακό υλικό.

Η αλληλογραφία του, η οποία αποτελεί την συντριπτική πλειοψηφία των εγγράφων του προσωπικού του αρχείου, είναι ως επί το πλείστον υπηρεσιακή. Δηλαδή διπλωματικές εκθέσεις και επιστολές. Ακόμη και η μη υπηρεσιακή αλληλογραφία έχει ως κεντρικό θέμα ζητήματα πολιτικά και διπλωματικά. Το γεγονός ότι είχαμε να κάνουμε με υπηρεσιακή και όχι ιδιωτική αλληλογραφία εκ των πραγμάτων θέτει περιορισμούς στην έρευνα. Από τη στιγμή που τα έγγραφα ήταν υπηρεσιακά σημαίνει ότι επρόκειτο για δημόσια έγγραφα, ιδιότητα που επικαθορίζει και τον τρόπο στην έκφραση, αλλά και το ίδιο το περιεχόμενο, καθότι κυριαρχεί η κρυπτική διπλωματική γλώσσα.

Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι το ιστορικό υποκείμενο της ερευνάς μας ήταν ένα δημόσιο πρόσωπο δεν έθετε μόνο το ζήτημα του τι περιλαμβάνει το αρχείο του, αλλά και τον τρόπο διαχείρισης των επιστολών του. Όσον αφορά το περιεχόμενο των πηγών και εκεί υπάρχουν δυσκολίες και προκλήσεις. Από το ίδιο το περιεχόμενο των σύντομων βιογραφιών, που αποτελεί μια σκιαγράφηση των σημαντικότερων στιγμών της ζωής του, ως σημείων -σταθμών στην τροχιά του πολιτικού του βίου ήταν εμφανές ότι το ιστορικό υποκείμενο είχε βιώσει μια σειρά από σημαντικά γεγονότα, με πρώτο και σημαντικότερο εκείνο της Ελληνικής Επανάστασης, που επέφεραν τομές, ρήξεις και ασυνέχειες στον τρόπο σκέψης και αντίληψης της πραγματικότητας. Αυτό από μόνο του αποτελούσε πρόκληση. Η πρόκληση αυτή όμως ενισχύθηκε με αφορμή τον αναστοχασμό ως μέρος των κοινωνικών αναγκαιοτήτων του

⁸ Γ. Σεφέρης, *Μέρες, Α'*, 16 Φεβρουαρίου 1925-17 Αυγούστου 1931, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2003, σ. 73.

σήμερα για την επαναπροσέγγιση του παρελθόντος, ο οποίος έτυχε να συμπέσει με τον εορτασμό των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Η ανάγκη αυτή για έναν βαθύτερο αναστοχασμό του παρελθόντος εκκινεί επομένως από νέα ερωτήματα όπως αυτά διαμορφώνονται στο παρόν.⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, δηλαδή του αναστοχασμού, τείνει να θεωρείται δεδομένο ότι η «προοπτική του χρόνου» μας έχει διδάξει ορισμένα πράγματα με αποτέλεσμα η χρονική αυτή απόσταση να μπορεί να θέσει τα θεμέλια μιας «δίκαιη[ς] ταξινόμηση[ς] και [μιας] ασφα[λούς] εκτίμηση[ς] προσπαθειών και αποτελεσμάτων.»¹⁰ Είναι όμως έτσι;

Έχουν περάσει 200 χρόνια, τα γεγονότα είναι εκεί, τα διδασκόμαστε στο σχολείο, τα αναπαριστούμε κάποτε. Λίγο πολύ τις μάχες, τα πρόσωπα, τα γεγονότα συλλήβδην τα συνδέουμε στο μυαλό μας με συγκεκριμένες οπτικές αναπαραστάσεις, εννοώ πίνακες, και έχουν αγγίξει συχνά, αλλά όχι πάντα, με έναν προ-καθορισμένο τρόπο ή ερμηνεία τη συνείδησή μας, κάποτε αδιαπραγμάτευτα. Το ίδιο και οι μορφές των πρωταγωνιστών, καθώς και οι πράξεις ή τα κατορθώματά τους. Το πρώτο και το μεγαλύτερο εμπόδιο είναι ότι έχουμε να κάνουμε με ασφαλισμένες εικόνες και κλειδωμένες ερμηνείες. Η επανερμηνεία απαιτεί ή μάλλον είναι η ίδια ένας είδος υπέρβασης. Πρώτα του παρελθόντος και εν συνεχεία του καθενός ξεχωριστά.

Την οδό Μιχάλβοδα όλοι οι κάτοικοι της Αθήνας, ή σχεδόν όλοι, είτε την γνωρίζουν είτε την έχουν ακουστά. Τον ρόλο του Μιχάλβοδα στην επανάσταση στις Ηγεμονίες τον γνωρίζουν όσοι μελέτησαν την ιστοριογραφία της Επανάστασης. Αλλά και πιο πρόσφατα όσοι είτε έτυχε να τον πάρει το μάτι τους σε επετειακές εκδηλώσεις είτε άκουσαν μια παρουσίαση σχετική με τον βίο του, πάλι στο πλαίσιο του εορτασμού της επετείου των 200 χρόνων. Πολύ λίγοι όμως γνωρίζουν τι έκανε αυτός ο άνθρωπος πίσω και πέρα από αυτά που λίγο

⁹Πρβλ. Κ. Μπέλης, *Από την οθωμανική νομιμότητα στο εθνικό κράτος. Το «άτομο στο επίκεντρο της Ιστορίας. Λυκούργος Λογοθέτης (1772-1850), Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2013, σ. 15.*

¹⁰ Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ', 16 Απρίλη 1934 - 14 Δεκέμβρη 1940*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 1975-1977, σ. 144.

πολύ του καταμαρτυρούνται. Δεν διεκδικώ εγώ αυτήν την προσφορά της γνώσης, αλλά κάνω μια προσπάθεια να δω πίσω από τις γραμμές που έχουν γραφτεί από αυτόν και για αυτόν.

Έτσι βρισκόμαστε μπροστά στο πολύ βασικό ερώτημα όταν καταπιάνεται κάποιος με την συγγραφή μιας ιστορικής βιογραφίας. Ερώτημα που θέτει πρώτα ο ερευνητής και εν συνεχεία ο αναγνώστης. Γιατί το συγκεκριμένο πρόσωπο.¹¹ Γιατί δηλαδή τον Μιχαήλ Σούτσο; Η απάντηση δίνεται τόσο μέσα από την ελληνική ιστοριογραφία όσο και από την ίδια την πολιτεία του Σούτσο. Και εδώ οφείλω μια εξήγηση σε όσους κάνουν τον κόπο να διαβάσουν τούτη εδώ τη διατριβή.

Η πολιτεία του Μιχαήλ είναι μέρος της ιστορίας του ελληνικού κράτους στα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του και ένα μεγάλο μέρος της ιστορίας της κοινωνικής ομάδας των Φαναριωτών. Ο Μιχαήλ υπήρξε, ας μου επιτραπεί η έκφραση, προϊόν και διαμορφωτής της εποχής του, παρόλο που τα δείγματα της δράσης του δεν εντυπωσιάζουν σε μια πρώτη ανάγνωση. Ίσως για κάποιους ούτε με μια δεύτερη, αλλά αυτό δεν τον κάνει λιγότερο σημαντικό. Μολονότι συμπεριλήφθηκε στο πάνθεον των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης οι απόψεις κυρίως των συγχρόνων του έκαναν αυτήν την συμπερίληψη να μοιάζει άλλοτε αυθαίρετη και άλλοτε προβληματική. Αυτή η αντιφατικότητα, η οποία επιτείνεται από τις ιστοριογραφικές σιωπές και στρεβλώσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας εκκινεί κατ' αρχήν από το γεγονός ότι επρόκειτο για ακόμη έναν Φαναριώτη. Έτσι έχουμε γεγονότα, αντιδράσεις και συναισθήματα που διαπλέκονται ακριβώς επειδή είναι Φαναριώτης.

Οι Φαναριώτες εν γένει αποτελούν ένα δυσεπίλυτο ιστοριογραφικό «πρόβλημα» στην νεότερη ελληνική ιστορία. Το είχε επισημάνει ο Κ. Θ. Δημαράς το 1985, ο Σωκράτης Ζερβός το 1990, το είχε επαναλάβει το 2003 ο Δημήτρης Αποστολόπουλος και έκτοτε επισημαίνεται από όσους ασχολούνται

¹¹ Γ. Θεοδορίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 7· Κ. Μπέλης, *Από την οθωμανική νομιμότητα στο εθνικό κράτος*, ό.π., σ. 15· Ν. Θεοτοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη*, ό.π., σ. 12.

με ζητήματα που αφορούν τους Φαναριώτες.¹² Και οι τρεις έχουν επισημάνει τα βασικά προβλήματα στην έρευνα που αφορούν τους Φαναριώτες. Προβλήματα που προέρχονται τόσο από την φυσιογνωμία αυτής της ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας όσο και από τα πολιτικά πάθη που οι Φαναριώτες προξένησαν και που λειτούργησαν ως παραμορφωτικό πρίσμα στην προσέγγιση των σχετικών με αυτούς τεκμηρίων, οδηγώντας εν τέλει σε μανιχαϊστικά ερμηνευτικά σχήματα και σε γενικεύσεις· ειδικότερα σε ό,τι έχει να κάνει με το ευαίσθητο θέμα της πολιτικής συνείδησης.¹³

Η έλλειψη βιβλιογραφίας σχετικής με τους Φαναριώτες συσκοτίζει έτι περισσότερο τα πράγματα, καθότι όπως εύστοχα επισημαίνει ο Σωκράτης Ζερβός βιβλία και μελέτες υπάρχουν αρκετές, αλλά δεν πραγματεύονται τους Φαναριώτες παρά έμμεσα.¹⁴ Ωστόσο, ακόμα και οι πιο πρόσφατες προσεγγίσεις για τους Φαναριώτες (από τα μισά του 20^{ου} αιώνα και εξής), οι περισσότερες, εστιάζουν σε θέματα που αφορούν «την ιστορία των γραμμάτων, των ιδεών, του πολιτισμού, των συνειδήσεων»¹⁵ εξαιτίας της πνευματικής ενασχόλησης των Φαναριωτών με θέματα παιδείας την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Τα τελευταία όμως 25 περίπου χρόνια παρατηρείται ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για κείνες τις ατομικές, όπως τις ονομάζει ο Δημαράς, περιπτώσεις. Ενδιαφέρον που αποτυπώνεται μέσα από την εκπόνηση, ως επί το πλείστον, διδακτορικών διατριβών, οι οποίες εστιάζοντας σε ένα πρόσωπο εξερευνούν επί μέρους όψεις από την πολυεπίπεδη δράση των Φαναριωτών.

Ενδεικτικά αναφέρω εκείνη του Χαράλαμπου Μηνάογλου για τον Κωνσταντίνο Καρατζά τον Μπάνο. Ο Μηνάογλου εξετάζει έναν μέσο, όπως τον αποκαλεί, Φαναριώτη εστιάζοντας το ενδιαφέρον του σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ζωής του· τη συμμετοχή του Καρατζά στη οθωμανική διπλωματική

¹² Κ.Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών» στο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1985, σ. 221· Δ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες, Δοκιμές ερμηνείας & Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα, 2003, σ. 11.

¹³ Δ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες, Δοκιμές ερμηνείας & μικρά αναλυτικά*, σ. 56 κ.εξ.

¹⁴ S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, Διδακτορική Διατριβή: Λυών, 1990, σ. 22.

¹⁵ Κ.Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών», ό.π., σ. 223.

αποστολή στην Πρωσία, όπως αυτή αποτυπώνεται από τα πολιτικά ημερολόγια του Καρατζά.¹⁶

Η υιοθέτηση της διπλωματίας ως διαπραγματευτικού εργαλείου, μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών χριστιανικών κρατών και οι δομικές αλλαγές που προκάλεσε στον τρόπο άρθρωσης της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής, αποτυπώνεται και αναλύεται μέσα από την περίπτωση του Καρατζά του Μπάνου. Η ανάπτυξη του θεσμού της διπλωματίας ήταν μείζονος σημασίας για τους Φαναριώτες, κάτι που φαίνεται και από τον τρόπο που συγκροτούν και κινητοποιούν τα κοινωνικοπολιτικά τους δίκτυα.

Κατά ανάλογο σχεδόν τρόπο ο Γεώργιος Θεοδωρίδης πραγματεύεται τον βίο και την πολιτεία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου από τα νεανικά του χρόνια μέχρι και το 1821, οπότε και κατέρχεται στην επαναστατημένη Ελλάδα. Στόχος του, όπως υπογραμμίζει, δεν είναι να πραγματευτεί την πολιτική βιογραφία του Μαυροκορδάτο από την σκοπιά των «επιφανών ανδρών», αλλά μέσα από το παράδειγμα του Φαναριώτη αξιωματούχου να διερευνήσει ευρύτερα ζητήματα της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας.¹⁷ Αμφότερες πρόκειται για μεθοδολογικές περιπτώσεις που εκκινούν από το γενικό και στοχεύουν στο μερικό και αντίστροφα, θέτοντας στο επίκεντρο της ιστορικής ανάλυσης το ίδιο το υποκείμενο.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η υποδειγματική μελέτη της Christine Phylliou, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας, Κυβερνώντας τους οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, η οποία πρόσφατα μεταφράστηκε στα ελληνικά. Η Phylliou μέσα από το παράδειγμα του Στέφανου Βογορίδη μας εισάγει στα άδυτα του φαναριώτικου κόσμου, αυτής της «σύνθετη[ς] χριστιανορθόδοξη[ς] ελίτ, που αναδειχθηκε από τον κοινωνικοπολιτικό ιστό της οθωμανικής διακυβέρνησης.»¹⁸ Χρησιμοποιώντας ως επεξηγηματικό μίτο τη ζωή ενός Φαναριώτη αξιωματούχου πραγματεύεται μια σειρά από ζητήματα με

¹⁶ Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: Ο Κωνσταντίνος Καρατζάς ο Μπάνος και το ταξίδι του στην Πρωσία (1790-1792)*, Διδακτορική Διατριβή: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012.

¹⁷ Γ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του*, ό.π., σ. 6-9.

¹⁸ Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας, Κυβερνώντας τους Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021, σ. 6.

σημαντικότερα εκείνο της άσκησης της οθωμανικής διακυβέρνησης σε καιρούς κρίσεων και κλυδωνισμών του αυτοκρατορικού οικοδομήματος, καθώς και τον πολύπλοκο τρόπο που συγκροτούνται και κινητοποιούνται για τον σκοπό αυτό τα δίκτυα συγγένειας και πατρωνείας.

Επιπρόσθετα η μελέτη της Philliou είναι σημαντική, διότι μας επιτρέπει να δούμε την επενέργεια της Ελληνικής Επανάστασης σε μια μερίδα Φαναριωτών, εκείνη που αντιπροσωπεύει ο Βογορίδης, που επέλεξαν να μείνουν πιστοί στην νομιμότητα του σουλτάνου. Γι' αυτούς, η στάση τους απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση ήταν ο κατεξοχήν δείκτης της αφοσίωσής τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και συνάμα μια ευκαιρία μέσα από τους κλυδωνισμούς που εκείνη προκάλεσε να ανασυγκροτήσουν τα πολιτικά τους δίκτυα και έτσι να παραμείνουν προσδεμένοι στο άρμα της οθωμανικής διακυβέρνησης.

Υπό αυτήν την οπτική η περίπτωση του Σούτσου έρχεται να συνομιλήσει και να αντιπαρατεθεί με εκείνη του Βογορίδη, καθώς ο Σούτσος «βάλθηκ[ε] να γκρεμίσει τον μόνο κόσμο που μπορούσε να το[ν] χωρέσει.¹⁹ Το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η παρούσα διατριβή είναι εκείνο της μετάβασης από την μια πραγματικότητα, εκείνη του σουλτανικού καθεστώτος όπου ο Σούτσος ασκεί την διακυβέρνηση ως χριστιανός οθωμανός αξιωματούχος, σε μίαν άλλη, εντελώς διαφορετική, όπως είναι αυτή της συγκρότησης και στελέχωσης του νεοσύστατου εθνικού κράτους. Η περίπτωση του Σούτσου μας επιτρέπει να δούμε από την σκοπιά ενός υψηλόβαθμου αξιωματούχου, το πώς η εμπλοκή του στην Ελληνική Επανάσταση άλλαξε τον τρόπο θέασης των πραγμάτων και συνακόλουθα της θέσης του αξιωματούχου. Το πώς δηλαδή ο Σούτσος ευρισκόμενος στη δίνη της Επανάστασης διαχειρίστηκε τις κρίσεις και τις προκλήσεις των καιρών του συγκριτικά με άλλους εκπροσώπους της ιδιότυπης κοινωνικής ομάδας των Φαναριωτών. Τέλος ποια εργαλεία και ποιες στρατηγικές χρησιμοποίησε έτσι ώστε να

¹⁹ Ν. Θεοτοκάς, «1821: όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει» στο Α. Λιάκος (επιμ.), *1821, Διακόσια χρόνια ιστορίας, Η δημοκρατική παράδοση, 14+1 κείμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 2021, σ. 27.

επανέλθει στην εξουσία σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο της αυτοκρατορίας.

Κατά μια άποψη ο Σούτσος αποτελεί μια διακριτή περίπτωση Φαναριώτη: Επρόκειτο για τον μοναδικό Φαναριώτη που έφερε το ηγεμονικό αξίωμα και που λαμβάνει αργότερα μέρος στην διακυβέρνηση του ελληνικού κράτους, κάτι που τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους Φαναριώτες, όπως τον Μαυροκορδάτο, τον Ραγκαβή, τον Ρίζο Νερουλό, τους Καρατζάδες κ.ά και φυσικά τους *Νεοφαναριώτες*.²⁰ Εξόφθαλμα δεν κάνει αίσθηση· είναι όμως ο κατεξοχήν παράγοντας που διαμορφώνει ή πυροδοτεί αυτήν την ιδιουσυγκρασιακή ροπή προς τον ελιτισμό ή τον ηγεμονισμό.

Η μελέτη της πολιτείας του Σούτσου δεν εμφορείται από μια τάση αποκατάστασης και δεν προκύπτει από κάποια εγγενή πρόθεση υποστήριξης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που είτε αφορά το σύνολό της είτε μεμονωμένα μέλη της. Προκύπτει αφενός από την ανάγκη να απαντηθούν νέα ερωτήματα που γεννιούνται μέσα από το ίδιο το αρχειακό υλικό που είχε παραμείνει αθησαύριστο και αφετέρου από την υιοθέτηση καινούριων μεθοδολογικών προσεγγίσεων σε μια προσπάθεια καλύτερης κατανόησης του παρελθόντος.

Η «αποκατάσταση» αυτή δεν στοχεύει αποκλειστικά στο να επισημανθούν ορισμένες πτυχές του βίου ενός Φαναριώτη υψηλόβαθμου αξιωματούχου, εν προκειμένω του Μιχαήλ Σούτσου, ή να γίνει μια απλή παράθεση βιογραφικών στοιχείων και γεγονότων αποκομμένων από την χρονική και γεωγραφική συνάφεια εντός των οποίων έλαβαν χώρα. Αντίθετα πρόκειται για μια προσπάθεια ώστε να αναδειχθεί η πολυπλοκότητα της εποχής εκείνης, των πραγματικοτήτων που την συναπαρτίζουν και να κατανοηθούν στο μέτρο του δυνατού οι ενδοιασμοί, οι επιλογές και οι αντιφάσεις του ιστορικού υποκειμένου της έρευνάς μας, μέσα από την προσπάθεια ανα-σύνθεσης, ανάλυσης και αφήγησης του βίου του.

²⁰ Στους Νεοφαναριώτες συγκαταλέγονται όσοι Φαναριώτες δεν συντάχθηκαν με την Ελληνική Επανάσταση, αλλά κατάφεραν μετά από κάποιο διάστημα, γύρω στα 1830, να επανέλθουν σε θέσεις εξουσίας του οθωμανικού κράτους.

Η περίπτωση του Μιχαήλ Σούτσου αποτελούσε εξ αρχής ακριβώς λόγω των παραπάνω παραμέτρων μια ιδιαίτερη περίπτωση και ταυτόχρονα μια πρόκληση. Το ίδιο το μέγεθος του αρχείου αποτέλεσε την πρώτη πρόκληση, ιδιαίτερα εάν το αντιπαραβάλλουμε με τα πενιχρά για αυτόν στοιχεία στην βιβλιογραφία. Οι προκλήσεις τροφοδότησαν την περιέργεια και τη δίψα για περαιτέρω έρευνα· ιδιαίτερα όταν ένα ένα τα κομμάτια του παζλ της ζωής του Σούτσου άρχιζαν να ενώνονται, φωτίζοντας ασάφειες και δίνοντας απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων.

Ο Σούτσος ανήκε σε αυτό που θα ονομάζαμε *νομενκλατούρα* της εποχής. Μορφωμένος, με εμπειρία στην πολιτική και την διακυβέρνηση, πολυταξιδεμένος από το 1821 και εξής και με την άνεση να κινείται στα διπλωματικά και αριστοκρατικά σαλόνια. Αυτές τις γνώσεις και δεξιότητες είχε να προσφέρει και γνώριζε καλά ότι αυτές μπορούσαν να καταστήσουν την παρουσία του αναγκαία σε οποιοδήποτε πολιτικό πλαίσιο· οθωμανικό, ευρωπαϊκό, ελληνικό. Η κοινωνική θέση του και η οικονομική ευρωστία της οικογένειάς του του προσέφεραν από πολύ νωρίς ένα έτοιμο συμβολικό κεφάλαιο ως γόνου μιας από τις εξέχουσες οικογένειες του Φαναρίου. Έφερε όμως και την ευθύνη της διατήρησης και μεγιστοποίησής του μέσα από την διεκδίκηση θέσεων και αξιωμάτων. Και αποδείχθηκε άξιος συνεχιστής της οικογενειακής αυτής παράδοσης.

Οι ιστορικές συγκυρίες τον ανέδειξαν ως το σημαντικότερο μέλος της ευρύτερης οικογένειας των Σούτσων, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την υποβάθμιση του ρόλου των προγόνων του. Εκείνο που θα καταστήσει την βιωτή του ξεχωριστή είναι η Ελληνική Επανάσταση και η συμμετοχή του σε αυτή, όσο αντιφατική και εάν υπήρξε. Η συμμετοχή του συνδέθηκε αναπόσπαστα με τον απελευθερωτικό κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη σε σημείο που στην ελληνική, κυρίως, ιστοριογραφία όλη του η πολιτεία να αρχίζει και να τελειώνει το 1821.

Τα μετέπειτα χρόνια τα «επισκίασε» η συμμετοχή του στην Επανάσταση. Όσο και να προσπάθησαν οι σύγχρονοί του ιστοριογράφοι, οι φίλα προσκείμενοι στον Σούτσο, να αμβλύνουν ορισμένες από τις

αμφιλεγόμενες επιλογές του, δεν τα κατάφεραν. Οι αντιφάσεις και οι αντινομίες εξακολούθησαν να υπάρχουν ακόμα και μέσα από την διάψευσή τους. Συνέχισαν να υφίστανται μάλιστα και μετά τον θάνατό του, με αποτέλεσμα οι απόγονοί του, κυρίως οι γιοι του, να ζήσουν στη σκιά του πατέρα τους. Τα πάθη που δημιούργησε οδήγησαν ένα μέρος της οικογένειάς του είτε να επιστρέψει στις Ηγεμονίες, είτε να εγκατασταθεί στο εξωτερικό, και το άλλο, κείνο που επέλεξε να μείνει, να ζήσει υπό την μετά θάνατον σκιά του πατέρα τους στην Ελλάδα, και εκτός «της δημοσίου υπηρεσίας.»²¹

Όταν ο Ελβετός βοτανολόγος De Candolle θα επισημάνει στα απομνημονεύματά του τη δεκαετία του 1820, αναφερόμενος στην συνάντηση με τον Σούτσο ότι φορώντας ο τελευταίος ενδύματα ευρωπαϊκά έχασε όλη του την μεγαλοπρέπεια είχε ταυτόχρονα προβλέψει και την τύχη του Σούτσου στην ιστορία. Τον Σούτσο ελάχιστοι τον αναγνωρίζουν σήμερα με την ευρωπαϊκή ενδυμασία. Για το ευρύ κοινό ο Μιχάλβοντας είναι ο ηγεμόνας της Μολδαβίας με την μεγαλοπρεπή οθωμανική περιβολή και το ηγεμονικό ύφος.

Το καθένα από τα πολλά ονόματα με τα οποία όπως θα δούμε ήταν αναγνωρίσιμος έχει κάτι να μας πει. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι κάθε όνομα συνιστά και ένα πρόσωπο ή μια προσωπικότητα. Και πράγματι, ορισμένες φορές αυτό συμβαίνει ή τουλάχιστον αυτή η εντύπωση μας δίνεται αρχικά. Ο αναγνώστης θα δει ότι χρησιμοποιώ άλλοτε το Σούτσος, κάποτε το Μιχάλβοντας και συχνά το μικρό του όνομα, Μιχαήλ. Το Μιχάλβοντας αναφέρεται και αφορά συγκεκριμένα χρονικά και χωρικά πλαίσια. Το Σούτσος ευρύτερα, αν και πολλές φορές ταυτίζεται εννοιολογικά με τον Μιχάλβοντας. Πιστεύω πως το Μιχαήλ ανταποκρίνεται καλύτερα στην προσπάθεια ανασύνθεσης της ιστορίας ενός ανθρώπου.²² Όχι μόνο του ηγεμόνα ή του διπλωμάτη, αλλά του ανθρώπου σε όλες τις εκφάνσεις του βίου του.

²¹ Π. Σούτσος, «Λόγος επιτάφιος επί του Ηγεμόνος Μιχαήλ Σούτσου» στο *Οι κατά κηδείαν και το μνημόσυνον του αοιδιμου Μιχαήλ Σούτσου, πρώην ηγεμόνος της Μολδαυίας εκφωνηθέντες επιτάφιοι λόγοι*, Αθήνα, 1864, σ. 47.

²² Πρβλ. Ρ. Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον Άγγελο, Βιογραφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2003, σ. 17.

Μολονότι οι υποθέσεις εργασίας διαμορφώθηκαν με γνώμονα την πολιτεία του Μιχαήλ ως κρατικού αξιωματούχου στην πορεία της έρευνας διαπίστωσα ότι θα είχε περισσότερο ενδιαφέρον να παρουσιάσω την πολιτεία του και το σημάδι που εκείνη άφησε στο διάβα του χρόνου, τη συλλογική μνήμη, τα βιβλία, τις οπτικές και κάθε άλλου είδους αναπαραστάσεις. Προσπάθησα να ανασυνθέσω τη ζωή του λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω μολονότι η έμφαση εξακολουθεί να δίνεται σε ζητήματα πολιτικά και διπλωματικά.

Για να «διαβάσουμε» και να κατανοήσουμε όχι μόνο τον ηγεμόνα, τον πολιτικό, τον διπλωμάτη, τον φίλο, τον άνδρα και σύζυγο Μιχαήλ Σούτσο χρειάζεται να ανατρέξουμε και να κατανοήσουμε το συγκείμενο στο οποίο ξετυλίγεται η δράση του. Πρόκειται για μια εποχή που λαμβάνουν χώρα πολλά κοσμοϊστορικά γεγονότα, τα οποία όχι μόνο ο Σούτσος, αλλά και άλλα πρόσωπα αντιδρούν διαφορετικά, αντιφατικά, συγκρουσιακά. Εάν σε εμάς σήμερα οι αντιφάσεις ξεχωρίζουν διά γυμνού οφθαλμού δεν ήταν το ίδιο πρόδηλες για τους πρωταγωνιστές των γεγονότων. Παρόλη την αντιφατικότητα της δράσης του ο Σούτσος παρέμεινε πιστός σε αξίες και προτάγματα κατά βάση συντηρητικά. Και όσες φορές έκλινε προς ροπές ή αιτήματα περισσότερο φιλελεύθερα, όπως η διεκδίκηση Συντάγματος ήταν για να εξυπηρετηθούν οι συντηρητικές θέσεις που βρισκόταν κάτω από τον μανδύα ενός οιονεί φιλελευθερισμού.

Έχοντας ζήσει για δύο σχεδόν δεκαετίες μετά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης στο εξωτερικό ως πρεσβευτής του ελληνικού κράτους μαθήτευσε στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Όχι τόσο σε πολιτικό επίπεδο ή σε επίπεδο ιδεών όσο σε κοινωνικό. Είχε την τύχη να ζήσει ανά διαστήματα σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις: την Πίζα, την Γενεύη, το Παρίσι, το Λονδίνο, την Αγία Πετρούπολη, ενώ διήλθε από ακόμη περισσότερες κατά την διάρκεια των συχνών του μετακινήσεων.

Έζησε από κοντά τις αλλαγές της δυναστείας στην Γαλλία, τις πολιτικές εξελίξεις στην Αγγλία και την Ρωσία για να μην αναφέρουμε τα πολλά επιτεύγματα σε τεχνολογικό επίπεδο που βελτίωσαν την ποιότητα ζωής των

ανθρώπων. Ως μακροβιότερη θητεία θεωρείται εκείνη στην Αγία Πετρούπολη από το 1834-1837, αλλά εάν εξαιρέσουμε στο μεσοδιάστημα την παραμονή του στην Ελλάδα, η θητεία του στην Αγία Πετρούπολη ήταν σύντομη. Υπήρξε ο πρώτος πρεσβευτής του ελληνικού κράτους, εκείνος που διαχειρίστηκε τα ευαίσθητα ζητήματα της ανεξαρτησίας, του δανείου και της εκλογής μονάρχη.

Η προσαρμοστικότητα όμως των υπόλοιπων πρωταγωνιστών της Επανάστασης, κυρίως όλων εκείνων που συναποτελούσαν την ελληνική νομενκλατούρα απέδειξε ότι στο ελληνικό κράτος οι οθωμανικοί τίτλοι (Νογνoδα) δεν έβρισκαν ανταπόκριση ακόμα και εάν είχαν περιτύλιγμα ευρωπαϊκό (Prince). Έτσι, θα βρεθεί γρήγορα απομονωμένος από τον περίγυρό του με μοναδικό στήριγμα στο τέλος της ζωής του την οικογένειά του.

Ως άνθρωπος ήταν φιλόδοξος και προέβαλε αξιώσεις όχι μόνο για ανώτερα πολιτικά αξιώματα, αλλά για το ανώτατο πολιτικό αξίωμα του Κυβερνήτη και εν συνεχεία του πρωθυπουργού και του αντιβασιλιά. Ήξερε να ελίσσεται όπως ήξερε και να μηχανορραφεί. Μπορεί οι αντίπαλοί του να είχαν θίξει την οξύνοιά του, αλλά γνώριζε πολύ καλά να κάνει προβλέψεις πολιτικές. Αυτό που ακύρωνε τις προβλέψεις ήταν οι συγκυρίες και όχι το περιεχόμενο ή και οι στόχοι των προβλέψεων αυτών καθαυτών.

Από την αλληλογραφία του φαίνεται ότι χειριζόταν άριστα την γαλλική γλώσσα όπως και ο γιος του Ιωάννης, ο οποίος ως γραμματέας του φρόντιζε να επιμελείται τις επιστολές του πατέρα του. Ο Σούτσος, υπερβολικός ή μάλλον κάποτε πληθωρικός στη γραφή του, διακρίνεται για την επιμονή του στην λεπτομέρεια και την ακρίβεια, ενώ διαθέτει και πολύ καλή μνήμη. Συχνά παραθέτει στα επίσημες επιστολές του μεγάλα αποσπάσματα από τους διαλόγους του με ευρωπαίους αξιωματούχους, καθώς και πολλές άλλες πληροφορίες, τις οποίες, ο Καποδίστριας, για παράδειγμα, τις βρίσκει ωφέλιμες.²³

Συνάμα όμως υπήρξε αρχηγός και προστάτης μιας πολυμελούς οικογένειας. Στις μετακινήσεις του φροντίζει να έχει πάντοτε μαζί του την

²³Ε. Α. Bétant, *Correspondance du Comte J. CapodistriasPrésident de la Grèce*, t. IV, Genève, 1839, σ. 94.

οικογένειά του. Φρόντισε να παράσχει στα παιδιά του παιδεία ευρωπαϊκή και τρόπους καλής κοινωνικής συμπεριφοράς. Σε αντίθεση με άλλους επιφανείς Έλληνες όπως τον Μαυροκορδάτο, τον Ρίζο Νερουλό ή τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο Σούτσος δεν έζησε τον πόνο της απώλειας ενός ή πολλών παιδιών. Υπήρξε πρότυπο πατέρα και συζύγου όπως και η γυναίκα του Ρωξάνη.

Η Ρωξάνη υπήρξε μια δυναμική γυναίκα που στάθηκε μέχρι τέλους στο πλευρό του συζύγου της, «εν χριστιανική αγάπη και ειρήνη πενήτηντα δύο όλα έτη»²⁴. Όπως υπήρξε και πείσμων σε σημείο που ο Σούτσος στο βιβλίο όπου μετέγραφε τις επιστολές, που το ζεύγος είχε στείλει ενόσω βρισκόταν στην Γκορίτσια (Gorizia), θα σημειώσει με περισσή ευαρέσκεια ότι «Αυτή είναι η μόνη απάντηση που η Πριγκίπισσα κατόρθωσε να λάβει σε όλες τις προηγούμενες επιστολές. Πείσθηκε λίγο αργότερα, είναι η αλήθεια, για την ορθότητα των παρατηρήσεών μου.»²⁵ Επρόκειτο όμως για μια πιστή και αφοσιωμένη στον άντρα της γυναίκα, μιας και θα δεν θα τον εγκατέλειπε ακόμα και όταν είχε εξασφαλίσει την απελευθέρωσή της από την Γκορίτσια πριν το 1825. Ο Mihail Sturdza με μια ελαφριά θυμηδία περιέγραφε την Ρωξάνη ως μια γυναίκα απασθή, ατάραχη και ατρόμητη μιας και «δεν φοβήθηκε ούτε τους Τούρκους, ούτε τον Όθωνα, ούτε την Αμαλία, ούτε την κυβέρνηση, ούτε τον φωτογράφο» που την απαθανάτισε γύρω στα 1840-1850.²⁶

Κατά κοινή ομολογία ο Σούτσος ήταν άνδρας γοητευτικός, ενώ περιστατικά φλερτ στην πηγές εντοπίζονται τουλάχιστον δύο. Από τις αναφορές όμως προκύπτει ότι το φλερτ λειτούργησε εργαλειακά σε γυναίκες, που ήταν ενδιαμέσοι σύνδεσμοι μεταξύ εκείνου και αξιωματούχων με ισχύ και όχι για προσωπικούς λόγους. Σε κάθε περίπτωση οι σχέσεις του ζευγαριού δεν διαταράχθηκαν.

²⁴ Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος εις τον πρώην Ηγεμόνα Μολδαυίας Μιχαήλ Σούτσον, εκφωνηθείς εν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως τῆ 13 Ιουνίου 1864» στο *Οι κατά κηδείαν και το μνημόσυνον του αοιδιμου Μιχαήλ Σούτσου, πρώην Ηγεμόνος τῆς Μολδαυίας, εκφωνηθέντες επιτάφιοι λόγοι*, Αθήνα, 1864, σ. 14-15.

²⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, 46/587, φ. 49.

²⁶ M. D. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, σ. 199.

Μελετώντας την πορεία της ζωής του θα λέγαμε ότι πολιτικά έφυγε πικραμένος και απογοητευμένος από την τύχη που του επιφύλαξαν οι σύγχρονοί του.²⁷ Στον επιτάφιο λόγο του, ο Παναγιώτης Σούτσος τα αναφέρει όλα αυτά με τον δικό του λυρικό τρόπο. Αλλά είναι πλέον αργά και η αναγνώριση έρχεται εκ των υστέρων και ακόμα χειρότερα μετά τον θάνατο, πιθανόν γιατί δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά.

Να σημειωθεί εδώ ότι στην περίπτωση του θανάτου του Μιχαήλ, δεν ακολούθησε κάποιο ψήφισμα από την Βουλή ή κάποιο άλλο σώμα ή θεσμό για τον θάνατό του. Αυτό ή μάλλον και αυτό δείχνει εν μέρει πώς αντιμετώπισε ο πολιτικός κόσμος την παρουσία και απουσία του πολιτικού ανδρός Μιχαήλ Σούτσου. Τούτο διόλου δεν προκαλεί εντύπωση, αν δούμε τα πρόσωπα που απαρτίζουν τις Εθνοσυνελεύσεις την εποχή αμέσως μετά την ανακοίνωση του θανάτου του.²⁸ Αν λάβει κανείς υπόψη του τις μετέπειτα αναφορές για τον Σούτσο η απουσία οποιουδήποτε ψηφίσματος, μολονότι δεν εκλέχτηκε σε κάποιο κυβερνητικό αξίωμα, φαίνεται παράταιρη. Για τον Λάζαρο Κουντουριώτη για παράδειγμα ακολούθησε μετά τον θάνατό του, το 1852, πενθήμερο εθνικό πένθος. Η περίπτωση του Σούτσου δεν είναι ίδια, αλλά δεν είναι και εντελώς διαφορετική. Σίγουρα όμως μας δίνει μια ακόμη ψηφίδα, γιατί εξοβελίστηκε και στη συνέχεια αποκαταστάθηκε, πάντοτε βίαια και κάποτε άγαρμπα, από την ελληνική ιστοριογραφία.

Σε προσωπικό επίπεδο όμως θα πρέπει να έφυγε ευχαριστημένος μιας και ευτύχησε να δει όλη του την οικογένεια στο πλευρό του. Πάντρεψε τα παιδιά του σύμφωνα με τις επιταγές της εποχής και της κοινωνικής του τάξης. Ευτύχησε να δει εγγόνια και μια οικογένεια ενωμένη, συσπειρωμένη γύρω από το πρόσωπο του αρχηγού της.

²⁷Πρβλ. Π. Σούτσος, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 47· Αρχ. Α. Λυκούργος, «Λόγος επιτάφιος» στο *Οι κατά κηδείαν και το μνημόσυνον του αιδίμου Μιχαήλ Σούτσου, πρώην Ηγεμόνος της Μολδαβίας, εκφωνηθέντες επιτάφιοι λόγοι*, Αθήνα, 1864, σ. 83-84.

²⁸ Ενδεικτικά αναφέρω ότι στις συνεδριάσεις της Β' Εθνοσυνέλευσης συμμετείχε ο Βλάσιος Βαλτινός, δεδηλωμένος πολέμιος των Φαναριωτών. Για τα πρακτικά βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. 5', Αθήνα, 1864. Ακόμα και έναν μήνα μετά τον θάνατό του, η Βουλή δεν έχει εκδώσει κάποιο ψήφισμα.

Παρακολουθώντας την πορεία του Σούτσου δεν βλέπουμε να ξετυλίγεται η ζωή ενός μόνο ανθρώπου. Ξετυλίγεται μαζί του η ιστορία της ίδρυσης και στελέχωσης του ελληνικού κράτους. Τα διλήμματα, οι αμφιταλαντεύσεις, οι αντιφάσεις των πρωταγωνιστών και το πώς ορισμένες όψεις της νοοτροπίας του ελληνικού λαού επιβιώνουν με ελάχιστες αλλοιώσεις έως και σήμερα. Έτσι, η πρόθεση ανασύστασης των ιστορικών συναφειών εντός των οποίων διαγράφεται η «τροχιά[...] της ατομικής [του] αποκαλύπτει τις συγκεκριμένες στάσεις και αντιδράσεις των ατόμων στα κοινωνικά φαινόμενα, στάσεις που συνιστούν “τις κινητήριες δυνάμεις των κοινωνικών και ιστορικών διαδικασιών”».²⁹

Το ιδανικό θα ήταν της συγγραφής να είχε προηγηθεί ή να συνέβαινε παράλληλα μια επίσκεψη σε όλα τα μέρη που βρέθηκε ο Μιχαήλ. Τις πόλεις, τις διαδρομές, τους δρόμους που δρασκέλισε, τα οικήματα που έζησε, όσα κατάφεραν να αντέξουν στο πέρασμα και στις απαιτήσεις των καιρών. Να υπήρχε δηλαδή μια άμεση εμπειρία με την αίσθηση που προκαλεί ο χώρος, γεωγραφικός και πολιτισμικός, μολονότι πολλά πράγματα από τότε έχουν αλλάξει συθέμελα. Δυστυχώς κάτι τέτοιο ήταν και παραμένει αδύνατο τουλάχιστον όσο καιρό διήρκησε η έρευνα.

Μελετώντας έναν άνθρωπο επί πέντε περίπου χρόνια ελλοχεύει ο «κίνδυνος» να συμπάσχεις μαζί του. Αυτός ο «κίνδυνος» επισημαίνεται από όλους σχεδόν όσους ασχολήθηκαν με τη βιογραφία ενός σημαντικού ιστορικού προσώπου.³⁰ Είναι αναπόφευκτο να μην συμβεί εφόσον με έναν διαφορετικό τρόπο ξαναζεις τις αγωνίες, τους φόβους αλλά και τις προσδοκίες που έζησε εκείνος. Σε αυτό συντείνει και η άμεση επαφή με το αρχείο του, τα γράμματά του στα οποία αποτυπώνει τις σκέψεις του, τα διλήμματά του, ακόμα και τις μηχανογραφίες του. Ακόμα και η υφή ή η ποιότητα του χαρτιού που χρησιμοποιεί ή οι φάκελοι με το βουλοκέρι που έχει απομείνει, καθώς και η σφραγίδα του. Δηλαδή όλα τα αρχειακά κατάλοιπά του.

²⁹ Μ. Θανοπούλου-Μ. Πετρονώτη, «Βιογραφική Προσέγγιση ...», ό.π, σ. 27.

³⁰ Ενδεικτικά βλ. Α. Τρίχα, Σπυρίδων, *Ο άλλος Τρικούπης, 1788-1873*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2019, σ. 30.

Έχοντας κατά νου τα παραπάνω προσπάθησα να «δω» όσο το δυνατόν πιο αποστασιοποιημένα γίνεται. Άλλωστε όπως επισημαίνει ο Αλέξης Πολίτης «'Καθαρή' ιστορία δεν υπάρχει· ο κανόνας που πρέπει να προσπαθούμε να κρατήσουμε είναι να αποβάλλουμε τα συνειδητά ιδεολογήματα, να ελέγχουμε διαρκώς τη σκέψη μας, ώστε να συνειδητοποιούμε όσο μπορούμε περισσότερα.»³¹

Τι έχει να μας προσφέρει η βιογραφία του Μιχαήλ Σούτσο; Τι περισσότερο θα μάθουμε που δεν το γνωρίζουμε ήδη; Η μελέτη για τον Σούτσο είναι μια καλή ευκαιρία να προσεγγίσουμε τα τεκμήρια της πολιτείας του, πέρα από ιδεολογικούς καταναγκασμούς, εθνωφελή στρογγυλέματα και βολικές σχηματοποιήσεις. Ακόμα και οι αντιφάσεις είναι μέρος μιας διαδικασίας διαπραγμάτευσης ανάμεσα στο παλαιό και το καινούριο ακόμα και αν αυτή η διαπραγμάτευση αποτυγχάνει στο τέλος. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αποτίμηση του βίου και της πολιτείας του Σούτσο, έτσι όπως σταχυολογείται από τις πηγές της εποχής, εντάσσεται, σε αυτό που ο Μαρκ Μπλοκ ονομάζει «ιστορία του λάθους».³²

Φυσικά υπάρχουν και οι περιορισμοί που θέτει η επιλογή του συγκεκριμένου ιστορικού υποκειμένου. Ότι δεν πρόκειται δηλαδή για ένα πρόσωπο της Επανάστασης από τα πολλά ελάσσονα και αφανή, με σημαντικά όμως κατορθώματα κυρίως στο πεδίο των μαχών, που η ιστορία θέλησε να τους συνθλίψει στη χοάνη της παρά την σπουδαιότητα τους στο πεδίο των μαχών. Ωστόσο, κάθε άτομο αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου συνόλου, αυτού που σχηματικά ονομάζουμε κοινωνία.

Όπως και ο ιστορικός έτσι και το κάθε άτομο δεν γράφει ούτε δρα στο κενό, μιας και «η κοινωνία της εποχής τους ήταν το πλαίσιο στο οποίο λειτουργούσαν και από το οποίο επηρεάζονταν.»³³ Και έχουμε να κάνουμε με μια εποχή που συνέβησαν κοσμογονικά γεγονότα όπως εκείνο της

³¹Ρομαντικά Χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1998, σ. 30.

³²Πρβλ. Α. Ελεφάντης, *MinimaMemorialia*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2013, σ. 9.

³³Ε. Carr, *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*, μετάφρ. Α. Παπιάς, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015, σ. 67.

Επανάστασης. Τι σημαίνει αυτό; Ότι αντιλήψεις και παγιωμένες απόψεις μεταβάλλονται, αν όχι όλες, τουλάχιστον κάποιες. Αλλά ακόμα και αν δεν μεταβάλλονται, ή μεταβάλλονται με έναν τρόπο, ας τον πούμε προβληματικό, όπως συνέβη στην περίπτωση του Μιχαήλ Σούτσου, αυτό και πάλι κάτι σημαίνει.

Και κάποια διαδικαστικά, όχι όμως και λιγότερο σημαντικά για τον αναγνώστη. Για παραπομπές στον προσωπικό αρχείο του Σούτσου επέλεξα την παλαιά αρίθμηση των φακέλων για λόγους ευκολίας. Την παλαιά αρίθμηση χρησιμοποιώ και στη βιβλιογραφία. Οι μεταφράσεις των κειμένων από τα γαλλικά είναι δικές μου. Τυχόν λάθη είναι εκ των πραγμάτων δικά μου. Η διατριβή είχε την «τύχη» να ολοκληρωθεί εν μέσω πανδημίας. Το αναφέρω μόνο και μόνο για να πω πως κάθε έργο συγγραφικό, έτσι και τούτο εδώ, φέρει τα σημάδια των καιρών του. Ολοκληρώθηκε σε περιστάσεις δύσκολες, κάποτε πρωτόγνωρες που επηρέασαν την έρευνα. Συχνά, αλλά όχι πάντα, λύσεις βρέθηκαν.

Η κορύφωση της έρευνας συνέπεσε στην έναρξη και κορύφωση της πανδημίας. Αυτό σήμαινε απαρέγκλιτα αναπροσαρμογή της έρευνας και σε επίπεδο αρχειακό και σε επίπεδο βιβλιογραφίας. Όπως είναι φυσικό, με ή χωρίς συνθήκες πανδημίας, το αρχειακό υλικό για τον Σούτσο και η βιβλιογραφία για την ιστορία της εποχής δεν εξαντλήθηκε. Μπορεί ο Σούτσος όπως θα διαπιστώσει και ο αναγνώστης να μην έχει να επιδείξει έργα και παρεμβάσεις ανάλογα άλλων προσώπων της εποχής όπως του Μαυροκορδάτου, ωστόσο ως πρόσωπο προσφέρεται για πολύπλευρη θεώρηση. Όμως κάπου και κάπως έπρεπε να οριοθετηθεί η θεώρηση αυτή.

Τις δυσκολίες άλλοτε των καιρών και άλλοτε των υλικών που είχα στην διάθεσή μου, εννοώ τα αρχειακά τεκμήρια και τον τρόπο που επέλεξα να διεξαγάγω την έρευνα, δεν τις αναφέρω ως άλλοθι για τις ατέλειες που μπορεί να εντοπίσει και που θα εντοπίσει ο αναγνώστης. Αλίμονο. Προσπάθησα με αυτά που επέλεξα να μελετήσω, αλλά και με εκείνα που επέλεξα να αφήσω

εκτός να ανασυνθέσω τον βίο και την πολιτεία του άλλοτε κραταιού ηγεμόνα, εκείνου με το «ποιητικό και ανατολίτικο στυλ γραφής»³⁴, εκείνον που η ιστορία θέλησε για τους δικούς της λόγους να τον θυμάται ως τον *Μιχάλβοδα*.

³⁴BGE, D.Oautogr. 42/25, 1950/1, Μ. Σούτσος-Παρίσι προς Εϋνάρδος-χ.τ, 27 Ιουνίου 1833.

Συντομογραφίες

ΑΒΠΡΙ	Архив внешней политики Российской империи
ΑΕΓ	Les Archives d'État de Genève
ΑΝ	Archives Nationales
ΑΣΚ	Αρχείο Σούτσου – Καρατζά Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη
ΒΑΡ	Biblioteca Academiei Române
ΒΟΑ	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (Οθωμανικά Αρχεία της Πρωθυπουργίας)
ΒΓΕ	Bibliothèque de Genève
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΗΗ	Hatt-I Hümayun (Αυτοκρατορικά Διατάγματα)
ΙΑΕΕ	Ιστορικό Αρχείο Εκκλησία της Ελλάδος
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
ΡΓΑΔΑ	Российский Государственный Архив Древних Актов
ΡΓΒΙΑ	Российский Государственный Военно-Исторический Архив
VPR/ΒΠΡ	Vnešňaja politika Rossii XIX i načala XX veka; Dokumenty rossijskogo ministerstva inostrannyh del; serija vtoraja; 1815- 1830; Tom Četvertyj (dvenadcatyj): Mart 1821g. – dekabr 1822g. Внешняя Политика России XIX и начала XX века: Документы Российского Министерства Иностраннных Дел, Серия Вторая 1815-1830 гг. Том Четвертый (двенадцатый) Март 1821 г. – Декабрь 1822 г. Москва, 1980.
ΥΔΙΑ	Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών

Μέρος Α΄

Ο Μιχάλβοντας στην ελληνική ιστοριογραφία

Κεφάλαιο πρώτο: Η ονοματολογία και η προσωπογραφία του Μιχαήλ Σούτσου μέσα από τις εγκυκλοπαίδειες: διευκρινήσεις και προβλήματα.

«Αρχή παιδείσεως η των ονομάτων επίσκεψις».

Αντισθένης

1. Πολλά ονόματα αλλά μια προσωπογραφία

Παρά το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Σούτσος εντάχθηκε αμέσως μετά τον θάνατό του στο πάνθεον των ηρώων του 1821 (κάτι που επιβεβαίωσε πρόσφατα η αρμόδια επιτροπή για τον εορτασμό των 200 χρόνων από την Επανάσταση³⁵) ο Σούτσος παραμένει άγνωστος στο πλατύ κοινό με μοναδικό μνημειακό αποτύπωμα την οδό Μιχαήλβοδα στην Αθήνα και τις ομώνυμες της σε Μενίδι, Περιστέρι και Άνω Λιόσια.³⁶

³⁵ Ο διορισμός του Σούτσου ως ηγεμόνα της Μολδαβίας, το 1819, αποτελεί σημείο-σταθμό στην περιοδολόγηση της Ελληνικής Επανάστασης, έτσι όπως αυτή δημοσιεύεται στην επίσημη ιστοσελίδα της Επιτροπής *Ελλάδα 1821*. <https://greece2021.gr/#timeline>

³⁶ Η ονοματοθεσία της οδού πραγματοποιήθηκε το 1884. Β. Κουργιαντάκης, «Ονοματοθεσία δρόμων και εθνικό φαντασιακό στη νέα πρωτεύουσα: η περίπτωση της Αθήνας κατά τον 19^ο αιώνα», Μεταπτυχιακή Διατριβή, Αθήνα: ΕΑΠ, 2020, σ. 67. Ο Ραγκαβής μνημονεύει την ονοματοδοσία της οδού σε εγγραφή του 1888. *Αλομνημονεύματα*, τ. Δ', Αθήνα: Τύποις «Πυρσού», 1930, σ. 531. Πρβλ. Μ. Λιδωρίκης, *Έζησα την Αθήνα της Μπλεκ Επόκ*, Αθήνα: Εκδόσεις Polaris, 2017, σ. 89. «Από το όνομα του ιδιοκτήτου πήρε και την ονομασία της, «Στου Μιχάλβοδα», όλη η κάτω συνοικία».

Η αναζήτηση στοιχείων και πληροφοριών για τον Μιχαήλ Σούτσο παρουσιάζει ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες, που αφορούν τόσο στον τρόπο με τον οποίο θα πραγματοποιήσει ο ενδιαφερόμενος την αναζήτηση όσο και στις πηγές στις οποίες θα ανατρέξει. Ας δούμε τι συμβαίνει όσον αφορά τον τρόπο αναζήτησης. Η πρώτη και κυριότερη δυσκολία αφορά την ονοματολογία του Σούτσο, τα ονόματα δηλαδή με τα οποία θα τον αναζητήσει. Η αναζήτηση είτε στην βιβλιογραφία είτε στο διαδίκτυο μόνο με το όνομα και το επίθετο δεν προσφέρει ικανοποιητικά αποτελέσματα. Πρώτον, διότι έχουμε να κάνουμε με μια πολυμελή οικογένεια που ο βίος και η δράση των μελών της καλύπτει ένα χρονικό άνυσμα μεγαλύτερο των δυο αιώνων. Συνεπώς πολλά μέλη της οικογένειας φέρουν το όνομα των προγόνων τους. Και δεύτερον για τον δικό μας Μιχαήλ Σούτσο υπάρχει μια πληθώρα ονομάτων, χαρακτηρισμών ή και ιδιοτήτων - παραπλήσιων ή και διαφορετικών-με τα οποία όχι μόνο εμφανίζεται στα αποτελέσματα της αναζήτησης, αλλά με τα οποία ήταν ευρύτερα γνωστός.

Ο Μιχαήλ Σούτσος εμφανίζεται στις πηγές-αρχεακές, βιβλιογραφικές, ηλεκτρονικές με τα εξής ονόματα:

- Μιχαήλ Γρηγορίου Σούτσος
- Μιχαήλ Σούτσος II

- Μιχαήλ Σούτζος
- Μιχάλβοδας (Μιχάλ βοδας)
- Πρώην Ηγεμόνας/ Αυθέντης της Μολδαβίας
- Ηγεμών
- Αυθέντης
- Ενίοτε δε και με τον χαρακτηρισμό «Φαναριώτης»³⁷

Δεδομένου ότι έζησε για μικρότερα ή για μεγαλύτερα διαστήματα σε πολλές χώρες, εάν η αναζήτηση επεκταθεί και στην ξένη βιβλιογραφία η δυσκολία επιτείνεται. Ανάλογα σε ποια γλώσσα θα πραγματοποιήσουμε την αναζήτηση, τότε τον συναντούμε με τα ονόματα:

- Michel Soutso/Soutzo/Suzzo/Sutzo
- Prince Michel Soutzo
- Hospodar
- Prince Michel Soutzo ex Hospodar de Moldavie
- Mihal Suçu/Sucu (Eflak Voyvodası)
- КНЯЗЬ Михаил Суццо/Суцу младший, господарь Молдавского княжества.

Σχεδόν κάθε αποτέλεσμα αναζήτησης συνοδεύεται και από την προσωπογραφία του Σούτσο προκειμένου ο αναγνώστης να έχει μια καλύτερη άποψη του προσώπου για το οποίο αναζητά στοιχεία. Έτσι η φωτογραφία που σχεδόν πάντα συνοδεύει τα βιογραφικά στοιχεία είναι η λιθογραφία του ζωγράφου Lemercier που φιλοτεχνήθηκε το 1819 και έγινε ευρέως γνωστή μέσα από το έργο του Louis Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople*.³⁸

³⁷ Αδ. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Στ' (1827-1833), Αθήνα, 1984, σ. 198.

³⁸ L. Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople, Collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans*, Paris: Dondey-Dupré, 1825.

Dupré Louis, *Voyage a Athenes et a Constantinople, ou collection des portraits, de vues et costumes grecs et ottomans*. Paris: Dondey- Dupré, 1825. Πηγή: Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Μουσείο της Φιλικής Εταιρείας, Οδησός, Ιστορικά-Κατάλογος, Αθήνα, 1999.

Η προσωπογραφία αυτή έκτοτε αναπαράχθηκε με διάφορες τεχνοτροπίες, αλλά πάντοτε βασιζόταν στην εικόνα του πρωτότυπου έργου. Ο επεξηγηματικός τίτλος που συνοδεύει την προσωπογραφία είναι “Prince de Moldavie, Michel Soutzo”. Είναι ο ίδιος πίνακας που κοσμεί την αίθουσα 3 («Η αφύπνιση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων 1670-1821») του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου της Ελλάδας. Συνοδεύεται δε από την επεξηγηματική λεζάντα στο επάνω μέρος του πίνακα και η οποία γράφει *Μιχάλβοδας Σούτσος*.

Η προαναφερθείσα ονομασία είναι ενδεικτική της τύχης του Μιχαήλ Σούτσου για τον τρόπο με τον οποίο αποκρυσταλλώθηκε στην ιστορική - συλλογική μνήμη των Ελλήνων. Με άλλα λόγια, ο κατά κόσμον Μιχαήλ Γρηγορίου Σούτσος, έμεινε ευρέως γνωστός με το «κακόηχο» και «βάρβαρο» εκείνο όνομα του Μιχάλβοδα κατά τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή.³⁹ Παρά τις όποιες προσπάθειές του να το αποκηρύξει, είναι κυρίως αυτή η ονομασία που χρησιμοποιούσαν οι σύγχρονοί του για να αναφερθούν σε εκείνον.⁴⁰

Παρόλα αυτά κατά την αναζήτηση στοιχείων για τον Μιχάλβοδα ο αναγνώστης ενδέχεται να δυσκολευτεί ή και να μπερδευτεί λόγω της ύπαρξης και άλλων Σούτσων με το ίδιο όνομα. Συχνά συγχέονται χρονολογικά οι περίοδοι ηγεμονιών του παππού και εγγονού Σούτσου, με αποτέλεσμα ο δικός μας Μιχαήλ να εμφανίζεται (και) ως ηγεμόνας της Βλαχίας αντί της Μολδαβίας με χρονολογικές μάλιστα αποκλίσεις που αφορούν τα έτη της διακυβέρνησης.⁴¹

³⁹ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Δ', ό.π, σ. 531. Ο Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1809 και συνδεόταν με δεσμούς συγγένειας με την ευρύτερη οικογένεια των Σούτσων. Η έναρξη της Επανάστασης τον βρήκε έφηβο σχεδόν στις Ηγεμονίες, οπότε και μετακινήθηκε λόγω των αναταραχών που είχαν προκληθεί. Μετά από σύντομη παραμονή σε ρωσικά εδάφη η οικογένεια εγκαθίσταται στην Ευρώπη. Ο Ραγκαβής υπήρξε λόγιος, πεζογράφος, ακαδημαϊκός. Συμμετείχε δε σε πολλά κυβερνητικά σχήματα επί Όθωνος, ενώ επί Γεωργίου Α' υπηρέτησε ως διπλωμάτης σε διάφορα πόστα. Πέθανε το 1892. Για τη σχέση του με τον Σούτσο βλ. στο σχετικό υποκεφάλαιο.

⁴⁰ Ενδεικτικά βλ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος Διαπρεφάντων Ανδρών*, τ. Στ', Αθήνα, 1874, σ. 165· Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τ. Β', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Χρ. Γιοβάνη, 1907, σ. 105.

⁴¹ Ενδεικτικά βλ. Στ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης, 2005, σ. 71.

Η κυριότερη όμως σύγχυση δεν αφορά τόσο τις χρονολογίες. Αφορά τα πρόσωπα. Συγκεκριμένα τον έτερο Μιχαήλ Σούτσο, συνομήλικο του Μιχάλβοδα. Πρόκειται για τον επίσης Φαναριώτη Μιχαήλ Κωνσταντίνου Σούτσο, Έκτακτο Επίτροπο στις Επαρχία των Νοτιών Κυκλάδων με έδρα τη Σαντορίνη το 1828 και μετέπειτα γραμματέα της Γερουσίας στο Ναύπλιο το 1829.⁴² Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους του Νομού Κέρκυρας, στο Αρχείο Καποδίστρια, σώζονται επιστολές του Μιχαήλ Σούτσου από την Σαντορίνη και το Ναύπλιο που χρονολογούνται το 1828 και 1830 αντίστοιχα. Από την χρονολογία και μόνο είναι αδύνατο να αποδοθούν στον Μιχάλβοδα, καθώς από την αλληλογραφία του προκύπτει ότι μεταξύ των ετών 1828 -1830 βρισκόταν στην Γενεύη και εν συνεχεία στο Παρίσι, ενώ ο άλλος Μιχαήλ Σούτσος βρισκόταν στην Ελλάδα ήδη από το 1824.⁴³ Εκτός αυτού, διαφέρει και ο τρόπος υπογραφής στις επιστολές, ενώ μικρές διαφορές εντοπίζονται και στον γραφικό χαρακτήρα. Ο Σούτσος «της Σαντορίνης» το 1828 υπογράφει ως Michel Suzzo, ενώ ο δικός μας Σούτσος ως Pr. Michel Soutzo.⁴⁴

⁴² Ενδεικτικά βλ., στο *ίδιο*, σ. 206, 211. Κατά πάσα πιθανότητα είναι ο ίδιος που εμφανίζεται το Φεβρουάριο του 1838 ως πρόξενος στην Πρέβεζα.

⁴³ Πρβλ. Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 230.

⁴⁴ ΓΑΚ Κέρκυρας, Αρχείο Ι. Καποδίστρια, φ. 177, Μιχαήλ Σούτσος-Σαντορίνη προς Ιωάννη Καποδίστρια, 1/13 Νοεμβρίου 1828. ΓΑΚ Κέρκυρας, Αρχείο Ι. Καποδίστρια, φ. 78, αρ. 15² - [...], Μιχαήλ Σούτσος - Παρίσι προς Ιωάννη Καποδίστρια - Ναύπλιο, 20 Ιουνίου 1830.

Προσωπογραφία του Μιχαήλ (Βόδα) Σούτσου, ελαιογραφία σε μουσαμά.

Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Ο έτερος Μιχαήλ Κ. Σούτσος, (1789-1866), ΕΙΕ,
(<http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/59194>)⁴⁵

Την επιβεβαίωση ότι επρόκειτο για δυο διαφορετικούς Μιχαήλ Σούτσους μας την δίνει ο Ραγκαβής από το Ναύπλιο, γύρω στο 1830.

«Συνώκει δε μετά τον Σούτσων [των ποιητών, Αλέξανδρου και Παναγιώτη] και ο πρεσβύτερος αυτών αδελφός Μιχαήλ, μείνας εν Ελλάδι επί της επανάστασεως, και πολιτικάς θέσεις επιδιώκων, αλλά των αδελφών του υπό πάσαν έποψιν υποδεέστερος».⁴⁶

⁴⁵ Να σημειωθεί ότι αντιφάσεις προκύπτουν και από την αντιπαραβολή των στοιχείων για τον Μιχαήλ Κ. Σούτσο όπως αυτά αναγράφονται στον Πανδέκτη με εκείνα στο οικογενειακό δέντρο της ευρύτερης οικογένειας των Σούτσων.

⁴⁶ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα, 1894, σ. 258. Επρόκειτο για τον ίδιο Σούτσο που συναντάμε αργότερα ως Νομάρχη της Αττικής. Πρβλ. Α. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π, σ. 230· Χ.

Επανερχόμαστε όμως στην ονομασία *Μιχάλβοδας*. Ο Γιώργος Σεφέρης έγραφε στις *Δοκιμές* του πως και οι λέξεις «έχουνε την πεισματική τους μοίρα.»⁴⁷ Σίγουρα ναι, άλλωστε γιατί όχι, συμβαίνει το ίδιο και με τα ονόματα, τις ονομασίες ή και τα παρωνύμια που αποδίδονται σε έναν άνθρωπο. Στην περίπτωση μας, η ονομασία μας δείχνει με μια σχετική θα λέγαμε καθαρότητα τα όρια της ενσωμάτωσής του στην νέα πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα που είχε προκύψει μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η συμπερίληψη ενός τίτλου άμεσα συνδεδεμένου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιούργησε ποικίλες συνδηλώσεις περισσότερο στους συγχρόνους του παρά σε εμάς σήμερα. Αν εμείς σήμερα ακούμε ή αντιλαμβανόμαστε την ονομασία ή τον τίτλο που εμπεριέχεται σε αυτήν ως αδιάφορο, δεν συνέβαινε το ίδιο με τους συγχρόνους του.

Το *Μιχάλβοδας* για τους συγχρόνους του παρέπεμπε στο οθωμανικό καθεστώς, τις προσφερόμενες υπηρεσίες στον ξένο κατακτητή από τις οποίες άλλωστε απορρέει ο τίτλος *βοεβόδας*, συντόμευση του οποίου είναι το *-βόδας*.⁴⁸ Για τον ίδιο τον Σούτσο και για όσους Φαναριώτες είχαν ανέλθει στο ανώτατο αξίωμα του ηγεμόνα, ο τίτλος αυτός ήταν ταυτόχρονα και ένας τρόπος ζωής, που μετουσιωνόταν μέσα από γνώσεις, πρακτικές, δεξιότητες και μια αριστοκρατικότητα. Όλα αυτά λειτουργούσαν ως μια διαχωριστική γραμμή σε μια κοινωνία που άρρητα επέβαλε και προσέφερε διακρίσεις, αποκλεισμούς και ευκαιρίες αντίστοιχα ανάλογα με το μορφωτικό, πολιτισμικό και οικονομικό κεφάλαιο που διέθεταν τα μέλη της.

Έτσι όταν ο Μιχαήλ Σούτσος διατηρεί ή αποδέχεται τον τίτλο αυτό σημαίνει ότι διατηρεί ή προσπαθεί να διατηρήσει μια θέση υπεροχής ανάμεσα στους ομοεθνείς του. Μια θέση που αντέβαινε εν πολλοίς το πρόταγμα της

Λουτ, *Στην Αθήνα του 1847-1848, Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο*, Α. Παπανικολάου-Κρίστενσεν (μετάφρ.-επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 1991, σ. 17.

⁴⁷ Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, τ. Α', Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 1984, σ. 11.

⁴⁸ Ο Τύπος της εποχής βρίθκει από επικριτικά δημοσιεύματα για την χρήση του τίτλου μετεπαναστατικά. Τα επιχειρήματα αντλούνται, ή μάλλον αναζητούν την επιβεβαίωση και επαλήθευσή τους μέσα από τις απόψεις του Αδαμάντιου Κοραή αφενός και αφετέρου του Μάρκου - Φίλιππου Ζαλλώνη, που οι απόψεις αμφοτέρων προκάλεσαν την συγγραφή έτερων και συναφών συγγραμμάτων.

ισότητας που αποτέλεσε μία εκ των θεμελιωδών κατακτήσεων της Ελληνικής Επανάστασης και των Συνταγμάτων που ψηφίστηκαν στις τρεις πρώτες Εθνοσυνελεύσεις. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω οι απόψεις, οι στάσεις και γενικότερα ο βίος και η πολιτεία του Μιχαήλ Σούτσου διαμορφώθηκαν εν πολλοίς από τις ποικίλες συνδηλώσεις του πριγκιπικού τίτλου, τον οποίο ως κόρην οφθαλμού προσπαθούσε να διατηρήσει κυρίως υπό την γαλλική εκδοχή του *Prince*.

Και για να επανέλθουμε στο σήμερα, αν η προσωπογραφία και ο τίτλος σήμερα δεν προξενούν εντύπωση αυτό οφείλεται στον τρόπο που η ελληνική κυρίως ιστοριογραφία και βιβλιογραφία αντιμετώπισε και διαιώνισε τον Μιχαήλ Σούτσο. Δεν είναι μόνο η ονοματολογία ή η προσωπογραφία που διαμόρφωσαν μια συγκεκριμένη αντίληψη, εικόνα ή και στερεότυπο για το ιστορικό υποκείμενο που λέγεται *Μιχαήλ Σούτσος* και που αποτελεί το αντικείμενο της έρευνας μας.

«Την μορφήν του Μιχαήλ Σούτσου διακρίνουσι μέτωπον φαίδιμον, οφθαλμοί χαροποί, μείδιαμα σταθερώς επικαθήμενον εις τα χείλη και σεμνών χαρακτήρων συμμετρία.» Αλ. Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Αθήνα, 1844, σ. 177.

Σήμερα μας είναι σχεδόν άγνωστος ο Μιχαήλ Σούτσος με ευρωπαϊκή ενδυμασία. Οι μόνες φωτογραφίες που υπάρχουν και στις οποίες ο Σούτσος φέρει ενδύματα ευρωπαϊκά εντοπίζονται στο βιβλίο του Mihail Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, οι οποίες δημοσιεύονται και στο ιστορικό λεύκωμα της οικογένειας Σούτσου, το οποίο επιμελήθηκε απόγονος της ευρύτερης οικογένειας των Σούτσων. Πρόκειται για το έργο *Livre d'or de la famille Soutzo* του Alexandre Negresco-Soutzo.

Το συγκεκριμένο βιβλίο δεν είναι εύκολα προσβάσιμο. Παρά την ενδελεχή έρευνα και τα πλούσια τεκμήρια και στοιχεία που προσφέρει ο συγγραφέας και επιμελητής του ιστορικού λευκώματος, αφενός το υψηλό κόστος αφετέρου η απουσία αντιτύπων στην Ελλάδα⁴⁹ δεν ενθαρρύνουν όποιον επιχειρήσει να βρει περισσότερες πληροφορίες για την οικογένεια Σούτσου και συγκεκριμένα για τον Μιχαήλ Σούτσο. Σε κατά καιρούς διαδικτυακές δημοσιεύσεις θεμάτων που αφορούν την οικογένεια Σούτσου και ειδικά το τελευταίο διάστημα ένεκα των εορτασμών των 200 χρόνων από την Επανάσταση το ενδιαφέρον των αναγνωστών παρατηρείται να είναι αυξημένο. Το ενδιαφέρον αυτό συχνά αποτυπώνεται είτε μέσα από την έκπληξη των αναγνωστών με όσα διάβαζαν είτε με ευχαριστίες είτε και με περαιτέρω ερωτήσεις σχετικά με το τι απέγινε η οικογένεια.

Η πυκνότητα των εκδηλώσεων για τον εορτασμό της επετείου ήταν μεγάλη, μολονότι η συμμετοχή σε αυτές με φυσική παρουσία ήταν τις περισσότερες φορές αδύνατη, εξαιτίας των καταστάσεων που δημιούργησε η πανδημία. Παρόλα αυτά, έστω και με τρόπους καινοφανείς ή υβριδικούς, εκείνες πραγματοποιήθηκαν, αποτίνοντας φόρο τιμής στο παρελθόν και συνακόλουθα στην ιστορική και συλλογική μνήμη, η οποία λαμβάνει τη μορφή δικαιώματος και υποχρέωσης, όπως επισημαίνει σε πρόσφατο βιβλίο της, η Αιμιλία Σαλβάνου.⁵⁰

⁴⁹ Εντοπίστηκε ένα μόνο αντίτυπο και συγκεκριμένα στην βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο.

⁵⁰ Α. Σαλβάνου, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε;*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2021, σ. 47.

Τι καινούριο όμως μάθαμε σε αυτές για τον Μιχαήλ Σούτσο; Και πόσο άλλαξε η εικόνα μας για εκείνον; Θέλω να πω, εξακολουθούμε να σκεφτόμαστε τον Μιχαήλ Σούτσο ως έλληνα χριστιανό πλην όμως οθωμανό αξιωματούχο, του οποίου η ηγεμονία συνέπεσε με τα γεγονότα της Επανάστασης ή ήταν κάτι περισσότερο και πέρα από αυτό; «Τον είδαμε με άλλα μάτια, όταν είδαμε και τον κόσμο με άλλα μάτια» όπως αναρωτιόταν το 1950 ο Σεφέρης για τον Καβάφη;⁵¹ Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα, τις σκέψεις και τους προβληματισμούς που απασχόλησαν και εμένα από τα μισά της έρευνας και εξής. Και υποβάλλοντάς τα στην κρίση του αναγνώστη, δεν επιθυμώ να μειώσω ή να εξάρω όσα ειπώθηκαν και γράφτηκαν για τον Σούτσο τον προηγούμενο χρόνο, ούτε φυσικά να διεκδικήσω τα πρωτεία όσον αφορά, πιθανόν νέα στοιχεία, μη δοκιμασμένα ίσως, που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της δικής μου έρευνας. Δεν πρόκειται παρά για προβληματισμούς που υποβάλλονται στην κρίση και εκτίμηση του αναγνώστη και που ο χρόνος θα δείξει αν και πώς μπορούν να επαληθευτούν ή να διαψευστούν.

2. Ο Σούτσος των Εγκυκλοπαιδειών.

Με βάση όσα ανέφερα παραπάνω, κάποιος που θέλει να μάθει περισσότερα για τον Σούτσο θα πρέπει να κατευθυνθεί σε πιο εύκολα προσβάσιμες πηγές. Με άλλα λόγια θα αναζητήσει πληροφορίες είτε στο διαδίκτυο είτε στις εγκυκλοπαιδείες.⁵² Οι εγκυκλοπαιδείες τις περισσότερες φορές, εάν όχι πάντα, όχι μόνο αντιγράφουν και ακολουθούν την πρώιμη και νεότερη ιστοριογραφία, αλλά όσο η χρονολογία της έκδοσής τους πλησιάζει το παρόν παρατηρούμε ότι ακολουθούν και αυτές τις ίδιες νόρμες με την ελληνική ιστοριογραφία (βλ. *εδώ*. κεφάλαιο δεύτερο, σ. 65 κ.εξ.).⁵³ Οι αναφορές

⁵¹ Γ. Σεφέρης, *Μέρες Ε', 1 Γενάρη - 19 Απρίλη 1951*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2020 σ. 169.

⁵² Η εκτενής επισκόπηση εκλαϊκευτικών εκδόσεων, σχολικών εγχειριδίων και ηλεκτρονικών λημμάτων θα μπορούσε να αποτελέσει παράρτημα της διατριβής. Ωστόσο, η παρουσία τους στο σημείο αυτό στοχεύει στο να αναδείξει τον τρόπο που έχει παγιωθεί η δημόσια εικόνα του Μιχαήλ Σούτσου στο πέρασμα του χρόνου και σε πηγές όπου ο αναγνώστης, ειδικός και μη, μπορεί να έχει άμεση και εύκολη πρόσβαση.

⁵³ Πρβλ. Σπ. Καράβας, *Οι Μακεδονίες των άλλων*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2018, σ. 61-114.

στην πολιτεία του Σούτσου λίγο πολύ ακολούθησαν την ίδια πορεία με αυτήν που «επέβαλε» η ελληνική ιστοριογραφία μιας και βασίζεται στις πηγές της.

Στην εγκυκλοπαίδεια του *Πυρσού* ή αλλιώς *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Π. Δρανδάκη, στην 2^η έκδοση του 1957, το λήμμα «Σούτσος» (τ. 22) περιλαμβάνει πολλά από τα μέλη της οικογένειας, η οποία έλκει την καταγωγή της από την Ήπειρο και τα γνωστά για αυτήν στοιχεία χρονολογούνται πριν το 1453. Μετά από ένα πηγαινε έλα, ανάμεσα σε Κωνσταντινούπολη και Ήπειρο εξαιτίας της Άλωσης τα περισσότερα μέλη της οικογένειας εγκαθίστανται στην Κωνσταντινούπολη και συσπειρώνονται γύρω από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιείται και η μεταλλαγή του αρχικού ονόματος της οικογένειας (Δράκος) σε Σούτσος ή Σούτζος για λόγους που θα εξηγήσουμε σε άλλο σημείο.

Για τα πιο επιφανή μέλη της όχι μόνο αφιερώνεται περισσότερος χώρος, αλλά η παράθεση στοιχείων συνοδεύεται από την εικόνα ή μόνο την προσωπογραφία του ατόμου. Διαβάζοντας κανείς τα βιογραφικά στοιχεία του, δικού μας Σούτσου, ο οποίος αναφέρεται με την διπλή ονομασία *Μιχαήλ Σούτσος* ή *Μιχάλ Βόδας* σχηματίζει μια ειδυλλιακή εικόνα για τη ζωή και το έργο του. Πέρα από κάποιες δυσκολίες που βίωσε μετά την φυγή του από την Μολδαβία, ο Σούτσος εμφανίζεται να χαίρει της εκτίμησης τόσο των κυβερνώντων όσων και των συγχρόνων του. Πέρα από κάποιες ασάφειες και ασυμφωνίες όσον αφορά τις χρονολογίες ανάληψης των αξιωμάτων, η οποία αποτελεί χαρακτηριστική δυσκολία για την εξακρίβωση σημαντικών στιγμών στην σταδιοδρομία του, οι αντιφάσεις και οι σιωπές είναι αρκετές.

Ο συγγραφέας του λήμματος, Τρύφων Ευαγγελίδης, διατηρεί μια ποσοτική ισορροπία όσον αφορά την παράθεση στοιχείων πριν και μετά το 1821. Η πρώτη διαστρέβλωση και συνάμα αντίφαση, που συναντά κανείς, αφορά *δημόσια καύση των αξιωμάτων* του από τον ίδιο τον Μιχάλβοδα το 1821. Η αναφορά αυτή μόνο μεταφορική μπορεί να είναι, διότι τελετή δημόσιας καύσης, έτσι όπως με την πρώτη ανάγνωση την αντιλαμβάνεται ο κοινός νους, ουδέποτε υπήρξε. Διότι σύμφωνα με τον Δημήτριο Φωτιάδη, «το τουρκικό μπαϊράκι με το μισοφέγγαρο» που δέσποζε στο ηγεμονείο εξακολούθησε να

υπάρχει και μετά την εισβολή του Υψηλάντη, κατόπιν διαταγής του οποίου κατέβηκε.⁵⁴

Το γεγονός της «καύσης» ερμηνεύτηκε καθ' υπερβολή από τους ιστορικούς, συγγραφείς ή λόγιους μετά το θάνατό του. Επίσης, ο συγγραφέας με αυτήν ακριβώς την φράση έχει ανατρέψει το πρώτο μέρος της πρότασης: «Μετά την αποτυχία της επανάστασεως εν ταις παραδουναβίοις ηγεμονίαις, ο Σούτσος, ηναγκάσθη, αφού πρότερον κατεβίβασε τα ηγεμονικά εμβλήματα και κατέυκασαν αυτά δημοσίως, να διαπεραιωθή εις Βεσσαραβίαν οικογενειακώς, αφορισθείς τη 3 Μαρτίου υπό του πατριάρχου Γρηγορίου Ε' δια την επανάστασιν.»⁵⁵ Με άλλα λόγια πρόθεση του Σούτσου δεν ήταν η αναχώρηση από την Μολδαβία, κάτι που άλλωστε σχολίαζε αρνητικά και ο ίδιος ο Υψηλάντης στη αλληλογραφία του με τον Σούτσο.⁵⁶

Όσον αφορά, τώρα, την περίοδο της δράσης του μετά τα 1825 εκεί τα πράγματα γίνονται γριφώδη και απονευρώνονται έτι περισσότερο. Οι λόγοι της πολιτικής του κράτησης δεν αναφέρονται καθόλου. Στην Ελβετία αναπτύσσει έντονη φιλανθρωπική δραστηριότητα, ενώ αποσιωπούνται πλήρως τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε. Τόσο που αδυνατούσε να παράσχει τα μέσα της εκπαίδευσης των υιών του, ζητώντας την συνδρομή ξένων ηγεμόνων και εν τέλει του Καποδίστρια. Όπως θα δούμε ο Κυβερνήτης ήταν ο τελευταίος που συναίνεσε στον διορισμό του Σούτσου ως διπλωματικού αντιπροσώπου ή μάλλον απλά τον δέχθηκε ως τετελεσμένο γεγονός το 1830 και όχι το 1828. Η συμμετοχή του στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου απεκδύεται του συνωμοτικού και ανατρεπτικού της χαρακτήρα, ενώ του αποδίδεται ο χαρακτηρισμός «φιλελεύθερος», ο οποίος κατά κανόνα χαρακτήριζε τα μέλη και τους οπαδούς του αγγλικού και όχι του ρωσικού κόμματος, επιφανές μέλος του οποίου ήταν ο Σούτσος. Αποσιωπάται δηλαδή

⁵⁴ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ.Α', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 1971, σ. 388. Στο ίδιο πνεύμα, ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός στην *Ιστορία του 1832*, ανέφερε ότι ο ηγεμόνας δεν εμφανίστηκε στην Θεία Λειτουργία που έκανε ο Υψηλάντης στον ναό των Τριών Ιεραρχών προκειμένου να μην εγείρει περισσότερες αντιδράσεις απ' όσες ήδη υπήρχαν στις τάξεις των βογιάρων.

⁵⁵ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 22, 1957, σ. 168.

⁵⁶ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ.Α', Αθήνα, 1859, σ. 297.

η πρόθεση του Σούτσου να ανατρέψει τον Όθωνα, οι σχέσεις του με το ρωσικό κόμμα και εν γένει τη Ρωσία, καθώς και η αρνητική άποψη πολλών εκ των συγχρόνων του, ενώ η διπλωματική του δραστηριότητα αναφέρεται ακροθιγώς.

Στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* του Ελευθερουδάκη στον ενδέκατο τόμο (1927-1932), στο λήμμα «Σούτσος» οι γενικές πληροφορίες που συναντάμε για την οικογένεια Σούτσου είναι σχεδόν οι ίδιες με αυτές στην *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Σε ορισμένα σημεία ο αναγνώστης θα διαπιστώσει ελάχιστες διαφορές ως προς την σύνταξη και τις πληροφορίες, καθώς το λήμμα αναπαράγεται σχεδόν αυτολεξεί από την *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, της οποίας η πρώτη έκδοση πραγματοποιείται την ίδια περίπου περίοδο. Και στον Ελευθερουδάκη διατηρείται η διπλή ονομασία, αλλά εδώ όσον αφορά τον Σούτσο παρατηρούμε τρία πράγματα, που συμβαίνουν γραμμικά καθώς διαβάζουμε το λήμμα «Μιχαήλ επιλεγόμενος και Μιχάλ-Βόδας». Καλύτερη επεξήγηση γεγονότων-σταθμών στην πορεία του ως Οθωμανός αξιωματούχος, παράλειψη άλλων, ενώ εντοπίζονται και ορισμένες διαστρεβλώσεις. Συγκεκριμένα επεξηγούνται καλύτερα και με σωστή χρονική σειρά τα επιτεύγματά του και η συμβολή του ως Οθωμανός αξιωματούχος τόσο απέναντι στο Γένος του όσο και στον σουλτάνο. Αποσιωπούνται και εδώ οι λόγοι της πολιτικής του αιχμαλωσίας, οι σχέσεις με το ρωσικό κόμμα και ο αφορισμός. Παρά το γεγονός ότι δεν του αποδίδεται η ιδιότητα του φιλελεύθερου διαστρεβλώνεται η συμμετοχή του στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου και η πολιτική του πορεία από το 1842-1846. Και εδώ, η εικόνα του Σούτσου φέρει οθωμανικά ενδυματολογικά χαρακτηριστικά.

Στο *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, που είναι ευρέως γνωστό ως «εγκυκλοπαίδεια Ηλίου»⁵⁷, στο λήμμα «Σούτσος» τα βιογραφικά στοιχεία των μελών της οικογένειας αναφέρονται επιγραμματικά. Περισσότερη έκταση αφιερώνεται στον «Μιχαήλ, τον επιλεγόμενο και Μιχαήλ Βόδα», ενώ συμπληρώνεται και από την γνωστή προσωπογραφία.

⁵⁷ Σπ. Καραβάς, *Οι Μακεδονίες των άλλων*, ό.π, σ. 73.

Μιχαήλ Σούτσος, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ήλιος»*, τ. ΙΖ', σ. 126

Οι πληροφορίες που λαμβάνει ο αναγνώστης είναι ελάχιστες. Επιγραμματικά αναφέρονται τα κατά καιρούς αξιώματά του, ενώ λίγες περισσότερες λέξεις αφιερώνονται για την στάση του κατά την διάρκεια του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Συγκεκριμένα επισημαίνεται η οικονομική ενίσχυση και το γεγονός ότι «κατά την εισβολήν του Αλ. Υψηλάντου εις Μολδαυϊαν εκηρύχθη αναφανδόν υπέρ αυτού.»⁵⁸ Η παράθεση των βιογραφικών του στοιχείων ακολουθεί την ίδια νόρμα που επιλέγεται και για τα άλλα μέλη της οικογένειας. Συγκεκριμένα για τον Μιχάλβόδα η πολιτεία του είναι σχεδόν τελείως απονευρωμένη. Αποσιωπώνται τόσο οι θετικές όσο και οι αρνητικές όψεις της με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να μην μπορεί να κατανοήσει ούτε γιατί κατέλαβε τα αξιώματα που του αποδίδονται ούτε ποιο ρόλο διαδραμάτισε στην πολιτική ζωή του ελληνικού κράτους, ούτε βέβαια γιατί βιογραφείται. Όπως και στις παραπάνω εγκυκλοπαιδείες και λεξικά εξακολουθεί να μην είναι σαφές για ποιο λόγο συνελήφθη από τις αυστριακές αρχές. Το λήμμα για τον Μιχάλβόδα αναπαράγεται αυτούσιο και στην νεότερη έκδοση *Νεώτερου Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού του Ηλίου*.⁵⁹

⁵⁸ *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. ΙΖ', σ. 126.

⁵⁹ (Ι. Πασσάς), *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. Κ', Αθήνα: Έκδοσις της Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ήλιος», σ. 518.

Στο λήμμα «Σούτσος» του ενδέκατου τόμου της *Γενικής Παγκόσμιας Εγκυκλοπαίδειας* Πάπυρος-Λαρούς, που εκδίδεται μεταξύ 1960-1964, εντοπίζουμε μια νέα πληροφορία για το σύνολο της οικογένειας, η οποία απουσιάζει τόσο από τις υπόλοιπες εγκυκλοπαίδειες-λεξικά όσο και από την ελληνική ιστοριογραφία. Η νέα πληροφορία που έχει ενδιαφέρον αφορά την αμφιλεγόμενη κατά τον συγγραφέα του λήμματος καταγωγή της οικογένειας. Εδώ η καταγωγή από την Ήπειρο δεν θεωρείται δεδομένη, αλλά προβάλλονται δύο εκδοχές. Η μία θέλει τους Σούτσους να έχουν καταγωγή από την Ήπειρο και η άλλη από την Βουλγαρία («καταγομένης, κατ' άλλους μεν εξ Ηπείρου, κατ' άλλους δε εκ Βουλγαρίας»)⁶⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι η μόνη φορά που αμφισβητείται η καταγωγή της οικογένειας από την Ήπειρο. Φτάνοντας στην εγγραφή για τον Μιχαήλ ή Μιχαήλ Βόδα, πέραν του ότι επισημαίνεται η στενή σχέση συγγένειας με τον προγενέστερο Μιχαήλ, ιδιότητα που επισημαίνουν και όλες οι παραπάνω εγκυκλοπαίδειες, ο συντάκτης, έπειτα από τη σύντομη αναφορά των θέσεων που κατείχε στην οθωμανική διοίκηση πλησίον άλλων Φαναριωτών, θα σταθεί στην επιρροή που άσκησε στον σουλτάνο για θέματα που αφορούν την ορθόδοξη πίστη και το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην προτροπή να περιοριστεί η δύναμη των γενιστάρων. Δεν αναφέρεται ότι διετέλεσε αντιπρόσωπος του Καρατζά, ενώ η σύνταξή του με το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη μετά την εισβολή στην Μολδαβία φαίνεται να υπήρξε αβίαστη και αυθόρμητη. Από την διπλωματική του δραστηριότητα μνημονεύεται και εδώ μόνο η περίοδος της παρουσίας του στην γαλλική πρωτεύουσα. Αν μπορούμε να ξεχωρίσουμε κάτι είναι ότι υπονοείται ότι η απόσυρση από την πολιτική σκηνή οφείλεται στην *αποτυχία της Επανάστασης του 1843*, την οποία συνδιοργάνωσε. Η λέξη «αποτυχία» είναι άστοχη σε τούτη την περίπτωση. Και είναι άστοχη, διότι το κεντρικό αίτημα της επανάστασης ήταν η παραχώρηση Συντάγματος. Αποτυχία μπορεί να

⁶⁰ Πάπυρος-Λαρούς, *Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια, Μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, τ.11, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων Πάπυρος, 1963-1964, σ. 1041. Πρβλ. εφ. *Χρόνος* (Ναυπλίου): «των Σούτζων από την Βουλγαρίαν», 8 Ιουνίου 1833.

θεωρηθεί εάν λάβουμε υπ' όψιν τα έμμεσα αιτήματα που ήταν η ανατροπή του Όθωνα, η οποία θα εγκαινίαζε ένα διάστημα αντιβασιλείας υπό τον ίδιο τον Μιχάλβοδα. Κατά τα λοιπά, το λήμμα ακολουθεί όσον αφορά τις χρονολογίες τις άλλες εγκυκλοπαιδίες, σημειώνοντας απόκλιση ενός ή δύο ετών σε κάθε χρονολογία σταθμό. Εδώ απουσιάζει η εικόνα του Μιχάλβοδα.

Στην *Ελευθερουδάκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, η οποία αποτελεί επανέκδοση του ομώνυμου εγκυκλοπαιδικού λεξικού⁶¹, ο αναγνώστης θα βρει αυτούσιο το κείμενο του λήμματος που υπάρχει στο λεξικό.⁶²

Στην επίσης πρόσφατη *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Γιοβάνη* (τ.19, 1980), που απευθύνεται σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης⁶³, η οικογένεια Σούτσου είναι παρούσα αν και αριθμεί πολύ λιγότερα μέλη απ' ότι στις προγενέστερες εγκυκλοπαιδίες. Εδώ η σταδιοδρομία του Σούτσου ξεκινά το 1815 ως Μεγάλου Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης και λήγει το 1839 ως μέλους του Συμβουλίου της Επικρατείας. Αναφέρεται η υποστήριξη στον Υψηλάντη, η μετέπειτα φιλανθρωπική του δράση και η διπλωματική του παρουσία σε πολλές χώρες, ενώ ο αφορισμός από το Πατριαρχείο, η πολιτική του κράτηση και η συμμετοχή του στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου παραλείπονται. Ο συντάκτης αποφορτίζει σχεδόν όλες τις όψεις της δράσης του με μόνη εξαίρεση τον υποστηρικτικό χαρακτήρα στο κίνημα του Υψηλάντη και την φιλανθρωπική δραστηριότητα. Η διπλή ονομασία διατηρείται, όπως επίσης παρούσα είναι και η εικόνα του.

⁶¹ Σπ. Καράβας, *Οι Μακεδονίες των άλλων*, ό.π, σ. 85.

⁶² *Ελευθερουδάκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, γ' έκδοση, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1927-1931, σ. 658.

⁶³ Ο πλήρης τίτλος είναι *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Γιοβάνη: δημοτικού, γυμνασίου, λυκείου, πανεπιστημίου, μεταπτυχιακών σπουδών στη δημοτική*, τ. 19, Αθήνα, 1980.

Η εγκυκλοπαίδεια ως προς τις λοιπές πληροφορίες για την οικογένεια ακολουθεί τις προγενέστερες όπως επί παραδείγματι την *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Δρανδάκη.

Τα πράγματα περιπλέκονται και συνάμα ξεκαθαρίζουν εάν αντιπαραβάλλουμε τις διαφορετικές εκδοχές της *Δομής*. Ξεκινώντας από την *Εγκυκλοπαίδεια Δομή* (τ.27, 2002-2005), μία και πλέον σελίδα αναφέρεται στη οικογένεια Σούτσου και σε επιφανή μέλη της. Εδώ συναντούμε ξανά την αναφορά περί πιθανής βουλγαρικής καταγωγής. Ούτε εδώ κατονομάζονται ποιοι είναι οι «άλλοι» που υποστηρίζουν αυτήν την εκδοχή. Το λήμμα «Σούτσος» αριθμεί 21 μέλη με τις πληροφορίες για κάθε μέλος να είναι οι ελάχιστες δυνατές. Ο συγγραφέας του λήμματος πέραν από την λιτή περιγραφή, εσφαλμένα τοποθετεί τον κάτοχο πλούσιας βιβλιοθήκης στην Κωνσταντινούπολη, Ιωάννη Σούτσο, να έχει ζήσει τον 19^ο αιώνα, καθώς όλες σχεδόν οι εγκυκλοπαίδειες τον τοποθετούν στον 16^ο αιώνα (1585).

Η πολύ πιο πρόσφατη *Δομή* (2002-2005) όμως περιλαμβάνει όπως και η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* του Δρανδάκη και γυναικεία μέλη της οικογένειας. Από τα 21 μέλη ειδική μνεία θα κάνει για τέσσερα μέλη, ένα εξ αυτών και ο «Σούτσος Μιχαήλ». Η διπλή ονομασία και εδώ διατηρείται, όπως διατηρούνται και οι χρονολογικές αποκλίσεις, ειδικά όσον αφορά τις

χρονολογίες διορισμού σε θέσεις της οθωμανικής διοίκησης.⁶⁴ Μνημονεύεται η υποστήριξη και η επιρροή παρά τω σουλτάνω των δικαιωμάτων του Οικουμενικού Πατριαρχείου και των ορθοδόξων χριστιανών εν γένει όπως επίσης και η πρόταση διάλυσης των γενιτσάρων. Αυτό που έχει ίσως περισσότερο ενδιαφέρον είναι ότι ο αναγνώστης θα υποθέσει ότι ο Μιχάλβοντας μνείαται στην εταιρεία πριν τα τέλη του 1820 («Το 1818 διορίστηκε ηγεμόνας της Μολδαβίας και στην περίοδο αυτή μνήθηκε στη Φιλική Εταιρεία, την οποία βοήθησε οικονομικά.»)

Εκείνο που και εδώ επισημαίνεται είναι η οικονομική βοήθεια και η υποστήριξη στον Υψηλάντη, καθώς επίσης και τα επιτεύγματά του ως πρεσβευτής του ελληνικού κράτους στο Παρίσι επί Καποδίστρια. Δηλαδή η αποστολή οικονομικών βοηθημάτων και η αποστολή στρατευμάτων για την εκκένωση εδαφών από τον τουρκικό πληθυσμό. Η πολιτική του σταδιοδρομία τελειώνει και εδώ το 1843 ύστερα από την απλή όπως υπονοείται συμμετοχή του στο «κίνημα του 1843».

Όσον αφορά την *νέα δομή* σε έγχρωμη έκδοση, η οικογένεια Σούτσου στον τόμο 31 (1996) αριθμεί 22 μέλη, δηλαδή ένα επιπλέον από αυτά που αναφέρει η *Δομή*. Έχει προστεθεί η Σοφία Σούτσου. Σε αντίθεση με την *Δομή* που ακολουθεί αλφαβητική σειρά, *νέα δομή* ταξινομεί τα μέλη με βάση την χρονολογία γέννησης, αρχής γενομένης με τον Ιωάννη Σούτσο, τον οποίο προφανώς εκ παραδρομής τον τοποθετεί ότι έζησε το 1858 και όχι το 1585. Το γενικό λήμμα για την οικογένεια είναι σχεδόν αυτούσιο με το αντίστοιχο της *Δομής*. Ο συγγραφέας όμως παραλείπει εδώ την αναφορά που εμφανίζει τα μέλη της οικογένειας να κατέχουν θέσεις τόσο στην οθωμανική διοίκηση προεπαναστατικά όσο και μετεπαναστατικά στο ελληνικό κράτος έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁶⁵ Είτε έγινε σκόπιμα είτε για λόγους οικονομίας χώρου παραλείπεται η φράση που δίνει στον αναγνώστη την εντύπωση μιας ομαλής και εν πολλοίς φυσικής μετάβασης από το ένα πλαίσιο στο άλλο.

⁶⁴ Ως έτος διορισμού στην ηγεμονία της Μολδαβίας αναφέρεται το 1818, ενώ από παλαιότερες ή και σύγχρονες με την εποχή πηγές ως έτος διορισμού είναι το 1819. Το ίδιο λάθος εντοπίζεται σχεδόν σε όλες τις εγκυκλοπαιδείες.

⁶⁵ *Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, τ. 27, Αθήνα: Εκδόσεις «Δομή», 2002-2005, σ. 366.

Για τον δικό μας Σούτσο, οι πληροφορίες είναι οι ίδιες με μόνη εξαίρεση την προσθήκη ότι «αποσύρθηκε από την πολιτική μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1843, της οποίας ήταν ένας από τους κυριότερους οργανωτές.» Παραλείπονται και εδώ τα κίνητρα, οι σκοποί, οι πολιτικές επιρροές και προδιαθέσεις του Σούτσου.

Πληροφορίες για τον Σούτσο ο αναγνώστης δεν μπορεί να βρει στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, καθώς στον σχετικό τόμο (τ.11) απουσιάζει εντελώς το λήμμα «Σούτσος»⁶⁶, ενώ στη *νέα σχολική εγκυκλοπαίδεια* των εκδόσεων Αυλού, την οποία επιμελείται ο Ασημάκης Ασημακόπουλος (τ.11) αναφέρονται μόνοι οι αδελφοί και ποιητές Σούτσοι. Το ίδιο συμβαίνει και με την εγκυκλοπαίδεια *Υδρία* (τ. 48) στην οποία εντοπίζουμε πληροφορίες για έναν μόνο Σούτζο, ονόματι Δημήτριο και γεννηθέντα το 1916.

Αφήνω, τέλος, τρία λεξικά που τα δύο αφορούν αποκλειστικά την Ελληνική Επανάσταση, ενώ το τρίτο είναι πιο σύγχρονο. Πρόκειται κατά πρώτον για το τρίτομο *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821* του Χρήστου Στασινόπουλου (1972) και το *Λεξικόν της Επανάστασης και άλλα έργα* του Γεωργίου Γαζή (1971), τα οποία αμφότερα εκδίδονται σχεδόν ταυτόχρονα με διαφορά μόλις ενός έτους.

Στο πρώτο υπάρχει ειδική μνεία για τον Μιχάλβοδα. Οι χρονολογίες είναι περισσότερο ακριβείς. Ως χρονολογία μύησης στην Φιλική Εταιρεία αναφέρεται η 15^η και όχι η 25^η Νοεμβρίου, πιθανόν εκ παραδρομής. Σε κάθε περίπτωση το έτος μύησης είναι το 1820. Αλλά και εδώ οι «ομολογίες»⁶⁷ και οι αποσιωπήσεις δεν λείπουν. Εάν η αναζήτηση περιοριστεί μόνο στο λήμμα που αφορά τον Μιχάλβοδα δεν θα βρει τίποτα περισσότερο απ' ότι στις άλλες εγκυκλοπαίδειες. Θα βρει πολύ λιγότερα στοιχεία, καθώς πολλά είναι και εδώ αυτά που παραλείπονται. Εάν όμως ο αναγνώστης θελήσει να επεκτείνει λίγο την αναζήτησή του μιας και το λεξικό αφορά αποκλειστικά την Ελληνική

⁶⁶ Π. Λυγγούρης (επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.11, Αθήνα: Εκδόσεις Αθ. Μαρτίνο, 1962-1968.

⁶⁷ Σπ. Καραβάς, *Οι Μακεδονίες των άλλων*, ό.π, σ. 61.

Επανάσταση τότε θα συναντήσει το όνομα *Μιχαήλ Σούτσος* και στο λήμμα «Μολδαβία» και στο λήμμα «αφορισμός».

Στο πρώτο λήμμα αναφέρεται ότι ο Σούτσος ήταν ο ηγεμόνας της Μολδαβίας όταν ξεκίνησαν τα γεγονότα, κάτι που άλλωστε γνωρίζει ήδη ο αναγνώστης όταν ανατρέξει στο «Σούτσος Μιχαήλ». Μπορεί όμως να δει την ημερομηνία εισβολής του Υψηλάντη στην Μολδαβία, δηλαδή την 22^α Φεβρουαρίου 1821. Το όνομα όμως του Μιχαήλ Σούτσου δεν μνημονεύεται μόνο στο λήμμα για την Μολδαβία, αλλά και στο λήμμα «αφορισμός» στον πρώτο τόμο. Μόνο που ο αναγνώστης πιθανότατα να μην ανατρέξει καν στο λήμμα αυτό μιας και ο αφορισμός του Σούτσου δεν μνημονεύεται ούτε στο «Σούτσος Μιχαήλ» ούτε στο «Μολδαβία». Ο «αφορισμός» καταλαμβάνει έκταση περισσότερης από μιας σελίδας και εκτός από την επισκόπηση, ο συγγραφέας κάνει ειδική αναφορά στον Ανώνυμο της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Οι επώνυμες αναφορές που γίνονται σχετικά με τον αφορισμό αφορούν τον Κολοκοτρώνη για το 1806, τον Υψηλάντη και τον Σούτσο για το 1821, ενώ ο συγγραφέας του λήμματος υποστηρίζει ότι ο αφορισμός χρησιμοποιήθηκε ως μέσο ελέγχου διαμέσου του Πατριαρχείου από τον σουλτάνο προκειμένου να επανέλθουν τα πράγματα στη πρότερη τάξη.⁶⁸ Τα παραθέματα από την *Ελληνική Νομαρχία* και οι επισήμανση των αρνητικών όψεων του αφορισμού στους Έλληνες και γενικότερα την Επανάσταση απηχούν τον σκεπτικισμό του συγγραφέα απέναντι στην αφοριστική ενέργεια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το *Λεξικό* του Στασινόπουλου έχει βραβευθεί από την Ακαδημία Αθηνών και πολύ πρόσφατα (Απρίλιος 2021) κυκλοφόρησε σε τέσσερις σκληρόδετους τόμους ως ένθετο της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Το Βήμα*.⁶⁹ Έτσι, με αφορμή τον εορτασμό της επέτειου των 200 χρόνων από την Επανάσταση, το *Λεξικό*, όπως και άλλα έργα που αφορούν την Επανάσταση, γίνονται γνωστά στο ευρύ κοινό πολύ ευκολότερα απ' ό,τι πριν.

⁶⁸ Το ίδιο αναφέρει και ο Γούδας, αναφερόμενος στον Μιχαήλ Σούτσο. *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π, τ. Στ', σ. 173-174.

⁶⁹ <https://www.tovima.gr/2021/04/12/media/leksiko-tis-ellinikis-epanastasis-salpigks-i-proti-elliniki-efimerida-harpers-bazaar-tin-kyriaki-me-to-vima/>

Τα πράγματα στο *Λεξικόν της Επανάστασεως* του Γεωργίου Γαζή υπό την εκδοτική επιμέλεια του Λέανδρου Βρανούση και τις ιστορικές σημειώσεις του Νικολάου Πατσέλη αποτελεί μια διαφορετική περίπτωση γι' αυτό εξετάζεται στο τέλος. Ο Γεώργιος Γαζής (1795-1855) υπήρξε γραμματικός του Καραϊσκάκη. Με άλλα λόγια έζησε τα πράγματα από κοντά, κάτι που μπορεί ο αναγνώστης να το διαπιστώσει διαβάζοντας το έργο του. Επομένως, πρέπει να σταθούμε στο χρονικό διάστημα του βίου του Γαζή και όχι στη χρονολογία έκδοσης του *Λεξικού* για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο γράφει.

Το *Λεξικό* του Γαζή που φέρει τον συμπληρωματικό τίτλο «*Αυτοβιογραφικά και Πατριδογραφικά, Λόγοι Διάφοροι, Βιογραφία Μπότσαρη και Καραϊσκάκη, Τρόπαιον Δελβινάκου, Έγγραφα και Επιστολαί*», αποτελεί μια πιο πατριωτική εκδοχή. Και πράγματι εάν ανατρέξουμε στο λήμμα «Μιχαήλ Σούτσος» θα διαπιστώσουμε του λόγου το αληθές. Η πρώτη ένδειξη είναι η απουσία της ονομασίας *Μιχάλβόδας*. Ο συγγραφέας κάνει χρήση πολλών επιθετικών προσδιορισμών για να περιγράψει τον Σούτσο: «ανήρ μεγαλόφρων και χαρακτήρος φιλογενούς και φιλελεύθερου [...] ως μεγαλόψυχος [...] μεγάλου τούτου ανδρός.»⁷⁰

Ο Γαζής παρουσιάζει μια εξιδανικευμένη εικόνα όσον αφορά την διακυβέρνηση του Σούτσου στην Μολδαβία, η οποία όμως δεν αφορά την πραγματικότητα. Πράγματι, οι ηγεμονίες προσέφεραν δυνατότητες πλουτισμού στους ηγεμόνες και τους συν αυτώ. Ωστόσο, όταν ο Μιχαήλ Σούτσος έγινε ηγεμόνας οι οικονομικές αντιξοότητες όπως θα φανεί σε άλλο κεφάλαιο και πολλές ήταν και κάποιες από αυτές ανυπέρβλητες. Από την μία τα οικονομικά δοσίματα προς την Πύλη, από την άλλη η συσσώρευση χρεών, ενώ ας μην ξεχνάμε και τον οικονομικό έλεγχο που ασκούσε η Ρωσία, ορισμένες φορές πολύ ασφυκτικότερο από αυτόν που ασκούσε η Υψηλή Πύλη. Έτσι από τη «δόξαν», τον «πλούτον», τη «δύναμιν», «την ευδαιμονία», την «ασιατικήν μεγαλοπρέπειαν» και την «ευτυχία» τα μόνα που μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι ίσχυαν είναι η «δόξα» και η «μεγαλοπρέπεια»

⁷⁰ Γ. Γαζής, *Λεξικόν της Επανάστασεως και άλλα έργα*, Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971, σ. 89-90.

Όσο για την συνέχεια, ο αναγνώστης δεν θα καταλάβει ποτέ μυείται στην Φιλική Εταιρεία, αλλά σίγουρα θα εντυπωσιαστεί από τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται η υποστήριξη στον Υψηλάντη:

«Απεφάσισε να γένη αυτός πρώτος θυσία διά την ελευθερίαν των ομογενών του · και δη καταφρονήσας ως μεγαλόψυχος και σκήπτρα και θρόνους και ηγεμονίας και τούγια τρία με βαθμόν Βεζύρη και δόξαν και πλούτον και δύναμιν πάσαν την ασιατικήν μεγαλοπρέπειαν και ευδαιμονίαν, προσεκάλεσεν εις Ιάσιον τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και εκήρυξε μετ' αυτού την επανάστασιν.»

Ο συντάκτης του λήμματος με άλλα λόγια εμφανίζει τον Σούτσο ως συναρχηγό ή μάλλον σχεδόν ως ιθύνοντα νου της Ελληνικής Επανάστασης. Οι εντάσεις, οι διαπραγματεύσεις, οι φόβοι, οι κινήσεις ελιγμού του Σούτσου αποσιωπούνται. Όπως αποσιωπάται και η σύλληψή και πολιτική του αιχμαλωσία στην Αυστρία, καθώς κατά τον συντάκτη έμεινε όλη την περίοδο του Αγώνα στην Ρωσία. Το υπερθετικό αυτό σχήμα συνεχίζει να υφίσταται και για την περίοδο που είναι διπλωματικός αντιπρόσωπος του Καποδίστρια. Εδώ όμως ο συντάκτης μέσα από τις υπερβολές, τις ηθελημένες ή μη αποσιωπήσεις αναφέρει, αν και επιχειρεί να το διαψεύσει, κάτι που καμία από τις παραπάνω εγκυκλοπαιδείες και λεξικά δεν έχει επισημάνει. Ότι ο Σούτσος «ήτον κόμμα ρωσσικόν». Επομένως, έχουμε μια σαφή και ρητή αναφορά του πολιτικού-κομματικού στίγματος του Σούτσου.

Ένα ακόμη στοιχείο που προκαλεί εντύπωση είναι η απουσία της αναφοράς του ονόματος του Όθωνος. Ο Γαζής, προφανώς σκοπίμως, δεν κάνει αναφορά στον Όθωνα, πιθανόν ως ένδειξη αποστροφής για την διακυβέρνηση της Ελλάδας από τον Όθωνα. Η δυσαρέσκεια αυτή επιβεβαιώνεται λίγο παρακάτω όταν θα αναφέρει ότι ο Σούτσος παραιτείται από Σύμβουλος της Επικρατείας «διά λόγους δικαίους». Οι λόγοι δεν διευκρινίζονται ούτε καν υπαινίσσονται για να μπορέσει ο πιθανός αναγνώστης να κάνει έστω υποθέσεις.

Ο ενεστωτικός χρόνος των ρημάτων και των μετοχών που χρησιμοποιείται φανερώνει ότι όταν ο Γαζής συνέτασσε το λήμμα για τον Σούτσο, ο τελευταίος βρισκόταν ακόμη εν ζωή, καθώς «ιδιωτεύει ήδη χρόνον πολόν εις Αθήνα, αναξιοπαθών, η δε Ελλάς στερείται την από τοιούτους

άνδρας προσδοκώμενην ωφέλειαν.»⁷¹ Έπειτα, δεν κάνει καμιά προσπάθεια να αποκρύψει την δυσaréσκεία του αναφορικά με την απουσία του Σούτσο από την πολιτική. Στο υπόρρητο αυτό πολιτικό κάλεσμα προς πάσα κατεύθυνση ή στην ρητή πολιτική τοποθέτηση ο αναγνώστης μπορεί να αισθανθεί ότι ο Σούτσος μόνο ευχαριστημένος δεν αποχώρησε από την πολιτική σκηνή το 1843.

Στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* (1991) της *Εκπαιδευτικής Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* στο λήμμα για τον Σούτσο Μιχαήλ (Βόδα) το βάρος και πάλι πέφτει στην συμμετοχή του στο απελευθερωτικό κίνημα του Υψηλάντη, το οποίο καταλαμβάνει σχεδόν το μισό τμήμα του λήμματος. Περισσότερο ακριβές στις χρονολογίες του, χωρίς ωστόσο να αποκρύπτεται η προσπάθεια σμίλευσης των ακανθωδών σημείων.

3. Η τύχη του Μιχαήλ Σούτσο στο διαδίκτυο και στα σχολικά εγχειρίδια του 20^{ου} αιώνα: δείγματα αναφοράς.

Σε ό,τι αφορά τον διαδικτυακό Μιχαήλ Σούτσο, αξίζει να αναφερθεί και το ηλεκτρονικό λήμμα της γαλλικής wikipédia. Εδώ στο λήμμα “Maison Soutso” (οίκος Σούτσο) η εθνικότητα της οικογένειας αναφέρεται να είναι η βλαχική. Ο συντάκτης του ηλεκτρονικού λήμματος επισημαίνει ότι η οικογένεια Σούτσο είναι «μια οικογένεια ελληνορουμανική, φαναριώτικης καταγωγής», η οποία δίνει αξιωματούχους «πρώτης σειράς» και στην Ελλάδα και στην Ρουμανία. Η διατύπωση «ελληνορουμανική καταγωγή» που δεν συναντάμε πουθενά αλλού δεν απέχει από την πραγματικότητα. Διότι πολλά μέλη της οικογένειας των Σούτσων εκ μητρός έλκουν την καταγωγή τους από τη Ρουμανία με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον δικό μας Μιχάλβοδα, ο οποίος εκ μητρός έχει καταβολές ρουμανικές.

⁷¹ Στο *ίδιο*, σ. 90.

Η επισκόπηση των πληροφοριών για τον Μιχάλβοδα είναι ενδεικτική και στοχεύει στο να δούμε με ποιον τρόπο παρουσιάζονται οι πληροφορίες για την πολιτεία του, ποια σημεία τονίζονται ή υπερτονίζονται, ποια διαστρεβλώνονται και ποια αποσιωπούνται. Στις εγκυκλοπαιδείες που εκδίδονται στις αρχές ή προς τα μέσα του 20^{ου} αιώνα το λήμμα για τον Σούτσο και εκτενέστερο είναι και πληρέστερο. Όσο όμως πλησιάζουμε προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, η πολιτεία του σχηματοποιείται, στρογγυλεύεται, ενώ αρνητικές ή διαφορούμενες όψεις όπως ο αφορισμός, η υποστήριξη του ρωσικού κόμματος ή οι λόγοι της πολιτική αιχμαλωσίας είτε αποσιωπούνται είτε προβάλλονται συγκεχυμένα.⁷²

Ο αναγνώστης σε κάθε περίπτωση σχηματίζει την εντύπωση ότι το πέρασμα από στέλεχος της οθωμανικής διοίκησης σε αντίστοιχο του ελληνικού κράτους είναι απολύτως αυτονόητο. Συνεπώς ούτε λόγος για περαιτέρω απορίες ή προβληματισμούς σχετικά με τα διακυβεύματα, τις δυσκολίες, τις υπερβάσεις κοκ που μοιραία σημειώνονται σε τέτοιου είδους μεταβάσεις, από μια πραγματικότητα σε μια άλλη. Αυτό αφενός οφείλεται και στο είδος των εγκυκλοπαιδειών ως βιβλία συμπυκνωμένης γνώσης, αφετέρου, στην εγγενή τάση για σχηματοποίησης της εθνικής ιστορίας όταν τα πολιτικά πάθη καταλαγιάζουν.

Πάντως, ακόμα και έτσι γίνεται αντιληπτό ότι η πολιτεία σχεδόν όλων των μελών που περιλαμβάνονται στο λήμμα «Σούτσος» περιορίζεται στον 19^ο αιώνα. Ελάχιστα μέλη της που έζησαν έως τον 20^ο αιώνα αναφέρονται και αυτό μόνο στη εγκυκλοπαιδεία του Δρανδάκη και του Ηλίου. Και όταν αυτό γίνεται, η δράση τους εντοπίζεται γεωγραφικά είτε στο Βουκουρέστι είτε στο Παρίσι. Με άλλα λόγια, καιτοι πολυπληθής οικογένεια τα μέλη της εξοβελίζονται συν τω χρόνω από την πολιτική σκηνή της Ελλάδας και διασκορπίζονται ανά την Ευρώπη, συχνά σε μέρη που είτε έτυχαν καλύτερης

⁷² Οι ανακρίβειες και οι ασάφειες αποτελούν εγγενές χαρακτηριστικό των εγκυκλοπαιδειών όσον αφορά την γενεαλογία των Φαναριωτών. Πρβλ. Μητροπολίτης Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, *Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος (Αρναβουτκιογι)*, Κωνσταντινούπολη, 1949, σ. 173 (υπ. 235) και 178 (υπ. 262).

υποδοχής και αποδοχής όπως στις πρώην Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, σημερινή Ρουμανία, όπου και διέθεταν έγγεια ιδιοκτησία. Ακόμα και το ρήμα «ηναγκάσθη» που χρησιμοποιείται για τα γεγονότα στις Ηγεμονίες δείχνει ότι δεν ήταν στις αρχικές προθέσεις του Σούτσου να εγκαταλείψει τις Ηγεμονίες.

Εάν ρίξουμε μια ματιά στα κατά καιρούς σχολικά εγχειρίδια της ιστορίας της τελευταίας τάξης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με το ποια ήταν τύχη που επιφύλαξε το εκπαιδευτικό σύστημα στον Μιχαήλ Σούτσο τότε θα διαπιστώσουμε ότι απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά του ονόματός του και στο κεφάλαιο που αφορά την Φιλική Εταιρεία, αλλά και την περίοδο διακυβέρνησης του Καποδίστρια και του Όθωνα.⁷³ Έχει σημασία το ότι απουσιάζει από το κεφάλαιο της Φιλικής, διότι αυτή είναι η μόνη περίοδος που η δράση του υπερτονίζεται.⁷⁴

Τον συναντούμε όμως στο σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας της Στ' Γυμνασίου από τον ίδιο πάντα συγγραφέα του εγχειριδίου ιστορίας της Στ' Δημοτικού το 1934, Αναστάσιο Λαζάρου.⁷⁵ Και παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια σύντομη σχεδόν τηλεγραφικού τύπου αναφορά, ωστόσο υπάρχει ως τέτοια. Αντίθετα στο εγχειρίδιο ιστορίας της Στ' Γυμνασίου του 1939 και Γ' Λυκείου του 1977, που είναι επανέκδοση της έκδοσης του 1939 υπό τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, αλλά όχι αποκλειστικό πόνημα του Λαζάρου, η αναφορά είναι πιο εκτενής, πιο σαφής και συνάμα κάπως πιο «αιχμηρή». Οι συγγραφείς στερούν από τον Σούτσο τα πατριωτικά κίνητρα. Ο Σούτσος και οι κάτοικοι «δέχθηκαν [τον Υψηλάντη] με τη βεβαιότητα ότι πίσω του βαδίζουν ρωσικά στρατεύματα».⁷⁶

⁷³ Ενδεικτικά βλ. Α. Λαζάρου, *Η Νέα Ελληνική Ιστορία, Στ' Δημοτικού*, 1934, σ. 53-60 · Γ. Καφεντζής, *Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*, 1976 (3^η έκδοση), σ. 40-44.

⁷⁴ Το όνομα της οικογένειας εντοπίζεται όταν γίνονται αναφορές για τους Φαναριώτες, ως κοινωνική ομάδα ευγενών.

⁷⁵ Α. Λαζάρου, *Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας. Δια την ΣΤ' Τάξιν των Γυμνασίων*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, 1962 (10^η Έκδοση), σ. 20.

⁷⁶ Χ. Θεοδωρίδης-Α. Λαζάρου, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νεότερων Χρόνων. Διά την ΣΤ' Τάξιν των Γυμνασίων και τας αντίστοιχας των λοιπών της Μέσης Εκπαίδευσης*, 1939, σ. 243 · Χ. Θεοδωρίδης-Α. Λαζάρου, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νεότερων Χρόνων*, 1977, σ. 194.

Η διάσωση της υστεροφημίας του Μιχάλβοδα είχε καλύτερη τύχη τον 21^ο αιώνα και ειδικά την χρονιά της επετείου των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση. Και μπορεί τα πράγματα να είναι καλύτερα όσον αφορά τη συχνότητα της προβολής και της μνημόνευσης του ονόματός του, δεν είναι όμως καλύτερα από άποψη περιεχομένου. Στην ουσία πρόκειται για την αναπαραγωγή στερεοτύπων, που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο παγιώθηκαν, κάποτε αυθαίρετα, από την ελληνική ιστοριογραφία. Και έκτοτε αναπαράγονται λίγο πολύ με τον ίδιο τρόπο.

Για παράδειγμα όταν κάποιος επισκεφτεί το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (κτήριο Παλαιάς Βουλής) από τα πρώτα εκθέματα που θα συναντήσει είναι η προσωπογραφία του Μιχάλβοδα με κάποιες αναφορές για την δράση του ως μέλους της Φιλικής Εταιρείας.⁷⁷

⁷⁷ Μολονότι το πορτρέτο του Μιχάλβοδα είναι από τα πιο δημοφιλή, δεν βρέθηκε ανάμεσα στις προσωπογραφίες που τοποθετήθηκαν περιμετρικά του Εθνικού Κήπου το 2021, στα πλαίσια της υπαίθριας έκθεσης έργων του Benjamin Mary που διοργάνωσε το Ίδρυμα Σύλβια Ιωάννου. Βρίσκουμε όμως τον Ιωάννη Καρατζά, με την υπόμνηση πως είναι πεθερός του πρίγκιπα Μιχαήλ Σούτσου. *Η Ιστορία έχει πρόσωπο*, σ. 80. Προφανώς ο Βέλγος διπλωμάτης δεν αγνοούσε την ύπαρξη του Μιχαήλ που, σημειωτέον, το 1840 βρίσκεται ήδη εγκαταστημένος στην Αθήνα. Είτε ο Mary δεν ήθελε να ζωγραφίσει τον Μιχαήλ ή και αντίστροφα, είτε η προσωπογραφία του ακόμα λανθάνει, είτε απλά δεν έτυχε. Πρβλ. *Η Ιστορία έχει πρόσωπο. Μορφές του 1821 στην Ελλάδα του Όθωνα από τον Βέλγο Διπλωμάτη Benjamin Mary*, Ίδρυμα Σύλβια Ιωάννου, 2020, σ. 44.

Για τον δικό μας Σούτσο, η διατήρηση της ονομασίας *Μιχάλβοδας*, καθώς και η εικόνα όπου αναπαρίσταται με την οθωμανική μεγαλοπρεπή ενδυμασία κάνει σαφές ότι στην αιωνιότητα πέρασε, τουλάχιστον σε επίπεδο οπτικής αναπαράστασης περισσότερο ως Οθωμανός αξιωματούχος παρά ως αξιωματούχος του ελληνικού κράτους. Το ίδιο θα παρατηρήσει κανείς να συμβαίνει και κατά την επίσκεψή του στη Εθνική Πινακοθήκη, όπου εκτίθεται το πορτρέτο του Σούτσου όπως έχει φιλοτεχνηθεί από τον Νικηφόρο Λύτρα.

Ίσως όλα αυτά να μην είναι τυχαία. Όπως επισημαίνει ο Άγγελος Ελεφάντης, οι άνθρωποι μιλούν για το παρελθόν μέσα από την τέχνη και την ιστοριογραφία.⁷⁸ Στην περίπτωση του Μιχαήλ Σούτσου, ιστορία και εικόνα, όλα, λοιπόν, αποτελούν ενθυμήματα του οθωμανικού παρελθόντος ενός μεγαλόσχημου Φαναριώτη. Τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο.

⁷⁸ Α. Ελεφάντης, «Η γλώσσα του Αγώνα (1940-1949)» στο Α. Ελεφάντης, *Τρία Δοκίμια*, επίμετρο Δ. Καψάλης, Αθήνα: Εκδόσεις Αντίποδες, 2021, σ. 49.

Εθνική Πινακοθήκη, Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904), *Μιχαήλ Βόδας Σούτζος*, (1890), αρ. έργου: Π.738.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Ο Σούτσος μέσα από την ελληνική ιστοριογραφία: οι αντιφάσεις και οι αποσιωπήσεις των πηγών για την συμμετοχή του στην Φιλική Εταιρεία.

«Άλλη αλήθεια δεν
ευρίσκεται προφανώς ούτε
εις τους μεγάλους
επαίνους, ούτε εις τας
σφοδράς και παραλόγους
επικρίσεις.»⁷⁹

Ε. Κυριακίδης

1. Η πρώιμη ελληνική ιστοριογραφία και ο Μιχάλβοδας: μεταξύ δύο άκρων.

Η εγκυκλοπαιδική επισκόπηση που επιχειρήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο είναι ενδεικτική της πορείας που διέγραψε η πολιτεία και η διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης για τον Μιχαήλ Σούτσο. Στις έντυπες όμως εγκυκλοπαίδειες δεν υπάρχουν παραπομπές στις οποίες μπορεί να ανατρέξει ο αναγνώστης για να ελέγξει το περιεχόμενο του λήμματος.

Στο λήμμα της Βικιπαίδειας «Μιχαήλ Σούτσος» ή «Βόδας» ο αναγνώστης θα βρει πολλές περισσότερες πληροφορίες, αλλά και χρονολογικές ανακρίβειες.⁸⁰ Θα βρει όμως παραπομπές. Πριν αναφερθούμε στις παραπομπές, οι οποίες αφορούν την ελληνική ιστοριογραφία που είναι και το θέμα που πραγματεύεται αυτό το κεφάλαιο, ας δούμε επιγραμματικά ποιες είναι αυτές οι επιπλέον πληροφορίες.

⁷⁹ Ε. Κυριακίδης *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού, Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, τ. Α', Αθήνα, 1892, σ. 230.

⁸⁰ https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%B9%CF%87%CE%B1%CE%AE%CE%BB_%CE%A3%CE%BF%CF%8D%CF%84%CF%83%CE%BF%CF%82

Η εύνοια του πεθερού του Ιωάννη Καρατζά όσον αφορά τον διορισμό του ως Μεγάλος Διερμηνέας. Όπως θα δούμε σε άλλο σημείο η εύνοια υφίσταται μέχρι και το 1815, ενώ σταδιακά φθίνει για να μετατραπεί σε έναν άρρητο και υπόρρητο ανταγωνισμό και υπονόμευση από τον Καρατζά προς τον Σούτσο. Αν κάτι έχει ενδιαφέρον εδώ είναι η πληροφορία ότι τον Ιανουάριο του 1821 οριστικοποιεί την συνεργασία του με τον Υψηλάντη. Αυτό σημαίνει ότι μέχρι τότε ήταν σε μια φάση διαπραγματεύσεων με τον Υψηλάντη, διατύπωση που να μην όπως θα φανεί στη συνέχεια ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά ταυτόχρονα αποδομεί την άποψη εκείνη που θέλει τον Μιχάλβοδα να συντάσσεται αβίαστα στο πλευρό του Υψηλάντη.

Δεύτερη σημαντική πληροφορία, την οποία παραθέτει ο συντάκτης του ηλεκτρονικού λήμματος μέσα από βιβλιογραφική παραπομπή, είναι ότι κηρύχθηκε έκπτωτος από τους βογιάρους αφότου συντάχθηκε με τον Υψηλάντη. Η διατύπωση επιβεβαιώνει την επιδοκιμασία και την συμμετοχή στο κίνημα του Υψηλάντη, αλλά ακυρώνει την άποψη περί δημόσιας καύσης των αξιωμάτων του. Στη συνέχεια θα βρούμε τρεις ακόμα άκρως ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Πρώτον, την γνωριμία του με τον Εϋνάρδο⁸¹, δεύτερον, την μεσολάβηση του Εϋνάρδου στον Καποδίστρια προκειμένου ο Σούτσος να διοριστεί διπλωματικός αντιπρόσωπος στο Παρίσι. Και τρίτον, ότι ο Σούτσος ήταν μία από τις πιθανές υποψηφιότητες να αναλάβει την διακυβέρνηση του υπό σύσταση ελληνικού κράτους πριν την αποδεχθεί ο Καποδίστριας.

⁸¹ Ιωάννης-Γαβριήλ Εϋνάρδος (1775-1863): Ελβετός τραπεζίτης και ένας από τους πιο σημαντικούς φιλέλληνες στην Ευρώπη. Διατηρούσε στενούς φιλικούς δεσμούς με τον Ιωάννη Καποδίστρια. Υποστήριξε την ελληνική πλευρά στις διαπραγματεύσεις υπέρ της ίδρυσης ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και παροχής οικονομικής βοήθειας. Για το πρώτο διάστημα από την ανάληψη της εξουσίας από τον Καποδίστρια εκτελούσε χρέη άτυπου διπλωματικού αντιπροσώπου. Διατηρούσε σχέσεις επικοινωνίας με πολλούς σημαίνοντες Έλληνες, ειδικά με τον κύκλο της Πίζας, ενώ από το 1826 και εξής βοηθά τον Μιχαήλ Σούτσο να ορθοποδήσει. Επίσης, συνέβαλε σημαντικά, με χρήματα, γνωριμίες και γνώσεις, στον σχεδιασμό της εθνικής οικονομίας. Βοήθησε στην δημιουργία της Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας και παρείχε αφειδώλευτα συμβουλές για την εύρυθμη λειτουργία της οικονομίας. Παρά τις φιλίες με πρόσωπα αναμεμειγμένα στην πολιτική ο Εϋνάρδος θα λέγαμε ότι τον διέκρινε μια στάση ουδετερότητας απέναντι στα κόμματα και τις πολιτικές τους. Ασχολήθηκε επίσης με την φωτογραφία, μερικά έργα του οποίου συμπεριλαμβάνονται και στην παρούσα διατριβή.

Παραλείπεται όμως οποιαδήποτε αναφορά για την συμμετοχή του στα γεγονότα ή τις προετοιμασίες της Επανάστασης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Η διπλωματική του σταδιοδρομία συμπυκνώνεται και περιορίζεται στην αναφορά των πόλεων στις οποίες διετέλεσε πρεσβευτής, ενώ η οικογένειά του αριθμεί μόνο τρία από τα επτά παιδιά που απέκτησε με την Ρωζάνη.

Επανέρχομαι όμως στις βιβλιογραφικές παραπομπές της Βικιπαίδειας. Ο συντάκτης του λήμματος για τον Μιχάλβοδα παραπέμπει σε πηγές της ελληνικής ιστοριογραφίας. Οι περισσότερες αναφορές αφορούν συγκεκριμένα ιστοριογραφικά έργα του 20^{ου} αιώνα, όπως επί παραδείγματι *Η ελληνική Επανάσταση* του Διονυσίου Κόκκινου⁸², ενώ ως πηγή τεκμηρίωσης η αλληλογραφία του Εϋνάρδου με τον Καποδίστρια. Πολλές όμως αναφορές αντλούνται από τις νεκρολογίες για τον Σούτσο.

Από μόνες του οι πηγές αυτές παρουσιάζουν δυσκολίες με μόνη εξαίρεση την αλληλογραφία του Εϋνάρδου. Οι δυσκολίες αφορούν πρώτον ότι έχουμε να κάνουμε με μια ιστοριογραφία που γράφτηκε τον 20^ο αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι είτε αναπαράγει, είτε αφαιρεί πράγματα από την ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα, τη σύγχρονη δηλαδή με τον Σούτσο. Δεύτερον, οι νεκρολογίες αποτελούν ένα προβληματικό είδος πηγής ακριβώς επειδή "*ο νεκρός δεδικαίωται*". Έτσι έχουμε σε αυτές μια εξιδανικευμένη εικόνα που πόρρω απέχει από την πραγματικότητα, ενώ βλέπουμε τα ίδια μοτίβα να αναπαράγονται σχεδόν για κάθε νεκρό.

Ας δούμε πρώτα όμως πώς αποτόπωσε και προσέγγισε η σύγχρονη με τον Σούτσο ιστοριογραφία τον ίδιο, τις πράξεις του και εν γένει την πολιτεία του μέσα από παράδειγμα της συμμετοχής του στην Φιλική Εταιρεία και στο κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη.⁸³

⁸² Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ.Α', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 1967-1969.

⁸³ Θα πρέπει εδώ να δικαιολογήσω γιατί επέλεξα ως παράδειγμα τη δράση, καθώς και την αποτίμηση της δράσης του Μιχαήλ Σούτσου στην Φιλική Εταιρεία και το κίνημα του Υψηλάντη. Ο πρώτος λόγος είναι ότι πρόκειται για τη μόνη χρονική στιγμή για την οποία έχουμε πολλές πληροφορίες για την δράση του. Συγκριτικά τουλάχιστον με άλλες περιόδους της ζωής του οι πληροφορίες είναι περισσότερες. Ένας δεύτερος λόγος έχει να κάνει με το είδος των πληροφοριών. Άλλοτε βιογραφικές, άλλοτε αντιφατικές, κάποτε εκ διαμέτρου αντίθετες.

Από τα βιογραφικά στοιχεία που παρατέθηκαν μέσα από την εγκυκλοπαιδική επισκόπηση διαπιστώνουμε ότι ο Μιχάλβοδας αποτελεί μια αξιοσημείωτη μορφή της ελληνικής ιστορίας,⁸⁴ καθώς συμμετείχε και διαμόρφωσε ακριβώς διά της συμμετοχής του σημαντικά γεγονότα της ακόμα και εάν αυτό έγινε με τρόπο αμφιλεγόμενο. Ωστόσο, στις μέρες μας η πολιτεία του στο σύνολό της παραμένει ελάχιστα γνωστή. Και μπορεί να συμπεριλαμβάνεται σε επετειακές εκθέσεις και να αποτελεί θέμα άρθρων, αλλά συστηματικές μελέτες για τον Μιχαήλ Σούτσο κατ' αντιστοιχία με όσες έχουν γίνει για άλλες σημαίνουσες προσωπικότητες της Επανάστασης δεν έχουμε.

Και αυτό συμβαίνει, είτε επειδή η ίδια η ιστοριογραφία έχει επικεντρωθεί σε μεμονωμένα γεγονότα και πρόσωπα, παραγνωρίζοντας άλλα περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά είτε επειδή οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας παρουσιάζουν τα γεγονότα με τρόπο στερεοτυπικό και συχνά απονευρωτικό ή υποτονικό.⁸⁵ Η πολιτεία του Μιχάλβοδα διαιωνίζεται μέσα από την ελληνική ιστοριογραφία με βάση τα ερμηνευτικά σχήματα του παρελθόντος, τα οποία είναι κατά βάση διχοτομικά ή αντιθετικά και άρα προβληματικά. Τις περισσότερες φορές η δράση του μοιάζει να υπερτονίζεται και να εξαντλείται γύρω από τη συμμετοχή του στις διεργασίες του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη και να αναφέρεται επιγραμματικά ή και να αποσιωπάται ως αξιωματούχου του ελληνικού κράτους και εν συνεχεία βασιλείου. Με άλλα λόγια, οι ιστοριογράφοι της εποχής απέδωσαν μεγαλύτερη σημασία στον ρόλο του ως μέλους της Φιλικής Εταιρείας και λιγότερη ως διπλωματικού αντιπροσώπου και κυβερνητικού αξιωματούχου του ελληνικού κράτους.

Η συμμετοχή στο επαναστατικό κίνημα του Υψηλάντη, η διαπραγμάτευση των συνόρων και των όρων δανεισμού της Ελλάδας, αλλά

⁸⁴ Ωστόσο, η δράση και η συμβολή του Σούτσου δεν περιορίζονται μόνο σε ό,τι αφορά την ελληνική ιστορία. Αξιοσημείωτες όπως επισημάνθηκε υπήρξαν οι υπηρεσίες του τόσο προς την Υψηλή Πύλη όσο και προς την Ρωσική Αυτοκρατορία. Επομένως, όψεις της δράσης του διαπλέκονται με ευρύτερα ζητήματα της ιστορίας και των δύο αυτοκρατοριών.

⁸⁵ Οι E. Driault και M. Lhéritier για παράδειγμα επιγραμματικά αναφέρει την συνάντηση του Σούτσου με τον Υψηλάντη, χωρίς να δίνει άλλες πληροφορίες για τη συμμετοχή ή την συμβολή του. *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. 1, Paris: Les presses universitaires de France, 1925, σ. 130 κ.εξ.

και παρασκηνιακές-υπονομευτικές ενέργειες όπως η υποστήριξη της Φιλορθοδόξου Εταιρείας και η συμμετοχή στην προετοιμασία της Επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, οι επιδιωκόμενοι στόχοι της συμμετοχής αυτής και η προώθηση των συμφερόντων του ρωσικού κόμματος αποτελούν τα κυριότερα σημεία της μετεπαναστατικής πολιτικής του δράσης.

Και είναι αυτά ακριβώς τα γεγονότα ή πιο σωστά η συμμετοχή του σε αυτά που θέτουν, κάποτε με τρόπο emphatic, τους όρους και τα όρια στη διαδικασία συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο. Και πάντα στο πλαίσιο της εποχής εκείνης. Διότι είναι πολύ δύσκολο να υποστηρίξουμε ότι ο Μιχάλβοντας συγκρότησε την εθνική του ταυτότητα με τους όρους που την αντιλαμβανόμαστε εμείς σήμερα. Επίσης, είναι τα ίδια ζητήματα τα οποία η ελληνική ιστοριογραφία παρουσιάζει διαθλασμένα είτε μέσα από τις αντιφάσεις της, είτε μέσα από τις σιωπές και τις παραλείψεις της είτε και μέσα από τις διαστρεβλώσεις της με αποτέλεσμα συχνά να αντλούνται από «τις πηγές νοήματα που δεν υπάρχουν.»⁸⁶

Οι αγώνες κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, οι εξελίξεις και οι διεργασίες γύρω από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τα κατορθώματα και τα γεγονότα ξεκινούν να καταγράφονται από το 1828 και εξής, συχνά από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές. Ως εκ τούτου, οι πρώτες «ιστορίες» συχνά λαμβάνουν τον χαρακτήρα απομνημονευμάτων, δεδομένου ότι οι συγγραφείς τους συμμετείχαν ή έζησαν από κοντά τα γεγονότα. Έτσι, η αντιπαραβολή των πρώτων ιστοριών για την Ελληνική Επανάσταση αναδεικνύει κάποτε μια εχθρική διάθεση των συγγραφέων απέναντι σε πρόσωπα και καταστάσεις, γεγονός που λειτουργεί πολύ διαφωτιστικά για εμάς σήμερα.

Οι συγγραφείς τους είτε είναι πρόσωπα που έζησαν από κοντά τα γεγονότα είτε ενεπλάκησαν σε αυτά, συχνά έχοντας ρόλο πρωταγωνιστικό. Είναι κάτι σαν φυσικό επακόλουθο η ιστόρηση των γεγονότων από τους ίδιους

⁸⁶ Γ. Γιαννόπουλος, «Απ' τη μακρά γεγονотоλογική ιστορία στη συνολική της μακράς διάρκειας (ως παράδειγμα η Ναυμαχία της Ναυπάκτου, 1571), 2013, σ. 12. Για τις «ιδεολογικές χρήσεις» της ιστορίας ενδεικτικά βλ. *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού, Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008.

να διεμβολίζεται από προσωπικά συναισθήματα, προκαταλήψεις κάθε είδους που να αφορούν για παράδειγμα τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ηγετικές ομάδες ή συγκεκριμένα πρόσωπα στον Αγώνα για την Ελληνική Ανεξαρτησία.⁸⁷ Ο Μιχαήλ Σούτσος δεν ξεφεύγει από αυτόν τον κανόνα. Και όχι μόνο δεν ξεφεύγει, αλλά ο τρόπος που αποτυπώθηκε η πολιτεία του ή όψεις αυτής όπως για παράδειγμα η συμμετοχή του στην Φιλική Εταιρεία και γενικότερα στο κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη είναι ενδεικτική των παραπάνω.

Όσον αφορά τις πρώτες ιστορίες κατά το ήμισυ πρέπει να τις προσεγγίσουμε ως απομνημονεύματα παρά το γεγονός ότι αποτελούν τμήματα της εθνικής πλέον ιστορίας. Με άλλα λόγια, πριν ανατρέξουμε στο περιεχόμενό τους πρέπει να σταθούμε στο ποιος είναι ο συγγραφέας τους και στο πότε γράφτηκαν⁸⁸, ή όπως εύστοχα και καιρία είχε επισημάνει ο Μισέλ ντε Μονταίν «να εξετάζουμε εξίσου τη μορφή όσο και την ουσία, εξίσου το δικηγόρο [εδώ τον ιστορικό] όσο και την υπόθεση, όπως ο Αλκιβιάδης συμβουλεύει να γίνεται.»⁸⁹

Και επειδή ο συγγραφέας – ιστορικός είναι σύγχρονος του Σούτσου θα πρέπει να αναρωτηθούμε ένα πολύ βασικό πράγμα · ποια ήταν η σχέση του με τον Σούτσο. Συμφορέυτηκε με εκείνον ή ανήκε σε εκείνους που τον επέκριναν; Αυτό αποτελεί ένα πρώτο και βασικό ερώτημα, το οποίο συχνά δεν τίθεται εάν περιοριστούμε στην ανάγνωση μιας μόνο ιστορίας. Το δεύτερο ερώτημα αφορά τον χρόνο συγγραφής της ιστορίας. Πότε γράφτηκαν οι πρώτες εθνικές ιστορίες. Εάν δηλαδή γράφουν αμέσως μετά από σημαντικά γεγονότα ή μετά από αρκετά χρόνια. Αυτό θα μας βοηθήσει να δούμε τον βαθμό του

⁸⁷ Πρβλ. Κ. Σβολόπουλος, «Υστερα από έναν αιώνα» στο Γ. Φινλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 1, μεταφρ. Α. Παπαδιαμάντη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008, σ. 11. Οι ιστοριογράφοι αρκετές φορές έβαλαν και κατά άλλων ιστοριογράφων για τον τρόπο που παρουσίαζαν τα γεγονότα, καταγγέλλοντάς τους για μεροληψία και εμπάθεια. Ενδεικτικά βλ. την άποψη του Διονυσίου Σουρμελή για την ιστορία του Κάρπου Παπαδόπουλου. Δ. Σουρμελής, «Προλεγόμενα» στο *Ιστορία των Αθηνών κατά των υπέρ ελευθερίας αγώνα, αρχόμενη από της Επανάστασης μέχρι της αποκατάστασης των πραγμάτων*, β' έκδοση, Αθήνα, 1853, σ. γ'–ζ'.

⁸⁸ E.H. Carr, *Τι είναι ιστορία*, ό.π, σ.46.

⁸⁹ Μισέλ ντε Μονταίν, *Δοκίμια*, τ.Γ', μετάφρ. Φ. Δρακονταειδή Φ., Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985, σ. 183.

«κοσκινίσματος» που συνοδεύει την καταγραφή και την ερμηνεία των γεγονότων. Ένα τρίτο ερώτημα, το οποίο έχει σχέση με το δεύτερο αφορά τον λόγο για τον οποίο γράφονται. Σε τι στοχεύουν; Στην συγκρότηση συλλογικής μνήμης στη μακρά διάρκεια ή σε κάτι πιο άμεσο όπως η μετάδοση μιας συγκεκριμένης άποψης για πρόσωπα και καταστάσεις

2. Ιστοριογραφικές εκδοχές

Οι ιστορίες του 19^{ου} αιώνα στην πλειοψηφία τους εκδίδονται την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα. Η φαναριώτικη παρουσία στην πολιτική ζωή έχει δώσει τα δείγματά της πολιτείας της, οι κοινωνικές, πολιτικές και κομματικές αντιπαλότητες έχουν ήδη διαμορφωθεί όπως και το ζήτημα της τύχης των εκτός συνόρων Ελλήνων που έθετε επιτακτικά το ερώτημα ποια θα ήταν η θέση των ετεροχθόνων στο ελληνικό κράτος. Η ιστορία των γεγονότων υπό αυτήν την οπτική και προοπτική δημιουργούσε αντιφάσεις και ένα κλίμα περισσότερο πολεμικό παρά ενοποιητικό.

Με την πάροδο των χρόνων αναπόφευκτα προέκυψε μια τάση συμφιλίωσης και καταλλαγής των πολιτικών παθών, κάτι που έθετε νέους όρους θέασης και ερμηνείας του παρελθόντος. Και αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι τα πρόσωπα που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τα είχαν υποκινήσει δεν ήταν πλέον πολιτικά ενεργά, αλλά είχαν αποσυρθεί από την πολιτική σκηνή και άλλα είχαν φύγει από τη ζωή. Πρόσωπα που αντιμετώπιζονταν ως πολιτικά επικίνδυνα δεν ενέπνεαν πλέον ανησυχία, διότι οι ίδιες οι καταστάσεις και η προχωρημένη ηλικία τους τα είχαν περιορίσει στα του οίκου τους. Η δεύτερη γενιά Ελλήνων πολιτών είχε άλλες προκλήσεις να αντιμετωπίσει, διαφορετικές ή παραπλήσιες, αλλά σε κάθε περίπτωση δεν χαρακτηρίζονταν ούτε από την ίδια ένταση όπως τον πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους ούτε τα διακυβεύματα ήταν τα ίδια. Η τάση αυτή θα φανεί και μέσα από την ιστοριογραφία είτε μέσα από τις εκδόσεις

παραλήψεις και αποσιωπήσεις είτε μέσα από μια λιγότερο φορτισμένη προσέγγιση γεγονότων και προσώπων.

Ο λόγος που επιλέγεται το συγκεκριμένο παράδειγμα, της συμμετοχής στην Φιλική Εταιρεία και στο κίνημα στην Μολδοβλαχία, είναι διότι αυτή η πτυχή του βίου του απασχόλησε επισταμένως τους ιστοριογράφους της Ελληνικής Επανάστασης. Στην ελληνική ιστοριογραφία, παλαιά και σύγχρονη, η μύηση του Σούτσου στην Φιλική Εταιρεία και η συμμετοχή του στις προετοιμασίες του κινήματος του Υψηλάντη θεωρείται αδιαμφισβήτητη και πράγματι έτσι είναι, μολονότι στο πρόσφατο έργο του ο Mark Mazower θα σημειώσει τις επιφυλάξεις του ως προς αυτό.⁹⁰ Ο Μιχαήλ Σούτσος όπως θα δούμε και σε σχετικό κεφάλαιο και γνώση είχε για τις κινήσεις της Φιλικής Εταιρείας και συμμετείχε με οικονομικά μέσα και ανθρώπινο δυναμικό. Εκείνο που δεν είναι ξεκάθαρο και παραμένει αμφίσημο είναι το κίνητρο της μύησης του. Το φαινομενικά παράδοξο είναι ότι η μόνη διάψευση της συμμετοχής του προέρχεται από τον ίδιο τον Σούτσο μέσα από μια ανέκδοτη απαντητική επιστολή προς τους συντάκτες του *Ιστορικού Λεξικού*, η οποία εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας για τις ανάγκες της διατριβής στο προσωπικό του αρχείο. Αφορμή της συγγραφής της στάθηκε το έργο *Annuaire Historique Universel* του Lesur, όταν εκείνος αναφέρθηκε και σχολίασε τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στις Ηγεμονίες, το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη και συγκεκριμένα τη συνεργασία του ηγεμόνα της Μολδαβίας με τον Υψηλάντη.⁹¹

Ο Σούτσος, το 1824, μέσα από την επιστολή του προβάλλει μια εκδοχή της αλήθειας - εναρμονισμένη με την πολιτική και κοινωνική συνάφεια εντός της οποίας την συντάσσει για να απαντήσει στον Lesur. Δηλαδή γράφει έτσι γιατί έτσι επιτάσσουν οι πολιτικές συνθήκες της κράτησής του στην Αυστρία. Συνεπώς, αρνείται εκείνο που υποστήριξε ο Lesur το 1821 · ότι συμμετείχε στον σχεδιασμό των στρατιωτικών επιχειρήσεων από κοινού με τον Υψηλάντη.

⁹⁰ M. Mazower, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021, ένθετο εικόνων-σχόλιο του συγγραφέα κάτω από το πορτρέτο του Μιχαήλ Σούτσου.

⁹¹ Σύμφωνα με τα όσα αναφέρονται στο χειρόγραφο του Σούτσου, πρόκειται για το *Annuaire Historique*, vol. de 1821, Art. Turquie/Insurrection de Grecs, σ. 381-382. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/470, φ. 54-60. Όσο για το *Ιστορικό Λεξικό* δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί, καθώς ο Σούτσος δεν αναφέρει ονομαστικά τους συντάκτες του.

Ταυτόχρονα όμως, και είναι αυτό που ίσως έχει περισσότερο ενδιαφέρον, προσπάθησε να διαφυλάξει τα συμφέροντα και την εικόνα της τσαρικής αυλής.

Με άλλα λόγια πρόκειται για μια προσπάθεια υπεράσπισης όχι μόνο του εαυτού του, αλλά και της τσαρικής πολιτικής. Προτάσσει τη δική του εκδοχή ως αυτόπτη μάρτυρα προκειμένου να διασκεδάσει τις εντυπώσεις και τις ερμηνείες περί εμπλοκής, παρασκηνιακής συμμετοχής ή ενθάρρυνσης επαναστατικών κινήματων από την τσαρική αυλή, τα οποία εμφορούνταν από γεωπολιτικές σκοπιμότητες. Η μετάθεση σε ορισμένα σημεία του κέντρου βάρους της υπεράσπισης και η θέρμη με την οποία το κάνει μαρτυρούν ότι ο Σούτσος και η τσαρική αυλή βρίσκονταν σε επικοινωνία ακόμα και μετά τα γεγονότα. Η επιστολή εξ όσων γνωρίζουμε παρέμεινε αδημοσίευτη ή μπορεί μην έφτασε καν στον παραλήπτη της.

Στο πεδίο της ελληνικής ιστοριογραφίας η αντιπαράθεση και οι αντιφάσεις δεν προκύπτουν για το αν συμμετείχε ή όχι ο Σούτσος στο κίνημα του Υψηλάντη, αλλά κυρίως για τα κίνητρα και τους σκοπούς της συμμετοχής του. Η προσέγγιση και ερμηνεία της συμμετοχής του κινείται μεταξύ δύο άκρων· του ακραιφνούς πατριωτισμού και της εξαπάτησής του από τους Φιλικούς, οι οποίες όμως είναι αμφότερες προβληματικές. Και είναι προβληματικές, διότι συσκοτίζουν επιμέρους όψεις, κάτι που άλλωστε επιτείνει η έλλειψη ή η δυσκολία πρόσβασης σε πρωτογενή στοιχεία που θα βοηθούσαν στην επαλήθευση ή διάψευση των υποστηριζομένων.

Το 1821 αποτελεί τομή στον τρόπο δράσης του Σούτσου. Η αργοπορημένη μήση του, δηλαδή τέσσερις μήνες πριν την εκδήλωση του κινήματος του Υψηλάντη, και η οριστικοποίηση της συνεργασίας ένα μήνα πριν, δημιουργεί μια σειρά από ερωτήματα, τα οποία δύσκολα μπορούν να απαντηθούν με βάση τη πατριωτική εκδοχή που προβάλλεται από ορισμένους Έλληνες ιστοριογράφους.

Η έμφαση στον πατριωτισμό⁹² του Σούτσου προβάλλεται έντονα μέσα από τα ιστορικά έργα του Ιωάννη Φιλήμονα και του Αμβροσίου Φραντζή,

⁹² Ο πατριωτισμός ως έννοια και ως αναλυτικό εργαλείο δημιουργεί προβλήματα εξαιτίας των νοημάτων και των εκφάνσεων που μπορεί να λάβει σε διαφορετικές στιγμές, διαφορετικά

Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασης (τ.1, 1859) και *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσας Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837* (εκδ. 1839) αντίστοιχα. Αμφότερα αναπαράγουν την εκδοχή του Lesur, δηλαδή την προέλαση του Υψηλάντη από την Μολδαβία με την πλήρη συμφωνία και στήριξη του ηγεμόνα της. Από τα ίδια τα έγγραφα που παραθέτει στο Παράρτημα ο Φιλήμων, οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι οι δύο άνδρες –Σούτσος και Υψηλάντης- είχαν έρθει σε κάποιου είδους συνεννόηση, η οποία πρέπει να είχε την αβάντα των ρωσικών αρχών στην νοτιοανατολική Ρωσία.⁹³

Παρ' όλες τις αρχικές προσπάθειες τόσο του Υψηλάντη να αποφύγει τεχνηέντως οποιαδήποτε δέσμευση όσο και του Σούτσου να αποφύγει να κατηγορηθεί για ιδιοτέλεια και εξυπηρέτηση των ατομικών επιδιώξεών του και παρά την επίκληση πατριωτικών συναισθημάτων και διαβεβαιώσεων και ο ένας και ο άλλος προσπαθούν να διασφαλίσουν την επιτυχία του εγχειρήματος έτσι όπως ο καθένας την αντιλαμβάνεται.

Το ειδικό καθεστώς των Ηγεμονιών (αποστρατικοποιημένη περιοχή), οι εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο, τα επαναστατικά κινήματα, η προϊούσα πνευματική προσπάθεια για τη λεγόμενη «αφύπνιση» του ελληνικού γένους, αλλά και η άτυπη υποστήριξη των ρωσικών αρχών δημιουργούσαν προσδοκίες ανατροπής. Όχι απαραίτητα ανατροπής του συνόλου του status quo, αλλά ανατροπής της επικυριαρχίας του σουλτάνου και αντικατάστασής της από την επικυριαρχία του Τσάρου. Εξάλλου, η προκήρυξη που απηύθυνε ο Υψηλάντης όσο και το σχέδιο που επεξεργάζονταν οι Δεκεμβριστές με τους οποίους συνδέθηκε αργότερα ο Σούτσος προέβλεπαν στην ίδρυση μιας

πλαίσια, από διαφορετικά πρόσωπα ή από ομάδες προσώπων. Αν για παράδειγμα μια συμπεριφορά νοσηματοδοτείται πατριωτική από την Α ομάδα, ενδεχομένως η Β ομάδα να την αντιλαμβάνεται με όρους εντελώς διαφορετικούς, χωρίς απαραίτητα οι λόγοι αυτοί είναι λανθασμένοι. Συνεπώς μπορούμε να κάνουμε λόγο για πατριωτισμούς σε πληθυντικό αριθμό ή όπως υπογραμμίζει ο Νίκος Ροτζώκος «το ελληνικό εθνικό κίνημα παρήγαγε λογής ιδεολόγους πατρώτες». *Οργανώνοντας την Επανάσταση του 1821, Η Φιλική Εταιρεία, ο Χριστόφορος Περραιβός & τα αυτοκρατορικά συνωμοτικά δίκτυα στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, σ. 48.

⁹³ Για τη στάση των ρωσικών αρχών πρβλ. Γ. Φινλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', μεταφρ. Α. Παπαδιαμάντη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008, σ. 149.

χριστιανικής βαλκανικής αυτοκρατορίας υπό ελληνική πρωτοκαθεδρία και υπό την αιγίδα της Ρωσικής Αυτοκρατορίας.

Και στις δύο αυτές εκδοχές ο Σούτσος διεκδικούσε για τον εαυτό του πρωταγωνιστικό ρόλο.⁹⁴ Υπό αυτήν την οπτική μπορεί να γίνει κατανοητή η διακινδύνευση του Σούτσου, η οποία συνεπάγεται την διακινδύνευση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κυρίως της Κωνσταντινούπολης, τον οποίο εκθέτει στην οργή του σουλτάνου με τα καμώματά του, στο βαθμό φυσικά που του αναλογεί. Η λανθασμένη εκτίμηση την οποία έκανε δεν αφορά τον σκοπό αυτό καθαυτό ούτε αποτελεί εξαπάτησή του ή πλάνη ως προς τους πραγματικούς σκοπούς του κινήματος όπως θα δούμε εν συνεχεία ότι υποστηρίχθηκε. Αντίθετα έχει να κάνει με τη χρονική συγκυρία όσον αφορά την αντίδραση της Ρωσίας. Αυτό αν και δεν διατυπώνεται ευθέως ούτε από τον Φιλήμονα ούτε από τον Φραντζή, αφήνεται εντούτοις να υπονοηθεί με μια προσεκτικότερη και ίσως πιο καχύποπτη ερμηνεία των μαρτυριών που επικαλούνται.

Η άλλη κατηγορία «ιστοριών» αφορά εκείνες που εμφανίζουν τον Σούτσο να έχει εξαπατηθεί από τους Φιλικούς και να πιστεύει αφελώς ότι πίσω από τον Υψηλάντη κρύβεται η Ρωσία. Πρόκειται για τις ιστορίες του Σπυρίδωνος Τρικούπη⁹⁵, του Γεωργίου Φινλεϋ και του Γεωργίου Γκόρντον. Σε αυτά τα έργα οι επιλογές του Σούτσου ερμηνεύονται διττά.

Η ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη⁹⁶ ομολογουμένως είναι ένα από τα πιο σημαντικά έργα που αφορούν την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης

⁹⁴ Οι ηγεμονικές αξιώσεις κατέτρυχαν τον Σούτσο σχεδόν μέχρι τον θάνατό του, όταν πλέον το αφήγημα της πολιτείας του θα ανασκευαστεί. Ο οθωνικός τύπος είχε θίξει τις ηγεμονικές αξιώσεις του Σούτσου σε όλο τους το χρονικό ανάπτυγμα. Ο *Θρίαμβος* για παράδειγμα στις 13 Ιανουαρίου του 1847 κάνει μια ιστορική αναδρομή σε αυτές ακριβώς τις αξιώσεις παρά τις πολλές ανακρίβειες που περιέχει η αφήγησή του. (εφ. *Θρίαμβος*, 13 Ιαν. 1847).

⁹⁵ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ.Α', Εκδόσεις Δευτέρα, Λονδίνο, 1860 · Th. Gordon, *History of the Greek Revolution*, London. 1832 · G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', Edinburgh and London, 1861.

⁹⁶ Σπυρίδων Τρικούπης (1788-1873): πρόκειται για έναν από τους σημαντικότερους πολιτικούς της ελληνικού κράτους με πολυσήμαντο έργο και προσφορά. Διετέλεσε Υπουργός, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου, ενώ ανέλαβε την διπλωματική αντιπροσώπευση του ελληνικού κράτους στο Λονδίνο για το διάστημα 1834-1837, οπότε και αντικαταστάθηκε από τον Μιχαήλ Σούτσο. Πολιτικά υποστήριξε το αγγλικό κόμμα. Το σημαντικότερο έργο του υπήρξε η τετράτομη *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, η οποία επανεκδόθηκε αρκετές φορές μετά τον

και της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Αυτόπτης μάρτυρας, με ενεργό συμμετοχή στις εξελίξεις που έκριναν την πορεία των διαπραγματεύσεων, με αδιαμφισβήτητες γνώσεις τόσο στην πολιτική όσο και στην συγγραφή, ενώ παράλληλα η θεμελίωση των θεσμών του νεοσύστατου ελληνικού κράτους φέρει σαφώς και το δικό του αποτύπωμα. Αν και για την ιστορία του βασίστηκε στην ιστόρηση του Γκόρντον, ο Τρικούπης είχε το πλεονέκτημα του ντόπιου παρατηρητή, άρα είχε ευκολότερη πρόσβαση σε συζητήσεις, και πολύ πιθανό σε πηγές, προφορικές και γραπτές που ενδεχομένως ο Γκόρντον να μην είχε λόγω καταγωγής. Σημαινουσες προσωπικότητες του επόμενου αιώνα όπως ο Γιώργος Σεφέρης θα αναφερθούν με θαυμασμό στο έργο του, ενώ δεν θα διστάσουν να χαρακτηρίσουν τον ίδιο τίμιο και στέρεο.⁹⁷

Στην ιστορία του Τρικούπη θα εντοπίσει κανείς στοιχεία για πρόσωπα και γεγονότα, που εύκολα μπορούν να εντοπιστούν και αλλού, όπως για παράδειγμα στο Παράρτημα του *Δοκιμίου* του Φιλήμονα. Κείνο που αλλάζει όμως είναι η ερμηνεία. Ούτε λίγο ούτε ο πολύ ο Τρικούπης μας λέει ότι ο Σούτσος προσπαθεί να διαφυλάξει τα συμφέροντά του και να παρατείνει τον χρόνο έκρηξης του κινήματος, φέρνοντάς το στα χρονικά περιθώρια της λήξης της αυθεντίας του.⁹⁸ Ας μην ξεχνάμε ότι η ηγεμονία του δεν είχε συμπληρώσει ούτε διετία. Όπως υποστηρίζεται και από άλλες πηγές ο Σούτσος κατελήφθη εξ απήνης όταν ο Υψηλάντης διάβηκε τον Προύθο στις 22 Φεβρουαρίου του 1821, πλην όμως «ούτε αντείπεν ούτε αντέπραξεν· εξ εναντίας έδωξε πάσαν βοήθειαν, πιστεύων και αυτός αδιστακτως, ως και όλοι οι λοιποί, ότι η Ρωσία τον υπεκίνει.»⁹⁹

Η παραδοξότητα των αποφάσεων και των ενεργειών του Σούτσου είναι και εδώ εμφανής. Ναι μεν καταλαμβάνεται εξ απήνης, αλλά παρόλα αυτά «ουδέν αντιπράττει», τουτέστιν αποδεικνύεται παθητικός σε όλα του, εκτός από στην πρόθεσή του να διαφυλάξει τα συμφέροντά του. Αλλά για κάποιον

θάνατό του. Για μια εμπειρισταωμένη μελέτη της ζωής και του έργου του Σπυρίδωνος Τρικούπη βλ. Α. Τρίχα, *Σπυρίδων, ο άλλος Τρικούπης 1788-1873*, ό.π.

⁹⁷ Γ. Σεφέρης, *Μέρες Γ'*, ό.π, σ. 254.

⁹⁸ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Α', ό.π, σ. 51.

⁹⁹ Στο ίδιο.

σαν τον Σούτσο που η θέση του και το αξίωμά του αποτελεί μόνιμο διακόβευμα αφενός, και, αφετέρου το γεγονός ότι κατόρθωσε διά δεξιοτήτων, γνώσεων, πειθούς και άλλων μέσων να ασκεί επιρροή στο μυστικό συμβούλιο του σουλτάνου η άποψη ότι εξαπατήθηκε ως προς τα κίνητρα και τη στάση της Ρωσίας δύσκολα μπορεί να γίνει πιστευτή. Τουλάχιστον όχι στο σύνολό της, μιας και παραγνωρίζει πολλά πράγματα όπως την ταχύτητα ροής των γεγονότων, τις αντιφάσεις και εσφαλμένες εκτιμήσεις, τα πληροφοριακά κενά κ.ο.κ.

Όπως και να' χει, είναι σαφές ότι αρκετοί από τους συγκαιρινούς του Σούτσου, ίσως όχι τυχαία εκείνοι που πολιτικά είχαν άλλες απόψεις και υποστήριζαν διαφορετικό κόμμα, εκφράζουν μια γενικότερη απάρεσκεια ως προς τις προθέσεις, τις προσδοκίες και γενικότερα τον ίδιο. Οι κατηγορίες δεν αφορούν τον Μιχάλβοδα μόνο ως πρόσωπο, αλλά κυρίως ως μέλος μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας, δηλαδή των Φαναριωτών, οι οποίοι είχαν καταφέρει να ανέλθουν μέσα από συγκεκριμένες και αρνητικά φορτισμένες πρακτικές στα ανώτερα για χριστιανούς διοικητικά κλιμάκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τέτοιοι και άλλοι πολλοί υπαινιγμοί εντοπίζονται διάσπαρτοι στις ιστορίες που εκδόθηκαν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Για να το θέσουμε διαφορετικά φαίνεται να μην πείθονται από τα πατριωτικά του κίνητρα, χωρίς ωστόσο να είναι καυστικοί στα σχόλιά τους σε αντίθεση με τους ξένους ιστοριογράφους που εξετάζουν περισσότερο με ηθικά κριτήρια την στάση του Σούτσου, όντας ενίοτε πολύ αιχμηροί στην αφήγησή τους. Ο Thomas Gordon (στο εξής Γκόρντον) συγκαταλέγεται στους πρώτους Βρετανούς, Σκωτσέζους για την ακρίβεια, φιλέλληνες μιας και με το ξέσπασμα της Επανάστασης έσπευσε να την συνδράμει. Έκτοτε ακολούθησαν πολλά πηγαινέλα ανάμεσα σε Ελλάδα και Μεγάλη Βρετανία, τα οποία ερμηνεύτηκαν είτε στον καιρό τους είτε κατοπινά με πολλούς τρόπους.

Ο Γκόρντον καταπιάστηκε με το έργο της ιστόρησης όλων εκείνων που συνέβησαν άλλοτε μπρος τα μάτια του και άλλοτε εκείνων που άκουσε να αφηγούνται. Είχε γνωρίσει τους πρωταγωνιστές, την ανθρωπογεωγραφία της περιοχής, είχε πάρει μέρος σε πολλά γεγονότα. Η ιστορία του εκδίδεται το 1832,

λίγο μετά από εκείνη του Ρίζου Νερουλού και αρκετά νωρίτερα από εκείνες των υπολοίπων που επέλεξα να μνημονεύσω στο κεφάλαιο αυτό. Αν και Σκώτος στην καταγωγή, δηλαδή δεν θα μπορούσε να είναι συναισθηματικά φορτισμένος για πολλά πράγματα ή πρόσωπα, η ιστορία του θεωρείται ως η πιο αντικειμενική, χωρίς να είναι δόκιμος ο όρος αυτός, μιας και δεν υπάρχει αντικειμενική ιστορία ή ιστόρηση των γεγονότων.

Η ιστορία του έτυχε ευρείας αποδοχής. Είχε ζήσει κατά διαστήματα στην Ελλάδα και έχει ο ίδιος ευρείας εκτίμησης. Την αφήγηση του έργου του Γκόρντον μπορούμε να την εντοπίσουμε, χωρίς δυσκολία, και στον Τρικούπη και στο Φίνλεϋ. Και τούτο όχι μόνο διότι ευθυγραμμίζονται στις απόψεις όσον αφορά τον Σούτσο, αλλά και στη ρητή διατύπωση από τον Φίνλεϋ περί εγκυρότητας της ιστορίας του Γκόρντον.

Πέραν από την πολιτική τοποθέτηση του κάθε ιστοριογράφου υπ' όψιν μας πρέπει να λάβουμε και τον χρόνο έκδοσης της κάθε ιστορίας. Η ιστορία του Γκόρντον εκδίδεται λίγα έτη μετά από εκείνη του Ρίζου Νερουλού, εν αντιθέσει με τον Τρικούπη και τον Φίνλεϋ που τα έργα τους τυπώνονται το 1860. Ο Σούτσος είναι ακόμη εν ζωή. Συνεπώς οι αιχμηρές κριτικές έχουν κάποιο κόστος. Πιθανότατα όχι πολιτικό, σίγουρα πάντως θα έχουν αντίκτυπο στην κοινή γνώμη και μπορούν να πλήξουν την υστεροφημία του.

Αν και η ιστορία του Γκόρντον χαρακτηρίζεται περισσότερο μετριοπαθής δεν είναι και λιγότερο αιχμηρή όσον αφορά τον Σούτσο. Για την ακρίβεια ο Γκόρντον είναι ξεκάθαρος, χωρίς ωστόσο να είναι απόλυτα βέβαιος.

«Ό,τι φαίνεται παράδοξον είνε ότι, καίτοι πρίγκιψ ο Μιχαήλ Σούτσος είχε μνηθεί εις την συνωμοσίαν ολίγους μήνας πριν, όμως ο Υψηλάντης έκρυψεν απ' αυτού το αληθές σχέδιόν του, και του έστειλεν είδησιν ότι είχε σκοπόν ν' αναχωρήση διά το Συνέδριον του Λαΰβαχ.»¹⁰⁰

¹⁰⁰ Th. Gordon, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', ό.π, σ. 99, Τ. Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', μεταφρ. Φρ. Βράχα, Αθήνα: Εκδόσεις Μπάυρον, 1977, σ. 36., Θ. Γόρδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μεταφρ. Α. Παπαδιαμάντη, τ. Α', Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2015, σ. 162.

Έπειτα δυσκολεύεται να εξηγήσει την άγνοια του Σούτσο για την χρονική στιγμή της εκκίνησης του κινήματος, ενώ κατά τα άλλα ο Σούτσο αιθεροβατεί. Διότι ευελπιστεί σε κάτι που ούτε ο Υψηλάντης μπορεί να του εγγυηθεί, αλλά πλέον ούτε και ο σουλτάνος. Για να το θέσω διαφορετικά, ο Υψηλάντης δεν μπορεί να του εγγυηθεί ότι θα εξακολουθήσει να είναι ηγεμόνας, ενώ η καθαίρεση σε περίπτωση αποτυχίας του κινήματος είναι βέβαιη:

«Ο Ηγεμών, νέος και άπειρος ων, είχε κολακευθή από το χιμαιρώδες σχέδιον του να διατηρήση υπό την σκιάν της Εταιρίας θέσιν, οία η παρ' αυτού κατεχομένη, μόνος της οποίας τίτλος ήτον θέλησις του Σουλτάνου, - και να κρατήση υποταγμένους τους Μολδαβούς εν ω αυτός απέβαλλε την εκ του Οθωμανικού βασιλείου εξάρτησίν του. Ήδη δε έχυνε δάκρυα, παρητήθη αθύμως της κυβερνήσεώς, και απεσύρατο την 11 μετά της οικογενείας αυτού εις την Βεσσαραβίαν.¹⁰¹

Είναι σαφές, ότι ο Γκόρντον αποδίδει στον Σούτσο άγνοια ή και εξαπάτηση ως αποτέλεσμα της σκόπιμης απόκρυψης στοιχείων από τον Υψηλάντη.¹⁰² Αλλά φυσικά δεν μένει μόνο εκεί, μιας και μας κομίζει μια εντελώς διαφορετική άποψη από αυτήν που συναντάμε στον Φιλήμονα, στον Φραντζή και σε άλλους που έγραψαν έπειτα από εκείνον. Ο Μιχάλοβοδας όχι μόνο δεν έκαυσε δημόσια τα αξιώματά του, αλλά «έχυσε δάκρυα πικρά, παραιτήθηκε με βαρεία καρδιά και αποτραβήχτηκε με την οικογένειά του στην Βεσσαραβία.»¹⁰³ Δηλαδή, ούτε λίγο ούτε πολύ, μας λέει πως ο πατριωτισμός και η θυσία υπέρ της πατρίδος, αξίες και προτάγματα του Σούτσο που κατέχουν κεντρική θέση σε άλλα ιστοριογραφικά έργα, επρόκειτο για λόγια ή θεωρίες, που έμελλε να γίνουν σκόνη όταν χρειάστηκε να δοκιμαστούν στην πράξη.

Εδώ όμως θα πρέπει να σημειωθεί το εξής. Ενώ ο Γκόρντον ήταν παρών και μάλιστα συμμετείχε σε πολλά από τα όσα έλαβαν χώρα στην Πελοπόννησο το 1821, δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας στα γεγονότα της Μολδαβίας. Επομένως

¹⁰¹ Τ. Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π, σ. 110.

¹⁰² Th. Gordon, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', ό.π, σ. 99 · Τ. Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π, σ. 36.

¹⁰³ Στο ίδιο · Θ. Γόρδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π, σ. 169.

και χωρίς ωστόσο να υποστηρίξουμε απαραίτητα ότι η άποψη του για τον Σούτσο είναι εσφαλμένη, σίγουρα αποτελεί προϊόν ακουσμάτων, διηγήσεων, αναγνώσεων από μαρτυρίες και καταγραφές τρίτων, γεγονός που έχει καθολική ισχύ και δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην ιστορία του Γκόρντον απλά και μόνο επειδή μας παρουσιάζει κάτι διαφορετικό από αυτό που κυριάρχησε μετέπειτα.

Υπερβολική ή εγγύτερη στην πραγματικότητα, η άποψη του Γκόρντον έχει τη δική της σημασία. Κυρίως διότι μας επιτρέπει όχι τόσο να καταλάβουμε τι πραγματικά έγινε, αλλά να δούμε πώς οι απόψεις αλλοιώθηκαν στο πέρασμα του χρόνου ή γιατί κατέληξαν να σημαίνουν το ακριβώς αντίθετο από αυτό που αρχικά σήμαιναν.

Όταν ο Φίνλεϋ εξέδωσε την *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, το 1861, είχε ήδη εκδοθεί η ιστορία του Τρικούπη, ενώ ακόμη μια ιστορία, εκείνη του Φιλήμονα, είχε δει το φως της δημοσιότητας.¹⁰⁴ Ο Φίνλεϋ είτε λόγω ιδιοσυγκρασίας, είτε λόγω της επιρροής που άσκησαν άλλα ιστορικά έργα για την ιστορία των Ελλήνων, είτε και για τους δυο αυτούς λόγους μαζί, είναι πολύ πιο οξύς στις διατυπώσεις και διαπιστώσεις του. Εάν ο Γκόρντον αφήνει τον αναγνώστη να καταλήξει μόνος του σε συμπεράσματα, ο Φίνλεϋ δεν διστάζει να τον βγάλει από την δύσκολη θέση.¹⁰⁵ Διατυπώνει ευθέως τις απόψεις του και για τους Φαναριώτες, και για τον Σούτσο ειδικά, και γενικά σε ό,τι είχε να κάνει με τον τρόπο δράσης της Φιλικής Εταιρείας, κάτι που δεν παραλείπει να το επισημάνει και ο ίδιος μέσα από την προτροπή του «Κρίνατέ την αυστηρώς»¹⁰⁶. Είναι γνωστές οι αδυναμίες της ιστορίας του Φίνλεϋ όσον αφορά τις πηγές που χρησιμοποίησε ή των αδυναμιών του να κατανοήσει τα ελληνικά πράγματα¹⁰⁷ ή και αυτό που σχηματικά και εύκολα, όχι όμως και λιγότερο προβληματική σαν έννοια, αποκαλούμε ελληνική νοοτροπία.

Τώρα όσον αφορά την αποτίμηση της στάσης του Μιχάλβοδα εδώ τα πράγματα περιπλέκονται, ενώ ταυτόχρονα παραμένουν ξεκάθαρα,

¹⁰⁴ Κ. Σβολόπουλος, «Υστερα από έναν αιώνα», ό.π, σ. 14.

¹⁰⁵ G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', ό.π, σ. 144.

¹⁰⁶ Γ. Μίλλερ, «Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι», ΔΙΕΕ, τχ. 1, 1928, σ. 35.

¹⁰⁷ Κ. Σβολόπουλος, «Υστερα από έναν αιώνα», ό.π, σ. 15.

τουλάχιστον όσον αφορά το ποια είναι η γνώμη του για τον ηγεμόνα της Μολδαβίας. Παρόλο που ο Φίνλεϋ αναγνωρίζει την ανώτερη «ποιοτική» κατά τον Κωνσταντίνο Σβολόπουλο «στάθμη»¹⁰⁸ των Ελλήνων τόσο σε διοικητικό όσο και οικονομικό επίπεδο, η κρίση του για τον Σούτσο δεν διαμορφώνεται με βάση αυτό το κριτήριο της ανωτερότητας.

Όντας εν γένει αντίθετος και δόσιπτος απέναντι στους Φαναριώτες, ακολουθώντας και εκείνος το ρεύμα του *αντιφαναριωτισμού*, θα κρίνει σκληρά τον Μιχάλβοδα, εξετάζοντας τη συμμετοχή του μέσα από ένα πλαίσιο ηθικής προκειμένου να εξηγήσει τις επιλογές του και να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο ηγεμόνας της Μολδαβίας πρόδωσε τον σουλτάνο.¹⁰⁹ Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι τα επιχειρήματά του για το είδος και τον τρόπο της διακυβέρνησης του ρουμανικού λαού από τους Φαναριώτες οσοποδάρους ο Φίνλεϋ τα αντλεί από τον Ζαλλώνη, ενώ στη ρητορική του, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον Σούτσο, εντοπίζονται αρκετά κοινά εκφραστικά στοιχεία για να τονιστεί η προδοσία.¹¹⁰

Η απαρésκεια του Φίνλεϋ για τον Σούτσο είναι εν μέρει αναμενόμενη εάν λάβουμε υπόψη μας την γενικότερη αντιπάθεια του Φίνλεϋ για την Φιλική

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 18. Όπως επίσης, ο Φίνλεϋ δεν ταξινομεί τον Σούτσο ανάμεσα στα «πολλά άτομα [που] επροίκιζον σχολεία, κ εξήτουν να εγειρώση τους συμπολίτας των από της ποταπιότητος εις ην είχαν εκπέσει περί τα μέσα της ΙΗ΄ εκατονταετηρίδος, [μιας και] η εκπαίδευσης μεταξύ των Ελλήνων υπήρξεν ο κήρυξ της ελευθερίας». Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, ό.π, σ. 146.

¹⁰⁹ Το φαινόμενον του *αντιφαναριωτισμού*, εκ της ετυμολογίας και μόνο, είναι σαφές ότι αναφέρεται σε απόψεις που εκφράστηκαν με τρόπο συστηματικό και αρνητικά φορτισμένο ενάντια στους Φαναριώτες. Η έναρξη του φαινομένου σχηματικά τοποθετείται από την εποχή οι Φαναριώτες διοικούσαν τις Ηγεμονίες, ενώ διογκώθηκε την εποχή της βασιλείας του Όθωνα. Ένας από τους κυριότερους εκφραστές του αντιφαναριωτισμού είναι ο γιατρός και συγγραφέας, Μάρκος-Φίλιππος Ζαλλώνης. Το σύγγραμμά του *Σύγγραμμα περί των από την Κωνσταντινούπολιν πριγκίπων της Βλαχομολδαβίας, των λεγομένων Φαναριωτών* αποτέλεσε ερέθισμα για την παραγωγή και έκδοση πλήθους συγγραμμάτων, πολεμικών και απολογητικών με κεντρικό θέμα τους Φαναριώτες, τη νοοτροπία, τη θέση και τη συμβολή του στην ελληνική ιστορία και έθνος αντίστοιχα. Το φαινόμενον του αντιφαναριωτισμού στην Ελλάδα συνομιλεί με το αντίστοιχο στην Ρουμανία, το οποίο κορυφώνεται την ίδια ακριβώς περίοδο για να υποχωρήσει σταδιακά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέσα από την αναθεωρητική προσέγγιση του Ρουμάνου ιστορικού Nicolae Iorga.

¹¹⁰ Στο σουλτανικό φερμάνι που γνωστοποιούσε τη νέα διοικητική αρχή στις Ηγεμονίες ο Σούτσος ονομάζεται «χαΐνης», δηλαδή προδότης. Βλ. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Α΄, ό.π, σ. 131. Η κατηγορία της προδοσίας είναι πάγια και επαναλαμβανόμενη σε όποιον αμφισβητεί την σουλτανική εξουσία. Ο ίδιος χαρακτηρισμός είχε αποδοθεί και στον φεγγά Καρατζά.

Εταιρεία σε ό,τι είχε να κάνει με τους σχεδιασμούς και τον τρόπο υλοποίησής τους. Δεν είναι όμως και τελείως μεροληπτική, όταν για παράδειγμα αναφέρει πως μετά την έκπτωσή του από τους βογιάρους ο Σούτσος δεν έκανε καμία προσπάθεια «να υπερασπιστεί την υπόθεση στην οποία είχε αναμειχθεί.»

Αξιζει να σημειωθεί εδώ, επειδή οι λέξεις έχουν τη δική τους σημασία, ότι η λέξη που χρησιμοποιεί ο Φίνλεϋ αναφερόμενος στον Μιχαήλ Σούτσο είναι «treason», δηλαδή, προδοσία, ενώ στην μεταφρασμένη από τον Παπαδιαμάντη ιστορία του, η ίδια λέξη μεταφράζεται ως «παρασπονδία», δηλαδή ως «αθέτηση, παράβαση ή καταπάτηση μιας συμφωνίας, δέσμευσης ή συνθήκης».¹¹¹ Πιθανόν ο Παπαδιαμάντης να είχε κατά νου να αποφορτίσει την λέξη από τις σαφώς αρνητικές συνδηλώσεις της, επιλέγοντας την πιο εύηχη «παρασπονδία».

Σε κάθε περίπτωση ο Φίνλεϋ βλέπει δόλο, αδυναμία αποτίμησης των καταστάσεων, μικροψυχία, καιροσκοπισμό και σίγουρα όχι ευγενείς σκοπούς ή κίνητρα σε ό,τι έχει να κάνει με τη στάση του Σούτσου και των συνεργατών του όπως για παράδειγμα του Ρίζου Νερουλό, πριν και κατά τη διάρκεια της εισβολής του Υψηλάντη.¹¹² Η μεροληψία του Φίνλεϋ διαφαίνεται και από το γεγονός ότι δεν φαίνεται να έχει λάβει υπ' όψη του την ιστόρηση των γεγονότων από τον Ρίζο Νερουλό, αρκετά χρόνια νωρίτερα σχετικά με τις σφαγές των Τούρκων στο Γαλάτζι, χωρίς να σημαίνει ότι αγνοεί ολοκληρωτικά το έργο του τελευταίου.¹¹³

Κατά τον Φίνλεϋ, ο Σούτσος δεν φαίνεται να είχε ρόλο έντονα ενεργητικό όπως του καταλογίζει ο Φιλήμων. «Η εισβολή των Εταιριστών ανέτρεψε την πολιτική κυβέρνηση, την αρουμένην εκ της Πύλης εν

¹¹¹ G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', ό.π, σ. 144 · Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π, σ. 165.

¹¹² «Ο ηγεμών Μιχαήλ Σούτσος, και ο ποστέλνικος, Ρίζος Νερουλό, ήσαν χαριστικοί, ασθενείς το πνεύμα και φίλαρχοι. Συνεμερίζοντο όλας τας μωράς ελπίδας του Υψηλάντου περί Ρωσικής επεμβάσεως · και όπως εκείνος, ελησμόνουν ότι ούτε η θεία Πρόνοια ούτε η Ρωσία ήτο πιθανόν να βοηθήση ανθρώπους ολιγορούοντας των ιδίων των υποθέσεων». Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π., σ. 164.

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 168. Για το ίδιο ζήτημα ο Σπυρίδων Τρικούπης αναφέρει ότι οι σφαγές των Τούρκων εμπόρων και τα παρεπόμενά τους «δυσaréστησαν εις άκρον και τον ηγεμόνα και τους αυλικούς και τους εντοπίους άρχοντας.», Σ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π, σ. 53.

εξουσίαν», ενώ η συμβολή του ήταν ως επί το πλείστον χρηματική.¹¹⁴ Όπως και να έχει αυτό που φαίνεται μέσα από το έργο του είναι ότι ο συγγραφέας του επιλέγει να εξετάσει τον Μιχαήλ μέσα από ένα πλαίσιο ηθικής βάσει του οποίου ο τελευταίος επιλέγει να προδώσει τον σουλτάνο.¹¹⁵ Βλέπει δηλαδή δόλο και όχι ευγενείς σκοπούς.

Η ιστορία όσον αφορά το κομμάτι της ιστόρηση των γεγονότων λίγο πριν και κατά τη διάρκεια της εισόδου του Υψηλάντη στο Ιάσιο είναι αρκετά αιχμηρή και ενίοτε κυνική. Ο Φίνλεϋ πέραν της ρητής αναφοράς περί προδοσίας του σουλτάνου από τον Σούτσο, δεν βλέπει στον Σούτσο ούτε διορατικότητα, ούτε ικανότητες, ούτε ορθή κρίση παρά μόνο δειλία και φιλοδοξία και αμέλεια καθηκόντων.

Δεν συμβαίνει το ίδιο όμως με τις ιστορίες του Φιλήμονα και κυρίως με την ιστορία του Αμβρόσιου Φραντζή. Να σημειωθεί εδώ ότι ο Μιχαήλ εγγράφηκε συνδρομητής των δύο αυτών έργων μετά την εγκατάστασή του στην Ελλάδα, κάτι που δεν συμβαίνει με την ιστορία του Τρικούπη για παράδειγμα.¹¹⁶ Ίσως αυτό να μην είναι διόλου τυχαίο, καθώς όπως θα δούμε παρακάτω, είναι οι δυο αυτές ιστορίες που οι συγγραφείς τους επιφύλαξαν μια «ευνοϊκότερη» προσέγγιση της στάσης του Μιχαήλ την περίοδο της Επανάστασης.

Ο Φιλήμων υπήρξε ο ίδιος αγωνιστής του 1821. Είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη και σπουδάσει στην Πατριαρχική Σχολή (Μεγάλη του Γένους Σχολή), ενώ είχε συνδεθεί στενά με την οικογένεια Υψηλάντη. Με άλλα λόγια γεννήθηκε και ανδρώθηκε στο φαναριώτικο περιβάλλον. Κατά τη διάρκεια του Αγώνα υπηρέτησε πλησίον του Δημήτρη Υψηλάντη, ενώ τελικά τάχθηκε υπέρ του Καποδίστρια. Υπήρξε επίσης ο εκδότης της εφημερίδας *Αιών*, η οποία απηχούσε τις θέσεις και τις προτάσεις του ρωσικού κόμματος, επιφανές μέλος του οποίου υπήρξε και ο Σούτσο. Ο *Αιών* είχε υποστηρίξει το 1839 τις θέσεις της Φιλορθόδοξου Εταιρείας σχετικά με το Εκκλησιαστικό Ζήτημα.

¹¹⁴ Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π, σ. 164-165.

¹¹⁵ G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', ό.π, σ. 144.

¹¹⁶ Πρόκειται για τον τέταρτο τόμο καθενός από τα δυο αυτά ιστορικά έργα.

Όταν ο Φιλήμων εκδίδει την ιστορία του το 1860 ο Σούτσος πλέον δεν διεκδικεί πολιτικό ρόλο. Εάν αντιπαραβάλλουμε την ιστορία του Φιλήμονα με του Γκόρντον θα λέγαμε ότι ο Φιλήμων προσπαθεί να αποκαταστήσει «αλήθειες». Η προϊούσα απαρέσκεια των συγχρόνων του προς τον Σούτσο επιχειρείται έστω και ετεροχρονισμένα να καταδειχθεί ότι είναι εσφαλμένη. Και μπορεί για τον ίδιο τον Μιχαήλ να μην αλλάζει τίποτα, αλλά μπορεί να λειτουργήσει ως μια παρακαταθήκη για την δική του υστεροφημία, αλλά και για το μέλλον των παιδιών του, των οποίων την σταδιοδρομία ουδόλως θα παραλείψει να φροντίσει μέσω τρίτων προσώπων, όταν οι δικές του προσπάθειες αποδειχθεί πως δεν επαρκούσαν.

Πέρα από τα γραπτά τεκμήρια που περιέχονται στο *Δοκίμιο Περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* μας δίνει κάποιες πρόσθετες πληροφορίες. Ο Σούτσος είχε προτείνει την πυρπόληση του στόλου ή και των δημόσιων αποθηκών, του πυριτιδοποιείου και του στρατώνα των μηχανικών αφενός, και, αφετέρου την κατάληψη του κάστρου της Δαμάλεως.¹¹⁷ Αυτό που κάνει εντύπωση είναι ότι ενώ ο Φιλήμων δεν παραλείπει να αναφερθεί στις αιτιάσεις, τα παράπονα, τις διαφωνίες που διατυπώνονται από τον Σούτσο και για τον Σούτσο, προσπαθεί εν τέλει να πείσει τον αναγνώστη ότι ο Σούτσος αποδέχθηκε άκριτα ό,τι του διαμήνυσε ο Υψηλάντης.

Στον δεύτερο τόμο του *Δοκίμιου*, αν και εκδίδεται την ίδια χρονιά, ο τρόπος γραφής και οι στόχοι του συγγραφέα στα Προλεγόμενα διαφέρουν από εκείνων του πρώτου τόμου. Η εικόνα του Σούτσου δεν αλλάζει, αλλάζει όμως το βάρος της ιστόρησης. Ο Φιλήμων εστιάζει κυρίως στον Υψηλάντη και την οικογένειά του και της προσφοράς του στο ελληνικό έθνος. Ενώ εάν κάποιος είναι εφάμιλλός του, αυτός είναι μόνο ο Σούτσος, όπως αυτό τεκμαίρεται μέσα από την συμμετοχή του στο κίνημα.

¹¹⁷ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ.Α', Αθήνα, 1859, σ. λβ'. Πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 117.

Μολονότι ο Φιλήμων ψέγει τις προηγούμενες ιστορίες, κυρίως εκείνη του Ρίζου Νερουλού, για τον τρόπο που ιστορεί ο τελευταίος τα γεγονότα¹¹⁸, όσον αφορά τον Σούτσο, δεν φαίνεται οι πληροφορίες να παρουσιάζουν αξιοσημείωτες διαφορές με εκείνες που παραθέτει ο Ρίζος Νερουλός· παραδείγματος χάριν η στάση του Σούτσου κατά την σφαγή των Τούρκων στο Γαλάτσι.¹¹⁹

Η ασυμφωνία μεταξύ των δύο ιστορήσεων εντοπίζεται στις αναφορές περί οικονομικών ενισχύσεων της Εταιρείας δεδομένης της πανθομολογούμενης δεινής οικονομικής κατάστασης του Σούτσου. Αξιίζει όμως να σημειωθεί ότι γίνεται σαφής αναφορά στο πρόσχημα της σύλληψης του Σούτσου από τις αυστριακές αρχές. Ο Σούτσος συλλαμβάνεται «ινά μη κατέβη, ως απόστολος υποτιθέμενος του ρωσικού πνεύματος, εις την Ελλάδα, επαναστάσαν ήδη».¹²⁰ Εδώ ο Φιλήμων μέσα από μια διακριτική άρνηση επιβεβαιώνει αυτό που είχε αναφέρει πρωτύτερα, την ευμένεια του Τσάρου προς τον Σούτσο.

Να επισημάνουμε ακόμη, ότι στο *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας* που εκδίδει το 1834 και αφιερώνει στον βασιλιά Όθωνα, ο Φιλήμων αναφέρει ότι όταν «ο Γεώργιος Λασσάνης αποστέλλεται εις το Ιάσιον, επιφορτιζόμενος να προπαρασκευάση Σώματα Οπλοφόρων. Ο Ηγεμών Σούτσος δεν εγνώριζεν ουσιωδώς τα διατρέχοντα, ουδέ έλαβε εις ταύτα μετοχήν ενεργόν.»¹²¹ Εδώ έχει σημασία να σταθούμε στον χρόνο γραφής μεταξύ των έργων του Φιλήμονα, σε σχέση πάντοτε με το συγκεκριμένο της εποχής και την παρουσία του Σούτσου σε αυτό. Και μπορεί το ιστορικό δοκίμιο του 1860 να οφείλει την δημιουργία του σε νέα τεκμήρια που ήρθαν στο φως

¹¹⁸ Ο Φιλήμων, αναφερόμενος στα έργα άλλων ιστοριογράφων, επισημαίνει «ανωμαλία ιδεών» και «σύγχυσις των πραγμάτων». Για τον Ρίζο-Νερουλό η κριτική είναι πιο αιχμηρή, καθώς τον κατηγορεί για κατά το δοκούν ιστορήση μέσα από αφαιρέσεις και επιδείξεις, προτρέποντάς τον «ίνα μη κρίνη επί φανταστικών, αλλ' επί μόνων των πραγματικών βάσεων». Πιθανόν ο Φιλήμων να αναφέρεται στις αρνητικές κρίσεις του Ρίζου-Νερουλού για τον Υψηλάντη και τον τρόπο διαχείρισης των καταστάσεων, θεωρώντας εν πολλοίς άδικη τη μεταχείρισή του τελευταίου από τον πρώτο. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Β', Αθήνα, 1859, σ. ι' - ια'.

¹¹⁹ Στο *ίδιο*, σ. 77-78.

¹²⁰ Στο *ίδιο*, σ. 130.

¹²¹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο, 1834, σ. 301.

και στοχεύουν στο να αποκαταστήσουν αλήθειες, αλλά δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε την αυξημένη δυσαρέσκεια προς το πρόσωπο του Όθωνα τα τελευταία χρόνια πριν την εκθρόνισή του.

Εάν η ιστορία του Φιλήμονα το 1860 στοχεύει στο μέλλον μέσα από την αποκατάσταση του παρελθόντος, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ιστορία του Φραντζή. Ο Αμβρόσιος Φραντζής στοχεύει στο παρόν και στο πολύ άμεσο μέλλον. Η ιστορία του Φραντζή εκδίδεται το 1839, δηλαδή τη χρονιά που η δράση της Φιλορθόδοξου Εταιρείας έφτασε στο αποκορύφωμά της αφενός, και αφετέρου είναι η χρονιά που ο Σούτσος κατέρχεται στην Ελλάδα για να εγκατασταθεί αυτή τη φορά μόνιμα. Εκτός αυτού, ο Φραντζής αφιερώνει την ιστορία στον Όθωνα, και μιας και είναι η πρώτη ιστορία που τυπώνεται στην Ελλάδα και στα ελληνικά, η σημασία και η ερμηνεία των γεγονότων αποκτούν ακόμη περισσότερη βαρύτητα.

Ο Φραντζής υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ενώ συμμετείχε και σε πολεμικές επιχειρήσεις. Εκτός τούτων, διατηρούσε στενούς δεσμούς με την Ιερά Μονή του Μεγάλου Σπηλαιού και θεωρείται φιλικά προσκείμενος στο ρωσικό κόμμα, εν αντιθέσει με τον Τρικούπη που ανήκε στο αγγλικό κόμμα. Η σχέση με την Μονή είναι ενδεικτική, διότι το Μεγάλο Σπήλαιο αποτελεί σημείο αναφοράς όχι μόνο για τον Φραντζή, αλλά και για πολλά μέλη της Φιλορθόδοξου Εταιρείας, τα οποία υποστήριζαν αιτήματα όμοια με εκείνα του κόμματος των Ναπαίων και άλλων επιφανών προσωπικοτήτων της Ελλαδικής

Εκκλησίας και της ρωσικής διπλωματικής αποστολής όπως ο Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων¹²² και ο Γαβριήλ Κατακάζης αντίστοιχα.¹²³

Ο Φραντζής θέτει το ιδεολογικό του στίγμα ήδη από τα «Προλεγόμενά» του μέσα από τις αναφορές εν είδει αιτιάσεων κατά της Αντιβασιλείας και μιας μερίδας των Συνταγματικών.¹²⁴ Ειδικότερα για τον Μιχαήλ Σούτσο, θα λέγαμε ότι είναι προσεκτικός στις εκφράσεις του όπως προσεκτικός είναι και στον τρόπο αφήγησης των γεγονότων. Πριν περάσει στην περιγραφή και ερμηνεία των γεγονότων, στο κεφάλαιο για τον Ηγεμόνα της Βλαχίας, Αλέξανδρο Σούτσο, παραθέτει ένα περιστατικό που ο πρωταγωνιστής του και υπάλληλος του Σούτσου -Δημήτριος Μάνος- μηχανορραφεί με σκοπό την αντικατάσταση του Σούτσου.¹²⁵

¹²² Κωνσταντίνος Οικονόμου εξ Οικονόμων (1780-1857): Έλληνας λόγιος και κληρικός. Ανέπτυξε πλούσιο διδακτικό και θεολογικό έργο σε Θεσσαλία, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη. Μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης κατέφυγε στην Οδησό και από εκεί στην τσαρική αυλή στην Αγία Πετρούπολη. Υπήρξε μέλος της Εκκλησιαστικής Ακαδημίας της Αγίας Πετρούπολης και της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας. Πέραν από τις τιμητικές διακρίσεις έλαβε ισόβια σύνταξη από τον Τσάρο ως ένδειξη της εκτίμησής του και του έργου του. Το 1834 έφτασε στην Ελλάδα όπου έλαβε ενεργό μέρος στην διαμάχη που είχε ξεσπάσει έναν χρόνο νωρίτερα όταν η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε να αυτοανακηρύξει Αυτοκέφαλη της Ελλαδική Εκκλησία. Ήρθε σε σφοδρή αντιπαράθεση με τους υποστηρικτές της Αυτοκεφαλίας κυρίως με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη. Ο Οικονόμος δεν ήταν ενάντια στην Αυτοκεφαλία, αλλά υποστήριζε ότι αυτή θα έπρεπε να γίνει ύστερα από την σύμφωνη γνώμη και ευλογία του Πατριαρχείου. Πρβλ. Αρχιμ. Γρ. Παπαθωμάς, *L'Église de Grèce dans l' Europe Unie (approche notocanonique)*, Κατερίνη: Εκδόσεις Επέκτασις, σ. 164.

¹²³ Είναι τα ίδια πρόσωπα με τα οποία ο Σούτσος συνεργάστηκε μετά την κάθοδό του στην Ελλάδα.

Γαβριήλ Κατακάζης (1794-1867): διπλωματικός αξιωματούχος φαναριώτικης καταγωγής στην υπηρεσία του Τσάρου. Τόπος συμφερόντων της οικογένειας υπήρξε η ευρύτερη περιοχή των Ηγεμονιών όπου είχε καταφύγει η οικογένεια από το 1807. Ο Κατακάζης ξεκινά την διπλωματική του σταδιοδρομία από την Κωνσταντινούπολη ως γραμματέας της ρωσικής πρεσβείας. Μνείται στην Φιλική Εταιρεία, ενώ από το 1833 -1843 αντιπροσωπεύει την Ρωσία στην Ελλάδα. Έντονη υπήρξε η παρουσία του στα πολιτικά πράγματα του ελληνικού βασιλείου, ειδικά στο παρασκήνιο. Μετά την τροπή που έλαβε η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου ο Τσάρος τον ανακαλεί στην Αγία Πετρούπολη όπου μετά από λίγο διορίζεται σε μεγαλύτερο πόστο. Ο αδελφός του Κωνσταντίνος Κατακάζης υπήρξε διοικητής της Βεσσαραβίας από το 1818 έως το 1825, ενώ αμφότεροι διατηρούσαν στενές σχέσεις με την οικογένεια Υψηλάντη.

¹²⁴ Αμ. Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχόμενη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837. Διηρημένη εις τόμους τρεις*, τ.Α', Αθήνα, 1839, σ. μβ- μγ.

¹²⁵ Ο Φραντζής αναφέρει επίσης ότι ο Μάνος βρισκόταν πρωτότερα στην υπηρεσία άλλης αυλής. Πιθανόν να επρόκειτο για την αυλή των Κατακουζηνών, καθώς όπως επισημαίνει ο Βακαλόπουλος ο γαμπρός του Υψηλάντη, Γεώργιος Κατακουζηνός, προσπαθούσε να αντικαταστήσει τον Σούτσο. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', ό.π, σ. 170.

Το περιστατικό παραθέεται για να επεξηγηθεί η στάση του Αλεκοβόδα. Προϊδέαζει όμως τον αναγνώστη για την κατάσταση που επικρατεί στην ηγεμονική αυλή του Μιχάλβοδα· πρόσωπα αφερέγγυα που αναπτύσσουν υπονομευτική δράση έναντι του ηγεμόνα, σε σημείο μάλιστα να απειλείται η ίδια του η ζωή. Είναι πολύ πιθανόν ο Φραντζής να θέλει εκ των προτέρων να δικαιολογήσει την αναχώρηση του Σούτσο, ως αποτέλεσμα της εξέλιξης των γεγονότων. Θα ήταν καλύτερο να εμφανίσει τον Σούτσο ως θύμα συνωμοσίας και εξαπάτησης, παρά ως κάποιον που υπολόγισε την συμμετοχή του σε ένα απελευθερωτικό κίνημα με όρους ανταμοιβής και όχι ανιδιοτέλειας. Είναι το ενδεχόμενο της δολοφονίας του που τον αναγκάζει να φύγει από το Ιάσιο για να σώσει τη ζωή της δική του, της οικογενείας του, αλλά κυρίως όσων άλλων θα εκτελεστούν ως αντίποινα.

Αυτός είναι και ο λόγος που ο Φραντζής δεν προβαίνει σε διανθισμένες διατυπώσεις που συναντούμε σε κείμενα που δημοσιεύονται μετά τον θάνατο του Σούτσο. Ωστόσο, σε ειδική υποσημείωση θα προβεί στην επισήμανση και ερμηνεία των πατριωτικών συναισθημάτων του Μιχάλβοδα, τα οποία τεκμαίρονται όχι μέσα μια χωρίς επιφυλάξεις και απροκάλυπτη συμμετοχή, αλλά μέσα από την οικονομική ενίσχυση, την διάθεση στρατευμάτων και την στρατηγική του Σούτσο να «κάνει τα στραβά μάτια» σε όσα εκτυλίσσονταν στον έδαφος της ηγεμονίας που διοικούσε: να μην συλλάβει τον Υψηλάντη και μην να τον στείλει στον σουλτάνο.¹²⁶ Με άλλα λόγια να αρνηθεί την ανταμοιβή από τον σουλτάνο, μια ανταμοιβή ως αποτέλεσμα της προδοσίας του κινήματος, των σκοπών και των ιδανικών που αυτό πρόσβευε.

Κάνοντας την ειδική αυτή μνεία, η οποία επαναλαμβάνεται και σε άλλο σημείο, και μάλιστα εμβόλιμα στο τμήμα εκείνο του κειμένου όπου δικαιολογεί την στάση του Τσάρου, ο συγγραφέας πιθανόν να αισθάνεται την ανάγκη να «απαντήσει» στα όσα καταμαρτυρούνται στον Σούτσο.¹²⁷ Έτσι η ερμηνεία του

¹²⁶ Αμ. Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ.Α', ό.π., σ. 180, υπ. 1.

¹²⁷ «Εάν ελικρινώς και απαθώς ομολογήσωμεν την αλήθειαν δι' όσα ο τότε Ηγεμών της Μολδαυίας Μιχαήλ Σούτζος εις την έξοδον του Υψηλάντη έπραξε [...]. Στο *ιδιο*, σ. 150 (υπ.1) και «(μ' όλον ότι έλαβεν εις αυτήν μέρος πραγματικών και ο της Μολδαυίας Ηγεμών Μιχαήλ Γρ. Σούτζος με χρήματα και στρατεύματα ικανά, αλλά διά τους προρρηθέντας λόγους δεν προώδευσεν η επανάστασις εις την Δακίαν)», σ.241. Ενισχυτικά επίσης λειτουργεί και η

επίσης ρωσόφιλου Φραντζή μπορεί να ειπωθεί ως μια προσπάθεια αποκατάστασης της φήμη ενός προσώπου για το οποίο έχουν ακουστεί και γραφτεί πολλά έως τότε.¹²⁸ Και όχι πάντα τα καλύτερα.

Η ιστορία του Ρίζου Νερουλού αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση. Αποτελεί έως σήμερα την πρώτη σε χρονολογική σειρά γνωστή προσπάθεια συγγραφής της ελληνικής ιστορίας από Έλληνα¹²⁹, αυτόπτη μάρτυρα, και στενό συνεργάτη του Σούτσου. Αυτά όμως τα χαρακτηριστικά εκτός από το ότι την καθιστούν διακριτή από τις υπόλοιπες, είναι τα ίδια που την καθιστούν προβληματική. Η πρώτη αιτία αποδίδεται στην εγγύτητα του συγγραφέα της με τον Σούτσο, κάτι που είναι άλλωστε γνωστή εκ των προτέρων. Αλλά ακόμα και εάν δεν είναι γίνεται εύκολα αντιληπτό.

Το δεύτερο αφορά την σκόπιμη παρουσίαση μιας ερμηνείας για τους Φαναριώτες για ζητήματα που αφορούσαν την πολιτική τους συνείδηση όπως την προέβαλε ο Ρίζος Νερουλός το 1826 σε διαλέξεις του στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης.¹³⁰ Σύμφωνα με τον Δημήτρη Αποστολόπουλο, που φέρνει το περιστατικό αυτό στην επιφάνεια, ο Ρίζος Νερουλός αντιλαμβανόμενος τις αναγκαιότητες της εποχής που δημιουργούσε η ίδρυση του ελληνικού κράτους προσπάθησε, μέσα από την «ιδεολογική χρήση της Ιστορίας» και την κατά το δοκούν ερμηνεία του παρελθόντος, να υπηρετήσει τις ανάγκες του παρόντος του όπως αυτές έκρινε -και δεν έσφαλε στην κρίση του αυτή- ότι θα προβάλλονταν στο απώτερο μέλλον.

αναφορά του Φραντζή στην φιλανθρωπική δραστηριότητα που ανέπτυξε ο Σούτσος στην Βεσσαραβία. Στο *ίδιο*, σ. 229-230.

¹²⁸ Ο χρόνος συγγραφής, οι παράθεση μαρτυριών και μάλιστα ονομαστικών συντείνουν στην προσπάθεια διάσωσης του ονόματος του Σούτσου. Ας μην ξεχνάμε ότι και οι ιστορίες που προσιδιάζουν σε απομνημονεύματα, αλλά και τα ίδια τα απομνημονεύματα υπηρετούν ακόμη έναν στόχο: την κατοχύρωση διακρίσεων, θέσεων, συντάξεων και άλλων παροχών από το κράτος είτε για τους ίδιους είτε για τους απογόνους τους. Τρ. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876) στο Π. Κιτρομηλίδης-Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Δ' Διεθνές Συνέδριο, Πρακτικά, τ. Α', Αθήνα, 2004, σ. 173.

¹²⁹ Κ. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και η *Νεότερη Ιστορία της Ελλάδος*», *Μνήμων*, 30, Αθήνα, 2009, σ. 154.

¹³⁰ Δ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες, Δοκίμες ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 85, 2003, σ. 48-49.

Επανερχόμενοι όμως στο θέμα που μας απασχολεί, ο Ρίζος Νερουλός εκδίδει το έργο του στην Γενεύη το 1828 με τίτλο *Histoire Moderne de la Grèce*.¹³¹ Εάν οι υπόλοιποι ιστοριογράφοι συνέγραψαν τα έργα τους από προφορικές και γραπτές μαρτυρίες, ο Ρίζος Νερουλός γράφει τα γεγονότα από πρώτο χέρι. Είναι βέβαιο ότι η ιστορία του Ρίζου Νερουλού στόχευε σε άλλο κοινό. Όχι ελληνικό, αλλά ευρωπαϊκό. Το ελληνικό κράτος δεν είχε σχηματιστεί και η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στο ελληνικό ζήτημα ήταν ακόμη ρευστή. Οι μνήμες ήταν ακόμη νωπές, πράγμα που δεν ευνοούσε και τόσο το ραφινάρισμα της ερμηνείας των γεγονότων, όπως θα δούμε ότι συμβαίνει μετά τον θάνατο του Σούτσου. Ας μην ξεχνάμε ότι το 1828 –έτος έκδοσης– ο Σούτσος βρισκόταν και αυτός στην Γενεύη. Είναι πιθανό να είχε γνώση του περιεχομένου ή κάποιων σημείων αν και θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από το 1826 και εξής οι σχέσεις μεταξύ των δυο άλλοτε στενών συνεργατών είχαν διαφοροποιηθεί χωρίς όμως να μπορούν να χαρακτηριστούν εχθρικές.

Όπως και στον Φραντζή, και από μια άλλη οπτική και στον Φίνλεϋ, το βάρος της ευθύνης των κακώς κειμένων στην ιστορία του Ρίζου Νερουλού πιστώνεται στον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Ο Σούτσος, σύμφωνα πάντα με τον Ρίζο Νερουλό, είναι «ένας άνδρας αφοσιωμένος στην πατρίδα του», θυσιάζοντας τιμή, πλούτη, αλλά και την ύπαρξη τη δική του και της οικογενείας του στους συμπολίτες του¹³², ενώ εξηγεί τους λόγους που ο ηγεμόνας έμαθε εκ των υστέρων για την Εταιρεία. Το ενδιαφέρον όμως δεν βρίσκεται εκεί, αλλά σε πέντε σημεία-αναφορές του Ρίζου Νερουλού που ξεχωρίζουν.

¹³¹ Το ίδιο έργο επανεκδίδεται το 1834 με τον τίτλο *Histoire de l' Insurrection Grecque*. Το προσχέδιο της ιστορίας είχε ήδη ολοκληρωθεί το 1823, αρκετά δηλαδή χρόνια νωρίτερα από το έτος κυκλοφορίας του. Κ. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και η Νεότερη Ιστορία της Ελλάδος», ό.π, σ. 154.

¹³² J. Rizo-Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l' Empire d' Orient*, Genève, 1828, σ. 279. Ο φιλοκαποδιστριακός Χρόνος του Ναυπλίου ερμήνευσε με την ίδια οπτική την στάση του Σούτσου, σε μια από τις σπάνιες θετικές αναφορές του τύπου προς το πρόσωπό του. «[...] και η γενναία θυσία του Μιχαήλου Σούτζου είναι τόσαι εικόνες τιμής του Ελληνικού Έθνους», εφ. Χρόνος, 18 Ιουνίου 1833

Πρώτον, η αναφορά ότι ο Σούτσοσ ενημέρωσε την Υψηλή Πύλη, κάτι που ο Σούτσοσ δεν αναφέρει στα γραφόμενά του.¹³³ Μπορεί οι πληροφορίες που έδωσε να ήταν συγκεχυμένες, ωστόσο ο υπεύθυνος των εξωτερικών υποθέσεων της Πύλης, είχε γνώση ότι κάτι συνέβαινε στην Μολδαβία. Δεύτερον, το περιστατικό της σφαγής των Τούρκων στο Ιάσιο. Ο Αμβρόσιος Φραντζής αναφέρει ότι ο αφοπλισμός της πολιτικής φρουράς (μουσουλμάνων) έγινε κατόπιν διαταγής του ηγεμόνα, κάτι που ο Ρίζος Νερουλός δεν διευκρινίζει αναφερόμενος στο ίδιο γεγονός.¹³⁴ Υπογραμμίζει όμως ότι τόσο ο ίδιος όσο και ο Σούτσοσ δεν είχαν καμιά ανάμειξη στην σφαγή των Τούρκων στο Γαλάτζι και στο Ιάσιο. Αντίθετα διά ενεργειών του Σούτσοσ οι Τούρκοι σώζονται.¹³⁵

Τρίτον, δεν υπήρξε γραπτή παραίτηση του Σούτσοσ. Αντίθετα, όπως βεβαιώνει ο ίδιος ο Ρίζος Νερουλός οι δηλώσεις-διακοινώσεις του ηγεμόνα ήταν προφορικές. Ο Σούτσοσ δεν εκδηλώθηκε δημοσίως, φοβούμενος τα οθωμανικά αντίποινα, ενώ η καθαίρεσή του από τον Υψηλάντη θα ήταν πιο βολική στη ροή των γεγονότων.¹³⁶ Τέταρτον, η επιβολή του επιτιμίου διά της βίας από την Σύνοδο και ο αντίκτυπος του σε συνδυασμό με εκείνον που προκλήθηκε έπειτα από την αποδοκιμασία της Ρωσίας. Και πέμπτον, αφήνει να εννοηθεί ότι είχαν γνώση, τόσο ο ίδιος όσο και ο Σούτσοσ, ότι η Ρωσία δεν υποστήριζε τον Υψηλάντη. Εδώ ο Νερουλός δεν κάνει λόγο περί εξαπάτησης για το αν κρυβόταν ή όχι πίσω από τον Υψηλάντη η Ρωσία. Η μαρτυρία του

¹³³ Πρόκειται για το βιογραφικό του σημείωμα το οποίο θα εξεταστεί σε άλλο σημείο της διατριβής.

¹³⁴ Αμ. Φραντζής, *Επιτομή της Ιστορίας*, τ. Α', ό.π., σ. 178 · J. Rizos-Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 288. Το ίδιο αναφέρει και ο Φίνλεϋ. *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', ό.π., σ. 167-168.

¹³⁵ Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η εκδοχή που προβάλλεται από τον Ηλία Φωτεινό και τον Φίνλεϋ. Ο Φωτεινός αναφέρει ότι οι Τούρκοι που είχαν αφοπλιστεί στο Ιάσιο δολοφονήθηκαν «τη συναινέσει και του Ηγεμόνος Μιχαήλ Σούτσοσ.» *Οι άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επανάστασεως το 1821 έτος*, 1846, σ. 30. Ενώ κατά τον Φίνλεϋ, ο Σούτσοσ επέδειξε δειλία, καθώς «[...] και οι Τούρκοι έμποροι εσφάγησαν ψυχρώ τω αίματι, προ των οφθαλμών του Μιχαήλ Σούτσοσ και του Αλέξανδρου Υψηλάντη, χωρίς οι πρίγκιπες ούτοι να κάμουν απόπειραν τινά προς διάσωσιν των, ή να εκστομίσωσιν λέξιν αποδοκιμασίας διά την άχαριν ταύτην παρασπονδιαν. *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', ό.π., σ. 168. Εδώ το «παρασπονδία» για να αποδώσει το «this disgraceful violation of a sacred promise». *History of the Greek Revolution*, τ. Α', ό.π., σ. 148.

¹³⁶ J. Rizos-Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 291.

όμως δεν «αξιοποιείται» στη συνέχεια, μολονότι ο Φίνλεϋ, στην ιστορία του, παραπέμπει και στον Νερουλό. Πιθανόν τα χαρακτηριστικά της ιστορίας του Ρίζου Νερουλού να ήταν εκείνα που δεν επέτρεψαν την μετάφραση του έργου στα ελληνικά μέχρι και σήμερα.

Τέλος, η ιστορία του Πρόκες-Όστεν εκδίδεται το 1879 αρκετά αργότερα από τις υπόλοιπες και μετά το θάνατο του Σούτσου. Το περιεχόμενο των ιστοριών που προηγήθηκαν της δικής του και των νεκρολογιών δεν θα του ήταν προφανώς άγνωστο. Η ερμηνεία του Πρόκες-Όστεν συμπυκνώνει σχεδόν όλα τα ενδεχόμενα από την εξαπάτηση μέχρι την αυταπάρνηση. Και αποτελεί δείγμα της συνύφανσης των μέχρι τότε διαφορετικών ερμηνειών που αποκρυσταλλώνονται σε μια συγκεχυμένη ερμηνεία.

3. Η διάσωση της υστεροφημίας: οι εκούσιες σιωπές.

Τα πράγματα περιπλέκονται από τον θάνατο του Μιχάλβοδα και μετά. Και αρχής γενομένης με τις νεκρολογίες. Οι νεκρολογίες αποτελούν τις τελευταίες δημόσιες αναφορές στο πρόσωπό του και ταυτόχρονα την πρώτη δημόσια προσπάθεια για τη διάσωση της υστεροφημίας του. Το ομολογεί και ο Κωνσταντίνος Κοντογόνης, καθώς «ουδέποτε, [...], πρέπει να στέργωμεν, ώστε οι τοιοῦτοι ἄνδρες να εξέρχωνται τούτου του κόσμου αγέραστοι παρ' ημών και ανεγκωμιάστοι και των δημοσίων επαίνων εστερημένοι». Το επιβεβαιώνει, την ίδια ακριβώς ημέρα, και ο Παναγιώτης Σούτσος στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.

Ας φανταστούμε λοιπόν, τη μέρα εκείνη, τα πρόσωπα, και τους συμβολισμούς. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Αντώνης Λιάκος οι κηδείες είναι «δημόσιες τελετές που συμμετέχουμε και συναντούμε κόσμο».¹³⁷ Τελετές που

¹³⁷ Α. Λιάκος, «Στις εξόδιες ακολουθίες. Το παρελθόν χωρίς αφήγημα», *Νέα Εστία*, τχ. 1844 (Μάιος 2011), σ. 856. Σε τέτοιες ακολουθίες ο νεκρός με κάποιον τρόπο αναπαριστά το παρελθόν μας· μνήμες, βιώματα, σύμβολα, ιδέες, συναισθήματα. Έτσι εξηγείται και η παρουσία μας σε μια τέτοια περίπτωση. Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα δημόσιο πρόσωπο που συμμετείχε σε ένα κορυφαίο γεγονός, την Ελληνική Επανάσταση. Αυτό είναι το βασικότερο, για να προστεθούν και άλλα γεγονότα, που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν της Επανάστασης. Αλλά πάντοτε εκκινούν ή εμφορούνται ακόμα και αναχρονιστικά από αυτήν. Η μορφή του

δεν χρειάζεται πρόσκληση, το πλήθος που συμμετέχει δεν είναι ομοιογενές, τα πρόσωπα ποικίλα, από διαφορετικά περιβάλλοντα – κοινωνικά, πολιτικά, ταξικά κ.ο.κ. Θα είχε σημασία να γνωρίζαμε περισσότερα για εκείνη τη μέρα· πώς αποτυπώθηκε στα πρόσωπα των ανθρώπων που παρευρέθησαν. Δυστυχώς δεν υπάρχουν πληροφορίες ή κι αν υπάρχουν, λανθάνουν. Το μόνο που έχουμε είναι η γραπτή μορφή των νεκρολογιών.

Στις νεκρολογίες, λοιπόν, παρουσιάζεται μια διαφορετική εικόνα ή ορθότερα μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η υπόληψη του Σούτσο. Πώς; Μέσα από την περιοδολόγηση της ζωής του και μέσα από γενικότερες αναφορές στην ευρύτερη οικογένειά του, τις υπηρεσίες προς τους ομοεθνείς του ενόσω ήταν αξιωματούχος της Υψηλής Πύλης, τη μετέπειτα θυσία υπέρ της πατρίδος το 1821, τη πολιτική αιχμαλωσία του στην Αυστρία στην οποία υπόρρητα θα αποδοθούν κοινά χαρακτηριστικά με εκείνη του Ρήγα Φερραίου¹³⁸, τη συμβολή του ως διπλωματικός αντιπρόσωπος του ελληνικού κράτους το 1830-1832. Όλα, ομαδοποιούνται και συμβάλλουν από κοινού στην διαφύλαξη της υστεροφημίας του. Οι ίδιες αυτές επιμέρους όψεις του πολιτικού του βίου καταλήγουν με το πέρασμα του χρόνου να απολυτοποιηθούν.¹³⁹

Μιχαήλ συνδέεται με πολλά και διαφορετικά «παρελθόντα», άρα με πολλές εικόνες, πολλά συναισθήματα, πολλά πρόσωπα.

¹³⁸ Η προσπάθεια να βρεθούν κοινά σημεία με γεγονότα από τη ζωή του Ρήγα Φερραίου είχε ως στόχο οι κακουχίες του Σούτσο στην Αυστρία να γίνει αντιληπτές ως στοιχεία ηρωισμού. Συγκεκριμένα, ο Μάουρερ, μέλος της Αντιβασιλείας επί Όθωνα, αναφέρει: Ο Μάουρερ, μέλος της Αντιβασιλείας επί Όθωνα, για το ζήτημα αυτό αναφέρει: «Κατέφυγαν λοιπόν όλοι τους στην ελευθερωμένη Πελοπόννησο, όχι μόνο με την ιδιότητα του Έλληνα, αλλά και με το φωτοστέφανο του μάρτυρα ελευθερίας, που τους εξασφάλιζε κάθε δικαίωμα φιλοξενία». Γ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, τ. Β', Ο. Ρομπάκη (μετάφρ.), Τ. Βουρνάς (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Αφών Τολίδη, 1976, σ. 417. Εδώ αναφέρεται στους πρώτους Φαναριώτες που έφτασαν στον ελλαδικό χώρο με το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης ή λίγο αργότερα. Ωστόσο, επάνω στο ίδιο σχήμα θα στηριχθεί και η επανερμηνεία της στάσης του Σούτσο από τον ίδιο τον Σούτσο και τους υποστηρικτές του.

¹³⁹ Τα προβλήματα με τις νεκρολογίες δεν αφορούν μόνο τον Σούτσο. Ο Ρουμάνος ιστορικός Andrei Pippidi αναφερόμενος στον επικήδειο λόγο του Καρατζά επισημαίνει ακριβώς το ίδιο ζήτημα. Δηλαδή την σχηματοποίηση μιας άλλης εικόνας, εν προκειμένω για τον Καρατζά που πόρρω απείχε από την πραγματικότητα. Α. Pippidi, "Jean Caradja et ses amis de Genève", στο *Symposium L' Époque Phanariote, 21-25 Octobre 1970*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 187-189.

Σε αυτό βοηθούν αναμφίβολα οι αναφορές για την θρησκευτικότητά του. Αναφορές που προέρχονται από τον Κωνσταντίνο Κοντογόνη και τον Παναγιώτη Σούτσο και αφορούν τον ιδιωτικό του βίο, ως συζύγου, πατέρα και χριστιανού. Παρά τα καιροσκοπικά θα λέγαμε φλερτ, που με κάποια χαιρεκακία μνημονεύει ο πεθερός του, η συζυγική σχέση του ζεύγους Σούτσου ήταν ομαλή, ανθεκτική στο χρόνο και υποδειγματική. Το ίδιο ισχύει για την σχέση πατέρα και παιδιών, αλλά και τη στάση του ως εύπορου χριστιανού απέναντι σε εκείνους που είχαν ανάγκη. Ο Παναγιώτης Σούτσος στον επιτάφιο λόγο που εκφωνεί, τον σκιαγραφεί ως τον κατεξοχήν καλό χριστιανό και οικογενειάρχη, ενώ ο Κοντογόνης, νωρίτερα στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών, κλείνει τον δικό του επικήδειο λόγο, επισημαίνοντας ότι ο Μιχαήλ απεβίωσε ειρηνικά, πλήρης ημερών και σύμφωνα με την χριστιανική παράδοση.¹⁴⁰

Όσο όμως βρίσκεται εν ζωή, οι όψεις αυτές, ειδικά εκείνες που αφορούν τον πολιτικό του βίο, παρουσιάζονται σχεδόν ως νομοτέλειες της προεπαναστατικής και μετεπαναστατικής του πορείας, σχεδόν πάντα με πρόσημο αρνητικό. Όταν πεθαίνει, λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή νομοτελειακά. Αλλάζει όμως το πρόσημο, που από αρνητικό γίνεται θετικό, και που μπορεί αυτή η αλλαγή να έχει κάποια οφέλη, κυρίως για τους απογόνους του. Εάν βγούμε έξω από τον στενό οικογενειακό πυρήνα, θα δούμε αυτές τις ίδιες όψεις να ακουμπούν και τη ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα των Φαναριωτών. Και αυτό είναι που δικαιολογεί στις νεκρολογίες την μακρά αναδρομή στις ρίζες, τη συμβολή, με δυο λόγια στην ιστορία των Φαναριωτών ως κοινωνικής ομάδας. Ο θάνατος του Μιχάλβοδα και η ματαιότητα, που αναπόφευκτα συναισθάνεται κάποιος σε τέτοιες στιγμές ενώπιον του νεκρού, αυξάνει την συμβολική σημασία των λόγων και των ποικίλων συναισθημάτων που ψάχνουν διόδους εκτόνωσης.

¹⁴⁰ Κ. Κοντογόνης, «Λόγος Επικήδειος», ό.π., σ. 15 · Π. Σούτσος, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 49.

Η αποχώρηση από την ενεργό πολιτική δράση επιφανών προσώπων όπως του Μιχαήλ Σούτσου, ακόμα και εάν αυτά επικρίθηκαν, αναπόφευκτα οδηγεί στη μετά θάνατον σχηματοποίηση και απολυτοποίηση ορισμένων όψεων του βίου τους. Όταν τα πολιτικά διακυβεύματα του παρελθόντος δεν υφίστανται πλέον, ο θάνατος ενός τέτοιου προσώπου δίνει την ευκαιρία ενός αναστοχασμού του παρελθόντος και των πολιτικών επιλογών. Μέσα στο γενικότερο κλίμα πολιτικής συμφιλίωσης, ο πολιτικός βίος του Μιχαήλ Σούτσου θα ξαναγραφτεί. Και η εκ νέου γραφή του πολιτικού του βίου θα γίνει είτε μέσα από μια διαφορετική ερμηνεία των πολιτικών πεπραγμένων του, είτε μέσα από σιωπές και παραλείψεις, με παράπλευρο συχνά, αλλά όχι πάντα, στόχο να υποστηριχθούν οι κάθε είδους αναγκαιότητες της κάθε εποχής ή, γιατί όχι, της κάθε στιγμής.¹⁴¹

Αλλά ακόμα και οι σιωπές αποτελούν τεκμήρια, ειδικά όταν πρόκειται για «άκαιρες», όπως τις ονοματίζει ο Ασημάκης Πανσέληνος, καθώς «προδίν[ουν] και λέ[νε] κάποτε πιο πολλά από όσα θα έλεγε μια κανονική φλυαρία.¹⁴² Τέτοιου είδους σιωπές ενίοτε μπορούν να επιδέχονται πολύ πιο ασφαλείς ερμηνείες απ' ό,τι οι ρητές διαβεβαιώσεις και τοποθετήσεις.¹⁴³ Όπως συμβαίνει και με την άρνηση, η οποία, κάποτε, είναι η καλύτερη επιβεβαίωση της αλήθειας.

Στις εκδοχές που συναντάμε στις νεκρολογίες για τον Σούτσο θα στηριχθεί και η ένταξή του στο πάνθεον των ηρώων της Ελληνικής Επανάστασης όπως αυτό θα φανεί στα έργα, που εν είδει σύντομων βιογραφιών εκδόθηκαν το β' μισό του 19^{ου} αιώνα. Στα τελευταία αναπαράγονται κυρίως αποσπάσματα των ιστοριών του Φιλήμονα και του Φραντζή, τα οποία απηχούν την πιο πατριωτική εκδοχή της πολιτείας του

¹⁴¹ Πρβλ. Χ. Λούκος, «Τα προβλήματα ενός ιστορικού κατά τη σύνταξη μιας βιογραφίας για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο», <https://www.blod.gr/lectures/ta-problimata-enos-istorikou-kata-ti-syntaksi-mia-biografias-gia-ton-aleksandro-mayrokordato/>

¹⁴² Α. Πανσέληνος, *Σημειωματάριο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1984, σ. 51.

¹⁴³ Το γεγονός ότι πολλοί από τους πρωταγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης περνούν στα ψιλά γράμματα τη συμμετοχή του Σούτσου ή η απουσία οποιαδήποτε αναφοράς για την τύχη του από το 1821-1829, παρά τις επισημάνσεις ότι ο Σούτσος βοήθησε μέσω των φιλελληνικών κομιτάτων στην Ελβετία έχει κάτι να μας πει. Αν μη τι άλλο αποτελεί στοιχείο της πρόσληψης της βοήθειάς του.

Σούτσου. Ο Αναστάσιος Γούδας για παράδειγμα, αναφερόμενος στον δικό μας Μιχαήλ, επικαλείται και παραθέτει αποσπάσματα από πολλά ιστοριογραφικά έργα, σχεδόν από όλες τις γνωστές πηγές, είτε για να επιβεβαιώσει είτε για να διαψεύσει. Τα επιχειρήματα της επιβεβαίωσης τα αντλεί κυρίως από τον Φιλήμονα και τον Φραντζή, με στόχο να διαψεύσει και να ασκήσει κριτική στον Τρικούπη και τον Φίνλεϋ, κατηγορώντας τον πρώτο για εσφαλμένες πληροφορίες και τον δεύτερο για εμπάθεια.¹⁴⁴

Η κριτική του Γούδα στον Τρικούπη έρχεται να προστεθεί σε εκείνη του Λυκούργου Λογοθέτη, που αν και αφορά άλλο ζήτημα, τα κίνητρα που την παρακινούν είναι σχεδόν τα ίδια. Μεροληψία και εσφαλμένη αναπαραγωγή πληροφοριών. Αλλά ο Γούδας απαντά στον Τρικούπη και στον Φίνλεϋ, προβάλλοντας κάποια στιγμιότυπα αλληλογραφίας του Σούτσου με τον Υψηλάντη, όμοια με εκείνα που υπάρχουν στην ιστορία του Φιλήμονα. Τμήματα από τα αποσπάσματα που ενδεχομένως να προκαλέσουν αρνητικούς συνειρμούς παραλείπονται, ενώ σημεία που προκάλεσαν αρνητικές εντυπώσεις όπως ο αφορισμός από το Οικουμενικό Πατριαρχείο επαναξιολογούνται μέσα από την παράθεση νέων στοιχείων.

Το πολύτομο έργο του Αναστάσιου Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών* (1869-1876) αλλά και του Αγαπητού Αγαπητού, *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821 ή οι πρωταγωνισταί της Ελλάδος. Εταιρισταί, κατηχηταί, κληρικοί, πολιτικοί, στρατιωτικοί ξηράς και θαλάσσης. Δωρηταί, Λόγιοι, Ευεργέται* (1877), έρχονται μετά τον θάνατο του Σούτσου να αποκαταστήσουν «αλήθειες» και εν τέλει να εντάξουν τον Μιχάλβουδα στο εθνικό πάνθεον. Η δημιουργία του εθνικού πανθέου υπό του Γούδα και του Αγαπητού περιλαμβάνει πρόσωπα, που ναι μεν είχαν έρθει σε σύγκρουση μεταξύ τους, αλλά η ομαδοποίηση τους αποτελούσε ένα εργαλείο για να καλλιεργηθούν «ιδεολογικές ανάγκες της κοινωνίας που οργανωνόταν σε

¹⁴⁴ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. ΣΤ', ό.π., σ. 169, 171-172. Πρβλ. Χ. Μηνάογλου, «Σπυρίδων Τρικούπης και Απόστολος Βακαλόπουλος: Η κριτική στους κορυφαίους ιστοριογράφους της Ελληνικής Επανάστασης» στο *Πρακτικά Α' Συνέδριο «Ιστοριογραφία και Πηγές για την ερμηνεία του 1821»*, Αθήνα, 2013, σ. 240-241.

εθνικό κράτος»¹⁴⁵ και να στερεωθεί η κοινωνική και πολιτική συνοχή. Είναι μια εποχή που τα πάθη και οι διχογνωμίες για τους Φαναριώτες έχουν μετριαστεί. Οι αγκυλώσεις, που είχαν προκύψει από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του ελληνικού κράτους, είχαν λίγο πολύ παρέλθει ή είχαν δώσει τη θέση τους σε νέα ζητήματα και προκλήσεις.

Αυτό γίνεται πρόδηλο και μέσα από την έκδοση πονημάτων που πραγματεύονται το βίο των Φαναριωτών ως Ελλήνων υπό οθωμανικά αξιώματα, όπως συμβαίνει στο έργο του Επαμεινώνδα Σταματιάδη, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων*. Γίνεται δηλαδή μια προσπάθεια να ενσωματωθούν οι Φαναριώτες στην εθνική πλέον ιστορία, όχι ως ολίγον οθωμανοί ή ολίγον έλληνες ή ως μια κοινωνική ομάδα μετέωρη, που κινείται μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ελληνικού κράτους, αλλά ως τμήμα του «ελληνισμού», που ναι μεν απολάμβανε προνόμια, εργάστηκε όμως για την πρόοδο και την απελευθέρωση του ελληνικού γένους, ακριβώς μέσα από την εκμετάλλευση αυτού του προνομιακού καθεστώτος.¹⁴⁶

Το έργο του Σταματιάδη, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως μια απάντηση απέναντι στις επικρίσεις για τους Φαναριώτες, εκδίδεται όταν πλέον η πρώτη γενιά Φαναριωτών που στελέχωσε το ελληνικό κράτος είχε πλέον αποσυρθεί. Ειδικότερα για τον Σούτσο αφιερώνεται περισσότερη έκταση και αυτό όχι τυχαία, διότι το βιβλίο του Σταματιάδη εκδίδεται ένα χρόνο μετά τον θάνατο του πρώτου. Ο στόχος του συγγραφέα αποκαλύπτεται στα μισά του αφιερώματος για τον Μιχάλβοδα με τη μορφή σχολίου, το οποίο ταυτόχρονα γίνεται αντιληπτό και ως αίτημα.

«Σεις, οίτινες εκβακχεύομενοι και κοροβαντιώντες εκ των αγαθών άτινα εκείνοι σας προητοίμασαν, εξυβρίζετε την μνήμη αυτών, και αρνείσθε και αυτά τα εκ της τραπέζης καταπίπτοντα ψυχία είτε εις τους ιδίους, είτε εις τα τέκνα των, διότι δεν έχον την τύχης να συμπεριληφθώσιν αι μερικαί πατρίδες των εις την ελευθερώθεισαν Ελλάδα. Σεις οίτινες αγνοούντες, ή προσποιούμενοι ότι αγνοείτε,

¹⁴⁵ Τρ. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», ό.π., σ. 172.

¹⁴⁶ Συχνά η συμβολή των Φαναριωτών εξαιρείται στις επετείους για τον εορτασμό της Ελληνικής Επανάστασης. Ενδεικτικά βλ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, *Το Εικοσιένα, Πανηγυρικοί λόγοι ακαδημαϊκών*, Αθήνα, 1977-1978 · L' Hellenisme Contemporain, 1453-1953, *Η Πεντακοσιοστή Επέτειος από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, 1953.

πώς και διά ποιων θυσιών ηλευθερώθη η μικρά αύτη γωνία, εκδιώκετε τους μεν εν Βυζαντίω γεννηθέντας ως Φαναριώτες, ως Παρίας, ημάς δε τους λοιπούς ως ετερόχθονας. [...] Ηθέλατε προσφέρει ολοκαύτωμα και θέσιν και περιουσίαν και οικογένειαν, όπως έπραξε ο Μιχαήλ Σούτσος;»¹⁴⁷

Το ξέσπασμα του Σταματιάδη το 1865 μαρτυρεί ότι οι αρνητικές γνώμες για τον Σούτσο δεν είχαν κοπάσει, αλλά πιθανόν η οικογένεια να είχε εγείρει οικονομικές αξιώσεις, οι οποίες είχαν απορριφθεί. Με άλλα λόγια, η προσπάθεια αποκατάστασης του ονόματος του Σούτσου από τον Σταματιάδη μαρτυρεί με τον καλύτερο τρόπο ποια ήταν η άποψη των συγχρόνων του και σε ποιο βαθμό αυτή είχε μείνει αμετάβλητη.

Τα βιογραφικού τύπου έργα, είτε αυτά περιλαμβάνουν αποκλειστικά Φαναριώτες, είτε όχι, συχνά ομαδοποιούν πρόσωπα που είχαν έρθει μεταξύ τους σε ρήξη. Μέσα όμως από την προσπάθεια αποκατάστασης οι συγγραφείς, εκόντες άκοντες, ομολογούν και κάποιες άλλες αλήθειες, ενώ αποκρύπτουν και διαστρεβλώνουν άλλες. Στην περίπτωση του Σούτσου, η αναφορά της ύπαρξης χρεών και η άσχημη οικονομική κατάσταση πριν τα γεγονότα στο Ιάσιο προβληματίζει ακόμα και τον «μη ειδικό αναγνώστη» πως θα ήταν αδύνατο η οικονομική στενότητα να μην συνέβαλε στη στάθμιση των αποφάσεων που πήρε. Από την άλλη, αποσιωπάται η έναντι αμοιβής παροχή των υπηρεσιών του ως διπλωματικού αντιπροσώπου¹⁴⁸, καθώς και η διπλωματική του δραστηριότητα από το 1833-1837. Αποσιωπάται επίσης, η πρόταση του ονόματος του Όθωνα από τον Σούτσο και τον Εϋνάρδο και η υποστήριξη της υποψηφιότητάς του.

Όμως, οι ομολογίες και οι αποσιωπήσεις δεν προκαλούν τόση εντύπωση όσο οι διαστρεβλώσεις. Οι λόγοι της σύλληψής του από τις αυστριακές αρχές,

¹⁴⁷ Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διεργημένων του Οθωμανικού Κράτους*, Αθήνα, 1865, σ. 172. Η προβολή των θυσιών όπως αναφέρθηκε και σε άλλο σημείο αποτελούσε κατεξοχήν αίτημα όχι μόνο των Φαναριωτών. Ενδεικτικά βλ. Γ. Α. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., τ. Β', σ. 417, 425.

¹⁴⁸ Πράγματι η καταβολή του μισθού του Σούτσου ως πρεσβευτή επί Καποδίστρια τύχαινε πολλών καθυστερήσεων με αποτέλεσμα το πόσο να καλύπτεται από τον Εϋνάρδο. Τυπικά όμως ο Σούτσος αμειβόταν από το ελληνικό κράτος, το οποίο είχε χορηγήσει υποτροφία σε δύο από τους γιους του για σπουδές στην Ελβετία.

οι διεργασίες που τον κατέστησαν πρεσβευτή, τα όρια της αυτονομίας που απολάμβανε ως ηγεμόνας¹⁴⁹, ο πριγκιπισμός αλλά κυρίως οι λόγοι και οι σκοποί της συμμετοχής του στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου επιδέχονται μια σχεδόν εκ διαμέτρου αντίθετη ερμηνεία. Η συμμετοχή του σε συνωμοτικές ενέργειες, που οδήγησαν στην Συνταγματική Επανάσταση του Σεπτεμβρίου, όχι μόνο παρουσιάζεται με θετικό πρόσημο, αλλά επισημαίνεται ότι σε αγαστή συνεργασία με άλλα επιφανή πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα συνέβαλε όχι στην ανατροπή, αλλά στην σταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης και στην διατήρηση του Όθωνα στον θρόνο.¹⁵⁰ Τέλος, ο τίτλος του πρίγκιπα, που ουδέποτε αποχωρίστηκε ο Σούτσος και για το οποίο δέχθηκε δριμύτατες κριτικές και από τους συγχρόνους του μεμονωμένα και από τον τύπο, αντικαθίσταται από τον τίτλο του απλού πολίτη.

Η άποψη αυτή αποσυνδέει τον Σούτσο από κάθε παρασκηνιακή συνεννόηση με τον Κατακάζη, που αν και δεν κατονομάζεται εντούτοις υπονοείται. Από εκεί και πέρα οι αναφορές σταματούν. Για το διάστημα από το 1839 έως το 1846 πέραν της συμμετοχής του στην Επανάσταση του 1843 οι ιστοριογράφοι δεν αναφέρουν τίποτε άλλο, μολονότι το όνομά του ακούστηκε πολλές φορές για τη θέση του Αντιβασιλιά· κάτι που ήταν ευρέως γνωστό μεταξύ των συγχρόνων του.

Εάν θελήσουμε να βρούμε περισσότερα στοιχεία για το διάστημα αυτό, θα πρέπει να ανατρέξουμε στα απομνημονεύματα των συγχρόνων του ή και στον οθωνικό τύπο. Και αυτό πάντα με την σχετική επιφύλαξη. Από τις λιγοστές αναφορές προκύπτει ότι οι πιέσεις που ασκήθηκαν στον Όθωνα είτε απευθείας είτε μέσω τρίτων, κυρίως από την ρωσική διπλωματία, ήταν συνεχείς και στόχευαν στο να αναλάβει ο Σούτσος, αρχικά, καθήκοντα Υπουργού Εξωτερικών. Το 1837 ο φιλικά προς την Ρωσία προσκείμενος πρωθυπουργός του Όθωνα, Ιγνάτιος Φον Ρούντχαρτ, κατά την αναχώρησή του θα υποδείξει

¹⁴⁹ Όπως επισημάνθηκε σε άλλο σημείο ο οικονομικός έλεγχος της Ρωσίας ήταν πολύ ασφυκτικότερος από εκείνο της Πύλης.

¹⁵⁰ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 179.

ως αντικαταστάτη του τον Μιχαήλ Σούτσο.¹⁵¹ Το 1843 οι πιέσεις των ρωσικών διπλωματικών κύκλων προς τον Όθωνα κλιμακώνονται. Και πάλι πρόσωπο αναφοράς είναι ο Μιχάλβοδας. Αυτή τη φορά ως αντικαταστάτης, έστω και προσωρινά, του Όθωνα, καθώς δεν περίμεναν ο τελευταίος να υποχωρήσει για κανέναν λόγο στις απαιτήσεις για παραχώρηση Συντάγματος.

4. Ο Σούτσος του 20^{ου} αιώνα: οι ιστοριογραφικές εμμονές, οι σιωπές και τα αναπάντητα ερωτήματα.

Η ιστοριογραφία των τελευταίων ετών του 19^{ου} αιώνα και κυρίως του 20^{ου} αιώνα φαίνεται πιο μετριοπαθής, μολονότι οι συναισθηματικές φορτίσεις διόλου δεν λείπουν.¹⁵² Στην ιστορία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλο (τ. Ε', 1886), ο Μιχαήλ συγκαταλέγεται και αυτός στους «έγκριτους του έθνους άνδρας».¹⁵³ Ο Παπαρρηγόπουλος με τα λίγα αυτά λόγια έχει πει τα πάντα όσον αφορά τον Μιχαήλ. Μολονότι θα περίμενε ίσως κανείς εκτενείς αναφορές γιατί ο Μιχαήλ ανήκει στους «έγκριτους του έθνους άνδρας», ο Παπαρρηγόπουλος περιορίζεται στο να πει ότι ο «αυτός της Μολδαυίας ο ηγεμών, Μιχαήλ Σούτσος, ήτο εις τας διαταγάς της εταιρείας.» Φυσικά, ο αναγνώστης μπορεί να υποθέσει ότι στις ενέργειες των εταίρων συμπεριλαμβάνονται και οι ενέργειες του Μιχαήλ, έστω και αν δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές.

Στην ιστορία και πάλι του Παπαρρηγόπουλου, αλλά με τις επεμβάσεις του Παύλου Καρολίδη, κατά την ιστόρηση της δράσης Φιλικής Εταιρείας και της εισβολής του Υψηλάντη στις Ηγεμονίες, ο Καρολίδης μας πληροφορεί

¹⁵¹ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1997, σ. 454 (υπ. 18). Γενικότερα όμως ο Ρούντχαρτ είχε ταχθεί στην αντικατάσταση ορισμένων προσώπων από Έλληνες όπως για παράδειγμα του μυστικοσυμβούλου Maximilian Frey. *Επιτομιά εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Γ', Foreign Office 32, Φάκελοι 57-74, 1836-1837, Φ. Γλύτσης, Χ. Λούκος, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1987, σ. 530. Πρβλ. Π. Σούτσο, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 50.

¹⁵² Η βιβλιογραφία του 20^{ου} που παρουσιάζεται σε αυτό το κεφάλαιο είναι ενδεικτική. Δεν εμπίπτει στους σκοπούς της διατριβής μια εξαντλητική μελέτη των ιστοριογραφιών.

¹⁵³ Πρόκειται για την β' έκδοση της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε' (β' έκδοση), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1886, σ. 698.

μόνο για το ποιος είναι ο ηγεμόνας της Μολδαβίας- δηλαδή ο Μιχαήλ Σούτσος - του οποίου η προσωπογραφία κοσμεί σελίδα στο σχετικό κεφάλαιο.¹⁵⁴ Οι βαρύνουσες αναφορές της ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα λείπουν,¹⁵⁵ αλλά ο ιστοριογράφος δεν παραλείπει να σχολιάσει ή να κρίνει τα γεγονότα.

Στη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (τ. ιβ΄) της Εκδοτικής Αθηνών δεν διατυπώνονται σχόλια κατά την ιστόρηση των γεγονότων πριν και μετά την 22^α Φεβρουαρίου. Μαθαίνουμε ωστόσο μια νέα πληροφορία, από τον Αλέξανδρο Δεσποτόπουλο, που δεν γνωρίζαμε από την ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα. Ή για να το θέσω διαφορετικά, οι ιστοριογράφοι του 19^{ου} την είχαν παραλείψει. Η πληροφορία αφορά την προτροπή του Σούτσου προς τον Υψηλάντη να επισπεύσει τις κινήσεις του, εξαιτίας της προδοσίας των σχεδίων της Εταιρείας από τον Φιλικό Ασημάκη Θεοδώρου.¹⁵⁶ Δηλαδή ο Σούτσος μπροστά στο κίνδυνο να τιναχτούν όλα στον αέρα, αλλάζει στάση και από την αρχική πρόταση για παράταση του χρόνου έναρξης του κινήματος προτείνει το ακριβώς αντίθετο. Κινήσεις πανικού; Πολύ πιθανό.¹⁵⁷

Ακόμη δύο «νέα» στοιχεία εντοπίζουμε και στην *Ελληνική Επανάσταση* του Διονύσιου Κόκκινου, που αφορούν τις ενέργειες του Σούτσου. Ο τελευταίος «απέστειλε εις όλας τας πόλεις της Μολδαβαυΐας τον Παρισιάδη με νέαν προκήρυξην του Υψηλάντη, προσκαλούσαν όλους τους Έλληνες»¹⁵⁸, η οποία έφερε ημερομηνία 24 Φεβρουαρίου. Και το δεύτερο είναι η αφαίρεση της τουρκικής σημαίας και των εθνοσήμων από το μέγαρο του ηγεμόνα. Πιθανόν

¹⁵⁴ Π. Καρολίδης, Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Έκδοσις Όγδοη Εικονογραφημένη, Μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης*, τ. Ζ΄, μέρος β΄, Αθήνα, σ. 24.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 20-21.

¹⁵⁶ «Όλοι τότε, και ο Μιχαήλ Σούτσος, ζήτησαν από τον Υψηλάντη να αφήση κάθε ιδέα αναβολής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-1978, σ. 19.

¹⁵⁷ Ούτε και εδώ λείπουν οι αντιφάσεις, που αφορούν όμως άλλα ζητήματα. Για παράδειγμα ο αποπλισμός της μουσουλμανικής πολιτικής φρουράς γίνεται κατόπιν εντολής του Σούτσου και όχι του Υψηλάντη. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, ό.π., σ. 21.

¹⁵⁸ Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Α΄, ό.π., σ. 109.

αυτό το περιστατικό που ιστορεί ο Κόκκινος να είναι η ανασκευή της δημόσιας καύσης των αξιωμάτων από τον Σούτσο.¹⁵⁹

Κλείνω, την ενδεικτική αυτή επισκόπηση για το πώς αποτυπώθηκε η πολιτεία του Μιχάλβονα από την ελληνική ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα με την *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* του Απόστολου Βακαλόπουλου.¹⁶⁰ Ο Βακαλόπουλος θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους ιστοριογράφους της Ελληνικής Επανάστασης. Στο Βακαλόπουλο, λοιπόν, ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να ανατρέξει σε παραπομπές σε περίπτωση που θελήσει να εξακριβώσει στοιχεία ή να αποκομίσει περισσότερες γνώσεις. Κατά κανόνα, ο Βακαλόπουλος στην ιστόρησή του για τον Σούτσο αντλεί πληροφορίες από τον Φιλήμονα και τον Φραντζή. Δεν λείπουν όμως οι παραπομπές σε ιστορικά έργα του 20^{ου} αιώνα, οι συγγραφείς των οποίων αμφισβητούν ανοιχτά κάποιες από τις παλαιότερες παραδοχές, φέρνοντας στο φως νέα αρχειακά τεκμήρια. Σε αυτά συγκαταλέγεται το έργο του Γεωργίου Λαΐου, *Ανέκδοτες Επιστολές και Έγγραφα του 1821, Ιστορικά Δοκουμεντα από τα Αυστριακά Αρχεία*, που εκδόθηκε το 1958. Ο Λάιος αμφισβητεί ευθέως τον Φιλήμονα σχετικά με τις θυσίες και τη συμβολή του Σούτσου, που ο τελευταίος κατ' επανάληψη επισημαίνει.¹⁶¹ Μολονότι ο Βακαλόπουλος αναφέρει χωρίς φτιασιδώματα την γνώμη του Λαΐου, στην υποσημείωση όπου παραπέμπει στα σχετικά χωρία από το έργο του τελευταίου, την απορρίπτει επίσης χωρίς περιστροφές.¹⁶²

¹⁵⁹ Από αντιπαραβολή της ιστορίας του Φραντζή προκύπτει και ακόμη μία διαφορετική εκδοχή σχετικά με την τύχη της επιστολής του Σούτσου προς τον Τσάρο. Πρβλ. Αμ. Φραντζής, *Επιρομή*, ό.π., σ. 204-206· Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Α', ό.π., σ. 118.

¹⁶⁰ Τα έργα που επιλέχθηκαν είναι ενδεικτικά και δεν εξαντλείται η βιβλιογραφία για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Για μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας ενδεικτικά βλ. Δ. Ζακυθηνός, *Η πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, 1965, σ. 20-36.

¹⁶¹ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές και Έγγραφα του 1821, Ιστορικά Δοκουμεντα από τα Αυστριακά Αρχεία*, Αθήνα: Δίφρος, 1958, σ. 16.

¹⁶² Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ.Ε', βλ. υποσημ. 168, σ. 201. «Ο Λάιος πιστεύει ότι ο Μ. Σούτσος δεν υπήρξε ποτέ ενεργό μέλος της Εταιρείας (Ανεκδ. Επιστολές, σ. 16), αλλ' αυτό δεν είναι σωστό. Το αποδειχνει η από 16 Φεβρουαρίου 1821 επιστολή του, που αναφέρεται και σε πράξεις του και σε συζητήσεις με τον Υψηλάντη στο παραλθόν (Φιλήμονος, Δοκίμιον, 1, σ. 303 - 305).»

Ο Βακαλόπουλος δεν παραλείπει να αναφερθεί και στην αμφιταλάντευση του Σούτσου, χαρακτηρίζοντάς τον «δίβουλο».¹⁶³ Αναφερόμενος στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο Ιάσιο, ο Βακαλόπουλος εξηγεί «την πλαδαρή συμμετοχή του [Σούτσου] στην εθνική υπόθεση»¹⁶⁴ ως το αποτέλεσμα της ανησυχίας του ηγεμόνα για τη δική του τύχη και την τύχη της οικογένειάς του στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶⁵ Την στάση του Σούτσου την χαρακτηρίζει λίγο πολύ με τον ίδιο τρόπο που το έκαναν αρκετά νωρίτερα ο Γκόρντον και ο Φίνλεϋ, ως «αξιοθρήνητη».¹⁶⁶

Εκείνο που έχει ενδιαφέρον είναι ότι στις αναφορές του για τον Σούτσο δεν επικαλείται την άποψη του Σπυρίδωνος Τρικούπη και των βρετανών ιστοριογράφων, παρά μόνο του Γκόρντον, και αυτό για να τη διαψεύσει. Αλλά και στον Βακαλόπουλο, όπως και στον Φιλήμονα, στον οποίο συχνά παραπέμπει, εκτός από τον Σούτσο αμφιταλαντεύεται και ο αναγνώστης, καθώς προσπαθεί να βγάλει άκρη σύμφωνα με τα αντιφατικά στοιχεία που παραθέτονται στο κυρίως κείμενο και στις υποσημειώσεις. Δηλαδή την ίδια στιγμή που επισημαίνεται η διπλωματικότητα, η υστεροβουλία και η εφεκτικότητα του Σούτσου, την ίδια στιγμή αναιρούνται, όταν ο Βακαλόπουλος κάνει λόγο για συμμόρφωση του Σούτσου στις επιθυμίες του Υψηλάντη και για την επιθυμία του ίδιου του Σούτσου, να θυσιάσει τα πάντα για την πατρίδα.¹⁶⁷ Όταν φθάνουμε δηλαδή στο δια ταύτα, τα πράγματα στρογγυλεύονται.

¹⁶³ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ.Ε', σ. 170.

¹⁶⁴ Στο *ίδιο*, σ. 202.

¹⁶⁵ «Νομίζω πως ανησυχούσε για τη ζωή των δικών του στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και για τη δική του τύχη.» Στο *ίδιο*, σ. 202. Όσο για τις πληροφορίες του, τις αντλεί από τους Φιλήμονα, Φραντζή, Λάιο, Ρίζο-Νερούλο και από ορισμένες ρουμανικές πηγές.

¹⁶⁶ Στο *ίδιο*, σ. 202.

¹⁶⁷ Ενδεικτικά αναφέρω το εξής απόσπασμα: «Ο Σούτσος επιθυμεί (επειδή και η Ρωσία, παρά τη συμπάθειά της προς τους Έλληνες, δεν θέλει να έχει ανάμειξη σε όσα συμβούν) ν' ακολουθήσει και ο ίδιος την ίδια γραμμή. [παραπομπή στον Φιλήμονα. *Δοκίμιο*, ό.π., τ.Α', σ. 289.] Τελικά όμως, υστερ' από ορισμένες λεπτές παρατηρήσεις που του κάνει ο Υψηλάντης του απαντά: "Άμποτε να ιδώ την ανόρθωσιν (της πατρίδος), και ας είμαι ο έσχατος ιδιώτης! Με φθάνει αυτή η ανταμοιβή, η ευχαρίστησις δηλαδή της συνειδήσεώς μου ότι εδούλευσα και εγώ από μέρος μου όσο το δυνατόν την πατρίδα" [παραπομπή στον Φιλήμονα. *Δοκίμιο*, ό.π., τ.Α', σ. 109-110].»

Πάντως, η διαμόρφωση της εικόνας για τον Σούτσο βασίστηκε περισσότερο στα ιστοριογραφικά και βιογραφικά έργα που εκδόθηκαν το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και τα οποία προέβαλαν μια άκρως πατριωτική εκδοχή. Ωστόσο, η εκδοχή αυτή δεν βρήκε πάντα ισχυρές υποδοχές. Και αν βρήκε, συνέβη περιστασιακά και αποσπασματικά. Κάποτε, και αυτό συμβαίνει πολύ συχνά, έχουμε την εντύπωση πως έχουμε να κάνουμε με δύο εκ διαμέτρου αντίθετους Σούτσους ή με έναν εντελώς αντιφατικό άνθρωπο. Όμως και οι αντιφάσεις είναι εγγενές χαρακτηριστικό του ανθρώπινου ψυχιισμού.

Για την περίπτωση της πολιτείας του Μιχάλβοδα, η ελληνική ιστοριογραφία, σε όλο το χρονικό της ανάπτυγμα, φαίνεται να συμφωνεί στα γεγονότα που παραλείπει να αναφέρει ή αποσιωπά.¹⁶⁸ Η ιστοριογραφική εικόνα του Σούτσου, αλλά και η χρονικότητα τις ιστορικής του δράσης διαθλώνται, σχεδόν πάντα, μέσα από το πρίσμα πρακτικών και συμπεριφορών προεπαναστατικών, δηλαδή οθωμανικών. Τις συμπεριφορές αυτές ο Σούτσος διατήρησε, μολονότι προσπάθησε να τις επενδύσει με μανδύα ευρωπαϊκό. Η διαμόρφωση και διαίωνιση της εικόνας του Μιχάλβοδα από την ιστοριογραφία είναι άκρως αντιφατική και σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο και σε ό,τι αφορά τον χρόνο. Γι' αυτό έχουμε να κάνουμε με δύο Σούτσους. Έναν από το 1821 έως το 1864, τον οποίο οι περισσότεροι από τους συγχρόνους του τον περιγράφουν με μελανά χρώματα, και έναν δεύτερο από το 1864 και εξής, οπότε οι «αγιογραφήσεις» του προσπαθούν να αποτινάξουν το αρνητικό «ιστοριογραφικό φορτίο»¹⁶⁹ των προηγούμενων ετών.

Η διπολικά αντίθετη εικόνα, που αποκρυσταλλώθηκε μέσα από την ελληνική ιστοριογραφία, δίνει μια απλουστευτική όψη της πραγματικότητας ή των πραγματικοτήτων. Η μετάβαση του Σούτσου, από την πραγματικότητα που είχε διαμορφώσει η οθωμανική κατάκτηση σε εκείνη ενός ανεξάρτητου εθνικού κράτους, αλλά και η μεταβατική στο αναμεταξύ πραγματικότητα,

¹⁶⁸ Οι αποσιωπήσεις και οι παραλείψεις αποτελούν πάγια στρατηγική όταν το θέμα που αναλύεται επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες, οι οποίες συναρτώνται από το πλαίσιο παραγωγής τους. Για την φαναριώτικη σκέψη βλ. S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, Διδακτορική Διατριβή: Λυών, 1990, σ. 169-178.

¹⁶⁹ Β. Κρεμμυδάς, *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέττης, Τα χρόνια στο Παρίσι (1835-1843)*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2000, σ. 37.

φαίνεται να είναι κάποτε μια απολύτως φυσική και αυτονόητη διαδικασία. Συνεπώς, διλήμματα, εντάσεις και αντιφάσεις έρχονται, αν και όποτε έρχονται, σε δεύτερο πλάνο.

Στην περίπτωση του Σούτσου, ούτε η πολιτική του ιδεολογία και κοσμοθεώρηση, ούτε και η διπλωματική του δραστηριότητα φαίνεται να απασχολεί την ελληνική ιστοριογραφία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, η οποία χαρακτηρίζεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, από μια στείρα αναπαραγωγή και εξιστόρηση γεγονότων, και αυτό επιλεκτικά.

Έπειτα, ο Σούτσος δεν είναι το μοναδικό ιστορικό υποκείμενο που η πρόωμη ελληνική ιστοριογραφία «παραποίησε». Μολονότι είναι δύσκολο να την χαρακτηρίσουμε ερασιτεχνική, φαίνεται να ισχύει εδώ η άποψη του Βασιλή Κρεμμυδά για την ερασιτεχνική ιστοριογραφία, η οποία «έχει γενικά ενσωματώσει και προβάλλει ιστορικούς μύθους και ιδεολογήματα».¹⁷⁰ Αυτό καθιστά «δύσκολο να κατανοήσουμε τον καιρό και τους ανθρώπους του εκ των υστέρων» όπως εύστοχα σημειώνει ο Άγγελος Ελεφάντης.¹⁷¹

Την αντοχή της ερμηνείας που θέλησε να πλάσει η ελληνική ιστοριογραφία για την πολιτική δράση του Σούτσου μπορούμε να την ανιχνεύσουμε θέτοντας μια σειρά ερωτημάτων: Υπήρχαν άλλοι παράγοντες που έθεταν εν αμφιβόλω την διατήρησή του στον ηγεμονικό χρόνο, ακόμα και εάν αυτή ήταν εξασφαλισμένη για διάστημα επταετίας; Μήπως οι κλυδωνισμοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ισχύς του σουλτάνου δεν μπορούσαν πλέον να εγγυηθούν για την περαιτέρω παραμονή του Σούτσου ως Οθωμανού αξιωματούχου; Και κατά πόσο είχε ενστερνιστεί ο Μιχαήλ τις νεωτερικές ιδέες ή σε ποιο βαθμό ήταν έτοιμος να έρθει σε ρήξη με το πρότυπο της πεφωτισμένης δεσποτείας που είχε γίνει σχεδόν συνώνυμο των Φαναριωτών;

«Κατόρθωσε» ο Σούτσος να γίνει «δημοφιλής» στο ευρύ κοινό, σήμερα; Είναι αναγνωρίσιμος ως Έλληνας αξιωματούχος και πολίτης ή η αναγνωρισιμότητά του γίνεται μόνο μέσα από την πορτρέτο του ως Οθωμανού αξιωματούχου, που volens nolens επέβαλε η ελληνική ιστοριογραφία, παλαιά

¹⁷⁰ Στο *ίδιο*.

¹⁷¹ Α. Ελεφάντης, «Η γλώσσα του Αγώνα (1940-1949)», ό.π., σ. 34.

και σύγχρονη; Γιατί ο κλάδος της οικογένειας του Μιχάλβουδα σταδιακά αναχωρεί από την Ελλάδα;¹⁷² Και ένα τελευταίο ερώτημα, αλλά όχι και λιγότερο σημαντικό, σε τι κατάσταση βρίσκεται το μνήμα του σήμερα στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών; Για το τελευταίο, η απάντηση βρίσκεται στη φωτογραφία.

¹⁷² Ναι μεν η πρώτη γενιά επιγόνων εξακολούθησε να υπηρετεί σε διπλωματικές θέσεις το ελληνικό κράτος, αλλά τα περισσότερα μέλη της δεύτερης γενιάς είτε επέστρεψαν στην Ρουμανία είτε εγκαταστάθηκαν στο Παρίσι ή τη Γενεύη. Σε μέρη δηλαδή που ο Σούτσοι για όσο διάστημα έζησε ενσωματώθηκε πολύ καλύτερα απ' ό,τι στο ελληνικό κράτος.

Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών, Απρίλιος 2021

«Ενθάδε κείται Μιχαήλ Σούτζος γεννηθείς μεν εν έτει σωτηρίω 1784 τελευτήσας δε τω 1864. Του ιερού αγώνος μύστης και λειτουργός εκ των πρώτων τη προφιλεστάτη αυτού πατρίδι ου μόνον πλούτον αρίζηλον αλλά και ηγεμόνος γεραρόν αξίωμα γενναιοφρόνως προσήνεγκε.»

Το μνήμα του Σούτσου σε φωτογραφία που εμπεριέχεται στο βιβλίο του Alexandre Negresco-Soutzo, *Livre d'or de la famille Soutzo*. (πριν το 2005).

Μέρος Β΄
Ένας τυπικός αξιωματούχος της Οθωμανικής
Αυτοκρατορίας, 1804-1819

Κεφάλαιο Τρίτο: Οι προϋποθέσεις μιας λαμπρής σταδιοδρομίας

1. Οι οικογενειακές καταβολές και τα πρώτα του πολιτικού βίου μαθήματα

«Πολλή Θεέ! Θεέ! Πολλή απανταχού μεταβολή!
Υπήρξαν αι λιθόστρωτοι εκείνοι παραλίες
Υψηλάντων και Μουρούζων και Σούτσων κατοικίαι
[...].»

Π. Σούτσος «Ο Άγνωστος»

Το 1784 γεννήθηκε στο «μέγαρον του υιού του Μιχάλ βόδα Σούτσου Γρηγορίου», στην Κωνσταντινούπολη, ο Μιχαήλ, ο νεότερος.¹⁷³ Ο Μιχαήλ ήταν ο πρωτότοκος γιος του Γρηγορίου Σούτσου και της Σεβαστής Τεδέσκου¹⁷⁴, ενώ η οικογένεια αριθμούσε άλλα επτά μέλη, τα αδέρφια του, Κωνσταντίνο, Νικόλαο, Ιωάννη, Αννίκα, Αυγουστίνα, Ευφροσύνη και Ραλλού.¹⁷⁵

Η οικογένεια Σούτσου συγκαταλέγεται μεταξύ των πιο επιφανών οικογενειών του Φαναρίου προεπαναστατικά, όπως και οι οικογένειες των

¹⁷³ Μητρ. Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, *Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος (Αρναούτκιγι)*, ό.π., σ. 141-142. Επρόκειτο για την θερινή κατοικία της οικογένειας του Μιχάλβόδα Α', την οποία μεταβίβασε στον γιο του Γρηγόριο και βρίσκεται στην περιοχή Σαρράφ -μπουρνου, μεταξύ των δυτικών προαστίων του Βοσπόρου-Μεγάλου Ρεύματος (Αρναυτκόγ) και Ξηράς Κρήνης (Κιριζεζμε). Η οικογένεια την διατήρησε στην κατοχή της έως και το 1812, οπότε θα πωληθεί στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και θα χρησιμεύσει ως τόπος εγκατάστασης του Πατριαρχείου κατά τους θερινούς μήνες. Βλ. Σκ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, απ' αυτών που των αρχαιοτάτων χρόνων άχρι και καθ' υμάς, μετά πολλών και ποικίλων εικόνων και των απαιτούμενων τοπογραφικών τε και χρονολογικών πινάκων προς διασάφισιν της Βυζαντινής Ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα, 1862, σ. 115-116 · Μ. Γεδεών, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων, 1453-1913*, τχ. Β', Αθήνα, 1939, σ. 269 · Μ. Γεδεών, *Εκκλησία Βυζαντιναί Εξακριβούμεναι (κυρίως η Θεοτόκος των Κύρου)*, Συμπλήρωμα του βυζαντινού εορτολογίου, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1900, σ. 146-149 · Ν. Σαρρής, *Οσμανική Πραγματικότητα: συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, τ. Β', Αθήνα: Αρσενίδης, 1992, σ. 351-363.

¹⁷⁴ Σεβαστή Τεδέσκου ή Ντουντέσκου: κόρη του Νικολάου Ντουντέσκου, Μεγάλου Μπάνου της Κραϊόβας, και της Άννας Stirbey, αμφότεροι μέλη της γηγενούς αριστοκρατίας. E. Rizo-Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, Αθήνα, 1892, σ. viii. Πρβλ. Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, Μολδανίας, Εκ διαφόρων παλαιών και νεωτέρων συγγραφέων συνεργασθείσα*, τ. Γ', Βιέννη, 1819, σ. 455-460.

¹⁷⁵ M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 423. Σύμφωνα με άλλες πηγές, οι απόγονοι του Γρηγορίου και της Σεβαστής είναι επτά και όχι οκτώ. A. Negresco-Soutzo, *Livre d'or de la famille Soutzo*, Boulogne, 2005, σ. 169 κ.εξ. · E. Rizo-Rangabé, *Livre d'or*, ό.π., σ. 132-133 · Δ. Σούτζος, *Οι Έλληνες Ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, Αθήνα, 1972, σ. 244.

Μαυροκορδάτου, Υψηλάντη, Καρατζά, Καλλιμάχη, Μουρούζη, Γκίκα, Χαντζερή, Ρακοβίτσα, Αργυρόπουλο, Μαυρογένη και Αριστάρχη. Από αυτές, οι πιο παλιές, δηλαδή εκείνων που η παρουσία τους στο χρόνο πηγαίνει αρκετά πίσω, είναι οι οικογένειες των Σούτσων και των Μαυροκορδάτων, κάτι που και ο ίδιος ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος επιβεβαιώνει σε μια συζήτησή του πολλά χρόνια αργότερα.¹⁷⁶

Για την οικογένεια των Σούτσων υπάρχουν ποικίλες εκδοχές όσον αφορά την καταγωγή, την προέλευση του επιθέτου της, τον χρόνο εμφάνισής της στις πηγές, καθώς και τον χρόνο άφιξής της στην Κωνσταντινούπολη. Λόγω έλλειψης στοιχείων, είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε και να ακολουθήσουμε την πορεία των μελών της πριν από τον 17^ο αιώνα. Οι απόγονοι που ασχολήθηκαν με την καταγραφή της οικογενειακής ιστορίας, όπως για παράδειγμα ο Δημήτριος Σκ. Σούτζος και πιο πρόσφατα ο Alexandre Negresco-Soutzo, δίνουν έμφαση στην μακρά ιστορία, το ένδοξο παρελθόν και στην ευγενή καταγωγή της οικογένειας, όπως αυτή τεκμαίρεται μέσα από τα έργα των De La Croix, του Du Verdier και του Sturdza στα οποία συχνά παραπέμπουν.¹⁷⁷

Στην περίπτωση των Σούτσων, το επίθετο της οικογένειας με την πάροδο των χρόνων άλλαξε· από το αρχικό Δράκος μεταβλήθηκε σε Σούτσος ή Σούτζος. Το καθένα από αυτά συνδέεται με μια διαφορετική εκδοχή περί καταγωγής, αριστοκρατικής ή μη. Το πρώτο (Δράκος) αναφέρεται σε ποιοτικά χαρακτηριστικά· εδώ για να περιγράψει την ανδρεία.¹⁷⁸ Το δεύτερο

¹⁷⁶ Πρβλ. Δ. Κόκκινος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', ό.π., σ. 30. Ο Κόκκινος δεν αναφέρει τις οικογένειες κατ' αντιστοιχία με την αναφορά του Μαυροκορδάτου. Σε άλλο σημείο της ίδια ενότητας παραλείπει να αναφέρει ότι και ο οίκος των Σούτσων έδωσε ηγεμόνες. Βλ. Στο ίδιο, σ. 31.

¹⁷⁷ De La Croix, *État present des Nations et Eglises grecque, armenienne, et maronite en Turquie*, Paris, 1695, σ. 6· Du Verdier, "Supplementum", στο *La bibliotheque d' Antoine du Verdier, seigneur de Vauprivias, contenant le catalogue de tous ceux qui ont escrit, ou traduit en françois, & autres dialectes de ce royaume, ensemble leurs œuvres imprimees & non imprimees, l'argument de la matiere y traictee, quelque bon propos, sentence, doctrine, phrase, proverbe, comparaison, ou autre chose notable tiree d'aucunes d'icelles œuvres, le lieu, forme, nom, & datte, où, comment, & de qui elles ont esté mises en lumiere. Aussi y sont contenus les livres dont les auteurs sont incertains. Avec un discours sur les bonnes lettres servant de peface. Et à la fin un supplement de l' Epitome de la bibliotheque de Gesner*, Lyon, 1585, σ. 63· M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π..

¹⁷⁸ Δ. Σούτζος, *Οι Έλληνες ηγεμόνες*, ό.π., σ. 220.

υποδηλώνει, τουρκιστί, το επάγγελμα του προμηθευτή νερού · επάγγελμα που άσκησε ο γενάρχης της οικογένειας κατά την εγκατάσταση του στην Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁹

Το πρώτο καταγεγραμμένο μέλος της οικογένειας, που κατά πολλούς θεωρείται και γενάρχης της, είναι ο αρματολός Πούλιος Δράκος, γεννημένος στην Ήπειρο, πιθανότατα στις αρχές του 16^{ου} αιώνα.¹⁸⁰ Μολονότι όλες σχεδόν οι πηγές συμφωνούν στο ότι η οικογένεια έλκει την καταγωγή της από την Ήπειρο, και συγκεκριμένα από το Σούλι, υπάρχουν αναφορές που θέλουν μέλη της να έχουν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη ήδη από το 1400, και να έχουν επιστρέψει στην Ήπειρο μετά την Άλωση της από τους Οθωμανούς, για να εγκατασταθούν και πάλι στην Κωνσταντινούπολη, οριστικά αυτή τη φορά, το 1459.¹⁸¹ Η εκδοχή αυτή υποστηρίζεται και από τον De la Croix, δεύτερο γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη επί

¹⁷⁹ Βλ. Σκ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ.Β', σ. 113-114 · Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διεργημένων*, ό.π., σ. 132 · Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 153-154 · Μ. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 417 · D. Soutzo, "Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie" στο *Συμπόσιον, Η εποχή των Φαναριωτών, 21-25 Οκτωβρίου 1970, Μνήμη Κλεόβουλου Τσοόρκα*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1974, σ. 247. Σύμφωνα με τον Δημήτριο Σούτζο, ο Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης υποστηρίζει ότι το επίθετο της οικογένειας προήλθε από την δραστηριότητα προγόνου των Σούτσων «πωλούντος γάλα και εις τα τουρκικά σπιτία των προυχόντων». *Οι Έλληνες ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας*, ό.π., 221. Ο ίδιος πάλι, παραπέμποντας σε έρευνα άλλου μελετητή, επισημαίνει μια άλλη εκδοχή που θέλει το επίθετο να αποτελεί παραφθορά τουρκικής λέξης για να εκφράσει την ανδρεία και το τολμηρό του χαρακτήρα. Συνεπώς, Δράκος και Σούτσος υποδηλώνουν την γενναιότητα στο χαρακτήρα. Στο *ίδιο*. Αργότερα και μέσα στο γενικότερο κλίμα του *αντιφαναριωτισμού* διατυπώθηκε και μία ακόμη εκδοχή από τον *Ζέφυρο* σύμφωνα με την οποία «[...] ως εκ του εγκλήματος, είτε ως εκ της μορφής, ελάμβανον και την επωνυμίαν καθώς Σουτζού (εγκληματίας), Καρατζά (μαυριδερός)[...]», Ε-Ε. Τσακανίκα, «"Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη στον ελληνικό τύπο της οθωνικής περιόδου"», *Μεταπτυχιακή Διατριβή*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2009, σ. 92.

¹⁸⁰ Δεν υπάρχει καταγεγραμμένη χρονολογία γέννησης. Η υπόθεση βασίστηκε στις αναφορές του Δημητρίου Σκαρλάτου Σούτσου και Alexandre Negresco-Soutzo. Βλ. *Οι Έλληνες Ηγεμόνες*, ό.π., σ. 220 και *Livre d'or*, ό.π., σ. 31, αντίστοιχα, που είναι και οι μοναδικοί προσώρας που εμφανίζουν ως γενάρχη των Σούτσων έναν αρματολό. Ισχυρισμός διόλου τυχαίος αν λάβουμε υπόψη ότι αμφότεροι είναι απόγονοι των Σούτσων. Με άλλα λόγια, το πιθανότερο είναι ότι έχουμε να κάνουμε με εκ των υστέρων γενεαλογικές κατασκευές με στόχους προφανείς. Πάντως, ο Μιχαήλ Σούτσος δεν μερίμνησε να κάνει τέτοιου είδους επισημάνσεις αν και θα του ήταν αρκούντως χρήσιμες: γεγονός που δείχνει ότι η φροντίδα για την οικογενειακή ιστορία ήταν μέλημα των κατοπινών γενεών.

¹⁸¹ Α. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 31. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων 1453-1913*, τεύχος δεύτερον, Αθήνα, 1939, σ. 358. Ωστόσο, σύμφωνα με νεότερες μελέτες, η εμφάνιση της οικογένειας Σούτσου στην Κωνσταντινούπολη, όπως και των περισσότερων φαναριωτικών οικογενειών τοποθετείται γύρω στα μισά του 17^{ου} αιώνα. S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes*, ό.π., σ. 64, 68 · Δ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες*, ό.π., σ. 30.

Λουδοβίκου ΙΔ', ο οποίος αναφέρει πως οι Σούτσοι είναι μια από τις πιο διαπρεπείς ελληνικές οικογένειες, που ο σουλτάνος Μεχμέτ Β' κάλεσε μεταξύ άλλων, να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁸²

Οι παραπάνω ισχυρισμοί, αν και είναι δύσκολο να εξακριβωθούν, δείχνουν ότι η ιστορία της οικογένειας Σούτσου είναι όντως μακρά, ενώ οι πρόγονοί της διέθεταν ένα αξιοσημείωτο πολιτισμικό κεφάλαιο ίσως προτού εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη. Όσον αφορά την ίδια την εξακρίβωση της γενεαλογίας, όχι μόνο των Σούτσων, αλλά εν γένει των Φαναριωτών, αυτό είναι ζήτημα περίπλοκο. Η δυσκολία οφείλεται κυρίως σε δυο παράγοντες. Πρώτον, τα αρχαιακά τεκμήρια, τα σχετικά με τους Φαναριώτες είναι διάσπαρτα. Δεύτερον, η καταγραφή της γενεαλογίας των φαναριώτικων οικογενειών παρήχθη στην πλειονότητά της από τους ίδιους του Φαναριώτες ή τους απογόνους τους.¹⁸³

Κατά κοινή όμως ομολογία, οι ρίζες της οικογένειας ξεκινούν από την Ήπειρο, ενώ ο κλάδος των Δράκων Σούτσων, σύμφωνα πάντα με τους απογόνους, ανήκει και αυτός στην ευρύτερη οικογένεια των Δράκων, «η οποία απλώνεται από το Μαυροβούνιο έως την Τριφυλλία, στην νοτιοδυτική Πελοπόννησο».¹⁸⁴ Σε ό,τι αφορά την ονοματολογία, οι περισσότερες εκδοχές συγκλίνουν στο ότι το επώνυμό της οικογένειας Σούτσου δηλώνει το επάγγελμα, που άσκησαν οι πρόγονοί της όταν εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, εκτός από το επάγγελμα του υδραυλικού, το οποίο ήταν κληρονομικό, οι Σούτσοι ασχολήθηκαν και με το εμπόριο.¹⁸⁵ Σε σύντομο

¹⁸² De La Croix, *État present*, ό.π., σ 5.

¹⁸³ Η καταγραφή έγινε με παράπλευρο στόχο την προοπτική της ένταξης Φαναριωτών, ως κοινωνικής ομάδας, στην εθνική πλέον ιστοριογραφία, κυρίως του 20^{ου} αιώνα, και αυτό με σκοπό να αποκατασταθεί το παρελθόν και η δράση των οικογενειών στην διαχρονία. Ειδικά ζητήματα καταγωγής και γενεαλογίας, που απασχόλησαν την φιλολογία της εποχής, θα επανέλθουν δριμύτερα, όταν θα χρειαστεί να επαναξιολογηθούν και από τους ιστοριογράφους της εθνικής ιστορίας και από τους απογόνους των φαναριώτικων οικογενειών. Φυσικά πάντα ακολουθώντας τις γνωστές νόρμες για την «αναπαλαιώσ[η] της ιστορίας». Φ. Ηλιού, «Η μνήμη της ιστορίας και η αμνησία των εθνών» στο Φ. Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2007, σ. 296.

¹⁸⁴ A. Negresco – Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 34.

¹⁸⁵ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 154.

χρονικό διάστημα φαίνεται πως απέκτησαν πλούτο, αίγλη αλλά και γνωριμίες με χριστιανούς και μουσουλμάνους αξιωματούχους.

Η πρώτη αναφορά με το νέο επίθετο της οικογένειας γίνεται το έτος 1585.¹⁸⁶ Από το 1668 μέλη της οικογένειας, που φέρουν και το αρχικό επίθετο Δράκος, καταγράφονται στην υπηρεσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ενώ ο Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης μνημονεύει μέλη της οικογένειας να κατέχουν θέσεις λαϊκών στο Πατριαρχείο, το 1752.¹⁸⁷ Προηγουμένως, η οικογένεια φαίνεται ότι πάσχιζε να επιβιώσει και να συναγωνιστεί, αν όχι να ανταγωνιστεί, τις άλλες μεγάλες οικογένειες Φαναριωτών, και παρά μόνο από τα μισά του 18^{ου} αιώνα και εξής, δηλαδή μετά την εισοδό της στα του Πατριαρχείου, κατάφερε να τις συναγωνιστεί με επιτυχία.¹⁸⁸

Το βέβαιο είναι ότι η σταδιοδρομία στο Οικουμενικό Πατριαρχείο αύξησε το κοινωνικό κύρος και την υπόληψη της οικογένειας. Οι σχέσεις με το Πατριαρχείο ισχυροποιούνται και επαναπροσδιορίζονται καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, όχι μόνο σε θρησκευτική βάση, αλλά σε πολιτική και οικονομική. Το ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις της με τις υπόλοιπες οικογένειες, αλλά και την Υψηλή Πύλη.

Όταν, λοιπόν, γεννήθηκε ο Μιχαήλ Σούτσος η οικογένεια Σούτσου είχε εδραιώσει για τα καλά την παρουσία της και στην ελληνορθόδοξη κοινότητα και την οθωμανική διοίκηση, γεγονός που μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για την ύπαρξη μιας μακράς οικογενειακής παράδοσης στα ανώτατα αξιώματα της Δραγομανίας και των Ηγεμονιών, για να μην αναφέρουμε τους πολλούς

¹⁸⁶ A. Du Verdier, *Supplementum Epitomes Bibliothecae Gesnerianae*, 1585, Apud Bartholomeum Honorati, σ. 63 (Catalogus librorum Illuftriff Principis domini Ioannis Suzi).

¹⁸⁷ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 22, σ. 167 · Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωση (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη, 1870, σ. 367-368 · Κατά τον Μ. Γεδεών (*Μνεία των προ εμού, 1800-1863-1913*, Μέρος Α', Αθήνα, 1934, σ. 52) ο διορισμός του Αλέξανδρου Δράκου-Σούτσου ως χαρτοφύλακος έγινε το 1741. Πρβλ. Μ. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 419 · Κ. Δαπόντες, «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων» στο Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία, 1872, σ. 176-177. Στις πηγές υπάρχει συχνά ασάφεια στο ποιος κατέχει ποιο αξίωμα, ωστόσο οι περισσότερες συμφωνούν ως προς την χρονολογία εμφάνισης των Σούτσων στα του Πατριαρχείου.

¹⁸⁸ Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος, Φαναριώτικη κοινωνία και σατιρα-κωμωδία συντεθείσα εν έτει αππε:1785*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1995, σ. 215.

αξιωματούχους σε άλλες θέσεις, είτε στις Ηγεμονίες ως ακόλουθοι ηγεμόνων, είτε στην Υψηλή Πύλη, είτε στο Πατριαρχείο και τις κατά τόπους εκκλησίες.¹⁸⁹

Για να το θέσουμε διαφορετικά, η οικογένεια των Σούτσων ήταν μια τυπική φαναριώτικη οικογένεια, που είχε μετεξελιχθεί σε πολιτικό οίκο, λειτουργώντας ως «δεξαμενή» διοικητικών αξιωματούχων, κάποτε και λογίων, τόσο στο στενότερο πλαίσιο του ελληνορθόδοξου μιλλέτ όσο και στο ευρύτερο οθωμανικό.¹⁹⁰ Και αφού ο δρόμος είναι σε μεγάλο βαθμός στρωμένος, ο νεαρός Μιχαήλ δεν θα αργήσει να βρει τα πατήματά του.

Εξ' όσων γνωρίζουμε ο Μιχαήλ Σούτσος δεν άφησε κάποιο γραπτό τεκμήριο στο οποίο να καταγράφει με συστηματικό τρόπο γεγονότα της ζωής του. Η απουσία τέτοιων τεκμηρίων είναι αναμενόμενη σε αυτές τις περιπτώσεις, καθώς ο Μιχαήλ δεν ανήκει στους «μέσους Φαναριώτες».¹⁹¹ Ως μπειζαντές, ως γιος, δηλαδή ανώτατου αξιωματούχου, έχει περιορισμένη ελευθερία κινήσεων και λόγων. Έτσι, οποιαδήποτε αναφορά σε πρόσωπα ή γεγονότα, που έχει προοπτική δημοσίευσης μπορεί να αποβεί μοιραία, κυρίως σε ό, τι αφορά την πολιτική του σταδιοδρομία.

¹⁸⁹ Έως τότε ως Μ. Δερμηνείς είχαν υπηρετήσει οι Νικ. Κ. Σούτσος (1768-1769), Μιχαήλ Κ. Σούτσος (1782-1783).

¹⁹⁰ Με τον όρο «πολιτικός οίκος» εννοούμε εκτεταμένα οικογενειακά δίκτυα, πυρήνας των οποίων ήταν κατά κανόνα κάποιος υψηλόβαθμος αξιωματούχος. Συγκροτούνται κυρίως μέσω γαμήλιων συμμαχιών, χαρακτηρίζονται για τα πελατειακές τους σχέσεις και την αριστοκρατικές τους τάσεις, αλλά και τις αναμεταξύ τους έντονες συγκρούσεις για τη νομή της εξουσίας. Ενδεικτικά για τους πολιτικούς οίκους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. C. V. Findley, "Political culture and the great households" στο Faroqhi S. (επιμ.) *The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire 1603-1839*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, σ. 65-80 · C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980 · S. Faroqhi, *Προσεγγίζοντας την οθωμανική ιστορία, Εισαγωγή στις πηγές*, μετάφρ. Κ. Καμπουρίδης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, [χρονολογία] · D. Gürpınar, *Ottoman Imperial Diplomacy, A political, social, cultural history*, London: I.B. Tauris, 2014, σ. 60 · D. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μετάφρ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 75. Για την διαχρονική σφοδρότητα των συγκρούσεων ανάμεσα στις φαναριώτικες οικογένειες γύρω από την νομή των ανώτατων αξιωμάτων βλ. ενδεικτικά, Αθ. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα Μετά την Αλωσιν*, ό.π. · Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους*, Αθήνα, χ.χ. · Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λαοσάνη*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973.

¹⁹¹ Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ο Κωνσταντίνος Καρατζάς ο Μπάνος και το ταξίδι του στην Πρωσία (1790-1792)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012, σ. 3.

Δεν έχουμε όμως ούτε πληροφορίες ή μαρτυρίες τρίτων για τα παιδικά του χρόνια. Αυτό ούτε προκαλεί εντύπωση, ούτε είναι μεμονωμένο φαινόμενο. Ελάχιστες είναι οι καταγραφές για την παιδική ηλικία των Φαναριωτών, καθώς σε αυτή την ηλικία τα παιδιά δεν είναι ικανά για δημόσια δράση.¹⁹² Το πληροφοριακό κενό καλύπτεται κυρίως μέσα από τα απομνημονεύματα Φαναριωτών -όσα είχαν την τύχη να διασωθούν.¹⁹³

Ο Σούτσος όπως και άλλοι Φαναριώτες υπήρξε οικοδιδάκτος.¹⁹⁴ Αυτό σημαίνει ότι η πρώτη αγωγή και εκπαίδευση συντελούνταν στο πλαίσιο της οικογένειας με τη βοήθεια οικοδιδασκάλων, η συμβολή των οποίων συχνά συνεπικουρούταν από εκείνη του πατέρα. Η πρώτη επαφή με τα γράμματα γινόταν γύρω στην ηλικία των 6 ετών. Αργότερα η αγωγή στο σπίτι περιλάμβανε τη γλωσσική διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής, της εκκλησιαστικής ιστορίας και χριστιανικής γραμματείας, καλλιγραφία, ζωγραφική ή και μουσική. Και φυσικά τη διδασκαλία ξένων γλωσσών, συμπεριλαμβανομένου και της οθωμανικής, καθώς αποτελούσαν από κοινού με την ιδιότητα του ορθόδοξου χριστιανού το διαβατήριό για τις υπηρεσίες της Δραγομανίας.¹⁹⁵

¹⁹² Στο *ίδιο*, σ. 48.

¹⁹³ Οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε στη διάθεση μας προέρχονται από απομνημονεύματα γόνων φαναριώτικων οικογενειών, τα οποία δεν γράφθηκαν αποκλειστικά επί σκοπώ καταγραφής ιστορικών γεγονότων, αλλά ανταποκρίνονται κυρίως στη συναισθηματική ανάγκη των συγγραφέων να κρατήσουν ζωντανές τις αναμνήσεις τους. Μας παρέχουν όμως πολύ σημαντικά στοιχεία για τον τρόπο ζωής των οικογενειών και της νοοτροπίας της οποίας έγιναν κληρονόμοι. Ενδεικτικά βλ. Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 5 · Ν. Soutsos, *Mémoires du prince Nicolas Soutzo, Grand Logothète de Moldavie, 1798-1871*, P. Rizos (επιμ.), Vienne, 1899, σ. 1.

¹⁹⁴ «Ανετράφη, ως εικός, μετά πολλής της φροντίδος και επιμελείας πρώτον μεν εν τη ευσεβεία και τω φόβω του Θεού, έπειτα δε και εν πάση εξεπαιδευθή τη εγκυκλίω παιδεία, και της άλλης έτυχε προσέτι ελευθερίου αγωγής.» Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 7.

Για άλλους Φαναριώτες ενδεικτικά βλ. για τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1670/1680-1730), Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 2009, σ. 274 · για τον Κωνσταντίνο Καρατζά τον Μπάνο, Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες*, ό.π., σ. 48-49 · για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Γ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 61 · για τον Νικόλαο Α. Σούτσο (1798-1871), *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo*, ό.π., σ. 7 · Μητροπολίτης Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, *Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος (Αρναούτκιογι)*, ό.π., σ. 158-159 · Α. Ρίζος-Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 27-67, 78-79 · Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους τον ιη' και ιθ' αιώνα*, Φ. Ηλιού (επιμ.), Αθήνα: Ερμής, 2010, σ. 1-21.

¹⁹⁵ Σχεδόν βέβαιο πρέπει να θεωρήσουμε ότι γνώριζε ρουμανικά, καθότι η εκ μητρός καταγωγή ήταν βλαχική. Έπειτα έζησε για αρκετό διάστημα όντας σε μικρή ηλικία στην Βλαχία. Πιθανότατα κατά την ενήλική του ζωή, να απέκτησε και κάποιες γνώσεις της ρωσικής

Η έμφαση ωστόσο δίνεται για λόγους εργαλειακούς στην διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας. Ειδικότερα όμως για τους Σούτσους υπάρχει η εξής μαρτυρία: «στο σπίτι των Σούτσων, οικοδιδάσκαλος είναι ένας Γάλλος, “ο πιο λυσσαλέος δημαγωγός και ο πλέον αλιτήριος που υπάρχει”». ¹⁹⁶ Και μπορεί η μαρτυρία αυτή να μην καθιστά σαφές σε ποιον κλάδο της οικογένειας Σούτσου αναφέρεται, ωστόσο είναι βέβαιο ότι ο Μιχαήλ έλαβε «παιδεία γαλλική». ¹⁹⁷ Σε αυτό άλλωστε προδιαθέτει και το οικογενειακό του περιβάλλον, καθώς πολλά μέλη της οικογένειας του είχαν αναπτύξει στενούς φιλικούς και πολιτικούς δεσμούς με τους Γάλλους αξιωματούχους στην Κωνσταντινούπολη.

Με άλλα λόγια, ο Μιχαήλ γεννιέται, ανατρέφεται και εκπαιδεύεται σε μια ιδιαίτερα ευαίσθητη κοινωνικά και πολιτικά εποχή, την εποχή του ελληνικού Διαφωτισμού και μάλιστα στην «πενήνταετία 1774-1821». ¹⁹⁸ Έργα ευρωπαίων φιλοσόφων μεταφράζονται, νέα βιβλία εκδίδονται και συγγράμματα της αρχαιοελληνικής γραμματείας συνεπικουρούν την εκπαίδευση των νεαρών Φαναριωτών, όχι μόνο για να ενισχυθεί το αίσθημα συνέχειας μεταξύ αρχαίων και νεότερων Ελλήνων, αλλά και να σφυρηλατηθεί μια νέα συνείδηση, όπως υπαγορεύεται από τις ανάγκες της νεοελληνικής κοινωνίας στα τέλη του 18^{ου} με αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Σε αυτήν την ιστορική συνάφεια ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που διευρύνει τους πνευματικούς του ορίζοντες είναι αυτό, που ο Φίλιππος Ηλιού ονομάζει *λόγιο βιβλίο*. Η πρόσβαση σε αυτό θεωρείται βέβαιη, καθώς πολλά από τα μέλη της οικογένειάς του είχαν την οικονομική δυνατότητα να εγγράφονται ως συνδρομητές σε εκδόσεις επωφελών βιβλίων, που πραγματοποιούνται στα πλαίσια της «μεγάλη[ς] στροφή[ς] στους πνευματικούς προσανατολισμούς του ελληνισμού». ¹⁹⁹ Εκτός από τα *λόγια βιβλία*, η εκπαίδευση συμπληρώνεται με

γλώσσας. Μολονότι δεν εντοπίστηκαν δικά του έγγραφα στη ρωσική, εκτιμούμε ότι ήταν σε θέση να την κατανοήσει ως ένα βαθμό.

¹⁹⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 51, 470 όπου παραπέμπει στο E. Hurmuzaki, *Documente privatoarea la Istoria Romanilor*, νέα σειρά τ. I: Rapoarte consulare ruse 1770-1796, Βουκουρέστι, 1962, 554 και 607.

¹⁹⁷ Π. Σούτσος, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 45.

¹⁹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 1.

¹⁹⁹ Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Εκδοτική φροντίδα: Άννα Ματθαίου-Στρατής Μπουρνάζος-Πόπη Πολέμη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005, σ. 113.

μεταφράσεις ή και συνθέσεις έργων, με σκοπό να διαφωτίσουν και να καθοδηγήσουν κυρίως τους Φαναριώτες, που προετοιμάζονταν για την ανάληψη ανώτατων αξιωμάτων στην οθωμανική διοίκηση. Επρόκειτο για εγχειρίδια ορθής διακυβέρνησης, που συχνά αντλούσαν επιρροές από ευρωπαϊκά πρότυπα.²⁰⁰

Για το ενδεχόμενο να φοίτησε σε κάποια Ακαδημία (Πατριαρχική ή Ηγεμονική) δεν εντοπίστηκαν επαρκή στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν ή να το διαψεύδουν. Θα προσπαθήσω όμως να προσδιορίσω χρονικά το διάστημα αυτό, σύμφωνα με όσα μπορούμε να συνάξουμε από πηγές της εποχής. Κατά το διάστημα της τελευταίας ηγεμονίας του Μιχαήλ Δράκου Σούτσου στην Βλαχία, ο Γρηγόριος -πατέρας του Μιχαήλ- βρισκόταν στην Βλαχία ως υπουργός. Κρίνοντας από τα όρια σπουδών άλλων Φαναριωτών, επί παραδείγματι του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, είναι πολύ πιθανό ο δεκαεπτάχρονος τότε Μιχαήλ είτε να φοίτησε στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, είτε να διδασκόταν κατ' οίκον από δασκάλους που παρέδιδαν μαθήματα και στην Ακαδημία.²⁰¹ Εξάλλου, ήδη από την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών, ο Μιχαήλ βρίσκεται στην αυλή του παππού του στο Βουκουρέστι.²⁰²

Επίσης δεδομένη θεωρείται η γνώση της εκκλησιαστική γραμματείας. Η κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα των Φαναριωτών ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενώ οι ίδιοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως προστάτες της Ορθοδοξίας. Πέραν από τη γνώση της εκκλησιαστικής γραμματείας, τη θρησκευτική εκπαίδευση των νεαρών Φαναριωτών συμπλήρωνε ο τακτικός εκκλησιασμός.²⁰³ Η ευσέβεια προς τον Θεό, η βαθειά πίστη στη Θεία Πρόνοια και η ιδιαίτερη ευαισθησία, που επέδειξε ο Μιχαήλ σε θέματα θρησκείας και πίστεως αποτελούν σταθερά

²⁰⁰ Ενδεικτικά βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π.· Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009· Δ. Αποστολόπουλος, «'Περί της των συμβουλιών ματαιιότητος'», *Ερμηνιστής*, τχ. 21, 1997.

²⁰¹ Γ. Θεοδορίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 64.

²⁰² Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 7. Οι παραπάνω χρονολογίες εξάγονται με βάση το έτος 1778 και όχι 1784 ως έτος γέννησης του Μιχαήλ.

²⁰³ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ.Α', ό.π., σ. 44.

σημεία αναφοράς στις πηγές και δεν αφορούν μονάχα το διάστημα που βρίσκεται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁰⁴ Ακόμα και εάν στο διάβα της ζωής του, τα θρησκευτικά ζητήματα διαπλέχθηκαν με πολιτικά, σε σημείο να τα επικαθορίζουν, η προσήλωση του Μιχαήλ σε θέματα θρησκείας και πίστης δεν ήρθε σε δεύτερη μοίρα.²⁰⁵

Μέρος της παιδείας του θα πρέπει να θεωρήσουμε και τις ειδησεογραφικές πηγές, είτε με την μορφή εφημερίδων, είτε με την μορφή αλληλογραφίας πληροφοριακού τύπου. Όσον αφορά την πρώτη κατηγορία πηγών, σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Χαράλαμπος Μηνάογλου για τον Κωνσταντίνο Καρατζά τον Μπάνο, ο τελευταίος μετέφραζε για λογαριασμό του ηγεμόνα ευρωπαϊκές εφημερίδες.²⁰⁶ Την περίοδο της ηγεμονίας του παππού του, τη δουλειά αυτή την είχε αναλάβει ο Παναγιωτάκης Κοδρικάς, γραμματέας και έμπιστος σύμβουλος του ηγεμόνα.²⁰⁷ Συνεπώς στο εκπαιδευτικό φάσμα της παιδείας, που έλαβε ο Μιχαήλ, προστίθεται η γνώση των ευρωπαϊκών εξελίξεων και οι εξοικείωση με την ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη, ήδη από πολύ νωρίς· όταν ήταν ακόμη «παρατηρητής» αξιωματούχος στην αυλή του παππού του. Διόλου αμελητέα δεν πρέπει να θεωρείται η επιρροή του κομιστή τους, δηλαδή του Κοδρικά. Πάντως, η γνώση αυτή,

²⁰⁴ Αρχιμανδρίτης Α. Λυκούργος Λογοθέτης, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 66

²⁰⁵ Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 7, 15. Για την άποψη ευρωπαϊών αξιωματούχων, βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Turn-Βιέννη προς Σούτσο-Γκορίτσια, 17 Ιουλίου 1823.

²⁰⁶ Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες*, ό.π., σ. 58.

²⁰⁷ Ο Κοδρικάς υπηρέτησε τον Μιχαήλ Δράκο-Σούτσο κατά τις τρεις από τις τέσσερις φορές που ο τελευταίος ήταν ηγεμόνας. Υπήρξε υπεύθυνος της μυστικής αλληλογραφίας του ηγεμόνα με ευρωπαίους αξιωματούχους, ενώ παράλληλα «εχρησίμευσεν ως είδος μυστικού πράκτορος της Γαλλίας, διαβιβάζων πληροφορίας εις εποχήν κατά την οποίαν δεν υπήρχε ακόμη λόγω της επαναστάσεως γαλλική αντιπροσωπεία εν Κωνσταντινούπολη.» Απ. Δασκαλάκης, *Κοραΐς και Κοδρικάς, Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων 1815-1821*, Αθήνα, 1966, σ. 28. Μολονότι ήταν γραμματικός του ηγεμόνα, οι αρμοδιότητές του και η επιρροή του στον ηγεμόνα ξεπερνούσε κατά πολύ εκείνη ενός απλού γραμματικού, κάτι που και ο ίδιος ο Κοδρικάς το παραδέχεται. *Εφημερίδες*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής 1991 (1963), σ. 78. Πρβλ. Ν. Iorga, *Acte și Fragmente cu privire la Istoria Românilor*, τ. Β', Βουκουρέστι, 1896, σ. 358.

δηλαδή οι πληροφορίες διά αλληλογραφίας συστηματοποιείται όσο ο Μιχαήλ ανέρχεται σε υψηλότερα αξιώματα.²⁰⁸

Υπάρχουν όμως και άλλες εξίσου σημαντικές, αλλά άτυπες και βιωματικού τύπου μορφές μάθησης. Μια τέτοια άτυπη μορφή εκπαίδευσης είναι οι θεατρικές παραστάσεις, που κατά συνήθεια παιζόνταν στα σπίτια των ηγεμόνων.²⁰⁹ Έπειτα, διόλου ασήμαντες δεν είναι οι συναντήσεις που είχαν υψηλόβαθμα μέλη της οικογένειάς του με ανθρώπους κάθε λογής και από διαφορετικά μέρη, που για τους δικούς τους λόγους έτυχε να διέλθουν από τις Ηγεμονίες ή την Κωνσταντινούπολη. Αρκεί να συλλογιστούμε το πλήθος των ανθρώπων που πέρασαν ως επισκέπτες από την αυλή του παππού του. Η θεματολογία των συζητήσεων από καταγραφές που σώζονται ήταν πλατιά· τα θέματα ποίκιλλαν ανάλογα με τον τόπο προέλευσης και την ιδιότητα των οδοιπόρων-περιηγητών ή αξιωματούχων.²¹⁰ Παραστάσεις από τέτοιους είδους συναντήσεις καταγράφονται πολλές σε απομνημονεύματα, που εξαιτίας της φύσης τους ασκούσαν σημαντική επίδραση στους νεαρούς τότε μπειζαντέδες, που η περιέργειά τους λόγω ηλικίας θα ήταν μεγάλη.

Την εποχή που ο Μιχαήλ ξεκινούσε την εκπαίδευσή του υφίσταται ήδη μια γραπτή παράδοση «στον τύπο των νουθεσιών που [...] έχει παγιώσει και κωδικοποιήσει στάσεις και συμπεριφορές είτε προς τα επάνω, προς τον δυνάστη, είτε προς τα κάτω.»²¹¹ Το να είναι κάποιος Φαναριώτης σημαίνει ότι είχε μυηθεί σε έναν ένα συγκεκριμένο τρόπο σκέψης, δράσης, ήθους και διαγωγής, εξ ορισμού «πολύπλοκο» και «πολυποίκιλλο».²¹² Με άλλα λόγια, το

²⁰⁸ Από επιστολή του Γκέντς προς τον Σούτσο μαθαίνουμε ότι ο Μιχαήλ ενημερωνόταν για τις εξελίξεις στην Ευρώπη και διαμέσου γαλλικών εφημερίδων. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/423, 10.

²⁰⁹ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 27-31. Για το ελληνικό θέατρο στις Ηγεμονίες ενδεικτικά βλ. Δ. Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό Θέατρο, Επτά μελέτες*, Αθήνα: University Studio Press, 2008, Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, τ. Α', Αθήνα, 1938.

²¹⁰ Ενδεικτικά βλ. J. H. Skene, *The Danubian Principalities and the Frontier Lands of the Christian and the Turk by a British Resident of Twenty Years in the East*, vol. I, London, 1854, σ. 275 κ.εξ.

²¹¹ Α. Αγγέλλου, «Εισαγωγή», σ. 50.

²¹² «Πολύπλοκοι» είναι ο χαρακτηρισμός που χρησιμοποιεί ο Κοδρικός για να αναφερθεί στους Φαναριώτες με αφορμή τα όσα διαμειφθηκαν σχετικά με τον διορισμό του ως πρώτος δραγομάνος της πρώτης μόνιμης οθωμανικής πρεσβείας στο Παρίσι. Βλ. Π. Κοδρικός, *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 116. , Πρβλ, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-1978, σ. 309.

να είναι κάποιος Φαναριώτης αποτελεί ένα είδος *έξης*, που χαρακτηρίζεται από κάποιες «σταθερές» νοοτροπίας.

Καλείται, λοιπόν, να μαθητεύσει, αν όχι να αριστεύσει στον συμβιβασμό, που αποτελεί «το κύριο [...] και πρωταρχικό δίδαγμα για τον καλό Φαναριώτη»²¹³, τις παρασκηνιακές ενέργειες, τις συμμαχίες, τις υποκριτικές συμπεριφορές, τις επιδέξιες διπλωματικές ενέργειες, τα επικοινωνιακά τεχνάσματα που απαιτούν στρογγυλέματα και αμφιλογίες, ακόμα και τις μηχανορραφίες· όλα μετουσιώνονται σε ένα κώδικα αξιών με στόχο, τι άλλο, από να κατασταθεί η παρουσία τους απαραίτητη.

Αυτή την *έξη* πρέπει να την μάθει και να την κάνει κτήμα του και ο Μιχαήλ, εάν θέλει να προκόψει σε εκείνο για το οποίο, μοιραία κάποτε, προετοιμάζεται πριν ακόμη έρθει στη ζωή. Από άποψη συγκυρίας φαίνεται πως είναι τυχερός, μιας και οι Σούτσοι είχαν καταφέρει για τα καλά, παρά τα κατά καιρούς σκαμπανεβάσματα, να εδραιώσουν την παρουσία τους και «μέσα» και «έξω», εννοώντας το ελληνορθόδοξο και το οθωμανικό πλαίσιο. Δηλαδή είχαν όλες τις δυνατότητες, να του εξασφαλίσουν τα πνευματικά και υλικά εφόδια για να γίνει αξιωματούχος.

2. Οι «γαλλόφρονες Σούτσοι»: δίκτυα και σχέσεις που δοκιμάστηκαν.

Μολονότι η πορεία του Σούτσου ήταν ασφαλισμένη από άποψη παιδείας, έπρεπε να συγχρονιστεί με τα «σημεία των καιρών». Την εποχή που ο Σούτσος προετοιμάζεται να σταδιοδρομήσει ως κρατικός αξιωματούχος, γύρω στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δοκιμάζεται από πολλαπλές κρίσεις ένθεν κακείθεν των συνόρων της, αλλά παράλληλα αντιμετωπίζει και πολλά εσωτερικά προβλήματα.

Οι πολυάριθμες πολεμικές αναμετρήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τα χριστιανικά κράτη της Ευρώπης, η υπογραφή Συνθηκών με όρους κάποτε επαχθείς, καθώς και η αποκέντρωση της οθωμανικής εξουσίας,

²¹³ Α. Αγγέλου, «Εισαγωγή» στο Π. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 1991, σ. 50.

που οδήγησε στην ενίσχυση του ρόλου των αγιάνηδων, αποτελούσαν ενδείξεις της αποδυνάμωσης της σουλτανικής εξουσίας και συνάμα αιτίες για την αμφισβήτηση της νομιμότητάς της. Η αμφισβήτηση λάμβανε πολλές μορφές από την λαϊκή διαμαρτυρία και τις ληστρικές επιδρομές έως την διεκδίκηση μιας οιονεί αυτοδιάθεσης και όχι μονάχα από τους αλλόθρησκους πληθυσμούς της αυτοκρατορίας.²¹⁴

Όταν ο Μιχαήλ ολοκληρώνει την περίοδο της μαθητείας του σε συγγενικά κυβερνητικά περιβάλλοντα έχουν ήδη προηγηθεί τα Ορλωφικά στην Πελοπόννησο, ενώ πολλοί ομοεθνείς του Ηγεμόνες είτε είχαν κατηγορηθεί για ύποπτες ενέργειες εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πληρώνοντας το τίμημα της προδοσίας με τη ζωή τους, είτε είχαν διαφύγει και ζητήσει καταφύγιο στην Ρωσική Αυτοκρατορία, όπως συνέβη με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον επονομαζόμενο Φιραρή. Με άλλα λόγια, υπάρχει ένα είδος «παρακαταθήκης» ή ιστορικού προηγούμενου, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως λυδία λίθος για σχέδια, προβληματισμούς, αποφάσεις.

Σε αυτήν τη συνάφεια, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι παραδοσιακά καλές σχέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Γαλλία δεν είχαν σε μεγάλο βαθμό πειραχτεί. Ως εκ τούτου, όσοι Φαναριώτες είχαν παρεισφρήσει στους γαλλικούς διπλωματικούς κύκλους στην Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας του διαμεσολαβητικού τους ρόλου μεταξύ Πύλης και ευρωπαϊκών κρατών, ήταν με την «σωστή πλευρά της ιστορίας» -μεταξύ αυτών και οι Σούτσοι. Είχαν κάνει δηλαδή σωστή εκλογή να ταυτίσουν τα συμφέροντά τους τον γαλλικό παράγοντα στην Κωνσταντινούπολη, τουλάχιστον μέχρι και το 1798, οπότε και κλονίστηκε η εμπιστοσύνη του φιλικά προσκείμενου σουλτάνου Σελίμ Γ', έπειτα από την γαλλική εισβολή στην Αίγυπτο.²¹⁵

²¹⁴ Ενδεικτικά βλ. V. Aksan, "Manning a Black Sea Garrison" στο J. Hathaway (επιμ.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 2002, σ. 63-72· M. Gökçek, "Centralization during the era of Mahmud II", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001, σ. 237-255.

²¹⁵ Για την πορεία των σχέσεων μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Γαλλίας επί Σελίμ Γ' ενδεικτικά βλ. V. Aksan, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Great Britain: Person

Οι σχέσεις των Φαναριωτών με τις διπλωματικές αποστολές άλλων κρατών στην Κωνσταντινούπολη ήταν απαραίτητες και εν πολλοίς επιβεβλημένες. Φυσικά δεν περιορίζονταν στα αυστηρά θεσμικά πλαίσια, αλλά λειτουργούσαν σαν ένα είδος πατρωνίας, που η επιρροή του φαίνεται και «μέσα» και «έξω», εννοώντας και πάλι το μικρόκοσμο των Φαναριωτών και τον περίγυρό τους. Ακόμα και η Πύλη ενθάρρυνε ως ένα βαθμό αυτές τις σχέσεις, σκεπτόμενη πάντα το συμφέρον της, καθώς οι Φαναριώτες δραγομάνοι ήταν «αναγκαι[οι] διάυλο[ι] πληροφοριών για τους Οθωμανούς αξιωματούχους».²¹⁶ Λειτουργούσαν δηλαδή ως κατ' επάγγελμα πληροφοριοδότες ή για να δανειστώ τον όρο της Nathalie Rothman ως «δια-αυτοκρατορικοί υπήκοοι».²¹⁷

Μολονότι οι σχέσεις Φαναριωτών και ευρωπαίων ήταν ευμετάβλητες, καθότι ακολουθούσαν τις διεθνείς συγκυρίες, γνωρίζουμε πως οι στενοί δεσμοί των Σούτσων με τους γάλλους διπλωματικούς αξιωματούχους έχουν μακρά ιστορία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μανουήλ Γεδεών, οι Σούτσοι ήταν «γάλλοφρονες» ή αλλιώς «φιλόγαλλοι».²¹⁸ Δεν είναι διόλου τυχαίο το γεγονός, ότι ο διορισμός και η καθαίρεση των Σούτσων ως Μεγάλων Διερμηγέων και Ηγεμόνων συνέπιπτε με την αύξηση και την υποχώρηση αντίστοιχα της γαλλικής επιρροής στην Κωνσταντινούπολη.

Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τις υπόλοιπες οικογένειες, που τα μέλη τους ανεβοκατεβαίνουν στα αξιώματα ανάλογα με το ποιες είναι οι

Education Limited, 2007, σ. 85 · Enver Ziya Karal, *Selim III' ün Hat-ti Hümayunları, Nizam-ı Cedit, 1789-1807*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988 · C. V. Findley, *Bureaucratic Reform*, ό.π., · S. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971, σ. 197-198, 247-377 · A. Loève-Weimar, "Lettres sur les homes d'État de France" στο *Revue des Deux Mondes*, t.4, s.2, Paris, 1833, σ. 7 · M. A. Yalçınkaya, *The first permanent embassy in Europe, The embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, Istanbul: The Isis Press, 2010, σ. 123-124.

²¹⁶ Th. Naff, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 83, n.3, 1963, σ. 301 · Ch. Philliou, "Communities on the verge", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 51, No. 1 (Jan. 2009), σ. 160.

²¹⁷ N. Rothman, "Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 51, No. 4, Oct. 2009, σ. 773.

²¹⁸ Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Εφημερίδες, Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας 1500-1912*, Αθήνα, 1936, σ. 373 · Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους*, ό.π., σ. 58. Πρβλ. F. Marinescu, "Étude généalogique sur la famille Mourozi", *Τετράδια Εργασίας* 12, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1987, σ. 46 · Δ. Σούτζος, *Έλληνες Ηγεμόνες*, ό.π., σ. 239-250.

σχέσεις της Πύλης με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Οι οικογένειες των Μουρούζη και Υψηλάντη ανήκαν στην σφαίρα της ρωσικής επιρροής, μολονότι περιστασιακά προσέγγισαν την Πρωσία, στην οποία σταθερά προσανατολισμένοι ήταν οι Γκιβάδες.²¹⁹ Οι Καλλιμάχηδες από την άλλη, είχαν προσχωρήσει στο «στρατόπεδο» των γάλλων. Ωστόσο, πάντα ή σχεδόν πάντα, υπάρχει ένα μέτρο όσον αφορά την ταύτιση σε ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο· μέτρο που διαμορφώνεται και ελέγχεται από την πραγματιστική πολιτική των Φαναριωτών. Και ο πραγματισμός αυτός είναι, που κάνει κάποτε τις συμμαχίες εύθραυστες και την αλλαγή στρατοπέδων εφικτή ή δικαιολογημένη, συχνά υπό το σκεπτικό ότι «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου».

Σε τέτοιες περιπτώσεις τα ρίσκα είναι μεγάλα, επειδή και τα συμφέροντα είναι μεγάλα. Δηλαδή οι Φαναριώτες δεν ρίσκαραν τη ζωή τους για το τίποτα και οι εκδουλεύσεις δεν έμεναν χωρίς ανταπόδοση. Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αφορούν μεσολαβήσεις για την διατήρηση των Φαναριωτών αξιωματούχων σε θέσεις επιρροής ή πρόβλεψη για αποκατάσταση, στην περίπτωση που ο φαναριώτικος «σύνδεσμος» τύχαινε να απομακρυνθεί από τη θέση ή το αξίωμά του, κατόπιν άλλων μηχανών που είχαν στηθεί εις βάρος του, συχνά από ομογενείς του.

Η επαφή του Μιχαήλ με το γαλλικό δίκτυο εκτιμούμε πως έγινε στην ηλικία των 15 ετών, οπότε σύμφωνα με τον Επαμεινώνδα Σταματιάδη, ο Μιχαήλ έλαβε «τα πρώτα του πολιτικού βίου μαθήματα».²²⁰ Η εξουκείωση με το δίκτυο του παππού του, μοιραία, θα τον φέρει πιο κοντά στη σφαίρα της γαλλικής επιρροής. Εκτός από τον παππού Σούτσο, φανεροί προασιπιστές της γαλλικής πολιτικής στην Κωνσταντινούπολη, κατά πληροφορίες γάλλων

²¹⁹ Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Εφημερίδες*, ό.π., σ. 373, Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους*, ό.π., σ. 58· Ε. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, Sup. I, v. 2 (1781-1814), Bucuresci, 1885, σ. 326-327· Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 135-141 και 151-155· C. Çiftçi, "Bâb-ı Âlî'nin Avrûpâ'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, c. 7, sayı 26, Haz. 2010, σ. 43· J. Filitti, *Role diplomatique de Phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, 1801, σ. 60-84· V. Aksan, *Ottoman Wars*, ό.π., σ. 63.

²²⁰ Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 168. Η περίοδος αυτή συμπίπτει χρονολογικά με την δεύτερη ηγεμονία του Μιχαήλ Κ. Σούτσου, στην Βλαχία από το 1791-1793.

αξιωματούχων, ήταν οι Αλέξανδρος Ν. Σούτσοι και Αλέξανδρος Μ. Σούτσοι-ο τελευταίος, θείος του Μιχαήλ.

Τα πράγματα ξεκινούν να μπερδεύονται στο γύρισμα του 19^{ου} αιώνα. Ο ηγεμόνας της Βλαχίας, Μιχαήλ Κ. Σούτσοι, αδυνατώντας να αντιμετωπίσει τον Πασά του Βιδινίου Οσμάν Πασβάντογλου, δραπετεύει από το Βουκουρέστι το 1802 και πεθαίνει τον επόμενο χρόνο. Το μόνο ευχάριστο ήταν ότι έπειτα από κάποια σκαμπανεβάσματα το 1802 και το 1805 οι σχέσεις μεταξύ Πόλης και Γαλλίας είχαν σε μεγάλο βαθμό αποκατασταθεί.²²¹

Το 1806, έτος που η Γαλλία βρίσκεται στο απόγειό της, ο Ναπολέων θέλοντας να εδραιώσει την επιρροή του στην Κωνσταντινούπολη διορίζει τον François Horace Sebastiani (στο εξής Σεμπαστιάνι) ως διπλωματικό αντιπρόσωπο της Γαλλίας.²²² Ο Σεμπαστιάνι υπήρξε η πέτρα του σκανδάλου σε πολλές διπλωματικές διαπραγματεύσεις, καθώς ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για τα συνεχή ανεβοκατεβάσματα ηγεμόνων, Μ. Βεζιρηδών και Ρεΐς Εφέντη-δών την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Το 1806, οι ρωσόφιλοι ηγεμόνες Κωνσταντίνος Υψηλάντης και Αλέξανδρος Μουρούζης αντικαθίστανται προσωρινά από τους «γαλλόφρονες» Αλέξανδρο Ν. Σούτσο και Σκαρλάτο Καλλιμάχη, ενώ ακόμη ένας Σούτσοι, επίσης Αλέξανδρος, είναι Μ. Διερμηγέας.²²³ Πρόκειται για τον θείο του δικού μας Μιχαήλ, ο οποίος το διάστημα αυτό βρίσκεται στην υπηρεσία του ως γραμματέας. Τότε είναι που ο Μιχαήλ θα γίνει αυτόπτης μάρτυρας των επιπολών, που μπορεί να

²²¹ E. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρειας, 2004, σ. 71.

²²² S. Yenidünya, "Kaos ve Kriz Ortamında (1807-1808) Fransa'nın Babiâli Üzerindeki Etkisi", *History Studies*, Vol. 5, Is. 1, Ocak 2013, σ. 409.

²²³ Ο Αλέξανδρος Ν. Σούτσοι ηγείτο της φιλογαλλικής μερίδας στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. A. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 47. Οι «γαλλόφρονες» ηγεμόνες θα αντικατασταθούν και πάλι από ρωσόφιλους. Ωστόσο, την επόμενη χρονιά, το 1807, οι Σούτσοι σε συνεργασία με τον Σεμπαστιάνι, θα πετύχουν να ξεκινήσει η δίωξη των Μουρούζηδων. Στη διαμάχη, που κράτησε με εναλλαγές στη θέση ισχύος έως και το 1812, συμμετείχαν επίσης ο Pierre Ruffin και άλλοι Φαναριώτες. Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες*, ό.π., σ. 185-187 · A. Loève-Veimaris, "Lettres sur les homes d'État de France", ό.π., σ. 11, Για τον γάλλο διπλωματικό αξιωματούχο Pierre Jean Marie Ruffin (1742- 1824), βλ. De Testa & Gautier, *Drogmans et Diplomates Européens Auprès de la Porte Ottomane*, Istanbul: Les Éditions Isis, 2003, σ. 185-186 · H. Dehérain, *Orientalistes et antiquaires. La vie de Pierre Ruffin 1742-1824*, t. II, Paris, 1930.

προκληθούν όταν τα πράγματα πάνε στραβά. Τι συνέβη όμως και η κατάσταση έφτασε στο απροχώρητο;

Η εναλλαγή των πολιτικών συσχετισμών στη σουλτανική αυλή είχε δυσαρεστήσει την Αγγλία. Σε μια ένδειξη αποστροφής για τις κινήσεις της Υψηλής Πύλης, προχώρησε στο ναυτικό αποκλεισμό των Στενών. Στόχος αυτής της ενέργειας ήταν να οδηγηθεί η Πύλη στην αποδοχή των όρων που είχαν τεθεί στα πλαίσια μιας μυστικής συμφωνίας ανάμεσα σε εκείνη και τη Ρωσία. Όταν ο Σεμπαστιάνι αποκάλυψε το τι είχε συμβεί στο παρασκήνιο, η Αγγλία έστρεψε τα βλέμματα στον τότε Μ. Διερμηνέα, Αλέξανδρο Μ. Σούτσο, θεωρώντας τον ως τον κατεξοχήν υπεύθυνο για τη διαρροή πληροφοριών. Ο Μ. Διερμηνέας κατηγορήθηκε για προδοσία και έπειτα από σουλτανική διαταγή αποκεφαλίστηκε. Σημαντικό ρόλο στα γεγονότα αυτά είχε διαδραματίσει ο Οθωμανός αξιωματούχος, Χαλέτ Εφέντη, που με ιδιαίτερη μαεστρία κινούσε τα νήματα στο παρασκήνιο, κάποτε και στο προσκήνιο.

Σύμφωνα με τους έλληνες ιστοριογράφους, η εκτέλεση του Μ. Διερμηνέα έγινε μπροστά στα μάτια του Μιχαήλ, κατά την ώρα εργασίας και χωρίς κανείς να το περιμένει. Σημειωτέον δε ότι την ίδια τύχη θα είχε και ο ίδιος, αν δεν είχε στο αναμεταξύ προλάβει να δραπετεύσει.²²⁴ Η εμπειρία αναμφισβήτητα θα ήταν έντονη, όσο εξοικειωμένοι κι αν ήταν οι Φαναριώτες με τέτοιες πρακτικές. Μάλιστα η οικογένεια Σούτσου είχε ιδιαίτερη ευαισθησία, καθότι η κατατόμηση του θείου του προστίθεται σε μια σειρά από άλλα παρόμοια περιστατικά.

Το γιατί η οργή της Πύλης δεν επεκτάθηκε αμέσως μετά και στον Μιχαήλ, πιθανόν να οφείλεται στις αντιδράσεις της γαλλικής πλευράς ή την προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο από το 1806-1808 βρισκόταν υπό την επιρροή των Σούτσων, ή ακόμη και σε άλλους λόγους που

²²⁴ «Τη 19 λοιπόν Οκτωβρίου 1807, ενώ ο μέγα διερμηνεύς έχων ενώπιον αυτού τον γραμματέα του Μιχαήλ Σούτσον ειργάζετο ησύχως εν τω γραφείω του, αίφνης παραστάς θυρωρός του Σουλτάνου μετά πολλών δημίων, ήρπασεν από της κεφαλής αυτού το σαμουροκάλακον και σύρων έφερεν εις την πλατείαν της αγίας Σοφίας, ένθα τον εκατατόμησεν· ήθελε δε πάθει το αυτό και ο γραμματέύς του ει μη δραπετεύων εσώζετο.», Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 457-458.

δεν είναι κατέστη δυνατόν να εξακριβωθούν.²²⁵ Εκείνο όμως το γεγονός είναι αδύνατο να μην εντυπώθηκε στην μνήμη του, και όπως θα δούμε στη συνέχεια, για το αμέσως επόμενο διάστημα επικαθορίζει τα βήματά του, καθώς αλλάζει στρατόπεδο.

Η μεταπήδηση σε άλλο στρατόπεδο δεν αποτελεί έκπληξη, και στην περίπτωση του Μιχαήλ εκλογικεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από τις περιστάσεις. Ο Σεμπαστιάνι δεν είχε τηρήσει την υπόσχεσή του απέναντι στον Μ. Διερμηνέα, Αλέξανδρο Μ. Σούτσο, να τον προστατέψει από τα αντίποινα της Υψηλής Πύλης²²⁶, ενώ η γαλλική επιρροή μοιάζει πλέον πεπερασμένη την περίοδο, που ο δικός μας Σούτσος ξεκινά να διαμορφώνει τη δική του αντίληψη και το δικό του κοινωνικοπολιτικό δίκτυο στην Κωνσταντινούπολη. Και πώς να γίνει διαφορετικά;

3. Ο Χαλέτ Εφέντη, ο Καρατζάς και η Ρωξάνη

Ας το επαναλάβουμε ακόμη μια φορά, πως οι καλές σχέσεις με αξιωματούχους είναι εκ των ων ουκ άνευ. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Άλκης Αγγέλου, αναφερόμενος στον Παναγιωτάκη Κοδρικά, «οι πολιτικές συνθήκες και οι ανθρώπινες σχέσεις είναι τέτοιες, ώστε να μην επιτρέπουν στον νέο να δημιουργήσει αυτόνομα τη ζωή του, στηριζόμενος σε μόνες τις ικανότητές του.»²²⁷ Πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τις σχέσεις με εκείνους που ασκούν την εξουσία. Εδώ, ο λόγος για τους Οθωμανούς, καθώς είναι εκείνοι που διορίζουν. Δηλαδή, όσο και να εμπλέκονται τρίτα πρόσωπα, τον

²²⁵ Σύμφωνα με τον Μανουήλ Γεδεών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι Σούτσοι έλεγχαν ή τουλάχιστον είχαν σημαντικό μερίδιο ελέγχου στα του Οικουμενικού Πατριαρχείου διαμέσου των «γαλλικών πραγμάτων». Αποτέλεσμα αυτού του ελέγχου, καθώς και της απώλειάς του ήταν η άνοδος και πτώση από τον οικουμενικό θρόνο του Γρηγορίου Ε΄. Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνηση του Γένους*, ό.π., σ. 58-59.

²²⁶ «Ο κ. Sébastiani είχε υποσχεθεί στον πρίγκιπα Σούτσο την προστασία και την ευγνωμοσύνη του Ναπολέοντα, και κυρίως είχε δεσμευτεί να μην τον εκθέσει στην Πόρτα, η οποία δε θα μπορούσε να μην τον υποψιαστεί. Φαίνεται ότι τα συμφέροντα της Γαλλίας κυριαρχούσαν στην ψυχή του κ. Sébastiani επί οποιασδήποτε άλλου ενδιαφέροντος.» Α. Loève-Weimaris, *“Lettres sur les homes d’État de France”*, ό.π., σ. 27.

²²⁷ Α. Αγγέλου, «Εισαγωγή» ό.π., σ. 47.

τελευταίο λόγο τον έχει ο σουλτάνος ή τέλος πάντων, εκείνος που βρίσκεται πίσω από τον σουλτάνο.²²⁸

Το πρόσωπο, που ξεχωρίζει από τον οθωμανικό κύκλο του Μιχαήλ, είναι ο αξιωματούχος της Υψηλής Πύλης Mehmed Saïd Hâlet Efendi (1760-1822) –στο εξής Χαλέτ Εφέντη. Το αξιοπρόσεκτο είναι ότι πρόκειται για τον ίδιο Χαλέτ Εφέντη, που πρωτοστάτησε στον αποκεφαλισμό του Μεγάλου Διερμηνέα και θείου του Μιχαήλ. Με άλλα λόγια, ο Μιχαήλ κάνει στροφή 180 μοιρών όσον αφορά τα πρόσωπα, που επιλέγει για να συστήσει το δικό του δίκτυο. Ας δούμε όμως ποιος ήταν ο Χαλέτ Εφέντης, ώστε να γίνει αντιληπτό γιατί η στροφή ήταν τόσο ριζική.

Ο Χαλέτ Εφέντη είχε αναδειχθεί σε έναν από τους σημαντικότερους Οθωμανούς αξιωματούχους στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Υπήρξε άνθρωπος-κλειδί στην οθωμανική διοίκηση και αυτό οφείλεται στη μεγάλη επιρροή, που ασκούσε ως έμπιστος και σύμβουλος του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄.²²⁹ Συνεπώς εάν κάποιος εξασφάλιζε την εύνοια του Χαλέτ Εφέντη, εξασφάλιζε την εύνοια του σουλτάνου.

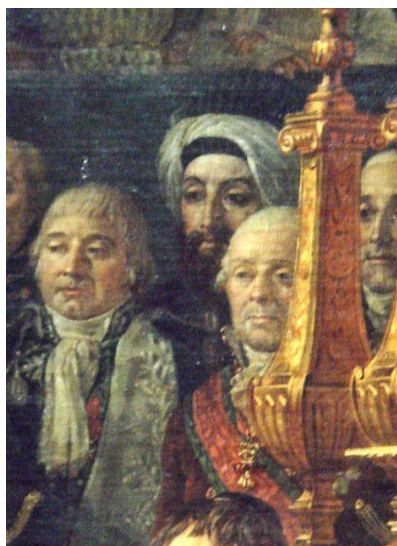
Χρονικά η συγκυρία ήταν ευνοϊκή, καθώς οι δυο άνδρες – Μιχαήλ και Χαλέτ Εφέντη, είχαν παράλληλες σταδιοδρομίες· η ανέλιξή τους γινόταν σχεδόν ταυτόχρονα. Οι σχέσεις συνεργασίας ανάμεσα στον Μιχαήλ Σούτσο και τον Χαλέτ Εφέντη πιθανολογείται ότι ξεκίνησαν μετά το 1807, όταν ο Χαλέτ Εφέντη είχε επιστρέψει από την Γαλλία, όπου αντιπροσώπευσε διπλωματικά την Οθωμανική Αυτοκρατορία για το χρονικό διάστημα 1802-1806.²³⁰ Οποιοδήποτε όμως ο Μιχαήλ θα γνώριζε την ύπαρξή του πριν το 1807, όταν

²²⁸ Ορισμένες φορές μάλιστα αρκούσε η εύνοια αποκλειστικά του Μεγάλου Βεζίρη προκειμένου οι Φαναριώτες να καταλάβουν κάποιο αξίωμα, ακόμα και το ανώτατο εκείνο αξίωμα του οσποδάρου (ηγεμόνα). Το επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο οι Φαναριώτες Π. Κοδρικάς και Α.Κ. Υψηλάντης. *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 99, *Μετά την Άλωση*, ό.π., σ. 635 αντίστοιχα.

²²⁹ Για μια λεπτομερή περιγραφή της πολιτικής δραστηριότητας του Χαλέτ Εφέντη βλ. S. Yenidünya, "Halet Efendi'ye dair bir risale" *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2009 Cilt 11 Sayı 2 (17-39)* · S. Yenidünya, *Mehmet Saït Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009. Ειδικά για την διπλωματική αποστολή στο Παρίσι βλ. E. Z. Karal, *Halet Efendinin Paris Büyüik Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1940.

²³⁰ Ο Χαλέτ Εφέντη διαδέχθηκε τον Αλή Εφέντη, τον επικεφαλής της πρώτης μόνιμης οθωμανικής πρεσβείας.

ακόμη ο Χαλέτ Εφέντη ήταν γραμματικός στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης, αλλά και στην υπηρεσία των μετέπειτα Μ. Διερμηνέων Αλέξανδρου Καλλιμάχη και Ιωάννη Καρατζά.²³¹

Ο Χαλέτ Εφέντη ως πρεσβευτής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την τελετή στέψης του Ναπολέοντα το 1805, έργο του Jacques - Louis David.

Από νωρίς ο Χαλέτ Εφέντη είχε καταστήσει σαφές τον πολιτικό του προσανατολισμό. Οι συγκεντρωτικές απόψεις, ειδικά όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των αγιάνηδων, είχαν προσελκύσει την προσοχή των σουλτάνων, αρχής γενομένης με τον Σελίμ Γ', που επεδίωκε τη σταδιακή αναδιάρθρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέσα από το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της Νέας Τάξης.²³² Η σταδιοδρομία όμως του Χαλέτ Εφέντη ως Οθωμανού αξιωματούχου απογειώθηκε, χωρίς στο αναμεταξύ να λείπουν οι κακοτοπιές, μετά την επιστροφή του από τη Γαλλία και αφού είχε ολοκληρώσει την διπλωματική του αποστολή.

Η επιφυλακτική του στάση απέναντι στα ευρωπαϊκά κράτη, κυρίως απέναντι στη Γαλλία, και τα επακόλουθα του «Επεισοδίου της Ανδριανούπολης»²³³ έφεραν τον Χαλέτ Εφέντη, την περίοδο βασιλείας του

²³¹ Ch. Phillou, *Biography of an Empire*, University of California Press, 2010, σ. 55.

²³² S. Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi*, ό.π., σ. 15, 229.

²³³ Το «Επεισόδιο της Αδριανούπολης», το καλοκαίρι του 1806, αφορά την ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα στο στρατό της Νέας Τάξης του Σελίμ Γ' από τη μια πλευρά και των στρατό των Γεντισάρων και τους αγιάνηδες από την άλλη, σε αντίδραση των μεταρρυθμίσεων του

Μουσταφά Δ', στη θέση του *Peîz Eφέντη*. Εκείνο που σήμερα θα λέγαμε Υπουργείο Εξωτερικών, το 1807 είχε περάσει στα χέρια του Χαλέτ Εφέντη, παρά το γεγονός ότι η Υψηλή Πύλη βρισκόταν για κάποιο διάστημα υπό την επιρροή του πρέσβη της Γαλλίας, Σεμπαστιάνι.

Στη θέση αυτή δεν έμελλε να μείνει όμως για πολύ, εξαιτίας των επιπλοκών που προέκυψαν, έπειτα από τον αποκεφαλισμό του Μ. Διερμηνέα, Αλέξανδρου Μ. Σούτσου. Μολονότι η δολοφονία του Αλέξανδρου Σούτσου ήταν ένα εσωτερικό ζήτημα της Πύλης - καθώς έτσι αρχικά αντιμετωπίστηκε - έπειτα έλαβε διεθνείς προεκτάσεις. Ο Σεμπαστιάνι υπέδειξε ως βασικούς υπεύθυνους πρωτίτως τον Χαλέτ Εφέντη και δευτερευόντως τους Μουρούζηδες, που βρίσκονταν τότε σε εξορία.²³⁴ Τα διαβήματα του Σεμπαστιάνι απέναντι στην Υψηλή Πύλη εντάθηκαν, όταν αποκαλύφθηκε ότι την ίδια τύχη θα είχαν όλοι όσοι ήταν φιλικά προσκείμενοι στη Γαλλία. Μεταξύ άλλων αναφέρθηκαν τα ονόματα του Κωστάκη Σούτσου (Κεμπαμπή) και του δικού μας Μιχαήλ, ως εν δυνάμει θύματα.²³⁵

Κάπως έτσι ο Μιχαήλ γλυτώνει, ενώ οι παρεμβάσεις του Σεμπαστιάνι εξυπηρέτησαν κατά πολύ τα συμφέροντα των Σούτσων αργότερα, ειδικά σε ό,τι είχε να κάνει με τους Μουρούζηδες. Μολονότι η Πύλη έδειχνε να μην επηρεάζεται σε ό,τι αφορά τον Χαλέτ Εφέντη, ο τελευταίος, έπειτα πάλι από πιέσεις του Σεμπαστιάνι, πήρε το δρόμο της εξορίας για την Κιουτάχεια το 1808.²³⁶ Για να επιστρέψει την επόμενη χρονιά μεγαλοπρεπώς στην Κωνσταντινούπολη, αφού είχε καταφέρει να βάλει σε τάξη την άκρως

σουλτάνου, οπότε και αναστέλλονται. Ενδεικτικά βλ. S. Shaw, *Between Old and New*, ό.π., σ. 345-351.

²³⁴ S. Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi*, ό.π., σ. 123-124.

²³⁵ Ο αδελφός του Αλέξανδρου Μ. Σούτσου, ο οποίος εκτελούσε χρέη στρατιωτικού διερμηνέα, είχε την ίδια κατάληξη. Στο *ίδιο*, σ. 122. Παρόλο που η S. Yenidünya δεν αναφέρεται ονομαστικά στο συγκεκριμένο πρόσωπο, πιθανολογούμε ότι πρόκειται για τον Ιωάννη Μ. Σούτσο.

²³⁶ Η εξορία του Χαλέτ Εφέντη ήταν εν πολλοίς το αποτέλεσμα των αιτιάσεων του Σεμπαστιάνι. Ο Σεμπαστιάνι είχε κατηγορήσει τον Χαλέτ Εφέντη ότι ασκούσε επιρροή στην Πύλη για χάρη των ρωσοβρετανικών συμφερόντων και ότι ήταν ο κατεξοχήν υπεύθυνος για τις μυστικές διαβουλεύσεις και την συμφωνία με την Μ. Βρετανία. Πρβλ. A. Özcan, "Halet Efendi", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 15, Istanbul, 1997, σ. 249.

επικίνδυνη, για την εξουσία του σουλτάνου, κατάσταση στην επαρχία της Βαγδάτης.²³⁷

Ο Χαλέτ Εφέντη είχε αντιληφθεί πλήρως τον ρόλο και την χρησιμότητα των Φαναριωτών για την οθωμανική άρχουσα τάξη, κυρίως όμως για τον ίδιο, καθώς οι Φαναριώτες αποτελούσαν μια από τις βασικές αν όχι τη βασικότερη πηγή χρηματοδότησής του.²³⁸ Η προηγούμενη μαθητεία του δίπλα στους Καλλιμάχηδες είχε αποδώσει καρπούς, καθώς του έδωσε τη δυνατότητα να εξοικειωθεί με τα δίκτυα των Φαναριωτών, να αναπτύξει ευκολότερα σχέσεις εμπιστοσύνης και συνεργασίας μαζί τους και να καταλάβει εν μέρει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν ως κοινωνική ομάδα. Και οικονομικά δεν είχε βγει ζημιωμένος.²³⁹

Επιστρέφοντας από τη Βαγδάτη, οι πολιτικές ισορροπίες είχαν κι αυτές αλλάξει. Μαζί άλλαζαν και οι σχέσεις μεταξύ των προσώπων. Παλαιές έχθρες έμελλε να εξελιχθούν σε σχέσεις συνεργασίας. Μεταξύ άλλων, αν όχι το πιο τρανταχτό παράδειγμα, αποτελεί η μεταβολή της σχέσης ανάμεσα στον Χαλέτ Εφέντη και τον Μιχαήλ Σούτσο, που μέχρι πρότινος έμοιαζε ανέφικτη, αν όχι παράλογη. Ή για να το πούμε διαφορετικά, ο Μιχαήλ, από εν δυνάμει θύμα δολοφονίας, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, θα αναδειχθεί σε ρυθμιστικό παράγοντα, και σε ζητήματα που αφορούν τους Φαναριώτες, και σε ζητήματα που αφορούν την οθωμανική διοίκηση.

Φυσικά όπως συμβαίνει σχεδόν πάντα, για να έρθουν κοντά δυο άνθρωποι, που μέχρι πρότινος είχαν λόγους να μην τα πηγαίνουν καλά, απαιτείται η διαμεσολάβηση ενός τρίτου προσώπου. Κατά προτίμηση, γνωστού και των δύο πλευρών. Ο λόγος εδώ για τον Ιωάννη Καρατζά, που το 1812 ήταν Μ. Διερμηνέας και στενός συνεργάτης του Χαλέτ Εφέντη.

Με ποιον τρόπο μπήκε ο Μιχαήλ στην υπηρεσία του Καρατζά δεν το γνωρίζουμε. Υπάρχει ένα πληροφοριακό κενό όσον αφορά τις κινήσεις του

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 249-151.

²³⁸ Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 95.

²³⁹ Σύμφωνα με την *Süheyla Yenidünya*, η ενίσχυση και διατήρηση του πολιτικού κύρους του Χαλέτ Εφέντη οφειλόταν εν πολλοίς στους Φαναριώτες. *S. Yenidünya, Mehmet Sait Hâlet Efendi*, ό.π., σ. 229

Μιχαήλ και του στενού οικογενειακού πυρήνα το διάστημα από το 1807 έως το 1812, οπότε και εντοπίζουμε στις πηγές τον Μιχαήλ να εργάζεται για λογαριασμό του Καρατζά, και πάλι ως γραμματέας. Το πιθανότερο είναι η οικογένειά Σούτσου, έπειτα από τα δυσάρεστα του αποκεφαλισμού του Αλέξανδρου Μ. Σούτσου, να είχε χάσει μέρος από την ισχύ της. Έπειτα οι εξελίξεις στα πλαίσια του ρωσοτουρκικού πολέμου (1806-1812) αλλά και των ναπολεόντειων πολέμων είχαν εντείνει τις συγκρούσεις μεταξύ των φαναριώτικων οίκων με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη σύγκρουση μεταξύ Σούτσων και Μουρούζηδων.²⁴⁰ Έτσι μοιραία τις θέσεις τους έρχονται να καλύψουν άλλα πρόσωπα αντίπαλων οίκων, που εκμεταλλευόμενα τις συγκυρίες πέτυχαν μέσω της κινητοποίησης των δικών τους δικτύων πατρωνίας να διοριστούν στα αξιώματα της Δραγομανίας και των Ηγεμονιών.²⁴¹

Ειδικά ο κλάδος του Μιχαήλ, αντιμετώπιζε και άλλα προβλήματα. Η εμπιστοσύνη της Πύλης στην οικογένεια είχε κλονιστεί, ύστερα από την αποτυχία του ηγεμόνα της Βλαχίας, Μιχαήλ Σούτσου Α΄ να αντιμετωπίσει το στασιακό κίνημα του Οσμάν Πασβάντογλου. Το 1803, η οικογένεια μένει ορφανή και από αρχηγό, καθώς ο παππούς του είχε πεθάνει. Έτσι, η συμμαχία με άλλον, ακόμα και αντίπαλο οίκο αποτελεί λύση ανάγκης, ενώ μας δείχνει ταυτόχρονα πόσο ευμετάβλητες είναι οι συμμαχίες ανάμεσα στους φαναριώτικους οίκους.²⁴²

²⁴⁰ Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες*, σ. 187.

²⁴¹ Από αυτές τις εξελίξεις επηρεάζονταν και πρόσωπα που ανήκαν στο στενό τους κύκλο. Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Μάνος με επιστολές του στον ίδιο τον Ναπολέοντα ζητά τη διαμεσολάβησή του με απτές ενέργειες προκειμένου, όχι μόνο η οικογένεια του κατατομηθέντος Μ. Διερμηνέα, αλλά και «ο κυριότερος κλάδος της οικογένειας Σούτσου», να αναβιώσουν και εξέλθουν της δεινής κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει ύστερα από διαβολές ομοεθνών τους [αναφέρεται στις οικογένειες Υψηλάντη και Μουρούζη]. Ε. Hurmuzaki, *Documente, Documente Privitoare la Istoria Românilor*, Supl. I, τ. 2 (1781-1814), ό.π., σ. 497-499 και C. G. Mano, *Documente din secolele al xvi-xix privitoare la familia Mano*, București, 1907, σ. 317-321.

²⁴² Ο Κωνσταντίνος Καρατζάς, ο Μπάνος, θεώρησε ως υπαίτιους για την δίωξη της οικογένειας Μουρούζη τους Σούτσους και τον Σεμπαστιάνι, ενώ υπήρχε πιθανότητα η δίωξη να επεκταθεί και σε συνεργάτες των Μουρούζηδων κατ'εντολήν των Σούτσων. Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες*, ό.π., σ. 186. Για την εχθρότητα Σούτσων και Καρατζάδων πρβλ. Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 229-230.

Το 1812 ήταν έτος σταθμός στη ζωή του, όχι μόνο επαγγελματικά. Μια σειρά από σημαντικά γεγονότα λαμβάνουν χώρα · προαγωγές, διορισμοί, νέες συνεργασίες και στο μεταξύ ο γάμος του με την κόρη του Καρατζά, τη Ρωξάνη. Σύμφωνα με όλα σχεδόν τα βιογραφικά κείμενα, ο γάμος αυτός -πιθανόν προϊόν συννοικεσίου- ήταν αποτέλεσμα συμπάθειας και εκτίμησης του Καρατζά για τον Μιχαήλ²⁴³ Ο γάμος πρέπει να έγινε πριν ταξιδέψει ο Καρατζάς στο Βουκουρέστι, όπου θα αναλάβει καθήκοντα ηγεμόνα της Βλαχίας.

Ο γάμος φαίνεται πως εξυπηρετούσε και τις δυο οικογένειες. Και τους Σούτσους και τους Καρατζάδες. Οι Σούτσοι διέθεταν ένα αξιοσημείωτο πολιτισμικό κεφάλαιο και ένα ευρύ κοινωνικό πολιτικό δίκτυο, ενώ ο Καρατζάς άνοιγε γι' αυτούς ξανά τον δρόμο για αξιώματα. Άλλωστε όση δύναμη διέθεταν οι συγγενείς εξ αίματος, άλλη τόση δύναμη μπορούσε να διαθέτει ένας ισχυρός πεθερός.²⁴⁴ Το μέλλον, λοιπόν, φαινόταν να είναι ευοίωνο για τον Μιχαήλ.

4. Οι καλοί οιωνοί: στο σωστό μέρος, τη σωστή στιγμή με τους «σωστούς» ανθρώπους.

Το συγγένημα με τον Καρατζά αποτέλεσε τον κατεξοχήν καλό οιωνό για την σταδιοδρομία του Μιχαήλ. Με άλλα λόγια, ο γάμος με την Ρωξάνη άνοιξε διάπλατα τις πόρτες για την επαγγελματική του ανέλιξη. Ο πεθερός του φαίνεται πως είχε περάσει για τα καλά στη σφαίρα της ρωσικής επιρροής, ενώ διατηρούσε άριστες σχέσεις με τον περιβόητο Χαλέτ Εφέντη.²⁴⁵

²⁴³ Ενδεικτικά βλ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 166 · Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 168-169.

²⁴⁴ Ενδεικτικά βλ. Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 293 · Π. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 93-96.

²⁴⁵ Στο μεταξύ είχαν επανέλθει στα αξιώματα και οι Μουρούζηδες, που ήταν επίσης ρωσόφιλοι. Ο Καρατζάς ήταν αμφιλεγόμενος καθώς δεν ξεκίνησε ως ρωσόφιλος, αλλά ως γαλλόφιλος, ενώ σύμφωνα με τον γάλλο διπλωμάτη P. Ruffin, σε επιστολή του προς τον Talleyrand, η οικογένεια διατηρούσε σχέσεις και με τους πρωσικούς διπλωματικούς κύκλους στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Αντίστοιχα Δ. Σούτζος, *Έλληνες Ηγεμόνες*, ό.π., σ. 214 · N. Alexandresco, *La correspondance du Chevalier Frédéric de Gentz avec le Prince de Valachie Jean*

Η θητεία του Καρατζά στην Μεγάλη Δραγομανία ήταν σύντομη, όπως σύντομη ήταν και η θητεία του Σούτσου ως γραμματέα του. Αν και σύντομη, ήταν πυκνή από γεγονότα, τόσο σε πολιτικό επίπεδο όσο και προσωπικό. Το 1804 οι Σέρβοι υπό τον Καραγεώργη εξεγέρθηκαν κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχικά για να διαμαρτυρηθούν ενάντια στην βιαιότητα των πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων (πασάδων και γενίτσαρων). Η επιτυχία της εξέγερσης μετέβαλε τον αρχικό της χαρακτήρα και από εξέγερση διαμαρτυρίας μετατράπηκε σε αγώνα για την αυτονομία της Σερβίας.²⁴⁶ Ο αγώνας των Σέρβων, η πρώτη φάση του οποίου κλιμακώθηκε στρατιωτικά το 1807, έληξε το 1813 με την επικράτηση των Οθωμανών. Στον έναν χρόνο που μεσολάβησε από τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (1806-1812), οι Σέρβοι, που στο μεταξύ είχαν τύχει της ρωσικής συμπαράστασης, ανάγκασαν την Υψηλή Πύλη να προβεί σε κάποιες παραχωρήσεις, κυρίως θεσμικού χαρακτήρα, έως ότου ο αγώνας αναζωπυρωθεί δυο χρόνια αργότερα υπό τον Μίλος Ομπρένοβιτς.

Τότε ήταν που ο Μιχαήλ, ως γραμματέας του Καρατζά, είχε αναλάβει να διεκπεραιώσει τη σύνθεση των προκαταρκτικών πρωτοκόλλων της «αυτονομίας» των Σέρβων.²⁴⁷ Η υπόθεση αυτή μολονότι διεκπεραιωτική για έναν γραμματέα, που δεν είχε μεγαλύτερο θεσμικό ρόλο από εκείνον του υπαλλήλου ενός μεγαλόσημου Φαναριώτη, εικάζουμε ότι επηρέασε την πολιτική σκέψη του και ίσως να επενέργησε στις πολιτικές του αποφάσεις σε βάθος χρόνου. Πάντως, τα γεγονότα αυτά συμπίπτουν με την φάση της πολιτικής ενηλικίωσης του και με την περίοδο που βρίσκονται σε εξέλιξη έντονες ιδεολογικές ζυμώσεις για την τύχη του ελληνικού γένους.

Η ενασχόλησή του με τα γεγονότα στη Σερβία είναι η μόνη αξιομνημόνευτη αναφορά την περίοδο αυτή. Άλλωστε ο Καρατζάς δεν έμεινε παρά κάποιους μήνες στη Μ. Δραγομανία. Στις 24/27 Αυγούστου του 1812, ο

Caradja et la Question d' Orient, Paris, 1895, σ. 8 · E. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Supl. I, τ. 2 (1781-1814), σ. 326-327.

²⁴⁶ E. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, ό.π., σ. 77 · D. Djordjevic, *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2001, σ. 19-27.

²⁴⁷ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 166.

πεθερός του διορίζεται ηγεμόνας της Βλαχίας. Αν μη τι άλλο η γρήγορη μετάβαση από το ένα αξίωμα στο άλλο μαρτυρεί αποτελεσματικό δίκτυο ή αποτελεσματικές γνωριμίες.

Ο διορισμός του Καρατζά στην Βλαχία έγινε λίγο καιρό μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, η οποία τερμάτισε τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1806-1812 και ρύθμισε τις σχέσεις των δύο εμπόλεμων αυτοκρατοριών, ειδικά το καθεστώς στις Ηγεμονίες. Η Ρωσία, με αυτή τη Συνθήκη, εξασφάλιζε το δικαίωμα της να συνεχίσει να έχει ισχυρό παρεμβατικό ρόλο σε ζητήματα που αφορούσαν τη διακυβέρνηση των ηγεμονιών, ενώ ως μέγιστο όριο της ηγεμονίας των Φαναριωτών οριζόταν η επταετία.²⁴⁸ Πολλές από τις συνέπειες των όρων της Συνθήκης τις επωμίζονταν οι Φαναριώτες. Διότι ναι μεν φαίνεται ότι εξασφάλιζαν μια σταθερότητα όσον αφορά το διάστημα της θητείας του υπό την εγγύηση της Ρωσίας, αλλά η εγγύηση αυτή τους καθιστούσε υπόλογους. Όχι μόνο προς την Υψηλή Πύλη, αλλά και στους Ρώσους αξιωματούχους, οι οποίοι επέβλεπαν την πιστή τήρηση των όρων της Συνθήκης. Δηλαδή αυτόματα γίνονταν «υπηρέτες δύο αφεντάδων», μολονότι ηγεμόνες.

Η ταχύτατη ανάρρηση του Καρατζά στο ηγεμονικό αξίωμα δεν οφείλεται αποκλειστικά στην εύνοια και την προστασία του Χαλέτ Εφέντη, με τον οποίο ο πρώτος διατηρούσε τότε άριστες σχέσεις. Στο αναμεταξύ και κατά τη συνήθη τακτική είχαν προσφερθεί υψηλά χρηματικά ποσά, τα γνωστά δοσίματα στην Πύλη.²⁴⁹ Όπως γλαφυρά επισημαίνει ο Δημήτρης Φωτιάδης «έπρεπε, βέβαια, κάθε καινούργιος οσοδόρος να μοιράσει βαριά μπαξίσια και χαρίσματα σε πασάδες, βεζιράδες, στα ρετζάλια του σεραγιού και σ' αυτόν

²⁴⁸ Η χρονική διάρκεια της διακυβέρνησης των ηγεμόνων σε επτά έτη οριζόταν βάσει του Αυτοκρατορικού Διατάγματος (Hatt-I Şerif) του 1802, το οποίο επικαιροποιήθηκε από την Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812). Για το πλήρες περιεχόμενο του Διατάγματος και της Συνθήκης του Βουκουρεστίου βλ. G.E. Noradounghian, *Recueil 'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, τ. 2 (1789-1856), Paris, 1900, σ. 55-67, 86-92 · F. Ismail, "The Making of the Treaty of Bucarest, 1811-1812", *Middle Eastern Studies*, vol. 15, no. 2, 1979, σ. 163-192.

²⁴⁹ Το ύψος των οικονομικών ανταλλαγών που «απαιτούνταν» για να γίνει κάποιος ηγεμόνας εύκολα γίνεται αντιληπτό από την περίπτωση του Καρατζά, ο οποίος αδυνατούσε να καλύψει τα χρέη του ακόμα και σε βάθος επταετίας. S. Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi*, ό.π., σ. 31.

ακόμα τον σουλτάνο.»²⁵⁰ Συνεπώς και στον Χαλέτ Εφέντη. Διόλου απίθανο και στον ρώσο πρεσβευτή. Και αφού τακτοποιήθηκαν τα δοσίματα και επετεύχθη ο διορισμός, έπρεπε να ρυθμιστούν ακόμη μια σειρά από άλλα ζητήματα, όπως ποια πρόσωπα θα έμεναν πίσω και ποια θα τον ακολουθούσαν.

Αν συλλογιστούμε τα πρόσωπα που τις στελεχώνουν, προκύπτει πως Ηγεμονία και Μ. Δραγομανία έγιναν υπόθεση οικογενειακή. Ο Γεώργιος Αργυρόπουλος, που είχε παντρευτεί την αδελφή της Ρωξάνης, έγινε υπασπιστής του Καρατζά.²⁵¹ Ο Ιάκωβος Αργυρόπουλος, που συνδεόταν με δεσμούς εξ αγχιστείας συγγένειας με την οικογένεια Σούτσου, καθότι είχε νυμφευθεί την κόρη του Μιχαήλ Κ. Σούτσου, Μαριώρα, ανέλαβε Μ. Διερμηνέας. Ενώ ο ανιψιός του Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, τον οποίο αγαπούσε ιδιαίτερα, έγινε γραμματέας και εν συνεχεία μέγας ποστέλνικος.²⁵²

Οι Σούτσοι, συμπεριλαμβανομένου και του Μιχαήλ, φαίνεται πως πήραν τη μερίδα του λέοντος όσον αφορά τη διανομή των αξιωμάτων, και αυτό αν σκεφτεί κανείς την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν από το 1807-1812. Έτσι το 1812, ο πατέρας του Μιχαήλ, Γρηγόριος, εργάζεται ως Καϊμακάμης της Βλαχίας και ο αδελφός του Μιχαήλ, Νικόλαος, ως καϊμακάμης της Κραιϊόβας στην Μικρά Βλαχία.²⁵³ Ο Μιχαήλ μένει πίσω στην Κωνσταντινούπολη ως καπουκεχαγιάς, δηλαδή αντιπρόσωπος του πεθερού του. Φυσικά, ο Καρατζάς στην προσπάθειά του να διασφαλίσει τα νότα του δεν παραλείπει να ορίσει έτερο καπουκεχαγιά τον γιο του Γεώργιο.²⁵⁴

Οι καπουκεχαγιάδες επρόκειτο για άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης του ηγεμόνα, ικανά να προστατέψουν τα συμφέροντά του και να ενεργούν για λογαριασμό του. Εξαιτίας της σημασίας τους, κατά κανόνα τα άτομα αυτά προέρχονταν από το οικογενειακό περιβάλλον. Η κύρια αποστολή ενός καπουκεχαγιά ήταν να αντιπροσωπεύει αποτελεσματικά τον ηγεμόνα του.

²⁵⁰ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ. Α', ό.π., σ. 380.

²⁵¹ P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique de l'hospodar de Valachie Jean Caradja avec le Baron de Stroganov 1816-1818*, Athènes, 1954, σ. 7.

²⁵² Γ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 73.

²⁵³ P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 192.

²⁵⁴ Ο ζωγράφος Louis Dupré αναφέρει επίσης ότι διετέλεσε Μέγας Σπαθάριος του Καρατζά άμα του γάμου του με την Ρωξάνη, πληροφορία που δεν προκύπτει από πουθενά αλλού. L. Dupré, *Voyage à Athènes*, ό.π., σ. 50.

Από τη θέση αυτή, ο Μιχαήλ κλήθηκε να μεριμνά διαρκώς για τη διασφάλιση των συμφερόντων του Καρατζά και, κυρίως, να τον ενημερώνει σε τακτική βάση για κάθε είδους ενέργεια και γεγονός, που συνέβαινε στην Κωνσταντινούπολη.

Στην πραγματικότητα ο καπουκεχαγιάς ήταν ρυθμιστικός παράγοντας. Λειτουργούσε ως σύνδεσμος μεταξύ Βλαχίας και Κωνσταντινούπολης με μοναδικό, τουλάχιστον τυπικά και υποθετικά, στόχο την παραμονή του ηγεμόνα στο θρόνο. Δηλαδή θα έπρεπε να είναι πάντοτε σε πλήρη ετοιμότητα για να αποσοβεί κάθε είδους παρασκηνακή ενέργεια των αντιπάλων, που θα είχε στόχο να πλήξει τον ηγεμόνα και να οδηγήσει στην ανατροπή του.²⁵⁵ Με απλά λόγια, ο καπουκεχαγιάς είναι τα μάτια και τα αυτιά του ηγεμόνα. Το κατά πόσον θα ανταποκρινόταν σε αυτή την αποστολή, θα έδειχνε και το βαθμό της αφοσίωσης του, αξίας κεντρικής στο οθωμανικό αξιακό σύστημα και όχι μόνο.

Επειδή όμως το αξίωμα του καπουκεχαγιά είναι κάποτε το πρώτο βήμα για τα επόμενα ανώτερα αξιώματα, εκείνος που το κατέχει πρέπει να φροντίσει και για τα του οίκου του. Να μεριμνήσει ώστε τα δείγματα της δουλειάς του να προετοιμάζουν την επαγγελματική του αναρρίχηση. Εκτός από ζητήματα του Καρατζά, ο Μιχαήλ μερίμνησε και για ζητήματα της Εκκλησίας του Γένους. Μια από τις σημαντικότερες υπηρεσίες, που προσέφερε ως καπουκεχαγιάς, και που η ελληνική ιστοριογραφία μνημονεύει ήταν η υποστήριξη «τω 1816 τα δίκαια των Ελλήνων κατά την επισυμβάσαν του αγίου Τάφου πυρπόλησιν, υπερνικήσας τας ενστάσεις των καθολικών δυνάμεων Γαλλίας, Ισπανίας και Αυστρίας, και επιτυχών την αποστολήν του αρχιτέκτονος Κομνηνού (Κάλφα)

²⁵⁵ Ένα γλαφυρό παράδειγμα των όσων διαμείβονταν σε ανάλογες περιπτώσεις αποτελεί το θεατρικό έργο του Γεωργίου Σούτσου Δραγουμανάκη. Παρά το γεγονός ότι αποτελεί σάτιρα, εντούτοις αποτελεί σημαντική μαρτυρία για τον τρόπο δράσης και τα ήθη των Φαναριωτών. Δ. Σπάθης, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 215 κ. ε.

Επίσης, η επιρροή των καπουκεχαγιάδων που απέρρευε από τη θέση και την εγγύτητά τους στον παλάτι του σουλτάνου τους ξεπερνούσε τα όρια των επίσημων δραστηριοτήτων τους. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η συμμετοχή των καπουκεχαγιάδων στην εξέγερση των γεντισάρων ενάντια στον στρατό της Νέας Τάξης του Σελίμ Γ' το 1807. S. Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi*, ό.π., σ. 84.

προς επισκευήν του ναού, όστις έκτοτε διέμεινεν, εναντίων πασών των προσπαθειών των εσπερίων, εις τας χείρας των Ελλήνων.»²⁵⁶

Το ζήτημα, καθότι θρησκευτικό, είχε μεγάλη σημασία για την ελληνορθόδοξη κοινότητα και ιδιαιτέρως για το Οικουμενικό Πατριαρχείο.²⁵⁷ Εκτός από τη σπουδαιότητά του εξαιτίας της φύσης του, μαρτυρεί πως το δίκτυο και οι προσβάσεις του Μιχαήλ στην οθωμανική κεντρική εξουσία είναι τόσο ισχυρές, ώστε να πετύχουν το ποθούμενο.²⁵⁸

Οι συγκυρίες έμοιαζαν να είναι ευνοϊκές για τον Μιχαήλ, που έως το 1817 είχε να δώσει μόνο καλά δείγματα «συμπεριφοράς». Και ο Καρατζάς όμως έμοιαζε να είναι ευχαριστημένος, το ίδιο και η ελληνορθόδοξη κοινότητα, ενώ ζητήματα οικονομικά, δικά του, πρέπει να είχαν πάρει και αυτά το δρόμο τους.²⁵⁹ Οι οιωνοί, λοιπόν, ήταν καλοί και το δίκτυο των γνωριμιών του εγγυόταν για τη συνέχεια. Δεν έμενε τώρα τίποτε άλλο, παρά να περιμένει την κατάλληλη στιγμή.

²⁵⁶ Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 169. Ο Δημήτριος Σούτζος τοποθετεί χρονικά το γεγονός το 1817, έτος κατά το οποίο ο Μιχαήλ ανέλαβε Μ. Διερμηνέας. Σούτζος, *Έλληνες Ηγεμόνες*, ό.π., σ. 269. Ωστόσο, αυτό δεν αναιρεί τη σημασία των ενεργειών του Μιχαήλ, παρά μόνο τις εντάσσει στα πλαίσια διαφορετικού αξιώματος.

²⁵⁷ Η διαμάχη ανάμεσα στους ορθοδόξους και καθολικούς για τα δικαιώματα κατοχής επί τους Αγίους Τόπους χρονολογείται ήδη από τον 17^ο αιώνα με την Γαλλία να επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο στο ζήτημα αυτό.

²⁵⁸ Ανάλογες παρεμβάσεις, που μαρτυρούν τη διαλεκτική σχέση μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, εντοπίζονται και στο παρελθόν. Ένα τέτοιο παράδειγμα μας κομίζει ο Σωκράτης Ζερβός. Αναφερόμενος στην παρέμβαση του Παναγιωτάκη Νικουσίου υπέρ της υποστήριξης των δικαιωμάτων των ορθοδόξων επί τους Αγίους Τόπους, επισημαίνει ότι αποτελεί παράδειγμα «της ανταλλαγής των υπηρεσιών ανάμεσα στην Πύλη και στους Έλληνες, αυτού του συμβιβασμού αμοιβαίας ανοχής που εγκαινιάστηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης». S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes*, ό.π., σ. 50.

²⁵⁹ Τα οικονομικά οφέλη για τους ανθρώπους του ηγεμονικού περιβάλλοντος ήταν υψίστης σημασίας, γεγονός που επέτεινε τον αναμεταξύ τους ανταγωνισμό. Δ. Σπάθης, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. κ'.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Μεγάλη Δραγομανία, το «Επεισόδιο Καρατζά»²⁶⁰ και η «Τετραρχία»²⁶¹, (1817-1819)

1. Το πρώτο σκαλοπάτι: Μέγας Δραγουμάνος και μυστικοσύμβουλος

Η αναρρίχηση του Μιχαήλ ήταν, όπως και του Καρατζά, γρήγορη και προνομακική, κάτι που μαρτυρεί αν μη τι άλλο ισχυρούς δεσμούς πατρωνίας τόσο σε επίπεδο οικογενειακό όσο και σε ευρύτερο, εννοώντας τις σχέσεις του με την οθωμανική άρχουσα τάξη. Στο πρώτο σκαλοπάτι θα ανέβει το 1817, όταν διαδεχθεί τον Ιάκωβο Αργυρόπουλο στην Μεγάλη Δραγομανία.²⁶² «Η Διερμηνεία του Αργυρόπουλου τριάν μόνο έτη διήρκησε, διότι φθονηθείς υφ' ετέρων απελύθη της υπηρεσίας».²⁶³ Μολονότι ασαφής διατύπωση, καθώς δεν μας λέει από ποιους εφθονείται ο Αργυρόπουλος, πιστεύεται ότι πεθερός και γαμπρός, δηλαδή Καρατζάς και Σούτσοι, είχαν βάλει το χέρι τους ώστε ο Αργυρόπουλος να χάσει το οφίκιο.²⁶⁴

Ο Σούτσοι ωστόσο στην Μ. Δραγομανία θα παραμείνει για δυο περίπου χρόνια, διάστημα όχι μεγαλύτερο από τον μέσο όρο της θητείας των υπολοίπων Φαναριωτών, που κατόπιν ηγεμονοποιήθηκαν. Οι καιροί είχαν τις δικές τους δυσκολίες, τουλάχιστον όμως δεν υπήρχαν οι σοβαρές πολεμικές συρράξεις των προηγούμενων ετών.

Για να ανέλθει κάποιος στα ανώτατα αξιώματα, εννοώντας πάντα όσα προόριζαν οι Οθωμανοί για τους χριστιανούς υπηκόους, θεωρούταν ως δεδομένο ότι ο αξιωματούχος αναγνωρίζει την νομιμότητα της σουλτανικής

²⁶⁰ Η φράση προέρχεται από την διδακτορική διατριβή του Γεώργιου Θεοδορίδη, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 11 κ.α.

²⁶¹ Η φράση χρησιμοποιήθηκε από την Christine Philliou σε διαδικτυακή επιστημονική παρουσίασή της.

²⁶² Επικρατεί σύγχυση ως προς το ακριβές έτος διορισμού του Σούτσοι στο εν λόγω αξίωμα. Εναλλακτικές χρονολογίες αποτελούν τα έτη 1818 και 1816, ενώ ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης τοποθετεί τον διορισμό το 1815.

²⁶³ Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφία*, ό.π., σ. 166

²⁶⁴ Β. Σφυρόερας, *Οι Δραγομάνοι του Στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα, 1965, σ. 163· S. İlicak, *A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, Διδακτορική Διατριβή, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2011, σ. 82.

εξουσίας. Ή για να το πούμε διαφορετικά, η αναγνώριση της νομιμότητας της κυριαρχίας του σουλτάνου αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της ζωής, συνεπώς και των Φαναριωτών ως κοινωνικής ομάδας. Η «διαδικασία» αυτή δεν γινόταν στο κενό, αλλά «το κυριαρχούμενο γένος συντήρησε και δημιούργησε κοσμοεικόνες δια των οποίων διαίωνισε την ιδιαιτερότητά του.»²⁶⁵

Υπό αυτό το πρίσμα, οι διπλές υπηρεσίες που προσέφεραν οι Φαναριώτες στον κατακτητή, στην άρχουσα τάξη και στους ομοεθνείς τους εκλογικεύονταν, σε πείσμα των όσων υποστήριξε ο Φωτάκος στα *Απομνημονεύματά* του.²⁶⁶ Τα έργα και οι μέρες του Μιχαήλ Σούτσου, ως Μ. Διερμηνέα, αποτελούν τυπικό παράδειγμα αυτής της εκλογίκευσης· της ταυτόχρονης δράσης ως πιστού υπηκόου του σουλτάνου, αλλά και ως προστάτη της ορθόδοξης πίστης και των ομοεθνών του. Φυσικά ο Μιχαήλ δεν είναι ο πρώτος, ούτε ο τελευταίος που μερίμνησε για ζητήματα του *Γένους* και που έδωσε δείγματα αφοσίωσης στον σουλτάνο και την Πύλη.

Εκείνο όμως που τον διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους Φαναριώτες και Μεγάλους Διερμηνείς είναι ότι του δόθηκε ένα ακόμη αξίωμα· του μυστικού συμβούλου του σουλτάνου. Ειδικά για αυτό ο Σταματιάδης αναφέρει:

«Διαδεξάμενος μικρόν προ της εποχής ταύτης τον Αργυρόπουλον εν τη μεγάλη διερμηνεία, τοσούτο διεκρίθη εις την νέαν ταύτην θέσιν, ώστε και με έτερον περιφανές και μοναδικόν εις τα πολιτικά της Τουρκίας χρονικά περιεβλήθη αξίωμα. Του σουλτάνου Μαχμούτη δηλονότι θεσμοθετήσαντος την συγκρότησιν ιδιαιτέρου μυστικού του κράτους συμβουλίου, όπερ υπό την προσωπικήν αυτού προεδρείαν έκρινε και αποφάσισε περί πάντων, όσα προς εκτέλεσιν εις το υπουργικόν συμβούλιον

²⁶⁵ Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά*, 17, 1992, σ. 350.

²⁶⁶ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ. Α', ό.π., σ. 381, όπου παραπέμπει στον Φωτάκο (Φ. Χρυσανθόπουλος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β', 1995, σ. 205-206. Για την έννοια της κατάκτησης, την κοινωνία των κατακτημένων βλ. Σπ. Ασδραχάς κ.άλ., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, ιδιαίτ. «Η οικονομική φυσιογνωμία των κατακτημένων», σ. 23-24, τ. 1^{ος}, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003. Επίσης, «Η Επανάσταση του 1821 και οι "αναμορφώσεις" της», στο Σπ. Ασδραχάς, *Υπομνήσεις. Ιστορικότροπα σημειώματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 2014, σ. 191-194· Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά*, 17, 1992· Ν. Θεοτοκάς, «1821: Όταν οι επαναστάτες...», ό.π., σ. 28.

επέμποντο, ο Μιχαήλ προσελήφθη όγδοος σύμβουλος ομότιμος μεταξύ επτά ετέρων Οθωμανών.²⁶⁷

Είναι σαφές ότι η ύπαρξη ενός ολιγομελούς συμβουλίου γύρω από τον σουλτάνο τον 19^ο αιώνα ακολουθεί τα «δυτικοευρωπαϊκά και κεντροευρωπαϊκά μοντέλα» όσον αφορά την άσκηση της διακυβέρνησης.²⁶⁸ Από την πλευρά του οθωμανικού κεντρικού κράτους η συμμετοχή του Σούτσοου στο μυστικοσυμβούλιο πρέπει να ειδωθεί μέσα από το πρίσμα της συνέχειας των προσπαθειών εκσυγχρονισμού του οθωμανικού κράτους υπό τον Μαχμούτ Β', αλλά και της αυξανόμενης – στο ίδιο πλαίσιο- δυναμικής του αξιώματος του Μ. Διερμηνέως στην άσκηση της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής · ειδικά σε ό,τι είχε να κάνει με τις διπλωματικές σχέσεις της αυτοκρατορίας με τα χριστιανικά κράτη της ευρώπης, τουλάχιστον μέχρι και το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης.

Βέβαια στο μικροεπίπεδο η σύνθεση του συμβουλίου μπορούσε να εξυπηρετήσει και εξυπηρετήσε τα φιλόδοξα σχέδια τόσο του πρώτου στην ιεραρχία των συμβούλων²⁶⁹, Χαλέτ Εφέντη, όσο και του Μεγάλου Διερμηνέα, Μιχαήλ Σούτσοου, που μετά την αναχώρηση του Καρατζά από την Βλαχία όχι μόνο διατήρησε τους δεσμούς συνεργασίας με τον Χαλετ Εφέντη, αλλά και τους ενίσχυσε. Για να το πούμε διαφορετικά ο Μιχαήλ είχε καταφέρει, μέσω αυτής ακριβώς της γνωριμίας του με τον Χαλέτ Εφέντη, να ξεπεράσει τα όρια της δυναμικότητας, όχι μόνο του πεθερού του αλλά και των υπολοίπων Φαναριωτών. Και, φυσικά, ας μην ξεχνάμε τον παράγοντα «τύχη», διότι κάποτε «η μοίρα ανοίγει το δρόμο».²⁷⁰

²⁶⁷ Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 169. Για το ίδιο ζήτημα ο Γούδας αναφέρει «Ο Σούτσοος ούτος τοσούτον ευνοήθη ως μέγας διερμηνεύς υπό του Σουλτάνου, ώστε διωρίσθη υπ' αυτού επισήμως και μέλος του ιδιαίτερου Σουλτανικού συμβουλίου, του συγκεκριμένου εξ επτά άλλων μελών οθωμανών. Μέγα τούτο παρά τοις Τούρκοις αξίωμα, όπερ πρώτω χριστιανώ τω Σούτσω απενεμήθη μετά την εποχήν του εξ απορρήτων Μαυροκορδάτου.», Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 166.

²⁶⁸ D. Quataert, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μετάφρ. Μ. Σαρηγιάννης, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 110.

²⁶⁹ Ο Δ. Κόκκινος αναφέρει τον Χαλέτ Εφέντη ως «Δοβλέτ Ναζιφι». Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Α', ό.π., σ. 243.

²⁷⁰ Michel de Montaigne (Μισέλ ντε Μονταίν), *Δοκίμια*, τ. Γ', ό.π., σ. 190.

Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι ο Χαλέτ Εφέντη εκμεταλλευόμενος την πρόθεση του σουλτάνου για την ίδρυση νέων θεσμών, όπως εκείνου του μυστικού συμβουλίου, βρήκε την ευκαιρία να προωθήσει έναν άνθρωπο της απολύτου εμπιστοσύνης του –τον Μιχαήλ Σούτσο- που είναι πιθανό να διατήρησε τη θέση του και μετά τον διορισμό του στην ηγεμονία της Μολδαβίας.²⁷¹

Όσον αφορά τις ημέρες και τα έργα του Μιχαήλ την περίοδο της Μεγάλης Διερμηνείας του ξεχωρίζουν δύο ενέργειες, που αποτυπώνουν ωραία το ρόλο του ως χριστιανού Οθωμανού αξιωματούχου. Η πρώτη έχει να κάνει με την μεσολάβησή του υπέρ του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Καθώς μνημονεύει ο Σταματιάδης «μία δε των προς το έθνος ευεργεσιών του είναι ότι ηλάττωσε τα χρέη του κοινού κατά τρία εκατομμύρια δραχμών, αναθείς την πληρωμήν εις τους αρχιερείς, ων τας μεταθέσεις ενομοθέτησεν».²⁷² Δεν είναι βέβαιο κατά πόσον οι αρχιερείς δέχθηκαν με χαρά τις μεταθέσεις αυτές, ούτε και γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία πάνω σε αυτό. Ο Πατριάρχης πάντως θα ήταν ενήμερος και σίγουρα ευχαριστημένος, αφού οικονομικά το Πατριαρχείο ελαφρύνεται από ένα διόλου ασήμαντο ποσό. Είναι άλλωστε γνωστές οι καλές σχέσεις των Σούτσων με το Πατριαρχείο.

Στόχος όμως δεν ήταν μόνο το κοινό καλό μέσα από πράξεις «ορθόδοξης αλληλεγγύης», αλλά και το ειδικό καλό, εννοώντας το δικό του.²⁷³ Τέτοιες πράξεις αποτελούν μια μορφή «ενός οιονεί ευεργετισμού», αντίδωρο

²⁷¹ Σημειωτέον ότι με βάση τα όσα αναφέρει ο Σταματιάδης οι μεταγενέστεροι από τον Μιχαήλ Σούτσο Μ. Διερμηνείς (Ιωάννης Καλλιμάχης, Κωνσταντίνος Μουρούζης και Σταυράκης Αριστάρχης) δεν τον αντικατέστησαν στο μυστικοσυμβούλιο -κάτι που όσον αφορά τους δύο τελευταίους οφείλεται στην εξέλιξη του κινήματος του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφία*, ό.π., σ. 175-189. Η υπόθεση ότι ο Μιχαήλ πιθανόν να εξακολούθησε να είναι ενεργό μέλος του μυστικού συμβουλίου βασίζεται στην αναφορά του Sükrü Hicak, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Χαλέτ Εφέντη τον Ιανουάριο του 1820 έθεσε σε εφαρμογή «την πιο κρίσιμη φάση της από-αγίανοποίησης» -την υποταγή του Αλή Πασά -έτος που ο Σούτσος ήταν ηγεμόνας. *A Radical Rethinking...*, ό.π., σ. 65. Οι χρονολογικές ωστόσο αποκλίσεις στην βιβλιογραφία δημιουργούν ερωτηματικά ως προς τον ακριβή ρόλο του Σούτσου όσον αφορά το σχέδιο της «από-αγίανοποίησης».

²⁷² Ε. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι*, ό.π., σ. 170. Για το Ταμείο του Κοινού βλ. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο 17^{ος}-αρχές 20^{ού} αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1998, σ. 350-354. Επίσης, αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ συνέβαλε και στην βελτίωση της κατάσταση της ναυτιλίας. Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 9.

²⁷³ S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes*, ό.π., σ. 51.

της οποίας είναι και η ενίσχυση του συμβολικού κεφαλαίου του ευεργέτη, εδώ του Μιχαήλ.²⁷⁴ Έπειτα το κεφάλαιο αυτό αποκρυσταλλώνεται και μέσω της ευεργεσίας, η μνημόνευση της οποίας περνά από γενιά σε γενιά. Εξάλλου, και η Εκκλησία είχε ανάγκη από την οικονομική και πολιτική προστασία των Φαναριωτών, ειδικά σε καιρούς κρίσεις, και οι Φαναριώτες είχαν ανάγκη από την προστασία της Εκκλησίας.

Η άλλη αξιομνημόνευτη ενέργεια του Μιχαήλ έχει πολιτικό χαρακτήρα και αφορά τη συμμετοχή του στην προσπάθεια συγκέντρωσης των εξουσιών στα χέρια του σουλτάνου και της Πύλης. Στο κάδρο μπαίνουν οι γενίτσαροι και οι αγιάνηδες, ο ρόλος των οποίων είχε ενισχυθεί έπειτα από τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1806-1812 και τις στρατιωτικές υπηρεσίες που είχαν προσφέρει. Και οι δυο δεν ήταν διόλου εύκολοι εσωτερικοί αντίπαλοι, συνεπώς οι προσπάθειες απέναντί τους πρέπει να είναι σύντονες και συντονισμένες.²⁷⁵

Πρωταγωνιστής του σχεδίου για «από-αγιανοποίηση»²⁷⁶ είναι ο Χαλέτ Εφέντη, ο οποίος μεταξύ άλλων προσπαθεί να ενορχηστρώσει την πολιτική εξόντωση του Αλή Πασά, προτείνοντας την κήρυξη πολέμου έναντι του Αλή Πασά των Ιωαννίνων με συνοπτικές διαδικασίες, δηλαδή χωρίς να προηγηθούν διαπραγματεύσεις. Το σχέδιο αυτό δεν υποστηρίχθηκε από κανέναν άλλον στο μυστικό συμβούλιο, παρά μόνο από τον Μιχαήλ Σούτσο, με συνέπεια να απορριφθεί, καθότι μειοψήφησε.

Η ελληνική πάντως ιστοριογραφία μέσα από την υπόμνησή του προσπαθεί να διαβεβαιώσει, υπόρρητα, ότι ο Μιχαήλ δρα έχοντας στον νου του να εξυπηρετήσει στόχους πατριωτικούς, δηλαδή τα σχέδια για την Ελληνική Επανάσταση. Προσπάθεια όμως που πέφτει στο κενό, διότι πολύ απλά οι αριθμοί, εδώ οι χρονολογίες, δεν βγαίνουν, καθότι ο Μιχαήλ μυείται στην Εταιρεία το 1821 και όχι το 1818, οπότε και διαμείβονται τα σχέδια για την εξόντωση των αγιάνηδων.

²⁷⁴ Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, ό.π., σ. 114. Πρβλ. S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes*, ό.π., σ. 53 · *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', ό.π. σ. 117.

²⁷⁵ Ş. İlicak, *A Radical Rethinking of Empire*, ό.π., σ. 46.

²⁷⁶ Ο όρος προτάθηκε από τον Şükrü İlicak για να περιγράψει το πρόγραμμα εγκαθίδρυσης συγκεντρωτικού συστήματος διοίκησης, το οποίο επισήμως ανακοινώθηκε από την Υψηλή Πύλη τον Φεβρουάριο του 1813. Στο *ίδιο*, σ. 17.

Έπειτα ακόμα και από ιδεολογικής πλευράς να δούμε το ζήτημα, σκοντάφτουμε στον έντονο συντηρητισμό του Μιχαήλ και στις στενές σχέσεις που διατηρεί με το Πατριαρχείο. Συνεπώς δεν θα έπαιρνε ρίσκα με στόχο την διασάλευση της ευταξίας, πόσο μάλλον όταν η καριέρα του ως αξιωματούχου μόλις είχε ξεκινήσει.²⁷⁷ Είναι πάντως σίγουρο ότι δεν διακινδυνεύει για το τίποτα. Η υποστήριξη μιας τέτοιας πρότασης υποκρύπτει κάποια συμφωνία με τον Χαλέτ Εφέντη ή και κάποιο αντάλλαγμα. Γιατί όχι και «εν πολύτιμον λαχούρι», τουτέστιν μια ηγεμονία.

Καταρχήν άκρως ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Μάρκου-Φίλιππου Ζαλλώνη για το ποιος είναι ο ιθύνων νους πίσω από το εγχείρημα της «από-αγιανοποίησης»:

«Ο στόχος του Χαλέτ Εφέντη, καταργώντας το φεουδαρχικό καθεστώς, ήταν να παρέχει στην Υψηλή Πύλη πενήντα πολύ εύπορους πασάδες τριών ουρών. Κάθε πασάς, [σύμφωνα με τον Χαλέτ Εφέντη], μπορούσε να στρατολογήσει τουλάχιστον 50.00 άνδρες· το Διβάνι θα είχε, σε περίπτωση πολέμου, στη διάθεσή του έναν στρατό με περισσότερους από δύο εκατομμύρια άνδρες, και να κάνει κουμάντο στην Ευρώπη και στην Ασία. Με αυτό το μέσον, θα έμπαινε ένα τέλος στους εσωτερικούς πολέμους που ταλαιπωρούσαν το εσωτερικό της Τουρκικής Αυτοκρατορίας· πόλεμοι που διεξάγονταν συνήθως ανάμεσα σε υποτελείς πρίγκιπες.

Η επινόηση αυτού του εκτεταμένου σχεδίου αποδίδεται στην μεγαλοφυΐα του Μιχαήλ Σούτσου. Για να τον αποζημιώσει, ο Χαλέτ Εφέντη ζήτησε με εκκλήσεις στην Ρωσία, στα πολυάριθμα τελεσίγραφά του, την έκδοση αυτού του φουγά πρίγκιπα, με στόχο χωρίς αμφιβολία για να στολίσει με το κεφάλι του την πύλη του παλατιού.»²⁷⁸

²⁷⁷ Για την έννοια και τη σημασία της ευταξίας στο οθωμανικό αξιακό σύστημα βλ. Ενδεικτικά βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα», ό.π.

²⁷⁸ Μ. F. Zallony, *Essai sur les Fanariotes où l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute : suivis de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce*, Marseille, 1824, σ. 271-272. Οι αναφορές αυτές προέρχονται από την αρχική στα γαλλικά έκδοση του 1824. Δεν συμπεριλαμβάνονται, διόλου τυχαία, στην μεταφρασθείσα στα ελληνικά από τον Βλάσιο Βαλτινό έκδοση του 1855. Την απόδοση του εγχειρήματος στον Μιχαήλ επιβεβαιώνει σύμφωνα με τον Αναστάσιο Γούδα και ο διπλωματικός αξιωματούχος Anton von Prokesch - Osten, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ' , σ. 107.

Με την άποψη του Ζαλλώνη φαίνεται να συμφωνεί και ο Πρόκες-Όστεν, καθώς επισημαίνει:

«Είχεν αποκτήσει εις βαθμόν σπάνιον την εύνοιαν του Σουλτάνου, διότι και τοι Χριστιανός είχε γνωμοδοτήσει υπέρ της εξοντώσεως των Αγυάνων και υπέρ του πολέμου του Αλή πασά των Ιωαννίνων, όπερ ουδείς Τούρκος ετόλμησε να συμβουλευθεί. Έλαβε παρ' αυτού πλείστας ευεργεσίας και διετέλει εις διαρκή αλληλογραφίαν μετ' αυτού.»²⁷⁹

Το ότι ο Μιχαήλ θα υποστήριζε κάθε πρόταση του Χαλέτ Εφέντη ουδεμία έκπληξη προκαλεί. Βέβαια η ελληνική ιστοριογραφία επιμένει να μεγεθύνει τα γεγονότα. Έτσι ο Αναστάσιος Γούδας για το ίδιο γεγονός αναφέρει:

«Ο διερμηνεύς ούτος τόσον εκέρδισε την εμπιστοσύνην του Σουλτάνου, ώστε ετόλμησεν έκτοτε, καθ'α και ο Πρόκες βεβαιοί, να συμβουλεύση την καταστροφήν απάντων των τοπαρχών και αυτών των Γιαννιτσάρων. Ο δε Σουλτάνος ηθέλησεν αμέσως να τον ανταμείψη. Μη έχων δε ετερόν τι πρόχειρον δώρον, τω έδωκεν εν πολύτιμον λαχούρι.»²⁸⁰

Όμως ούτε και σε αυτήν την περίπτωση οι αριθμοί βγαίνουν, διότι η εξόντωση των γενιτσάρων ήταν έργο κατοπινών χρόνων, το 1826, όταν ο Σούτσος «αφοπλισμένος» βρισκόταν πλέον στην Πίζα της Ιταλίας. Έπειτα έως και το 1821 οι γενίτσαροι αποτελούσαν μαζί με τους Φαναριώτες τα βασικά στηρίγματα της εξουσίας του Χαλέτ Εφέντη.²⁸¹ Συνεπώς ήταν παντελώς αδύνατο ο Σούτσος να στραφεί εναντίον τους και ως εκ τούτου εναντίον του εαυτού του, ερχόμενος σε πλήρη σύγκρουση με τον Χαλέτ Εφέντη χάριη στη εύνοια του οποίου είχε καταφέρει να ανελιχθεί γρήγορα και αποτελεσματικά. Από την άλλη πλευρά στην εξόντωσή τους ήταν αποτέλεσμα της αποτυχίας τους να αντιμετωπίσουν τους επαναστατημένους έλληνες, γεγονός που

²⁷⁹ Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτους εν έτει 1821 και της Ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου Διπλωματικώς Εξεταζομένη*, τ. Α', Αθήνα, 1869, σ. 26. Πρβλ. Π. Σούτσος, «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 36

²⁸⁰ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 107 · Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασεως*, ό.π., τ. Α', σ. 26.

²⁸¹ Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 95.

επέφερε την οριστική ρήξη μεταξύ του σώματος των γενιτσάρων και του κεντρικού κράτους, οδηγώντας στην διάλυση των πρώτων.²⁸²

Οι απόψεις που αποδίδουν στον Σούτσο την ιδέα του σχεδίου ρήξης του κεντρικού κράτους με τους αγιάνηδες -έναν από τους πολώνες του κρατικού συγκεντρωτισμού επί Μαχμούτ Β΄- μοιάζουν να είναι υπερβολικές. Ωστόσο, η γνωμοδότηση υπέρ της πρότασης που έφερε στο συμβούλιο ο Χαλέτ Εφέντη επιτρέπει ορισμένες σημαντικές διαπιστώσεις.

Μια από αυτές είναι ότι έχει ενσωματωθεί για τα καλά στο δίκτυο του πεθερού του και μέσω του Χαλέτ Εφέντη κατάφερε να έχει εύκολη πρόσβαση στον ίδιο τον σουλτάνο.²⁸³ Εξ ου οι ισχυρές «φιλίες», οι διορισμοί και τα δώρα από τον σουλτάνο, τιμής ένεκεν. Μέχρι να έρθει η ώρα να κάνουμε λόγο περί αποδείξεως του εναντίου, μεταξύ Σούτσου και Υψηλής Πύλης είχαν οικοδομηθεί σχέσεις εμπιστοσύνης και αφοσίωσης. Το άλλο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι ο Σούτσος καταφέρνει και ζυγίζει τις καταστάσεις, ώστε να επωφελείται και ο ίδιος από αυτές, παρόλο που το ίδιο διάστημα ο «ορθολογισμός» και η οξύνοιά του θα τεθούν υπό αμφισβήτηση για λόγους εμπάθειας και εκδίκησης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.²⁸⁴

Πάντως, όταν πλέον ο Μιχαήλ διαμορφώσει τη δική του αντίληψη για τα πράγματα, θα καταφέρει να υπερκεράσει το πρώτο αρνητικό συμβάν, εκείνο της φημολογούμενης προδοσίας του θείου του. Χωρίς τα «βαρίδια του παρελθόντος», θα επιτύχει την αναγνώριση των γνώσεων και των δεξιοτήτων του και της αφοσίωσής του στο Διβάνι . Αυτό δεν φαίνεται να είναι αρκετό, και ο δρόμος για τις Ηγεμονίες χρειάζεται ακόμη προετοιμασία. Αλλά «ο καιρός γαρ εγγύς εστίν.»

²⁸² Στο *ίδιο*.

²⁸³ Πρβλ. Ελευθερουδάκης, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 659, όπου αποδίδει την επικύρωση των δικαιωμάτων των Ορθοδόξων επί του Αγίου Τάφου και την ελάττωση των χρεών του Πατριαρχείου στην επιρροή του Μιχαήλ Σούτσο στον σουλτάνο.

²⁸⁴ Τον ορθολογισμό του Σούτσου «εξύμνησε» αργότερα ο Διονύσιος Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Α΄, ό.π., σ. 243. Πάντως ο Σούτσος φαίνεται ότι πληροί τα περισσότερα από τα κριτήρια ενός τυπικού κρατικού αξιωματούχου (*homme d'état*) όπως αυτά ορίζονται από τον Weber και επεξηγούνται από τον Mann. Βλ. Μ. Mann. *Οι Πηγές της Κοινωνικής Εξουσίας, Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών κρατών, 1760-1914*, τ. Β΄, μετάφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2009, σ. 563-566.

2. Τριγμοί από την Βλαχία

Η ανοδική πορεία του Μιχαήλ δεν θα είναι απρόσκοπη. Τα εμπόδια θα προέλθουν από την οικογένεια και θα τα θέσει ο άλλοτε ευεργέτης του και πεθερός του, Ιωάννης Καρατζάς. Οι τριγμοί στις σχέσεις των δυο ανδρών εμφανίζονται γύρω στο 1817, όταν ο ηγεμόνας της Βλαχίας σε επιστολή του προς τον Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Grigoriï Alexandrovich Stroganov (1770-1857) -στο εξής Στρόγγανωφ - προβάλλει αντιρρήσεις στον διορισμό του Μιχαήλ ως Μ. Δραγομάνου.²⁸⁵ Ο λόγος είναι ότι θεωρεί την εξέλιξη αυτή άκαιρη και ασυμβίβαστη με τα συμφέροντα της ηγεμονίας, την προώθηση των οποίων διακηρύττει ότι θέτει υπεράνω όλων, ενώ αφήνει να εννοηθεί ότι δεν επιθυμεί να παράσχει κανενός είδους καθοδήγηση στον γαμπρό του.

Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι τα περί συμπάθειας του πεθερού το 1817 είχαν πάει περίπατο. Τι ακριβώς είχε γίνει δεν το γνωρίζουμε, αλλά είναι πλέον σαφές ότι κάτι δεν πάει καλά στην Κωνσταντινούπολη. Ενώ επίσης σαφές είναι ότι ο Καρατζάς προσπαθεί να ελέγξει τις εξελίξεις μέσω του ρώσου πρεσβευτή.²⁸⁶ Πάντως τον διορισμό δεν καταφέρνει να τον ακυρώσει, ούτε και να τον καθυστερήσει. Αντίθετα αναγκάζεται να αποδεχθεί τον ρόλο καθοδηγητή του γαμπρού του.²⁸⁷

²⁸⁵ ²⁸⁵ Ο Στρόγγανωφ διορίστηκε πρεσβευτής της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη το 1816. Σκοπός της διπλωματικής αποστολής του ήταν να «ανοικοδομήσει πάνω σε στέρεες βάσεις, το σύστημα της Ρωσίας στην Ανατολή», η οποία εμφορείτο από τις ειρηνικές προθέσεις του Τσάρου Αλέξανδρου Α΄ απέναντι στην Υψηλή Πύλη. ΒΠΡ, τ. 9, Moscow, 1980, αρ. σ. 65, Αλέξανδρος Α΄ προς Στρόγγανωφ, Αγία Πετρούπολη, 30 Ιουνίου/12 Ιουλίου 1816.

²⁸⁶ P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 121-125.

²⁸⁷ Η αλλαγή της στάσης οφείλεται σε υποδείξεις - πιέσεις της Υψηλής Πύλης, ενδεχομένως και του ίδιου του Στρόγγανωφ. Στο *ίδιο*, σ. 122-123, 127.

²⁸⁷ Στο *ίδιο*, σ. 127 (επιστολή Καρατζά προς Στρόγγανωφ, 23 Οκτ. 1817).

Ο Ιωάννης Καρατζάς,

https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/pandektis_prosopa/000085-10442_62734

Την ανησυχία του Καρατζά τροφοδότησε μοιραία το γεγονός ότι η Πύλη προτίθετο, από τον Σεπτέμβριο του 1817, να προχωρήσει σε διορισμούς και να αντικαταστήσει τους ηγεμόνες. Την είδηση είχε κομίσει στον Καρατζά, ο Μιχαήλ, ο οποίος για κάποιο διάστημα εξακολουθεί να διατηρεί και την ιδιότητα του καπουκεχαγιά.²⁸⁸ Αλλά τα πράγματα δεν έμειναν εκεί, καθώς κατά τα λεγόμενα του Καρατζά, ο Μιχαήλ είχε βάλει στόχο την ηγεμονία της Μολδαβίας, προσπαθώντας να προκαλέσει την παραίτηση του Καλλιμάχη.²⁸⁹ Οι παρασκηνιακές εξελίξεις είναι ραγδαίες. Εξάλλου υπάρχει και το ιστορικό προηγούμενο του Καρατζά. Η προαγωγή καλό θα ήταν να γίνει όσο είναι καιρός, δηλαδή, όσο ο Χαλέτ Εφέντη κρατά τα ηνία της Υψηλής Πύλης. Δηλαδή ούτε λίγο ούτε πολύ ο κόβος έχει ριφθεί υπέρ του Μιχαήλ.

Κάτι που προκύπτει από την αλληλογραφία των ρώσων διπλωματών, οι οποίοι ήδη από τον Φεβρουάριο του 1818 δεν έβλεπαν με καθόλου καλό μάτι, είναι το ενδεχόμενο ηγεμονοποίησης του Μιχαήλ. Ο Στρόγγανωφ σε επιστολή του προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας Karl von Nesselrode (στο εξής Νέσσελροντ) σχετικά με το θέμα της διαδοχής των ηγεμόνων και την διασφάλιση των ρωσικών συμφερόντων γράφει:

«Υποθέτω ότι ένας Έλληνας δολοπλόκος και άπλητος, που χαίρει μιας ορισμένης εκτίμησης στο τουρκικό υπουργικό συμβούλιο και που στοχεύει στις ηγεμονίες, [θα] επιλέξει να ακολουθήσει έναν δρόμο ενάντια στα συμφέροντά μας, ο οποίος

²⁸⁸ Στο *ίδιο*, σ. 124.

²⁸⁹ Στο *ίδιο*, σ. 127.

θα τον κάνει να μας αφηγήσει και να μας βλάψει και που θα τον κάνει να φαίνεται αποκάλυπτα ως εχθρό μας· σε αυτήν την περίπτωση ο γενικός κανόνας δεν πρέπει να επιδεχθεί μια εξαίρεση; Θα απαγορευόταν να προσπαθήσουμε με πολλή περίσκεψη να εναντιωθούμε στα κατορθώματά του ή ακόμα και να προκαλέσουμε την πτώση του; Από φόβο μήπως τον δούμε να γεννά μιμητές; Η υπόθεσή μου θα μπορούσε κάλλιστα να πραγματοποιηθεί. Ο δραγομάνος της Πύλης Μιχαήλ Σούτζος αρνείται κατηγορηματικά την αρχική του συμπεριφορά απέναντι στην αποστολή της Α. Μ. Υποστηριζόμενος από τον Χαλέτ, χαιρεί μεγάλης εκτίμησης και φαίνεται αποφασισμένος να στραφεί εναντίον μας. Επιφυλακτικός και ψυχρός απέναντι στους Franchini τους επιδεικνύει συχνά ολοφάνερα την κακοπιστία του. Εάν επιμείνει σε αυτήν την πορεία, που έχει υιοθετήσει τους πέντε με έξι μήνες που βρίσκεται στη θέση, το παράδειγμά του θα καταλήξει ολέθριο. Οι απόψεις του εξάλλου είναι αντίθετες με τις προθέσεις του αυτοκράτορα, διότι όντας ψυχραμένος με τον πεθερό του τον πρίγκιπα Καρατζά, του οποίου ήταν πράκτορας, προσπαθεί να τον κάνει να παραιτηθεί του αξιώματός του παρά τις ρήτρες, με την προοπτική να το περιβληθεί ο ίδιος. Δεν προσπάθησα καθόλου να του δημιουργήσω εμπόδια, εκτός από το να προειδοποιήσω τον πεθερό, επειδή πρέπει πρώτα απ' όλα να υπακούσω στο ακριβές των οδηγιών μου.»²⁹⁰

Ενώ σε άλλη επιστολή αναφέρει χαρακτηριστικά ότι:

«Αυτός ο δολοπλόκος νέος υποστηριζόμενος από την τυφλή εύνοια του Χαλέτ και πιθανότατα πληρωμένος από τον Καλλιμάχη, στόχευε αποκλειστικά στην ηγεμονία της Βλαχίας ως την πιο εκτενή και εύπορη· ωστόσο ο πεθερός του ο Καρατζάς χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα για να παραμείνει ο ίδιος, ο Σούτζος φαίνεται ότι ανέβαλε το αρχικό του σχέδιο για μια πιο ευνοϊκή περίπτωση και θα ήθελε ίσως να καταλάβει την Μολδαβία, αναμένοντας το καλύτερο.»²⁹¹

Εδώ είναι εμφανές ότι οι κάποιες από τις προσπάθειες του Καρατζά είχαν πιάσει τόπο. Είχε καταφέρει τουλάχιστον να προΐδεάσει αρνητικά τον ρώσο πρεσβευτή. Και αφού ο Καρατζάς θα έχανε το θρόνο, φρόντισε να μην επωφεληθεί τουλάχιστον ο γαμπρός του. Ο Καρατζάς, καθότι πιο έμπειρος, πιο δολοπλόκος και ίσως πιο διορατικός πυκνώνει την αλληλογραφία που

²⁹⁰ VPR, τ. 10, Moscow, 1980, αρ. 69, Στρόγγανωφ - Κωνσταντινούπολη προς Νέσσελροντ - Αγία Πετρούπολη, 16/18 Φεβρουαρίου 1818.

²⁹¹ VPR, τ. 10, ό.π., αρ. 107, Στρόγγανωφ-Κωνσταντινούπολη προς Νέσσελροντ-Αγία Πετρούπολη, 19 Απριλίου/1 Μαΐου 1818.

διατηρούσε με την ρωσική και αυστριακή αυλή. Συνάμα συνεχίζει τον ακήρυχτο πόλεμο στον Σούτσο. Μολονότι δεν τον αντικαθιστά ως καπουκεχαγιά, τον αντιλαμβάνεται πλέον ως απειλή για τα συμφέροντά του. Δηλαδή κάνει ό,τι μπορεί για να αμαυρώσει την εικόνα του. Να πώς περιγράφει ο Καρατζάς τον γαμπρό του στον Στρόγγανωφ σε επιστολή του στις αρχές του θέρους του 1818:

«Από την μέρα διορισμού του Μ. Διερμηνέως, προέβλεψα τα σφάλματα στα οποία η φιλοδοξία του και οι κακές συμβουλές κάποιων δόλιων φίλων θα τον παρέσερναν μια μέρα: δεν το κρύβω απέναντι στην Εξοχότητά Σας και του εξέθεσα έκτοτε σε μια από τις αναφορές μου τις ολέθριες συνέπειες που θα είχαν οι φιλοδοξίες του. Σας κοινοποίησα κάποτε, κ. Βαρόνε, την συμπεριφορά του απέναντι στον Ηγεμόνα ο οποίος είναι ταυτόχρονα ο πεθερός του και ο ευεργέτης του· παρακλήσεις, απειλές, τεχνάσματα, ίντριγκες, υποσχέσεις, κινητοποιεί τα πάντα για να αποσπάσει ετούτος μια πράξη ακούσιας παραίτησης με στόχο να τον διαδεχθεί [σ.σ. τον νυν ηγεμόνα Μολδαβίας, Σκαρλάτο Καλλιμάχη]. Ούτε οι συμβουλές, ούτε οι κινήσεις του Ηγεμόνα δεν έχουν αποτέλεσμα πάνω του. Επανήλθε δριμύτερος και, απελπισμένος να λάβει επιτέλους την παραίτηση που ζητούσε, αποδέχθηκε να καταδιώξει τον Πρίγκιπα Καλλιμάχη με στόχο να τον διαδεχθεί· έδωσε συνεπώς αυτό το σχέδιο το οποίο ο Ρεϊς Εφέντη θέλησε να πραγματοποιήσει κατά τη διάρκεια της τελευταίας συνδιάσκεψης και το οποίο η Εξοχότητά σας ανέτρεψε τόσο καλά. Μετά από αυτήν την ήττα, επανήλθε στο αρχικό του σχέδιο να διαδεχθεί τον πεθερό του χωρίς να παραιτηθεί όμως διώκει τον Πρίγκιπα Καλλιμάχη· υποσχέθηκε στον Χαλίλ -Εφέντη [σ.σ. Χαλέτ Εφέντη] και στους άλλους υπουργούς τεράστια ποσά· τέλος πάντων, να θυσιάσει τα πάντα για να επιτύχει τον στόχο του»²⁹²

Ενώ σε άλλο σημείο της ίδια επιστολής αναφέρει:

«Πιστεύω ότι είναι ανώφελο να επισημάνω στην Εξοχότητά σας ότι ο διορισμός του Δραγομάνου σε μια από τις δύο αυτές Ηγεμονίες έχει περισσότερα του ενός μειονεκτήματα. Η Εξοχότητά σας θα έχει γνωρίσει τον χαρακτήρα, τις λιγοστές δυνατότητες και γνώσεις αυτού του νέου ανδρός για να συμπεράνει εάν είναι ικανός ή όχι για να κυβερνήσει τη μια ή την άλλη των επαρχιών αυτών ειδικά υπό τις παρούσες συνθήκες».²⁹³

²⁹² P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 158. Οι ίδιες κατηγορίες επαναλαμβάνονται και σε άλλες επιστολές που προηγούνται και έπονται αυτής.

²⁹³ Στο *ίδιο*, σ. 159.

Ο συντάκτης της επιστολής αυτής, καθώς και άλλων επιστολών που γράφονται καθ' υπαγόρευση του Καρατζά, φαίνεται να μιλά και εξ ονόματος του ηγεμόνα της Μολδαβίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη. Σαν να μην έχει τίποτε καλό ο Σούτσος, από πλευράς χαρακτήρα και ικανοτήτων, καθώς ο επιστολογράφος του Καρατζά δεν διστάζει να του φορτώσει ένα σωρό ελαττώματα. Βέβαια ούτε ο Μιχαήλ είναι άχρηστος και ανόητος όπως θέλει να τον παρουσιάσει ο πεθερός του και οι κύκλοι της Βλαχίας, ούτε ο Καρατζάς είναι αντίστοιχα ανόητος για να τον εμπιστευτεί, αν γνώριζε πως αυτό θα τίναζε μια μέρα τα συμφέροντά του στον αέρα. Αλλά ο Καρατζάς είχε άλλους λόγους για να φοβάται τις μηχανές που στήνονταν εις βάρος του.

Και οι λόγοι, όπως συμβαίνει, τις περισσότερες φορές, είναι οικονομικοί. Φαίνεται πως στα ταμεία της ηγεμονίας υπήρχαν μαύρες τρόπες, κάτι που γνώριζαν και οι ρώσοι πρόξενοι. Μολονότι ο Καρατζάς κόμπαζε για το μοντέλο της διακυβέρνησής του, που στόχο είχε «την ανακούφιση των φτωχών κατοίκων αυτής της Ηγεμονίας μέσω μιας πατρικής διοίκησης», στην πραγματικότητα συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο.²⁹⁴ Από τον Μάρτιο του 1818 η ρωσική πλευρά εμφανίζεται να είναι φανερά ενοχλημένη για το πώς σκεφτόταν ο Καρατζάς την αποπληρωμή του χρέους της Βλαχίας, ενώ δεν είναι διόλου ευχαριστημένη με την δημοσιονομική διαχείριση του Καλλιμάχη.²⁹⁵ Για το λόγο αυτό επρόκειτο να σταλεί στους ηγεμόνες μια Μεικτή Επιτροπή για να διερευνήσει τα

²⁹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 107, 138, 141. ΒΠΡ, ν. 10, αρ. 42, Πίνη-Βουκουρέστι προς Στρόγγανωφ-Κωνσταντινούπολη, 25 Δεκ. 1817 (6 Ιαν. 1818). Σύμφωνα με τον ρουμάνο ιστορικό Andrei Pippidi, η ρουμανική ιστοριογραφία παρουσιάζει τον Καρατζά ως έναν άπληστο ηγεμόνα, που εξαθλίωσε το λαό της Βλαχίας· εικόνα που όσο και να προσπαθεί η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία δεν μπορεί να ανασκευαστεί. Συνεπώς είχε δίκιο όταν ο ρώσος πρόξενος έλεγε πως ο Καρατζάς «είχε εξαντλήσει την χώρα από τις απαιτήσεις του.» A. Pippidi, "Jean Caradja et ses amis de Genève", ό.π., σ. 188-189· P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 148· R. Florescu, "The Phanariot Regime in the Danubian Principalities", *Balkan Studies*, 9, 1968, σ. 301· C. Mango, "The Phanariots and the Byzantine Tradition" στο (ed.) R. Clogg, *The Struggle for Greek Independence, Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, London: The Macmillan Press, 1973. σ. 46.

²⁹⁵ P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 137-157· VPR, τ. 9, ό.π., αρ. 165, Στρόγγανωφ-Κωνσταντινούπολη προς Πίνη-Βουκουρέστι, 1/13 Μαΐου 1817· VPR, τ.10, ό.π., αρ. 69, Στρόγγανωφ-Κωνσταντινούπολη προς Νεσελρόντ (Nesselrode)-Αγία Πετρούπολη, 16/28 Φεβρουαρίου 1818. Για την αποτόπωση της κατάστασης στην Βλαχία μετά τη φυγή του Καρατζά βλ. Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Δ', τχ. ΙΙ, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1961, σ. 102-107.

οικονομικά των ηγεμονιών.²⁹⁶ Στο αναμεταξύ είχαν ζητηθεί στοιχεία για τα έσοδα και τις δαπάνες του Καρατζά, που έγινε αιτία για να ψυχρανθούν οι σχέσεις του με τον εκεί πρόξενο. Τι πιο βολικό να στρέψει τα φώτα αλλού, μέχρι να προλάβει να μπαλώσει την κατάσταση, δηλαδή να διευθετήσει συσσωρευμένες οικονομικές υποχρεώσεις προς την Πύλη και την Ρωσία.

Σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης ισχύει η γνωστή παροιμία «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Και ο Καρατζάς δεν άφησε μέσο για μέσο που να μην χρησιμοποιήσει. Η κλιμακωτή αμαύρωση της εικόνας του Μιχαήλ λειτούργησε ως αντιπερισπασμός.²⁹⁷ Έπειτα ακολούθησε «βυθομέτρηση». Η αλληλογραφία θα είναι τουλάχιστον τριών κατευθύνσεων, για να επιλέξει στο τέλος εκείνη που θα του εξασφαλίσει την σωτηρία του.

Ως αξιωματούχος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενεργοποιεί την δικαιοσύνη (ανταλέτ)· «έννοια-κλειδί στην οθωμανική αντίληψη περί κοινωνίας και διοίκησης».²⁹⁸ Έτσι απευθύνει μυστικές επιστολές στην Υψηλή Πύλη και στον ίδιο τον σουλτάνο, καθότι «δίκαιος, ικανός και αρμόδιος να απονέμει την κοσμική δικαιοσύνη.»²⁹⁹

Έπειτα από ένα πάρε δώσε απόρρητων πληροφοριών με την ρωσική αυλή, που όπως σωστά υποπιτεύονταν η Αυστρία και ο γάλλος πρόξενος στο Βουκουρέστι, σήμαινε ότι ο Καρατζάς διατηρούσε μυστικές σχέσεις με τους ρώσους ήδη από το 1817· το γνώριζε άλλωστε σχεδόν ολόκληρο το Υπουργικό Συμβούλιο πως ήταν «πουλημένος στην Ρωσία».³⁰⁰ Αυτή η τακτική πάντως του εξασφάλισε άσυλο από την Ρωσία, ενώ με τη συγκατάβαση του Στρόγγανωφ

²⁹⁶ P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 107-110, 144-152.

²⁹⁷ Οι κατηγορίες που εξαπέλυσε ο Καρατζάς δεν αφορούσαν μόνο τον γαμπρό του. Στο στόχαστρο μπήκαν ο πατέρας Σούτσο, Γρηγόριος και ο αδελφός του Μιχαήλ, Νικόλαος. Μεταξύ άλλων ο Καρατζάς κατηγορήσε τον Μιχαήλ και για πλαστογραφία. P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 149-150.

²⁹⁸ E. Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 57.

²⁹⁹ N. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα», ό.π., σ. 357· P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 215. Στο μεταξύ είχε προσεγγίσει και τον ίδιο τον Χαλέτ Εφέντη, με στόχο να ξεσκεπάσει τον Σούτσο χωρίς φυσικά αποτέλεσμα.

³⁰⁰ N. Alexandresco, *La correspondance du chevalier*, ό.π., σ. 8. Επίσης διόλου τυχαίο ότι έφερε το παρωνύμιο «Μοσχοβίτης». Ş. İlicak, *A Radical Rethinking of Empire*, ό.π., σ. 83.

εξασφάλισε ταυτόχρονα από τις αυστριακές αρχές άδεια διέλευσης από τα εδάφη της Αυστρίας.³⁰¹

Όταν αντιληφθεί ότι στην Κωνσταντινούπολη θεωρείται ως *persona non grata*, με το σενάριο της δολοφονίας για προδοσία να είναι πολύ πιθανό, θα επιλέξει τη λύση της Αυστρίας και θα δραπετεύσει, αφού πρώτα συνειδητοποίησε πως η Ρωσία δεν θα διακινδύνευε για χάρη του περισσότερο απ' όσο οι Συνθήκες της το επέτρεπαν.

Ο λόγος που επέμεινα στο «Επεισόδιο Καρατζά» δεν είναι μονάχα επειδή ένα από τα *dramatis personae* είναι ο Σούτσος. Αυτό είναι δευτερεύον. Το κύριο είναι γιατί αποτελεί επεξηγηματικό μίτο των αποφάσεων και των ελιγμών του Σούτσου όσον αφορά τον τρόπο διαχείρισης των κρίσεων στα πλαίσια της οθωμανικής διακυβέρνησης από το 1818 έως και το 1821.

Όσο για το τέλος του «Επεισοδίου», ο Καρατζάς κατάφερε να δραπετεύσει χωρίς παρατράγουδα, αφού απέσπασε σημαντικά ποσά δημοσίου χρήματος.³⁰² Σε ό,τι έχει να κάνει με τον γαμπρό του, πέρα από τις κατηγορίες, τις γραπτές επιπλήξεις και την ετεροχρονισμένη απομάκρυνση του αδελφού του από το αξίωμα του καϊμακάμη της Κραϊόβας, με το πρόσχημα ότι ενεργεί στο παρασκήνιο για λογαριασμό του Μιχαήλ, δεν θα κάνει τίποτε άλλο. Μάλιστα ο Καρατζάς του έδωσε άφεση, έστω και για τα μάτια του κόσμου.³⁰³

3. Ο Κανουνναμές του 1819: δόλος ή φυσικό επακόλουθο;

Μετά από το φευγικό του Καρατζά, στην Κωνσταντινούπολη επικράτησε πολιτικός αναβρασμός. Οι Φαναριώτες είχαν να ασχοληθούν με τα της διαδοχής και η Υψηλή Πύλη με την Ρωσία, καθώς στο μεταξύ είχαν αποκαλυφθεί τα πάρε δώσε του Καρατζά με τους ρωσικούς κύκλους. Ήταν η

³⁰¹ Για τις επιστολές του Καρατζά προς την αυστριακή αυλή βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, dossier Gentz, φ.4, (Mss 93.5) Καρατζάς προς Γκέντς, χ.χ, χ.τ. και dossier Gentz, [φ.4], (Mss 93.5) Καρατζάς-[Βουκουρέστι] προς Μέττερνιχ-Βιέννη, [1818]. Πρβλ. P. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 203.

³⁰² G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, ό.π., σ. 138.

³⁰³ S. Yenidünya, *Mehmet Sait Hâlet Efendi*, ό.π., σ. 232.

ευκαιρία να κλείσουν οι πληγές του παρελθόντος ή αυτή η εντόπωση αρχικά δόθηκε. Και η Πύλη ήθελε να ξεφορτωθεί πρόσωπα για τα οποία είχε υπόνοιες, και ορισμένοι Φαναριώτες ήθελαν, για τους δικούς τους λόγους, να απομακρύνουν πρόσωπα, που διεκδικούσαν τα ίδια με εκείνους αξιώματα. Η ευτυχής συγκυρία ήταν ότι τα πρόσωπα ήταν και για τις δυο πλευρές τα ίδια. Συνεπώς το συμφέρον υπαγόρευε τη συνεργασία. Το αποτέλεσμα ήταν ο Κανονισμός του 1819, που ούτε λίγο ούτε πολύ τίναξε στον αέρα τις μέχρι τότε ισοροπίες, όχι όμως απροσδόκητα.

Αφού ήρθαν σε κάποια συνεννόηση, Υψηλή Πύλη και κύκλοι Φαναριωτών, κατέληξαν στο περιεχόμενο της νομοθετικής πράξης του 1819. Εδώ δεν έπαιξαν ρόλο οι γνώσεις ή οι ικανότητες των υποψηφίων. Αυτές λίγο πολύ ήταν αυτονόητες και ίδιες για όλους. Το βασικό κριτήριο ήταν ο βαθμός αφοσίωσης του κάθε φαναριώτικου οίκου απέναντι στην Πύλη. Με βάση αυτό προέκυψε, εκείνο, που πρόσφατα η Christine Philliou, ονόμασε «Τετραρχία». Δηλαδή ο ήδη στενός πυρήνας των Φαναριωτών έγινε στενότερος, καθώς από τις δώδεκα περίπου οικογένειες, οι οκτώ αποκλείονται με συνοπτικές διαδικασίες, εξαιτίας «ένοχου παρελθόντος».

Η Πύλη είχε να επιλέξει αποκλειστικά από τέσσερις οικογένειες-πολιτικούς οίκους, οι δυο από τις οποίες είχαν κοινούς οικογενειακούς δεσμούς: «α^{ov} εις του νυν ηγεμόνος της Μπογδανίας Καλλιμάχη · β^{ov} εις του νυν αυθέντου Βλαχίας Δρακοζαδέ Αλέκου Σούτζου · γ^{ov} εις τον νυν εκ της φαμιλίας του Μιχαήλ Βόδα καταγόμενον νυν Μέγαν δραγομάνον Δρακοζαδέ Μιχαλάκην Σούτζον και δ^{ov} εις την εκ τριών αδελφών συγκροτούμενην φαμιλίαν του αποθανόντος Αλεξάνδρου Μουρούζη, ώστε οψέποτε ήθελε γένει το άζλι των ήδη υπηρετούντων, να διορίζονται αυθένται λόγω διαδοχής και αλλαγής, ο μεν χρηματίας εις Βλαχίαν και Μπογδανίαν και εναλλάξ εκ μόνων τούτων των χανεδακίων, χωρίς ποτέ να ανατραπή, ώστε να διορισθή άλλος τις αυθέντης εκτός τούτων».³⁰⁴ Για να ελαχιστοποιηθεί δε ο κίνδυνος ανατροπής αυτού του σχήματος, είχε προβλεφθεί ένα είδος αποζημίωσης σε

³⁰⁴ Β. Σφυρόερας, «Ο Κανονισμός του 1819 για την εκλογή των Φαναριωτών στις Ηγεμονίες και στη Δραγομανία», *Ο Ερασιστής*, τ.11, 1974, σ. 577.

δύο οικογένειες, που μπορούσαν να δημιουργήσουν προβλήματα· την οικογένεια Χαντζερή και την οικογένεια Αργυρόπουλου.

Τα πρόσωπα του Κανουνναμέ επιβεβαιώνουν ορισμένους ισχυρισμούς του Καρατζά, την ίδια στιγμή που ακυρώνουν άλλους. Ας ξεκινήσουμε από το ότι όλα τα πρόσωπα που παίρνουν αξίωμα είχαν όφελος να φύγει από τη μέση ο Καρατζάς. Συνεπώς δεν μπορεί ο Μιχαήλ να είναι ο κατεξοχήν υπεύθυνος, όπως σκόπιμα τον παρουσίαζε ο πεθερός του. Έπειτα, ο Σκαρλάτος Καλλιμάχης συγκαταλέγεται σε εκείνα τα πρόσωπα τα «γνωστά, ατάραχα, πιστά και δοκιμασμένα.» Εδώ και πάλι ο Καρατζάς βγαίνει εκτεθειμένος, καθότι «άπιστος».

Την ίδια χρονιά, δηλαδή το 1819 και αφού έληξε η επταετία, στην ηγεμονία της Βλαχίας διορίζεται ο Αλέξανδρος Σούτσος (Αλεκοβόδας) και όχι ο Μιχαήλ όπως κάποια στιγμή είχε υποστηρίξει ο πεθερός του και οι Ρώσοι. Ο Αλέξανδρος Σούτσος υπήρξε πρόσωπο με μεγάλη ισχύ στην Υψηλή Πύλη, διατελώντας πολλακίς ηγεμόνας της Μολδαβίας και της Βλαχίας, ενώ σύμφωνα με τον ρουμάνο ιστορικό Andrei Ţetea υπήρξε ο εμπνευστής του Κανουνναμέ.³⁰⁵ Σε επιστολές που απέστειλε αργότερα ο Αλέξανδρος Ν. Σούτσος προς τον Ιωάννη Καποδίστρια, φαίνεται ότι ο πρώτος γνώριζε ήδη από τον Ιούλιο του 1818 ότι επρόκειτο να διοριστεί ως ηγεμόνας σε μια από τις δύο ηγεμονίες.³⁰⁶ Η σιωπή του Καρατζά για τον Αλεκοβόδα μαρτυρεί ενοχή, καθώς το 1812 τόσο ο ίδιος όσο και εκείνοι που τον ήθελαν ηγεμόνα είχαν θέσει εκτός τον Αλέξανδρο Σούτσο.³⁰⁷ Είχε φτάσει το πλήρωμα του χρόνου για να κλείσουν οι παλιοί λογαριασμοί και να έρθει η ώρα της κάθαρσης για τον Αλεκοβόδα.

Όσο για την Πύλη φαινομενικά έμοιαζε να βγαίνει κερδισμένη, καθώς μέσα από αυτήν την εκλογή ήθελε να βάλει φρένο στις ρωσικές αξιώσεις και

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 573. Η υπόθεση αυτή βασίζεται σε μία αναφορά του γιου του Αλέξανδρου Σούτσου, Νικολάου, στα απομνημονεύματά του. Βλ. N. Soutzo, *Mémoires*, ό.π., σ. 35. Τον διορισμό του στην ηγεμονία της Βλαχίας, ο Ραγκαβής τον αποδίδει στην εύνοια του Καποδίστρια και στις πιέσεις που άσκησε ο τελευταίος στον ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη. *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 48-49.

³⁰⁶ РГАДА, ф. 3, оп. 1, д. 197, № 53, ф. ф. 5-6 об. Επίσης, ούτε ο Ραγκαβής αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του ως πιθανό διάδοχο του ηγεμονικού θρόνου της Βλαχίας τον Μιχαήλ.

³⁰⁷ Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεκοβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 238.

παρεμβολές, ύστερα και από το φιάσκο με τον Καρατζά. Σε αυτό βοήθησε και η απόφαση της Ρωσίας να μην αναμειχθεί στην διαδικασία της επιλογής των προσώπων.³⁰⁸ Τα πρόσωπα θεωρούνταν δοκιμασμένα και τις εγγυήσεις μπορούσε να τις δώσει ο Χαλέτ Εφέντη. Φυσικά ο Μιχαήλ Σούτσος δεν ήταν ούτε άβουλος, ούτε αμέτοχος των διεργασιών για την έκδοση του Κανουνναμέ. Η συμμετοχή του θεωρείται βέβαιη.³⁰⁹ Όπως βέβαιο είναι ότι βγήκε κερδισμένος, αλλά όχι στο βαθμό που του καταμαρτύρησαν. Χάρης τον Κανουνναμέ ασφάλισε τον διορισμό του στο επόμενο αξίωμα, εκείνο του Ηγεμόνα, τον Ιούνιο του ίδιου έτος. Ήταν το φυσικό επακόλουθο, άσχετα αν οι ενέργειες υπέκρυπταν κάποτε δόλο.

³⁰⁸ VPR, τ. 10, ό.π., αρ. 69, Στρόγγανωφ-Κωνσταντινούπολη προς Νέσσελροντ-Αγία Πετρούπολη, 16/18 Φεβρουαρίου 1818.

³⁰⁹ Β. Σφυρόερας, «Ο Κανουνναμές του 1819...», ό.π., σ. 574· Γ. Θεοδορίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 129· Π. Σούτσος, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 35. Ο Λεωνίδας Μοίρας αναφέρει πως «ο Μιχαήλ Σούτσος ήταν αυτός που είχε εισηγηθεί με μία πραγματεία του στον σουλτάνο την εκ των προτέρων υπόδειξη υποψηφίων ανάμεσα στους Φαναριώτες για την κατάληψη σημαντικών διοικητικών θέσεων, όπως αυτή του βοεβόδα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τα αξιώματα του δραγουμάνου (μέγας διερμηνέας) της Πύλης και του δραγουμάνου του στόλου. *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των οθωμανών*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2020, σ. 62.

Μέρος Γ'

Η διακυβέρνηση στην Μολδαβία και η «ασυνήθιστη πολιτική συγκυρία». (1819-1822)

Κεφάλαιο Πέμπτο: Ο δύσκολος δρόμος για το Ιάσιο

1. Το ευτυχές γεγονός και το λαμπερό περιτόλιγμα

Οι συνεννοήσεις για τον διορισμό του Σούτσου ως ηγεμόνα της Μολδαβίας έγιναν κεκλεισμένων των θυρών. Σύμφωνα με οθωμανικό αυτοκρατορικό διάταγμα, ο διορισμός ήταν προσυμφωνημένος, αλλά όχι με στόχο να γίνει νωρίτερα από την λήξη της επταετούς θητείας του Καλλιμάχη.³¹⁰ Μέχρι την ανακοίνωσή του όμως η υπόθεση έπρεπε να παραμείνει κρυφή, πιθανόν για να μην υπάρξουν επιπλοκές που θα ακύρωναν τον διορισμό. Διότι κατά πληροφορία του Γκόρντον, την άνοδο του Μιχαήλ δεν την έβλεπε με καλό μάτι ούτε το Διβάνι, παρά μόνο ο Χαλέτ Εφέντη και φυσικά ο σουλτάνος, που του είχε τυφλή εμπιστοσύνη.³¹¹

Στο αναμεταξύ και μέχρι να έρθει η ώρα της επίσημης ανακοίνωσης είχαν καταβληθεί τα απαραίτητα δοσίματα στους Οθωμανούς και μια διόλου ευκαταφρόνητη προσφορά στον ρώσο πρεσβευτή, Στρόγγανωφ, συνεχίζοντας επάξια την παράδοση της οικογένειας, που την ήθελε να προσφέρει ασυνήθιστα μεγάλα για την εποχή ποσά, με στόχο την κατάκτηση του επιδιωκόμενου αξιώματος.³¹² Βέβαια το να πεισθεί ο Στρόγγανωφ δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση.

Σύμφωνα με μια αρκετά μεταγενέστερη επιστολή του Καρατζά προς το Μαυροκορδάτο στις 13 Δεκεμβρίου του 1826, οι αντιστάσεις του Ρώσου πρεσβευτή κάμφθηκαν διά πλαγίων οδών, έπειτα από την μεσολάβηση της «κοντέσσας του Στρουγκανώφ, [καθώς] έλαβε παρ' αξίαν του την ηγεμονία της Μολδαβίας, με προσφοράν ιδίως προς αυτήν χιλίων πουγγίων, όπερ με ωμολόγησε μόνος του, καθότι ο Στρουγκανώφ κατ' ουδένα τρόπο δεν ενέδιδε

³¹⁰ ΒΟΑ/ΗΗ 1147/45564.

³¹¹ Θ. Γόρδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Α', ό.π., σ. 279.

³¹² Για την προσφορά στον Στρόγγανωφ βλ. J. Filitti, *Role diplomatique de Phanariotes*, ό.π., σ. 201-202· Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία της ελληνικής ιστορίας*, τ. Δ', τχ. ΙΙ, ό.π., σ. 244. Για την υψηλά δοσίματα της οικογένειας Σούτσου βλ. Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 229· Αθ. Κορνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωσιν*, ό.π., σ. 635.

και ο Χαλέτης δεν ετολμούσε να τον κάμη τότε άνευ της συναινέσεώς του, τη δυνάμει των χιλίων πουγγίων τον έπεισε δια της κοντέσσαι, προσφέρων και εις αυτόν άλλα 500 πουγγεία.»³¹³ Πιθανόν εδώ ο Καρατζάς να αναφέρεται στην κόμισσα του Εγκά (κατόπιν δεύτερη σύζυγο του Στρόγγανωφ) για τη διαμεσολάβηση της οποίας λίγο έλειψε να δημιουργηθεί παρεξήγηση ανάμεσα στον Σούτσο και τον ρώσο πρέσβη.

Η αυθεντία τελικά πραγματοποιείται στις 26 Ιουνίου του 1819 και υπό κανονικές συνθήκες είχε διασφαλισει επτά χρόνια στο θρόνο της Μολδαβίας, δηλαδή μέχρι και το 1826.³¹⁴ Μάλιστα, ο σουλτάνος θα του χαρίσει ένα οθωμανικό σπαθί, το οποίο θα αποτελέσει πολύ αργότερα μέρος της στολής του γιου του Ιωάννη, όταν εκείνος διοριστεί διπλωματικός αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην Αγία Πετρούπολη.

Βλαχία και Μολδαβία (μαζί με Βεσσαραβία). Λεπτομέρεια από το χάρτη του John Cary, "A New Map of Turkey in Europe", Λονδίνο 1801.

³¹³ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Δ', τχ. Ι', Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1959, τχ. ΙΙ, ό.π. · *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1961, σ. 244.

³¹⁴ ΒΟΑ/ΗΗ 1147/45564, 45685. Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος αναφέρει ως ημερομηνία την 13^η Ιουνίου. Σκ. Βυζάντιος, *Η Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. Β', σ. 13, υποσ. 1.

Έπειτα από τον διορισμό ακολουθούσε η καθιερωμένη «τζερεμόνια»³¹⁵(:cérémonie). Η εθιμοτυπία ήταν διπλή· οθωμανική και χριστιανική και καθεμιά είχε τους δικούς της ιδιαίτερους συμβολισμούς. Σύμφωνα με τους κανόνες της οθωμανικής εθιμοτυπίας, ο Μιχαήλ έπρεπε να παρουσιαστεί ενώπιον του Μεγάλου Βεζίρη, προκειμένου να δώσει τη νενομισμένη διαβεβαίωση πως θα εκτελεί σωστά και πιστά τα καθήκοντά του. Η διαδικασία αυτή ακολουθούσε, με κάποιες μικρές παραλλαγές, το τυπικό τους διορισμού ενός Οθωμανού αξιωματούχου.

Στη συνέχεια, ο Μιχαήλ δίνει τη διαβεβαίωση ενώπιον του Θεού και των ομοεθνών του. Εδώ οι συμβολισμοί είναι σαφώς πιο έντονοι, καθότι έντονες είναι οι βυζαντινές επιρροές, που διατρέχουν όλο το τυπικό της τελετής αυτής, καθώς και της τελετής της ενθρονίσεως αργότερα.³¹⁶

Αφού ο νέος ηγεμόνας ενδυθεί το καφτάνι από τον μεγάλο βεζίρη, πορεύεται προς το Πατριαρχείο, όπου θα διεξαχθεί μια θρησκευτική τελετή προεξάρχοντος του Πατριάρχη. Η τελετή αυτή προσιδίαζε στην τελετή στέψης των αυτοκρατόρων. Μπορούμε να φανταστούμε με πόση μεγαλοπρέπεια έκανε την είσοδό του στο ναό ο Μιχαήλ, τον κόσμο να τον επευφημεί, τους άρχοντες σε περίοπτες θέσεις και τους αρχιερείς να πλαισιώνουν τον Πατριάρχη.

Κατά τη διάρκεια της τελετής αναβιώνουν στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης που εξακολουθούν να υφίστανται και στη συνέχεια, μέσα από την οικειοποίηση βασιλικών τίτλων, τα πολυχρόνια, οι προσπάθειες να εντοπιστούν δεσμοί αίματος με τις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου,

³¹⁵ Όρο που μεταχειρίζεται ο Κοδρικάς για να δηλώσει επίσημες τελετές. *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 228.

³¹⁶ Μετά τις ειδικές και συμβολικές τελετές, ακολουθούσαν άλλες εθιμοτυπικές συναντήσεις με τους διπλωματικούς αντιπροσώπους άλλων κρατών και ενημερώσεις για την κατάσταση στις ηγεμονίες. Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 303. Στην βιβλιογραφία υπάρχουν άφθονες αναλυτικές περιγραφές των τελετών που έπονταν του διορισμού των ηγεμόνων. Ενδεικτικά βλ. Α. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 66-67· Μ. D. Sturdza, *Grandes Familles*, ό.π., σ. 139· Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωση*, ό.π., σ. 781· Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 49 κ.εξ.· Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της πάλαι Δακίας*, ό.π., τ. Γ', σ. 426 κ.εξ.· Ch. Philliou, "Communities on the verge", ό.π., σ. 162-164· Θ. Μπλανκάρ, *Ο οίκος των Μαυρογένη, Συμπληρωματικό Δοκίμιο στη Σύγχρονη Ιστορία της Ελλάδος, της Τουρκίας και της Ρουμανίας. Συνοδευόμενο από Πορτρέτα, Πανομοιότυπα, Χάρτες κ.λπ.*, μετάφρ. Δ. Αδαμοπούλου, Α. Cholou, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ», 2006, σ. 124 κ.εξ.

τη διερμηνεία «της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας, υπό τις συνθήκες της οθωμανικής κατάκτησης».³¹⁷ Όλα αυτά αποτελούν συστατικά στοιχεία της «*Idée impériale*», που εκόντες άκοντες υιοθέτησαν οι Φαναριώτες.³¹⁸

Όλα αυτά στην Κωνσταντινούπολη, γιατί οι «τζερεμόνιες» θα συνεχιστούν και στο Ιάσιο. Στο αναμεταξύ έπρεπε ο Μιχαήλ να φροντίσει πολλές εκκρεμότητες πριν αναχωρήσει. Εάν η είσοδος του στο Ιάσιο πραγματοποιήθηκε, σύμφωνα με τον Δημήτριο Γοβδελά, στις 19 Οκτωβρίου του 1819, τότε η αναχώρηση από την Κωνσταντινούπολη πρέπει να έλαβε χώρα γύρω στα τέλη Αυγούστου.³¹⁹ Πριν την αναχώρηση προηγήθηκαν πυρετώδεις ετοιμασίες για την μεταφορά της οικοσκευής και την προετοιμασία του ταξιδιού. Επίσης, έπρεπε να επιλέξει ποια πρόσωπα θα έπαιρνε μαζί του και ποια θα άφηγε πίσω. Πίσω, λοιπόν, έμειναν οι καπουκεχαγιάδες του. Ο αδελφός του Νικόλαος Σούτσος και ο Ιωάννης Σχινάς, οι οποίοι διέμεναν στο ανάκτορο του Μιχαήλ «εις το Καλενδέριον [...] κειμένω εντός των παραδείσων της Σεμιράμιδος».³²⁰ Και οι δυο μέλη του στενού οικογενειακού πυρήνα.

Λειπομέρειες για την διαδρομή του προς το Ιάσιο δεν βρέθηκαν. Πιθανόν η συνοδεία του να ακολούθησε την ίδια διαδρομή, που ακολούθησαν

³¹⁷ E. Hurmuzaki, *Documente Privitoare la Istoria Românilor, 1518-1780*, Suppl. I, v. 1 (1518-1780), Bucuresci, 1886, σ. 474 · Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 39.

³¹⁸ Χ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821» στο *Ρωμιοί στην Υψηλή Πύλη, Τρίτη Επιστημονική Ημερίδα, Πρακτικά, Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2001*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, 2002, σ. 28.

³¹⁹ Το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη για τις Ηγεμονίες διαρκούσε περίπου ένα μήνα, αν κρίνουμε από εκείνο του Ιωάννη Καρατζά. Αυτό ήταν άλλωστε χρονικό περιθώριο που δικαιωματικά παραχωρούνταν από την Υψηλή Πύλη στους Ηγεμόνες για να φτάσουν στον προορισμό τους. Βλ. Δ. Φωτεινός, *Ιστορία της Πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδαβίας*, τ. Β', Βιέννη, 1818, σ. 559-560 · *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 120 · Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Πραγματεία περί των Ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, των εκ Κωνσταντινουπόλεως γνωστών υπό το όνομα Φαναριώται ή Έκθεσις περί της επικινδύνου παραδοχής αυτών εις την κοβέρνησιν της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αθήνα, 1855, σ. 42-44. Μπορούσε όμως να διαρκέσει πολύ περισσότερο εξαιτίας διαφόρων συγκυριών. Βλ. Π. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 45-65. Για την περιγραφή της τελετής άφιξης και καθημερινότητας των ηγεμόνων βλ. Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Πραγματεία περί των Ηγεμόνων*, ό.π., σ. 42-49 · A. Negresco – Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 66-67, 72-73 · N. Soutzo, *Mémoires du prince Nicolas Soutzo*, ό.π., σ. 95 κ.εξ. · M.D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 139-146 · Π. Γιαννόπουλου-Ηπειρώτου, *Οι Φαναριώται*, Αθήνα, 1929, σ. 41-49.

³²⁰ Π. Σούτσος, «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 42. Εδώ επικρατεί σύγχυση στις πηγές για ποιον Σχινά πρόκειται. Ο Παναγιώτης Σούτσος στον επιτάφιο λόγο του (σ. 42) αναφέρει ως επίτροπο τον Μιχαήλ Σχινά, κατοπινό Υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας. Παρακάτω όμως κάνει λόγο για τον Ιωάννη Σχινά, που σε άλλες βιβλιογραφικές πηγές εμφανίζεται με την ίδια ιδιότητα, δηλαδή του Καπουκεχαγιά. Βλ. www.ghika.net.

οι ηγεμόνες της Βλαχίας από την Κωνσταντινούπολη στο Βουκουρέστι, όπως αυτή μνημονεύεται από τον Ραγκαβή και τον Κοδρικά, εάν φυσικά ταξίδεψε διά ξηράς.³²¹ Εκείνο όμως που προκαλεί εντύπωση είναι η ακολουθία του νέου ηγεμόνα, η οποία αριθμούσε 1500 άτομα · αριθμό ασυνήθιστα μεγάλο.³²² Κατά κανόνα επρόκειτο για συγγενικά και φιλικά πρόσωπα των ηγεμόνων, που έχαιραν της εμπιστοσύνης του και που θα αναλάμβαναν αξιώματα της ηγεμονικής αυλής, ως ποστέλνικοι, σπαθάριοι, κόμισοι, γραμματείς κτλ.³²³

³²¹ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 57-63 · Π. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 44 κ.εξ · Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Πραγματεία περί των Ηγεμόνων*, ό.π., σ. 43-44.

³²² Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και πολιτική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Γ2, Αθήνα, 1985, 514 · L. Dupré, *Voyage à Athènes*, ό.π., σ. 50. Στο ταξίδι για το Ιάσιο, ακολούθησε τον Μιχαήλ Σούτσο και ο Γάλλος ζωγράφος Louis Dupré, ο οποίος αποτύπωσε στιγμιότυπα του ταξιδιού, καθώς και τον ίδιο τον ηγεμόνα.

³²³ Π. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, ό.π., σ. 65, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', ό.π., σ. 120 · Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τ. ΙΒ', Βιέννη, 1832, σ. 534, Θ. Μπλανκάρ, *Ο Οίκος των Μαυρογένη*, ό.π., σ. 141-142. Μια αυθεντία ποτέ δεν αφορά την οικογένεια του ηγεμόνα, αλλά πλήθος οικογενειών που είναι συσπειρωμένες γύρω από τον αξιωματούχο. Ενδεικτικό παράδειγμα, η αναφορά του Μιχαήλ Μάνου σε επιστολή του στον Ναπολέοντα Βοναπάρτη, πως μετά την κατατόμηση του Μ. Διερμηνέα, Αλ. Μ. Σούτσου, επηρεάστηκαν, οικονομικά και πολιτικά, 200 οικογένειες. Ε. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Supl. I, τ. 2 (1781-1814), σ. 498.

Η κατασκήνωση του πρίγκιπα της Μολδαβίας, Μιχαήλ Σούτσου όπως αποτυπώθηκε από τον Louis Dupré (στο πρώνο πλάνο, πρώτος από δεξιά).

Φυσικά, ο διορισμός τους σε κάποιο από αυτά τα αξιώματα γινόταν έναντι αμοιβής και η διαδικασία αυτή προσέφερε σημαντικές οικονομικές απολαβές στον εκάστοτε ηγεμόνα.³²⁴ Από μια άποψη, όσο περισσότερα τα άτομα της αυλής τόσο μεγαλύτερο το οικονομικό όφελος. Από την άλλη όμως πλευρά, όλο αυτό το πλήθος αυλικών έπρεπε να συντηρηθεί οικονομικά. Και από την στιγμή που η αφοσίωση στον ηγεμόνα υπακούει, με έναν τρόπο, σε αυτό που θα λέγαμε σήμερα κανόνες της αγοράς, τείνει να βρίσκεται υπό συνεχή διαπραγματεύση. Με απλά λόγια, από τη στιγμή που η αφοσίωση είναι εξαγοράσιμη, είναι και επισφαλής, κάτι που θα φανεί πολύ καλύτερα, και διαχρονικά πάντα, σε καιρούς κρίσης.

Αυτά, μολονότι υπάρχουν ή θα έπρεπε να υπάρχουν πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού αυτού που ασκεί την εξουσία, εν προκειμένω του Μιχαήλ, είναι κάτι που στην αρχή ουδέποτε τους δίνεται η πρέπουσα σημασία. Άλλες μέριμνες, κυρίως διοικητικές, απορροφούν την προσοχή του ηγεμόνα, ο οποίος έμπλεος ενθουσιασμού ξεκινά την αυθεντία του. Η υποδοχή και εγκατάσταση του ηγεμόνα, τείνει να είναι το ίδιο μεγαλοπρεπής όσο και η αναχώρησή του από την Κωνσταντινούπολη. Στο Ιάσιο αυτή τη φορά, θα ακολουθήσουν συναντήσεις, προσφωνήσεις, απονομές αξιωμάτων, υποσχέσεις αφοσίωσης και τα τοιαύτα· όλα επιστρατεύονται για να εγγυηθούν μια ομαλή διακυβέρνηση ή και «την σιωπή γύρω από τον θρόνο»³²⁵. «Μάταια πράγματα» όπως θα φανεί στην συνέχεια.

³²⁴ R. Florescu, "The Phanariot Regime in the Danubian Principalities", ό.π., σ. 303. Για μια επισκόπηση των δικαιοπρακτικών διαδικασιών βλ. S. Bacalov, *ELITA, social-politică și economic BASARABIEI, sec. XIX-începutul sec. XX*, Chișinău: Academis de Științe a Moldovei Institutul de Istorie, 2014. Για το ύψος των απολαβών από την πώληση των αξιωμάτων της ηγεμονικής αυλής βλ. ενδεικτικά Α. Oșetea, "La desegregation du régime phanariote" στο *Symposium: L'Époque Phanariote, 21-25 octobre 1970*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 433-434 · Α. Pippidi, "Jean Caradja et ses amis de Genève", ό.π., σ. 188.

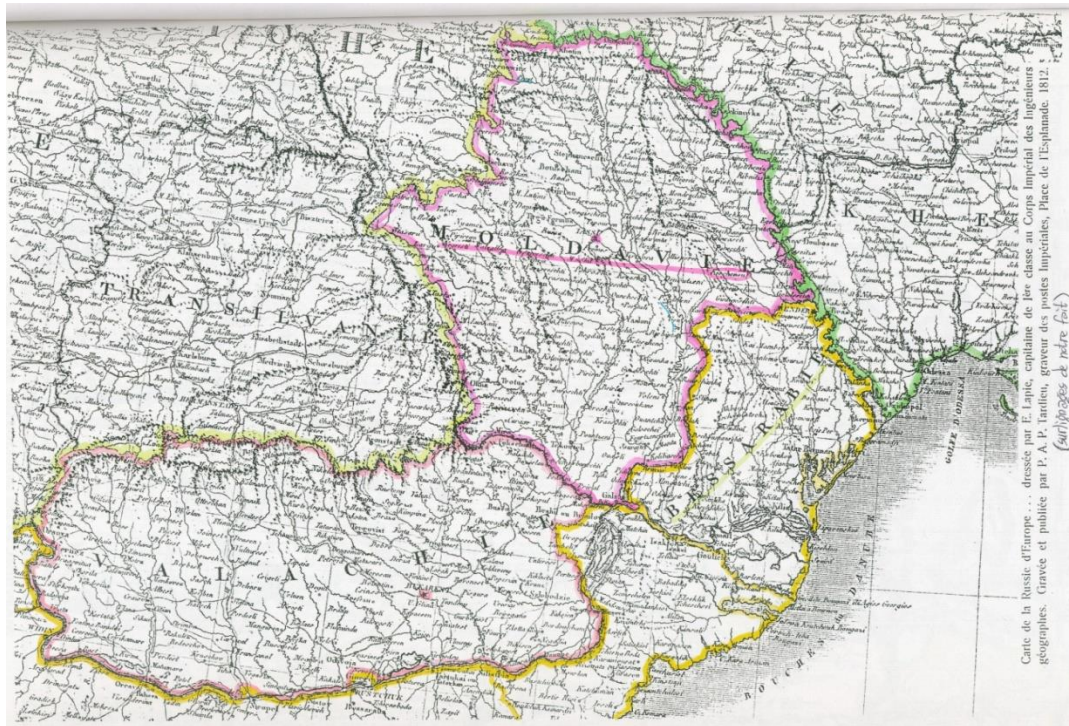
³²⁵ Παράφραση της φράσης του Σαιν Ζυστ «γύρω από τους θρόνους βασιλεύει η σιωπή!». Α. Ελεφάντης, *Τρία δοκίμια*, ό.π., σ. 27.

2. Όψεις της διακυβέρνησης της Μολδαβίας επί των ημερών του Μιχάλβοδα: η απότομη προσγείωση στην πραγματικότητα

Αφού τελειώσουν οι «τζερεμόνιες» και σβήσουν τα φώτα, ο Μιχαήλ θα προσγειωθεί στην πραγματικότητα. Η κατάσταση με την οποία ήρθε αντιμέτωπος στην Μολδαβία ήταν ιδιαίτερος δύσκολη και άγγιζε όλους τους τομείς μιας διακυβέρνησης. Με άλλα λόγια, ανακάλυψε τα ανακαλυφθέντα. Οι ηγεμονίες και ειδικά η Μολδαβία, που κατά κοινή ομολογία ήταν φτωχότερη από εισοδήματα σε σχέση με την Βλαχία, ειδικά μετά την παραχώρηση του ανατολικού μισού της ηγεμονίας στην Ρωσία το 1812, είχαν υποστεί μακροχρόνια οικονομική αφαιμάξη. Επιδρομές Οθωμανών αγιάνηδων, κυρίως στη Βλαχία, κακή δημοσιονομική διαχείριση από τους προκατόχους και τους βογιάρους είναι μερικές μόνο από τις όψεις, που επηρέαζαν αρνητικά την δημοσιονομική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Μιχαήλ, η διακυβέρνηση του άμεσου προκατόχου του, Σκαρλάτου Καλλιμάχη, σε συνδυασμό με τις καταχρηστικές ενέργειες των βογιάρων είχαν φέρει την Μολδαβία σε δεινή δημοσιονομική κατάσταση, ενώ παράλληλα η δυσαρέσκεια του μολδαβικού λαού δημιουργούσε μια ζοφερή πραγματικότητα.³²⁶

³²⁶ Βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 1, σ. 46/368, Σούτσοι-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, 17 Νοεμ. 1820. ΑΣΚ, φ. 1, σ. 46/368, Σούτσοι-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, «Υπόμνημα για την παρούσα οικονομική κατάσταση της Ηγεμονίας της Μολδαβίας». Πρβλ. ΡΓΒΙΑ, φ.14057, σπ. 11/182, σβ. 6, δ. 18, χ. 1, π. 32-41· Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Δ', τχ. ΙΙ, ό.π., σ. 112-114. (Η παραπομπή στο ρωσικό αρχείο προέρχεται από το βιβλίο της Oksana Kiyanskaya, *Пестель*, Москва: Молодая Гвардия, 2005.). Για την οικονομική πολιτική των Φαναριωτών διαχρονικά στις ηγεμονίες και τις δυσκολίες ενδεικτικά βλ. E. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Suppl. I, том. 1, σ. 594-595, 705-706· T. Ionescu-Nișcov, "L'Époque phanariote dans l' historiographie roumaine et étrangère" στο Symposium, *L'Époque Phanariote*, 21-25 Octobre 1970, À la Mémoire de Cléobule Tsourkas, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 145-157. Πρβλ. Κ. Κούμας, *Ιστορίες*, ό.π., τ. ΙΒ', σ. 535· Χ. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», ό.π., σ. 43-44· C. Çiftçi, "Bâb-ı Âlî'nin Avrupalı Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)", ό.π., σ. 30· R. Florescu, "The Fanariot Regime in the Danubian Principalities", ό.π., σ. 301-302· V. Georgescu, *Mémoires et Projets de Réforme dans les principautés Roumaines, 1769-1830, Répertoire et Textes Inédits*, Bucarest, 1970.

Πάντως ο ίδιος δεν έδωσε λύσεις στα προβλήματα. Ούτε όμως είχε μάθει από τα λάθη του παρελθόντος, καθώς έπειτα από προτροπή του πατέρα του αύξησε την φορολογία.³²⁷ Ακολούθησε δηλαδή την πεπατημένη οδό, ώστε η προϊούσα δυσαρέσκεια των Μολδαβών να γίνει ακόμα πιο έντονη. Ωστόσο, η αύξηση ήταν αναμενόμενη, και πώς να μην είναι, αφού τα χρέη από τα δόσιμα του διορισμού έπρεπε να καλυφθούν και μάλιστα σύντομα. Ενώ έπρεπε ταυτόχρονα να βρει πόρους για να ικανοποιήσει τη ροπή του προς την πολυτέλεια, χωρίς παράλληλα να αμελήσει και το κομπόδεμά του.³²⁸

Με ροζ χρώμα η ηγεμονία της Μολδαβίας και με κίτρινο η Βεσσαραβία, το 1812, πριν από την προσάρτησή της στην ρωσική επικράτεια και την επέκταση του ονόματος «Βεσσαραβία» σε ολόκληρη την ανατολική Μολδαβία. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Bessarabie>

Η δυσαρέσκεια των Μολδαβών ήταν ένα μόνο αγκάθι. Το άλλο ήταν ο ρώσος πρεσβευτής και με μια έννοια ευρύτερη, η Ρωσία. Οι επαφές του Μιχαήλ με την Ρωσία ξεκίνησαν πριν αναχωρήσει για το Ιάσιο. Και πώς να γίνει

³²⁷ A. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 44, 86.

³²⁸ Για το ύψος των οικονομικών απολαβών ενός ηγεμόνα βλ. E. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Suppl. I, τ. 1, 594, E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Supplement I, v. 3, Bucuresci, 1889, σ. 387 · A. Oțetea, "Un cartel Fanariot pentru exploatarea, Țărilor române", *Studii*, 3, 1959, σ. 120.

διαφορετικά; Ήταν στα καθήκοντά του να έρθει σε συνεννόηση με την ρωσική αυλή διά του διπλωματικού της αντιπροσώπου στην Κωνσταντινούπολη. Οι πληγές του παρελθόντος έπρεπε να κλείσουν.

Η πρώτη επιστολή στέλνεται στον Στρόγγανωφ στις 16 Ιουνίου του 1819, ενώ ανεπίσημα πρέπει να έχουν προηγηθεί και άλλες επιστολές πριν ακόμη ανακοινωθεί ο διορισμός.³²⁹ Μολονότι η σκιά του «Επεισοδίου Καρατζά» είναι ακόμη βαριά, οι απαραίτητες διαβεβαιώσεις θα γίνουν και από τις δυο πλευρές, όχι όμως χωρίς καθυστέρηση από την ρωσική. Θα περάσουν έξι μήνες μέχρι να πειστεί ο Στρόγγανωφ από τις υποσχέσεις του Σούτσο για να πει το πολυπόθητο «ναι» και να ξεκινήσει η μεταξύ τους συνεργασία.³³⁰ Στο αναμεταξύ θα του ψήσει το ψάρι στα χείλι.

Η αλληλογραφία που διασώζεται δεν επιτρέπει να καθορίσουμε ή έστω να υποθέσουμε τι είναι εκείνο με το οποίο ο ρώσος πρέσβης έχει στο χέρι τον Σούτσο, καθότι ο τελευταίος φρόντισε για την υστεροφημία του διασώζοντας ό,τι δεν τον εξέθετε. Τα κενά και οι σιωπές είναι συστηματικές, ενώ η κρυπτική γλώσσα χρησιμοποιήθηκε εσκεμμένα, ακριβώς για να μην φανεί το ένοχο μυστικό. Πάντως η επιμονή του Σούτσο να θαφτεί εδώ και τώρα το ζήτημα, χωρίς περαιτέρω διερεύνηση μαρτυρεί πως όντως υπήρχαν στοιχεία, που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τον ενέπλεκαν στην υπόθεση Καρατζά.³³¹ Το ευτύχημα ήταν πως ούτε η Ρωσία ήθελε να δώσει συνέχεια.³³²

³²⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ. 46/368, Γριγκόρι Στρόγγανωφ - Μπουγιούκ Ντερέ προς Μιχαήλ Σούτσο [χ.τ], 16 Ιουνίου 1819. Ο Αλέξανδρος Σούτσος είχε βολιδοσκοπήσει τον Καποδίστρια για τις διαθέσεις και την προστασία της Ρωσίας πριν ακόμη αναλάβει την Βλαχία. ΡΓΑДА, φ.3, οπ.1, д.197, л. 2-6 об. Πρβλ. Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, 99-101.

³³⁰ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ1, σ. 46/368, Σούτσος-Μπουργκάς (Bourgage) προς Στρόγγανωφ [χ.τ], 29 Αυγ. 1819, ΑΣΚ, φ1, σ. 46/368, Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ προς Σούτσο-Ιάσιο, 27 Δεκ. 1819.

^{331 331} Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ. 46/368, Στρόγγανωφ-[Μπουγιούκ Ντερέ] προς Σούτσο-[χ.τ], 29 Ιουλίου 1819.

³³² «Δεν επανέρχομαι καθόλου, Πρίγκιπά μου, στα ευγενή και μεγαλόψυχα κίνητρα τα οποία κατηύθυναν την πορεία της Αυτοκρατορικής Αυλής σε όλες τις περιστάσεις του διορισμού σας. Εσείς τα γνωρίζετε καλύτερα από τον καθένα. Γνωρίζετε αυτό που θα μπορούσε να γίνει και αυτό που έγινε. Το μόνο τμήμα που επιβλήθηκε, είναι μια θετική υπόσχεση της Υψηλότητός Σας, να διαφυλάξετε την τήρηση των προνομίων της Μολδαβίας και της ευημερίας του λαού. Αυτή η υπόσχεση δεν σας στοίχισε, αναμφίβολα, στις πατρικές προδιαθέσεις σας». Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ. 46/368, Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ προς Σούτσο-[χ.τ], 28 Αυγ./9 Σεπτ. 1819.

Η αποσιώπηση του ζητήματος από την Ρωσία δεν θα γίνει όμως χωρίς ανταλλάγματα. Ο νέος ηγεμόνας καλείται να υπηρετήσει τα συμφέροντά της και να αποδείξει την αφοσίωσή του, κάποτε και μέσα από εκδουλεύσεις. Καταλαγιάσματα της Πύλης σε ό,τι αφορά την Ρωσία, ακόμα και ευνοϊκή ρύθμιση νομικών ζητημάτων για πρόσωπα που υποδεικνύει ο Στρόγγανωφ και πλείστα άλλα. Περιττό να πούμε πως η μη συμμόρφωση συνεπάγεται κυρώσεις ή αντίποινα.³³³

Αφού λοιπόν η αφοσίωση του Σούτσου στην Ρωσία φανεί και στην πράξη και αφού επιβεβαιώσει στο αναμεταξύ ο Καποδίστριας ότι η Ρωσία είναι πρόθυμη να θέσει υπό την προστασία της τον νέο ηγεμόνα, οι άμυνες του Σούτσου θα χαλαρώσουν και θα ξεκινήσει να μεταφέρει απόρρητες πληροφορίες στον ρώσο πρέσβη μέσω μυστικής αλληλογραφίας.³³⁴

Όσον αφορά ζητήματα πιο πρακτικά, που αφορούν το διοικητικό και οικονομικό σύστημα της Μολδαβίας επί των ημερών του Μιχάλβονα, ξεχωρίζουν δύο, και έχουν να κάνουν με τον τρόπο διαχείρισης οικονομικών και εμπορικών υποθέσεων. Συχνά δίνεται η εντύπωση από την βιβλιογραφία ότι οι Φαναριώτες απολάμβαναν μια απεριόριστη αυτονομία, καθότι βρίσκονταν μακριά από το οθωμανικό κέντρο. Στην πραγματικότητα όμως όχι μόνο δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο αλλά επί πλέον οι κινήσεις τους ποδηγετούνται από τους ρώσους.

Τα στοιχεία για τον οικονομικό καθεστώς των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών στις αρχές του 19^{ου} αιώνα είναι λιγοστά. Καθώς είναι μια μορφή αποικίας με χαρακτηριστικά ημι-αυτόνομου κράτους, όσοι δραστηριοποιούνταν οικονομικά στην περιοχή αυτή μπορούσαν εύκολα να συσσωρεύσουν ιδιωτικό πλούτο. Ήδη από νωρίς και έπειτα από συνεννόηση

³³³ Ι. Φλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ 272-273. Σχετικά με δικαστική διαμάχη ενδεικτικά είναι τα παρακάτω λόγια του Στρόγγανωφ: «Αυτή είναι η αρχή των αποδείξεων που καλείστε, Πρίγκιπά μου, να επιδείξετε προθέσεις τόσο αξιέπαινες, τις οποίες μου έχετε εκδηλώσει». Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ.46/368, Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ προς Σούτσο-Ιάσιο, 15 Ιαν. 1820. Επανελημμένα τους απασχόλησε η υπόθεση Wrantza, που αφορούσε την διαμάχη μεταξύ της οικογένειας Υψηλάντη και γηγενών καλλιτεργητών. ΑΣΚ, φ. 1, αρ. 46/368, 370-373, 397-398.

³³⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ 46/368, Σούτσος-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, 3 Ιουν. 1820, Άκρως Απόρρητο.

και συνεργασία με τον ρώσο πρεσβευτή, έγινε μια εντατική προσπάθεια για την εφαρμογή της πλειοδοσίας, ως μιας αξιοκρατικής και αδιάβλητης μεθόδου για την προμήθεια ειδών.³³⁵ Το μέτρο δεν ήταν ευρέως δοκιμασμένο στις ηγεμονίες και επρόκειτο να εφαρμοστεί για την προμήθεια προβάτων. Στόχος ήταν μέσα από αυτό να προωθηθεί η κοινωνική και οικονομική ευημερία του молδαβικού λαού. Από την αλληλογραφία που διεσώθη είναι αδύνατο να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των εργασιών, αλλά καθότι επρόκειτο για νέο μέτρο, οι διαταγμοί και οι αντιστάσεις από τους βογιάρους και από όσους πλήττονταν από την εφαρμογή του, πρέπει να θεωρούνται δεδομένες.

Ηγεμονική Σφραγίδα του Μιχαήλ Σούτσου, 1820, Doc. Ist.XIV/104, B.A.R

Το άλλο πρακτικό ζήτημα αφορά την διεξαγωγή του εξωτερικού εμπορίου και των παραγώγων του. Ο Στρόγγανωφ ζήτησε από τον Σούτσο να του υποβάλλει γραπτώς την εισήγησή του. Ο Σούτσος την υπέβαλε με την μορφή Υπόμνηματος, όχι όμως χωρίς καθυστέρηση και όχι χωρίς αγωνία, αλλά πάντα με τις δέουσες υποσχέσεις.

«Η Εξοχότητά σας θα έχει χωρίς αμφιβολία λάβει με το τελευταίο ταχυδρομείο, το Υπόμνημα που είχα την τιμή να Της απευθύνω σχετικά με την κατάσταση των οικονομικών της Μολδαβίας. Είναι με ένα είδος ανησυχίας για το αποτέλεσμα, αλλά πάντα με το ίδιο αίσθημα εμπιστοσύνης, που με ευχαριστεί να θέτω στην Εξοχότητά σας, ότι αναμένω μια απάντηση από την οποία εξαρτάται στο μέλλον η ζωή η δική μου και της οικογένειάς μου. Αυτή η απαίτηση θα είναι ελπίζω η τελευταία αυτού του

³³⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ. 46/368, Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ προς Σούτσο- [χ.τ], 15 Απρ. 1820, Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ. 46/368, Σούτσος-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, «Επισκόπηση των μέσων για την ευημερία της Ηγεμονίας της Μολδαβίας».

είδους, η οποία πρόκειται να απευθύνω στην Εξοχήτά σας, και από τούδε και στο εξής, ευχαριστημένος από τη μοίρα μου, σιωπώ για οποιονδήποτε άλλο σκοπό προσωπικού συμφέροντος, και θα σταματήσω κάθε διάβημα τόσο επώδυνο για την καρδιά μου όσο είναι ενοχλητικό για εσάς.»³³⁶

Η αγωνία γνωρίζουμε από πού προέρχεται. Ένα μήνα πριν είχε μνηθεί στην Φιλική Εταιρεία. Το Υπόμνημα του Μιχαήλ επιβεβαιώνει την άποψη του Βασίλη Κρεμμυδά ότι υφίσταται από καιρό μια οικονομική κρίση που πλήττει και τις Ηγεμονίες και που αποτυπώνεται και στις οικονομικές δραστηριότητες.³³⁷ Αύξηση τιμών, σημαντικές διαφορές στην συναλλαγματική ισοτιμία μεταξύ τουρκικών πιάστρων και ολλανδικού δουκάτου, αύξηση φορολογίας για την κάλυψη των δαπανών του ηγεμόνα, μετακινήσεις ανθρώπων για εύρεση εργασίας ή μετανάστευση για την αντιμετώπιση των νέων οικονομικών δεδομένων, είναι μόνο μερικά από τα σημάδια αυτής της οικονομικής κρίσης.³³⁸ Όσο για τις προτάσεις του μολονότι απέσπασαν τον θαυμασμό του Στρόγγανωφ, τελικά θεωρήθηκαν μη συμβατές με τα συμφέροντα της Πύλης και άκαιρες. Συνεπώς τα περιθώρια κινήσεων για τους ηγεμόνες ήταν στενά και ελεγχόμενα. Οποιαδήποτε ενέργεια αφορούσε την επιβολή φόρων, την έγκριση δαπανών για λογαριασμό του ηγεμόνα ή τη ρύθμιση εμπορικών συναλλαγών υπαγόταν στην δικαιοδοσία και τον έλεγχο

³³⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ φ.1 σ. 46/368, Σούτσος-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, Δεκέμβριος 1820, Ακρως Απόρρητο. Για το Υπόμνημα, ΑΣΚ, φ.1 σ. 46/368, Σούτσος-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, «Υπόμνημα για την παρούσα οικονομική κατάσταση της Ηγεμονίας της Μολδαβίας», 17 Νοεμ. 1820. Στο Υπόμνημα ο Μιχαήλ αναφέρθηκε μεταξύ άλλων και στην ανάγκη για απελευθέρωση του εξαγωγικού εμπορίου, πρόταση που είχε την υποστήριξη του υπουργού των οικονομικών της Μολδαβίας, Νικόλαου Rosseti - Roznovanu. Ν. Καμαριανός, «Η συμβολή του ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου στην Φιλική Εταιρεία», *Νέα Εστία*, τ.76, τχ. 898, Αθήνα, 1964, σ. 1697. Για την εξουκείωση των Σούτσων με τα προτάγματα της πολιτικής οικονομίας βλ. Γρ. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της *Πολιτικής Οικονομίας* του J. B. Say» στο *Η Επανάσταση του 1821, Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, ανάτυπο, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων» αρ. 9, 1994.

³³⁷ Β. Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 6, 1977, σ. 23 κ.εξ. · Β. Κρεμμυδάς, «Προεπαναστατικές Πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων*, 24(2), σ. 71. Για τις «δυσκολίες της προσέγγισης του Κρεμμυδά βλ. Ν. Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα» στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Εκδόσεις Κέδρος, 2009, σ. 233-240.

³³⁸ V. Georgescu, *Mémoires*, ό.π., σ. 83-90.

του Ρώσου πρεσβευτή και των κατά τόπους προξένων, οι οποίοι κάποτε παίζουν πολύ μεγαλύτερο ρόλο από τον πρέσβη.³³⁹ Διόλου τυχαίο λοιπόν που ο Μιχαήλ φρόντισε από την αρχή να τους καλοπιάσει, να τους διευκολύνει και να τους πάρει με τον μέρος του, οικοδομώντας σχέσεις «φιλίας».³⁴⁰ Κάπως έτσι καταφέρνει να κάμψει τις αντιστάσεις τους και οι πρόξενοι συχνά, αλλά όχι πάντα, να κάνουν τα στραβά μάτια.

Μια ακόμα όψη της διακυβέρνησης του Μιχαήλ ήταν η επικοινωνία διά αλληλογραφίας με τις ευρωπαϊκές Αυλές. Πρόκειται δηλαδή για μια οιονεί διπλωματική αλληλογραφία, με τους ηγεμόνες σε ρόλο πρεσβευτών με τις ευλογίες της Πύλης.³⁴¹ Με εξαίρεση την ρωσική Αυλή, που η επικοινωνία είναι ταυτόχρονα και απόρρητη, η αλληλογραφία με τα υπόλοιπα κράτη και κυρίως με την Αυστρία είναι εθιμοτυπική και υπηρεσιακή, ενώ έχει καθαρά πληροφοριακό χαρακτήρα. Γνωρίζουμε επίσης πως επιστολογράφος των αυστριακών είναι ο Φρειδερίκος Γκεντς, που τον πληροφορεί για τα τεκταινόμενα ανά τον κόσμο, φυσικά με το αζημίωτο.

Ποιο είναι το όφελος των ηγεμόνων από αυτές τις γραπτές συνομιλίες είναι εύκολο να το αντιληφθούμε. Βρίσκονται σε ένα σταυροδρόμι πληροφοριών, κάποτε απόρρητων, που έρχονται από τρεις τουλάχιστον κατευθύνσεις - την οθωμανική, την ρωσική και την αυστριακή - και πολύ πιο

³³⁹ E. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Suppl. 1, v. 2 (1781-1814), σ. 103 · P. Argyropoulos *Correspondance diplomatique*, ό.π., Ι. , Π. Липранди, *Восточниѹ Спрос и Болгария*, 1868. Прβλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, σ. 46/368, Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ προς Σούτσο-Ιάσιο, 27 Δεκ. 1819, φ.1. αρ. 46/378, 46/379, 46/382, Σημειώματα Α. Πιζάνη, Μάιος-Ιούλιος, 1820.

³⁴⁰ АВПРИ, ф. 219 «Консульство в Бухаресте», оп. 540/1, д. 276, л. 3-4., Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/368, Σούτσο-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ-Μπουγιούκ Ντερέ, 15 Ιουν. 1820, φ.1, αρ. 46/387, Πίνη-Βουκουρέστι προς Σούτσο-Ιάσιο (Ακρως Απόρρητο), φ.1, αρ. 46/392, Πίνη-Βουκουρέστι προς Σούτσο-Ιάσιο, 25 Νοεμβρίου 1820 (αναφέρει ότι θα υποστηρίξει το υπόμνημα του Σούτσου σχετικά με την οικονομική κατάσταση της Μολδαβίας.), φ.1, αρ.46/388, Πίνη-Βουκουρέστι προς Σούτσο-Ιάσιο, 15 Οκτωβρίου 1820, φ.1, αρ. 46/390, Πίνη-Βουκουρέστι προς Ρίζο-Ιάσιο, 15 Οκτωβρίου 1820, φ.1, αρ. 46/391, Πίνη-Βουκουρέστι προς Σούτσο-Ιάσιο, 10 Νοεμβρίου 1820.

³⁴¹ Η αρχή, σύμφωνα με τον Prokesch-Osten (fils), γίνεται με τον Ιωάννη Καρατζά, καθώς ήταν δική του πρωτοβουλία. *Dépêches Inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie*, t.1, Paris, 1876, σ. v. Ωστόσο, η Υψηλή Πύλη ενθάρρυνε ή και προέτρεπε τέτοιου είδους ενέργειες ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, E. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Suppl. I, τ. 1, σ. 571-573.

γρήγορα σε σχέση με άλλες πηγές πληροφόρησης.³⁴² Η πρώτη μέριμνα είναι να συγκεντρωθούν οι πληροφορίες. Και αφού χρονικά έχουν το προβάδισμα μπορούν να τις φιλτράρουν, να τις διασταυρώσουν, να τις συμπληρώσουν και να τις χρησιμοποιήσουν καταρχήν για δικό τους συμφέρον· από την «διεύρυνση της ενημερότητας» τους μέχρι τη χρήση τους για να εξασφαλίσουν τα νότα τους.³⁴³ Και εδώ ο Μιχαήλ όχι μόνο δεν διαφοροποιείται από τους προκατόχους του, αλλά αποφασίζει να τους ξεπεράσει.

Και κάτι τελευταίο. Ανάμεσα στα καθήκοντα των ηγεμόνων ήταν και η ρύθμιση υποθέσεων νομοκανονικής φύσεως. Επί των ημερών του Μιχαήλ, το ηγεμονικό διβάνι απασχόλησαν κυρίως υποθέσεις, που αφορούσαν τα μετόχια που διατηρούσαν στην Μολδαβία η Ιερά Κοινότητα του Πρωτάτου και η Ιερά Μονή Ιβήρων.³⁴⁴ Το βασικό ζητούμενο ήταν η ρύθμιση των διενέξεων, που είχαν προκύψει ανάμεσα στους ηγούμενους Ιερών Μονών, που ήταν αφιερωμένες στο Άγιο Όρος και τον γηγενή πληθυσμό. Πρόκειται δηλαδή για προσφυγές είτε για καταπίεση της παρουσίας των μονών, είτε αυθαίρετων ενεργειών εις βάρος των μονών, είτε για την επίλυση οικονομικών ζητημάτων. Συχνά η ετυμηγορία ήταν υπέρ των μοναστηριών.³⁴⁵

³⁴² Ο ξένος τύπος έφτανε σχεδόν πάντα με καθυστέρηση στις ηγεμονίες και οι πληροφορίες ήταν ελεγχόμενες. Ν. Alexandresco, *La correspondance*, ό.π., σ. 11.

³⁴³ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 114. Στη διασταύρωση των πληροφοριών ο ηγεμόνας μπορούσε να βασιστεί στο δικό του δίκτυο πρακτόρων που διατηρούσε σε ξένες χώρες. Γνωρίζουμε ότι ο πράκτορας του Μιχαήλ στη Βιέννη είναι ο γιατρός Κωνσταντίνος Ράλλης. Πιθανόν στη Γαλλία να ήταν ο Κοδρικός ή άτομα του περιβάλλοντός του, καθότι τον ίδιο ρόλο είχε αναλάβει από κοινού με τον Κ. Σταμάτη επί Μιχαλβόδα Α΄. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 16. Για το δίκτυο που διέθετε ο παππούς του Μιχαλβόδα βλ. Π. Μιχαηλάρης, «Εισαγωγή» στο *Επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά για τη Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2002· Θ. Θεοδώρου, «Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)», *Μνήμων*, 35, 2019, σ. 323-341. Πρβλ. Π. Αργυρόπουλος, «Οι Έλληνες εις την υπηρεσίαν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» στο *L' Hellenisme Contemporain, 1453-1953, Η Πεντακοσοστή Επέτειος από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, 1953, σ. 173.

³⁴⁴ Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Πρωτάτου*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2001· Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2007.

³⁴⁵ Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Πρωτάτου*, ό.π., σ. 441-445. Στην περίπτωση της Ιεράς Μονής των Τριών Ιεραρχών, όπου έχει καταγραφεί απόφαση, ο Σούτσος είτε δικαιώνει τη Μονή είτε διατάζει τα αρμόδια για το κάθε ζήτημα όργανα να λειτουργήσουν υπέρ της. Αντιθέτως, στην διένεξη που είχε προκύψει μεταξύ της Ιεράς Μονής Πρέτσιστα του Τάργκου Όκνα και του βορνικού Στούρτζα, και η οποία είχε απασχολήσει επί μακρόν το ηγεμονικό διβάνι, ο Σούτσος επιθυμεί να επιλύσει το ζήτημα ακόμα και αν

3. Η Φωτισμένη Δεσποτεία πάσης Μολδαβίας

Διόλου ασήμαντη δεν είναι η ενασχόληση των ηγεμόνων με ζητήματα πολιτισμικά. Ούτε εδώ λείπουν οι περιορισμοί, ωστόσο, τη ρωσική πλευρά δεν την απασχολεί η πολιτισμική δραστηριότητα των ηγεμόνων. Και εδώ ο Μιχαήλ θα ακολουθήσει την πεπατημένη, που τουλάχιστον σε τέτοια ζητήματα είναι πιο ασφαλής, καθότι δοκιμασμένη θετικά στο παρελθόν.

Τους Φαναριώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν μπορεί να τους χαρακτηρίσει κανείς ούτε φιλελεύθερους, ούτε προοδευτικούς, ακόμα και αν κατά καιρούς ασπάστηκαν ή έδειξαν ανοχή σε ιδέες τέτοιου τύπου. Είναι γνωστό ότι ανήκουν στις λεγόμενες «συντηρητικές δυνάμεις του ελληνισμού» και δεν επιθυμούσαν ταξικές ανατροπές.³⁴⁶ Αλλά είχαν και αυτοί το μερίδιό τους στην «προσπάθεια διάδοσης και εμπέδωσης μιας εκκοσμηκευμένης ελληνικής ιστορικής συνείδησης μεταξύ των Ρωμιών» κυρίως μέσω του ιδεολογικού – πολιτικού σχήματος της *Φωτισμένης Δεσποτείας*.³⁴⁷

Δύο είναι τα βασικά ζητήματα. Η διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης και η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας. Την δραστηριότητα του Μιχάλβοντα για ζητήματα εκπαίδευσης την μαθαίνουμε διά στόματος του Μεγάλου Ποστέλνικου και στενού του συνεργάτη, Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού.³⁴⁸ Κατά πληροφορία, λοιπόν, του Ρίζου Νερουλού, ο Μιχαήλ είναι «φιλογενής», εννοώντας ότι ενισχύει οικονομικά κάθε πνευματική δραστηριότητα, που μπορεί να αποτελέσει, εκείνο που ο Φίλιππος Ηλιού ονομάζει «συστατικό στοιχείο της νοοτροπίας».³⁴⁹ Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έως και το 1821, τουλάχιστον στον γεωγραφικό χώρο των ηγεμονιών, η φιλογένεια

χρειαστεί να διατάξει τη βίαιη προσαγωγή του ηγουμένου. Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων*, ό.π., σ. 525-535, ειδικά αρ. 982, 983, Α1009.

³⁴⁶ Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 28.

³⁴⁷ Ν. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007, σ. 63. Πρβλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 9· Δ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία, Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα, 1989, σ. 23-24.

³⁴⁸ Ο Ρίζος Νερουλός υπήρξε Μέγα Ποστέλνικος και επί Καρατζά. Π. Γιαννόπουλος, *Οι Φαναριώται*, ό.π., σ. 70-71.

³⁴⁹ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ., ΙΙ, σ. 112-114· Φ. Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, ό.π., σ. 115.

αποτυπώνεται ξεκάθαρα στην αύξηση της έκδοσης βιβλίων με το σύστημα της συνδρομής.³⁵⁰

Για το διάστημα που είναι στην υπηρεσία του σουλτάνου, οι συνδρομές αφορούν έργα που εκδόθηκαν μεταξύ 1818 και 1819, δηλαδή από την περίοδο που γίνεται αξιωματούχος της Πύλης και εξής, ενώ την περίοδο της ηγεμονίας παρατηρείται μια κάμψη όσον αφορά τις συνδρομές στις οποίες εγγράφεται. Αυτά ως προς το χρονολογικό φάσμα. Διότι, όσον αφορά το είδος των βιβλίων που επιλέγει να ενισχύσει διά συνδρομών, δεν είναι τυχαίο ότι πρόκειται για βιβλία τα περισσότερα από τα οποία, είτε εκδίδονται τη μερίμνη ή τη εγκριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, είτε αφορούν θέματα προσφιλή με τις ιδεολογικές και πολιτικές του ροπές. Ένα μόνο παράδειγμα ενδεικτικό· η έκδοση του Λεξικού *Κιβωτός της Ελληνικής Γλώσσας*.³⁵¹ Συνεπώς, η λογική της συνδρομής φιλτράρεται μέσα από το ιδεολογικό στίγμα και τις σχέσεις με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, πράγμα απολύτως αναμενόμενο.

³⁵⁰ Σύμφωνα με τις πληροφορίες από την ηλεκτρονική βάση δεδομένων του βιβλιολογικού εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» που αφορούν τους συνδρομητές ελληνικών βιβλίων από το 1749 έως το 1992, ο Σούτσος εμφανίζεται ως συνδρομητής από το 1818, ενώ τα στοιχεία, μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε εκτός των άλλων κάποτε και την κινητητικότητα στο χώρο: 1818: Κωνσταντινούπολη, *Στοιχεία της ελληνικής γλώσσας εις χρήσιν των σχολείων της Ελλάδας*, τ. 4, Βιέννη· 1818: Κωνσταντινούπολη, *Φαρμακοποιία Γενική*, Κωνσταντινούπολη· 1818: Κωνσταντινούπολη, *Γεωγραφία Μεθοδική ατάσης της Οικουμένης ... και του Ελληνικού Γένους*, Ιωάννινα· 1818: Κωνσταντινούπολη, *Νέος Ερωτόκριτος*, Βιέννη· 1819: Κωνσταντινούπολη, *Ιστορία της Πάλαι Δακίας ... παρά Διονυσίου Φωτεινού*, τ. 3, Βιέννη· 1819: Ιάσιο, *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, τ.1, Βιέννη· 1819: Ιάσιο, *Κιβωτός της Ελληνικής Γλώσσας*, τ. 1., Κωνσταντινούπολη· 1821: Οδησσός, *Στοιχειώδους Εγκυκλοπαιδείας των παιδικών μαθημάτων*, τ. 6· 1825: Ναύπλιο, *Αποσπάσματα εκ των του κυρίου Βαπτέλου ... των εθνών*, Ναύπλιο· 1833: Παρίσι, *Πολιτικά Παράλληλα ... Αθανασίου Χριστοπούλου*, Παρίσι· 1834, Αθήνα, *Γεωγραφία Μεθοδική ... Διονυσίου Πύρρον του Θετταλού*, Ναύπλιο· 1835: Αθήνα, *Ο τοχολιώκτης*, Αθήνα· 1836: Αθήνα, *Ακριβής περιγραφή της Κρήτης*, Αθήνα· 1836: Αθήνα, *Κορίννα ή Τα ιταλικά εκ του γαλλικού της κυρίας Στάελ*, τ.4, Αθήνα· 1836: Αθήνα, *Ιστορία του Ηροδότου*, τ.2, Αθήνα· 1837: Αγία Πατρούπολη, *Λεξικόν της ελληνικής γλώσσας*, τ.2, Βιέννη· 1837: Αγία Πετρούπολη, *Λεξικόν των αρχαίων ονομάτων της μυθολογίας, ιστορίας και γεωγραφίας ... υπό Νικολάου Λωρέντη*, Βιέννη· 1839: Αθήνα, *Ο Πολυπαθής*. Αθήνα· 1839: Αθήνα, *Η πρόδος του ιατρού Π. Σοφριανόπουλου*, Αθήνα· 1840: Αθήνα, *Αγαμέμνων ... Αλφιέρου*, Αθήνα· 1841: Αθήνα, *Απάνθισμα των επιστολών του Αδαμάντιου Κοραή*, Αθήνα· 1841: Αθήνα, *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθήσεως Ελλάδος ... παρά Αμβροσίου Φραντζή*, τ. 4, Αθήνα· 1852: Αθήνα, *Η Καλλιόπη ... Παναγιώτου Θεοδωρίδου*, Αθήνα· 1856: Αθήνα, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Ρωσίας ... Νικολάου Καραμζίνου*, τ.1, Αθήνα· 1859: Αθήνα, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων ... υπό Α. Ράλλη και Μ. Ποτλή*, τ.2, Αθήνα· 1860: Αθήνα, *Ο Πρόδρομος του Μεγάλου Ελληνικού Μέλλοντος*, Αθήνα· 1861: Αθήνα, *Δοκίμιον Ιστορικών περι της Ελληνικής Επαναστάσεως ... Ι. Φιλήμονος*, τ. 4, Αθήνα.

³⁵¹ Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις*, ό.π., σ. 177.

Ας δούμε τώρα πώς είναι τα πράγματα στο Ιάσιο. Όταν ο Μιχαήλ ανέλαβε την διακυβέρνηση της Μολδαβίας, η Ακαδημία του Ιασιού βρισκόταν ήδη υπό την εποπτεία του Δημητρίου Γοβδελά. Από το 1816 και εξής η Ακαδημία αναβαθμίζεται και ως προς το πρόγραμμα των σπουδών που προσφέρει στους σπουδαστές της και θεσμικά. Ο Σκαρλάτος Καλλιμάχης με Νομικό Κώδικα «ηθέλησε να φέρη εις τελειοτέραν σύστασιν και την Ελληνικήν Σχολήν, και να την αναδείξη αληθή Ακαδημίαν.»³⁵²

Η αναβάθμιση της Ακαδημίας συντελέστηκε με αύξηση των επιχορηγήσεων και την ανάθεση της διεύθυνσής της στον Δημήτριο Γοβδελά. Ο εκ Θεσσαλίας καταγόμενος Γοβδελάς υπήρξε διδάσκαλος και διευθυντής της Ακαδημίας ήδη από το 1808 έως το 1812 και ξανά από το 1816 έως το 1821, διδάσκοντας πλήθος μαθημάτων, μερικά από τα οποία ήταν «η αριθμητική, η άλγεβρα, η γεωμετρία, η κοσμογραφία και η χρονολογία συμπεριλαμβανόμενης και της ιστορίας των σεισμών».³⁵³ Από το 1816 και εντεύθεν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα εξέχουσα θέση κατείχαν μαθήματα από το πεδίο των θετικών επιστημών, χωρίς όμως να παραμελείται και η χριστιανική διαπαιδαγώγηση των μαθητών.³⁵⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά το γεγονός ότι η γλώσσα διδασκαλίας ήταν η ελληνική, «έτρεχε» παράλληλα πρόγραμμα διδασκαλίας μαθημάτων και στην ρουμανική.

Η παρουσία του Γοβδελά στο Ιάσιο δεν ήταν ανέφελη, καθώς υπήρξαν αρκετά προβλήματα και φυσικά εντάσεις. Ο Γοβδελάς είχε έρθει σε ρήξη με

³⁵² «Ιασιού Ελληνομουσειον Έτος Σχολαστικόν Πρώτον», *Καλλιόπη*, τχ. 1, 1 Μαρτίου 1819, 33.

³⁵³ A. Camariano-Cioran, *Les Academies Princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 103. Περισσότερα για τον Δημήτριο Γοβδελά και το έργο του βλ. Στο ίδιο, σ. 103-105, 133, 632-649, E. Lazar, «Μορφές Ελλήνων Λογίων στην Ρουμανία του 19^{ου} αιώνα», *Συνέδριο Ρήγας Φερραϊός, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα – Ελληνική σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση, Άξονας II: Η Ελληνική Σκέψη στον Διαφωτισμό, τα Κινήματα, τον Κόσμο των Ιδεών και την Γνώση*, σ. 278, A. Camariano-Cioran, «Ο Ραφαινώτης Δημήτριος Παν. Γοβδελάς Δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιασιού (1808-1811 και 1816-1821)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 29, 1996.

Για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα και τον τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων υπό την εποπτεία του Γοβδελά βλ. «Καλλιόπη», 1819, σ. 33-36.

³⁵⁴ «Ιασιού Ελληνομουσειον Έτος Σχολαστικόν Πρώτον», *Καλλιόπη*, Ε', 1 Μαρτίου 1819, σ. 33-34 και «Ιασιού Ελληνομουσειον (συνέχεια)», *Καλλιόπη*, Η', 15 Απριλίου 1819, σ. 59-63. Για μια επισκόπηση της πορείας των σπουδών και των επιδόσεων των μαθητών κατά την εποπτεία της Ακαδημίας επί Γοβδελά ενδεικτικά βλ. *Καλλιόπη*, Φιλολογικών Αγγελιών (1819), σ. 33-36, Η', σ. 59-63, Ι', σ. 86-89, ΙΣΤ', σ. 145-148, ΚΒ', σ. 221-224, ΚΔ', σ. 243-246, (1820), Α', σ. 3-6, Ε', σ. 49-52, Ζ', σ. 69-71, Η', σ. 79-80, ΙΒ', σ. 113-116, ΙΖ', σ. 157-160,

αξιωματούχους της ηγεμονικής αυλής του Καλλιμάχη σχετικά με τις ρήτρες του δεκαετούς συμβολαίου, που είχε υπογράψει το 1816. Τις ενστάσεις και τα παράπονά του, για οικονομικά κυρίως ζητήματα, ο Γοβδελάς τα εξέθεσε σε Υπόμνημα. Το ζήτημα όμως είχε μείνει σε εκκρεμότητα και η μόνη ελπίδα του ήταν πλέον ο νέος ηγεμόνας, δηλαδή ο Μιχαήλ Σούτσος.³⁵⁵

Προς τιμή του νέου ηγεμόνα, ο Γοβδελάς συνθέτει δυο έργα · μια ωδή και ένα λόγο πανηγυρικό υπό τον τίτλο «Ειδύλλιον». Η ωδή συντέθηκε με αφορμή την είσοδο του νέου ηγεμόνα στο Ιάσιο τον Οκτώβριο του 1819 και ο πανηγυρικός επί την ονομαστική εορτή του ηγεμόνα στις 8 Νοεμβρίου. Αμφότερα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Καλλιόπη* την 1^η Δεκεμβρίου του 1819 και την 15^η Απριλίου του 1820 αντίστοιχα.³⁵⁶

Η αφιέρωση της ωδής στον ηγεμόνα πέρα από τον προφανή στόχο να τον τιμήσει, υποδηλώνει μια εκ των προτέρων ευγνωμοσύνη, που σκοπό έχει να τον «υποχρεώσει» να ενεργήσει προς όφελός του ή εάν δεν παρεμβάλλονται άλλοι λόγοι προσωπικοί, να τον κάνει να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων.

Πάντως, η ωδή ήταν «προβληματική», καθότι στερούταν πρωτοτυπίας. Ο ηγεμόνας δεν φαίνεται πως είχε αποτελέσει πηγή έμπνευσης, ώστε να συντεθεί μια ωδή διαφορετική από εκείνες του συρμού. Αντίθετα ο Γοβδελάς χρησιμοποίησε παραπλήσια και κάποτε ίδια φρασεολογία με έργο, που είχε συνθέσει για τον προηγούμενο ηγεμόνα Σκ. Καλλιμάχη.³⁵⁷ Αυτά δεν ξέφυγαν της προσοχής των συγχρόνων του και έγιναν αντικείμενο κριτικής από τον Μ. Σ. Βυζάντιο. Μολονότι ο Βυζάντιος εστίασε σε ζητήματα ειδολογικά, δεν παρέλειψε να παρομοιάσει τη στάση του Γοβδελά με εκείνη ενός

³⁵⁵ Α. Camariano-Cioran, «Ο Ραφτανιώτης Δημήτριος Παν. Γοβδελάς Δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιασίου (1808-1811 και 1816-1821)», ό.π., υποσ. 17, σ. 119.

³⁵⁶ «Ωδή προς τον Ευσεβέστατον, Υψηλότατονκαι Θεοστήρικτον Ηγεμόνα, Κύριον Κύριον ΙΩ., ΜΙΧΑΗΛ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΟΥΤΖΟΝ Βοεβόδα, τον Μεγαλοπρεπέστατον Αυθέντην Πάσης Μολδοβλαχίας», *Καλλιόπη*, 1 Δεκεμβρίου. 1819, σ. 231-232. Για τον προεπαναστατικό τύπο Ενδεικτικά βλ. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Λ. Δρούλια-Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τ.Α'-Δ', Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008 · Α. Στέση, «Τα προεπαναστατικά φιλολογικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες, *Σύγκριση/Comparaison*, 13, 2002 · Κ. Θ. Δημαράς, Τα Προεπαναστατικά περιοδικά στο *Μέλισσα ή Εφημερίς Ελληνική*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1984.

³⁵⁷ «Ιασίου Ελληνομουσειον (συνέχεια), *Καλλιόπη*, Η', 15 Απριλίου 1819, σ. 63.

αυλοκόλακα.³⁵⁸ Προφανώς η σύνθεση της ωδής έγινε εργαλειακά, διότι απέβλεπε στην ικανοποίηση των αιτημάτων του. Γι' αυτό και φρόντισε να κάνει τις απαραίτητες συγκρίσεις μεταξύ παλαιού και νέου ηγεμόνα.

Δεν γνωρίζουμε ποια κατάληξη είχαν τα αιτήματα του Γοβδελά. Γνωρίζουμε όμως ότι ο Σούτσοσ μερίμνησε για τα προβλήματα της Ακαδημίας, ώστε να καταφέρει να επαναλειτουργήσει στις 16 Φεβρουαρίου 1820.³⁵⁹ Την ίδια εποχή στο προσωπικό της Ακαδημίας, εκτός από τον Γοβδελά που την διηύθυνε, ανήκε και ο εκ Παρισίων ερχόμενο Γ. Κλεόβουλος.³⁶⁰ Πρόκειται για τον νεαρό και ένθερμο υποστηρικτή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, Γεώργιο Κλεόβουλο (1785-1828).

Σύμφωνα με τον Ρίζο Νερουλό, ο ηγεμόνας και άνθρωποι του περιβάλλοντός του κατέβαλαν φιλότιμες προσπάθειες για να εισαγάγουν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο παρά τις αντιδράσεις που συνάντησαν. Μάλιστα για την κάλυψη των αναγκών του εκπαιδευτικού έργου του Κλεόβουλου, ο Σούτσοσ συνεισέφερε εξ ιδίων δύο χιλιάδες γρόσια.³⁶¹ Και τα κατάφεραν, καθώς τον Μάρτιο του 1820, ξεκίνησε να λειτουργεί η πρώτη αλληλοδιδασκτική σχολή στην Ακαδημία του Ιασίου, υπό την εποπτεία του Κλεόβουλου. Φροντιστήρια όμως αλληλοδιδασκτικά λειτουργούσαν και σε όλη την μολδαβική επικράτεια. Σχεδόν επτά μήνες αργότερα, τον Οκτώβριο του ίδιου

³⁵⁸ Μ.Σ. Βυζάντιος, «Περί της ωδής του κυρίου Γοβδελά», *Μέλισσα ή εφημερίς ελληνική*, 2, 1820 ανατύπωση Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Τα προεπαναστατικά περιοδικά*, Α. Κουμαριανού (εισ.-επιμ.), *Μέλισσα ή εφημερίς ελληνική*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1984, σ. 214, 216. Η Θάλεια Ιερωνυμάκη θεωρεί πως πρόκειται για τον Μιχαήλ Σχινά, ενώ σύμφωνα με την ανάλυση της το βασικό σημείο εστίασης της κριτικής ήταν «η ανάμειξη χριστιανικών και νεοελληνικών στοιχείων». *Το είδος της ωδής στην νεοελληνική λογοτεχνία (από την αρχή του 19^{ου} αιώνα έως το 1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Κύπρος: Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2005, σ. 65-66.

³⁵⁹ Η φιλομάθεια του Μιχαήλ που διατρέχει το λόγο που εκφώνησε ο Γοβδελάς επί την ενάρξη της επαναλειτουργίας της Ακαδημίας, αλλά και το «Ειδύλλιο», αποτελεί την κατεξοχήν αρετή του Μιχαήλ, ενώ υποδηλώνει πως είναι άξιος συνεχιστής της οικογενειακής παράδοσης των Σούτζων. Χαρακτηριστικά αναφέρει τον Μιχαήλ ως «Μουσηγέτη Απόλλων», «Φωστήρ» και «Ήλιο», *Καλλιόπη*, *Φιλολογικών Αγγελιών*, Ζ', «Ιασίου Ελληνομουσειον», σ. 70, 77, 78.

³⁶⁰ Το 1816 στην Ακαδημία δίδασκαν ο Γεώργιος Θεραπειανός ως δάσκαλος Ελληνικής Φιλοσοφίας, ο Καλλίας Σωτηρόπουλος και ο Γεώργιος Ιωάννου Μολδαβός ως Γραμματικοί Διδάσκαλοι, ο Γεώργιος Ασάκης ως δάσκαλος Πρακτικής Γεωγραφίας και Ιχνογραφίας, ο Φλεχτενμάχερ ως δάσκαλος Λατινικών. *Καλλιόπη*, «Ιασίου Ελληνομουσειον Έτος Σχολαστικόν Πρώτον», τχ. 1, 1 Μαρτίου 1819, σ. 34.

³⁶¹ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ., II, 112-114· Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 76.

έτους καταγράφονται και οι πρώτοι απόφοιτοι της αλληλοδιδασκτικής ως «άξιο[ι] να συστήσ[ουν], διδάξ[ουν] και διοικήσ[ουν] τοιούτου είδους διδασκαλεία.»³⁶²

Στις προθέσεις του Σούτσου, ήταν και η μετεγκατάσταση από την Σμύρνη στην Μολδαβία του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων, με σκοπό να ενισχύσει με τη διδασκαλία του την εκπαιδευτική δραστηριότητα της Ακαδημίας. Με γραπτή εισήγησή του στους αντιπροσώπους του στην Κωνσταντινούπολη, ζητά να ενεργήσουν είτε να μεταβεί ο Οικονόμος στο Ιάσιο, είτε σε περίπτωση που θελήσει να παραμείνει στη Σμύρνη να τεθεί τρόπος τινά υπό την προστασία του.³⁶³ Για το δεύτερο δεν γνωρίζουμε τι συνέβη, ωστόσο ο Οικονόμος δεν ταξίδεψε για το Ιάσιο.

Εκτός από τις Ακαδημίες, τόποι εκπαίδευσης και εκκολαπτήρια ιδεών είναι και ηγεμονικές αυλές. Για την ηγεμονική αυλή του Μιχαήλ δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα, παρά μόνο ότι εκεί εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος, πιθανόν των μπεϊζαντέδων, ο Μανουήλ Βερνάρδος (1777-1852), με καταγωγή από το Ρέθυμνο.³⁶⁴ Ο Βερνάρδος πέρα από οικοδιδάσκαλος υπήρξε εγκυκλοπαιδιστής, συνεργάτης του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος* και ιδρυτής του ελληνικού τυπογραφείου στο Ιάσιο.³⁶⁵ Η παρουσία του Βερνάρδου στην ηγεμονική Αυλή, αν κρίνουμε από τις δραστηριότητές του, είναι ενδεικτική των ιδεών που εμφιλοχωρούσαν στο περιβάλλον του Σούτσου. Ο Βερνάρδος υπήρξε επίσης και Φιλικός, χωρίς να είμαστε όμως βέβαιοι ότι αυτό το γνώριζε ή το είχε υποψιαστεί ο Σούτσος πριν από το φθινόπωρο του 1820.

³⁶² Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, «Δίπλωμα της Αλληλοδιδασκτικής Σχολής του Ιασιού προς τον ιερομόναχο Γρηγόριο Καλλονά, 27 Οκτωβρίου 1820.

³⁶³ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ., ΙΙ, σ. 112-114. Ωστόσο, ο Οικονόμος μετά την απομάκρυνσή του από τη Σμύρνη και έως τον Μάιο του 1820 δεν έχει μεταβεί στο Ιάσιο. Στο ίδιο, σ. 122-123.

³⁶⁴ E. Lazar, «Μορφές Ελλήνων Λογίων στην Ρουμανία του 19^{ου} αιώνα», ό.π., σ. 279.

³⁶⁵ Από το 1812 έως το 1821 το ελληνικό τυπογραφείο του Ιασιού εξέδωσε πολλά σημαντικά έργα όπως ο νομοθετικός Κώδικας Καλλιμάχη, τα *Άσματα και Πονήματα Διαφόρων* και αρκετά έργα ιστορίας. E. Lazar, «Μορφές Ελλήνων Λογίων...», ό.π., σ. 279, *Καλλιόπη*, Φιλολογικών Αγγελιών, Κ', 15 Οκτωβρίου 1820, σ. 205.

Συνεχίζοντας την ηγεμονική παράδοση, ο Μιχαήλ δεν παρέλειψε να ενισχύσει με χρηματικές δωρεές και τα δυο προεπαναστατικά περιοδικά (*Καλλιόπη* και *Λόγιο Ερμή*). Ειδικότερα για τον *Λόγιο Ερμή* αύξησε το ποσό της ετήσιας συνδρομής σε διακόσια πενήντα γρόσια, συμβάλλοντας στη συνέχιση της κυκλοφορίας του περιοδικού έως το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης.³⁶⁶

Το μωσαϊκό των πολιτισμικών ευεργεσιών συμπληρώνουν οι δωρεές σε μοναστήρια και πνευματικά ιδρύματα, εννοείται ορθόδοξα· Πατριαρχεία, Ιερές Μονές, εκκλησίες και εκκλησιαστικές σχολές. Η πρακτική αυτή εγγράφεται στο πλαίσιο της ορθόδοξης παράδοσης με στόχο τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης και βρίσκει την καλύτερη έκφρασή της μέσα από την ενίσχυση των ορθοδόξων εκκλησιών και μοναστηριών, διατηρώντας παράλληλα και αρδεύοντας την εύνοια της Μεγάλης Εκκλησίας. Η ενίσχυση αυτή πραγματοποιούνταν είτε με τη μορφή δωρεών, είτε μέσω χρηματικών επιχορηγήσεων. Οι τελευταίες αποτελούσαν ένα είδος «ελεημοσύνης» και από τον 18^ο αιώνα και εξής είχαν συστηματικό χαρακτήρα.³⁶⁷

Η συνδρομή των ηγεμόνων, εκτός του ότι βοηθούσε σημαντικά στην βιωσιμότητα των μοναστηριών, είχε πολλαπλές συνδηλώσεις. Τέτοιου είδους συνδρομές γίνονται αντιληπτές ως πράξεις θρησκευτικού ευεργετισμού, που αποτελεί άλλωστε πάγια ηγεμονική τακτική και «που αποσκοπούσε στην ανασύσταση σε συμβολικές μορφές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό τον εκκλησιαστικό μανδύα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Αγίου Όρους».³⁶⁸ Έπειτα οι δωρεές είχαν και αναθηματικό χαρακτήρα. Η ανάμνηση της δωρεάς και του ονόματος του δωρητή, καθώς και του αποδέκτη θα

³⁶⁶ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. Γ', 107-108, τ. Δ', τχ., ΙΙ, σ. 112-114.

³⁶⁷ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου - Ι. Mírcea, «Τα Ρουμανικά έγγραφα του Αρχείου της εν Πάτμω Μονής», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 2, 1970, σ. 255-256. Για τον Μιχάλβοδα Α' βλ. Μητρ. Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, *Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος (Αρναύτκιγι)*, ό.π., σ. 94. 162, 165-166, 175, 199· Μ. Γεδεών, *Εκκλησία Βυζαντιναί*, ό.π., σ. 99-100.

³⁶⁸ Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Πρωτάτου*, ό.π., σ. 2. Μία ακόμα πρακτική με βυζαντινές συνδηλώσεις αποτελούν τα Πολυχρόνια των Ηγεμόνων, τα οποία ψάλλονταν εμμελώς σε τελετές. Ενδεικτικά βλ. Σπ. Λάμπρου, «Κατάλογος των Κωδικών της εν Αθήναις Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 20, τχ. Α', 1926, σ. 273.

περνούσε στην αιωνιότητα, παγιώνοντας το πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο του ηγεμόνα, ως προστάτη της Ορθοδοξίας.³⁶⁹

Αυτά ως προς το γενικό πλαίσιο της υπόθεσης. Διότι οι δωρεές εξυπηρετούσαν και τις προσωπικές ανάγκες των δωρητών, καθώς αποτελούσαν ένα είδος «πνευματικής ασφάλειας». Η μνημόνευση του ονόματός του δωρητή-αφιερωτή και της οικογενείας του σε ιερές ακολουθίες γινόταν με την προοπτική της σωτηρίας των ψυχών.

Όταν ο Μιχαήλ ανέβηκε στον молδαβικό θρόνο συνέχισε την πολυετή ηγεμονική και οικογενειακή παράδοση, ανανεώνοντας τις δωρεές των προηγούμενων ηγεμόνων. Περισσότερα στοιχεία υπάρχουν για δωρεές του Μιχάλβουδα προς την Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην Πάτμο και το Πρωτάτο στο Άγιο Όρος.³⁷⁰ Ειδικά για το Πρωτάτο, η ενίσχυση από μέρους των ηγεμόνων λειτουργούσε με τρόπο αμοιβαίο, καθώς η ενίσχυση της Ιεράς Κοινότητας προσέδιδε χαρακτήρα νομιμοποιητικό στην εξουσία που ασκούσαν οι ίδιοι ως ηγεμόνες.³⁷¹

³⁶⁹ Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται οι δωροδοκίες των οθωμανικών αρχών περί μη ανέγερσης τζαμιών στις Ηγεμονίες, η ανέγερση εκκλησιών και οι αναθηματικές εικόνες που κοσμούσαν τους ναούς. Η μορφή δε απεικόνισης των ηγεμόνων σε αναθηματικές εικόνες εντός των εκκλησιών είναι ενδεικτική της υπεριοχούσας θρησκευτικής έναντι οποιασδήποτε άλλης υπόστασης των ηγεμόνων. Ενδεικτικά βλ. T. Dinu, *Οι Φαναριώτες στην Βλαχία και την Μολδαβία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορφύρα, 2017, σ. 14, 26.

³⁷⁰ Ο παππούς του Μιχαήλ Α΄ Σούτσος, ηγεμόνας της Βλαχίας, αλλά και ο πατέρας του Γρηγόριος, είχαν επιδείξει σημαντικό ζήλο σε ζητήματα που αφορούσαν τη διαφύλαξη της ορθόδοξης πίστης και παιδείας ενισχύοντας παντί τρόπω εκκλησιαστικά ιδρύματα και μοναστήρια, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ενίσχυση προς την Ιερά Μονή Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο και της Πατριάδος Σχολής. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου - I. Mircea, «Τα Ρουμανικά έγγραφα του Αρχείου της εν Πάτμω Μονής», ό.π., σ. 257· Μ.Η., Μαλανδράκης, *Η Πατριάς Σχολή*, Αθήνα, 1911, σ. 117, υπ. 14- 17· Γ. Παπαδόπουλος, *Επιγραφές Ιεράς Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα, 1966, σ. 5, 116, 120, 121, 122, 122, 127, 128, 130, 131· Γ. Τσιοράν, *Σχέσεις των Ρουμανικών Χωρών μετά του Άθω και δη των Μονών Κουτλουμουσιού, Λαύρας, Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονος ή των Ρώσων*, Αθήνα, 1938, ειδικότερα για τις επιχορηγήσεις του Μιχαήλ Κ. Σούτσου, σ. 271. Πρβλ., Μητροπολίτης Ηλιουπόλεως Γεννάδιος, *Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος (Αρναούτκιγι)*, ό.π., σ.65-67. Για τα ηγεμονικά χρυσόβουλα του Μιχαήλ Γ. Σούτσου, που αφορούν την Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο βλ. Παράρτημα, σ. 420-421.

³⁷¹ Οι δωρεές αφορούν την φημισμένη Μονή των Τριών Ιεραρχών στο Ιάσιο, η οποία αφιερώθηκε στο Πρωτάτο από τον ηγεμόνα Βασίλειο Λούπου στα 1640-41. Ο Σούτσος διά ηγεμονικού χρυσόβουλλου στις 31 Μαΐου 1820 επικυρώνει στην Ιερά Μονή των Τριών Ιεραρχών «παλαιότερες ελεημοσύνες. Συγκεκριμένα απαλλάσσει από την καταβολή σχετικών φόρων για τα εξής αγαθά: 500 κυψέλες, 500 πρόβατα, 2.500 verde κρασί. Επί πλέον αναλαμβάνει 100 λεί από το ηγεμονικό αλατωρυχείο με τα οποία αγοράζεται κερι για να καίει συνεχώς στα λειψανα της Αγίας Παρασκευής και επίσης να κατέχει 10 liude για δική της

Το ίδιο ισχύει και για την Ιερά Μονή της Πάτμου, η οποία βρίσκεται ήδη από τον προηγούμενο αιώνα υπό την προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.³⁷² Η χορηγία προς την συγκεκριμένη Μονή λαμβάνει συστηματικό χαρακτήρα «υπό την μορφήν της κανονικής ετήσιας επιχορηγήσεως».³⁷³ Τούτο επιβεβαιώνεται από το ηγεμονικό χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Σούτσου, το 1820 (18 Απριλίου 1820):

«Ο βοεβόδας Μιχαήλ Γρηγορίου Σούτσος, ηγεμών της Μολδαβίας, κατόπιν γραπτής αιτήσεως των επιτρόπων της Ελληνικής σχολής Πάτμου και λαβών υπ' όψιν τα παλαιά «χρυσόβουλλα» ελέους, δια των οποίων εδίδοντο προς την σχολήν 700 λεί ετησίως εκ του εισοδήματος του ηγεμονικού, ανανεώνει της ως άνω ετήσιαν δωρεάν, διά να συμβάλη εις την ανάπτυξιν της παιδείας και διά να βοηθήση τους πτωχούς μαθητάς, λαϊκούς και κληρικούς, ώστε να σπουδάσουν απηλλαγμένοι υλικών δυσχερειών. Διατάσσει τον διαχειριστήν των ηγεμονικών φόρων όπως ενεργήσῃ τα δέοντα. Ποιείται έκκλησιν προς τους διαδόχους ηγεμόνας όπως ανανεώσουν την δωρεάν. Εγγάφη εν Ιασίω κατά το πρώτον έτος της εν Μολδαβία πρώτης ηγεμονίας του.»³⁷⁴

Οι ηγεμόνες, πέραν από την προστασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας διά της ενισχύσεως των θρησκευτικών ιδρυμάτων, ανέπτυσαν και φιλανθρωπική δραστηριότητα, που στα πλαίσια της χριστιανικής θρησκείας αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές μορφές αλληλεγγύης. Εδώ η φιλανθρωπία μεταφράζεται με την παροχή της δυνατότητας σε νέους να σπουδάσουν σε πνευματικά και θρησκευτικά ιδρύματα. Η αρωγή όμως των ηγεμόνων σε θέματα εκπαίδευσης δεν σταματούσε εκεί. Κάλυπταν το κόστος των σπουδών σε μαθητές, που επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές του στο εξωτερικό, καθώς και σε άλλες

χρήση», Φλ. Μαρινέσκου, *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Πρωτάτου*, ό.π., σ. 444, αρ. 905. Για το πρωτότυπο βλ. Παράρτημα, σ. 427.

³⁷² Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις*, ό.π., σ. 2. Σύμφωνα με τον Διονύσιο Αλβανάκη, στην Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου Γαλατάκη, που βρίσκεται στην Βόρεια Εύβοια, ένα από τα πολλά μετόχια της μονής, ονόματι Αρχάγγελος «αφιερώθη τη Μονή υπό του Ηγεμόνος της Μολδοβλαχίας Μιχαήλ-Βόδα-Σούτζου, άγνωστον κατά τίνα καιρόν και διά τίνα λόγον. *Ιστορία των Ιερών Μονών, Ιερά Μονή Γαλατάκη (Επισκοπή Ευβοίας)*, τ. Β', Αθήνα, 1906, σ. 77.

³⁷³ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου - I. Mircea, «Τα Ρουμανικά έγγραφα του Αρχείου της εν Πάτμω Μονής», ό.π., 260.

³⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 307-308.

δραστηριότητες που είχαν εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Σε επιστολή του προς τον Υψηλάντη ο Μιχαήλ επιτίθεται για τις δραστηριότητες αυτές:

«Τη αποκρίνομαι, ότι τι δύναται ηγεμών Μολδαυίας να κάμη; Όσα δύναται, εγώ δεν τα παραμέλησα, εις σχολεία χρήματα καταβαλλών· εις Παρισίους έχω τέσσαρας σπουδαστάς υπομισθίους ομογενείς· εις το σχολείον της Πείζας έστειλα χρήματα· εις Λειψίαν ωσαύτως, εις έκδοσιν νέων συγγραμμάτων καταβαλλών· τους σοφούς του γένους μου βοηθώ, όσον το δυνατόν.»³⁷⁵

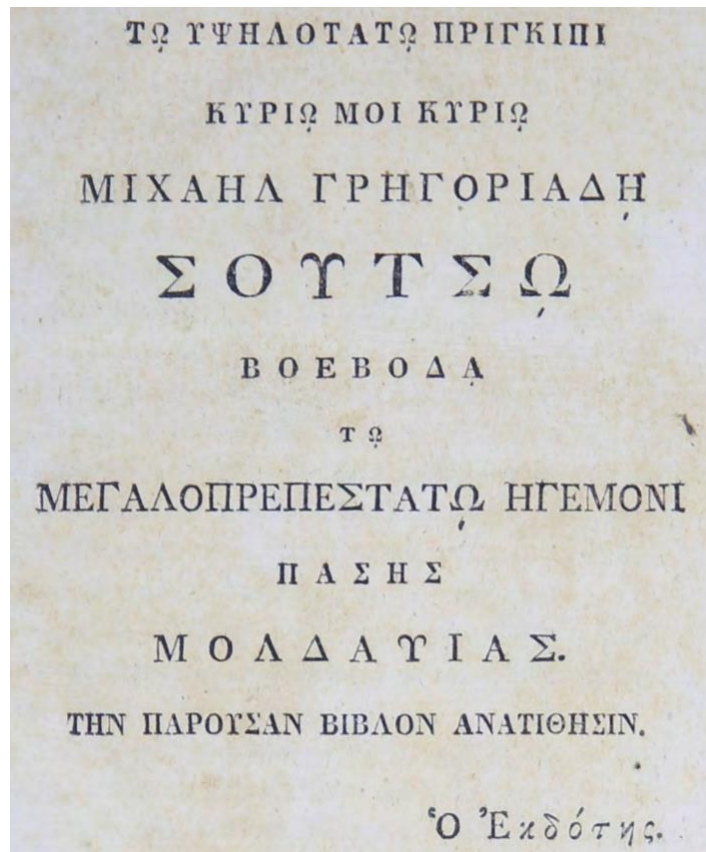
Δεν παραμέλησε όμως και την προαγωγή της εκκοσμηκευμένης γνώσης και των ευρωπαϊκών ιδεών, όπως δεν την είχαν παραμελήσει και άλλοι Φαναριώτες που «εκαλλιέργησαν το πνεύμα του αρχαίου κόσμου, σε αντίθεση προς την θρησκευτική παράδοση».³⁷⁶ Ακολουθώντας το παράδειγμα του παππού του χρηματοδότησε την έκδοση έργων μεταφρασμένων στην ελληνική. Η πρακτική αυτή εγγράφεται στην «πρόθεση [...] να εξυπηρετηθεί η πνευματική προαγωγή είτε των Ελλήνων μόνον, είτε, πιο γενικά, των πληθυσμών των οποίων έχουν τη διοίκηση», ενώ η έκδοση του εκάστοτε έργου μαρτυρεί ποιοι είναι οι πνευματικοί προσανατολισμοί του χορηγού.³⁷⁷ Για τον Μιχαήλ η ζυγαριά κλίνει σε έργα ευρωπαϊκά με επιρροές αρχαιοελληνικές. Ένα παράδειγμα, η μετάφραση του έργου του Αββά Βαρθολομαίου, *Περίηγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, στα ελληνικά και η αφιέρωση που το συνοδεύει: «Τω Υψηλοτάτω Πρόγκιπι Κυρίω μοι Κυρίω Μιχαήλ Γρηγοριάδη Σούτσω Βοεβόδα τω Μεγαλοπρεπεστάτω Ηγεμόνι πάσης Μολδαυίας. Την παρούσαν βίβλον ανατίθησιν. Ο Εκδότης.» Ο εκδότης, Χρυσοβέργης Κουροπαλάτης, χαιρετίζει «τον ένθερμον ζήλον» και κάθε ενέργεια του ηγεμόνα που στόχο έχει να προάγει ανάλογα εγχειρήματα.³⁷⁸

³⁷⁵ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', 413, Πρβλ. Π. Αργυρόπουλος, «Οι Έλληνες εις την υπηρεσίαν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», ό.π., σ. 178-179.

³⁷⁶ Κ.Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών», ό.π., σ. 230-231.

³⁷⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 31.

³⁷⁸ Χρ. Κουροπαλάτης, *Περίηγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, τ.Α', Βιέννη, 1819. Πρβλ. Π. Πολέμη, (επιμ.), *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλία ~ Φυλλάδια, τ. Β', 1819-1832, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, ΕΛΙΑ, ΜΙΕΤ, 2011, σ. 49.

<https://hellenicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/16665/Perihghsis%20tou%20Anaxarsi%20t1.pdf>

Τη στήριξη και την ενίσχυση τέτοιων έργων υπαγορεύει άλλωστε και το συγκείμενο της εποχής. Το γλωσσικό ζήτημα απασχολεί έντονα τις τάξεις των λογίων, καθώς το ζήτημα της γλώσσας εντάσσεται και αυτό, όπως και άλλα, στο γενικότερο πλαίσιο της συγκρότησης του έθνους μέσα από την αποκατάσταση των σχέσεων με ελληνική αρχαιότητα. Από τις δραστηριότητες, τις επιχορηγήσεις και τον πνευματικό του περίγυρο, συμπεριλαμβανομένων και των λογίων, θα λέγαμε ότι ανήκει στην ομάδα που χαρακτηρίζεται από θέσεις περισσότερο συντηρητικές και σε ζητήματα γλωσσικά, μολονότι προσπαθεί να κρατήσει ισορροπίες μέσα από ταυτόχρονες επιχορηγήσεις και στα δυο μεγάλα, αλλά αντιμαχόμενα προεπαναστατικά περιοδικά. Ενδεικτικό παράδειγμα, η επικοινωνία με τον Παναγιωτάκη Κοδρικά³⁷⁹ Ο Μιχαήλ πάντως δεν υπήρξε ο τύπος του λόγιου ηγεμόνα.

³⁷⁹ Ο Κοδρικός άσκησε σημαντική επιρροή στον Ηγεμόνα Μιχαήλ Σούτσο Α΄ και σε ζητήματα που είχαν να κάνουν με την ενδεδειγμένη μορφή γλώσσας του ελληνικού έθνους, την εποχή που ο Μιχαήλ βρισκόταν στην αυλή του παππού του. Πρβλ. Γ. Κόκκωνας, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού» στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική*

Κεφάλαιο Έκτο: Από την ένταξη στη Φιλική Εταιρεία στο «σοκ» της εισβολής του Αλέξανδρου Υψηλάντη, (1820-1821)

1. Ο γρίφος της αργοπορημένης μύησης και το «ανορθόδοξο» κίνητρο

Η μελέτη της δράσης της Φιλικής Εταιρείας αποτελεί κατά κοινή ομολογία δύσκολο και πολύπλοκο εγχείρημα.³⁸⁰ Δεν είναι μόνο τα προβλήματα που παρουσιάζονται εξαιτίας της φύσης του πραγματολογικού υλικού και οι κατά καιρούς προσεγγίσεις του από τους ερευνητές. Είναι και το ότι ακουμπά ζητήματα πολύπλοκα όπως η σύνθεσή της, οι σχέσεις της με ρώσους αξιωματούχους ή η διαφορούμενη στάση κάποιων μελών της.

Από τις πλέον διαφορούμενες και δυσερμήνευτες συμπεριφορές είναι και εκείνη του Μιχάλβοδα ως Φιλικού. Ο Πρόκες-Όστεν, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, έγραφε πως «εν τούτοις η απόφασις του ηγεμόνος τούτου ανήκει εις εκείνας, αιτινες δεν εξηγούνται ειμή διά της μεγάλης απάτης ή διά της μεγάλης αυταπαρνήσεως».³⁸¹ Ο γρίφος όμως της μύησης δεν έχει λυθεί. Μέχρι και σήμερα, ο Μιχάλβοδας χαρακτηρίζεται ως «Φιλικός με επιφυλάξεις».³⁸²

Είναι πολύ πιθανό ο Σούτσος να γνώριζε ήδη από το 1817 ότι κάτι ύποπτο συμβαίνει στις Ηγεμονίες, καθώς ως καπουκεχαγιάς που ήταν του Καρατζά, ίσως να είχε λάβει γνώση για τις κινήσεις του Γεωργάκη Ολύμπιου

Επανάσταση του 1821, Ένα ευρωπαϊκό γεγονός, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 2009. Βλ. Α. Κουμαριανού-Δ. Αγγελάτος, «Αρχείο Π. Κοδρικά», *Τετράδια Εργασίας*, 11, ΕΙΕ, Αθήνα, 1987.

³⁸⁰ Για τη Φιλική Εταιρεία ενδεικτικά βλ., Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α-Δ', Αθήνα, 1859-1861 · Ι.Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα, 1967 · Εμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα, 1845 · Σ. Σακελλαρίου, *Η Φιλική Εταιρεία*, Οδησσός, 1909 · Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα: 1937 · Εμ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα, 1964 · Εμ. Πρωτοψάλτης, «Η Φιλική Εταιρεία και το έργον της», *Νέα Εστία*, τ. 76, τευχ. 898, 1964 · Αθ. Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821*, Αθήνα, 1964 · Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στην Ρωσία*, Αθήνα, 2011 · Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία, οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832, Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, τ. 3, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

³⁸¹ Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων*, ό.π., τ. Α', σ. 26.

³⁸² Μ. Mazower, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., ένθετο εικόνων, σχόλιο κάτω από το πορτρέτο του Μιχαήλ Σούτσου.

και του Νικολάου Γαλάτη.³⁸³ Το βέβαιο ωστόσο είναι, ότι επισήμως γίνεται μέλος της στις 15 Νοεμβρίου 1820, όπως προκύπτει τόσο από τον κατάλογο του Παναγιώτη Σέκερη όσο και του Ιωάννη Φιλήμονα.³⁸⁴ Η μόνη διαφορά που εντοπίζεται στους δυο καταλόγους αφορά την ταυτότητα του κατηχητή του. Στον μεν κατάλογο του Σέκερη εμφανίζεται ως κατηχητής του ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, ο οποίος ήταν ήδη μέλος από το 1819, ενώ στον κατάλογο του Φιλήμονα, κατηχητής φέρεται να είναι ο αρχιμανδρίτης Φλωρεστίου Λουκάς. Πιθανότερο όμως είναι ο Μιχαήλ να μνηθήκε από τον Ρίζο Νερουλό, που και στενός συνεργάτης του υπήρξε και ένα από τα πλέον δραστήρια μέλη στις ηγεμονίες.³⁸⁵

Και καθότι ηγεμόνας έπρεπε να καταβάλει τα δέοντα. Έτσι κατά την μύησή του κατέβαλε το πόσο των 1000 αυστριακών φλωριών και εν συνεχεία των 285.000 γροσιών.³⁸⁶ Έλαβε δε τα προσωνύμια *Αρίσταρχος* και *Οινοπλουτών*.³⁸⁷ Λίγο αργότερα, το 1821 μνηθήκε ο πατέρας του και άλλοι συγγενείς του.

Η μύηση ήταν ο ενδιάμεσος σταθμός. Διερευνητικές συναντήσεις μεταξύ Μιχάλβοδα και Φιλικών είχαν ξεκινήσει από τον Σεπτέμβριο του 1820, ενώ η

³⁸³ Ειδικά όσον αφορά τον Γεωργάκη Ολύμπιο, είχαν βρεθεί επάνω το έγγραφο σχετικά με «σχέδιο γενικής εξέγερσης». Ο Καρατζάς φοβήθηκε ότι η υπήρχε συνωμοσία σε βάρος του. Ωστόσο, όταν διαπίστωσε περί τίνος πρόκειται παρέπεμψε το ζήτημα στον Στρόγγανωφ, επειδή είχαν υπηκοότητα ρωσική. Ρ. Argyropoulos, *Correspondance diplomatique*, ό.π., σ. 115-119.

³⁸⁴ Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π., σ. 77 · Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 412 · Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', σ. 115 · Εμ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 82. Ως εναλλακτική ημερομηνία μύησης αναφέρεται η 25^η Νοεμβρίου 1820. *Μεγάλη Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* - «Μιχαήλ Σούτσος ή Μιχάλ Βόδας», Αν. Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 169. Στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (τ. ΙΒ', σ. 18) δε αναφέρεται ως ημερομηνία μύησης η 8^η Νοεμβρίου.

³⁸⁵ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 29, 85, 90. Ο Νέστωρ Καμαριανός αναφέρει ότι η κατήχησή του πραγματοποιήθηκε από τον Ρίζο Νερουλό. «Η συμβολή του ηγεμόνος της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου στη Φιλική Εταιρεία», ό.π., σ. 1696.

³⁸⁶ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* λήμμα «Σούτσος» · Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π., σ. 77 · Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 412. Το ποσό των 1000 γροσιών συνεισέφεραν όσοι κατείχαν ανώτερους βαθμούς. Θ. Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, ό.π., τ.1, σ. xxxvii. Σύμφωνα με τον Δ. Κόκκινο, ο Σούτσος έδωσε στον Υψηλάντη επιπλέον 6000 χρυσά νομίσματα μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας στον ναό των Τριών Ιεραρχών. *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως*, τ. Α, σ. 111. Για την αλληγορική δωρεά του Σούτσου βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 180-181.

³⁸⁷ Εμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 48, 112-115. Πρβλ. Π. Μιχαηλάρης, *Οι Φιλικοί, Εμμανουήλ Ξάνθος, Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, Γρηγόριος Δικαίος, Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ*, Αθήνα: «Τα Νέα», 2009, σ. 132.

οριστικοποίηση της συνεργασίας έγινε δυο μήνες μετά τη μύηση, δηλαδή τον Ιανουάριο του 1821. Μέχρι τότε φαίνεται πως ο Μιχάλβοδας αμφιταλαντευόταν, ενώ η αργοπορημένη μύηση θέτει το ερώτημα, γιατί τόσο αργά; Για να προκύψουν και άλλα στην συνέχεια, όπως ποιο ήταν το κίνητρο της μύησης, που αποτελεί το βασικό και καίριο ερώτημα.

Όσον αφορά το αργοπορημένο της μύησης φαίνεται πως οι Φιλικοί αμφιταλαντεύτηκαν νωρίτερα από τον Μιχάλβοδα για το αν ο τελευταίος ήταν άξιος της εμπιστοσύνης τους ή όχι. Ο Παπαρρηγόπουλος για παράδειγμα αναρωτιόταν εάν «είναι δυνατόν ο ηγεμών Μιχάλ Βόδας να θησιάση την ηγεμονείαν του;».³⁸⁸ Εκείνο που έχει ενδιαφέρον είναι η αναφορά του Αναστάσιου Γούδα, πως «δεν εβράδυνε βεβαίως ο οξυδερκής ηγεμών ν' αποκαλύψη τα πάντα».³⁸⁹ Δηλαδή ούτε λίγο ούτε πολύ ο Γούδας μας λέει πως μόνο όταν βρέθηκαν προ τετελεσμένου γεγονότος και αφού βεβαιώθηκαν, πιθανότατα κατόπιν εγγυήσεων του Ρίζου Νερουλού, αποφάσισαν να κάνουν το βήμα και να τον εμπιστευτούν. Αλλά και πάλι με μεγάλες επιφυλάξεις, καθότι μέχρι και τα μέσα του Δεκεμβρίου του 1820 ο *Οινοπλουτών* «[έ]πρεπε να δείξη την προθυμίαν του».³⁹⁰

Για να απαντήσουμε στο άλλο ερώτημα, ας δούμε πρώτα γιατί οι Φιλικοί ήθελαν για μέλος τον Μιχάλβοδα. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι πιο εύκολο να δοθεί, καθότι πιο απλή. Οι Φιλικοί υπολόγιζαν στα γεωπολιτικά και οικονομικά πλεονεκτήματα της Μολδαβίας, αφού η περιοχή ήταν αποστρατικοποιημένη βάσει Συνθηκών. Έπειτα αν οι ηγεμόνες μυσούνταν, η Εταιρεία θα εξασφάλιζε στρατιωτική υποστήριξη και μια γενναία οικονομική ενίσχυση, ενώ οι ίδιοι μπορούσαν να αποτελέσουν ένα είδος εγγύησης για μια ρωσική παρέμβαση. Εκτός από εκείνα τα «πλεονεκτήματα» η μύηση πριγκίπων εξυπηρετούσε αναγκαιότητες ιδεολογικές, καθώς ήταν

³⁸⁸ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Β', Αθήνα, 1859, σ. 419. Πρβλ. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ. Α', ό.π., σ. 355-356.

³⁸⁹ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 167.

³⁹⁰ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 284.

αποτελούσε την ίδια στιγμή «πράξη διεύρυνσης των κοινωνικών δυνάμεων του Αγώνα».³⁹¹

Ο Δημήτρης Παπαχρήστου, Φιλικός, όταν υπέβαλε το σχέδιο του στην Αρχή της Εταιρείας, ανέφερε μεταξύ άλλων την ανάγκη κατήχησης των ηγεμόνων για την ευόδωση των σχεδίων της Εταιρείας.³⁹² Σε περίπτωση που εκείνο ήταν αδύνατο, το σχέδιο Παπαχρήστου προέβλεπε την απομάκρυνση των ηγεμόνων από τις θέσεις τους. Και μολονότι δεν προσδιορίζει με ποιο τρόπο θα γινόταν αυτό, εύκολα αφήνεται να εννοηθεί.

Η άποψη του Φιλικού Παπαχρήστου δεν απέχει από την πραγματικότητα. Οι δολοφονίες ακόμα και μελών της, σε περίπτωση που η συμπεριφορά τους έθετε το σχέδιο σε κίνδυνο, μαρτυρούν ότι «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Είχαν άλλωστε προηγηθεί οι δολοφονίες Κ. Καμαρινού και Ν. Γαλάτη, ενώ ερωτηματικό μπαίνει και στον θάνατο του Αλεκοβόδα στις 18/19 Ιανουαρίου 1821, του οποίου η επιφυλακτικότητα είχε εγείρει τις υποψίες των Φιλικών.³⁹³ Για τον θάνατο του Αλεκοβόδα επιώθηκαν και τότε και αργότερα πολλά. Οι περισσότεροι ιστοριογράφοι κατέληξαν πως ο θάνατος προήλθε από φυσικά αίτια.³⁹⁴ Εκτός από έναν, τον Οθωμανό χρονικογράφο Şanizade Mehmet Ataulлах Efendi, που υποστήριξε ότι ο

³⁹¹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Δύο Πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του Πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού για την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2015, σ. 111.

³⁹² Η κατήχηση του Μιχαήλ Σούτσου έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από μέλη της Εταιρείας, πλην όμως με επιφυλάξεις. Βλ. Εμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 113-115.

³⁹³ Στο *ίδιο*, σ. 100-101. Πρβλ. Αρ. Daskalakis, "Les Phanariotes et la Révolution Grecque de 1821", στο *Symposium L' Époque Phanariote, 21-25 Octobre 1970*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 71-73.

³⁹⁴ Υπήρξαν έντονες φήμες ότι ο θάνατός οφειλόταν σε δηλητηρίαση από μέλη της Φιλικής Εταιρείας, συγκεκριμένα από τον γιατρό του. Μολονότι δύσκολο να εξακριβωθεί ο Φιλήμων αρκετά χρόνια αργότερα θα κάνει λόγο για την σημασία των γιατρών ως μελών της Φιλικής. *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 54. Για την αιτία θανάτου βλ. επίσης Θ. Γκόρντον, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό.π., τ.1, σ. 23 (ως αντίποινα για κατάδοση της μυστικής αποστολής ενός Φιλικού), Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 87 (φυσικά αίτια) · Ν. Καμαριανός, «Η συμβολή του ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου στην Φιλική Εταιρεία», ό.π., σ. 1696 · Α. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 75 · Δ. Σούτζος, *Έλληνες Ηγεμόνες*, ό.π., σ. 248 · Α. Пушкин, *Полное Собрание Сочинений, Критика Автобиография*, т. 12, Издательство Академия Наук СССР, 1949, σ. 190 · ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/395, Πίνη-Βουκουρέστι προς Σούτσο-Ιάσιο, 19 Ιανουαρίου 1821. Για την συμβολή των ιατρών γενικότερα βλ. Μ. Γερουλάνος, «Η συμβολή των ιατρών εις την παλιγγενεσίαν του έθνους» στο *Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Το Εικοσιένα, Πανηγυρικοί λόγοι ακαδημαϊκών*, Αθήνα, 1977, σ. 206 κ. ε.

Αλεκοβόδας δηλητηριάστηκε από τον γιατρό του, έπειτα από προτροπή του Μιχάλβοδα.³⁹⁵ Το πιθανό γιατί, θα το δούμε παρακάτω.

Προσώρασ ας δούμε τι συνέβη με τον ηγεμόνα και ποιο είναι το κίνητρο πίσω από την απόφασή του να ρισκάρει τα πάντα. Εάν κάποιος θελήσει να βρει την απάντηση διά στόματος Μιχάλβοδα, τότε ο λόγος πίσω από την μύηση δεν είναι άλλος από τον «διάπυρο έρωτα για την πατρίδα». Αυτό τουλάχιστον απάντησε στον Υψηλάντη, λίγο καιρό μετά την μύησή του. Φυσικά, το κίνητρο δεν είναι αυτό, χωρίς να σημαίνει πως δεν επιθυμούσε την απελευθέρωση των ομοεθνών του.

Να επισημάνουμε εδώ πως οι λόγοι της μύησης είναι κατ' αρχήν προσωπικοί. Ωστόσο, διαπλέκονται, εξαρτώνται και διαμορφώνονται κάθε φορά από τα γεγονότα, που είναι κάποτε απρόσμενα ραγδαία. Από επιστολές που στέλνει το ζεύγος Σούτσου στον Καρατζά στις 19 Μαρτίου 1821, λίγο μετά την εισβολή του Υψηλάντη, πληροφορούμαστε ότι στις αρχές του 1821 ο Σούτσος είναι υπερχρεωμένος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος, είναι «χωρίς πεντάρα στην τσέπη», ενώ ακόμα και πολύτιμα ενδύματα του ζεύγους είχαν και αυτά μπει ενέχυρο.³⁹⁶ Αυτό δεν ήταν μυστικό, καθώς το γνώριζε και ο Υψηλάντης διά στόματος Λασσάνη, αλλά και από την ίδια τη Ρωξάνη, μολονότι ο Σούτσος προσπάθησε να μπαλώσει τα πράγματα σχετικά με τις οικονομικές ενισχύσεις που μπορούσε να παράσχει στην Εταιρεία.³⁹⁷ Προφανώς πρόκειται και εδώ για συσσώρευση χρεών, στα οποία αδυνατεί να ανταπεξέλθει με αποτέλεσμα να εκποιεί μέρος της κινητής του περιουσίας. Αν συνυπολογίσουμε και τα υψηλά έξοδα διαβίωσης, τότε το ποσό εκτοξεύεται.

Οι υποχρεώσεις αυτές αργά ή γρήγορα θα πίεζαν για εκτόνωση, διευθέτηση και αποπληρωμή. Έπειτα το ενδεχόμενο να σταλεί οικονομική επιτροπή και στην Μολδαβία ήταν πάντα επάνω στο τραπέζι, πράγμα που σημαίνει ότι και τα ταμεία του Μιχάλβοδα ήταν προβληματικά. Αν ο

³⁹⁵ S. Ilicak, *A Radical Rethinking of Empire*, ό.π., υποσημ. 214, σ. 96. Πρβλ. Сочиненеиѣ, Пушкин, *Критика Автобиография*, т.12, ό.π., σ. 190.

³⁹⁶ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 60-62. Πρβλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 274. Γίνεται λόγος για χρέος δέκα χιλιάδων πουγγίων.

³⁹⁷ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., σ. 273-274.

Καρατζάς πανικοβλήθηκε το 1818 γιατί ο Σούτσοσ να αποτελέσει την εξαίρεση στον κανόνα;

Έπειτα η Οθωμανική Αυτοκρατορία βίωνε μια πολλαπλή κρίση. Κάποια από τα εσωτερικά προβλήματα παρέμεναν ανεπίλυτα και παρόλο που οι σουλτάνοι είχαν καταβάλει φιλότιμες προσπάθειες για να βρουν τρόπους γιατρείας, τα πράγματα παρέμεναν στάσιμα, με την αυτοκρατορία να αδυνατεί κάποτε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των καιρών. Η νομιμότητα του σουλτάνου καθότι υπό αμφισβήτηση, έδειχνε πεπερασμένη, άρα δυνητικά αντικαταστάσιμη. Και ο αντικαταστάτης για τους χριστιανούς δεν μπορούσε να είναι άλλος από τον Τσάρο.

Στον αντίποδα δηλαδή υπήρχε μια δυναμική, ομόθρησκη και ομόδοξη Ρωσία, η οποία και επεκτατικές βλέψεις είχε ανέκαθεν για τις ηγεμονίες και παλαιότερα είχε επεξεργαστεί σχέδια για τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁹⁸ Αυτά είχαν μεγάλη απήχηση στον πληθυσμό, που πρόσφατα είχε δει την Ρωσία να υποστηρίζει σιωπηρά την εξέγερση των Σέρβων. Την πεποίθηση των Ελλήνων ενίσχυσαν στο αναμεταξύ και τα όσα ανεπισημως κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα σχετικά με τις συζητήσεις ανάμεσα στον Υψηλάντη και τον Καποδίστρια περί των σχεδίων του πρώτου.³⁹⁹ Έπειτα ο Υψηλάντης δεν διακήρυττε μια αμιγώς εθνική επανάσταση, αφού το κάλεσμα ήταν πανορθόδοξο, με την έννοια ότι απευθυνόταν και στους μολδαβούς, ενώ υπήρχε σχέδιο να υποστηριχθεί η επανάσταση και από τους σέρβους ή και τους βούλγαρους.⁴⁰⁰ Συν τοις άλλοις,

³⁹⁸ Η προοπτική διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως είναι γνωστό, συμπεριλαμβανόταν στους σχεδιασμούς της Μ. Αικατερίνης. Έπειτα η «ρωσική προσδοκία» είχε σε μεγάλο βαθμό συντηρηθεί και μέσω της πολύ προσφιλούς στον χριστιανορθόδοξο πληθυσμό χρησιμολογίας για εκπλήρωση του «ρωμαίικου». Μ. Mazower, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., σ. xxxiv. Πρβλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 178-188.

³⁹⁹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 32, 42.

⁴⁰⁰ Για τις προκηρύξεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη βλ. Αθ. Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, ό.π., σ. 29, ΒΟΑ/ΗΗ 1162/45967. Για την επιρροή της θρησκείας τόσο στην Ελληνική Επανάσταση όσο και στην συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων βλ. Ρ. Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-eastern Europe*, 1994 · Th. Proussis, "British Embassy Reports on the Greek Uprising in 1821-1822: War of Independence or War of Religion?", *History Faculty Publications*, 21, 2011 · R. Beaton-D. Ricks, *The Making of the Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Ashgate, 2009 · D. Livianos, "The Quest for Hellenism: Religion,

μέλη της Εταιρείας ήταν πολλοί έλληνες, ρωσικής υπηκοότητας και διπλωματικής ιδιότητας, όπως ο Γεώργιος Λεβέντης και ο Γαβριήλ Κατακάζης.⁴⁰¹

Όλα αυτά έδωσαν την εντύπωση ότι ο Τσάρος έστεργε μυστικά τα σχέδια των Φιλικών και έβαλαν σε δεύτερη μοίρα την επίσημη θέση της Ρωσίας ενάντια στα επαναστατικά ευρωπαϊκά κινήματα, τον ρόλο του Τσάρου ως σταθεροποιητή του status quo· με δυο λόγια τα προτάγματα της Ιεράς Συμμαχίας ήδη από το 1815.⁴⁰² Αυτά ίσχυαν για ορισμένα μέλη της Φιλικής, γιατί οι ηγεμόνες κρατούσαν μικρό καλάθι.

Έχοντας τα παραπάνω υπόψη του ο Μιχάλβοντας μερίμνησε να βολιδοσκοπήσει την κατάσταση. Έτσι προσπάθησε να βρει ή έστω να εκμαιεύσει απαντήσεις από τους Φιλικούς σχετικά με το ποια στάση επρόκειτο να κρατήσει η Ρωσία, έτσι ώστε να διασταυρώσει τις πληροφορίες που είχε ήδη στα χέρια του. Από τον Μάρτιο του 1820 ο Γκέντς τον είχε πληροφορήσει με κάθε λεπτομέρεια για τα όσα διαμείβονταν στα πλαίσια του Συνεδρίου, την άτεγκτη στάση του Τσάρου απέναντι στα επαναστατικά κινήματα, την επικινδυνότητα της διασποράς ψευδών ειδήσεων, αλλά και την άγνοια των ρώσων πρακτόρων για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.⁴⁰³ Ένα παράδειγμα θα ήταν χρήσιμο εδώ. Με αφορμή τη στάση του Αλή Πασά απέναντι στην Πύλη ο Γκέντς επεσήμανε τον Ιούλιο του 1820:

«Αλλά απέχει πολύ από τα όνειρα των πολιτικάντηδων της εποχής μας που ήδη βλέπουν στις εκκλήσεις του Αλή Πασά την απελευθέρωση της Ελλάδας, την πτώση

Nationalism, and Collective Identities in Greece, 1453-1913” στο (ed.) K. Zacharia, *Hellenisms: Culture, Identity and Ethnicity from antiquity to modernity*, 2008.

⁴⁰¹ Ο Γεώργιος Λεβέντης ήταν διερμηνέας στο ρωσικό προξενείο στο Ιάσιο. Ο Γαβριήλ Κατακάζης υπήρξε γραμματέας της ρωσικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης. Πρβλ. Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στην Ρωσία*, ό.π., σ. 385-391, 432· Β. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, ό.π.

⁴⁰² Για τους σκοπούς και τους συμμετέχοντες στο Συνέδριο της Βιέννης βλ. Εμ. Ρούκουνας, *Διπλωματική Ιστορία, 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 1975, σ. 27-37· S. Miller, *Νεότερη και Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Σ. Παπαδάκη (μετάφρ.), Γ. Κόκκινος (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2018, σ. 98-112.

⁴⁰³ Ενδεικτικά βλ. Αρχείο Σούτσου, φ. 1, αρ. 46/409, Γκέντς-Βιέννη προς Σούτσο-Ιάσιο, 18 Μαρτίου 1820 (Α'), φ.1, αρ.46/411, Γκέντς-Βιέννη προς Σούτσο-Ιάσιο, 18 Μαρτίου 1820 (Β'), φ.1, αρ. 46/428, «Επιστολή της Α.Μ. του Αυτοκράτορα Πασών των Ρωσιών προς την Α.Μ. Αυτοκράτορα της Αυστρίας. Τα ζητήματα αυτά διατρέχουν όλο το φάσμα της αλληλογραφίας του Μιχαήλ με τον Γκέντς. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1.

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ως επιστέγασμα έναν γενικό πόλεμο στην Ευρώπη.»⁴⁰⁴

Την πιο διαφωτιστική όμως απάντηση για τη δυνητική στάση της Ρωσίας σε ένα τέτοιο σενάριο την είχε δώσει ο Καποδίστριας στον Μαυροκορδάτο, λίγα μόλις χρόνια πριν:

«"Νομίζετε, λοιπόν", απήντησα εις αυτούς, "ότι θα τον διέβαινον [τον Προύθο, τα Ρωσικά στρατεύματα] δια να σας ανυψώσουν εις το αξίωμα ανεξαρτήτων ηγεμόνων; Δείξατέ μοι εν τη Ιστορία ανάλογον παράδειγμα. Αφού τοιούτον δεν υπάρχει, φαντάζεσθε ότι η τύχη σας θα αποτελέση εξαίρεσιν του γενικού κανόνος; Άλλως θα πρέπει να χυθή αίμα πολύ να γίνουν θυσίαι μεγάλαι, να καταστραφούν υπάρξεις και περιουσίαι εις μέγαν αριθμόν, και προς τίνα σκοπόν; Δια να αντικαταστήσετε το τουρκικόν σαρίκι με πύλον ευρωπαϊκόν; Ως Έλλην μεν οφείλω μόνον εκείνην την ελευθερία να επιθυμώ, ην οι Έλληνες ήθελον αποκτήσει δια των ιδίων των δυνάμεων και δια της προηγουμένης προόδου των εις τον αληθή πολιτισμό. Αλλά από το σημείον τούτο η κοινή ημών πατρίς ευρίσκεται ακόμη μακράν· δι' ο και έκαστος εξ ημών οφείλει να αφιερώσει πάσας αυτού τας δυνάμεις, ίνα προπαρασκευάση την οδόν ήτις θα αναδείξη την πατρίδα μας εις έθνος πολιτισμένον. Ως υπουργός όμως της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητος, σας δηλώ ότι ο Αυτοκράτωρ έχει την σταθεράν και αμετάτρεπτον πρόθεσιν να στερεώση την μετά των Τούρκων ειρήνην επί τη βάσει των υφισταμένων συνθηκών. Εάν οι Έλληνες είναι εις θέσιν και θελήσουν καλή τη πίστει να ωφεληθούν εκ του συστήματος τούτου, όχι μόνον δεν θα χάσουν αλλά τουναντίον πολύ θα κερδίσουν."»⁴⁰⁵

Ασχέτως αν ο Μιχάλβοδας είχε υπόψη του τα λόγια του Καποδίστρια ή όχι, σε κάθε περίπτωση δεν μπορούσε να επικαλεστεί άγνοια ως προς τη θέση της Αυστρίας, αλλά και της Ρωσίας έτσι όπως την μετέφερε ο αλληλογράφος του Φρειδερίκος Γκεντς. Ούτε μπορούμε όμως να θεωρήσουμε ότι ολοσδιόλου εξαπατήθηκε, όπως αργότερα υποστηρίχθηκε από τους ορισμένους ιστοριογράφους. Και επειδή πάντα υπάρχει ένα κίνητρο πίσω από το καθετί, ακόμα και αν αυτό είναι «ανορθόδοξο», κάλλιστα μπορεί να υποστηριχθεί ότι

⁴⁰⁴ Αρχείο Σούτσου, φ. 1, αρ. 46/416, Γκέντς-Βιέννη προς Σούτσο-Ιάσιο, 2 Ιουλίου 1820, 12-13. Για μια σύντομη περιγραφή των διενέξεων του Αλή Πασά με την Υψηλή Πύλη το 1820 βλ. Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ. 1, Μέρος 1, Κεφ. Α', σ. 1-13.

⁴⁰⁵ Ι.Καποδίστριας, *Απομνημονεύματα, Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπάουρον, 1968, σ. 99-101.

η μύηση στην Φιλική Εταιρεία ήταν μια δικλείδα ασφαλείας, ώστε να παραμείνει στην θέση του, που ήταν άλλωστε και το βασικό ζητούμενο, υπό τις οποιεσδήποτε συνθήκες. Αν κατάφερνε μάλιστα να ακυρώσει κάποια από τα χρέη του τόσο το καλύτερο. Εκείνο που έμενε λοιπόν ήταν να ποντάρει σε όλα τα ενδεχόμενα. Αυτή ήταν η πλέον σώφρων στρατηγική.

Αυτά ως προς το κίνητρο, που «αποκαλύπτεται» γύρω στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1820, οπότε και ξεκίνησε να πιέζει πρόσωπα και καταστάσεις για το τι μέλλει γενέσθαι. Μέχρι τότε δεν φαίνεται να συντρέχουν λόγοι σοβαρής ανησυχίας, καθώς ο χρόνος έναρξης της Επανάστασης δεν φαινόταν να είναι κοντά.⁴⁰⁶ Κατά τα λεγόμενα του Σπυρίδωνα Τρικούπη, το μεγάλο γεγονός θα έπαιρνε παράταση για το 1825 ή τουλάχιστον αυτό παρέστησε ο κατηχητής του -δηλαδή ο Ρίζος Νερουλός- στον ηγεμόνα, με τον τελευταίο να ζητά δυο χρόνια επιπλέον παράτασης.⁴⁰⁷ Ζήτησε δηλαδή την εξάντληση της ορισμένης από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου επταετίας και γιατί όχι και κάτι παραπάνω.

Τι μεσολάβησε όμως και ο Μιχάλβοντας αναγκάζεται να εγκαταλείψει την άποψή του «επί τίνε χρόνε παράτασιν της ενάρξεως του πολέμου»;⁴⁰⁸ Στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1820 είχε κυκλοφορήσει η φήμη πως ο Αλεκοβόδας ήταν βαριά άρρωστος. Συγκεκριμένα στις 27 Δεκεμβρίου 1820 ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός γράφει στον Υψηλάντη τα εξής:

«Ταύτην στιγμήν μας ήλθε δια σταφέτας η είδησις, ότι ο Αλεκοβόδας πνέει τα λοιόθια. Οι ιατροί απελπισθέντες έπαυσαν τα ιατρικά...

“Αν απέθανεν ο Αλεκοβόδας, αναγκαίον δια την Αδελφότητα το να γένη ηγεμών εις Βλαχίαν ο Αρίσταρχος [Μιχαήλ Σούτσος]· [...]

⁴⁰⁶ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ό.π., τ. Α', σ. 381.

⁴⁰⁷ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 51-52. Πρβλ. Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση*, ό.π., τ. Α', σ. 381.

⁴⁰⁸ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 124. Παρακάτω ο Φιλήμων ανασκευάζει την αιτία γιατί ο Σούτσος ζητά παράταση. Για το άκαιρο του κινήματος εκφράστηκε και ο Καρατζάς και άλλοι επιφανείς Έλληνες. Όχι όμως όλοι για τους ίδιους λόγους. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, Dossier Gentz, φ. 5, (Mss 93.5), Καρατζάς-Πίζα προς Γκεντς-Βιέννη, 31 Μαΐου 1821. «Σας έχω ομολογήσει από την αρχή ότι θεωρούσα αυτήν την υπόθεση ως άκαιρη και παράτολμη. [...], [το έθνος] δεν έχει ανάγκη από υποκινητές, αλλά μάλλον από ανθρώπους μετριοπαθείς και σοφούς [...]. Αυτοί οι άνθρωποι δεν έχουν δυστυχώς ακόμα βρεθεί». Πρβλ. Εμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας*, ό.π.

(γ) Δια της διαταράξεως ταύτης ενομίσθη δυνατή και η επί του θρόνου της Βλαχίας μεταθέσις του Μιχαήλ Σούτσου· ο Ρίζος όμως έγγραφε τω Υψηλάντη. “Ο Αριστάρχος με είπε να σας γράψω, ότι δεν ωφελεί να γένη κίνημα εις τον τόπον δια την επιτυχίαν του Αριστάρχου, άλλα ήθελεν είναι συντελεστικώτερον, αν εγράφετε η Εκλαμπρότης σας εις τον Στρογανώφ με επίτηδες εσταφέταν, αποδεικνύουσα την αναγκαιότητα της μεταθέσεως του Αριστάρχου εις την Βλαχίαν. Ο Στρογανώφ εις το αυτό το εξτραορδινάριο κάζο ημπορεί να κάμη ό,τι θέλη.”»⁴⁰⁹

Την επομένη (28 Δεκ. 1820) ο Σούτσος γράφει για το ίδιο θέμα στον ρώσο πρόξενο στο Βουκουρέστι, Αντρέι Πίνη:

«Δεν γνωρίζω εάν οι υπάρχουσες ρήτρες και τα συμφέροντα της Προστατίδας Αυλής επιτρέπουν τον διορισμό μου σε αυτήν την Ηγεμονία. Δεν είναι ούτε από φιλοδοξία ούτε από απληστία που μου επιτρέπω ένα τέτοιο βήμα. Δεν είναι παρά να μπορέσω να είμαι κάπως χρήσιμος στο Έθνος μου, και στην Ηγεμονία την οποία φυσικά πρέπει να αγαπώ. Όμως ανατρέχω πλήρως στην Εξοχότητά Σας και στην Αυτού Εξοχότητα τον κ. Βαρόνο, δεν έχω την παραμικρή αμφιβολία για τα αισθήματα της Εξοχότητάς Σας· και ελπίζω να μην προτιμάτε κανέναν εκτός από εμένα εάν τα καθήκοντά σας θα σας το επέτρεπαν και στην περίπτωση αυτή μπορώ να ευαρεστηθώ ότι είμαι σίγουρος για τον εαυτό μου.»⁴¹⁰

Τη μετάθεσή του στην Βλαχία ή την πρόθεσή του να γίνει υπερ-ηγεμόνας θα τη επισημάνουν επανειλημμένως οι αντιπρόσωποί του και στον εκπρόσωπο του Υψηλάντη, Γεώργιο Λασσάνη, στις 31 Δεκεμβρίου 1820:

«Α.^{ov} Ο Αυθέντης τι θα απογίνη, όταν σηκωθή η Ελλάς; Το πρόβλημα τούτο με το έκαμαν με τρόπο διπλωματικόν και όχι ανοικτόν. Εγώ δε, επειδή από τας πολλές άλλας ομιλίας τους εκατάλαβα, ότι ο Αυθέντης φρονεί και θέλει να μείνη ηγεμών και των δύο Ηγεμονειών υπό την προστασίαν της Ρωσίας, [...]. Επειδή με ηρώτησαν, αν αποθάνη ο Βουκουρεστίου, θα μένουν και οι δύο αυθεντίαι εις τον Μιχάλβοδαν;

Β.^{ov} Αν τα ελληνικά στρατεύματα περάσουν εις την Ελλάδα, ποιος θα προφυλάξει τους τόπους; Πιστεύομεν, ότι θα έλθουν οι Ρώσοι· αλλ’ αυτοί πώς θα φερθούν με

⁴⁰⁹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 270-273, 276, 285.

⁴¹⁰ АВПРИ, ф. 219, оп. 540/1, год 1820, д. 322, л. 10-10об. Πρβλ. Αρχείο Σούτσου, φ. 1, 46/368, Μιχαήλ-Ιάσιο προς Στρόγγανωφ - Μπουγιούκ Ντερέ, 3/15 Δεκ. 1820.

τον Αυθέντη; και τα εισοδήματα του τόπου τι θα γίνονται; Εγώ τους είπα, ότι το αγνώω και τούτο. [...]»⁴¹¹

Το θέμα κυκλώνεται από παντού και μολονότι το μεταθετό από την ηγεμονία στην άλλη δεν ήταν ο κανόνας, ο Μιχάλβοντας θα υποκρύψει τις δικές του φιλοδοξίες πίσω από τους γενικούς σκοπούς του *Γένους*, προσπαθώντας να δημιουργήσει γεγονότα τετελεσμένα και να λάβει το πολυπόθητο «ναι» από την Ρωσία ακόμα και ανεπίσημα.⁴¹² Σε αυτό αποσκοπεί και η πρόθεσή του να βάλει άλλους να ενεργήσουν για λογαριασμό του. Απ' ότι φαίνεται όμως κανείς δεν πείσθηκε από τα λόγια του, παρά μόνο ο Λασσάνης, αλλά και εκείνος όχι αμέσως.

Μέχρι όμως να πεισθεί για τα πατριωτικά αισθήματα του Μιχάλβοντα και την πρόθεσή του να συνδράμει στα σχέδια, καθότι δεν «υποκρύπτει καμμιάν *arriere-pensée*» και «δεν είναι καθόλου Φαναριώτης», θα προτείνει στον Υψηλάντη να δώσει τις απαραίτητες εγγυήσεις στον ηγεμόνα και στον Ποστέλνικο «κανένα δίπλωμα». Αλλά μόνο για τα μάτια και μόνο για να πετύχουν την ομαλή οργάνωση των στρατευμάτων, «επειδή όλοι έχουν τα όμματά των προσηλωμένα εις τον Αυθέντη».⁴¹³ Σημειωτέον ότι ο Λασσάνης θα εξακολουθήσει να τους λέει άλλα αντί άλλων και να «[πλάθει] με τον νουν [του]» ακόμα και όταν λάβει τις πατριωτικές δηλώσεις από τον ηγεμόνα.⁴¹⁴

Όσο για τους υπόλοιπους διόλου δεν πείσθηκαν για την «πατριωτική» διεκδίκηση της Βλαχίας. Στις 25 Ιανουαρίου ο Ρίζος Νερουλός ενημερώνει τον Υψηλάντη πως το μεταθετό δεν μπορεί να γίνει, ενώ «ο Πίνη είναι, ως φαίνεται, υπέρ των Αλεκοβοδικών πραγμάτων»⁴¹⁵.

⁴¹¹ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 269-270,

⁴¹² Στο *ίδιο*, σ. 270.

⁴¹³ Στο *ίδιο*, σ. 270-275. Πράγματι, η παρουσία του Μιχαήλ στο Ιάσιο λειτουργούσε ως δικλείδα σταθερότητας και τάξης. Βλ. Αθ. Εόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, ό.π., σ. 53. Όσο για τον χαρακτηρισμό *Φαναριώτης* σήμαινε ότι χρησιμοποιεί συγκεκριμένες «μεθόδ[ους] για την κατάληψη και την άσκηση της εξουσίας, αντιθέτων προς τα κοινά ηθικά μέτρα». Κ.Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών», ό.π., σ. 222.

⁴¹⁴ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 276. Περιττό να πούμε πως σχέσεις εμπιστοσύνης και καλής συνεννόησης δεν υπήρχαν. Δείγμα της ανεπαρκούς ενημέρωσης, ήδη από την πολύ αρχή, ήταν η φανέρωση από τον Σούτσο του συνθηματικού ονόματος, διότι δεν γνώριζε ότι πρόκειται για μυστικό. Στο *ίδιο*, σ. 275.

⁴¹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 292.

Το γιατί ήταν «υπέρ των Αλεκοβοδικών πραγμάτων» μπορούμε να το εντοπίσουμε στην απάντηση του Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου⁴¹⁶ προς τον Πίνη. Εκεί ο Βλαδιμηρέσκου κατηγορήσε ευθέως τον ρώσο πρόξενο ότι συμμετείχε σε οικονομικές καταχρήσεις που είχε προβεί ο Αλεκοβόδας με τους βογιάρους.⁴¹⁷ Στο αναμεταξύ η χήρα του Αλεκοβόδα δεν είχε μείνει ούτε εκείνη με σταυρωμένα τα χέρια. Σύμφωνα με τον Σφυρόερα, η προσφορά της στην κούρσα της διαδοχής, φυσικά υπέρ του γιου της, ανερχόταν στο ποσό των δεκατριών εκατομμυρίων λεί.⁴¹⁸ Αμφότεροι όμως απέτυχαν, καθώς ο Καλλιμάχης «επλήρωσε στην Υψηλή Πύλη 19.000.000 πιάστρα».⁴¹⁹

Την απογοήτευση του Μιχάλβοδα από την Βλαχία συμπλήρωσε η ανησυχία του για τον τρόπο που γινόταν ο οργάνωση των στρατευμάτων στην Μολδαβία. Την ανησυχία δε, την διαδέχθηκε ο πανικός, που θα διαρκέσει περίπου δυο μήνες, δηλαδή μέχρι και την οριστική αναχώρησή του από το Ιάσιο. Μέχρι τότε θα μεσολαβήσει ένα πάρε δώσε επιστολών μεταξύ περιβάλλοντος Υψηλάντη και Σούτσου, που θα αφορά παρεξηγήσεις, λάθος

⁴¹⁶ Ο Θεόδωρος (Τούντορ) Βλαδιμηρέσκου ήταν βλάχος οπλαρχηγός, ηγέτης του ένοπλου σώματος των Πανδούρων. Η συμμετοχή του Βλαδιμηρέσκου στην Φιλική Εταιρεία έχει λάβει πολλές ερμηνείες με κάποιες μάλιστα να αμφισβητούν ολωσδιόλου την συμμετοχή του. Σύμφωνα με τον ιστορικό Οτσετέα, ο Βλαδιμηρέσκου αφού μυήθηκε στην Φιλική Εταιρεία από τον Γεωργάκη Ολύμπιο οργάνωσε δικό του κίνημα με στόχο την από κοινού δράση με την Φιλική, έτσι ώστε να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία. Ωστόσο, «διαφορετικοί επιμέρους στόχοι των κινήματων» και παρασκηνιακές ενέργειες επέφεραν τη ρήξη ανάμεσα στον Βλαδιμηρέσκου και τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Έτσι το κίνημα του Βλαδιμηρέσκου στράφηκε ολωσδιόλου εναντίον των Φαναριωτών και όχι εναντίον της Πύλης, όπως προέβλεπε το αρχικό σχέδιο. Βλ. Γ. Μανιός, «Μαζί ή απέναντι; Ρουμανικές αναγνώσεις του 1821» στο Α. Λυμπεράτος (επιμ.), *Βαλκανικές Αναγνώσεις του 1821*, Αθήνα 2021, ιδιαίτ. σ. 108-116. Πρβλ. Τ. Βουρνάς, *Φιλική Εταιρεία, Α. Παράνομα Ντοκουμέντα, Β. Απομνημονεύματα αγωνιστών* (Ε. Ξάνθος-Γ. Λεβέντης), Αθήνα χ. χ., Εκδόσεις Τ. Δρακόπουλου, σ. 21.

⁴¹⁷ Α. Οτσετέα, *Documente privind istoria României, Râșcoala din 1821*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București, vol. 1, 1959 όπου παραπέμπει στο ΡΓΒΙΑ, Φ. 14057 Οπ. 11.182, σβ. 6, Δ. 18, Ψ.1, Λ. 32-41. Πρβλ. Σιρόετοσκοφσκι, *Το βαλκανικό πρόβλημα στα πολιτικά σχέδια των Δεκεμβριστών*, 19, D. A. Sturtza – D. C. Sturtza, *Documente privitoare la Istoria Românilor din anii 1802-1849*, σ. 314-315.

⁴¹⁸ Β. Σφυρόερας, «Οι Φαναριώτες, Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1700-2000, Διαφωτισμός-Ιστορία της παιδείας-Θεσμοί και Δίκαιο*, τ. 2, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ.299.

⁴¹⁹ ⁴¹⁹ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές*, ό.π., σ.17.

εντυπώσεις, απολογίες, πιέσεις, ερωτήματα και ξεκαθαρίσματα · όλα δείγματα έλλειψης εμπιστοσύνης.⁴²⁰

Στο αναμεταξύ θα υπάρξουν στιγμές αλήθειας ή αλήθειες της στιγμής. Όπως και να 'ναι, οι πατριωτικές διαβεβαιώσεις του Σούτσου δεν είχαν βρει ώτα ευήκοα στον βαθμό που περίμενε. Και επειδή ο Υψηλάντης δεν μπορούσε να ρίχνει για πολύ, στάχτη στα μάτια του ηγεμόνα όσον αφορά την επίσημη στάση της Ρωσίας, καθώς ο τελευταίος του μετέφερε ασταμάτητα τις περιλήψεις των διασκέψεων που λάμβαναν χώρα στα πλαίσια του Συνεδρίου- θα προσπαθήσει να τον φέρει στο φιλότιμο και να του καταστήσει σαφές στο να μην περιμένει «αντιμοιοθίαν» από την Ρωσία.⁴²¹

Όταν όμως τα πράγματα στην Μολδαβία άρχισαν να εκτροχιάζονται από την απροκάλυπτη δράση των Φιλικών, με τον Μητροπολίτη και τους βογιάρους να ζητάνε εξηγήσεις από τον ηγεμόνα σχετικά με τις κινήσεις των αρβανιτών⁴²², ο τελευταίος είχε ήδη ξεκινήσει να παίρνει τα μέτρα του, καθώς οι απαντήσεις του Υψηλάντη δεν τον καθυσόχασαν. Έτσι στις 20 Φεβρουαρίου, δυο μόλις μέρες πριν την εισβολή, αναγκάστηκε να εξηγηθεί μαζί τους μυστικά, ζητώντας τους να τον εμπιστευτούν.⁴²³

Σαν να μην φτάνουν αυτά, έρχεται να προστεθεί και η επιβεβαίωση του Καποδίστρια, που τόσο πολύ ανέμενε ο Σούτσος. Μόνο που δεν ήταν

⁴²⁰ Ο Σούτσος στην προσπάθειά του να διασφαλίσει τα νότα του και τη θέση του θα επιχειρήσει να αναλάβει την αρχηγία του στρατεύματος, να αποσπάσει όσες περισσότερες εγγυήσεις και πληροφορίες μπορεί από τον Υψηλάντη, καθώς και άδεια να κατηχηθεί ο αδελφός του στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό να έχουν άμεση και από πρώτο χέρι πληροφόρηση. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 272-294.

⁴²¹ J. Rizo Néroulos, *Histoire Moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 282. Προφανώς πρόκειται για κοινοποίηση της αλληλογραφίας του με τον Φρειδερίκο Γκεντς. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 281-284, 293-299.

⁴²² Αρβανίτες ή αρναούτηδες: σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο ίδιος ο Μιχαήλ Σούτσος πρόκειται για «άνδρες μισθοφόρους που λέγονται Αρναούτηδες, και που κατά δυστυχία των δύο Ηγεμονιών βρίσκονται [εκεί] [είτε] ως αποτέλεσμα διαφόρων πολέμων [είτε] στην ακολουθία κάποιων πριγκίπων». ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/53-55, [φ.58]. Πράγματι, οι ηγεμόνες διατηρούσαν ιδιωτικές πολιτοφυλακές στις Ηγεμονίες αποτελούμενες από αλβανούς σωματοφύλακες, ενώ επίσης πολλοί αλβανοί επάνδρωναν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα, κυρίως κατά τη διάρκεια πολεμικών συρράξεων. Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 31, 57, 107.

⁴²³ Α. Οφέτεα, *Documente privind istoria României, Râșcoala din 1821*, v. 1, București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959, σ. 343 – 352 όπου παραπέμπει στο ΡΓΒΙΑ, Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Ψ. 1. Λ. 32-41.

εκείνη που ήθελε, καθώς ο Καποδίστριας είχε πει «επισημως στον πρίγκιπα Υψηλάντη και στον πρίγκιπα Σούτσο ό,τι είχ[ε] πει κατ' ιδίαν ένα εκατομμύριο φορές σε όλους τους Έλληνες, οι οποίοι με διάφορες προφάσεις έρχονταν για να βολιδοσκοπήσουν το έδαφος στην Ρωσία για να ζητήσουν τη συμβολή και τη βοήθειά [τ]ου.»⁴²⁴

Για να συνοψίσουμε την δράση του Μιχάλβοδα ως μέλους της Εταιρείας, οι μαρτυρίες συμφωνούν στο ότι πέραν από τις οικονομικές ενισχύσεις και την βοήθεια στην οργάνωση των στρατευμάτων, εφοδίασε με τρόφιμα, πολεμοφόδια και μεταφορικά μέσα τα στρατεύματα των Φιλικών. Επίσης φρόντισε να καθησυχάσει για κάποιο διάστημα τους ντόπιους άρχοντες και τους διπλωματικούς αντιπροσώπους άλλων κρατών, πάντα με τους δέοντες ελιγμούς και «εκ του αφανούς»⁴²⁵, ώστε να μην βρεθεί εκτεθειμένος, τουλάχιστον έως εκεί που του επέτρεπαν οι συνθήκες.

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι ο Σούτσος ξεπέρασε κάποιες φορές το όριο της διακινδύνευσης. Η άποψη αυτή ενισχύεται εάν λάβουμε υπόψη τόσο τις διαδόσεις σχετικά με τη διοργάνωση των στρατευμάτων, όσο και την επιπόλαιη πολλές φορές στάση μελών της Φιλικής και τον πιθανό αντίκτυπο που θα μπορούσαν να έχουν για τον ίδιο τον ηγεμόνα. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι οι παραπάνω ενέργειες του έδωσαν δικαίως τη δυνατότητα να διεκδικήσει στο μέλλον το αντίτιμο της συμβολής του στον Αγώνα.

2. Παιζοντας σε πολλά ταμπλό

Οι αμφισημίες είχαν προκαλέσει αμφιβολίες και οι αμφιβολίες το “plan b”. Στα μέσα Φεβρουαρίου 1821 ο Ρίζος Νερουλός γράφει πανικόβλητος πως η κατάσταση έχει πλέον βγει έξω από κάθε έλεγχο και πως κανείς δεν δίνει λογαριασμό για τις κινήσεις του. Αποτέλεσμα ήταν ότι ο ηγεμόνας «έπεσεν εις

⁴²⁴ Γκρ. Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας*, ό.π., σ. 256.

⁴²⁵ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 61.

του κόσμου τα στόματα».⁴²⁶ Έπειτα υπήρξαν φήμες πως κάποιος είχε καταγγείλει τον Μιχάλβονα στην Πύλη ως μέλος της Εταιρείας.⁴²⁷

Αυτό ήταν το λιγότερο, διότι ο Θεόδωρος Βλαδιμηρέσκου είχε μεταβάλλει τη στάση του και είχε πλέον στραφεί ενάντια των ηγεμόνων με γραπτή αναφορά του στην Πύλη.⁴²⁸ Μέσα σε αυτόν τον πανικό, ο Υψηλάντης αποφασίζει να διασχίσει τον Προύθο στις 22 Φεβρουαρίου 1821. Και εδώ οι αμφιλογίες δίνουν και παίρνουν για τον αν ο Μιχάλβονας γνώριζε ή δεν γνώριζε.

Η μια εκδοχή θέλει τον Σούτσο να είναι ενήμερος για τις κινήσεις στις οποίες επρόκειτο να προβεί ο Υψηλάντης⁴²⁹, ενώ η άλλη εκδοχή να έχει πιαστεί παντελώς στον ύπνο. Ας δούμε όμως πώς παρουσιάζει ο Σούτσος τα γεγονότα. Σε ιδιωτική του επιστολή στον Καρατζά επισημαίνει, σχεδόν ένα μήνα μετά, όχι ότι δεν γνώριζε πως επέκειτο η εισβολή, αλλά ότι δεν υπήρχε χρόνος αντίδρασης:

«Τη θέση μας ελπίζω να την έχετε μάθει από αυτά, που σας γράψαμε πριν από λίγες ημέρες. Δεν μπορούσα να επεκταθώ, γιατί σας ορκίζομαι, δεν ήξερα πού είχα το κεφάλι μου. Το μεγάλο γεγονός έπεσε σαν κεραυνός, και έπρεπε να προσπαθήσω να συγκρατήσω τον κόσμο, για να μην δραπετεύσουν όλοι. Όλος ο

⁴²⁶ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 323.

⁴²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 322. Ο Φιλήμων γνώριζε ποιος ήταν, αλλά προτίμησε να μην αποκαλύψει την ταυτότητά του.

⁴²⁸ Σύμφωνα με τον Τάσο Βουρνά, η αποκήρυξη του κινήματος του Βλαδιμηρέσκου από την Ρωσία και η εκτέλεσή του ήταν σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα των «δολοπλοκι[ών] των χοροδεσποτών Φαναριωτών, των βογιάρων και των ξένων πρακτόρων». Τ. Βουρνάς, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 20-21.

⁴²⁹ Σε αυτό συγκλίνουν οι αφηγήσεις των Φιλικών, των ρώσων αξιωματούχων, και άλλων διπλωματικών πρακτόρων, όπως του αυστριακού διοικητή της Μπουκοβίνας, Stutterheim, που θέλουν τον Σούτσο να έχει συναντηθεί μαζί του πριν ο τελευταίος εισβάλει στην Μολδαβία. Αθ. Εόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, ό.π., σ. 23 · Α. Пушкин, *Переписка 1815-1827*, τ. 13, σ. 367-370 · Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, σ. 52-53 · Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στην Ρωσία*, σ. 516-521 (παραπέμπει σε АВПРИ, ф. Канцелярия 1821, оп. 468, Д. 2333, л. 293-294). Σύμφωνα με την αναφορά του Πάβελ Ι. Πέστελ προς τον προϊστάμενό του ο Σούτσος συνάντησε τον Υψηλάντη και τους αδελφούς του στις 20 Φεβρουαρίου όταν οι τελευταίοι είχαν ήδη εισέλθει στο Ιάσιο. E. Hurmuzaki, *Documente Privitoare la Istoria Românilor*, Supl. 1, v. IV, σ. 316. Το ίδιο αναφέρει και ο Α. Σ. Πούσκιν σε επιστολή του προς τον ποιητή Β.Λ. Νταβίντοφ, Α. Пушкин, *Переписка 1815-1827*, τ. 13, Москва: Воскресенье, 1996, σ. 22, 367.

κόσμος ήταν τρομοκρατημένος, γιατί κανένας δεν ήξερε ούτε την υπόθεση αυτή ούτε την έκτασή της.»⁴³⁰

Η μαρτυρία επιβεβαιώνεται και από τον Ρίζο Νερουλό αρκετά χρόνια αργότερα:

«Αυτή η κατάσταση συνεχιζόταν στην Βλαχία τον μήνα Φεβρουάριο του 1821, όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ενημέρωσε εκείνους τους αξιωματικούς του που βρίσκονταν στην Βλαχία και στην Μολδαβία, ότι θα διάβαινε τον Προύθο στις 22 Φεβρουαρίου. Στην ανακοίνωση αυτής της ξαφνικής απόφασης, ο αυθέντης Σούτσος μόλις είχε τον χρόνο να στείλει ταχυδρομείο στον αδελφό του Νικόλαο και στον γαμπρό του Ιωάννη Σχοινά, τους πράκτορές του στην Κωνσταντινούπολη.»⁴³¹

Μολονότι ο Υψηλάντης «τη δε 18 φεβρουαρίου ανέγγειλε την αποφασιστικήν έξοδόν εαυτού τω ηγεμόνι Σούτσω»⁴³², είναι σαφές ότι η εισβολή αποτέλεσε ένα είδους σοκ, ακόμα και για τον ηγεμόνα, που ήταν μέλος της Εταιρείας. Και όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις αιφνιδιασμού, υπάρχει μια γνωστική ασυμφωνία, τουλάχιστον μέχρι να καταφέρει ο αιφνιδιαζόμενος να αντιδράσει.⁴³³ Από την ημερομηνία της εισβολής του Υψηλάντη χρειάστηκε ένας περίπου μήνας μέχρι τα πράγματα να εκτροχιαστούν πλήρως. Στο μεσοδιάστημα ο Μιχάλβοντας προσπάθησε να σώσει ό,τι ήταν δυνατό να σωθεί, διαμορφώνοντας τις κινήσεις και τις αντιδράσεις του σύμφωνα με το ποιόν έχει απέναντί του.

Το βράδυ της εισβολής ο Σούτσος παρουσία του Υψηλάντη και του Ρίζου Νερουλού θέλησε να διαφυλάξει τα νώτα του απέναντι στην Πύλη και υπέβαλε στον Αρχηγό της Εταιρείας την παραίτησή του, «μια κι ο

⁴³⁰ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 61-62. Πρβλ. Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ.1, σ. 30. Στο μεταξύ πρέπει να υπήρξαν κάποιες αναλαμπές, καθώς ο Καρατζάς φαίνεται ότι σκεπτόταν να μεταβεί στο Ιάσιο. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 64-65.

⁴³¹ J. Rizo Néroulos, *Histoire Moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 286.

⁴³² Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 125.

⁴³³ Πολλώ μάλλον όταν πρόκειται για ένα γεγονός, όπως η Ελληνική Επανάσταση που προϋπέθετε τη βαθιά ρήξη με την παλαιά τάξη πραγμάτων – «τον παραδοσιακό κόσμο»- μολονότι εκείνο δεν έγινε εν τω άμα αντιληπτό από όσους συμμετείχαν σε εκείνη. Όπως υπογραμμίζει ο Παναγιώτης Στάθης «οι άνθρωποι προσπαθούσαν να διαχειριστούν τις καινούργιες προκλήσεις που έθετε η πρωτόγνωρη εμπειρία της επανάστασης με τα νοητικά εργαλεία που διέθεταν, προσπαθούσαν να προσαρμόσουν τη δράση τους αλλά και τις σκέψεις τους εκτιμώντας κάθε φορά τα ατομικά και συλλογικά συμφέροντάς τους». «Ανανεώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα. Με αφορμή τον Μακρυγιάννη του Νίκου Θεοτοκά», *Μνήμων*, 33, 2014, σ. 238.

πόλεμος στρεφόταν, καθώς είπε, ενάντια στην Τουρκία, που τον διόρισε.»⁴³⁴

Η παραίτηση ωστόσο δεν έγινε δεκτή από τον Υψηλάντη, που τον προέτρεψε να παραμείνει στη θέση του.

Δυο μέρες μετά την εισβολή, ο Σούτσος συγκάλεσε το τοπικό Διβάνι και αφού ενημέρωσε τους βογιάρους, υπέγραψαν άπαντες «ικέσιον αναφοράν» προς την Ρωσία, η οποία θα συνόδευε τη δική του επιστολή προς τον Τσάρο.⁴³⁵ Σκοπός ήταν να δοθεί η εντύπωση πως υπάρχει ομοφωνία στο ηγεμονικό συμβούλιο.⁴³⁶ Μολονότι στην επιστολή του επιδοκιμάζει τα ιδανικά του Υψηλάντη, με έμμεσο και διακριτικό τρόπο επέλεξε να διαχωρίσει τη θέση του από τα γενόμενα, ενώ δεν παρέλειψε να δηλώσει πως προτιμά να παραμείνει στην Μολδαβία. Και θέλοντας να προκαταβάλει τις εντυπώσεις ερμήνευσε την επιθυμία του ως τεκμήριο της αφοσίωσής του προς την Ρωσία και τον ίδιο τον Τσάρο.⁴³⁷ Σε παρόμοιο τόνο και πνεύμα γράφτηκαν άλλες δυο επιστολές. Μια στον ρώσο πρεσβευτή Στρόγγανωφ για να τον ενημερώσει και μέσω αυτού να κάνει έκκληση για αποστολή ρωσικών στρατευμάτων, ώστε να αποτραπεί κάθε είδους καταστρεπτική ενέργεια, και μια στον Καποδίστρια, μιλώντας εξ ονόματος των βογιάρων.⁴³⁸ Με δυο λόγια, οι επιστολές ήταν το άλλοθι του ηγεμόνα απέναντι στην Ρωσία ότι ενήργησε καθώς όριζαν οι Συνθήκες.

Στις 23 Φεβρουαρίου 1821 ο Υψηλάντης εξέδωσε προκήρυξη στην οποία ζητούσε από τους κατοίκους της Μολδαβίας «μηδαμώς [να] μη συγχυσθ[ούν] διά τα κινήματά [τ]ου», ενώ παράλληλα φρόντισε να πλέξει το εγκώμιο του Σούτσου, επισημαίνοντας πως ο τελευταίος ενεργεί με

⁴³⁴ Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ό.π., τ. Α', σ. 386.

⁴³⁵ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 56.

⁴³⁶ V. Georgescu, *Mémoires et Projets*, ό.π., σ. 101-102. Για την επιστολή του ηγεμόνα, βλ. Α. Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche*, t. 3, Graz, Austria, 1970, σ. 62-63. Για την επιστολή του Υψηλάντη προς τον Αλέξανδρο Α', Στο *ίδιο*, σ. 61-62. Πρβλ. ΡΓΒΙΑ, ВУА, Д. 737, Л. 92-100об. Για την απάντηση του αυτοκράτορα στο Υψηλάντη βλ. Γρ. Арш, *Этеристское движение в России, Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи*, Москва: Наука, 1970, σ. 308-312.

⁴³⁷ Α. Prokesch-Osten, *Geschichte*, ό.π., τ. 3, σ. 62-63. Παρομοίως και η επιστολή προς τον Καποδίστρια. Στο *ίδιο*, σ. 64-65.

⁴³⁸ Στο *ίδιο*, σ. 64-65 · ΒΟΑ/ΝΑΤ 1150/45685, Γρ. Арш, *Россия и борьба Греции за освобождение от Екатерины II до Николая I*, Москва: Индрик, 2013, σ. 145.

γνώμονα τα «δικαιώματ[α] της πατρίδας» τους.⁴³⁹ Η επισήμανση αυτή ήταν επιθυμία του Μιχάλβοδα, όπως έμμεσα την είχε διατυπώσει στον Υψηλάντη, ώστε να πεισθούν οι βογιάροι και ο молδαβικός λαός πως ο ηγεμόνας είχε μείνει πιστός στο καθήκον του, δηλαδή στην διακυβέρνηση της Μολδαβίας.⁴⁴⁰ Εννοείται ότι οι βασικοί αποδέκτες ήταν άλλοι, με πρώτη τη Ρωσία.

Ο Μιχάλβοντας όμως δεν επαναπαύτηκε στα λόγια του Υψηλάντη. Έτσι δεν παρέλειψε να ενημερώσει χωρίς χρονοτριβή και την Πύλη, αρχής γενομένης με το κίνημα του Θεόδωρου Βλαδιμηρέσκου, τον οποίο κατηγορήσε ότι «προσελκύει και κακομεταχειρίζεται πολλούς αθώους με το δέλεαρ της λέξης “ανεξαρτησία”». ⁴⁴¹ Δεν είναι βέβαιο ότι η άμεση ενημέρωση επρόκειτο για αντιπερισπασμό, διότι ο Μιχάλβοντας είχε προτρέψει το Διβάνι της Βλαχίας να κρατά ενήμερη την Πύλη για τα γεγονότα στην περιοχή.⁴⁴² Έπειτα ο ηγεμόνας, συνεπής στους ελιγμούς του, ενημέρωσε την Πύλη και για την εισβολή του Υψηλάντη. Και εδώ φαίνεται διά γυμνού οφθαλμού ότι ο Μιχάλβοντας παίζει την ίδια στιγμή σε πολλά ταμπλό, μέχρι φυσικά να τον πάρουν είδηση.

Σύμφωνα με τον Ρίζο Νερουλό ο ηγεμόνας απέστειλε δυο επιστολές· μια ιδιωτική στους επιτρόπους του και μια «δημόσια» για την Πύλη. Γνώση

⁴³⁹ Δ. Κόκκινος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 110. Πρβλ. Γ. Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, Αθήνα: Τα Νέα, 2010, σ. 54-55.

⁴⁴⁰ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 285-305.

Μετά θάνατον δόθηκε η παρακάτω εξήγηση από τον αρχιμανδρίτη Αλέξανδρο Λυκούργο, μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Σύρου, Τήνου και Μήλου. Ο Λυκούργος παραδέχεται την απουσία του Μιχαήλ από τη σκηνή δικαιολογώντας τον· «διότι αυτός είναι ο προπαρασκευάσας και διατάξας πάντα ταύτα, και την σκηνήν και το θέατρον, και τα πρόσωπα και τον αγώνα. Ο Μιχαήλ Σούτσος μένει οπίσω της σκηνής κεκρυμμένος· διότι αυτός είναι ο ποιητής του δράματος». «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 69-70.

⁴⁴¹ Ş. İlicak, "The revolt of Alexandros Ipsilantis and the fate of the Fanariots in Ottoman documents" στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, ό.π., σ. 327. Για την αναφορά των βογιάρων προς τον ηγεμόνα βλ. ΑΣΚ, φ. 1, αρ. 46/555.

⁴⁴² E. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., v.1. σ. 343–352, ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Ψ. 1. Λ. 32-41. Το δικό του ρόλο στην άμεση ενημέρωση της Πύλης από τον Μιχάλβοδα διαδραμάτισε το γεγονός πως το κίνημα του Βλαδιμηρέσκου στρεφόταν ενάντια στους Φαναριώτες, έχοντας ως στόχο την επαναφορά της εξουσίας στα χέρια των ντόπιων, λαμβάνοντας την αφορμή από το θάνατο του Αλεκοβόδα. Ενδεικτικά βλ. Γ. Μανιός, «Μαζί ή απέναντι; Ρουμανικές αναγνώσεις του 1821» στο Α. Λομπεράτος (επιμ.), *Βαλκανικές Αναγνώσεις του 1821*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σ. 105-106, όπου αναφέρεται στην αφήγηση και ερμηνεία των γεγονότων από τον ιστορικό Νικολάε Ιόργκα.

του περιεχομένου της δεύτερης επιστολής έλαβε μόνο ο ρεΐς εφέντη, τον οποίο οι επίτροποι του ηγεμόνα πληροφόρησαν πως «ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, αρχιστράτηγος της Ρωσίας, εκμεταλλευόμενος τις φασαρίες στην Βλαχία διάβηκε τον Προύθο incognito και κατευθύνεται προς αυτήν την επαρχία»⁴⁴³. Ο Μιχάλβοντας ζήτησε δε δι' αυτών οδηγίες για το πώς να αντιμετωπιστεί η κατάσταση. Το μόνο παραπλανητικό στοιχείο που υπάρχει σε αυτήν την ενημερωτική επιστολή ήταν η πρόθεση να δοθεί η εντύπωση πως πίσω από τον Υψηλάντη κρύβεται η Ρωσία. Και είναι εκείνο το στοιχείο, που εξηγεί την αργοπορημένη αντίδραση της Πύλης. Στο ενδεχόμενο ενός ρωσοτουρκικού πολέμου ο ρεΐς εφέντη αποσιώπησε το γεγονός, εν αναμονή νέας ειδοποίησης από τον Σούτσο.⁴⁴⁴

Στο αναμεταξύ τον έναν εκείνο μήνα που μεσολάβησε, ο Μιχάλβοντας ήταν πολύ προσεκτικός και απέφυγε να δώσει λαβές, ώστε να «μην ημπορούν να [τον] πειράξουν άνευ αποδείξεων τρανωτάτων, εγγράφων δηλαδή.»⁴⁴⁵ Απέφυγε να εμφανιστεί δημοσίως με τον Υψηλάντη, καλώντας τον μάλιστα είτε να τον καθαιρέσει, είτε προτρέποντας τους βογιάρους να σχηματίσουν νέα προσωρινή κυβέρνηση. Ήθελε δηλαδή να προλάβει τα χειρότερα, έτσι ώστε μετά την πιθανότητα αποκατάστασης της τάξης να επανέλθει μετά βαΐων και κλάδων στο θρόνο του.⁴⁴⁶

Οι επιπλοκές όμως ήταν συνεχείς και τα γεγονότα απρόσμενα και

⁴⁴³ J. Rizo- Neroulo, *Histoire de l'Insurrection grecque, Précédée d'un Précis d'Histoire Moderne de la Grèce*, Paris, Genève, 1834, σ. 286. Ο Νικόλαος Σούτσοσ ενημέρωσε και τον Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, κομίζοντάς του την είδηση της εισβολής του Υψηλάντη στην Μολδαβία. Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 508-509.

⁴⁴⁴ J. Rizo Néroulos, *Histoire Moderne*, ό.π., 286-287. Πιθανόν ο Φίνλεϋ να αναφέρεται και σε αυτό το περιστατικό όταν κάνει λόγο για ενημέρωση της Υψηλής Πύλης από τους Φαναριώτες, οι οποίοι λειτουργούσαν εν είδει κατασκόπων για λογαριασμό της Πύλης. G. Finlay, *History of the Greek Revolution*, ό.π., σ. 126.

⁴⁴⁵ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 286.

⁴⁴⁶ Δεν εμφανίστηκε ούτε στην Θεία Λειτουργία που τελέστηκε στον Ιερό Ναό των Τριών Ιεραρχών στο Ιάσιο. Σύμφωνα με τους Πέστελ και Ρίζο Νερούλο, η Θ. Λειτουργία τελέστηκε κατόπιν εντολής, αλλά απουσίας του Σούτσοσ. ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Ψ. 1. Π. 32-41, J. Rizo Néroulos, *Histoire Moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 291 · Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', ό.π., σ. 241.

ενώ ο Σούτσος «σκεπάζει ένα την μίαν ημέρα, αναφύονται δέκα την άλλην.»⁴⁴⁷ Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι ενώ η κατάσταση ήταν αβέβαιη, ο Σούτσος προσκαλούσε τον πεθερό του στο Ιάσιο «να ζήσ[ουν] ή να πεθάν[ουν] μαζί».⁴⁴⁸ Εάν αυτή η κίνηση δεν υποκρύπτει υστεροβουλία, προδίδει την απελπισία στην οποία βρισκόταν. Προς στιγμήν ο γηραιός ηγεμόνας το σκέφτηκε, καθότι «ενόμισ[ε] αυτό το κίνημα για σοβαρό» και επειδή η επιστολή πρέπει να έπεσε στην τσιμπίδα των αυστριακών αρχών είχε δοθεί διαταγή, συνοδευόμενη από την περιγραφή του, ώστε να εμποδιστεί η πιθανή του μετάβαση.⁴⁴⁹

Το τοπίο μοιραία ξεκαθάρισε όταν η Ρωσία ένιψε τας χείρας της και αποκήρυξε το κίνημα πρώτα του Βλαδιμηρέσκου στα μέσα Μαρτίου και έπειτα του Υψηλάντη.⁴⁵⁰ Το δικό του ρόλο έπαιξε και ο αφορισμός του Υψηλάντη και του Μιχάλβοδα από τον Πατριάρχη στις 23 Μαρτίου.⁴⁵¹ Όπως χαρακτηριστικά επεσήμανε τότε ο ρώσος στρατιωτικός αξιωματούχος, Πάβελ Ι. Πέστελ, «αυτή η έκκληση του Πατριάρχου, κατέστρεφε οποιαδήποτε προσωπική ασφάλεια για τον πρίγκιπα Σούτσο».⁴⁵²

⁴⁴⁷ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 324. Ανάμεσα στα αναφερόμενα και αναπάντεχα γεγονότα, συμπεριλαμβάνεται και η σφαγή των τούρκων στο Γαλάτζι, μια ημέρα προς της εισβολής του Υψηλάντη. Φοβούμενοι για σφοδρά αντίποινα της Πύλης, ο Σούτσος θα περισώσει, βοηθούμενος από τον Ρίζο Νερουλό, τον αρχηγό της μουσουλμανικής φρουράς και τους εμπόρους στο Ιάσιο.

⁴⁴⁸ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές*, ό.π., σ. 62.

⁴⁴⁹ Στο *ίδιο*, σ. 64-66.

⁴⁵⁰ Στο *ίδιο*, σ. 68.

⁴⁵¹ Για το κείμενο του αφορισμού του Α. Υψηλάντη και Μ. Σούτσο και για την πρόσληψή και ερμηνεία του βλ. Π. Γεωργαντζάς, *Ο Αφορισμός του Αλέξανδρου Υψηλάντη (Ιστορική και θεολογική διερεύνηση του θέματος)*, Καβάλα: Εκδόσεις «Παρουσία», 1988. Πρβλ. ΒΟΑ/ΗΗ 1294/5027. Δεν ήταν η πρώτη φορά που το Πατριαρχείο και συγκεκριμένα ο Πατριάρχης καλούνταν να λειτουργήσει ως ρυθμιστική αρχή και να υπερασπιστεί την «κοσμική» και πολιτική εξουσία του σουλτάνου. Και την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, και των ρωσοτουρκικών πολέμων, αλλά και τότε, το Πατριαρχείο καλείται να υπερασπιστεί το σύστημα της ευταξίας έτσι όπως ορίζεται από την Υψηλή Πύλη. Σε αυτό άλλωστε εξυπηρετούν οι κατά καιρούς έκτακτοι εγκύκλιοι, τα απολογητικά κείμενα και οι αφορισμοί. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλική Επανάσταση*, ό.π., σ. 27.

⁴⁵² Α. Οξτετα, *Documente privind istoria României, Răscoala din 1821*, vol.2, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1959, σ. 126-132 όπου παραπέμπει στο ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Ψ. 1. Λ. 128-132 οβ., 157-163 οβ., 249-252.

Τότε ενήργησε «ο καθέννας με τα όπλα του», που σημαίνει πρακτικά ότι επαναπροσδιορίστηκε η στάση όλων απέναντι σε όλους, μηδενός εξαιρουμένου. Οι Μολδαβοί βογιάρροι, που είχαν στο αναμεταξύ δυσανεχτηθεί από την τροπή που πήραν τα πράγματα, δεν δυσκολεύτηκαν διόλου να αλλάξουν στάση και με μια μικρή καθυστέρηση στράφηκαν στην Πύλη και τον σουλτάνο ζητώντας έλεος.⁴⁵³ Στην βρίθουσα αιτιάσεων αναφορά τους στην Πύλη υπέδειξαν ως έναν από τους βασικούς, αν όχι τον βασικότερο υπαίτιο τον ηγεμόνα, τον οποίο κήρυξαν έκπιωτο χωρίς καμιά δυσκολία κατόπιν σχετικής αποφάσεως του τοπικού Διβανίου.⁴⁵⁴

Αυτό ήταν το λιγότερο, διότι υπήρχαν φήμες για την ύπαρξη συνωμοσίας με στόχο όχι μόνο την ανατροπή του αλλά πιθανόν και τη δολοφονία του.⁴⁵⁵ Εκείνα πρέπει να ήταν από καιρό γνωστά στον Μιχάλβοδα, διότι ήδη από τις 7/19 Μαρτίου 1821 είχε στείλει επιστολή στον πράκτορά του στην Βιέννη, Κωνσταντίνο Ράλλη, μαζί με άλλη εσώκλειστη επιστολή στον Γκεντς στην οποία τον πληροφορούσε για τις εξελίξεις, φροντίζοντας να παρουσιαστεί και πάλι ως απλός θεατής των γεγονότων.⁴⁵⁶ Εκείνο που έχει ενδιαφέρον είναι η προτροπή στον Ράλλη πως είχε φτάσει η ώρα ο Γκεντς να αποδείξει την φιλία του. Το πώς θα αποδεικνυόταν η φιλία του είναι εύκολο

⁴⁵³ Σε ετοιμότητα ήταν και οι Σέρβοι. Οι κινήσεις τόσο του Υψηλάντη όσο και του Σούτσου είχαν ανησυχήσει τον ηγεμόνα των Σέρβων, Μίλος Ομπρένοβιτς, καθότι δεν γνώριζε ποιες ήταν «οι πραγματικές τους προθέσεις». Σε επιστολή του προς τον Αρχιεπίσκοπο Βελιγραδίου, Αγαθάγγελο, στις 28 Μαρτίου 1821, γνωστοποιούσε τα μέτρα που είχε λάβει, έτσι ώστε να αποτραπεί οποιαδήποτε ενέργειά τους θα είχε ως στόχο να «μεταφέρει τη φωτιά εκείνη στην επικράτεια [τους]». Α. Λυμπεράτος, *Βαλκανικές Αναγνώσεις του 1821*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2021, σ. 88.

⁴⁵⁴ Δ. Κόκκινος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 118. Για τα όσα αναφέρει ο Σούτσος σχετικά με τους βογιάρρους την επιστολή του προς τον Στρόγγανωφ και για την επιστολή των βογιάρρων προς την Υψηλή Πύλη βλ. ΒΟΑ/ΗΗ 1150/45685, ΒΟΑ/ΗΗ 1147/45564, ΒΟΑ/ΗΗ 1162/45967, Πρβλ. Gr. Arš & C. Svolopoulos, *Alexandre Ypsilanti Correspondance Inédite 1816-1928*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 199, σ. 75, ΡΓΒΙΑ, Φ. 14057 Οπ. 11.182, σβ. 6, Δ. 18, Υ.1, Λ. 32-41, (Η παραπομπή στο ρωσικό αρχείο προέρχεται από το βιβλίο της Oksana Kiyanskaya, *Пестель*), Φλ. Μαρινέσκου, «Ο Ελληνικός Τηλέγραφος» και η έναρξη της Επανάστασης του 1821 στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Ανάτοπο από τον 28ο τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήναι, 1985, σ. 47. Για την αποδοκιμασία από τον Ρώσο πρόξενο στο Ιάσιο βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 1, αρ. 46/399, Αντρέι Πιζάνη-Ιάσιο προς Μ. Σούτσο-Ιάσιο, 18 Μαρτίου 1821.

⁴⁵⁵ Α. Φραντζής, *Επιτομή*, ό.π., τ. Α', σ. 206.

⁴⁵⁶ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές*, ό.π., σ. 63-64. Ο λόγος που δεν γράφει απευθείας στον Γκεντς οφείλεται στους επαναστάτες.

να το αντιληφθούμε. Είτε μέσω της επίσημης υποστήριξης του από την αυστριακή αυλή, είτε με την παροχή ασύλου σε περίπτωση που τα πράγματα εξελίσσονταν δυσάρεστα.

Όμως ο Γκεντς δεν είχε τίποτε απολύτως να αποδείξει σε αυτήν την συνάφεια. Ήταν γνωστή η «αλλεργία» που είχε στα επαναστατικά κινήματα της νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθότι ήταν ζητήματα «ζωής και θανάτου», όπως χαρακτηριστικά υποστήριζε.⁴⁵⁷ Στο κάτω-κάτω οι υπηρεσίες του ήταν έναντι αμοιβής, ενώ οι σχέσεις μεταξύ τους δεν ήταν το ίδιο ισχυρές όπως με τον Καρατζά.⁴⁵⁸

Και πράγματι, στις 24 Μαρτίου 1821 ο Ράλλης εμφανίζεται να είναι ιδιαίτερα ανήσυχος για την ζωή του ηγεμόνα, συστήνοντάς του να ενεργήσει δεόντως σε περίπτωση που κινδύνευε. Μπορούμε να φανταστούμε το βαρύ κλίμα στην Μολδαβία, τον αναβρασμό στην Κωνσταντινούπολη με τους προσωπικούς του εχθρούς να караδοκούν και την Πύλη να διψά για εκδίκηση. Συνεπεία επιτιμίου άλλωστε είχε αποκλειστεί από την ελληνορθόδοξη κοινότητα και πλέον θεωρούνταν από τους περισσότερους ως *persona non grata*.

Στις 29 Μαρτίου γράφεται ο επίλογος της ηγεμονίας του Μιχάλβοδα. Αντί να ενημερώσει άμεσα, καθώς είχε αναφέρει, τον ρεΐς εφέντη για τα γενόμενα στην Μολδαβία θα στείλει μια απολογητική επιστολή στο Διβάνι της Μολδαβίας, όπου θα δηλώσει αθώος και αφού εξηγήσει τους λόγους της προσωρινής αναχώρησής του από την Μολδαβία θα ζητήσει έλεος και συγχώρεση από την Πύλη.⁴⁵⁹

Εκείνο που πρέπει να κρατήσουμε εδώ είναι ότι ο Σούτσος ήλπιζε πως θα επέστρεφε στην Μολδαβία. Γι' αυτό άλλωστε φρόντισε να διορίσει δικούς του ανθρώπους στην «ανθηγεμονία». Κατά τον Σπουρίδωνα

⁴⁵⁷ Αλ. Αναγνωστάκης, «Πρόλογος» στο Σπ. Αλεξίου, *21 ρωγμές στην επίσημη ιστορία για το 1821*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2021, σ. 29.

⁴⁵⁸ Από επιστολή του Καρατζά στον βαρόνο Κωνσταντίνο Μπέλλιο, προκόπτει ότι ο πρώτος έγραψε στον Γκεντς σχετικά με τον γαμπρό του, άγνωστο τι, ενώ οι κρυπτικές διατυπώσεις δεν ευνοούν τις υποθέσεις. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές*, ό.π., σ. 64-65.

⁴⁵⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/42, σ.1-2. Πρβλ. ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Υ. 1. Λ. 32-41.

Τρικούπη, οι διορισμοί εστάλησαν στον Μητροπολίτη αφότου ο Σούτσος πέρασε τα ρωσικά σύνορα.⁴⁶⁰ Άλλωστε ήταν γνωστό τοις πάσι ότι δεν ήταν στις προθέσεις του να φύγει από την Μολδαβία. Το είχε δηλώσει και στον πεθερό του, τον είχε επισημάνει και στον Υψηλάντη. Το γνώριζαν και οι Φιλικοί.⁴⁶¹

Η απροθυμία μετακίνησης δεν προκαλεί καμιά εντύπωση. Για τον Μιχάλβοδα και για τους Φαναριώτες εν γένει, η Κωνσταντινούπολη και οι Ηγεμονίες ήταν ο τόπος γέννησης και σταδιοδρομίας αντίστοιχα. Έπειτα μεγάλο μέρος της έγγειας ιδιοκτησίας του ζεύγους Σούτσου βρισκόταν εκεί. Συνεπώς ήταν αναμενόμενο να θεωρεί ως φυσικό του χώρο τις ηγεμονίες και όχι την *καθαυτό Ελλάδα*, που πιθανότατα δεν είχε καν επισκεφθεί.

Στις 31 Μαρτίου – 30 κατά τον Τρικούπη – θα φύγει νύχτα από το Ιάσιο, πιθανότατα μεταμφιεσμένος μέσα στα караβάνια των προσφύγων,⁴⁶² με κατεύθυνση το Σκουλένι, αφού προηγουμένως είχε εξασφαλίσει άδεια διελεύσεως από τον Τσάρο. Η φυγή του Μιχάλβοδα μαρτυρεί όπως και στην περίπτωση του Καρατζά -τηρουμένων των αναλογιών- πως δεν είναι στην νοοτροπία ενός υψηλόβαθμου κρατικού αξιωματούχου οι απότομες ρήξεις με την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Όπως αναφέρει ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης:

«Αυτές οι ιδεολογικές αναζητήσεις και οι ανακατατάξεις διαπερνούν την ελληνική κοινωνία, με διαφορετικές ποσοτώσεις σε κάθε ομάδα και διαφορετικό επίπεδο συνειδητοποιήσεων. Εσωτερικές διεργασίες πραγματοποιούνται, καθώς όλοι αγωνίζονται να δουν τις θέσεις τους να κερδίζουν έδαφος, επιμηκύνοντας με τη σάφρονα συμπεριφορά τους το χρόνο ως την κρίση, που φοβούνται ότι έρχεται.»⁴⁶³

⁴⁶⁰ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία*, ό.π., τ.Α', σ. 127-128.

⁴⁶¹ Εμ. Ξάνθος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 201-202.

⁴⁶² Πρβλ. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές*, ό.π., σ. 67 · Λ. Μπολισακόφ, *Νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία, Από το Δεκεμβριστή Πάβελ Ιβάνοβιτς Πέστελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Ορίζοντες, 1972, σ. 60 · Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, ό.π., σ. 413.

⁴⁶³ Τρ. Σκλαβενίτης, «Σημειώσεις για το Διαφωτισμό στην Κωνσταντινούπολη του 1821», σ. 258. Πρβλ. Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεοτερικότητα. Σχόλια για το Εικοσιένα», ό.π., σ. 365, Γ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 139.

Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από την απόφασή του να ενεργοποιήσει την επιλογή της φυγής και της αναζήτησης καταφυγίου σε μια χώρα θρησκευτικά οικεία.⁴⁶⁴ Δοκιμασμένες στρατηγικές στο παρελθόν και από άλλους Φαναριώτες, ικανές να χρησιμοποιηθούν αργότερα ως άλλοθι ότι ορθώς έπραξαν. Η περίπτωση του Μιχάλβουδα όσον αφορά τη δράση του ως Φιλικού δεν εντάσσεται στο ερμηνευτικό σχήμα του Νίκου Ροτζώκου, σύμφωνα με τον οποίο η μύηση στην Εταιρεία σήμαινε την μύηση σε ένα νέο τρόπο αντίληψης του εαυτού, έναν νέο τρόπο δηλαδή συγκρότησης της ταυτότητας σε ένα πλαίσιο συλλογικό-εθνικό.⁴⁶⁵

Κάτι τέτοιο αυτομάτως συνεπάγεται παραχωρήσεις, εξισωτισμό, αλληλεγγύη και θυσία των κληρονομικών προνομίων στο βωμό καινοφανών και μη δοκιμασμένων ιδεών. Μόνο που εδώ το ζητούμενο δεν παύει να είναι είτε ο θρόνος της Βλαχίας, και όταν εκείνο το ενδεχόμενο αποκλειστεί η παραμονή σε εκείνον της Μολδαβίας. Τα κίνητρα σαφώς δεν είναι εθνικά, αλλά προσωπικά και ως τέτοια δεν μπορούν, τουλάχιστον έως το 1828, να ενταχθούν σε αυτό που ονομάστηκε *εθνική ιδεολογία του ελληνικού επαναστατικού κινήματος*. Και βέβαια ο Μιχάλβουδας επιμένει και θα επιμείνει για πολύ καιρό ακόμη να βλέπει τον κόσμο μέσα από μοντέλα νοσηματοδότησης του κόσμου έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· της οιονεί αριστοκρατικής καταγωγής και των προνομίων που αυτή συνεπάγεται. Ήταν πρακτικά πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο ως ηγεμόνας να περάσει από την θεωρία στην «εφαρμογή» της εθνικής ιδεολογίας, που υπαγόρευε τη μετάβαση από το *γένος* στο *έθνος*, με ό, τι αυτό συνεπάγεται. Πάντως, όσο και αν τα αποτελέσματα της

⁴⁶⁴ Ch. Menaoglou, "Ottoman, Habsburgs, Romanovs and French Revolutionaries: whom were the Phanariots loyal to?" στο (ed.) D. Stamatopoulos, *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, v.1, Istanbul: The Isis Press, 2015, σ. 64 κ.εξ.

⁴⁶⁵ Ν. Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο...», ό.π., σ. 234. Πρβλ. Π. Πιζάνιας, «Επανάσταση και Έθνος, μισ ιστορική - κοινωνιολογική προσέγγιση του '21» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1700-2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832, Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, τ. 3, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 35 κ.εξ. · Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής επανάστασης» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1700-2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832, Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, τ. 3, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9.

συμμετοχής του στην Εταιρεία αποδείχθηκαν στο τέλος αντίθετα των αρχικών προσδοκιών έπειτα από την άτακτη αναχώρησή του, η μύηση του Μιχάλβοδα μπορεί να ειπωθεί ως «μια ακόμη ρωγμή του φαναριώτικου συμπαγούς, που συντελείται στο ρωσικό περιβάλλον»⁴⁶⁶, ακόμη και αν δεν λειτούργησε με τρόπο ισοπεδωτικό των παλαιών σχημάτων αντίληψης του κόσμου.

Φυσικά, όπως γίνεται πάντα άλλωστε, καθένας είδε εκείνα που ήθελε και μπορούσε να δει. Ο λόγος εδώ για τους συγχρόνους του και το πώς ερμήνευσαν τη φυγή του, που ήταν το ίδιο αμφιλεγόμενη όσο και η ιδιότητα του ως μέλος της Εταιρείας. Για τους έλληνες και τα μέλη της Φιλικής η αναχώρηση του ηγεμόνα και η οπισθοχώρηση του Υψηλάντη ήταν ένα άλλου είδους σοκ. Οι Μολδαβοί από την άλλη πλευρά βρήκαν την ευκαιρία που έψαχναν, για να διώξουν τον Μιχάλβοδα και να εκτονωθεί η συσσωρευμένη δυσαρέσκεια για τους Φαναριώτες.

Όσο για τους Φαναριώτες της Κωνσταντινούπολης, εκείνοι θεώρησαν τον Μιχάλβοδα ως τον ηθικό αυτουργό των δεινών, που υπέστησαν από την εκδικητικότητα των Οθωμανών.⁴⁶⁷ Εδώ όμως τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι όπως τα παρουσίασαν οι Φαναριώτες. Ο Σούτσοσ, δηλαδή, δεν ήταν ο κατεξοχήν υπεύθυνος των δεινών στην Κωνσταντινούπολη. Διότι ως γνωστόν όταν ένας Φαναριώτης έφταιγε μαζί του πλήρωναν και πολλοί άλλοι το τίμημα της προδοσίας.⁴⁶⁸ Σχετικά με αυτό ο Γκόρντον, χωρίς περιστροφές και χωρίς καμία πρόθεση να δώσει άλλοθι στον Σούτσο, αναφέρει:

« [...] αλλ' οι Φαναριώται, διηνεκώς αντικείμενοι εις την Ιεραρχίαν, και συναπτόμενοι διά των δεσμών του ιδιοτελούς συμφέροντος προς τον οθωμανικόν δεσποτισμόν, ήσαν βεβαίως αθώοι των μομφών των επιρριπτομένων εις βάρος των. Συνέβη, ατύχως δι'

⁴⁶⁶ Στο *ίδιο*, σ. 83.

⁴⁶⁷ Ch. Philliou, *Biography*, ό.π., σ. 83. Σε αυτό το συμπέρασμα συνέβαλε η συντονισμένη αναχώρηση των αντιπροσώπων του στην Κωνσταντινούπολη. Ο Νικόλαος Σούτσοσ και ο Ιωάννης Σχινάς κατόρθωσαν να δραπετεύσουν από την Κωνσταντινούπολη με μεγάλο μέρος της κινητής τους περιουσίας. Το γεγονός ενίσχυσε τις υποψίες των τουρκικών αρχών και της ίδιας της Πύλης, ότι οι πληροφορίες δεν τους κατέλαβαν εξ απήνης. Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ.Α', ό.π., σ. 246.

⁴⁶⁸ Δ. Σπάθης (επιμ.), *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 223-224. Πρβλ. Α. Λυμπεράτος, *Βαλκανικές Αναγνώσεις*, ό.π., σ. 16.

αυτούς, ο ευνοούμενος και έμπιστος υπουργός του Σουλτάνου, Χαλέτ Εφέντης, να έχει ισχυρούς λόγους όπως πείση τον κύριον του περί της συνενοχής των. Επειδή μόνη η μεροληψία του είχε, εναντίον τας ευχάς του Διβανίου, ανυψώσει τον Μιχαήλ Σούτσοον εις την ηγεμονίαν της Μολδαβίας, τον εσόμερε ν' αποδείξη ότι, μεταξύ των Ελλήνων της ανωτέρας τάξεως, ο προστευόμενος πελάτης του δεν ήτο το μόνον δείγμα απιστίας, και συμπεριέλαβε άρα όλας τας εξέχουσας οικογενείας εις την αυτήν κατηγορίαν.»⁴⁶⁹

Έπειτα, υπεύθυνος για την «καταστροφή των» δεν ήταν μονάχα ο Χαλέτ Εφέντη, αλλά και ο Υψηλάντης, που είχε τεχνηέντως φροντίσει να στείλει επιστολές, οιονεί ενοχοποιητικές σε Φαναριώτικες οικογένειες που ήταν εχθροί των Υψηλάντηδων.⁴⁷⁰ Όπως και να ναι, μια νέα πραγματικότητα μόλις είχε ξεκινήσει ή για να δανειστώ τα λόγια του Ραγκαβή «οι χρόνοι είχαν αφνιδίως και διόλου μεταβληθή.»⁴⁷¹ Και για τους έλληνες και για τον Μιχάλβοδα.

⁴⁶⁹ Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 279.

⁴⁷⁰ «Δυνάμεθα να προσθέσωμεν, περιπλέον, βασιζόμενοι επί αξιοπίστου μαρτυρίας, ότι ο Υψηλάντης συνετέλεσεν εις την καταστροφήν των διά λίαν αξιομέμπτου τεχνάσματος, γράψας και πέμπας επιστολάς προς διαφόρους Φαναριώτας, τους πριν αντιπάλους του οίκου του, με μελετημένην πρόθεσιν να τους εκθέση.» Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 279.

⁴⁷¹ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 92.

Κεφάλαιο Έβδομο: Το ανάποδο πέρασμα του Προύθου και η επαφή με τους Δεκεμβριστές: κοινοί ιδεολογικοί τόποι ή σχέσεις αμοιβαίου συμφέροντος; (1821-1822)

1. Ο άνθρωπος που ανέτρεψε τα πάντα

Στις 31 Μαρτίου 1821 η νέα πραγματικότητα μόλις είχε ξεκινήσει, μιας και ο Μιχάλβοδας αποφάσισε να διαβεί τον Προύθο από την ανάποδη. Πρώτος σταθμός της οικογένειας του Μιχάλβοδα μετά την φυγή τους από το Ιάσιο ήταν η καραντίνα του Σκουλενίου.⁴⁷² Από εκεί ο Μιχάλβοδας θα απευθύνει επιστολή στον Τσάρο, η οποία όμως δεν θα φτάσει ποτέ στον παραλήπτη της, διότι ο κομιστής, κάποιος ονόματι Λιογαράς πιάστηκε στην Βιέννη και «γύρισαν πίσω στη Ρωσία»⁴⁷³. Έπειτα από κάποιες μέρες μάταιης αναμονής και με την φροντίδα των ρώσων αξιωματούχων θα εγκατασταθεί, γύρω στις αρχές Μαΐου, στο Κισινιόφ (Κισινάου, Κισνόβιο) της Βεσσαραβίας - χρεωκοπημένος και καταζητούμενος από τους Οθωμανούς.⁴⁷⁴ Το γιατί επέλεξε την Ρωσία δεν είναι δύσκολο να το αντιληφθούμε. Το Κισινιόφ, που ήταν γεωγραφικά πολύ κοντά στο Ιάσιο, ήταν χώρος οικείος, διότι μέχρι και το 1812, οπότε και έληξε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος (1806-1812), αποτελούσε το ανατολικό τμήμα του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας.⁴⁷⁵ Καθότι το 1821 ήταν ρωσική επικράτεια, και ως εκ τούτου δεν μπορούσαν να τον πειράξουν οι Οθωμανοί, μπορούσε να παρακολουθεί και να ενημερώνεται για τα γεγονότα γρήγορα και με ασφάλεια. Έπειτα, υπολόγιζε πως θα μπορούσε να επιστρέψει σχετικά εύκολα, εάν η κατάσταση στις ηγεμονίες έβαινε προς εκτόνωση και

⁴⁷² Αθ. Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, ό.π., σ. 96-98. Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 36.

⁴⁷³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Δυο πρίγκιπες*, ό.π., σ. 198, 309.

⁴⁷⁴ Δ. Κόκκινος, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 118. ΑΣΚ, φ.2, αρ. 46/569, Ινζώφ-Κισινιόφ προς Σούτσο- [Σκουλένι], 5/17 Απριλίου 1820· Αθ. Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών*, ό.π., σ. 97· Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1986, σ. 70· Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', ό.π., σ. 244.

⁴⁷⁵ Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου της 28 Μαΐου 1812 -που τερμάτισε το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1806-1812)- η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχώρησε το ανατολικό μισό του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Όλη αυτή περιοχή ονομάστηκε τότε *Βεσσαραβία*.

φυσικά υπό την προϋπόθεση ρωσικής επέμβασης. Επέμβαση η οποία θα μπορούσε να υπερκεράσει δισεπίλυτα ζητήματα όπως εκείνο του αφορισμού του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Από την άλλη πλευρά, ο Γκεντς δεν είχε τείνει χέρι βοήθειας στον ηγεμόνα. Έτσι άλλη επιλογή δεν υπήρχε επάνω στο τραπέζι.

Λεπτ. P. Lapie, "Carte générale de la Turquie d'Europe et de la Grèce" 1827)

Εκείνο όμως που δεν φαίνεται σε μια πρώτη ανάγνωση είναι το γιατί η Ρωσία επέλεξε να δώσει άσυλο στον ηγεμόνα, αφού είχε στο μεταξύ αποκηρύξει χωρίς περιστροφές το κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, την ίδια στιγμή που η Αγία Πετρούπολη γνώριζε ότι τόσο ο Μιχάλβοντας όσο και ο νέος ηγεμόνας της Βλαχίας στηρίζαν τον Υψηλάντη.⁴⁷⁶

Εδώ είναι αναγκαίο να γίνει μια σύντομη αναφορά στο ρόλο των ρώσων αξιωματούχων, όχι μόνο διότι έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο στην

⁴⁷⁶ Ο Καποδίστριας θεωρούσε δεδομένη τη στήριξή τους στον Υψηλάντη. VPR, v.12, Moscow, 1980, σ. 72-73, Καποδίστριας προς Στούρτζα, 18(30) Μαρτίου 1821.

τροπή που πήραν τα γεγονότα, αλλά για να φανεί γιατί υπήρξαν πλάνες ως προς την αναμενόμενη βοήθεια. Οι ρώσοι αξιωματούχοι στις ηγεμονίες και στην Βεσσαραβία είχαν αντιληφθεί τουλάχιστον από τον χειμώνα του 1820 ότι υπήρχαν επαναστατικά σχέδια που αφορούσαν την ευρύτερη περιοχή. Η φυσιογνωμία άλλωστε της πόλης του Κισινιόφ ευνοούσε τη συγκέντρωση ανθρώπων με όχι και τόσο συντηρητικές απόψεις, συνεπώς τις συζητήσεις και τις ποικίλες ιδεολογικές ζυμώσεις.

Το ότι ήταν πληροφορημένοι σχεδόν όλοι οι ρώσοι αξιωματούχοι της περιοχής, άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο, άλλοι λίγο πριν και άλλοι μετά την κήρυξη της Επανάστασης, είναι κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις πηγές. Ενδεικτικά οι πρόξενοι στο Ιάσιο και το Βουκουρέστι -Α. Πιζάνη και Α. Πίνη, ο πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη -Γκρ. Στόγγανωφ, ο στρατιωτικός διοικητής της Βεσσαραβίας -Α. Φ. Λανζερόν, ο ρώσος διοικητής της 16^{ης} Μεραρχίας Πεζικού Μ. Φ. Ορλώφ, καθώς και ο συνταγματάρχης Π. Ι. Πέστελ, είναι από εκείνους που γνώριζαν πρόσωπα, καταστάσεις και σχέδια.

Ο Πάβελ Ι. Πέστελ ,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=323844>

Ο στρατηγός, για παράδειγμα, Μιχαήλ Ορλώφ, συνάδελφος και φίλος του Υψηλάντη γνώριζε ένα μήνα πριν ότι επρόκειτο να κηρυχθεί η Ελληνική Επανάσταση.⁴⁷⁷ Οι συζητήσεις περί εξέγερσης είχαν ξεκινήσει από τον Νοέμβριο του 1820, όταν ο Σούτσος μυείται και αυτός στην Εταιρεία. Είναι το διάστημα που οι πληροφορίες διακινούνται με πολλή μεγάλη ταχύτητα και συχνά παρακινδυνευμένα.

Από τον Φεβρουάριο μέχρι τον Μάρτιο του 1821 δόθηκε η εντύπωση πως η Ρωσία επίνευε σιωπηρά το κίνημα. Χορηγήθηκαν ρωσικά διαβατήρια σε

⁴⁷⁷ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. κη', 87-88· Κ. Αυγητίδης, *Αλέξανδρος Πούσκιν, Ο Φιλέλληνας βάρδος του Εικοσιένα*, Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, σ. 54.

έλληνες που είχαν καταταγεί στο κίνημα, δεν εστάλησαν ειδοποιήσεις για τις κινήσεις των Φιλικών σε ανωτέρους, διευκολύνθηκε η στράτευση και διέλευση ανθρώπων και πολεμικού υλικού από και προς την Μολδαβία, ενώ οι επαναστάτες εμψυχώνονταν μέσα από την λογοτεχνική έκφραση ρώσων διανοούμενων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Αλέξανδρο Πούσκιν.⁴⁷⁸ Έπειτα οι Ρώσοι πρόξενοι δεν ήταν διόλου αμέτοχοι.⁴⁷⁹

Τέτοιες ενέργειες κατάφεραν να παραπλανήσουν και τους πιο υποψιασμένους ή τους πιο επιφυλακτικούς, συμπεριλαμβανομένου και του Μιχάλβοδα, που και πληροφόρηση είχε ότι η Ρωσία δεν σήκωνε μύγα στο σπαθί της, όσον αφορά τα επαναστατικά κινήματα και γνώριζε ότι εάν το κίνημα κατέρρευε θα είχε να αντιμετωπίσει την οργή της Πύλης. Σύμφωνα όμως με τον ρώσο ιστορικό ερευνητή, Γκριγόρι Αρς, η ανοχή των ρώσων αξιωματούχων ήταν το αποτέλεσμα της ελλιπούς πληροφόρησης από την Αγία Πετρούπολη.⁴⁸⁰ Και πράγματι μόλις το πληροφοριακό κενό αποκαλύφθηκε έκανε τις διαδικασίες να καταρρεύσουν.

Όσο για τον Μιχάλβοδα, είναι ξεκάθαρο ότι κάτι υπάρχει στο παρασκήνιο, που αναγκάζει τους ρώσους να τον στηρίξουν. Στο αυτοκρατορικό διάταγμα της 30^{ης} Μαρτίου φαίνεται η προσπάθεια των ρώσων να προφυλάξουν τον Σούτσο από την εκδικητικότητα των οθωμανικών αρχών.

⁴⁷⁸ Μ. Λάσκαρις (επιμ.), *Αυτοβιογραφία του Ιωάννου Καποδίστρια*, Αθήνα: Γαλαξίας, 1971, σ. 139· Γκρ, Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στην Ρωσία*, ό.π., σ. 420-432· Δ. Φωτιάδης, *Η Επανάσταση του Εικοσένα*, ό.π., τ. Α', σ. 370. Σύμφωνα με την αυστριακή εκδοχή, οι Ρώσοι βοήθησαν ή και προώθησαν τα σχέδια των Φιλικών στις Ηγεμονίες. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 1, αρ. 46/462, Γκεντς-Βιέννη προς Σούτσο-Ιάσιο, 12 Μαρτίου 1821. Πρβλ, Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., αρ. 7, σ. 43.

Αργότερα και με αφορμή τον απαγχονισμό τους Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' και τις βιαιοπραγίες σε εξέχοντες Φαναριώτες από τους Οθωμανούς θα ακολουθήσουν και άλλες παρεμβάσεις ρώσων, όπως για παράδειγμα του Στρόγγανωφ, ο οποίος θα προσπαθήσει να εμπλέξει την χώρα του σε μια πιο δυναμική αντίδραση υπέρ των ελλήνων. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.2, αρ. 46/400-402, Στρόγγανωφ-Πέρα προς Καποδίστρια-[Αγία Πετρούπολη], 16 Απριλίου 1821.

⁴⁷⁹ Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές* ό.π., σ. 153. Πρβλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 291. Σύμφωνα με τον Νίκο Ροτζώκο τα δίκτυα της «ρωσικής μυστικής διπλωματίας» που τα συγκροτούσαν μεταξύ άλλων και ελληνικής καταγωγής διπλωματικοί αξιωματούχοι συνέβαλαν τα μέγιστα στην «οργανωτική [...] αναβάθμιση [της Φιλικής Εταιρείας] και [τη] ανάπτυξη της επιχειρησιακής της δράσης μετά το 1817» σε πολλαπλά επίπεδα. *Οργανώνοντας την Επανάσταση του 1821*, ό.π., σ. 11-13.

⁴⁸⁰ Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 364. Πρβλ. Α. Пушкин, *Переписка 1815-1827*. Том 13, ό.π., σ. 367-370.

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης περί του ζητήματος διορισμού νέου ηγεμόνα, ο Στρόγγανωφ, επικαλούμενος τους όρους των συνθηκών, προσπάθησε με έμμεσο και διακριτικό τρόπο όχι μόνο να εξασφαλίσει την παραμονή του Σούτσου ως ηγεμόνα, αξίωση που η Υψηλή Πύλη απέρριπτε κατηγορηματικά, αλλά και να δικαιολογήσει τη συμμετοχή του στα όσα διημείφθησαν τις προηγούμενες ημέρες.⁴⁸¹

Το βασικό επιχείρημα που προβλήθηκε ήταν η δια της βίας συμμετοχή του σε επαναστατικές ενέργειες, ώστε να προλάβουν την αυθαιρέτη και χωρίς διερεύνηση ετυμηγορία περί της μη αθωότητάς του.⁴⁸² Να σώσουν δηλαδή ό, τι σώζεται. Η υπερασπιστική αυτή γραμμή μετακύλησε όλο το βάρος στον άρτι καταδικασθέντα από τον Τσάρο και τον Πατριάρχη, Υψηλάντη, και προσέφερε στον Σούτσο ένα είδος ιδεολογικού άλλοθι. Και το κυριότερο, δικαιολογούσε ταυτόχρονα την απόφαση της Ρωσίας να τον δεχθεί στα εδάφη της.

Τι είχε γίνει όμως στο παρασκήνιο, μας το αποκαλύπτει εν μέρει ο αξιωματικός του ρωσικού στρατού και εξέχων μέλος του Συνδέσμου των Δεκεμβριστών του Νότου, Πάβελ Ι. Πέστελ και οι αναφορές του στον Τσάρο.⁴⁸³ Ως γνωστόν ο Τσάρος, είτε λόγω ιδιοσυγκρασίας, είτε λόγω της επιρροής του Μέττερνιχ και των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας του, ήταν αντίθετος σε κάθε είδους ενέργειες που υπονόμευαν την εξουσία του νόμιμου μονάρχη.⁴⁸⁴

⁴⁸¹ ΒΟΑ/ΗΗ 45685 [30 Μαρτίου 1821]

⁴⁸² Για την προστασία του Μιχαήλ Σούτσου, ο Στρόγγανωφ έχει έρθει σε συνεννόηση και με τον αυστριακό αντιπρόσωπο κόμη του Lutzow. Βλ., Στρόγγανωφ προς Νεσελρόντ, 10 (22) Απριλίου 1821, VPR, v. 12, σ. 113-116. Επίσης, μια παρόμοια προστατευτική πολιτική εφαρμόστηκε αργότερα και για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Βλ. Νεσελρόντ προς Γκαλόφκιν, 17 (29) Ιουλίου 1821, VPR, v. 12, σ. 228-229, πρβλ. Παπουλίδης, *Ελληνορωσικά*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988, σ. 82.

⁴⁸³ Με την ονομασία *Δεκεμβριστές* είναι ευρέως γνωστοί όσοι συμμετείχαν στις εξεγέρσεις που ξέσπασαν στην Αγία Πετρούπολη το 1825 για να διαμαρτυρηθούν ενάντια στο καθεστώς του Τσάρου. Κύριο αίτημά τους ήταν ο εκσυγχρονισμός της χώρας.

⁴⁸⁴ Για τα εσωτερικά προβλήματα της Ρωσίας ενδεικτικά βλ. S. Miller, *Νεότερη και Σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, ό.π. και Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/442, «Ακριβές διήγημα της στάσης του Συντάγματος Semenoffsky τις ημέρες της 17^{ης}, 18^{ης}, 19^{ης} Οκτωβρίου». • Για την επιρροή του Μέττερνιχ και την ροπή του Τσάρου σε μυστικιστικές θεωρίες βλ. M. Mazower, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 4. Για την επιρροή της Αυστρίας και του Μέττερνιχ στην Ρωσία και τον Τσάρο αντίστοιχα, Ενδεικτικά βλ. ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/423-424, Γκέντς-Βιέννη προς Σούτσο-Ιάσιο, 31 Αυγούστου 1820. • Για την από πρώτο χέρι άποψη της Αυστρίας απέναντι στις μυστικές εταιρείες στην Ευρώπη βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/440, «Υπόμνημα

Υπήρχε μια μόνο λέξη που μπορούσε να δυναμιτίσει τα πράγματα και αυτήν δεν ήταν άλλη από την λέξη *καρμποναρισμός*.

Το πάτημα δόθηκε από τον Υψηλάντη, όταν παραλλήλισε την Ελληνική Επανάσταση με τα ευρωπαϊκά επαναστατικά κινήματα, ενώ η πρώτη αναφορά περί καρμποναρισμού στάλθηκε από τον ρώσο πρόξενο στο Βουκουρέστι και αφορούσε τον Θεόδωρο Βλαδιμηρέσκου.⁴⁸⁵ Οι λόγοι πίσω από την αναφορά του Πίνη μολονότι προσωπικοί, τη ζημιά τους θα την έκαναν. Σίγουρα όμως γνωρίζουμε τη ζημιά που προκάλεσε η αναφορά που συνέταξε και έστειλε στον Τσάρο ο Πέστελ.

Έχοντας ο Υψηλάντης διαβεί τον Προύθο, ο Πέστελ διατάχθηκε πέντε μέρες μετά την εκδήλωση της επανάστασης να καλύψει το πληροφοριακό κενό που υπήρχε μέχρι τότε. Δηλαδή να συλλέξει πληροφορίες, να τις αξιολογήσει και έπειτα να τις υποβάλει στον Αρχηγό του Επιτελείου της 2^{ης} Στρατιάς της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, Π. Ν. Κισέλιεφ. Αφού πρώτα συγκέντρωσε τις πληροφορίες που προέκυψαν τόσο από δικές του κατ' ιδίαν συναντήσεις όσο και από άλλες πηγές, για την αυθεντικότητα των οποίων ήταν βέβαιος, έστειλε την αναφορά του στον προϊστάμενό του.⁴⁸⁶

Η αναφορά του Πέστελ με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1821 -η πρώτη από τις τρεις που έστειλε- μεταφέρει με τρόπο συμπυκνωμένο τα γεγονότα, χωρίς ωστόσο να παραλείπονται οι διευκρινήσεις όπου και όποτε χρειάζονται. Να διευκρινίσουμε εδώ ότι η αναφορά είναι περιγραφική, χωρίς καμιά απολύτως διάθεση μεροληψίας, απόκρυψης γεγονότων ή συναισθηματισμού, ενώ οι πληροφορίες που μεταφέρει μαρτυρούν ότι υπάρχει εκ των ένδον πληροφόρηση.⁴⁸⁷ Σε αυτή ο συντάκτης της δεν παρέλειψε να κάνει λόγο και

του Υπουργικού Συμβουλίου της Αυστρίας», Τροπάου, 23 Οκτωβρίου 1820, φ.1 αρ. 46/441, «Απάντηση στο Υπουργικό Συμβούλιο της Ρωσίας στο Υπόμνημα που παρουσιάστηκε στο Υπουργικό Συμβούλιο της Αυστρίας στη Διάσκεψη της 11/23^{ης} και 17/29^{ης} Οκτωβρίου 1820», Τροπάου, 21/2 Νοεμβρίου 1820.

⁴⁸⁵ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ. Α', σ. 325.

⁴⁸⁶ Μια πηγή πληροφοριών ήταν και ο ρώσος πρόξενος στο Ιάσιο, Αντρέι Πιζάνι, που τελικά δεν σφάλισε «ολίγον τα μάτια του». Στο *ιδιο*, σ. 291 · Ε. Hurmuzaki, *Documente*, ό.π., Supl. 1, v. IV, σ. 317. Πρβλ. Λ. Μπολιστακώφ, *Νέα στοιχεία*, ό.π., σ. 82-85.

⁴⁸⁷ Είναι πολύ πιθανό ο Πέστελ να συναντήθηκε με τον Υψηλάντη στο Ιάσιο, με τον οποίο όχι μόνο είχε συνυπηρετήσει, αλλά ήταν και οι δυο μέλη της ίδιας μασονικής στοάς. Ο. Киянская,

για την στάση του ηγεμόνα, η οποία παρουσιάζεται κάποτε αρκετά διαφορούμενη, όχι από σκοπιμότητα του συντάκτη, αλλά επειδή όντως υπήρξε τέτοια.

Πολλοί μελετητές, έλληνες και ρώσοι, στάθηκαν στην επισήμανση του Πέστελ πως οι προθέσεις του Υψηλάντη ήταν άξιες σεβασμού. Και πράγματι μεταξύ άλλων ο Πέστελ το είχε αναφέρει.⁴⁸⁸ Όμως παρακάτω άφηνε αιχμές πως υπήρχε κάποια συνάφεια μεταξύ ιταλών και ελλήνων επαναστατών.⁴⁸⁹ Δηλαδή ούτε λίγο ούτε πολύ έδωσε την εντύπωση πως και οι έλληνες επαναστάτες ενδεχομένως να ήταν καρμποναριστές. Μολονότι ανάφερε πως η άποψη του εκείνη έχρηζε διασταύρωσης, ο τρόπος οργάνωσης της Εταιρείας λειτούργησε ως απόδειξη, ώστε να αποδοθεί εκείνος ο χαρακτηρισμός στους Φιλικούς.⁴⁹⁰ Ύστερα από όλα αυτά δεν ήθελε και πολύ η Ελληνική Επανάσταση να απολέσει κάθε πιθανότητα στήριξης.⁴⁹¹

Φαίνεται όμως ότι ο Πέστελ δεν έμεινε στις γραπτές διατυπώσεις, αλλά πρέπει να εξηγήθηκε και προφορικά στους ανωτέρους του, καθώς οι εκκρεμείς διασταυρώσεις των πληροφοριών θα είχαν στο αναμεταξύ γίνει. Το γιατί ο

“«Бессарабские Командировки» П. И. Пестеля как историко-ведческая и историографическая проблема”, σ. 2.

⁴⁸⁸E. Sifneos, “Preparing the Greek Revolution in Odessa in the 1820s: Tastes, markets and political liberalism”, *The Historical Review/La Revue Historique*, 11, 2014, σ. 154. Για την αναφορά αυτή γράφτηκαν και ειπώθηκαν πολλά και από τους ρώσους ιστορικούς. Σύμφωνα με την σχετικά πρόσφατη αναθεωρητική προσέγγιση της Oksana Kiyanskaya οι παλαιότερες προσεγγίσεις ήταν επιλεκτικές ως προς την παρουσίαση των γεγονότων. Με βάση τις τελευταίες, σκοπός της αναφοράς ήταν να προκαλέσει τη συμπάθεια και την συμπάρασταση των στρατιωτικών αρχών και του Τσάρου. Ο. Киянская, “«Бессарабские Командировки»”, ό.π., σ. 1. Για παλαιότερες μελέτες σχετικά με την στάση των Δεκεμβριστών ενδεικτικά βλ. Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές του Νότου*, ό.π., 1986 · Μπ. Σιροέτοκοφοκι, *Το βαλκανικό πρόβλημα στα πολιτικά σχέδια των Δεκεμβριστών*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1956 · Ο. Σπάρο, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος και η Ρωσία, 1821-1829*, 1971.

⁴⁸⁹ E. Hurmuzaki, *Documente Privitoare la Istoria Românilor*, Supl. 1, v. IV, σ. 318,

⁴⁹⁰ Επρόκειτο για μια «μυστική επαναστατική αδεφότητα», που βασιζόταν σε πρότυπα μασονικά, την ίδια στιγμή που η σύνθεσή της ήταν ανομοιογενής. E. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1992, σ. 169-170. Σε αυτό ακριβώς το πρότυπο θα βασιζόταν αργότερα και ο ίδιος ο Πέστελ για να οργανώσει τον Νότιο Σύνδεσμο των Δεκεμβριστών.

⁴⁹¹ РГВИА, Ф. 14057 Оп. 11.182, св. 6, Д. 18, Ч.1, Л. 38об. -40., (Η παραπομπή στο ρωσικό αρχείο προέρχεται από το βιβλίο της Oksana Kiyanskaya, *Пестель*, ό.π.), Ο. Киянская, “«Бессарабские Командировки»...”, ό.π., σ. 3 · D. A. Sturdza-D. C. Sturtza-O. Lugoșianu, *Documente privitoare la Istoria Românilor din anii 1802-1849*, Bucuresci, 1891. σ. 318. Για την άποψη της αυστριακής κυβέρνησης για τους Καρμπονάρους βλ. ΑΣΚ, φ.1, αρ. 46/424, «Εμπιστευτικό Υπόμνημα απευθυνόμενο από την Αυλή της Βιέννης σε όλες τις αυλές της Ιταλίας (αρχές του μηνός Αυγούστου 1820), σ. 3-4.

Πέστελ έκανε την σύνδεση εκείνη, δεν οφείλεται σε κάποια αντιπάθεια προς τους επαναστάτες. Αντίθετα η αναφορά είχε ως στόχο να πλήξει το κύρος του Τσάρου ως εν δυνάμει απελευθερωτή των ελλήνων και όχι αυτήν καθαυτήν την Ελληνική Επανάσταση, η οποία όπως θα δούμε ήταν βολική για τα σχέδια που επεξεργάζονταν οι Δεκεμβριστές. Η κήρυξη ενός ρωσοτουρκικού πολέμου, πολύ απλά, θα εμφάνιζε τον Τσάρο ως απελευθερωτή στα μάτια του κόσμου και αυτομάτως θα έβαζε στον πάγο τα επαναστατικά σχέδια των Δεκεμβριστών είτε για την ανατροπή του τσαρικού καθεστώτος, είτε για μερικό εκσυγχρονισμό του.⁴⁹²

Το αποτέλεσμα πάντως της αναφοράς, ο Σούτσος θα το πληροφορηθεί αρκετά χρόνια μετά, στα τέλη του 1833, από τον ποιητή Αλέξανδρο Πούσκιν, παλιό γνώριμο και των δυο, χωρίς να καταφέρει να κρύψει την έκπληξή του:

«24 Νοεμβρίου [1833, Αγία Πετρούπολη]. Δείπνησα στην κα. Κ.Α. Καραμζινά. Είδα τον Ζουκόφσκι. Το βράδυ έγινε rout στον αυστριακό κόμη Fickelmont. Εκεί είχα μια περίεργη συνάντηση: με πλησίασε ένας άνδρας περίπου 45 ετών, με μουστάκι και γκριζα μαλλιά. Κατάλαβα από το πρόσωπό του πως είναι Έλληνας και τον χαιρέτησα, νομίζοντας πως είναι ένας από τους παλιούς μου φίλους από το Κισινιόφ. Ήταν ο Σούτσος, πρώην ηγεμόνας της Μολδαβίας. Τώρα είναι απεσταλμένος στο Παρίσι. Δεν γνωρίζω για ποιο άλλον λόγο είναι εδώ. Μου θύμισε ότι το 1821 τον είχα επισκεφθεί στο Κισινιόφ με τον Π. Ι. Πέστελ. Του αφηγήθηκα πως ο Πέστελ τον είχε εξαπατήσει και πρόδωσε την Εταιρεία, λέγοντας στον Αυτοκράτορα Αλέξανδρο πως η Εταιρεία είναι το υποκατάστημα-παρακλάδι των Καρμπονάρων. Ο Σούτσος δεν μπορούσε να κρύψει την έκπληξή του ούτε την ενόχλησή του - η ευαισθησία ενός Φαναριώτη νικήθηκε από την πονηριά ενός Ρώσου αξιωματούχου! Αυτό ήταν προσβολή για την υπερηφάνεια του. Έφυγε για την Μόσχα το επόμενο βράδυ.»⁴⁹³

Η έκπληξη του Σούτσου ήταν δικαιολογημένη. Για όσο διάστημα παρέμεινε στο Κισινιόφ, ο Σούτσος είχε από κοντά τον Πέστελ, ελπίζοντας πως

⁴⁹² Ο. Киянская, “«Бессарабские Командировки»...”, ό.π., σ. 3. Πρβλ. Благой, Д. *Душа в заветной мре, очерки жизни и творчества Пушкина*, Москва, 1979. Η παραπάνω πληροφορία δεν κατέστη δυνατό να διασταυρωθεί.

⁴⁹³ Α. Пушкин, *Полное Собрание*, ό.π., τ. 12, σ. 314. Πρβλ.Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 74· Κ. Αυγητίδης, *Αλέξανδρος Πούσκιν*, ό.π., σ. 55.

κάτι μπορούσε ακόμα να γίνει και να μην χάσει τα πάντα. Αποδείχθηκε όμως ότι είχε εναποθέσει τις ελπίδες του σε λάθος πρόσωπο.

2. Σε κατάσταση αναμονής. Το σχέδιο για μια Ελληνική Αυτοκρατορία και η διάψευση των προσδοκιών.

Στο Κισινιόφ σε πολύ λίγο χρονικό διάστημα ο Μιχάλβοντας θα καταλάβει πως ο δρόμος της επιστροφής, τουλάχιστον για το Ιάσιο, είχε κλείσει διά παντός. Συνεπώς, δεν του έμενε τίποτε άλλο από το να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα, όσο ρευστά και ήταν, ώστε να μπορέσει κάπως να βολέψει τα πράγματα. Οι περιστάσεις όμως δεν ήταν απόλυτα ευνοϊκές και οι πιέσεις για την αποπληρωμή χρεών, που είχαν μείνει ακάλυπτα λόγω της «έκτακτης πολιτικής συγκυρίας» μόλις είχαν ξεκινήσει.⁴⁹⁴ Σημειωτέον ότι εκείνος που ξεκίνησε πρώτος να τον πιέζει ήταν ο ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη.

Όχι τυχαία, διότι γνώριζε ότι η Ρωσία του είχε συμπεριφερθεί γενναιόδωρα, αφού του παρείχε μηνιαία επιχορήγηση ύψους 1000 πιάστρων.⁴⁹⁵ Το ποσό φαίνεται ότι ήταν ικανοποιητικό, διότι ο Σούτσος κατάφερε να αναπτύξει φιλανθρωπική δραστηριότητα. Σε συνεργασία με άλλους επιφανείς Έλληνες και την εκεί Εφορεία βοήθησε στην απελευθέρωση και ανακούφιση πολλών οικονομικά εξασθενημένων προσφύγων που είχαν καταφύγει στο Κισινιόφ έπειτα από την εισβολή του Υψηλάντη.⁴⁹⁶

Έπρεπε όμως να φροντίσει και τα του οίκου του. Το ένα ζήτημα ήταν η εκπαίδευση των νεαρών Σούτσων. Δεν γνωρίζουμε εάν οι γιοι του Μιχάλβοντα ήταν μεταξύ εκείνων που η ρωσική κυβέρνηση μερίμνησε αφειδώλευτα για τις σπουδές τους.⁴⁹⁷ Ο πατέρας τους όμως είχε φροντίσει να προμηθευτεί την

⁴⁹⁴Πρβλ. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες Επιστολές*, ό.π., σ. 88.

⁴⁹⁵ Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ.Ε', σ. 244. Πρβλ. Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 107.

⁴⁹⁶ Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 456 · Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή*, ό.π., τ.Α', σ. 229-230.

⁴⁹⁷ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α', σ.107.

Στοιχειώδη Εγκυκλοπαίδεια των παιδικών μαθημάτων, Συνταχθείσα εκ των αρίστων παιδικών βιβλίων της Γερμανίας παρά Γ. Γενναδίου και Γ. Λασσάνη, με σκοπό κάπως να καλύψει την εκπαίδευσή τους.⁴⁹⁸

Το άλλο ζήτημα αφορά τη δικτύωσή του στο καινούριο περιβάλλον. Σε αυτό κομβικό ρόλο έπαιξε η μασονική στοά «Οβίδιος».⁴⁹⁹ Η εν λόγω στοά ιδρύθηκε επίσημα τον Ιούλιο του 1821, αλλά δεχόταν μέλη ήδη από τον Μάιο του ίδιου έτους. Έδρα της υπήρξε η οικία του Μιχαήλ Κάτσικα, λοχαγού του ρωσικού στρατού, πιθανότατα και Φιλικού.⁵⁰⁰ Από τα πιο επιφανή μέλη της στοάς υπήρξαν ο Αλέξανδρος Πούσκιν, οι περισσότεροι από τους Δεκεμβριστές του Νότου, ο Υψηλάντης και οι δύο αδελφοί του, ο Π. Ι. Πέστελ, καθώς και πολλοί Μολδαβοί.⁵⁰¹ Διόλου τυχαίο ότι πολλά από τα μέλη της είναι τα ίδια πρόσωπα που γνώριζαν για τα σχέδια των Φιλικών.

Μολονότι δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, υπήρξαν αναφορές που ήθελαν τον Μιχάλβοδα να διευθύνει την στοά.⁵⁰² Συγκεκριμένα ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου, πρίγκιπας Π. Μ. Βολκόνσκι μετέφερε στον στρατηγό Ι. Ν. Ινζώφ την εντολή του Τσάρου να έχει από κοντά τον Σούτσο.⁵⁰³ Ο λόγος που δόθηκε η εντολή για την παρακολούθηση του Μιχάλβοδα ήταν γιατί η τσαρική κυβέρνηση, που ήταν γενικότερα επιφυλακτική απέναντι σε κάθε δραστηριότητα των τεκτόνων, φοβόταν πως κάτι άλλο συνέβαινε με την στοά στο Κισινιόφ. Και είχε δίκιο, διότι η στοά λειτούργησε ως χώρος πολιτικών

⁴⁹⁸ Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλίου».

⁴⁹⁹ Η στοά αναφέρεται επίσης και με την ονομασία «Οβίδιος Νο 25», Δ. Φαρσόλας, *Ο Αλέξανδρος Πούσκιν και η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2001, σ. 35 κ.εξ. · Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 95 κ.εξ.

⁵⁰⁰ Ο Αλ. Πούσκιν έγινε δεκτός στην στοά στις 4 Μαΐου 1821. Βλ. Α. Пушкин, *Полное*, ό.π., τ. 12, σ. 314. Ειδικά για τον Αλέξανδρο Σ. Πούσκιν βλ. Δ. Φαρσόλας, *Ο Αλέξανδρος Πούσκιν*, ό.π., "Alexander Pushkin: his attitude toward the Greek Revolution 1821-1829", *Balkan Studies*, xii(1), 1971, σ. 35 κ.εξ. · Κ. Αυγητίδης, *Αλέξανδρος Πούσκιν*, ό.π., σ. 54-55 · Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 96. Ωστόσο, το όνομα του Κάτσικα δεν συμπεριλαμβάνεται στους δημοσιευμένους καταλόγους των μελών της Φιλικής Εταιρείας.

⁵⁰¹ Α. Пушкин, *Полно* ό.π., τ.12, σ. 302. Με εξαίρεση τους Υψηλάντηδες και τους Μολδαβούς, οι Ρώσοι στρατιωτικοί συμμετείχαν στην εξέγερση του Δεκεμβρίου του 1825 στην Ρωσική Αυτοκρατορία με στόχο της προώθηση μεταρρυθμίσεων και την παραχώρηση Συντάγματος.

⁵⁰² Тип. В. С. Баласева (εκδ.), «Русская Старина», *ежемесячный исторический журнал*, т. 40, С.-Петербург, 1883г., σ. 654-655 · В. С. Белых, "Русское масонство в период царствования Александра I", *Страницы Истории России*, УДК 94 (47), 072, · Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 97-101.

⁵⁰³ Тип. В. С. Баласева (εκδ.), «Русская Старина», ό.π., т. 40, σ. 654-655.

ζυμώσεων, αφού τα περισσότερα από τα μέλη της ανήκαν ταυτόχρονα στον ριζοσπαστικό Νότιο Σύνδεσμο των Δεκεμβριστών.

Ο Ινζώφ, καθότι και ο ίδιος κάποτε τέκτονας, διέψευσε τους ισχυρισμούς αυτούς. Πάντως, μολονότι είναι γνωστή η ροπή των Φαναριωτών στον τεκτονισμό, εκείνη ήταν η μοναδική αναφορά που εμφανίζει τον Σούτσο να έχει σχέση με μασονικά καταλύματα.⁵⁰⁴ Όπως και να ναι, ακόμη και εάν δεν ήταν μέλος της στοάς σίγουρα γνώριζε για την ύπαρξή της, διότι είχε πολλά πάρε δώσε με τους Δεκεμβριστές.

Στο Κισινιόφ θα έχει την ευκαιρία να έρθει σε κατ' ιδίαν συζητήσεις και με τον Πέστελ, με τον οποίο συναντήθηκε συνολικά τουλάχιστον τρεις φορές από τις αρχές του 1821 μέχρι και την αναχώρησή του από την Βεσσαραβία.⁵⁰⁵ Έπειτα από τις συναντήσεις αυτές, ο Πέστελ θα φροντίσει να αποκαταστήσει τον Σούτσο στην επόμενη αναφορά του. Όχι γιατί τον συμπάθησε, αλλά γιατί έτυχε οι απόψεις τους σε ορισμένα σημεία να ταυτίζονται. Έτσι στην δεύτερη αναφορά που στέλνει με ημερομηνία 15 Απριλίου 1821, η εικόνα είναι σαφώς πιο διαφορετική από εκείνη της προηγούμενης αναφοράς. Σχεδόν ολόκληρο το περιεχόμενο της δεύτερης αναφοράς αποτελεί ένα είδος απολογίας για την στάση του Μιχάλβοδα. Ο Πέστελ εμφανίζει τον ηγεμόνα να είναι απλός θεατής των όσων έλαβαν χώρα, γιατί πολύ απλά δεν μπορούσε να κάνει διαφορετικά. Να σημειώσουμε εδώ ότι η εικόνα του απλού θεατή είναι η πιο διαδεδομένη εκδοχή μέχρι και το 1828, γιατί αργότερα θα αλλάξει άρδην.

Συγκεκριμένα αναφέρει πως ο ηγεμών «πιστεύει ότι εκπλήρωσε όλο το καθήκον του χωρίς να συμμετάσχει στις υποθέσεις και τις ενέργειες του Υψηλάντη και αφιερώνοντας όλες τις προσπάθειές του αποκλειστικά για να

⁵⁰⁴ Για τη σημασία της τεκτονικής ιδιότητας και της διάδοσης του τεκτονισμού στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα και των διπλωματικών κύκλων, αλλά και τη συμμετοχή τους στην Ελληνική Επανάσταση ενδεικτικά βλ. Α. Αγγέλου, «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον Νέο Ελληνισμό», *Ερανιστής* 15 (1979) · Π. Κρητικός, *Περί τους Τέκτονας, τον Τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγónας του Έθνους*, Αθήναι, 1971 · Δ. Σπάθης, «Φαναριώτικη κοινωνία και σάτυρα», στο Γ. Σούτσο, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π., σ. 412 · Κ. Κιτρινιάρης, *Έλληνες και Φιλέλληνες Ελευθεροτέκτονες του Εικοσιένα, 1821-1829*, Αθήνα, 1975. Πρβλ. Γκρ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία*, ό.π., σ. 359 · Χ. Μηνάογλου, *Έλληνες διπλωμάτες*, ό.π., σ. 123.

⁵⁰⁵ АВПРИ, ф. Канцелярия, оп. 468, д. 11937, л. 32.

καταστήσει την παρουσία των Ελλήνων όσο το δυνατόν μη επαχθής για τη Μολδαβία».⁵⁰⁶ Φαίνεται όμως πως ο ηγεμόνας είπε στον Πέστελ μόνο εκείνα που ήθελε, διότι μεταξύ άλλων ο Πέστελ ανέφερε πως ο πρώτος δεν ενημέρωσε την Πύλη. Δηλαδή ο Σούτσος «παρέλειψε» να του πει ότι είχε στείλει ειδοποίηση στην Πύλη διά των αντιπροσώπων του.

Δεν παρέλειψε όμως να εξηγήσει στον Πέστελ τους λόγους της άτακτης αναχώρησής του, οι οποίοι είναι συνολικά τρεις· η τακτική της Πύλης να βγάζει αυθαίρετα συμπεράσματα χωρίς να προηγείται κάποια διερευνητική διαδικασία, η στάση των βογιάρων και το επιτίμιο του Πατριάρχη.⁵⁰⁷ Οι απολογίες και οι αναδιπλώσεις από πλευράς Μιχάλβοδα είχαν μόλις ξεκινήσει και το καλύτερο ήταν ότι είχαν βρει ώτα ευήκοα. Η αναφορά του Πέστελ συμπλήρωνε το πολιτικό άλλοθι, που με διπλωματικούς χειρισμούς προσπαθούσε να του προσφέρει ο Στρόγγανωφ. Μόνο που ο Πέστελ θα το κάνει άμεσα, προφανώς γιατί δεν ήταν διπλωμάτης.

Τα πράγματα όμως δεν έμειναν εκεί. Ακολούθησε και τρίτη αναφορά στις 25 Μαΐου 1821, πάλι από τον Πέστελ, αλλά καθ' υπαγόρευση του Μιχάλβοδα.⁵⁰⁸ Και πράγματι από τα απόσπασμα της αναφοράς που παραθέτει ο ρώσος ιστορικός Μπ. Σιρόεσκοφσκι, μπορεί κανείς να διακρίνει την επιρροή του Μιχάλβοδα. Αποδέκτης και πάλι Κισελιέφ, ο οποίος διαβάζοντας την αναφορά θα σχημάτισε την εντύπωση πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται σε σήψη, αλλά η κατάσταση δεν ήταν μη αναστρέψιμη.

Και επειδή ακριβώς η κατάσταση μπορούσε να διορθωθεί, αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία τα κατάφερνε, οι συνέπειες θα ήταν ολέθριες. Η Ρωσία καλούταν, λοιπόν, να αποτρέψει το ενδεχόμενο αυτό και για να είναι η αποτροπή καιρία, καλό θα ήταν να είναι άμεση, δηλαδή ένοπλη. Και φτάνουμε στο προκείμενο, που είναι η αποτίμηση του συντάκτη της για το πώς και το τι προσδοκούν οι Έλληνες από τις υπόλοιπες δυνάμεις και ειδικά στον ρόλο που

⁵⁰⁶ ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Ч. 1. Л. 157-163 об., 249-252. (Όλες οι αναφορές στο ρωσικό αρχείο ΡΓΒΙΑ, που αφορούν την αναφορά του Πέστελ προέρχονται από το Α. *Oșetea Documente privind istoria României, Răscăala din 1821*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, vol.2, 1959, σ. 126–132).

⁵⁰⁷ ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Δ. 18. Ч. 1. Л. 157-163 об., 249-252.

⁵⁰⁸ Μπ. Σιρόεσκοφσκι, *Το βαλκανικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 19 -20.

μπορεί να διαδραματίσει σε αυτήν την συνάφεια η Ρωσία, μολονότι έχει ήδη αποκηρύξει το κίνημα. Κάτι που ο Πέστελ το είχε δειλά δειλά αναφέρει και προηγουμένως, στο τέλος της δεύτερης αναφοράς του:

Δεν νομίζω ότι είναι περιττό να προσθέσω ότι η επιθυμία των Ελλήνων στην περίπτωση της πλήρους επιτυχίας συνίσταται στον σχηματισμό μιας ομοσπονδιακής Δημοκρατίας όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Κάθε περιοχή θα έχει τη δική της ειδική επιτροπή με τους δικούς της νόμους και μόνο στις γενικές κρατικές υποθέσεις ενεργεί μαζί με άλλες. Αυτή η σκέψη των Ελλήνων βασίζεται στη σκέψη της εξαιρετικά μεγάλης διαφοράς μεταξύ των ηθών, των εθίμων, των εννοιών και του όλου τρόπου σκέψης των διαφόρων κατοίκων της Ελλάδας.⁵⁰⁹

Μολονότι οι Φιλικοί δεν είχαν επεξεργαστεί κάποιο πολιτειακό πρόγραμμα για την επαύριον της επανάστασης, ήταν σαφές ότι σε κάθε περίπτωση οι Έλληνες θα είχαν εξέχουσα θέση. Πιθανές εκδοχές ήταν η ίδρυση ενός «ελληνικού Βασιλείου» ή μιας «Ελληνικής Αυτοκρατορίας», εκδοχές παραπλήσιες με εκείνη του Ρήγα Φερραίου.⁵¹⁰ Αντίθετα, οι Δεκεμβριστές ήταν πιο μεθοδικοί, καθότι από νωρίς τους είχε απασχολήσει το βαλκανικό ζήτημα υπό το πρίσμα όμως του ποια θα ήταν η ρωσική προοπτική στην περιοχή. Η πιο επεξεργασμένη άποψη για το βαλκανικό ζήτημα ήταν εκείνη του Πέστελ υπό την ονομασία *Ελληνικό Βασίλειο*. Και εδώ γίνεται αντιληπτό γιατί ο Μιχάλβοντας έχει από κοντά τον Πέστελ, ο οποίος δεν χάνει την ευκαιρία να χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες που του δίνει ο πρώτος.⁵¹¹

Το *Ελληνικό Βασίλειο* επρόκειτο «για σχέδιο αναδιοργάνωσης του ευρωπαϊκού τμήματος της τουρκικής αυτοκρατορίας. Η δε αναδιοργάνωση έπρεπε να πάρει ως έναν βαθμό χαρακτήρα ομοσπονδίας μοναρχικής μορφής, “βασιλείο”». ⁵¹² Ο συντάκτης του μεταξύ άλλων επεσήμανε τα αδιέξοδα της τσαρικής πολιτικής όσον αφορά τη στάση που είχε επιλέξει να υιοθετήσει απέναντι στο *ελληνικό έθνος*, την ώρα που προειδοποιούσε για τις μελλοντικές

⁵⁰⁹ ΡΓΒΙΑ. Φ. 14057. Οπ. 11/182, σβ. 6. Д. 18. Ч. 1. Л. 254-264.

⁵¹⁰ Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 26.

⁵¹¹ Μπ. Σιρόεσκοφσκι, *Το βαλκανικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 16 · Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 12

⁵¹² Μπ. Σιρόεσκοφσκι, *Το βαλκανικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 10.

συνέπειες στο συσχετισμό δυνάμεων στα Βαλκάνια, σε περίπτωση που οι έλληνες αποφάσιζαν να στραφούν σε άλλη Δύναμη.

Είναι πολύ πιθανό εκείνο το σχέδιο να είχε κοινοποιηθεί στους έλληνες της Βεσσαραβίας και να είχε τύχει κάποιας αποδοχής, καθότι δεν υπήρχε κανένα άλλο σενάριο στο τραπέζι. Όμως το *Ελληνικό Βασίλειο* ήταν προβληματικό και γεωγραφικά και πολιτειακά. Γεωγραφικά ήταν πολύ πιο διευρυμένο από τις ήδη διευρυμένες ελληνικές εκδοχές του 1820, όπως για παράδειγμα εκείνη του Μαυροκορδάτου⁵¹³, καθώς αναφερόταν σχεδόν σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων.⁵¹⁴ Συνεπώς κάλλιστα μπορεί να υποστηριχθεί πως επρόκειτο για μια μορφή ηγεμονίας που θα υπαγόταν στην ρωσική.

Το μόνο σαφές ήταν ότι το πολίτευμα θα ήταν μοναρχικό και φυσικά ότι η βαλκανική ομοσπονδία θα ήταν ρωσικό προτεκτοράτο. Η προτεινόμενη ονομασία *Ελληνικό Βασίλειο* ήταν καταχρηστική, διότι ο Πέστελ χρησιμοποιεί τον όρο *Ελλάδα* με την «πλατιά έννοια»⁵¹⁵, εννοώντας λίγο – πολύ ολόκληρο το γεωγραφικό ανάπτυγμα της Βαλκανικής Χερσονήσου και φυσικά όλους του λαούς που την κατοικούν. Του λόγου το αληθές επιβεβαιώνει η γεωγραφική διαίρεση του *Ελληνικού Βασιλείου*. Ως εκ τούτου, ο πρωταγωνιστικός ρόλος των ελλήνων δεν ήταν διόλου αυτονόητος. Ή για να το πούμε διαφορετικά, απαιτούσε την «απόλυτη αλληλεγγύη των ιδίων των ελληνικών επαρχιών» και την συναίνεση των υπολοίπων «εθνοτήτων» ή των λαών της χερσονήσου, όπως

⁵¹³ Ο Μαυροκορδάτος το 1820 στο υπόμνημα που υπέβαλε ευρωπαϊκές δυνάμεις επιχειρήσε να πραγματοποιηθεί το θέμα διαμελισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την προοπτική ίδρυσης ελληνικής επί ορισμένων εδαφών της. Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία», Ιχνηλατήσεις με αφετηρία το Περί Πολιτειών του Ι. Π. Κοκκώνη (1828-1829)», ανάτοπο από τον τόμο *Τα Βαλκάνια, Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητα, Ιδέες, Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντια Ντάνοβα*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, ΙΜΣ-ΙΤΕ. 2014, σ. 860. Αναλυτικά για το υπόμνημα Μαυροκορδάτου και τις περιπέτειες των εδαφικών διεκδικήσεων από τους έλληνες βλ. Στο ίδιο · Σπ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)» στο Π. Κιτρομηλίδης-Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Πρακτικά Α', Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2003.

⁵¹⁴ Σύμφωνα με τον Μπ. Σιρόετσκοφσκι, ο Πέστελ είχε συμπεριλάβει την Βλαχία, την Βουλγαρία, την Ρωμανία, την Σερβία, την Αλβανία, την Λειβαδιά, τον Μωριά, την Θεσσαλία και την Μακεδονία», *Το βαλκανικό πρόβλημα*, ό.π., σ. 8-9.

⁵¹⁵ Στο ίδιο, σ. 38.

χαρακτηριστικά τους αναφέρει.⁵¹⁶ Πράγματα δηλαδή πρακτικώς αδύνατα και έτσι ο Μιχάλβοντας παρέμενε σε κατάσταση αναμονής μέχρι νεωτέρας.

3. Μήλον της έριδος

Παρά τις ενδείξεις καλής πίστεως και θελήσεως του Τσάρου, η παραμονή του Μιχάλβοντα στα εδάφη του, του είχε δημιουργήσει πονοκέφαλο. Ο πρώην ηγεμόνας αποτελούσε πλέον μήλον της έριδος μεταξύ Τσάρου και σουλτάνου, με ορατό το ενδεχόμενο οι σχέσεις των δύο αυτοκρατοριών να μπουν σε τροχιά ρήξης για χάρη του.

Για τον σουλτάνο τα γεγονότα στις ηγεμονίες είχαν προσωποποιηθεί και στο κάδρο της οργής είχε μπει ο Μιχάλβοντας. Μολονότι είχε καταφέρει να τον απομονώσει διά του επιτιμίου, που είχε υπαγορεύσει στο Πατριαρχείο είχε τιμωρήσει με θάνατο δεκατέσσερα μέλη της οικογένειας του και δημεύσει κάθε περιουσιακό του στοιχείο στην Κωνσταντινούπολη η οργή του δεν είχε κοπάσει. Ούτε και όταν άλλοι Φαναριώτες πλήρωσαν το μάρμαρο.⁵¹⁷

Εάν δούμε τα πράγματα από την σκοπιά του σουλτάνου η απαίτησή του για έκδοση του Μιχάλβοντα ήταν δικαιολογημένη. Όχι μόνο διότι με ηθικά κριτήρια τον είχε προδώσει, όπως επισημαίνει ο Φίνλεϋ, αλλά διότι εκείνο προβλεπόταν με βάση τα όσα είχαν συμφωνήσει οι δυο αυτοκρατορίες στα πλαίσια της Συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή.⁵¹⁸ Εδώ ένας λόγος παραπάνω, που το επίμαχο πρόσωπο είχε διατελέσει μυστικοσύμβουλος του

⁵¹⁶ Στο *ίδιο*, σ. 40-45. Ο Πέστελ στην «Ρούσκαγια Πράβντα» («Русская Правда»-«Ρωσική Αλήθεια») ανέλυε το πρόγραμμα εξωτερικής πολιτικής που θα ακολουθούσε η Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνηση, το οποίο προέβλεπε την μετάβαση από μια επεκτατική πολιτική σε μια πολιτική προστασίας των λαών που θα βρισκόταν υπό την επικυριαρχία της. Ένας ρωσοτουρκικός πόλεμος ως αποτέλεσμα της ελληνικής εξέγερσης γινόταν αντιληπτός ως εφιαλτήριο για τα σχέδια της μυστικής εταιρείας των Δεκεμβριστών του Νότου για την ανατροπή του καθεστώτος. Στο *ίδιο*, σ. 47-88. Πάντως, το 1824, το σχέδιο αναδιάρθρωσης του βαλκανικού χώρου ξανατέθηκε επί τάπητος σε συζητήσεις μεταξύ Πέστελ και Α. Πόντζιο υπό την προοπτική ίδρυσης «Ανατολικής Δημοκρατίας», που μεταξύ άλλων πρόεβλεπε «την αποκατάσταση της Ελλάδας σε ανεξάρτητο κρατος». Και πάλι όμως δεν έλειπαν οι ασάφειες. Στο *ίδιο*, σ. 63.

⁵¹⁷ Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, ό.π., τ. Στ', σ. 172.

⁵¹⁸ G. Finlay, *History*, ό.π., τ. Α', σ. 144 · Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 165 · Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, ό.π., τ. Α', σ. 282, 290. Πρβλ. Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., σ. 297.

σουλτάνου και έχαιρε της εñoιας του Χαλέτ Εφέντη. Έπειτα η Πύλη δεν είχε διόλου πεισθεί από τους ισχυρισμούς του Στρόγγανωφ ότι η Ρωσία αρνούταν στην έκδοσή του, μόνο και μόνο για να μην τύχει βίατης μεταχείρισης. Για την Πύλη δεν ήταν τίποτε περισσότερο από αποδείξεις για υποκίνηση και υποστήριξη της Ελληνικής Επανάστασης.⁵¹⁹

Πάντως οι Οθωμανοί δεν θα το βάλουν κάτω και θα πιέζουν για την έκδοσή του Μιχάλβοδα ολόκληρο το 1821. Ακόμη και το Σεπτέμβριο του 1821 η οργή δεν είχε καταλαγιάσει και ο Οθωμανός αξιωματούχος Ισμαήλ Εφέντη κατά τη διάρκεια συνάντησής του με τον Στρόγγανωφ εμμέσως πλην σαφώς υποστήριξε ότι υπεύθυνος για όσα δεινά συμβούν στον ελληνορθόδοξο πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα είναι ο Σούτσος.⁵²⁰ Προφανώς και εννοούσε ότι υπεύθυνη θα είναι η Ρωσία· κάτι όμως που ήταν αδύνατο να ειπωθεί ρητά, καθώς θα επρόκειτο για *casus belli*.

Η Ρωσία όμως συνέχιζε να κωφεύει στις αιτιάσεις και απειλές της Πύλης γιατί είχε τους λόγους της. Ο Mihail Sturdza επισημαίνει κάτι που οι ιστοριογράφοι είτε αγνοούσαν, είτε σκόπιμα το αποσιώπησαν. Όπως στο παρελθόν ο Καρατζάς είχε λόγους να πιστεύει ότι η Αυστρία δεν θα τον άφηνε αβοήθητο, έτσι και ο Σούτσος είχε τους δικούς τους λόγους να πιστεύει το ίδιο και για την Ρωσία. Το γιατί, ο Sturdza το αναφέρει με σαφήνεια:

«Πράγματι, ο φηγάς πρίγκιπας απείλησε τους Ρώσους ότι θα γνωστοποιήσει την μυστική αλληλογραφία που είχε λάβει από την Αγία Πετρούπολη πριν το 1821, εκείνη που δεν μπορούσε παρά να παρακινήσει τη Ρωσία να την χρησιμοποιήσει προσεκτικά για λογαριασμό της.»⁵²¹

Παρά το γεγονός ότι η σχετική αλληλογραφία παραμένει άγνωστη, φαίνεται ότι οι απειλές έπιασαν τόπο, καθώς επιβεβαίωσαν ταυτόχρονα την ευαισθησία της Ρωσίας σε τυχόν αποκαλύψεις.

⁵¹⁹ Σύμφωνα με τις οθωμανικές πηγές η άποψη πως η Ρωσία ήταν πίσω από τα γεγονότα ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Πύλη. Ş. İlicak, "The revolt of Alexandros Ipsilantis and the fate of the Fanariots in the Ottoman documents", σ. 323-324.

⁵²⁰ Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 101.

⁵²¹ *Grandes familles de Grèce*, ό.π., σ. 417.

Η κατάσταση αναμονής διατηρήθηκε μέχρι και τα τέλη του 1821, οπότε και θα γίνει πλέον αντιληπτό και από τον ίδιο τον Μιχάλβοδα ότι πρέπει να λάβει τέλος. Υπό το φόβο μεγαλύτερων διπλωματικών επιπλοκών η ρωσική κυβέρνηση θα φροντίσει να εφοδιάσει τον πρώην ηγεμόνα με τα απαραίτητα ταξιδιωτικά έγγραφα και τις απαραίτητες συστάσεις, ενώ παράλληλα προς αντιστάθμισμα της σιωπής του θα τον ευεργετήσει πλουσιοπάροχα. Έπειτα από μεσολάβηση του στρατηγού Ινζώφ στον ρώσο υπουργό Εξωτερικών, Νέσελροντ θα του χορηγηθούν 3000 χρυσά νομίσματα για μια νέα αρχή.⁵²²

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1822 με βαριά καρδιά ο Σούτσος αναχωρεί οικογενειακώς από τα ρωσικά εδάφη της Βεσσαραβίας. Όταν η Πύλη πληροφορηθεί τα μαντάτα, θα θεωρήσει την αναχώρηση ως αδιάψευστη απόδειξη ότι η Ρωσία είχε πάρει υπό την προστασία της τον πρώην ηγεμόνα.⁵²³ Και είχε απόλυτο δίκιο. Το βέβαιο είναι πως ο δρόμος της επιστροφής έκλεινε πλέον για τα καλά και τα σχέδια για το *ελληνικό βασίλειο* τέλειωσαν πριν καν αρχίσουν. Είχε όμως γλυτώσει από την οργή του σουλτάνου, αλλά τα δύσκολα ακόμα δεν είχαν περάσει. Για την ακρίβεια μόλις είχαν αρχίσει.

⁵²² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, [Πιστοποιητικό ταξιδιωτικό έγγραφο της οικογένειας Σούτσου από τις ρωσικές αρχές]· ΑΣΚ, φ.3, αρ.46/587 (N.26), Σούτσος-Γκορίτσια προς Νέσελροντ-Βιέννη, 3/15 Σεπτεμβρίου 1822, Πρβλ. Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 74.

⁵²³ Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 132, 134.

Μέρος Δ΄
Σχέδια με φόντο το στέμμα

Κεφάλαιο Όγδοο: Ο «τετραετής ειργμός» στην Γκορίτσια, (1822-1825)

1. Η αρχή των δεινών και η ανατροπή των σχεδίων

Το φαινομενικό σχέδιο της οικογένειας Σούτσου ήταν η εγκατάστασή τους στην Πίζα, αφού πρώτα περνούσαν από την Αυστρία και έπειτα από την Γενεύη.⁵²⁴ Στην Πίζα είχε εγκατασταθεί η οικογένεια της γυναίκας του, δηλαδή ο Καρατζάς, ο οποίος είχε να δει την κόρη του τουλάχιστον δέκα χρόνια. Η επιλογή αυτή εκτός από απελπισία δείχνει ότι οι αναμεταξύ τους σχέσεις, μολονότι είχαν περάσει από σαράντα κύματα, δεν είχαν διαρραγεί πλήρως. Άλλωστε σε δύσκολες στιγμές, η οικογένεια αποτελεί καταφύγιο παρηγοριάς και ηρεμίας.⁵²⁵

Σύμφωνα με τα ταξιδιωτικά έγγραφα, τον Μιχάλβοδα συνόδευαν η γυναίκα του Ρωζάνη, τα παιδιά τους Ιωάννης, Γρηγόριος, Γεώργιος και Ελένη, ο αδελφός του Ιωάννης, ένας δάσκαλος και τέσσερεις οικιακοί βοηθοί.⁵²⁶ Την ακριβή διαδρομή δεν την γνωρίζουμε. Μπορούμε όμως να χαράξουμε στον χάρτη τους ενδιάμεσους σταθμούς, όπως αυτοί προκύπτουν από την αλληλογραφία του.⁵²⁷

Αφού διασχίσουν απρόσκοπτα την Γαλικία, η πορεία της οικογένειας θα σταματήσει στο Βrünn, κατόπιν προσωρινής, όπως πίστευαν, διαταγής του κυβερνήτη της Μοραβίας, που δόθηκε στις αρχές του Φεβρουαρίου του 1822.⁵²⁸ Από το Βrünn απευθύνει την πρώτη του επιστολή στον Μέττερνιχ και

⁵²⁴ Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 13. Πρβλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, [Πιστοποιητικό ταξιδιωτικό έγγραφο της οικογένειας Σούτσου από τις ρωσικές αρχές].

⁵²⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/587, 1822-1824. Βλ. ειδικά: Σούτσος-Γκορίτσια προς Golowkin-[χ.τ], 2/15 Απριλίου 1822.

⁵²⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, [Πιστοποιητικό ταξιδιωτικό έγγραφο της οικογένειας Σούτσου από τις ρωσικές αρχές].

⁵²⁷ Η διαδρομή πρέπει να ήταν παραπλήσια με εκείνη που ακολούθησε τρία χρόνια νωρίτερα ο Καρατζάς· δηλαδή η γραμμή Τρανσυλβανία-Ουγγαρία (Tömös)-Αυστρία (Gratz, Feldkirch)-Ελβετία-Λιβόρνο-Πίζα. Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων (Mss 93.5), Καρατζάς-Tömös προς Γκεντς-Βιέννη, 5/17 Οκτωβρίου 1818 Γκέντς-Βιέννη προς Καρατζά-Βουκουρέστι, 25 Δεκεμβρίου 1818.

⁵²⁸ Για τα ταξιδιωτικά έγγραφα της οικογένειας Σούτσου και την έγκριση διέλευσης από την Γαλικία βλ. ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/585. Για την αιτιολογία της διακοπής του ταξιδιού από τον Κυβερνήτη της Μοραβίας βλ. ΑΣΚ, φ.3, α. 46/580, Comte de Mitrovsky-Brünn προς Σούτσο-Brünn, 5 Μαρτίου 1822.

αφού διηγηθεί τα καθέκαστα, θα ζητήσει να του επιτραπεί η διέλευση από τα αυστριακά εδάφη.⁵²⁹ Από το ύφος της επιστολής προκύπτει ότι ο Σούτσος ήταν πεπεισμένος για το πρόσκαιρο της ταλαιπωρίας. Η απρόσκοπτη διέλευση της Γαλικίας, οι συστατικές επιστολές του ρώσου υπουργού των Εξωτερικών, Νέσελροντ και των στρατιωτικών Ινζώφ και Ορλόφ, καθώς και το κλίμα σύμπνοιας μεταξύ Ρωσίας και Αυστρίας δεν τον έκαναν να ανησυχεί περεταίρω. Εξάλλου πολλά πρόσωπα είχαν καταφέρει να διασχίσουν τα εδάφη, φέροντας συστάσεις ρωσικές.⁵³⁰

Όμως λογάριαζε χωρίς τον «ξενοδόχο», που άκουγε στο όνομα Αυστρία και διόλου απίθανο και στο όνομα Καρατζάς. Ο Σούτσος πιθανότατα δεν γνώριζε ότι ο πεθερός του τον είχε διαβάλει και στους αυστριακούς κύκλους.⁵³¹ Θα έχει όμως την ευκαιρία να το διαπιστώσει πολύ σύντομα. Την ήδη άσχημη εικόνα συμπλήρωσε εκείνη του ηγεμόνα-αποστάτη, που είχε μάλιστα την πρόθεση να μεταβεί στην, ύποπτη για τις επαναστατικές ζυμώσεις των ελλήνων, πόλη της Πίζας. Συνεπώς η απάντηση του Μέττερνιχ στα αιτήματα του Σούτσου ήταν αρνητική.

Στο αναμεταξύ και όντας ανυπόμονος, για να επισπεύσει τις διαδικασίες θα στραφεί σε δυο ακόμη πρόσωπα · τον εκτάκτως απεσταλμένο και πληρεξούσιο υπουργό της Ρωσίας στη Βιέννη, κόμη Golowkin, και τον παλιό του γνώριμο Φρειδερίκο Γκεντς. Εκείνο που έχει εδώ ενδιαφέρον είναι ο τρόπος που στήνει την όλη επιχειρηματολογία του. Κατά την προσφιλή και αρκούντως δοκιμασμένη τακτική του να παίζει σε πολλά ταμπλό, οι επιστολές θα γραφούν σε διαφορετικό τόνο και με διαφορετικό περιεχόμενο, ενώ το μόνο κοινό στοιχείο είναι ότι σε όλες εξιστορεί τα γενόμενα κατά την διάρκεια του ταξιδιού.

⁵²⁹ ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Brünn προς Μέττερνιχ-Βιέννη, 13/25 Φεβρουαρίου 1822, 1-3.

⁵³⁰ Το 1820 ο άλλος γαμπρός του Καρατζά, Κωνσταντίνος Βλαχούτσος, είχε καταφέρει με την μεσολάβηση του Καρατζά, να διασχίσει τα αυστριακά εδάφη. Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 14.

⁵³¹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, Dossier Gantz, φ. 4, (Mss 93.5), Καρατζάς-[Βουκουρέστι] προς Μέττερνιχ-Βιέννη, [1818].

Οι επιστολές που στάλθηκαν στους αυστριακούς και συγκεκριμένα στον Γκεντς ήταν εν πολλοίς απολογητικές, καθότι ο Σούτσος επιχείρησε να δικαιολογήσει την επιλογή του να κάνει χρήση του ρωσικού ασύλου:

«Είμαι απόλυτα πεπεισμένος ότι εάν η εγγύτητα των συνόρων της Μολδαβίας μου είχε επιτρέψει να περάσω στα εδάφη της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας [...] της Αυστρίας, θα είχα βρει στην ψυχή αυτού του Σεβαστού Ηγεμόνα την ίδια στήριξη και την ίδια προστασία ενωμένες με τα ίδια συναισθήματα της θρησκείας και της ανθρωπιάς τα οποία μου έδειξε ο Μεγαλόψυχος Αυτοκράτορας Πασών των Ρωσιών και έχω την εντύπωση χωρίς να αφαιρώ τίποτα από την ευγνωμοσύνη που οφείλω στον Απελευθερωτή μου, ότι μπορώ να τη μοιραστώ μαζί με την Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα της Αυστρίας και η καλή αρμονία που κυριαρχεί ανάμεσα στις δύο Αυλές, καθιστά, κάπως την ευεργεσία και την ευγνωμοσύνη κοινές στους δύο αυτούς μονάρχες».⁵³²

Από τη στιγμή που η απολογία υποδήλωνε ενοχή, οι αυστριακοί θα λάβουν τα μέτρα τους. Για αρχή, η πρώτη αντίδραση είναι η περιφρονητική σιωπή, η διαπίστωση της οποίας θα είναι πολύ οδυνηρή. Ενδεικτικό είναι το σχόλιο που έγραψε στο τετράδιο αντιγραφής επιστολών του για το γράμμα που έστειλε στον Γκεντς:

«Αυτή η επιστολή, τολμώ να υπερηφανευτώ, έχει γραφτεί αρκετά φιλικά και η εμπειρέχει όλο τον δέοντα σεβασμό στην Α.Α.Μ. και όλη την εκτίμηση στον Πρίγκιπα Μέττερνιχ και κυρίως στο πρόσωπο στο οποίο απευθύνεται· αυτή η επιστολή έμεινε χωρίς καμιά απάντηση άμεση ή έμμεση. Αυτό είναι μια αδιαμφισβήτητη απόδειξη ότι οι φίλοι της ευημερίας και εκείνοι της εναντιότητας, δεν είναι πάντα οι ίδιοι και αυτό είναι ένα ρητό του οποίου η απόδειξη, για κακή τύχη του κόσμου, αναγνωρίζεται λίγο αργότερα σε εκείνους όσους δεδομένων των μεγαλείων καταντούν να μην μπορούν να πραγματοποιήσουν νέα...»⁵³³

Την ίδια όμως στιγμή που διατείνεται ότι η επιλογή του ρωσικού ασύλου ήταν συγκυριακή, καθότι γεωγραφικά πιο βολική, στους ρώσους θα πει άλλα. Τις απολογίες αντικαθιστούν οι δραματικές και επίμονες εκκλήσεις,

⁵³² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Brünn προς Γκέντς-Βιέννη, 13/25 Φεβρουαρίου 1822.

⁵³³ Στο ίδιο.

οι οποίες όμως πάνε αντάμα με τις δέουσες αβρότητες και τις δηλώσεις ευγνωμοσύνης προς τον Τσάρο, που του είχε σώσει τη ζωή.⁵³⁴ Διόλου τυχαία γραψίματα, καθώς την ώρα που γράφονται αυτά ο Σούτσος θα μεταφερθεί από το Brünn στο Krems, πράγμα που σήμαινε πως το μαρτύριο δεν θα είχε γρήγορο τέλος.

Μέσα στον πανικό του θα μεταβάλλει πολλές φορές τον τελικό του προορισμό, χωρίς όμως να μεταβάλει την πρόθεση του να μην διέλθει από την Βιέννη, επικαλούμενος «πολιτικούς λόγους».⁵³⁵ Το γιατί δεν το γνωρίζουμε. Όπως και να' ναι, στους αυστριακούς, στους οποίους «υπέβαλ[ε] στην Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα το σχέδιο να αποσυρθ[εί] στην Ιταλία πλησίον του πεθερού [τα]ου Πρ[ίγκιπα] Καρατζά [...]», θα πει την μισή αλήθεια.⁵³⁶ Την άλλη μισή θα την πει στους ρώσους:

«Ο μοναδικός και αποκλειστικός μου στόχος, το επαναλαμβάνω, είναι να αφιερωθώ ολοκληρωτικά στις ανάγκες της οικογένειάς μου και στην εκπαίδευση των παιδιών μου, έως ότου η Α.Α.Μ κρίνει να μου επιτρέψει να επιστρέψω στα εδάφη Της και να περάσω εκεί ήρεμα το υπόλοιπο της ζωής μου.»⁵³⁷

Τίποτε όμως δεν ήταν αρκετό για να ματαιώσει τα σχέδια των αυστριακών, που θα οδηγήσουν τον Σούτσο κακήν κακώς στην Γκορίτσια (Gorizia), όπου θα παραμείνει σχεδόν τέσσερα χρόνια · για την ακρίβεια τρία χρόνια και εννέα μήνες.

Όσο για την αιτία της σύλληψης την πληροφορούμαστε πολύ αργότερα στον επικήδειο λόγο που εκφώνησε ο Κοντογόνης:

«Εν ω διήρχετο την αυστριακή χώραν, συλληφθείς υπό των αρχών αυτής, πέμπεται εις Γορίτζιαν, και κρατείται εκεί υπό της αυστριακής κυβερνήσεως επί τρία έτη και εννέα

⁵³⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Brünn προς Golowkin-Βιέννη, 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1822 και Σούτσος-Krems προς Νεσελρόντ-Αγία Πετρούπολη, 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1822.

⁵³⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/587, Σούτσος-Brünn προς Γκέντς-Βιέννη, 13/25 Φεβρουαρίου 1822.

⁵³⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Brünn προς Γκέντς-Βιέννη, 13/25 Φεβρουαρίου 1822 · Σούτσος-Brünn προς Μέττερνιχ-Βιέννη, 13/25 Φεβρουαρίου 1822.

⁵³⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Krems προς Golowkin-Βιέννη, 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1822.

μήνας περιορισμένος ως εν φυλακή, ίνα μη κατέλθῃ εἰς τὴν ἤδη ἐπαναστάσαν Ἑλλάδα ὡς ἀπόστολος δῆθεν τοῦ ρωσικοῦ φρονήματος.»⁵³⁸

Και ἐδῶ ἡ διάψευση δὲν εἶναι παρά ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ἀλήθειας. Ὡστόσο, ἐκεῖνο ποῦ ὁ Κοντογόνης διατύπωσε με τόση εὐκολία τὸ 1864, δὲν μποροῦσε νὰ διατυπωθεῖ ἀπὸ κανέναν με τὸν ἴδιον τρόπο τὸ 1822. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι θὰ κατέβαινε με τὴν ιδιότητα τοῦ πράκτορα τῶν ρώσων δὲν διατυπώθηκε ρητὰ, ἀλλὰ συγκαλύφθηκε πίσω ἀπὸ διπλωματικὲς διατυπώσεις καὶ ἐλιγμούς. Τὸ γενικὸ καὶ συγκεκριμένον ἐπιχείρημα ποῦ προβλήθηκε ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ αὐλὴ εἶναι ὅτι οἱ Συνθήκες μεταξὺ Αὐστρίας καὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας δὲν ἐπέτρεπαν στὴν πρώτη τὴ διέλευση ἀξιωματοῦχου, ποῦ εἶχε ὑπονομεῦσει τὸν νόμιμον μονάρχη. Πόσο μάλλον ὅταν στὸν εὐρωπαϊκὸν τύπον υπῆρχαν ἀναφορὲς ποῦ ἤθελαν τὸν πρῶτον ἡγεμόνα νὰ σχεδιάζει νὰ κατέλθῃ στὴν ἐπαναστατημένη Πελοπόννησο.⁵³⁹ Ἐπειτα ἀς μὴν ξεχνάμε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ ἀγγελιοφόρου τοῦ Σούτσου, Λιογαρά, πρὸς τὸν Τσάρο θὰ εἶχε πέσει στὴν τοιμπίδα τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν ἐπειτα ἀπὸ τὴν σύλληψή του.⁵⁴⁰

Βάσει αὐτῶν ὁ Μέττερνιχ θὰ καταστήσει σαφές πως ὅτι ἡ Αὐστρία δὲν ἐπρόκειτο νὰ υποχωρήσει καὶ νὰ διακινδυνεύσει τὶς σχέσεις τῆς με τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ τὰ μάτια τοῦ Σούτσου, ὅπως ἔκανε μέχρι πρῶτίνος ἡ Ρωσία. Ἐπικαλούμενος τὶς Συνθήκες ὁ καγκελάριος τῆς Αὐστρίας μετέθεσε τὴ διευθέτηση τοῦ ζητήματος ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ. Γιὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους ἦταν βολικὸ, εἰδικὰ σε κάποιους, ὁ Σούτσος νὰ παραμείνῃ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο στὴν ἀσφαλισμένη ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀποψῆς Γκορίτσια.

2. Τριῶν χρόνων ἐμπαιγμοὶ

Τὸν Σούτσο δὲν τὸν πῆγαν τυχαία στὴν Γκορίτσια, τὴν μικρὴ ἐκείνη πόλη με τοὺς λιγοστοὺς κατοίκους στα βόρειοανατολικά σύνορα τῆς σημερινῆς

⁵³⁸ Κ. Κοντογόνης, «Λόγος ἐπικήδειος», ὁ.π., σ. 13.

⁵³⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Μέττερνιχ-Βιέννη πρὸς Σούτσο-Brünn, 1 Μαρτίου 1822.

⁵⁴⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *Δυὸ πρίγκιπες*, ὁ.π., σ. 198, 309.

Ιταλίας. Η πόλη, που την περίοδο εκείνη ήταν υπό αυστριακή κυριαρχία, αποτελούσε παραθεριστικό θέρετρο της αυστριακής αριστοκρατίας.⁵⁴¹ Επειδή ο Σούτσος είχε δηλώσει πως ένας από τους λόγους, που επιθυμούσε να εγκατασταθεί στην Πίζα ήταν η ηπιότητα του κλίματος, κατάλληλου για την υγεία της Ρωζάνης, η αυστριακή κυβέρνηση επέλεξε την Γκορίτσια για τον ίδιο ακριβώς λόγο. Έτσι, με την επιλογή εκείνη οι αυστριακοί του στέρησαν αυτομάτως ένα ακόμα επιχείρημα, ενώ δεν είχαν πεισθεί για την συναισθηματική ανάγκη της Ρωζάνης να επανασυνδεθεί με την οικογένειά της.

Η Γκορίτσια όμως σήμαινε κάτι περισσότερο από μια πόλη με καλό κλίμα. Είχε μια βολική πολιτική φυσιογνωμία. Διακρινόταν για την πολιτική της ηρεμία, αφού οι επαναστατικές ιδέες που είχαν εξαπλωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο δεν την αφορούσαν. Λόγια κοινότητα δεν υπήρχε, ούτε έλληνες εγκαταστημένοι στην περιοχή. Συνεπώς ο Σούτσος, μολονότι μπορούσε να κυκλοφορεί με μια σχετική άνεση στην Γκορίτσια,⁵⁴² ήταν γεωγραφικά και πολιτικά ασφαλισμένος, με τις λιγοστές επαφές του να περνούν από το κόσκινο των αυστριακών αρχών.

Όσον αφορά την υπόθεσή του, εκείνη της πολιτικής του αιχμαλωσίας, η διευθέτησή της θα γινόταν σε βάθος χρόνου και μόνο όταν η Ευρώπη αποφάσιζε να δει με άλλο μάτι τα γεγονότα και να ασχοληθεί ξανά με το Ανατολικό Ζήτημα. Μέχρι τότε, ο Σούτσος θα παραμείνει εγκλωβισμένος στην Γκορίτσια, απ' όπου ξεκινά να αλληλογραφεί «στα όρια της μανίας» με την ελπίδα το μαρτύριό του να λάβει σύντομα τέλος.⁵⁴³

Δυο ήταν τα κύρια αιτήματα στις επιστολές του όλο εκείνο το διάστημα: η οικονομική βοήθεια και φυσικά η απελευθέρωσή του, με τα επιχειρήματα να δίνουν και να παίρνουν μέχρι να καταφέρει το ποθούμενο. Ο κατεξοχήν

⁵⁴¹ Μετά την Ιουλιανή Επανάσταση, η οικογένεια των Βουρβόνων βρήκε καταφύγιο στην Γκορίτσια.

⁵⁴² Γ. Λάιος, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., σ. 17. Να σημειωθεί ότι η υπόθεση του Λάιου είναι παρακινδυνευμένη, διότι η επιστολή του Καρατζά γράφεται στις 19 Μαρτίου του 1821, ενώ ο Σούτσος θα βρεθεί στην Γκορίτσια ένα χρόνο αργότερα. Έπειτα δεν είναι σαφές τι έχει γράψει ο Καρατζάς στον Γκεντς. Επίσης, η απόδοση της επιστολής υπ' αρ. 157 εσφαλμένα αποδίδεται στον Μιχαήλ Σούτσο, καθότι δεν είχε αδελφό ονόματι Αλέξανδρο. Στο ίδιο. σ. 16.

⁵⁴³ Β. Κρεμμυδάς, *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέτης*, ό.π., σ. 33

αποδέκτης του δεύτερου αιτήματος ήταν η αυστριακή αυλή, ενώ οι εκκλήσεις στην ρωσική αφορούσαν και τα δυο αιτήματα.⁵⁴⁴

Οι δηλώσεις υποταγής και ευγνωμοσύνης στην Ρωσία δεν συγκίνησαν τον Τσάρο. Είχε ήδη φροντίσει ο Μέττερνιχ γι' αυτό, καθώς εμφάνισε τον Σούτσο πρόθυμο να αποδεχθεί την πραγματικότητα, όπως εκείνη είχε διαμορφωθεί από τις συγκυρίες. Οι προσπάθειες έπιασαν τόπο και ήδη από τον Μάρτιο του 1822 ο ρώσος διπλωματικός απεσταλμένος στην Βιέννη είχε μεταφέρει στον Σούτσο ότι επιθυμία - εντολή της Ρωσίας είναι να αποδεχθεί τα γενόμενα και να «μην καθορίσει προς το παρόν τη διαμονή του σε κάποιο λιμάνι της ιταλικής χερσονήσου».⁵⁴⁵ Σε αυτό συνέβαλαν και οι δηλώσεις υποταγής του Σούτσου, αφού ερμηνεύτηκαν από τους ρώσους ως μια εν λευκώ συμμόρφωσή του στις επιταγές της ρωσικής πολιτικής.⁵⁴⁶ Εξάλλου τους χρωστούσε τη ζωή του.

Τα οικονομικά όμως της οικογένειας σύντομα επιδεινώθηκαν. Δεν υπήρχε καμιά πρόσβαση στην έγγεια ιδιοκτησία στις ηγεμονίες, περιουσιακά στοιχεία είχαν δημευθεί και κάποια αντικείμενα αξίας της Ρωζάνης είχαν ενεχυριαστεί το 1821· όλα δείγματα μιας απελπιστικής από οικονομικής άποψης κατάστασης. Έπειτα το οικονομικό βοήθημα του Τσάρου δεν θα επαρκούσε για πολύ καιρό, διότι είχε στο αναμεταξύ σε μεγάλο βαθμό ξοδευτεί. Ενδεικτικά στοιχεία των οικονομικών δυσκολιών αποτελεί αφενός η καθυστέρηση της αγοράς βιβλίων, καθότι το κόστος τους ενδέχεται να ήταν υψηλό, και αφετέρου το γεγονός ότι μέχρι και το 1825 πασχίζει να φέρει σε πέρας την πώληση αντικειμένων της οικογένειας.⁵⁴⁷

Έχοντας ως μπούσουλα τις περιπτώσεις άλλων ελλήνων, λογίων και μη, θα υποβάλει αίτημα για παροχή οικονομικής βοήθειας σε σταθερή βάση με την μορφή σύνταξης. Οι διατυπώσεις θα γίνουν με ιδιαίτερα δραματικό τρόπο,

⁵⁴⁴ Σημειωτέον ότι σε όλες τις επιστολές που γράφτηκαν, το ζεύγος Σούτσου επέλεξε να τονίσει τον ρόλο του ως γονείς, παρά οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα.

⁵⁴⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Golowkin-Βιέννη προς Σούτσο-Γκορίτσια, 10 Μαρτίου 1822.

⁵⁴⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Brünn προς Golowkin-Βιέννη, 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1822. «[...] ότι η θέληση Του [Τσάρου], οι πιο μικρές επιθυμίες Του θα είναι για μένα αμετάβλητος κανόνας των αποφάσεών μου και της συμπεριφοράς μου».

⁵⁴⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/596, Μεϊτάνης-[χ.τ] προς Σούτσο-Πίζα, 1825.

ώστε να μπορέσει «να κρατηθεί μακριά από την μιζέρια για το υπόλοιπο των ημερών του.»⁵⁴⁸ Το αίτημα υποβάλλεται σχεδόν αμέσως, με το επιχείρημα της εκπαίδευσης των παιδιών του και απώτερο στόχο την απελευθέρωσή του από την Γκορίτσια.

Η συχνότητα με την οποία αναφέρεται στις επιστολές του, μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για εργαλειοποίηση του επιχειρήματος, μολονότι διόλου δεν στερείτο βάσης. Να πως περιγράφει ο Σούτσος στον Μέττερνιχ τις συνθήκες αναφερόμενος σε αυτό ακριβώς το ζήτημα:

«Κι όμως και αυτοί οι πόροι μας λείπουν τελείως σε μια τόσο μικρή πόλη της οποίας ο κύκλος των αναγκών της είναι φυσικά περιορισμένος εξαιτίας του μικρού αριθμού των κατοίκων της. Το δεύτερο είναι η φυσική συνέπεια του πρώτου, και όχι λιγότερο επώδυνο, θέλω να πω, η αδυναμία να μπορείς να παράσχεις μια κατάλληλη εκπαίδευση στα παιδιά μας, η κατάσταση μας δεν μας επιτρέπει να τα παρέχουμε τους απαραίτητους εκπαιδευτές για την διάπλυσή τους, και η πόλη στην οποία βρισκόμαστε δεν μπορεί να μας προσφέρει τίποτα το ικανοποιητικό, καμία ευκολία ως προς αυτό.»⁵⁴⁹

Και πράγματι θα δυσκολευτεί πολύ και στην εξεύρεση των κατάλληλων βιβλίων και καθότι ακριβά και στην πληρωμή τους. Ενδεικτική των παραπάνω δυσκολιών είναι η προσφυγή «στον κύριο και αγαπητό [τ]ου φίλο» Jeunne - «λόγιο και καθηγητή λογοτεχνίας»- προκειμένου να προμηθευτεί ορισμένα απαραίτητα βιβλία για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών του, διότι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «σε αυτήν την πόλη που βρίσκομαι δεν μπορεί κανείς καν να προμηθευτεί μια μέτρια γραμματική».⁵⁵⁰ Για να καλυφθούν όμως οι ανάγκες εκείνες, η οικογένεια αναγκάζεται να εκποιήσει αντικείμενα της Ρωξάνης, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Σούτσος σε άλλη επιστολή προς τον κόμη του Turn.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Γκορίτσια προς Comte Colowkin-Bιέννη, 2/15 Απριλίου 1822.

⁵⁴⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Γκορίτσια προς Μέττερνιχ-Βιέννη, 29 Μαΐου 1823.

⁵⁵⁰ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.2, αρ. 46/529. «Πρωτόκολλο» στο οποίο αναγράφονται τα άτομα με τα οποία διατηρούσε αλληλογραφία ο Σούτσος ενόσω βρισκόταν στην Γκορίτσια. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ.46/587, Σούτσος-Γκορίτσια προς Jeunne-Παρίσι, χ.χ.

⁵⁵¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος-Γκορίτσια προς Comte Turn-Βιέννη, 29 Ιουλίου 1823.

Προφανώς σε αυτήν την συγκυρία ορισμένες από τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες καλύφθηκαν από τον ίδιο τους τον πατέρα και πιθανόν από τον διδάσκαλο που είχαν μαζί τους, σε περίπτωση που εκείνος είχε ακολουθήσει την οικογένεια στην Γκορίτσια. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορούσε να υποκαταστήσει επί μακρόν τη συστηματική εκπαίδευση, γι' αυτό το ζεύγος Σούτσου θα βάλει τα δυνατά του και θα εντείνει τις πιέσεις για απελευθέρωση και οικονομική ενίσχυση.

Από το καλοκαίρι του 1822 το αίτημα της απελευθέρωσης το αναλαμβάνει η γυναίκα του Σούτσου, Ρωξάνη. Καθότι κόρη του Καρατζά καταφέρει το αίτημα να εισακουστεί, αλλά μόνο κατά το ήμισυ. Τον Ιούνιο του 1822 η μητέρα της Ρωξάνης, Ελένη Καρατζά [Σκαναβή], θα μπει και εκείνη στην κούρσα της αλληλογραφίας, όχι φυσικά για χάριν του γαμπρού της, αλλά της κόρης της, που εγκυμονεί.⁵⁵² Η μητέρα της την είχε επισκεφτεί στην Γκορίτσια κατόπιν άδειας από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας. Από εκεί θα γράψει επιστολή στον Μέττερνιχ, που θα του επιδοθεί διαμέσου του καλού φίλου της οικογενείας Καρατζά, Γκεντς.

Το ζητούμενο ήταν να επιτραπεί στην κόρη της και στα εγγόνια της να εγκατασταθούν στην Φλωρεντία, καθώς η Ρωξάνη επρόκειτο να γεννήσει σύντομα. Η αυστριακή αυλή θα εισακούσει το αίτημα της Ελένης Καρατζά και διαβατήρια θα δοθούν σε όλους, πλην του Σούτσου. Πριν την αναχώρηση όμως η Ρωξάνη θα εκβιάσει τις καταστάσεις και η μητέρα της θα αναγκαστεί να γράψει, αυτή τη φορά για χάρη του γαμπρού της. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο Μέττερνιχ δεν θα στερήσει, καθώς ο αυτοκράτορας της Αυστρίας «επ' ουδενί δεν θα επιτρέψει στον κ. Πρίγκιπα Δε Σούτσο να βγει έξω από τα εδάφη του».⁵⁵³

⁵⁵² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Ρωξάνη Σούτσου-Γκορίτσια προς Μέττερνιχ- [χ.τ], 4 Αυγούστου 1822. Πρβλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, Dossier Gentz, φ. 4, (Mss 93.5), Γκεντς-Βιέννη προς Ελένη Καρατζά [Σκαναβή]-Γκορίτσια, 6 Ιουλίου 1822.

⁵⁵³ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/581, Μέττερνιχ-Βιέννη προς Ελένη Καρατζά- [Γκορίτσια], 10 Αυγούστου 1822.

Η σύζυγος του Καρατζά και μητέρα της Ρωζάνης, Ελένη Σκαναβή, <https://greekfamilies.tribalpages.com/tribe/browse?userid=greekfamilies&view=63&pid=7186&photoid=4871518&mview=0&bview=0&rand=895825428>

Έτσι η οικογένεια, εκτός από τον Μιχαήλ, θα μεταφερθεί στην Φλωρεντία, ελπίζοντας πως σύντομα θα την ακολουθήσει και ο αρχηγός της.⁵⁵⁴ Μάταιες ελπίδες, μολονότι η Ρωζάνη κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες και από την Φλωρεντία:

«Κύριε! Είναι μια σύζυγος πικραμένη είναι μια μητέρα δακρυρροούσα που πέφτει στα ιερά γόνατά σας για να σας ικετεύσει να μας παρέχετε τη χάρη να επιστρέψουμε στην υιοθετημένη πατρίδα μας, ή εάν οι ίδιες συνθήκες δεν επιτρέπουν ακόμα την στέψη των επιθυμιών μας, εάν πρέπει ακόμα να αναστενάσουμε μετά την ευτυχή εποχή στην οποία θα μπορούμε να ζούμε στα εδάφη ενός Πατέρα ευεργέτη, επιτρέψτε μας τουλάχιστον τη χάρη να μεταφερθούμε σε μια ουδέτερη χώρα, σε ένα μέρος όπου οι καρδιές μας δεν θα σπαράζουν καθημερινά: εκεί περήφανοι για τον τίτλο των υπηκόων σας, θα αναστενάσουμε μαζί με την ευτυχισμένη Ρωσία, η οποία θα είναι για μας η γη της επαγγελίας.»⁵⁵⁵

Η Ρωζάνη ως πείσμων που ήταν, δεν πτοήθηκε και, εξακολούθησε να ζητά την μετακίνηση του συζύγου της και να πιέζει τον πατέρα της. Οι ελπίδες της δεν ήταν αβάσιμες, διότι ο Γκεντς είχε αφήσει να εννοηθεί στον Καρατζά πως την

⁵⁵⁴ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, Dossier Gentz, φ. 4, (Mss 93.5), Γκεντς-Βιέννη προς Ελένη Καρατζά [Σκαναβή]-Γκορίτσια, 6 Ιουλίου 1822.

⁵⁵⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, 46/584, Ρωζάνη Σ.-Φλωρεντία προς Ρώσο Αξιωματούχο, Νοέμβριος 1822.

κατάλληλη στιγμή θα ενεργούσε, ώστε ο Σούτσος να απελευθερωθεί.⁵⁵⁶ Όταν όμως οι ελπίδες αποδείχθηκαν περιτράνα μάταιες, η Ρωξάνη θα επιστρέψει στην Γκορίτσια, μαζί με το νέο μέλος της οικογένειας.

Τα νέα όμως δεν ήταν καλά ούτε από το μέτωπο της Ρωσίας. Όταν φανεί πως δεν είναι καλοδεχούμενος πίσω στην Ρωσία, ο προορισμός θα αλλάξει και πάλι, με την Φλωρεντία να προβάλλεται ως εναλλακτικό μέρος εγκατάστασης, ενώ ο Σούτσος, στην προσπάθεια του να πείσει πως δεν έχει βλέψεις επαναστατικές, είναι διατεθειμένος να δεχθεί και την Βιέννη.⁵⁵⁷ Είναι ξεκάθαρο από τις επιστολές του ζεύγους ότι δεν είχαν καμιά διάθεση να κατέβουν στις επαναστατημένες ελληνικές περιοχές και ότι προτιμούσαν να επιστρέψουν σε μέρη γνώριμα. Έπειτα τον καιρό που γράφονται αυτά, δεν είχαν ολωσδιόλου χαθεί οι ελπίδες για μια θέση στο *ελληνικό βασίλειο* του Πέστελ, ενώ την ίδια χρονιά (1822) ο καλός φίλος της οικογένειας Σούτσου, Παναγιωτάκης Κοδρικάς, στις εναλλακτικές του προτάσεις για την ειρήνευση «στα Κράτη της Τουρκίας» συμπεριλαμβάνει και την εκδοχή της «Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως» ή «ελληνικής Αυτοκρατορίας» υπό το σκήπτρο Ρώσου πρίγκηπα με όριο το Δούναβη, πολύ κοντά δηλαδή στην γνώριμη περιοχή του Σούτσου.⁵⁵⁸

Το 1823 το ζεύγος Σούτσου θα περάσει στην αντεπίθεση. Τις αβρότητες, τις κολακειές, την καρτερία και τα τοιαύτα θα αντικαταστήσουν η αγανάκτηση και η δυσφορία. Η Αυστρία απέρριψε το ένα αίτημα μετά το άλλο, ενώ η Ρωσία δεν είχε δώσει καμιά σημασία στα αιτήματα του Σούτσου για παροχή σύνταξης. Η ρωσική παρέμβαση είχε περιοριστεί σε ευχολόγια και συστάσεις για υπομονή μέχρι να αλλάξουν οι καιροί. Είχε τα δικά της προβλήματα να αντιμετωπίσει, ενώ οι εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο με επίκεντρο την Ισπανία και την Πορτογαλία είχαν βάλει στον πάγο την αναμόχλευση του Ανατολικού Ζητήματος.⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, Dossier Gentz, φ. 4, (Mss 93.5), Γκεντς-Βιέννη προς Καρατζά-[χ.τ], 30 Νοεμβρίου 1823.

⁵⁵⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Σούτσος προς [κ. βαρόνο]-Γκορίτσια, χ.χ.

⁵⁵⁸ Σπ. Καραβάς, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοσθένιας»...», ό.π., σ. 851 (υπ. 59), 860 (υπ. 76).

⁵⁵⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Comte Turn-Βιέννη προς Σούτσο-Γκορίτσια, 17 Ιουλίου 1823.

Οι συνεχείς απογοητεύσεις είχαν φέρει στα πρόθυρα της απελπισίας την οικογένεια, η οποία είχε κυριολεκτικά βομβαρδίσει τους ρώσους αξιωματούχους με τις επιστολές της το διάστημα 1823-1824. Ο Σούτσος ήταν «βυθισμένος στην πιο [βαθιά] μελαγχολία» και η Ρωξάνη είχε αναλάβει να βγάλει τα κάστανα από τη φωτιά, γράφοντας μέχρι και στην σύζυγο του Τσάρου.⁵⁶⁰ Η μελαγχολία του Σούτσου δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην ιδιότητα του πατέρα και τις έγνοιες, που εκείνη δημιούργησε.-Στις αρχές του 1825 σε προσχέδιο επιστολής του σε ρώσο αξιωματούχο, πιθανότατα στον κόμη D' Obrescov, παρουσιάζεται δυσαρεστημένος μετά από τις επί τεσσάρων ετών άκαρπες εκκλήσεις του προς την ρωσική Αυλή, ενώ δεν κρύβει την ανησυχία του για τη διαφαινόμενη δυσαρέσκεια του Τσάρου.⁵⁶¹ Τι είχε συμβεί στο αναμεταξύ; Το χέρι τους στην υπόθεση Σούτσου είχαν βάλει τρίτα πρόσωπα μέσα από παρασκηνιακές ενέργειες και συκοφαντίες. Ο Σούτσος, καθότι γνώριζε ότι «οι εχθροί [τ]ου πολλοί» θα το επισημάνει ήδη από το 1822, ενώ ούτε η Ρωξάνη θα χάσει την ευκαιρία να επανέρχεται σε αυτό όποτε χρειάζεται.⁵⁶²

Μετά πολλών κόπων και βασάνων η απελευθέρωση της οικογένειας θα πραγματοποιηθεί στα μισά του 1825. Οι πολιτικές συνθήκες είχαν επιτέλους μεταβληθεί, αλλά η απελευθέρωση δεν ήταν άνευ κόστους.⁵⁶³ Ο Σούτσος αναγκάστηκε να δεσμευτεί γραπτώς «να μην μεταβεί ούτε στην Ελλάδα, ούτε στα Ιόνια Νησιά χωρίς τη συμφωνία της Αυστριακής Κυβέρνησης και να μην αναμειχθεί ούτε άμεσα ούτε έμμεσα σε καμιά πολιτική υπόθεση».⁵⁶⁴ Ο

⁵⁶⁰ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, 46/587, Ρωξάνη Σ.-Γκορίτσια προς Νέσελροντ-Αγία Πετρούπολη, 1/13 Ιανουαρίου 1824· Ρωξάνη Σ.-Γκορίτσια προς την Αυτοκράτειρα πασών των Ρωσίων, 1/13 Ιανουαρίου 1824.

⁵⁶¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/595, Σούτσος προς Κόμητα [...], 12 Ιανουαρίου 1825.

⁵⁶² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, 46/587, Σούτσος-Brünn προς Golowkin-Βιέννη, 27 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1822· Σούτσος-Γκορίτσια προς Μέττερνιχ-Βιέννη, 29 Μαΐου 1823· Ζεύγος Σούτσου-Γκορίτσια προς Γκεντες-Βιέννη, 29 Μαΐου 1922· Ρωξάνη Σ.-Γκορίτσια προς Νέσελροντ-[Αγία Πετρούπολη], 1/13 Ιανουαρίου 1824· Ρωξάνη Σ.-Γκορίτσια προς την Αυτοκράτειρα πασών των Ρωσίων-[Αγία Πετρούπολη], 1/13 Ιανουαρίου 1824.

⁵⁶³ Η αντοχή των Ελλήνων παρά τις εμφύλιες διαμάχες, το κύμα του φιλελληνισμού, οι τουρκικές ωμότητες και η εκστρατεία του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, τα ποικίλα εμπορικά και οικονομικά συμφέροντα συνέβαλαν στην αλλαγή της στάσης της Ευρώπης.

⁵⁶⁴ Haus-, Hof- Und Staatsarchiv, f. 6523, π. 207, A10/7 25. 121, Μιχαήλ Σούτσος, Γκορίτσια, 3 Ιουλίου 1825· 123, Σούτσος-Γκορίτσια προς Μέττερνιχ-Βιέννη, Ιούλιος 1825.

Καρατζάς ισχυρίστηκε εκ των υστέρων ότι χάριν της δικής του μεσολάβησης στον Μέττερνιχ είχε καταφέρει ο Σούτσος να απαλλαγεί «από τον εις Γκορίτζιαν τετραετή ειρμόν του».⁵⁶⁵

Η Γκορίτσια ήταν σημείο τομής στο βίο του Μιχαήλ Σούτσου, καθότι ήταν το μεταίχμιο μιας μεταβατικής διαδικασίας από την προηγούμενη πραγματικότητα σε μια άλλη, όχι αρκούντως προσδιορισμένη, με τους κανόνες του παιχνιδιού να έχουν αλλάξει εις βάρος του. Το βέβαιο είναι ότι αν ο Σούτσος είχε ως προορισμό του τον επαναστατημένο ελληνικό χώρο θα κατέβαινε ως ο άνθρωπος της Ρωσίας με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Αλλά μέχρι και το 1823 δεν ήταν στις προτεραιότητες της Ρωσίας το ελληνικό ζήτημα. Ως εκ τούτου λίγο τους απασχολούσε ο Μιχαήλ Σούτσος. Μόνο όταν οι επαναστατημένοι έλληνες καταφέρουν να εμπλέξουν μια εκ των τριών δυνάμεων στο ζήτημά τους, συγκεκριμένα την Αγγλία, η Ρωσία θα ξεκινήσει να αλλάζει στάση και θα θυμηθεί και πάλι τον Σούτσο. Και ο Σούτσος θα θυμηθεί την ιδιότητά του ως μέλος της Φιλικής. Για την ώρα όμως άλλα προείχαν, ώστε να καταφέρει η οικογένεια να σταθεί και πάλι στα πόδια της.

3. Στο μεταξύ καιρός για διάβασμα και γράψιμο

Ο Μιχαήλ μολονότι δεν ήταν λόγιος, ανέπτυξε πλούσια συγγραφική δραστηριότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη όψη της πολιτείας του παραμένει στο σύνολό της ανεξερεύνητη. Σε αντίθεση με άλλους Φαναριώτες, που είτε μετέφραζαν συστηματικά κάθε λογής έργα, είτε ασχολήθηκαν επισταμένως με την συγγραφή, το φιλολογικό έργο του Σούτσου παραμένει ανεπεξέργαστο, καθώς φαίνεται ότι δεν υπήρχε από την πλευρά του η πρόθεση της δημοσίευσης.

Μολονότι η Γκορίτσια ήταν μέρος ασφαλισμένο, από τα αρχειακά κατάλοιπα του Μιχαήλ προκύπτει πως ορισμένες δυνατότητες επικοινωνίας, φιλολογικής ενημέρωσης και ροής πληροφοριών υπήρχαν, καθώς

⁵⁶⁵ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ.ΙΙ, σ. 244.

παρακολουθεί την πολιτική ειδησεογραφία της εποχής και τα ευρωπαϊκά εκδοτικά δρώμενα.⁵⁶⁶ Όσο για τα τελευταία διατηρούσε δυο λίστες – καταλόγους ειδικά για τον σκοπό εκείνο. Στον έναν κατάλογο κατέγραφε παλαιά και νέα συγγράμματα ή εγχειρίδια κάθε είδους: ιστορικά, φιλοσοφικά, θρησκευτικά, διπλωματικά, διοικητικού δικαίου και δικαίου του πολέμου, απομνημονεύματα, στατιστικές μελέτες και εγχειρίδια εκμάθησης γαλλικών. Στον άλλον κατάλογο ταξινομούσε τα ονόματα των συγγραφέων βάσει της χώρας καταγωγής τους.⁵⁶⁷

Καθότι είχε άφθονο χρόνο, επιδόθηκε το διάστημα της τετραετίας, αλλά και μετά την απελευθέρωσή του –μέχρι να αναλάβει χρέη διπλωματικού αντιπροσώπου- σε διαβάσματα και γραψίματα ουκ ολίγα.⁵⁶⁸ Η πνευματική παρακαταθήκη του Μιχαήλ αποτελείται από μεταφράσεις, αντιγραφές, σημειώσεις με αποφθέγματα, ερανίσματα από έργα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, αλφαβητικό ανθολόγιο εν είδει ερμηνευτικού – σημασιολογικού λεξικού, και σχεδιάσματα για ιστορικά και πολιτικά ζητήματα.⁵⁶⁹

Το υλικό αυτό πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ενισχυτικά στην εκπαίδευση των παιδιών του με την μορφή συμπυκνωμένης γνώσης. Ενδεικτικό παράδειγμα· η περιοδολόγηση της ιστορίας των ευρωπαϊκών κρατών. Ο Μιχαήλ κρατούσε σημειώσεις ξεχωριστά για κάθε κράτος και εστίαζε σε ζητήματα, που αφορούσαν την μορφή της διακυβέρνησης του κράτους διαχρονικά, τα πολιτειακά συστήματα, την κατάσταση της οικονομίας, σημειώνοντας τα σημαντικότερα γεγονότα.

⁵⁶⁶ Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ένα προσχέδιο επιστολής προς τους συντάκτες της φιλοθωμανικής εφημερίδας *Le Spectateur Oriental*, καθώς επίσης οι παρεμβάσεις που είχε προτείνει μέσω επιστολής τρίτου πρόσωπου για ζητήματα της τουρκικής γλώσσας. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3 αρ. 46/73-76, χ.χ· φ.3, αρ. 46/591, D' Hammer-Döbling, 9 Σεπτεμβρίου 1824.

⁵⁶⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/17 και αρ. 46/62-63.

⁵⁶⁸ Τα συγκεκριμένα χειρόγραφα είναι αχρονολόγητα. Ωστόσο, τόσο από το περιεχόμενό τους όσο και από τις σημειώσεις του Σούτσου προκύπτει ότι τα περισσότερα συντάχθηκαν ενόσω βρισκόταν στην Γκορίτσια. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/53-51, φ.1.

⁵⁶⁹ Για το χειρόγραφο αλφαβητικό ανθολόγιό του βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/15. Για τις σημειώσεις με αποφθέγματα βλ. Στο ίδιο, φ., 3, αρ. 46/16, 46/17, 46/18. Για τη λίστα των συγγραμμάτων που διάβασε ενόσω βρισκόταν στην Γκορίτσια βλ. φ.3, αρ., 46/18-19.

Μολονότι ο Μιχαήλ δεν έχανε ευκαιρία να δηλώνει πως δεν είχε άλλες βλέψεις στην ζωή του παρά την φροντίδα της οικογένειάς του, τα διαβάσματα και τα γραψίματά του μαρτυρούν άλλα. Θέματα του ενδιαφέροντός του ήταν οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ κρατών και οτιδήποτε άπτεται της διπλωματίας, τα επιτεύγματα μεγάλων ανδρών –κυρίως ηγεμόνων– με έμφαση στην ηθικοπλαστική διάσταση της διακυβέρνησής τους, καθώς και έργα που μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «κάτοπτρα». Και εάν τα συνδυάσουμε με την συμπυκνωμένη ιστορία κάθε κράτους προκύπτει ότι ο Σούτσοσ προσπαθούσε να αποκωδικοποιήσει τις διεργασίες, που είχαν οδηγήσει στην δημιουργία του «πολιτικού συστήματος της Ευρώπης». Έπειτα το πολύ οικείο για τον Μιχαήλ πολιτειακό μοντέλο, που είχε προτείνει η Ρωσία, εκείνο των τριών ηγεμονιών στον ελλαδικό χώρο, καθώς και οι προτάσεις – σχεδιάσματα των ομοεθνών του, νωρίτερα, για μια ελληνική αυτοκρατορία, σίγουρα θα τον είχαν βάλει σε δεύτερες σκέψεις.⁵⁷⁰

Τον Σούτσοσ όμως δεν τον απασχολεί μονάχα εκείνο, που ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει ως «γνώση του εξωτερικού κόσμου, [...] προς τη διαχρονία με την μετάφραση ιστορικών έργων»⁵⁷¹, αλλά και η «συγχρονία» με την μετάφραση έργων γεωγραφίας, που αφορούν τους αρχαίους Έλληνες.⁵⁷² Τέτοιου είδους διαβάσματα ήταν αναμενόμενα, ώστε να στοιχειοθετηθεί η «ιστορικό δικαίω διεκδίκηση της ανεξαρτησίας του ελληνικού έθνους».⁵⁷³ Και εδώ είναι που φαίνεται ότι λογάριαζε πώς θα του φανούν χρήσιμα τα διαβάσματα εκείνα.

Όσον αφορά τις μεταφράσεις έργων ευρωπαίων φιλοσόφων -λογίων και πολιτικών– ο Μιχαήλ συνεχίζει και εδώ την οικογενειακή παράδοση, μεταφράζοντας ως επί το πλείστον έργα γαλλικά.⁵⁷⁴ Το πνευματικό του οπλοστάσιο αποτελείται από έργα του Βολταίρου, του Μοντεσκιέ, του

⁵⁷⁰ Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος Οθώνειος Περίοδος (1833-182)* επί τη βάση αποκλειστικώς των αρχείων Μονάχου, Βιέννης, Λονδίνου. Το απόρρητον αρχείον των πρώτων βασιλέων, τ. Β', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1946, σ. 291.

⁵⁷¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 69.

⁵⁷² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3 αρ. 46/72, χ.χ.

⁵⁷³ Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»...», ό.π., σ. 842-843.

⁵⁷⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 32.

Μακιαβέλι, του Σατωβριάνδου, του Malby, του Μολιέρου, του De La Fontaine κ.ά.⁵⁷⁵ Οι μεταφράσεις ή οι μεταγραφές μεταφράσεων από και προς την ελληνική γλώσσα δεν ήταν στείρες, αλλά συνοδεύονταν σχεδόν πάντα από σημειώσεις και σχόλια, είτε στο προοίμιο, είτε εμβόλιμα μέσα στο προσχέδιο. Επίσης σχεδόν πάντα έμεναν ανολοκλήρωτες.⁵⁷⁶

Πολλά από τα έργα εκείνα του ήταν ήδη γνωστά από την εποχή της νεότητάς του, καθώς πρόκειται για συγγράμματα που κατεξοχήν μεταφράζονται από τους ή για τους Φαναριώτες σε όλο το χρονικό ανάπτυγμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Εκείνο που είχε αλλάξει ήταν οι συγκυρίες της μετάφρασης και ως εκ τούτου ο τρόπος προσέγγισης και ανάγνωσης τέτοιων έργων.

Ο Σούτσος όμως δεν διάβαζε μόνο ό,τι ταίριαζε με την ιδιότητα του ηγεμόνα ή ό,τι τον βόλευε ιδεολογικά. Από τα προσχέδια των μεταφράσεων εκείνο που ξεχωρίζει είναι η απόπειρα μετάφρασης του έργου του Emer de Vattel, *Droit de Gens ou Principes de la Loi Naturelle, Appliqué à la Conduite et aux Affaires des Nations et des Souverains*.⁵⁷⁷ Πρόκειται για σύγγραμμα που απηχεί

⁵⁷⁵ Ενδεικτικά έργα: *Οιδίππους Βολταίρος · Μερόπη-Βολταίρος · Βρούτος-Βολταίρος · Επιτάφιος-Βολταίρος · Le Chêne et le Rosseau-Jean de la Fontaine · Le Droit des Gens ou Principes de la loi naturelle-De Vattel · Ωδές-Οράτιος · Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadence-Montesquieu · La France-Lady Morgan · Itinéraires de Paris a Jerusalem - Comte de Chateaubriand · De l' Allemagne-Madame de Staël · «Maximes politiques et morales et autres different règles generals», Mr d' Alembert et de Montesquieu, Anchillon, Histoire du Consulat-Thiers - Mably ; Lettres Persanes - Montesquieu · Histoire Universelle-Anquetil · Principes des négociations pour servir d'introduction au droit public de l'Europe-Mably · Droit public de l'Europe - Mably · Directions pour la conscience d'un roi - Fénelon de Salignac · “Maximes politiques du Duc de Sully” · “Aprophthegmes de Henri le Grand Roi de France” · “Idées et Maximes politiques du fameux Cardinal de Retz” · “Maximes Politiques de Colbert” · “Maximes sur le métier de Roi puisses dans les Mémoires écrites par Louis XIV lui meme pour son fils”.*

⁵⁷⁶ Άγνωστο παραμένει εάν οι μεταφράσεις έγιναν για λόγους βιοποριστικούς, αλλά σίγουρα έγιναν για λόγους διδακτικούς. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/54. Πρβλ. Α. Ταμπάκη, «Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών», σ. 11.

⁵⁷⁷ Η μετάφραση έμεινε ανολοκλήρωτη, ενώ από ένα σημείο και μετά η γραφή γίνεται δυσανάγνωστη. Το 1825 εκδόθηκε στο Ναύπλιο ένα μικρό πόννημα υπό του Σ.Σ, το οποίο αναφέρεται στο κεφάλαιο περί «ουδέτερων εθνών» από το έργο του Vattel. Από τον πρόλογο του έργου προκύπτει πως συγγραφέας - μεταφραστής δεν ήταν ο Σούτσος. Γνώριζε όμως για την έκδοσή του, καθότι συνδρομητής του συγκεκριμένου βιβλίου. Σ.Σ, *Αποσπάσματα εξ των του κυρίου Βαττέλου περί Δικαίου των Εθνών*, Ναύπλιο, 1825, «Βάση δεδομένων των συνδρομητών των ελληνικών βιβλίων 1749-1992», Βιβλιολογικό Εργαστήριο Φίλιππος Ηλιού-ΕΒΕ. Όσο για την μετάφραση του έργου του Vattel από τον Μιχαήλ βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3 (9), αρ. 22-23-24 (46/1-2-3).

φιλελεύθερες απόψεις και ως εκ τούτου «προσέφερε το εννοιολογικό πλαίσιο για την κατανόηση της νέας πολιτικής υπόστασης των εμπόλεμων Ελλήνων.»⁵⁷⁸ Συνεπώς η μετάφρασή του δεν ήταν άκαιρη, καθώς συνέπιπτε χρονικά με τα συνταγματικά σχέδια των δυο πρώτων Εθνοσυνελεύσεων.⁵⁷⁹ Ήταν δηλαδή πρακτικώς χρήσιμο για τον Σούτσο -καθώς όπως θα δούμε στη συνέχεια- το επικαλέστηκε στο υπόμνημα που συνέταξε αλλά που ποτέ δεν ολοκλήρωσε. Γιατί και πάλι θα σκοντάψει στη μετάβαση από την θεωρία στην πράξη, καθώς «τα χρόνια είναι πονηρά».

4. Η αποκήρυξη της ιδιότητας του Φιλικού

Στο μεσοδιάστημα ο Σούτσος, δράπτοντας την ευκαιρία από ένα δημοσίευμα, που μεταξύ άλλων ο συντάκτης του έκανε λόγο για τα γεγονότα στις Ηγεμονίες, αποφάσισε να απαντήσει και να διαψεύσει τα λεγόμενα. Στα χειρόγραφα του υπάρχει το προσχέδιο της επιστολής και όχι η επιστολή στην τελική της μορφή, πράγμα που σημαίνει ότι μπορεί και να μην εστάλη ή εάν εστάλη να ήταν κάπως παραλλαγμένη.

Για την επιστολή εκείνη έγινε λόγος και νωρίτερα.⁵⁸⁰ Συνεπώς θα περιοριστούμε στα απολύτως απαραίτητα. Παραλήπτες της επιστολής ήταν οι συντάκτες του *Ιστορικού Λεξικού*. Αφορμή αποτέλεσε το έργο *Annuaire Historique Universel* και τα όσα του καταμαρτυρούσε ο συντάκτης του και ιστορικός, Charles Louis Lesur, σχετικά με την διακυβέρνηση της Μολδαβίας από τον ίδιο και την υποστήριξη που προσέφερε στον

⁵⁷⁸ Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 471.

⁵⁷⁹ Στο *ίδιο*, σ. 468.

⁵⁸⁰ Βλ. *εδώ*, σ. 72.

Υψηλάντη.⁵⁸¹ Με άλλα λόγια, η εικόνα του παθητικού θεατή δεν είχε περάσει στα ευρωπαϊκά έντυπα.⁵⁸²

Επειδή όμως το *Λεξικό* είχε μεγάλη απήχηση στο πλατύ κοινό, θα σπεύσει να απαντήσει, ώστε να ακουστεί η δική του φωνή ως η μοναδική φωνή της αλήθειας. Κατά τα λεγόμενά του, είναι η πρώτη φορά που απαντά σε κατηγορίες. Ο λόγος που αποφάσισε, λοιπόν, να σπάσει τη σιωπή του οφείλεται στο περιεχόμενο του δημοσιεύματος, καθώς ήταν η σταγόνα που έκανε το ποτήρι να ξεχειλίσει. Δηλαδή ήταν μια ακόμη συκοφαντία στις ήδη πολλές που είχαν προηγηθεί.

«Εάν ήταν ζήτημα ενός εκ των εφήμερων έργων που πεθαίνουν εν τη γενέσει τους και αφού διαβαστούν μια φορά θα θαφτούν στη σκόνη των βιβλιοθηκών δεν θα χρειαζόταν καν να στρέψω την προσοχή μου σε αυτό. Αλλά βέβαιος, Κύριοι, καθώς είμαι για την εξέχουσα θέση που θα λάβει το κλασικό έργο σας στον αιώνα μας και σε όσους θα τον διαδεχθούν, αφήνω εσάς να σταθμίσετε στη ζυγαριά της δικής σας αμεροληψίας σε ποιο βαθμό έπρεπε να είμαι προσεκτικός και με ποια αγωνία άδραξα την ευκαιρία για να μπορέσω να απευθυνθώ σε εσάς απευθείας, Κύριοι, προκειμένου να λάβω μια αξιοπρεπή αποκατάσταση στην τιμή μου που έχει προσβληθεί. Αυτή η ευκαιρία παρουσιάστηκε από μόνη της και προσφάτως έχοντας δη αναπαραγόμενη την ίδια αφήγηση των γεγονότων που συνέβησαν το έτος 1821 στην Μολδαβία. Υπήρξα σε θέση να παρατηρήσω και να [...] την λεπτότητα με την οποία η γραφίδα σας άγγιξε αυτό το μέρος του ιστορικού εγχειριδίου σας. Αισθάνομαι ευγνωμοσύνη για αυτό και θεωρώ ότι είμαι υποχρεωμένος όχι να σας προσφέρω, Κύριοι, μια στείρα ευγνωμοσύνη, η οποία σας οφείλεται, αλλά να σας αποδείξω επίσης σε ποιο βαθμό τα γεγονότα που αναφέρονται από τον κ. Lesure είναι παραποιημένα, ασυμβίβαστα με τον ιστορικό χαρακτήρα και προσβλητικά για το άτομό μου. Αυτή η εξήγησις είναι ένας αποδιδόμενος φόρος στα χαρίσματά σας και στις γνώσεις σας και στη αγάπη σας για την αλήθεια [...].

⁵⁸¹ Σύμφωνα με τον Σούτσο πρόκειται για το *Annales Historiques*, vol. de 1821, Art. Turquie/Insurrection des Grecs, p. 381-382. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/470, φ. 54-60. Σε άλλο ωστόσο σημείο αναφέρεται και ως *Annuaire historique universel pour 1821*, που είναι και η ακριβής ονομασία. Πρβλ. C. L. Lesur, *Annuaire historique universel pour 1821*, Paris, MDCCCXXII (1822), σ. 381-382, 389-390.

⁵⁸² Η άποψη του Lesur περί ενεργούς συμμετοχής στα γεγονότα μετά την εισβολή του Υψηλάντη στην Μολδαβία αναπαράγεται και σε άλλα ιστορικά και περιηγητικά κείμενα της εποχής. Ενδεικτικά βλ. R. Walsh, *Voyage en Turquie et à Constantinople*, Paris: Moutadier, 1828, σ. 221.

Αλλά το να απαξιώσω να απαντήσω σε μια απαγγελία κατηγορίας, σε μια σκληρή συκοφαντία, σκοτεινή όπως η καρδιά εκείνων που μπόρεσαν να την εφεύρουν, εισερχόμενη σε ένα βιβλίο που θα περάσει στην αιωνιότητα, και το οποίο όπως έχω πει θα υπηρετήσει υλικώς την ιστορία, μιλώ για τα Ιστορικά Χρονικά (*Annuaire Historique*) του κ. Lesure. Είναι [σαν να] αφιερώνομαι στην καταδίκη των ιδίων των μεταγενέστερων, σαν να διακινδυνεύω την τιμή όλης της οικογενείας μου και των απογόνων μου σαν να αδικώ τον ίδιο τον κ. . Lesure και να οδηγώ σε λάθος σκέψη όλους όσους θα έχουν σκοπό να ωμιλήσουν για τις ίδιες θλιβερές καταστροφές που ακολούθησαν απρόσμενων περιστάσεων και εκτός κάθε υπολογισμού. »⁵⁸³

Και πράγματι η γραφή του Lesur ήταν αρκούντως αιχμηρή και ειρωνική, καθότι όπως έγραφε ο Σούτσος «παράτησε τα ηνία της διακυβέρνησης, εγκατέλειψε το Ιάσιο μέσα στη νύχτα [...], με δάκρυα στα μάτια, παίρνοντας μαζί του την οικογένειά του, τα μέλη της εφήμερης κυβέρνησης που είχε συγκροτήσει [...] και μεταφέροντας το στρατιωτικό ταμείο της επανάστασης, του οποίου ήταν ο διαχειριστής. Αποσύρθηκε στην Οδησό, απ' όπου ακόμη υπηρετούσε τον ελληνικό σκοπό».⁵⁸⁴

Στόχος ήταν η αποκατάσταση του ονόματος και της τιμής της δικής του και της οικογενείας του, όχι μόνο στο τότε παρόν, αλλά και στο μέλλον. Μετά από μια μακρά και φιλοφρονητική προς τους παραλήπτες εισαγωγή και αφού εξηγηθεί ως προς την σιωπή του⁵⁸⁵, θα φτάσει στο προκείμενο, που είναι η διάψευση της συμφωνίας και της στήριξης στον Υψηλάντη, καθώς «απειχ[ε] κατά πολύ από μια συμφωνία την οποία ο κ. Lesure [τ]ου απέδωσε σχετικά με τον πέρασμα του Υψηλάντη από το Ιάσιο, χωρίς να παρεκκλίν[ει] από τη

⁵⁸³ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.2, αρ. 46/470, φ. 55-56. Οι άποψη του Lesur περί ενεργούς και όχι παθητικής συμμετοχής στα γεγονότα μετά την εισβολή του Υψηλάντη στην Μολδαβία αναπαράγεται και σε άλλα ιστορικά και περιηγητικά κείμενα της εποχής. Ενδεικτικά βλ. R. Walsh, *Voyage en Turquie*, ό.π., σ. 221.

⁵⁸⁴ C. L. Lesur, *Annuaire historique universel pour 1821*, σ. 389-390. Στα γραφόμενα του Lesur απ' ότι φαίνεται στηρίχθηκε αργότερα ο Γκόρντον, όταν θα συνέγραφε τη δική του *Ιστορία*. Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ.Α', σ. 110.

⁵⁸⁵ «Διότι πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν και πριν μιλήσουμε ευρέως θα ήταν απαραίτητο να εισέλθουμε σε κάποιες λεπτομέρειες σχετικές με την οθωμανική κυβέρνηση και η θέση μου δεν μου το επιτρέπει. Ιδού η μοναδική αιτία της πραγματικής σιωπής μου. Κανένας άλλον ιδιαίτερος λόγος δεν υπάρχει.» Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.2, αρ. 46/470, φ. 56.

γραμμή για την οποία έχ[ει] προσταχθεί [...].»⁵⁸⁶ Υπάρχει όμως και ένας λανθάνων στόχος, που είναι η αποσύνδεση της Ρωσίας από ερμηνείες και απόψεις που την ήθελαν να στηρίζει την επανάσταση.

Για να στοιχειοθετήσει την απάντησή του περεταιίρω, η πρώτη ενέργειά του ήταν να θίξει την αξιοπιστία των ισχυρισμών του Lesur, θεωρώντας το δημοσίευμα ως ένα είδος fake news της εποχής.⁵⁸⁷ Συγκεκριμένα θα προβάλλει ως αδιάψευστα τεκμήρια το γεγονός ότι η Ρωσία αποδοκίμασε το κίνημα, καθώς επίσης τις ιδιαίτερες συνθήκες της Μολδαβίας και τις δικές του ενέργειες, που στόχο είχαν να μην δυναμιτίσουν περισσότερο τα πράγματα.⁵⁸⁸ Όσον αφορά τη συμμετοχή του στην διοργάνωση του κινήματος και πάλι βγάζει την ουρά του απέξω:

«Και ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος άνθρωποι μισθοφόροι, των οποίων τον χαρακτήρα θα εξηγήσω παρακάτω, οι οποίοι βρίσκονται σε αυτήν την Ηγεμονία υπηρετώντας τη φρουρά των Ηγεμόνων, και οι οποίοι ήταν στην συνωμοσία εδώ και επτά έτη, αυτό που μου διαβεβαίωσαν μετά δηλαδή από πεντέμισι έτη πριν την εποχή της ανάρρησής μου στην Ηγεμονία.»⁵⁸⁹

Εδώ όμως πέφτει σε χρονολογικές αντιφάσεις, μολονότι εκ του ασφαλούς, καθώς το πιθανότερο είναι ο αποδέκτης να μην γνώριζε όλες τις λεπτομέρειες για την δράση της Φιλικής Εταιρείας. Διότι ναι μεν ως χρονολογία ίδρυσης της

⁵⁸⁶ Στο ίδιο, φ. 57.

⁵⁸⁷ «Θα ρωτήσω πρωτίστως [έχοντας] μου φαίνεται κάποιο δικαίωμα, πώς ο κ. Lesure, ο οποίος ασφαλώς γνώριζε πολύ καλά ότι τα ιστορικά γεγονότα [...] ακόμα και εκείνα τα πιο περίπλοκα δεν μπορούν να αναφερθούν επιπόλαια σε ένα έργο σημαντικό όπως εκείνο των Χρονικών, [αλλά] θα πρέπει να υποστηρίζονται σε αναφορές αυθεντικές αντλούμενα από πηγές απόφτες και αληθείς, πώς λοιπόν βεβαιώνει θετικά «ότι αυτός [ο Υψηλάντης] είχε συνεννοηθεί με τον Πρίγκιπα Σούτσο» και προσθέτει παρακάτω ότι «είναι βέβαιο ότι η διακήρυξη που μόλις διαβάσαμε είναι το αποτέλεσμα της συνεννόησής τους;» Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.2, αρ. 46/470, φ.57.

⁵⁸⁸ Ενδεικτικό παράδειγμα είναι η στάση του όσον αφορά τη σφαγή των Τούρκων στο Γαλάτzi, η οποία ταυτίζεται με την εκδοχή του Ρίζου Νερουλού κάποια χρόνια αργότερα. Σύμφωνα και με τους δυο, ο ηγεμόνας και ο μέγας ποστέλνικος αποδοκίμασαν την ενέργεια εκείνη της σφαγής και διέσωσαν όσους μπορούσαν, φοβούμενοι τα οθωμανικά αντίποινα. Ωστόσο, υπάρχει και η εκ διαμέτρου αντίθετη εκδοχή του Ηλία Φωτεινού, που θέλει τους Τούρκους του Ιασίου να φονεύονται «τη συναινέση και του Ηγεμόνος Μιχαήλ Σούτσο». J. Rizo Néroulos, *Histoire Moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 288-289· Η. Φωτεινός, *Οι Άθλοι*, ό.π., σ. 29-30.

⁵⁸⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/53-55, φ.58.

Εταιρείας θεωρείται το 1814, ωστόσο η συστηματική στρατολόγηση των Αρναούτηδων δεν ξεκίνησε εν τω άμα, αλλά εντάθηκε επί της ηγεμονίας του.

Βέβαια, εστιάζοντας στο να διαψεύσει ότι είχε έρθει σε κάποια συμφωνία με τον Υψηλάντη, δεν αρνείται πουθενά ότι γνώριζε τα όσα ανεπισημως διαμείβονταν. Δηλαδή αν όχι «ένοχος», τουλάχιστον «συνένοχος». Είναι εμφανές ότι μέχρι και την λήξη της πολιτικής του αιχμαλωσίας, η ιδιότητα του Φιλικού γίνεται αντιληπτή ως ρετσοινιά, ενώ το σενάριο του παθητικού θεατή της εισβολής είναι το επικρατέστερο έως τότε, διότι ήταν και το πιο βολικό.

Κεφάλαιο Ένατο: «Ασκήσεις επί χάρτου» στην Πίζα, (1825-1828)

1. Μεταξύ πεθερού και Ιγνατίου

Μετά την πολυπόθητη απελευθέρωση, η οικογένεια Σούτσοου δεν θα χάσει τον καιρό της και αφού διέλθει από την Μπολόνια, θα φτάσει στην Πίζα, όπου και θα εγκατασταθεί. Αποκομμένος από τον κόσμο για τέσσερα χρόνια, τα πάντα έπρεπε να ξεκινήσουν από την αρχή και το κλίμα της Πίζας, μολονότι υγιεινό, ήταν αρκούντως βαρύ για τον Σούτσο, αφού ο Καρατζάς και οι περί αυτόν βρίσκονταν από καιρό εκεί.

Το περιβάλλον όμως δεν ήταν ολωσδιόλου αφιλόξενο. Μεταξύ των επιφανών ελλήνων, που είχαν εγκατασταθεί στην πόλη ήταν και ο πρώην Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας, Ιγνάτιος, καθώς και κάποιοι συγγενείς του Σούτσοου.⁵⁹⁰ Το ευτύχημα ήταν ότι όταν έφτασε ο Σούτσο στην Πίζα, οι σχέσεις του Ιγνατίου με το κύκλο του Καρατζά είχαν μεταβληθεί, σε σημείο ο Καρατζάς και ο Ρίζος Νερουλός να πνέουν μένεα εναντίον του δεσπότη.

Τον Ιγνάτιο, ο Μιχαήλ δεν τον προσέγγισε τυχαία, μόνο και μόνο επειδή τον γνώριζε από παλιά ή επειδή ο Ιγνάτιος τον συμπαθούσε. Ο αρχιερέας ήταν πρόσωπο-κλειδί για πολλούς λόγους. Διόλου τυχαίο ότι πολλοί έλληνες προσέτρεχαν σε εκείνον, συμπεριλαμβανομένου και του Καρατζά, όταν χρειάστηκε τη βοήθειά του για να μετεγκατασταθεί στο Λιβόρνο.⁵⁹¹ Ο Ιγνάτιος υπήρξε συντονιστής του διευθυντηρίου της Πίζας και μαζί με άλλους έλληνες παρείχαν μέσα στήριξης στην Ελληνική Επανάσταση. Έπειτα ο Ιγνάτιος είχε ισχυρούς φίλους και ήταν γνωστό πως έχαιρε του

⁵⁹⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, 5, Ιούνιος 1986, σ. 179. Πρβλ. Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. Ι', σ. 159. Μεταξύ άλλων ήταν ο Μαυροκορδάτος, ο Λουριώτης, ο Ρίζος Νερουλός, ο Κωνσταντίνος Καρατζάς κ.ά. Επίσης, στο Πανεπιστήμιο της Πίζας φοιτούσαν πολλοί έλληνες υπό την προστασία των Φαναριωτών Ηγεμόνων, ενώ έλληνες έμποροι είχαν αναπτύξει αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα. Απ. Βακαλόπουλος, «Ο ελληνισμός της διασποράς». Στην Πίζα είχαν καταφύγει και πολλοί φιλελεύθεροι άγγλοι. Γ. Θεοδορίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 166 κ.εξ. Για τον πρώην Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας ενδεικτικά βλ. Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία της*, ό.π., τ. Δ', τχ. Ι', τχ. ΙΙ· Εμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, ό.π.

⁵⁹¹ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. ΙΙ, σ. 96.

σεβασμού υψηλών αξιωματούχων. Όπως γνωστές ήταν και οι καλές σχέσεις που διατηρούσε με την ρωσική Αυλή.

Μητροπολίτης, πρώην Ουγγροβλαχίας, Ιγνάτιος

Στο πρόσωπο του Ιγνατίου ο Μιχαήλ βρήκε έναν αποτελεσματικό σύμμαχο, την αξία του οποίου αντιλήφθηκε αμέσως. Εξάλλου υπήρχαν κοινά ιδεολογικά νήματα, μολονότι ο Ιγνάτιος είχε κάνει στροφή προς την Αγγλία έπειτα από την πολιτική του Canning και την απόφαση της Αγγλίας να αναγνωρίσει τους Έλληνες ως εμπόλεμους. Βόλεψε επίσης το γεγονός πως ο Καρατζάς αντιπαθούσε και τους δυο.

Το 1826 οι δυο άνδρες φαίνεται ότι είχαν βάλει μπροστά μεγαλεπήβολα σχέδια, έχοντας ως δεδομένο ότι αργά ή γρήγορα η ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους θα ήταν πλέον γεγονός. Το περιεχόμενο των σχεδίων το πληροφορούμαστε από μια επιστολή του Καρατζά στον Μαυροκορδάτο, όπου τον ενημερώνει, έτσι ώστε ο τελευταίος να λάβει τα μέτρα του και να ενεργήσει δεόντως ή όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «ο φίλτατός μου Μαυροκορδάτος

να είναι καλά και να ευδοκιμή». ⁵⁹² Στην επιστολή εκείνη ο Καρατζάς δεν κρατά ούτε τα προσχήματα, ενώ κάποτε τα λόγια του στάζουν δηλητήριο για τον γαμπρό του, με τους χαρακτηρισμούς «Δονκισότης», «Σάντζο Πάνσας», «απενενοημένος» και «ανόητος» να χρησιμοποιούνται μετωνυμικά, κάθε φορά που θέλει να αναφερθεί σε εκείνον. ⁵⁹³

Μολονότι οι παραπάνω χαρακτηρισμοί χρησιμοποιούνται κατά κόρον από τον Καρατζά μόνο και μόνο για να γελοιοποιήσουν τον Μιχαήλ και να υποβιβάσουν διά του χλευασμού τα «μιχαλοϊγνατικ[ά]» σχέδια, δεν θα είχε μπει στον κόπο να γράψει διεξοδικώς για αυτά στον Μαυροκορδάτο και δί' αυτού να τα ματαιώσει, εάν δεν τα θεωρούσε εφικτά. Το σχέδιο ο Καρατζάς το αποτυπώνει γλαφυρά και συνάμα πικρόχολα. Ο μεν Μιχαήλ να γίνει ηγεμόνας ή βασιλιάς των ελλήνων, ο δε Ιγνάτιος κεφαλή της ελλαδικής Εκκλησίας, ενώ το μέσο για την εφαρμογή του σχεδίου είναι *Κοκράναινα*, δηλαδή η σύζυγος του βρετανού πλοιάρχου Κόχραν.

«Η σφικτή δε ένωση του με τον Μιχάλην είναι εξ αιτίας της Κοκράν. Βλέπων, ότι ο Μιχάλης έλαβεν ισχόν εις το πνεύμα της, διά να εκτελέση τους σκοπούς του δί' αυτού, επιβεβαιούντος τα όσα της λέγει ο παπás καθ' ενός και άλλου, ενώθη με αυτόν και αυτός ο ανόητος εκούρδισε βασιλεύων να τον κάμη πατριάρχην.» ⁵⁹⁴

Και μιας και χρήματα δεν υπήρχαν, ο Μιχαήλ φρόντισε να επιστρατεύσει όλη του την γοητεία, καθώς και μερικές εσάρπες της Ρωξάνης.

«Άρχισε λοιπόν να την περιποιηται, να την γειτονεύει δις της ημέρας, το πρωί και το εσπέρας, να τη χαρίζη σάλια, φουστάνια της γυναίκος του, σεβαγιά αντεριά ειδικά του, και εν ενί λόγω να τη κάμη την κόρτε. Τέλος πάντων, την έκαμε το πρόβλημά του, την επληροφόρησεν, ότι αυτός μόνος είναι αληθής Γραικός, καταγόμενος από βασιλικόν γένος, ότι έχει μεγάλα και πολλά δικαιώματα εις το Γένος υπέρ άλλον τινά, ότι εσβύσθη, έχασε την ηγεμονίαν του εφυλακώθη παρά των Αυστριακών 4 ολοκλήρους χρόνους δια το Γένος, και άλλας τοιαύτας φλυαρίας, ότι ημείς όλοι είμεθα Τούρκοι (αυτό μοι το είπε κατά πρόσωπον η τρελλοκοχράν, λέγουσα μοι, ότι ο μόνος αληθής

⁵⁹² Στο *ίδιο*, σ. 216.

⁵⁹³ Στο *ίδιο*, σ. 242-255. Για το εννοιολογικό περιεχόμενο των όρων βλ. Α. Αγγέλου, «'Δονκιωτισμοί και 'Καραγκιοζιλίκια'», *Ο Εραμιστής*, 20, 1995.

⁵⁹⁴ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. Ι', τχ. ΙΙ, Ιγνάτιος, ό.π., σ. 248.

Γραικός είναι ο Π<ρίγκιπ> Σούτζος, εσείς είσθε Τούρκοι, και την έλουσα και εγώ το κεφάλι της εξ αίρετα.)»⁵⁹⁵

Είναι η δεύτερη φορά που ο Μιχαήλ προσπαθεί μέσω γυναικών να διασφαλίσει αξίωμα και καθότι το τέχνασμα δοκιμασμένο «αποφάσισεν ήδη διά της Κοκράν να λάβη, ο απονενομημένος την βασιλείαν της Γραικίας.»⁵⁹⁶ Αλλά το δις εξαμαρτείν ουκ ανδρός σοφού, καθότι οι καιροί είχαν αλλάξει, διότι είχαν γνώση οι φύλακες, δηλαδή ο Καρατζάς.

Η ιστορία της Βλαχίας δείχνει να επαναλαμβάνεται σε άλλο τόπο αλλά με τα ίδια πρόσωπα ως πρωταγωνιστές και τον Μαυροκορδάτο σε ρόλο guest star. Βέβαια ο Καρατζάς δεν παραλείπει να επισημάνει στον ανιψιό του (τον Μαυροκορδάτο) πως «ίδιον ιντερέσσε εις το εξής δεν έχ[ει] κανέναν», διότι τον πρόλαβαν τα χρόνια του.⁵⁹⁷ Δεν γνωρίζουμε κατά πόσον το εννοεί αυτό, καθώς το 1826 είναι ήδη 72 ετών, αλλά σίγουρα λέει τη μισή αλήθεια. Διότι σύμφωνα με τον Διονύσιο Κόκκινο, ο Μαυροκορδάτος είχε κατέλθει στις επαναστατημένες περιοχές για να «προπαρασκευασθή το έδαφος διά τον Ιωάννην Καρατζάν με κατάλληλον προπαγάνδα»⁵⁹⁸, πράγμα διόλου απίθανο, καθώς ο Καρατζάς αρκετά χρόνια νωρίτερα είχε δεύτερες σκέψεις για ηγετικό ρόλο και στην Φιλική Εταιρεία.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, σ. 244.

⁵⁹⁶ Στο ίδιο.

⁵⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 247.

⁵⁹⁸ Δ. Κόκκινος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, τ. Β', σ. 61, 69. Πρβλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, τ. Δ', Αθήνα, 1861, σ. 328-330 · Δ. Σούτζος, *Οι Έλληνες Ηγεμόνες*, ό.π., σ. 214-215 · Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. I, σ. 270.

⁵⁹⁹ Έπειτα από επίσκεψη του Τσακάλωφ και του Αναγνωστόπουλου στην Πίζα για τους σκοπούς της Φιλικής Εταιρείας, το περιβάλλον της Πίζας προόριζε, μολονότι το όνομά του δεν διατυπώθηκε ρητά, τον Καρατζά ως το πρόσωπο που θα εφαρμόζε τις προτάσεις των εκεί ελλήνων.

Ιωάννης Καρατζάς

Όσο για τον Μιχαήλ, ο βασικός αποδέκτης των σχεδίων του ήταν ο Κόχραν και πίσω από εκείνον, η Αγγλία. Έχοντας υπολογίσει πολύ καλά, πιθανότατα υπό την καθοδήγηση του διορατικού Ιγνατίου, την φήμη του βρετανού αξιωματικού, τις προσδοκίες των ελλήνων από την Αγγλία, καθώς και τον βαρύνοντα ρόλο των ναυτικών ως ρυθμιστικού παράγοντα, θα επιχειρήσει δια του Κόχραν να εξασφαλίσει τη συναίνεση των «θαλασσιν[ών] μας [...] να το δεχθούν, και έπειτα δι' αυτών θε να βιάση την Διοίκηση να το δεχθή και αυτή και να τον εκλέγξουν.»⁶⁰⁰ Φυσικά δεν θα χρειαζόταν να εκβιασθούν οι καταστάσεις, εάν ο Σούτσος ήταν αγαπητός και καλοδεχούμενος από τους ομοεθνείς του, κάτι όμως που δεν ίσχυε και ο ίδιος το γνώριζε.

Η μαρτυρία του Καρατζά είναι σημαντική και για έναν ακόμη λόγο. Εκτός από τα σχέδια, μας πληροφορεί και για το ποια είναι η βάση τους. Πού

⁶⁰⁰ Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. ΙΙ, σ. 245.

δηλαδή ο Σούτσος στηρίζει το δικαίο των αξιώσεών του, για ανώτατο κυβερνητικό αξίωμα. Διόλου παράξενο, λοιπόν, από την αποκήρυξη της αιτίας της τετραετούς κράτησής του στην Αυστρία να περάσει στην αντίπερα όχθη: στην οικειοποίηση της *αιτίας* και στην εργαλειοποίηση του ειργμού του. Και σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Καρατζάς ο Σούτσος φρόντισε να προβάλει την αριστοκρατική καταγωγή του ως ένα ακόμη εχέγγυο, που του επέτρεπε να έχει περισσότερα δικαιώματα από άλλους. Όλα λοιπόν πλέον τα τεκμήρια δείχνουν προς την ίδια κατεύθυνση: της προσφοράς, της αυταπάρνησης, της θυσίας για το *Γένος*. Στην Πίζα το 1826 έγινε η αρχή της ανασκευής. Η επιχείρηση πέτυχε διότι η *Κοκράναινα* επείσθη και μπορούσε να πείσει και άλλους.

Μιχαήλ Σούτσος, Πίζα 1827, Πηγή: Χ. Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Αθήνα: Τα Νέα, 2009.

Το δύσκολο όμως κοινό ήταν οι ομογενείς, που μεσούσης της επανάστασης έδειχναν ανοιχτά την απαρέσκειά τους στους Φαναριώτες, ειδικά στους έχοντες τίτλους και οφίκια. Βέβαια υπήρχαν και οι εξαιρέσεις

στον κανόνα, καθώς, τον αδελφό του Αλέξανδρου Υψηλάντη, Δημήτριο, «ο λαός [τον] αγκάλιασε σαν τον αγαθοποιό “αφέντη” που αναζητούσε καιρό».⁶⁰¹ Οι δεσμοί του Υψηλάντη με την Φιλική Εταιρεία έβαλαν στην άκρη την αριστοκρατικότητά του και την έλλειψη ηγετικών ικανοτήτων. Αλλά ρόλο δεν έπαιζαν μόνο οι συμβολισμοί. Ο Δ. Υψηλάντης, καθότι βρέθηκε στην Πελοπόννησο, απομακρύνθηκε εκ των πραγμάτων από την «βαλκανική διάσταση της Επανάστασης», που καταφανώς πρέσβευε ο Σούτσος και προσαρμόστηκε θέλοντας και μη στα δεδομένα του καιρού και του τόπου.⁶⁰²

Μολονότι Φιλικός και ο Μιχαήλ, δεν συνέβη το ίδιο. Το σφυγμό τον δίνει και πάλι ο Καρατζάς, αναφερόμενος στους *ομογενείς* της Πίζας, χωρίς να λείπουν ωστόσο οι υπερβολές:

«Ο εδώ τρόπος του [στην Πίζα], το ηγεμονικόν караγκιόζικον ύφος του είναι τόσο γελιοία και αφδή, ώστε κατήντησεν όχι μόνον παίγνιον, αλλά και μισημένος και περιφρονημένος από όλους τους εδώ ομογενείς διά τον προς αυτούς ηγεμονικόν τρόπον του. Νόμιζε, ότι η Πίσα είναι Μπογδανία και οι εδώ ομογενείς υπήκοοί του εις κανένα δεν προσηκώνεται, από το η αφεντία σου, και το πολύ η λογότης σου, παράνω δεν πηγαίνει, μέμφεται και με καταδικάζει, διότι τους περιποιούμαι ως αδελφούς και ομογενείς μου, καυχάται αναιδώς ο Δονκισότης, ότι είναι ποπουλέρ (αυτήν τη λέξιν μεταχειρίζεται), όταν ηγεμονικώς υπομειδιών ειπή προς τινα των εδώ ομογενών, τι κάμνεις λογιώτατε, πώς διάγεις.»⁶⁰³

Παρόλο που τα γεγονότα στις ηγεμονίες δεν είχαν καθαρογραφεί, κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα. Συνεπώς, η παθητικότητα και τα στρογγυλέματα του Μιχαήλ δεν μπορούσαν με τίποτα να εγγυηθούν ότι οι ομογενείς του θα τον υποδεχθούν με ανοιχτές αγκάλες. Μολονότι όμως το πράγμα ήταν κατά τον Καρατζά «γελιοίν και ανόητον» φαίνεται ότι το νερό είχε μπει στο αυλάκι για χάρη του Μιχαήλ, αλλά με μέσα ευρωπαϊκά.⁶⁰⁴ Φυσικά τα πάντα ματαιώθηκαν, όταν προτάθηκε το όνομα του Ιωάννη Καποδίστρια

⁶⁰¹ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 96-97.

⁶⁰² Β. Παναγιωτόπουλος, *Δύο Πρίγκιπες*, ό.π., σ. 112-113.

⁶⁰³ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, σ. 244.

⁶⁰⁴ «Έφερε [ο ανιψιός του Κόχραν] γράμματα εις τον Μιχάλην. Αφ' ης ώρας έλαβε τα γράμματα, καθώς με πληροφορήσαν, εξετρελλάθη διόλου και πετά εις τον αέρα.» Στο *ίδιο*, σ. 254.

ως Κυβερνήτη του υπό ίδρυση ελληνικού κράτους. Ακόμα και ο Καρατζάς αναγνώριζε ότι ο Καποδίστριας δεν ανήκε στους «Μιχαλάκηδες και Ιγνατίους», αλλά στους «καλούς ομογενείς», όπως χαρακτηριστικά έγραφε στον Σπυρίδωνα Τρικούπη.⁶⁰⁵ Εστώ και αποτυχημένη, η πρώτη προσπάθεια διεκδίκησης του ανώτατου κυβερνητικού αξιώματος ήταν πλέον γεγονός.

2. Ο καλός Εϋνάρδος και ο ακόμη καλύτερος Ιγνάτιος

Μολονότι τα μεγαλειώδη *μιχαλοϊγνατικά* σχέδια απέτυχαν, δεν συνέβη το ίδιο με τα σχέδια μικρής κλίμακας του Μιχαήλ. Ο λόγος εδώ για την προσπάθεια του πρώην ηγεμόνα να δημιουργήσει ένα ισχυρό δίκτυο, ώστε να εξασφαλίσει τις απαραίτητες συστάσεις και κυρίως τα μέσα για να σπουδάσουν οι γιοι του.

Το 1826 η κατάσταση της οικογένειας ήταν απελπιστική, καθώς όπως ανέφερε ο πεθερός του «λιμοκτονεί, ως είπον, με μίαν βαρύτατην φαμίλιαν, και με όλας του τας φαντασίας, μ' όλα του τα καραγκιόζ αγαλίκια από γυμνόν σπαθί πιάνεται.»⁶⁰⁶ Παρόλα αυτά τις απαραίτητες φιλανθρωπικές δωρεές δεν θα τις αμελήσει, προφανώς και για λόγους συμβολικούς.⁶⁰⁷ Ο δεσπότης όμως δεν θα τον αφήσει αβοήθητο. Αντίθετα θα κάνει τα πάντα για να τον βοηθήσει, και καθότι ειδήμων στο να δίνει συστάσεις, θα αναλάβει να συστήσει τον Μιχαήλ τόσο στον Καποδίστρια όσο και στον *καλό Εϋνάρδο*, ώστε να καταφέρει να διευθετήσει τα ζητήματά του.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Στο *ίδιο*, σ. 254, 238. Εκείνοι που έφεραν αντιδράσεις στο άκουσμα του ονόματος του Καποδίστρια ήταν οι Υδραίοι και οι Σπετιώτες στην Εθνοσυνέλευση του 1827, οπότε και αποχώρησαν σε ένδειξη αποδοκιμασίας. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τ. Α', Αθήνα: Πάπυρος, σ. 77.

⁶⁰⁶ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, σ. 244.

⁶⁰⁷ Στο *ίδιο*, σ. 285-288 · Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/883.

⁶⁰⁸ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. I, σ. 272 · τχ. II, σ. 310. Ο Αναστάσιο Πολυζωΐδης για παράδειγμα ανέφερε ότι ήταν «πολύ υπόχρεος εις τον Ιγνάτιον, διότι [τον] επιρομήθευσε γράμματα συστατικά». Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, σ. 270. Πρβλ. Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία Ι.Α. Καποδίστρια - Ι.Γ. Εϋνάρδου, 1826-1831*, τεύχος Α', Αθήνα: Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1929, σ. 112.

Musée d'Art et d'Histoire (Genève)

Jean-Gabriel Eynard

Ο Ιωάννης - Γαβριήλ Εϋνάρδος, Bibliothèque de Genève, Vernet, Horace, Icon P 1963-111.

Το ζήτημα της εξασφάλισης των σπουδών των νεαρών Σούτσων ταλαιπώρησε επί μακρόν τον Μιχαήλ, καθώς κατάφερε μόλις το 1828 να βρει την άκρη και τα παιδιά του να φοιτήσουν δαπάνη του Καποδίστρια. Μέχρι τότε όμως είχαν μεσολαβήσει πολλές αποτυχημένες προσπάθειες, ώστε να τεθούν οι γιοι του υπό το έλεος και τη συνδρομή ευρωπαϊών μοναρχών, καθότι οι θέσεις για σπουδές υπό την αιγίδα των φιλελληνικών κοιμημάτων είχαν υπερπληρωθεί.⁶⁰⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι καθυστερήσεις δεν οφειλονταν σε εξωτερικούς μονάχα παράγοντες, αλλά και στον ίδιο τον Μιχαήλ. Καθότι πρώην ηγεμόνας δεν συμβιβαζόταν με μια μετρίου επιπέδου εκπαίδευση για

⁶⁰⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ., 46/650, Εϋνάρδος-Γενεύη προς Σούτσο-χ.τ, 6 Φεβρουαρίου 1826· Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ., 46/652, Εϋνάρδος - Γενεύη προς Σούτσο - χ.τ, 1 Απριλίου 1827. Αρχικός στόχος της οικογένειας ήταν να εγκατασταθεί στο Παρίσι, προκειμένου οι γιοι του να σπουδάσουν υπό την αιγίδα του εκεί φιλελληνικού κοιμητάτου. Ως εναλλακτική λύση θεωρήθηκε ο βασιλιάς της Βαυαρίας, που ωστόσο αρνήθηκε να αναλάβει τα έξοδα.

τους γιους του, αλλά βλέποντας μακριά, φρόντιζε οι νεαροί Σούτσοι να σταδιοδρομήσουν ως κρατικοί αξιωματούχοι.⁶¹⁰

Στο μεταξύ επιστρατεύτηκε και ο Καρατζάς, ζητώντας και εκείνος τη συνδρομή του Εϋνάρδου, καθώς και του γιατρού και παλαιού του γνώριμου Jean - Francois Coindet, ώστε τα εγγόνια του να καταφέρουν να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Και ενώ ήλπιζε να μείνει οικονομικά αμέτοχος, δεν τα κατάφερε, καθώς έπειτα από εκκλήσεις του Εϋνάρδου και οικογενειακές πιέσεις αναγκάστηκε να δώσει μια οικονομική βοήθεια ύψους 3.000 φράγκων, καθιστώντας όμως σαφές πως δεν ήταν διατεθειμένος να βοηθήσει περαιτέρω τον γαμπρό του.⁶¹¹

Η υπόθεση θα λάβει αίσιο τέλος έπειτα από σύντονες πιέσεις του Ιγνατίου και του Εϋνάρδου, δυο χρόνια αργότερα, αλλά μόνο για τους δυο γιους του. Και πάλι όμως ο Μιχαήλ δεν ήταν ευχαριστημένος, καθώς ο τρίτος γιος είχε μείνει εκτός νυμφώνος.⁶¹² Ο Ιγνάτιος, έχοντας υπόψη του ότι ο Μιχαήλ αδυνατεί να ανταπεξέλθει οικονομικώς, , προτείνει τη διαμεσολάβηση του Εϋνάρδου στον Καποδίστρια, μια και η συγκυρία μοιάζει να είναι ευνοϊκή, έτσι ώστε να μπορέσει και ο μικρότερος Σούτσος να σπουδάσει με υποτροφία. Γράφει ο Ιγνάτιος:

«Ένας λόγος του Eynard προς τον Κυβερνήτη, τώρα μάλιστα, εν ω λαμβάνει χρήματα, φθάνει για να τον καταπείσει να διορίση και δια τους τρεις τα έξοδα και να σας ελευθερώση από το βάρος.»⁶¹³

Ο Καποδίστριας τελικώς δεν θα στέρξει για τον τρίτο Σούτσο. Όσο για το συνολικό κόστος της δαπάνης για τις σπουδές των δυο μεγαλύτερων αγοριών,

⁶¹⁰ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 120 · ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Γενεΐη προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 14/26 Σεπτεμβρίου 1828.

⁶¹¹ Α. Pippidi, "Jean Caradja...", ό.π., σ. 205-208 · Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. ΙΙ, σ. 318.

⁶¹² ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Πίζα προς Καποδίστρια - [χ.τ], 7/19 Φεβρουαρίου 1828.

⁶¹³ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. ΙΙ, σ. 308. Πρβλ. Στο *ίδιο*, σ. 294 · Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, στ. 46/726, Ιγνάτιος-Πίζα προς Σούτσο-Γενεΐη, 4/16 Οκτωβρίου 1828 · ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, «Αλληλογραφία με Πρίγκιπα Σούτσο», Σούτσος-Γενεΐη προς Καποδίστρια-[χ.τ] 14/16 Σεπτεμβρίου 1827 · Σούτσος-Πίζα προς Καποδίστρια-[χ.τ], 7/19 Φεβρουαρίου 1828.

εκείνο ανερχόταν στα 46000 φράγκα ετησίως.⁶¹⁴ Την διαπαιδαγώγηση τους δε, ανέλαβε ο Ελβετός παιδαγωγός, συγγραφέας και ζωγράφος, Rodolphe Törrfer, που εκτός από την εγκύκλια παιδεία φρόντισε τα παιδιά να ανατραφούν με βάση τα πρότυπα της ευρωπαϊκής αριστοκρατίας.⁶¹⁵ Όσο για τον τρίτο γιο, εκείνος, καθώς και ο τέταρτος κατά σειρά γιος του Μιχαήλ, θα τεθούν αμφότεροι υπό την αιγίδα του γάλλου βασιλιά.⁶¹⁶

Παράλληλα ο Ιγνάτιος είχε αναλάβει να φέρει σε πέρας και τα προσωπικά αιτήματα του Μιχαήλ, τα οποία ήταν πολύ πιο δύσκολα και πολύπλοκα από το ζήτημα των παιδιών του. Αλλά επειδή το ένα ζήτημα μπορούσε να λειτουργήσει ως δικαιολογία για το άλλο, ο Ιγνάτιος έσπευσε και πάλι να επισημάνει τα δέοντα στον καλό του φίλο, Καποδίστρια τον Απρίλιο του 1828:

«Ο Μιχάλβοντας ητοίμασε τους υιούς του και περιμένει τα συστατικά σας γράμματα. Τα παιδιά του δεν διαφέρουν από ορφανά, διότι η πτωχεία των είναι απεριγράπτος. Τον λυπούνται όλοι οι ενταύθα Ρώσοι, και όλοι, άνδρες και γυναίκες, έγραψαν προς τους οικείους των δια να τον γενή κανέν ετήσιον. Κατέπεισαν και τον *Ribaeupierre* και τον βαρόνο *Puget* και έγραψαν και αυτοί περί τούτου. Ελπίς είναι, ως μοι είπεν ο ίδιος, ότι αν επιτύχη, τότε κάμη αυτά τα έξοδα, και δεν θέλει λάβωσι τα παιδιά του, ότι ημπορεί να δοθή εις άλλους πτωχούς. Αν δε και τώρα αποτύχη, το μικρόν τούτο έλεος

⁶¹⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/869, Hentsch-Γενεθή προς Σούτσο-χ.τ., 14 Φεβρουαρίου 1829· ΑΣΚ, φ. 5, αρ. 46/861, , Hentsch-Γενεθή προς Σούτσο-Plainpalais, 16 Αυγούστου 1828· Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. ΙΙ, σ. 294· Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 119-129, 140.

⁶¹⁵ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. ΙΙ, σ. 294· ΑΣΚ, φ.4, αρ. 46/544, Σούτσο-[χ.τ.] προς Καποδίστρια [χ.τ.]. Για την αναλυτική καταγραφή των εξόδων που λάμβανε σε τριμηνιαία βάση ο Σούτσο από τον Τörrfer βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/859, 863, 864, 866, 871, 872, 877, 878, 886, 888, 889, 894-909.

Όσον αφορά τις επιδόσεις των νεαρών Σούτσο, ο Τörrfer υπήρξε ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στον δευτερότοκο γιο του Μιχαήλ, τον Γρηγόριο, όσον αφορά ζητήματα συμπεριφοράς και αξιώσεων, μολονότι ο Γρηγόριος έτρεφε αισθήματα σεβασμού και αγάπης προς τον δάσκαλό του. Μάλιστα, όντας πλέον ενήλικος, το 1838 θα ομολογήσει πως βλέπει τον Τörrfer σαν πατέρα, φίλο και μέντορά του στις τέχνες. R. Törrfer, J. Droin (ed.), *Correspondance Complète*, vol. iv, 17 septembre 1838 – 11 août 1840, Droz, 2009, σ. 27-28, 81-82, 394-395· Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 5, αρ. 46/877, φ. 3· BGE, D.O, autogr. 42/24, f2, 4°, Γρηγόριος Σούτσο [Λονδίνο] προς R. Törrfer, 14 Μαρτίου 1838.

⁶¹⁶ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσο – Παρίσι προς Καποδίστρια – Ναύπλιο, 20 Ιουνίου 1830. Μέχρι τότε όμως, ο τρίτος γιος, το 1828 σπούδαζε και αυτός υπό την εποπτεία του Τörrfer, ενώ ο Σούτσο είχε αναλάβει ο ίδιος την εκπαίδευση του μικρότερου γιου του, που τότε ήταν 8 ετών. Η δε Ρωξάνη είχε αναλάβει την ανατροφή των τριών κοριτσιών. Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 113.

είναι δίκαιον, διότι είναι και θύμα της επανάστασης, και ή καλώς ή κακώς έγινε, αφού το Γένος το εδέχθη, όσοι εούντειναν δεν ημπορούν να χαθούν.»⁶¹⁷

Είχαν στο αναμεταξύ προηγηθεί και άλλες επιστολές τόσο του Ιγνατίου όσο και του Μιχαήλ τόσο σε ρώσους αξιωματούχους όσο και στον Καποδίστρια, με τον πρώην ηγεμόνα να διατείνεται στον Κυβερνήτη λίγα χρόνια αργότερα, πως «έχει τα δικαιώματα» να ζητά κάτι τέτοιο, μολονότι εκείνα παραγνωρίζονται.⁶¹⁸ Απ' ότι φαίνεται όμως ο Κυβερνήτης δεν ήταν για την ώρα διατεθειμένος να συζητήσει το ζήτημα με Ρώσους αξιωματούχους, που του είχαν υποδείξει ο Μιχαήλ και ο Ιγνάτιος. Ούτε φυσικά να ρισκάρει τις σχέσεις του και την εικόνα του για ένα αίτημα, που η ρωσική αυλή αγνοούσε επιδεικτικά. Συνεπώς, τα οικονομικά αδιέξοδα της οικογένειας συνεχίζονταν παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του Ιγνατίου.⁶¹⁹

Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως για να πεισθεί ο Καποδίστριας, ο Ιγνάτιος φρόντισε να παρουσιάσει τα πράγματα με τον δέοντα συναισθηματισμό, ελπίζοντας πως ο Κυβερνήτης είχε αλλάξει γνώμη στα όσα του έγγραψε το 1822.⁶²⁰ Έτσι εν αντιθέσει με ό,τι είχαν παρουσιάσει στην *Κοκράναινα*, στον Καποδίστρια θα τονίσει την πατρική ιδιότητα του Μιχαήλ, τα οικονομικά αδιέξοδα, ενώ δεν θα παραλείψει να κάνει επίκληση στο θρησκευτικό του συναίσθημα. Η «συνταγή» πάντως δεν ήταν καινούρια, καθώς την είχε ήδη εφαρμόσει ο Σούτσος την περίοδο που βρισκόταν στην Γκορίτσια.⁶²¹ Αλλά ο

⁶¹⁷ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, σ. 302-303. Πρβλ. Στο *ίδιο*, σ. 285-288.

⁶¹⁸ Τα διαβήματα του Σούτσου προς την τσαρική αυλή υπήρξαν συνεχή με επιστολές προς τον Ρώσο αρχιστράτηγο Peter Wittgenstein με τον οποίο διατηρούσε αγαστές σχέσεις από την εποχή της ηγεμονίας του στην Μολδαβία και τον επιτετραμμένο της Ρωσίας στην Φλωρεντία, S. Wertschkoff/Gortchacoff. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.4, αρ. 46/582, Σούτσος-Πίζα προς S Wertschkoff-Φλωρεντία, Πίζα, 11 Σεπτεμβρίου 182[5] · ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383 «Αλληλογραφία με Πρίγκιπα Σούτσο», Σούτσος-Πίζα προς Καποδίστρια [χ.τ], 7/19 Φεβρουαρίου 1828.

⁶¹⁹ Για να πεισθεί ο Καποδίστριας ο Ιγνάτιος φρόντισε να παρουσιάσει τα πράγματα με τον δέοντα συναισθηματισμό. Έτσι εν αντιθέσει με ό,τι είχαν παρουσιάσει στην *Κοκράναινα* στον Καποδίστρια θα τονίσει την δεινότητα της θέσης στην οποία βρίσκεται.

⁶²⁰ «Οι Υψηλάντηδες, Καντακουζηνοί, Σούτσοι διάγουν μια τέτοια ύπαρξη, που αποτελεί διαρκή τιμωρία». Α. Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Αθήνα, 1844, σ. 176.

⁶²¹ Με ανάλογο τρόπο είχε ενεργήσει και ο Καρατζάς στον Γκεντς με σκοπό να επιτύχει την εξασφάλιση των απαραίτητων βιοποριστικών μέσων για τον αδελφό του γαμπρού του, Ιακωβάκη Αργυρόπουλου. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Τμήμα Χειρογράφων, Mss 93.5, Dossier Gentz, φ. 6, Καρατζάς - Πίζα προς Γκεντς - Βιέννη, 4 Οκτωβρίου 1826.

Ιγνάτιος είχε περισσότερη τύχη στην εφαρμογή της και μολονότι το *ετήσιον* παρέμενε σε εκκρεμότητα, το ζήτημα των παιδιών είχε λυθεί οριστικά.

Η επίλυση όμως δεν ήταν άνευ κόστους. Ο μέχρι πρότινος κραταιός ηγεμόνας, που μοίραζε συστάσεις και υποτροφίες, ήταν πλέον αναγκασμένος να παρακαλεί να του δοθούν, ενώ η εικόνα του αξιολύπητου άνδρα είναι βέβαιο πως διόλου δεν τον ευχαριστούσε. Αλλά επειδή άλλο φως δεν υπήρχε στον ορίζοντα, θα υπομείνει «ηγεμονικώς» την κατάσταση μέχρι να έρθει η ώρα να πάρει το αίμα του πίσω. Προσώρας, ταξίδευε για Γενεύη.

3. Το ανολοκλήρωτο Υπόμνημα: η προετοιμασία για μια ηγετική παρουσία

Η πρώτη δυσκολία της ενσωμάτωσης ενός φιλελεύθερου έργου, εκείνου του Vattel, για το οποίο έγινε λόγος νωρίτερα, θα φανεί στο σχεδιάσμα ενός Υπομνήματος. Καθότι αχρονολόγητο εικάζεται με βάση το περιεχόμενό του ότι συντάχθηκε μεταξύ της υπογραφής του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης το 1827 και πριν από τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1828-1829. Μολονότι χρονολογικά δεν συμπίπτει με την περίοδο της κράτησής του, συμπεριλαμβάνεται στο παρόν κεφάλαιο, επειδή η επιχειρηματολογία του στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στο έργο του Vattel.

Το Υπόμνημα όπως και τα περισσότερα πονήματα του Σούτσου είναι ανολοκλήρωτο. Συγκεκριμένα ο Σούτσος καταπιάστηκε με τη συγγραφή του τρεις φορές και τις τρεις τα παράτησε. Συνεπώς πρόκειται για τρεις εκδοχές, που γράφτηκαν σε διαφορετικές χρονικά στιγμές.⁶²² Έπειτα, επειδή είναι προσχέδιο υπάρχουν πολλές διαγραφές χωρίων, πολλές επαναλήψεις, αλλά και πολλές προσθήκες, ώστε σε μερικά σημεία είναι αδύνατο να παρακολουθήσει ο αναγνώστης τη ροή της σκέψης του. Από ένα σημείο και μετά δίνεται η εντύπωση πως και ο ίδιος ο συντάκτης του έχει χάσει την υπομονή του και αποφασίζει να το σταματήσει. Παρά τις πρακτικές του

⁶²² Ο προβληματισμός σε κάθε μια από τις εκδοχές μένει μετέωρος. Έπειτα σε κάποιο σημείο υπάρχει η προσφώνηση «Κύριε» και σε άλλο η αναφορά πως πρόκειται για επιστολή.

δυσκολίες μας κομίζει σημαντικά στοιχεία όσον αφορά τον τρόπο θέασης και ερμηνείας των πραγμάτων. Μολονότι δεν φαίνεται με την πρώτη ανάγνωση, ο Σούτσος στο υπόμνημα επιχειρεί να πραγματοποιήσει τη δημιουργία ενός ελληνικού ανεξάρτητου κράτους χωρίς να διασαλευτεί η ισορροπία των Μεγάλων Δυνάμεων. Συνακόλουθα καταπιάνεται με την ανάλυση του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Είναι πολύ πιθανό η εκπόνηση μιας αναλυτικής γεωπολιτικής πρότασης, που φαίνεται να υπηρετεί το Υπόμνημα, να υπακούει στην προσδοκία του συγγραφέα του, ώστε να λειτουργήσει την κατάλληλη στιγμή, ως βατήρας για την εξουσία.

Οι αρχικοί στόχοι του Υπομνήματος είναι τρεις, με σημαντικότερο ίσως τον τρίτο:

«Ο στόχος που προτάσσουμε σε αυτό το Υπόμνημα είναι να εξετάσουμε α) σε ποιο βαθμό η υπόθεση της Ελλάδας πρέπει να θεωρείται ως μια υπόθεση ευρωπαϊκή και ως τέτοια, κατά πόσον ο σχηματισμός ενός ανεξάρτητου κράτους σε αυτό το σημαντικό σημείο της Ευρώπης θα συνέβαλε στην σταθεροποίηση ενός συστήματος ειρηνικών σχεδίων, υιοθετημένων από το σύνολο των ευρωπαϊκών Υπουργικών Συμβουλίων. Β) Ποια είναι τα σημαντικά [μεγάλα] συμφέροντα της αυτοκρατορικής Αυλής της Ρωσίας τα οποία συνδέονται με την αδιαμφισβήτητη ύπαρξη ενός ανεξάρτητου κράτους στην Ελλάδα, και σε αντίθετη περίπτωση κατά πόσο η επιρροή αυτής της δύναμης θα έπασχε και εκείνη της Αγγλίας θα ανυψωνόταν καταλήγοντας να καταστρέψει τα συμφέροντα τα πιο προσφιλή του Υπουργικού Συμβουλίου της Αγίας Πετρούπολης. Τέλος γ) θα αναζητήσουμε λεπτομερώς τα ίδια τα μέσα για να επιτύχουμε με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο τα σχέδια της αυτοκρατορικής Αυλής για να προσελκύσει εκ νέου την εκτίμηση αυτού του έθνους και για να συνδέσουμε τις αποξενωμένες από Εκείνην καρδιές με την απόλυτη εγκατάλειψη που δεν περίμενε από Αυτήν και η οποία ωστόσο επιβάρυνε το ατυχές αυτό έθνος.»⁶²³

Και επειδή έχουν σημασία οι διαγραφές, αρκεί να πούμε πως οι υπόλοιποι στόχοι, πλην του πρώτου έχουν διαγραφεί για να αντικατασταθούν από έναν ενιαίο, που είναι σαφώς λιγότερο ρωσικά φορτισμένος. Μια πιθανή αιτία των

⁶²³ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/77-81, φ.1.

διαγραφών είναι οι συγκυρίες, κυρίως η στροφή των Ελλήνων στην Αγγλία, ενώ το ρόλο της έπαιξε η αδιάφορη έως τότε στάση της Ρωσίας απέναντι στο ελληνικό ζήτημα.

Έστω και έτσι, η συνέχεια γράφτηκε με την προοπτική των τριών στόχων, αφού πρώτα ο συντάκτης του έβαζε τα πράγματα στην σωστή τους θέση. Έπρεπε δηλαδή να δικαιολογηθεί η «μοιραία σύμπτωση», εννοώντας τη χρονολογική σύμπτωση της Ελληνικής Επανάστασης με τα επαναστατικά κινήματα της Ευρώπης, τα λεγόμενα καρμποναρικά.⁶²⁴ Σε αυτό διόλου δεν δυσκολεύτηκε. Θα το προσπεράσει μάλιστα γρήγορα, καθώς το ότι οι Έλληνες είχαν αντέξει για χρόνια μετά την Επανάσταση, από μόνο του ήταν η μεγαλύτερη απόδειξη πως ο «στόχος ήταν απλός, τα συναισθήματα ήταν δίκαια και έντιμα, αλλά παραγνωρισμένα».⁶²⁵

Τώρα έμεναν τα υπόλοιπα, και εδώ είναι που τα διαβάσματά του θα του φανούν χρήσιμα. Θεωρώντας ως δεδομένο ότι προορισμός κάθε έθνους είναι η τελειοποίησή του, το ελληνικό έθνος δεν έκανε τίποτε άλλο από το να επιδιώξει την «διατήρησή του και την τελειοποίησή του». Όμως τα έθνη, καθότι «ηθικά όντα» πρέπει να είναι αλληλέγγυα μεταξύ τους. Θα ανέμενε κανείς πως αυτό θα είχε καθολική ισχύ, αλλά ο Σούτσος περιορίζει πολύ το εύρος, αφού την αλληλεγγύη την βλέπει μόνο σε εκείνα τα έθνη που νέμονται έναν κοινό κώδικα αξιών, καταρχήν πολιτισμικών. Υπό το πρίσμα εκείνο, επιχειρεί να τραβήξει μια διαχωριστική γραμμή, ώστε να διαχωρίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία από το ελληνικό έθνος και την χορεία των ευρωπαϊκών κρατών και έπειτα να συνδέσει τα δυο τελευταία σύνολα μεταξύ τους. Έπειτα, τύχη αγαθή το ελληνικό έθνος «ήταν το μόνο, εκείνη τη στιγμή, στον χώρο της βαλκανικής χερσονήσου, στο οποίο μπορούσε κανείς να προσβλέπει και να το προσμετρά για την αναδιάταξη της Ευρώπης.»⁶²⁶

Μολονότι αναφέρει πως «λίγη σημασία έχει αν δεν πιστεύουν στην ίδια θρησκεία, υπό την προϋπόθεση ότι αυτό δεν αντιτίθεται στις κοινές

⁶²⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/80, φ.7^α.

⁶²⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/77-81, φ.1.

⁶²⁶ Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»...», ό.π., σ. 842.

προσπάθειες για την επίτευξη της γενικής βελτίωσης», λίγες γραμμές παρακάτω θα το αναιρέσει για να υποστηρίξει, με βάση την δική του εμπειρία, πως ο ρόλος της θρησκείας είναι αδύνατο να παραβλεφθεί σε εκείνη τη συνάφεια.⁶²⁷ Και από τη στιγμή που εξισώνει την χριστιανική θρησκεία με τον πολιτισμό δεν θέλει και πολύ για να καταλάβει ο αναγνώστης ότι πολιτισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν υπάρχει.⁶²⁸ Ως εκ τούτου, οι Οθωμανοί, καθότι μουσουλμάνοι, δεν μπορούν να αποτελέσουν μέρος της ευρωπαϊκής κοινωνίας (με την έννοια του association).

Αντίθετα, οι Έλληνες είναι έθνος ηρωικό, με «λαμπρές μνήμες», την ίδια στιγμή που κοινά πολιτισμικά νήματα τους ενώνουν με τα χριστιανικά κράτη της Ευρώπης. Στο μεταξύ θα γίνουν και οι απαραίτητες ιστορικές αναδρομές, ώστε να τεκμηριωθεί του λόγου το αληθές, ενώ εξίσου καλά θα κάνει τη δουλειά της και η γεωγραφία.⁶²⁹ Οι όποιες ρωγμές στην επιχειρηματολογία του θα καλυφθούν με την από πρώτο χέρι γνώση, δηλαδή την εμπειρία του ως κρατικού αξιωματούχου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - ιδιότητα που του δίνει το δικαίωμα να διατυπώσει έναν λόγο παραπάνω.⁶³⁰

⁶²⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/77-81, φ. 2^α.

⁶²⁸ «Το Δίκαιο (Φυσικό) είναι το ίδιο για όλο το ανθρώπινο είδος και μόλις ένα Έθνος είναι επιδεκτικό στον εκπολιτισμό πρέπει να απολαμβάνει τα ίδια δικαιώματα παντού όπου κι αν βρίσκεται. Αλλά είναι αδιαμφισβήτητο επίσης αναγνωρισμένο από την εμπειρία ότι η θρησκεία έχει μια άμεση ηθική επιρροή στο πνεύμα και στις πράξεις ενός ανθρώπου και ότι οι αρχές του θα συμβάλλουν εξόχως στο να τον ωθούν προς τον εκ-πολιτισμό ή να τον απομακρύνουν. Δεν είναι λιγότερο αναγνωρισμένο ότι η θρησκεία του Χριστού είναι ο σπόρος ο πιο γόνιμος στον ανθρώπινο πολιτισμό. Οι αρχές του βασίζονται στην ηθική και η ηθική είναι το πρώτο θεμέλιο του πολιτισμού. Να γιατί έχουμε δει ότι παντού όπου αυτή η θρησκεία έχει εισχωρήσει στον πολιτισμό τον έχει ακολουθήσει από κοντά. Ενώ και χωρίς να εισέλθουμε σε μια εκ βαθέων εξέταση των αρχών που συγκροτούν τον κώδικα του Μωάμεθ και της θρησκείας Του και λαμβάνοντας υπ' όψιν το ηθικό μέρος αυτού του κώδικα, ο οποίος από τα αποτελέσματά του, για τα οποία μια μακρά εμπειρία τόσων αιώνων μας έχει κομίσει τις αποδείξεις, βλέπουμε ότι παντού όπου έχει εισχωρήσει αυτή η θρησκεία, έχει κυριαρχήσει η βαρβαρότητα και τα νέφη της άγνοιας έχουν διαιωνιστεί και η φλόγα του πολιτισμού έχει τελειώς σβήσει.» Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ.46/77-81, φ. 3^α-3.

⁶²⁹ Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»», σ. 853 κ.εξ.

⁶³⁰ «Επιμένω σε αυτήν την άποψη, η εμπειρία σε αυτό μου έχει φέρει αδιαμφισβήτητες αποδείξεις και η αγαπημένη παροιμία ολόκληρου του Οθωμανικού Υπουργείου, την οποία έχω ακούσει χιλιάδες φορές [...], να εκφωνείται από τους Υπουργούς της Πύλης σε όλες τις ρήξεις ανάμεσα στις χριστιανικές δυνάμεις, έρχεται προς επίρρωση αυτής της άποψης. Αυτή η τόσο παινευμένη παροιμία από εκείνους είναι *πόσο αρέσει στο Θεό να βάζει να τσακώνονται ο σκόλος με το γουρούνι*. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, αρ. 46/77-81, φ. 5-5^α -8.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Σούτσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατέχει μια πολύ σημαντική γεωπολιτική θέση και μολονότι ένα τμήμα της εκτείνεται προς δυσμάς δεν δικαιολογείται να έχει αξιώσεις επί της αποδοχής της από τα ευρωπαϊκά κράτη. Ο λόγος, διότι η παρουσία της στην περιοχή είναι κατά πολύ μεταγενέστερη των αρχαίων ελλήνων. Συνεπώς, ιστορικό δικαίω τα εδάφη, όπου γεννήθηκε ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός, και που τυχάνει να ταυτίζονται με τις επαναστατημένες την εποχή που γράφει περιοχές, δεν της ανήκουν.

«Θέλοντας λοιπόν να αποδείξουμε κατόπιν τους συλλογισμούς μας ότι η ύπαρξη της δύναμης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο πιο όμορφο μέρος της ηπείρου μας και στο γόνιμο στη μνήμη, στο κλασικό έδαφος του ευρωπαϊκού πολιτισμού, βλάπτει τον υπέρτατο σκοπό που αυτός ο πολιτισμός προτάσσει και παραλύει όλες υγιείς αντιλήψεις των ευρωπαϊκών υπουργικών συμβουλίων που τείνουν στην διατήρηση της γενικής ειρήνης· απέχουμε πολύ από το να θέλουμε να επιτεθούμε σε αυτήν τη Δύναμη υπό την κοινότοπη γνώμη της διαφοράς στις θρησκευτικές αρχές, αλλά είμαστε σε θέση να πιστεύουμε και να προκαταβάλλουμε ότι δεν θα μπορεί ποτέ να αποτελέσει μέρος της ευρωπαϊκής κοινότητας (association) και θα θεωρεί πάντα ότι μπορεί να υποδαυλίζει όπως της αρέσει τη διαφωνία ανάμεσα στα ευρωπαϊκά υπουργικά συμβούλια, μόνο βοήθημα του αδύναμου ενάντια στον πιο δυνατό [...]»⁶³¹

Η άποψη του Σούτσο δεν διαφέρει καθόλου από τις ευρέως διατυπωμένες απόψεις στην Δύση περί διαφορετικότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, άρα και της ανάγκης εξοβελισμού της από τον ευρωπαϊκό χώρο.⁶³² Από την άλλη, η ταύτιση αρχαιοελληνικού και ευρωπαϊκού πολιτισμού σε σημείο να θεωρείται αδιαίρετο σύνολο, μαρτυρεί ότι το ζήτημα δεν είναι ελληνικό, αλλά ευρωπαϊκό ή καλύτερα παραμένει ευρωπαϊκό.⁶³³ Δηλαδή η Ευρώπη έχει υποχρέωση να πράξει τα δέοντα και να ανταποδώσει στους Έλληνες το καλό που της έκαναν, διά της μεταλαμπάδευσης των φώτων του αρχαιοελληνικού πολιτισμού.

⁶³¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/77-81, φ.3.

⁶³² Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»...», ό.π., σ. 856.

⁶³³ Στο ίδιο, σ. 842· Πρβλ. Α. Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του χρόνου» στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994.

Αφού γίνουν οι δέουσες γεωγραφικές και ιστορικές διευκρινίσεις, θα επιχειρήσει να εξηγήσει την μειονεξία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχοντας ως ερμηνευτικό εργαλείο την έννοια της μοιρολατρίας (*fatalisme*). Η μοιρολατρία αποτελεί την βάση της θρησκευτικής πίστης των Οθωμανών και σύμφωνα με τον Σούτσο, είναι μείζων παράγοντας σκοταδισμού, άγνοιας και ασυνειδησίας, καθώς απομακρύνει ένα έθνος από την αλήθεια, που είναι η πηγή της αυτογνωσίας και του πολιτισμού.⁶³⁴ Από την στιγμή που ο θρησκευτικός και αστικός κώδικας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δρουν συμπληρωματικά και όχι αυτόνομα, η μοιρολατρία διαπερνά ολόκληρο το φάσμα των σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εντός και εκτός των συνόρων της.

Και για να φανούν καλύτερα οι διαφορές θα προβεί στην αντιπαραβολή των δυο θρησκειών, ώστε να δείξει ότι η μουσουλμανική θρησκεία πέρα από ειδοποιός διαφορά ασκεί μια ακόμη βαθύτερη και φθοροποιό επίδραση τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο στα ευρωπαϊκά κράτη. Ωστόσο, ο Σούτσο θα υπερ-γεκινεύσει τα πράγματα και θα περάσει εύκολα στην σύγκριση Χριστιανισμού και Ισλάμ, η οποία σε πολλά σημεία λαμβάνει τελεολογικό χαρακτήρα, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά την ύπαρξη ενός «σιδηρού παραπετάσματος» μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και χριστιανικών κρατών της ευρώπης.⁶³⁵

Οι διαφορές εντοπίζονται σε πείσμα «ορισμένων Φιλότουρκων» παντού -«στις τέχνες, στις επιστήμες, στις ανθρώπινες γνώσεις και στην ανάπτυξη των ηθικών δυνάμεων».⁶³⁶ Φυσικά οι πιο κραυγαλέες διαφορές εντοπίζονται στη διοίκηση και στον στρατό, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ερμήνευσε σωστά τα μελλούμενα. Έτσι «όταν τα άλλα έθνη ξεκίνησαν να βάζουν μια τάξη στο εσωτερικό των κρατών τους», που στο στρατό φάνηκε μέσω της πειθαρχίας, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ακολούθησε πορεία αντιστρόφως ανάλογη. Οι

⁶³⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/77-81, φ.4^α-4.

⁶³⁵ S. Shaw, *Between Old and New*, ό.π., σ. 181.

⁶³⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/77-81, γ.4^α-5^α. «Θα δούμε ότι σε όλα τα μέρη όπου ο Χριστιανισμός κυριάρχησε ο πολιτισμός βλάστησε, ενώ μέσω μιας φυσικής συνέπειας της μοιρολατρίας, τα μουσουλμανικά έθνη εμμένουν στην στάσιμη κατάστασή τους».

συνεχόμενες ήττες έθεσαν υπό αμφισβήτηση την αρχή της κατάκτησης και έτσι το οθωμανικό οικοδόμημα κλονίστηκε συθέμελα.

Με αφορμή αυτό, θα φτάσει στο προκείμενο. Από την στιγμή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορεί να ενσωματωθεί στο ευρωπαϊκό σύστημα, καθότι υστερεί σε όλα της, πρέπει να φύγει από το ευρωπαϊκό κομμάτι και να βρει τη θέση της «στην κατηγορία των ασιατικών δυνάμεων». ⁶³⁷ Το κενό θα το καλύψει άλλη δύναμη, δηλαδή άλλο κράτος, το οποίο ωστόσο δεν ονοματίζει, εννοώντας προφανώς το υπό σχεδίαση ελληνικό κράτος. ⁶³⁸

Παρόλα αυτά δεν θα εξηγηθεί αμέσως, καθώς θα επιμείνει στην αντιπαραβολή των θρησκειών, στην σημασία της κατάκτησης για τους Οθωμανούς, με δυο λόγια σε ό,τι μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση για να φανεί η διαφορετικότητά της, υποβοηθούμενος πάντα από τις αρχές του Δημοσίου Δικαίου. ⁶³⁹

Οι συλλογισμοί διακόπτονται απότομα και έπειτα ξαναρχίζουν έχοντας ως κεντρικό θέμα, αυτή τη φορά, το Ανατολικό Ζήτημα. Είναι προφανές πως κάτι μεσολάβησε, που τον έκανε να σταματήσει την ανάλυση και να ξαναπιάσει τα πράγματα από την αρχή, μολονότι και πάλι δεν θα καταφέρει να φτάσει ως το τέλος. Με λόγο όμως σαφώς πιο συγκροτημένο, τουλάχιστον στην αρχή, επανέρχεται στο θέμα της Ρωσίας, που το είχε αφήσει προηγουμένως στην άκρη. Ο κόμπος είχε φτάσει πλέον στο χτένι όσον αφορά το Ανατολικό Ζήτημα και έπρεπε επιτέλους να τεθεί ο δάκτυλος επί των τύπων των ήλων σε μια σειρά από σημαντικά ζητήματα, που αφορούσαν ολόκληρη την Ευρώπη. Το ένα από αυτά έχει να κάνει με τον ρόλο και τις προθέσεις της Ρωσίας και το πώς εκείνες γίνονται ευρέως αντιληπτές:

« [...] και αποφεύγουμε να χειριστούμε με ευθύτητα ένα ζήτημα το οποίο ενδιαφέρει όλη την Ευρώπη · χωρίς να το σκεφτούν το μόνο που κάνουν είναι να

⁶³⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/80, φ. 8.

⁶³⁸ «Αυτή η αλήθεια μας οδηγεί σε μια άλλη, όχι λιγότερο σημαντική. Είναι εκείνη της επείγουσας ανάγκης να συγκροτήσουμε στη θέση της μια Δύναμη που εκ της θέσεώς της και των πόρων της, και εκ μιας ταυτότητας θρησκευτικών και πολιτικών αρχών συμμετείχε στον στόχο της μεγάλης ευρωπαϊκής κοινωνίας». Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 3, αρ. 46/77-81, φ.5^α.

⁶³⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/80, φ.5.

ενίστανται ενάντια στην φιλοδοξία της Ρωσίας, σαν γίγαντας, λένε, να απειλεί συντρίψει όλη την Ευρώπη [...]. Συγκρίνουν τους Ρώσους με εκείνες τις [στρατιές] των Βαρβάρων που ο Βορράς διοχέτευσε στην Κεντρική Ευρώπη, και δεν θέλουν να εξετάσουν ότι ο πολιτισμός, η μεγάλη εκείνη φλόγα που διαφωτίζει σχετικά με τα πραγματικά τους συμφέροντα και τις αμοιβαίες υποχρεώσεις, καθιστά τη Ρωσία μια πραγματική λεωφόρο ενάντια στις εισβολές των αληθινών βαρβάρων που ακόμα μπορούν να ξεχυθούν στην Ευρώπη!!!»⁶⁴⁰

Είναι σαφές ότι έχει επιστρέψει στους δυο εκείνους στόχους που διέγραψε. Έτσι θα προσπαθεί να διαβάσει ανάποδα την άποψη, που θέλει τη Ρωσία να είναι απειλή τόσο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και για την υπόλοιπη Ευρώπη και θα σπεύσει να επισημάνει τη συμβολή της στην εξέλιξη των ευρωπαϊκών κρατών.⁶⁴¹

Θα πάει όμως ένα βήμα παραπέρα και θα της δώσει άλλοθι για το διάστημα από το 1815 έως και την στιγμή που γράφει, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1820.⁶⁴² Προφανώς και εδώ επιχειρεί, μολονότι δεν το αναφέρει, να δικαιολογήσει τη στάση της Ρωσίας απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση το 1821. Για να τεκμηριώσει τα πράγματα θα ξαναπιάσει το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει, συνεχίζοντας τη διαδικασία της σύγκρισης μεταξύ Χριστιανισμού και Ισλάμ, ενώ στο αναμεταξύ θα αναρωτηθεί εάν «είναι η Οθωμανική Αυτοκρατορία επιδεκτική σε βελτίωση».⁶⁴³ Και ενώ θα περίμενε κανείς η απάντηση του Σούτσου να είναι απολύτως αρνητική, έπειτα από τα όσα προηγουμένως έχει υποστηρίξει, κάνει την έκπληξη και βάζει ερωτηματικό, επισημαίνοντας πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έχει χάσει ολωσδιόλου το παιχνίδι.

Εκείνος είναι και ο λόγος, που οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν πρέπει να είναι απλοί θεατές στα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στην νοτιοανατολική Μεσόγειο, αλλά επιβάλλεται να τείνουν χέρι βοήθειας στους Έλληνες, καθότι ομόθρησκοι ή να επιτρέψουν στην Ρωσία, που έχει

⁶⁴⁰ Στο ίδιο, φ.6.

⁶⁴¹ Στο ίδιο, φ.6-6^α.

⁶⁴² Στο ίδιο, φ. 6-7^α.

⁶⁴³ Στο ίδιο, φ. 8.

το πλεονέκτημα να είναι ομόδοξη, να έχει τον πρώτο λόγο. Μολονότι δεν πρόλαβε να το αναφέρει στο Υπόμνημα, ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, αδιευκρίνιστων όμως ορίων, θα μπορούσε να καταστεί ρυθμιστικός παράγοντας στην περιοχή, έτσι ώστε διά της παρουσίας του να διασφαλιστεί το «σύστημα γενικής ειρήνης» τόσο απαραίτητου για την ευημερία και ανάπτυξη των εθνών.⁶⁴⁴

Παρόλο που το Υπόμνημα κλείνει άδοξα, επειδή και πάλι ο Σούτσο παρατά την πένα, η προβληματική του δεν διαφέρει σημαντικά από εκείνη των ομογενών του όπως για παράδειγμα του Α. Μαυροκορδάτου, του Π. Κοδρικά του Ι. Κοκκώνη ή των ευρωπαίων λογίων και περιηγητών, που έκαναν λόγο περί της ύπαρξης εγγενών και αρνητικά φορτισμένων χαρακτηριστικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπως εκείνων του δεσποτισμού.⁶⁴⁵ Επίσης, μέσα από διαφορετικά μονοπάτια διασταυρώνεται με την προβληματική της οθωμανικής λογιούσης του 17^{ου} -18^{ου} αιώνα περί παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁶⁴⁶ Διόλου τυχαίο το γεγονός ότι οι γραμμές εκείνες γράφονται κατά τη διάρκεια των επαφών του με τα φιλελληνικά κομιτάτα της Πίζας και της Γενεύης, που συνέχισαν να εκτρέφουν τον θαυμασμό για την αρχαιότητα.⁶⁴⁷

Εκείνο όμως που κάνει εντύπωση είναι ότι τον Σούτσο δεν τον απασχόλησε ούτε το ποια θα είναι τα όρια του ελληνικού κράτους ούτε και η εθνογραφία του. Εκείνα τα ζητήματα μένουν έξω από τον

⁶⁴⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/568, Εϋνάρδος-Πίζα προς Σούτσο-Plainpalais, 8 Δεκεμβρίου 1828.

⁶⁴⁵ Για τις θέσεις και των τριών ελλήνων βλ. Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία», Ιχνηλατήσεις με αφετηρία το *Περί Πολιτειών* του Ι.Π. Κοκκώνη (1828-1829)».

⁶⁴⁶ Για τις πρόσφατες αναθεωρήσεις του *σχήματος της παρακμής* βλ. ενδεικτικά Ε. Γκαρά, «Οθωμανική κοινωνική ιστορία. Αναστοχασμός και τάσεις έρευνας» στο *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2008, σ. 112 κ.εξ. · Ε. Γκαρά, «Αναζητώντας μια νέα εικόνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία: επιτυχίες και όρια των πρόσφατων αναθεωρήσεων της οθωμανικής ιστορίας» εισαγωγή στην ελληνική έκδοση S. Faroqhi, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2009, σ. 17-27 · Ε. Γκαρά-Γ. Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές* Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, βλ. ιδιαίτερα σ. 14-31 · Χ. Εξερτζόγλου, *Εκ δυσμών των φως: Εξελληνισμός και οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19^{ου} αιώνα-αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015.

⁶⁴⁷ Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»...», ό.π., σ. 843.

προβληματισμό του, όχι γιατί δεν τον ενδιαφέρουν, αλλά προτίμησε τις ασφαλείς ασάφειες, παρά το να εκτεθεί και να αναγκαστεί έπειτα να κατεβάσει τον πήχη των συνόρων του υπό σύστασιν ελληνικού κράτους. Ως εκ τούτου, δεν γνωρίζουμε εάν περιορίζεται στην λεγόμενη *καθ' αυτό Ελλάδα* ή στοχεύει στην αυτοκρατορική εκδοχή της ή σε κάποια άλλη εκδοχή από τις τόσες που είχαν προταθεί μέχρι τότε.⁶⁴⁸ Έπειτα, δεν μας λέει τίποτε περί πολιτεύματος. Συνεπώς από πρακτικής άποψης το Υπόμνημα όντας ημιτελές δεν φωτίζει κρίσιμες πτυχές.

Εάν θελήσουμε να απαντήσουμε στο πιθανό ερώτημα γιατί τελικά τα παράτησε, θα εντοπίζαμε την απάντηση σε δυο τουλάχιστον γεγονότα. Πρώτον, στην αλλαγή στάσης της Ρωσίας μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης το 1829 και την υιοθέτηση από μέρους της μιας νέας πολιτικής υπέρ της διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεύτερον, στο σχέδιο που είχε υποβάλλει ο Καποδίστριας το 1828 στον ρώσο υπουργό των Εξωτερικών, Νέσελροντ, -με την προϋπόθεση ότι είχε περιέλθει εις γνώσιν του Σούτσου. Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό εκτός από το ελληνικό κράτος, στα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα σχηματιζόνταν, άλλα τέσσερα κράτη μεταξύ των οποίων και το «Βασίλειο της Δακίας», δηλαδή η Μολδοβλαχία.⁶⁴⁹ Και δεν χρειάζεται να πούμε πως το «Βασίλειο της Δακίας» ήταν πολύ πιο οικείο μοντέλο και από γεωγραφικής και από διοικητικής άποψης. Είναι λοιπόν πιθανόν οι ίδιες οι συγκυρίες να ακύρωσαν τους στόχους του υπομνήματος με αποτέλεσμα να το αχρηστεύσουν.

⁶⁴⁸ Στο ίδιο, · Σπ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος...», ό.π., σ. 149-152.

⁶⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 151.

Κεφάλαιο Δέκατο: Η δύσκολη αρχή της διπλωματικής καριέρας, (1829-1832)

1. Η ανασκευή της «πραγματικότητας»: το βιογραφικό και οι μισές αλήθειες

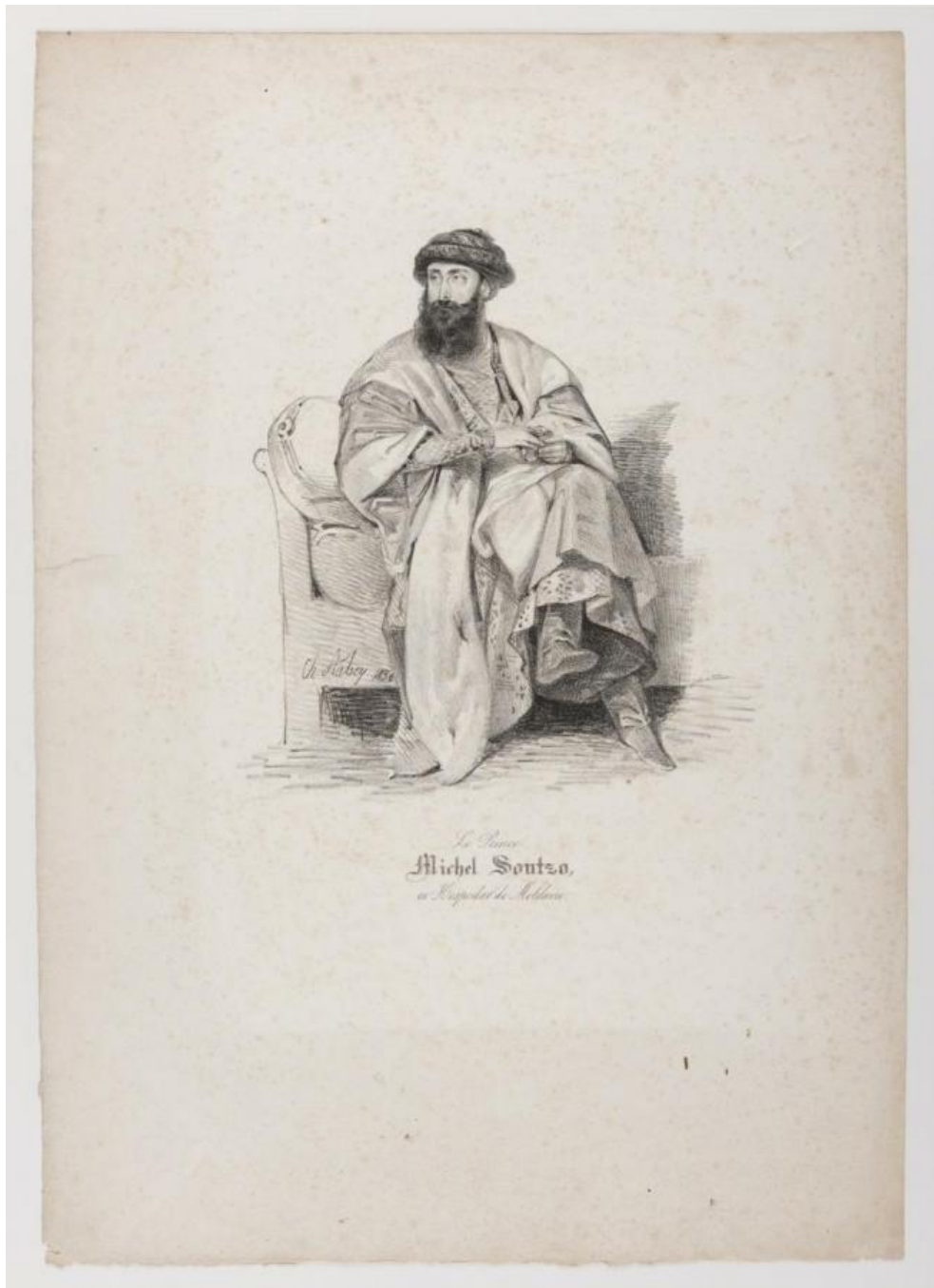
Μεσούντος του 1828 ολόκληρη η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Γενεύη, και συγκεκριμένα στην περιοχή Plainpalais, όπου ο Σούτσος νοίκιασε ένα κατάλυμα έναντι 800 φράγκων ετησίως.⁶⁵⁰ Ο Ιγνάτιος είχε λειτουργήσει ευεργετικά, συστήνοντάς τον στον Εϋνάρδο, ο οποίος συμμεριζόμενος στο έπακρο τις οικονομικές δυσκολίες του Σούτσου, είχε φροντίσει να τον εφοδιάσει με γράμματα συστατικά πριν ακόμη ο τελευταίος ταξιδέψει για τη Γενεύη.⁶⁵¹ Με τις συστατικές του Εϋνάρδου υπό μάλης ο Σούτσος δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να παρουσιαστεί στην αφρόκρεμα της Γενεύης. Μεταξύ άλλων γνωρίστηκε με τον πρόεδρο του φιλελληνικού κοιμητηρίου Favre, τον De Candolle, τον Dusmont κ.ά, οι οποίοι εντυπωσιάστηκαν από το παρουσιαστικό του πρώην ηγεμόνα. Τόσο πολύ που ο ελβετός βοτανολόγος De Candolle σημείωσε στα απομνημονεύματά του:

«Λίγο μετά την αναχώρηση της οικογένειας Καρτιζά, είδαμε να φτάνει ο πρίγκιπας Σούτσο, πρώην ηγεμόνας της Μολδαβίας και γαμπρός εκείνου της Βλαχίας. Κατά την άφιξη του, φορούσε την λαμπρή ενδυμασία των Φαναριωτών, και όσο τη διατηρούσε, μου φάνηκε ως ο πιο όμορφος άνδρας που είχα ποτέ συναντήσει· ακόμα θυμάμαι την πρώτη του επίσκεψη και τον θαυμασμό που ένιωσα καθώς το είδα να μπαίνει ξαφνικά στην βιβλιοθήκη μου. Έκτοτε αγόρασε ενδύματα ευρωπαϊκά και έχασε σχεδόν όλο του το κύρος. Είναι ένας άνδρας εύχαρις, αγαπητός, φιλοφρονητικός, ο οποίος γνώρισε πολύ καλά την οθωμανική αυλή, όπου υπηρέτησε στο αξίωμα του δραγομάνου. Μας

⁶⁵⁰ Στην Γενεύη εγκαταστάθηκε ο Σούτσος ήδη από τον Μάιο του 1828, ενώ το καλοκαίρι θα αφιχθεί και η Ρωξάνη με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 15, Ιγνάτιος-Πίζα προς Σούτσο-Γενεύη, 21 Μαΐου 1828· 4/16 Ιουνίου 1828· 11/23 Ιουλίου 1828· Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α' σ. 111-113. Εκτός από την οικογένεια, στο σπίτι υπήρχε και μια οικιακή βοηθός.

⁶⁵¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/651, Εϋνάρδος-Beaulieu προς Σούτσο-Πίζα, 20 Νοεμβρίου 1826· ΑΣΚ, φ.4, αρ. 46/649, Εϋνάρδος-[χ.τ] προς Σούτσο-[χ.τ], χ.χ. Για την αλληλογραφία του Σούτσου με τον Εϋνάρδο τα έτη 1826-1831 βλ. ΑΣΚ, φ. 4-5.

[έλεγε] περίεργα διηγήματα, αλλά φαινόταν να έχει λιγότερη ικανότητα και εκπαίδευση από τον Μαυροκορδάτο. Ξαναείδα αυτήν την εξαιρετη οικογένεια στο Παρίσι, όπου ο πρίγκιπας ήταν για καιρό απεσταλμένος της Ελλάδας.»⁶⁵²

Πορτρέτο του Μιχαήλ Σούτσο από τον Charles Aubry, Bibliothèque de Genève, λιθογραφία Jean Villain, 1830, Icon M 1969-182.

⁶⁵² Arph. de Candolle, *Mémoires et Souvenirs de Augustin-Pyramus de Candolle écrits par lui-même et publiés par son fils*, Genève: Joël Cherbuliez, 1862, σ. 422. Ο απόγονος του De Candolle εσφαλμένα τοποθετεί την άφιξη του Σούτσο πριν το 1821. Ο Σούτσο εγκαταστάθηκε στην Γενεύη αρκετά έτη αργότερα, το 1828. Πρβλ. Π. Σούτσο, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 45.

Πράγματι, ο De Candolle είχε εκτιμήσει σωστά τα πράγματα, καθώς πίσω από την επιβλητική του παρουσία, ο Σούτσος προσπάθησε να κρύψει τις όποιες ελλείψεις του, όχι πάντοτε με επιτυχία. Οι συγγενείς του, όπως για παράδειγμα ο Αλέξανδρος Σούτσος, έλεγαν δεικτικά πως «έχει δεξιότητα πολιτικού ανδρός, αλλ' όχι οξυδέρκειαν· επιφάνεια γνώσεων, αλλ' όχι βάθος.»⁶⁵³ Το «φάντασμα» του Μαυροκορδάτου ως μέτρο σύγκρισης τον ακολούθησε και στην Γενεύη. Γι' αυτό άλλωστε ο Σούτσος δεν παρέλειψε να τον μιμηθεί τουλάχιστον ενδυματολογικά. Μια καινούργια ταυτότητα ήταν τώρα αναγκαία.

Και επειδή έγινε λόγος για τον Μαυροκορδάτο, η αλλαγή στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδήλωνε την υιοθέτηση ενός νέου κώδικα αξιών, ιδεών και συμπεριφοράς, οπωσδήποτε διαφορετικών από των αντίστοιχων οθωμανικών.⁶⁵⁴ Η αλλαγή όμως αυτή όπως θα φανεί ήταν επιφανειακή, συμβολική και εν πολλοίς λειτουργική, διότι θα ήταν αδύνατο να κυκλοφορεί στα ευρωπαϊκά σαλόνια με την οθωμανική ενδυμασία του βοεβόδα. Με άλλα λόγια, ο Σούτσος άλλαξε ρούχα, αλλά όχι και νοοτροπία.

Η αλλαγή της ενδυμασίας ήταν το εύκολο κομμάτι, διότι τα δύσκολα αφορούν την περίοδο μαθητείας του Σούτσου από το 1828 έως τα μισά του 1830. Ο Εϋνάρδος, που στο μεταξύ τον συμπάθησε και έγιναν φίλοι, ανέλαβε να τον εισαγάγει στα ελληνικά πράγματα, να τον κατατοπίσει και όπου χρειαζόταν να τον δασκαλέψει. Δεν ήθελε και πολύ ο φιλόδοξος πρόην ηγεμόνας να βάλει μπροστά το σχέδιό του για την επάνοδο στην πολιτική σκηνή, ειδικά τώρα που είχε βρει τον κατάλληλο άνθρωπο για να προετοιμάσει το έδαφος.

Έπειτα έπρεπε να βρεθεί και ένα μέσο βιοπορισμού, διότι ενώ ο Ιγνάτιος δήλωνε πως ο Σούτσος μπορεί να ζήσει με τα ίδια χρήματα και στην Γενεύη⁶⁵⁵, οι απαιτήσεις των κοινωνικών συναναστροφών και η πρόθεση της οικογένειας να μετακινηθεί στο Παρίσι, την έβγαζαν κατά πολύ εκτός προϋπολογισμού.

⁶⁵³ Α. Σούτσος, *Η μεταβολή*, ό.π., σ. 178.

⁶⁵⁴ Γ. Θεοδορίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, ό.π., σ. 172-173.

⁶⁵⁵ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ', τχ. II, σ. 317.

Στο αναμεταξύ οι προσπάθειες στην ρωσική αυλή για το *ετήσιον* δεν είχαν ευδοωθεί, ακόμα και όταν τη σκυτάλη των πιέσεων πήρε ο Εϋνάρδος. Φυσικά ούτε και ο Καρατζάς συνέτρεχε πλέον.⁶⁵⁶

Το πείραμα στην Πίζα με την *Κοκράναινα* είχε δείξει το δρόμο, αλλά τώρα χρειαζόταν προσεκτικά βήματα και όχι επιπολαιότητα. Περιθώρια για λάθη δεν υπήρχαν. Άλλωστε η μαγιά ήδη υπήρχε: καταγωγή «από βασιλικόν γένος», απώλεια της ηγεμονίας για χάρη της πατρίδας, τέσσερα χρόνια φυλάκιση «διά το Γένος», «δικαιώματα εις τον Γένος υπέρ άλλον τινά».⁶⁵⁷ Η αλλαγή της πολιτικής τοποθέτησης απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση θα είναι εντονότερη και σαφώς πιο εκλεπτυσμένη, καθώς θα έβαζε το χέρι του και ο Εϋνάρδος. Έτσι ο Σούτσος, συντάσσει εκείνο που θα λέγαμε σήμερα, βιογραφικό σημείωμα, το οποίο άφησε ανολοκλήρωτο, πιθανότατα γιατί στο αναμεταξύ είχε επιτύχει το στόχο του.⁶⁵⁸ Η μακρά ιστορία της οικογένειας και η πατροπαράδοτη παρουσία της σε ηγεμονικά αξιώματα θα δικαιολογήσουν την βασιλική καταγωγή, η οποία όμως δεν είναι *de facto* αλλά *ad hoc*. Λίγη σημασία όμως έχει, καθώς όλοι τον αναγνωρίζουν ως Πρίγκιπα Σούτσο και κάποτε ως Δε Σούτσο, μολονότι τα «θέσμια της εποχής» είχαν αλλάξει.⁶⁵⁹

Μέσα από το βιογραφικό του ο Σούτσος «(επαν)επεξεργάζε[ται] και (ανα)συγκρο[τεί] την εμπειρία του και αντιλαμβάνε[ται] τον εαυτό του και τη θέση του μέσα στον κόσμο, τη σχέση του, δηλαδή, με τις συνθήκες στις οποίες

⁶⁵⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/679, Εϋνάρδος - Φλωρεντίας προς Σούτσο - Γενεύη, 2 Ιουνίου 1829. Ο Σούτσος θέλησε να ρευστοποιήσει μέρος της περιουσίας της συζύγου του στην Βλαχία διαμέσου αντιπροσώπου. Αλλά και εκείνο ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης στις Ηγεμονίες το 1829. Οι ρωσικές αρχές αρνήθηκαν την έκδοση διαβατηρίου σε πληρεξούσιο αντιπρόσωπο που θα ταξίδευε για το σκοπό εκείνο στην Βλαχία, καθώς οποιαδήποτε διευκόλυνση στον Σούτσο, τουλάχιστον μέχρι το τέλος του πολέμου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά την πορεία των συμφερόντων της στην περιοχή. ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/743, Blanc Duclos-Bέρνη προς Σούτσο-Γενεύη, 9 Ιουλίου 1829.

⁶⁵⁷ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ.Δ', τχ.ΙΙ, σ. 244.

⁶⁵⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/469, [βιογραφικό σημείωμα], χ.χ. Το σημείωμα είναι αχρονολόγητο, αλλά με βάση το περιεχόμενό του και τις χρονολογίες που αφορούν τις μετακινήσεις της οικογένειας προκύπτει ότι η σύνταξή του έγινε στην Γενεύη με σκοπό να λάβει την διπλωματική αντιπροσώπευση του υπό ίδρυση ελληνικού κράτους. AEG, Étrangers, Db 1, fol. 395, Étrangers, Db 14, fl. 304v-305, Étrangers, De 4, fol. 99v-100.

⁶⁵⁹ Β. Παναγιωτόπουλος, *Δύο Πρίγκιπες*, ό.π., σ. 113.

ζ[ει].»⁶⁶⁰ Αυτή τη φορά εγκαταλείπει τις μακροσκελείς εισαγωγές, και μπαίνει κατευθείαν στο θέμα, που δεν είναι άλλο από τις θυσίες -τη «μαγιά»- που έκανε για το *Γένος* ενόσω ήταν ηγεμόνας. Οι θυσίες δεν ήταν και δεν μπορούσε να ήταν η συμμετοχή ή ο συντονισμός πολεμικών επιχειρήσεων. Επρόκειτο για θυσίες υλικές και συμβολικές, που δεν ήταν όμως προϊόν εξαναγκασμού, αλλά ήταν εκείνο που «του έλεγε η καρδιά του».⁶⁶¹ Ως προς τις υλικές θυσίες, υπενθύμισε την προσφορά πολεμοφοδίων, χρημάτων και προσωπικών ειδών μεγάλης αξίας· ό,τι δηλαδή είχε αρνηθεί πως έκανε πριν μερικά χρόνια. Βέβαια η μεγαλύτερη θυσία ήταν η απώλεια μιας ολόκληρης ηγεμονίας την οποία είχε εξασφαλίσει για επτά συναπτά έτη.

Το αποκορύφωμα δε της προσφοράς του στην πατρίδα ήταν η εκπαίδευση των παιδιών του, έτσι ώστε να καταστούν στο μέλλον χρήσιμα για την πατρίδα⁶⁶² – προφανώς για να δικαιολογήσει το γεγονός ότι σπούδαζαν δημοσία δαπάνη με την προοπτική να στελεχώσουν τον κρατικό μηχανισμό. Και επειδή κάτι είχε μάθει από τα λάθη του παρελθόντος, δεν τόλμησε να πει πως δεν ενημέρωσε την Πύλη, αλλά μπάλωσε τα πράγματα, λέγοντας πως δεν την ενημέρωσε έγκαιρα. Έτσι έμμεσα ενστερνίζεται τον σουλτανικό χαρακτηρισμό του *προδότη*, καθώς μπορούσε να λειτουργήσει ως εχέγγυο του πατριωτισμού του.

Όμως οι αστοχίες, που μοιραία υπήρχαν, έπρεπε να διορθωθούν ή να τις φορτώσει σε κάποιον άλλον, εννοώντας τη φυγή του και τα αιτήματα που είχε υποβάλει για οικονομική βοήθεια από την Ρωσία. Όσον αφορά τη φυγή του το φόρτωσε στον Υψηλάντη, που από ήρωας είχε μετατραπεί σε εξιλαστήριο θύμα, προκειμένου να δικαιολογηθεί κάθε παράλειψη και κάθε αστοχία που αφορούσε τα γεγονότα στις ηγεμονίες. Εξάλλου το δρόμο είχαν προετοιμάσει τόσο οι αναφορές των ρώσων αξιωματούχων τα προηγούμενα χρόνια, περι έλλειψης ηγετικών ικανοτήτων του Αρχηγού της Φιλικής όσο και

⁶⁶⁰ Ν. Ροτζώκος, «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο...», ό.π., σ. 235. Όπως εξηγεί και σε πρόσφατη μελέτη του ο Νίκος Ροτζώκος, οι ιδεολογικές μεταβολές και η αλλαγή της στάσης όσων έλαβαν μέρος στην Ελληνική Επανάσταση απέναντι στην εθνική ιδέα, ήταν συχνό και εν πολλοίς αναμενόμενο φαινόμενο. *Οργανώνοντας την Επανάσταση του 1821*, ό.π., σ. 48.

⁶⁶¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/469, [βιογραφικό σημείωμα], χ.χ.

⁶⁶² Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α' σ. 135.

το περιβάλλον της Πίζας, ειδικά ο Ιγνάτιος, που έπνεε μένεα εναντίον του Υψηλάντη. Να σημειώσουμε δε, πως και ο Ρίζος Νερουλός, που το διάστημα εκείνο ετοιμαζόταν να εκδώσει την ιστορία του, θα πει και εκείνος τα ίδια.⁶⁶³

Έτσι ο Σούτσος δεν παρέκλινε από την γραμμή αυτή και επεσήμανε τη διαφωνία και τη δυσαρέσκειά του, όσον αφορά τους σχεδιασμούς και χειρισμούς του Υψηλάντη. Αλλά εδώ είπε την αλήθεια, καθώς για καλή του τύχη τα λεγόμενά του επιβεβαιώνονται από τα έγγραφα που παραθέτει ο Φιλήμων, μολονότι ο τελευταίος είχε σκοπό να διασώσει την υστεροφημία του Υψηλάντη. Όπως και να' χει, επέμεινε να λέει «αλήθειες», καθώς επεσήμανε ότι «η παρουσία των Ελλήνων πριγκίπων στις δυο ηγεμονίες ήταν ωφέλιμη για την υπόθεσή του Έθνους», κάτι που επιβεβαιώνεται από τις καλές σχέσεις τους με τα εκεί στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, εκείνα που ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος ονομάζει «ανυποχώρητα».⁶⁶⁴

Όσο για το αν έπραξε σωστά ή όχι, παρέπεμπε στη στάση που κράτησε η Ρωσία απέναντί του, δίνοντάς του άσυλο, και μολονότι δεν το κάνει ρητά, καλεί τον αναγνώστη να την αντιπαραβάλει με τη στάση που κράτησε η Ρωσία απέναντι στον Υψηλάντη. Επειδή όμως όλα αυτά ήταν λίγο πολύ γνωστά και ολίγον θα συγκινοῦσαν, φρόντισε να προσθέσει και ένα νέο στοιχείο: Την πρόθεσή του να κατέλθει στο «θέατρο των γεγονότων», εννοώντας την επαναστατημένη Πελοπόννησο.⁶⁶⁵ Κάτι που κανείς δεν μπορούσε να του το αμφισβητήσει, καθώς σε εκείνα τα δημοσιεύματα δικαιολογήθηκε η σύλληψή του από τις αυστριακές αρχές.⁶⁶⁶

Όσον αφορά τώρα για τις διαψεύσεις που προηγήθηκαν, το διάστημα που ήταν στην Γκορίτσια, εκείνες πέρασαν στα ψιλά γράμματα, καθώς

⁶⁶³ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, ό.π., τ.Α', σ. 285-290 · Ι. Ιόββα, *Οι Δεκεμβριστές*, ό.π., σ. 62 · J. Rizo Néroulos, *Histoire Moderne de la Grèce*, ό.π., σ. 292-295. Πρβλ. Εμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας*, ό.π., σ. 87-88, G. Finlay, *History*, ό.π., σ. 135-137, Θ. Γκόρντον, *Ιστορία*, ό.π., τ.1, σ. 19, 30-35, 39, 44, 68-70, Πρβλ. Α. Πολίτης, «Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου, Φαναριώτη (1796;-1829)», *Ερανιστής*, τ. 30, Αθήνα, 2021, σ. 647.

⁶⁶⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/469, [βιογραφικό σημείωμα], χ.χ. · Β. Παναγιωτόπουλος, *Δύο Πρίγκιπες*, ό.π., σ. 112-113.

⁶⁶⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/469, [βιογραφικό σημείωμα], χ.χ. .

⁶⁶⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, ΑΣΚ, φ.3, αρ. 46/587, Μέττερνιχ-Βιέννη προς Σούτσο-Brünn, 1 Μαρτίου 1822.

κάλλιστα μπορεί να υποστηριχθεί πως ήταν και αυτά «πράγματα άλλου καιρού», δηλαδή προϊόν των συγκυριών. Αλλά και το βιογραφικό του προσχέδιο, ήταν προϊόν του δικού του καιρού, αφού με την ανάληψη της διακυβέρνησης από τον Καποδίστρια οι πρωταγωνιστές της Επανάστασης, ξεκίνησαν ένας-ένας να διεκδικεί την αναγνώριση των κόπων και των θυσιών του, δηλαδή της προσφοράς του στον Αγώνα. Και η αναγνώριση σήμαινε αποκατάσταση. Γιατί λοιπόν ο Σούτσος να κάνει την διαφορά και να μην εκμεταλλευτεί την ευκαιρία, αφού μάλιστα είχε και χρονικό προβάδισμα;

Όμως καθότι θέλει να φανεί ανιδιοτελής έσπευσε να δώσει και άλλες εξηγήσεις. Την ανταμοιβή του δεν θα την άφηνε χωρίς ανταπόδοση. Και ενώ χρήματα άλλα να προσφέρει στον Αγώνα δεν είχε, είχε να προσφέρει γνώσεις και γνωριμίες.⁶⁶⁷ Έπειτα η ανάληψη της διπλωματικής αντιπροσώπευσης από τον ίδιο ήταν οικονομικά συμφέρουσα. Γνωρίζοντας τις οικονομικές δυσκολίες του Κυβερνήτη, στο βιογραφικό του σχεδιάσμα τόνισε μεταξύ άλλων πως η ανάληψη της διπλωματικής αντιπροσώπευσης από κάποιον που ήδη βρίσκεται στην Ευρώπη θα απαλλάξει το κρατικό κορβανά από επιπλέον και περιττά έξοδα.⁶⁶⁸

Ο δρόμος λοιπόν είχε στρωθεί και είχε έρθει το πλήρωμα του χρόνου για να ξεκινήσουν τα διαβήματα στον Καποδίστρια, στην αρχή ως προτάσεις και εν συνέχεια ως πιέσεις. Από τις επιστολές όμως του Μιχαήλ προκύπτει πως το σχέδιο δουλευόταν ήδη από τον καιρό που βρισκόταν στην Πίζα, πιθανότατα και πάλι με τις ευλογίες του Ιγνατίου. Αφορμή για να ξεκινήσει η αλληλογραφία ήταν το ζήτημα των παιδιών του. Βέβαια ο Καποδίστριας δεν ήταν εύπιστος συνομιλητής, καθότι διπλωμάτης στην υπηρεσία του Τσάρου

⁶⁶⁷ «Εάν η στενοχώρια αυτής της κατάστασης κατόρθωσε να παραλύσει για μια στιγμή όλα τα μέσα, δεν κατόρθωσε να θέσει τελείως υπό έλεγχο την επιθυμία να φανεί χρήσιμος στον γενικό σκοπό, αυτό που τον κάνει να προσφέρει σε αυτήν την συγκυρία στην ελληνική κυβέρνηση όλα τα μέσα που η αποκτηθείσα κατά το διάστημα των 24 ετών της πολιτικής του σταδιοδρομίας εμπειρία μπόρεσε να τον εφοδιάσει για να καταστεί πιο ωφέλιμος σε μία από τις δύο πρωτεύουσες, της Γαλλίας και της Αγγλίας στις διαπραγματεύσεις των οποίων οι τρέχουσες συνθήκες σχεδόν ποτέ δεν κάνουν σχεδόν ποτέ δεν κάνουν αισθητή την σημασία.

⁶⁶⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/469, [βιογραφικό σημείωμα], χ.χ.

⁶⁶⁸ Αναφέρεται στα υψηλά έξοδα των προηγούμενων διπλωματικών αποστολών. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 4, αρ. 46/469, [βιογραφικό σημείωμα], χ.χ.

και πολύ καλά πληροφορημένος για τα χρόνια που προηγήθηκαν. Ως εκ τούτου, ο Μιχαήλ είχε φροντίσει μεταξύ άλλων να υπογραμμίσει πως «αυτές οι ευχές πηγάζουν από μια καρδιά η οποία είναι αφοσιωμένη στην Αυτού Εξοχότητά σας, και η οποία ελπίζει να μπορέσει με τον καιρό να Την πείσει για την πιο απαραβίαστη αφοσίωση της και τον πιο ιδιαίτερο σεβασμό».⁶⁶⁹

Και όταν πια το ζήτημα των παιδιών του λάβει αίσιο τέλος, τότε ο Σούτσος εκτός από τα δέοντα, τα «άπειρα κομπλιμέντα και τις αφοσιώσεις»⁶⁷⁰ δήλωσε πρόθυμος να προσφέρει «ειλικρινώς και εντίμως τον ίδιο [του] τον εαυτό» στον Καποδίστρια και «έτοιμος να κάνει τα πάντα» ως ένδειξη της αφοσίωσης του, καλώντας τον τελευταίο να τον «χρησιμοποιήσει».⁶⁷¹ Όσο για τον χρόνο προσέγγισης, έχει και εκείνος τη δική του σημασία, καθώς ο Μιχαήλ φρόντισε να προσεγγίσει τον Καποδίστρια πριν ακόμη ο δεύτερος πατήσει το πόδι του στο Ναύπλιο. Στόχος δεν ήταν άλλος από το να προλάβει την μοιρασιά των θέσεων.

2. Η αργόσυρτη πορεία προς τον διορισμό

Εάν θεωρήσουμε ότι ο Μιχαήλ ενεχείρισε το βιογραφικό του στα κατάλληλα πρόσωπα, εκείνο από μόνο του δεν αρκούσε. Όπως δεν αρκούσαν οι δηλώσεις αφοσίωσης στον Κυβερνήτη. Διότι δεν έπειθαν κανέναν. Ο Μιχαήλ πιθανότατα να μην τα είχε καταφέρει, εάν δεν αναλάμβανε τον χειρισμό των πραγμάτων ο Εϋνάρδος, καθώς όχι μόνο συντόνισε επί δυο χρόνια ολόκληρη την επιχείρηση για τον διορισμό του Σούτσου, αλλά τον προετοίμασε και για τη θέση του διπλωμάτη.

⁶⁶⁹ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ.383, Σούτσος-Πίζα προς Καποδίστρια-[χ.τ], 3 Σεπτεμβρίου 1827.

⁶⁷⁰ Εμ. Πρωτοψάλτης, *Μνημεία*, ό.π., τ. Δ, τχ. II, σ. 250.

⁶⁷¹ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ.383, Σούτσος-Πίζα προς Καποδίστρια [χ.τ], 3 Σεπτεμβρίου 1827· Σούτσος-Γενεύη προς Καποδίστρια-[χ.τ], 14/26 Σεπτεμβρίου 1828. Τα παραθέματα προέρχονται από την επιστολή του 1828. Ωστόσο, οι προσπάθειες εκκινούν από το 1827. Για να καμφθεί η δυσπιστία του Καποδίστρια ο Σούτσος θα φροντίσει να βρει κοινά σημεία, ενώ θα εκμεταλλευτεί κάθε αφορμή για να εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για ζητήματα του Κυβερνήτη.

Ο Εϋνάρδος κίνησε γη και ουρανό, ώστε ο Σούτσος να αναλάβει πρεσβευτής των επαναστατημένων ελλήνων και να τον αντικαταστήσει, καθώς είχε αναλάβει χρέη άτυπου αντιπροσώπου του Καποδίστρια. Μέχρι τότε όμως είχε φροντίσει να βομβαρδίζει τον Σούτσο στέλνοντάς του υπομνήματα, επιστολές τρίτων, εκθέσεις των ρώσων αξιωματούχων, άρθρα κτλ· κρατώντας τον ενήμερο και για τις παραμικρές ακόμη λεπτομέρειες των συζητήσεων, που διεξάγονται στα διπλωματικά σαλόνια. Επίσης, δεν δίστασε να του αφήσει πρωτοβουλίες ή και να ζητήσει τη γνώμη του, την οποία έβρισκε ιδιαίτερας χρήσιμη.⁶⁷²

Αλλά για να είμαστε ακριβοδίκαιοι, ο Εϋνάρδος δεν θα είχε διακινδυνεύσει ούτε τη φήμη του, ούτε τα συμφέροντα του Καποδίστρια και του ελληνικού κράτους, την κρίσιμη περίοδο των συζητήσεων για την ανεξαρτητοποίησή του, εάν δεν θεωρούσε τον Σούτσο άξιο να αναλάβει διπλωματικό πόστο. Έπειτα ήταν πανθομολογούμενη η ευγλωττία του Σούτσου και η ικανότητά του να σαγηνεύει τον συνομιλητή του, ενώ παράλληλα έχαιρε της εμπιστοσύνης επιφανών προσώπων.⁶⁷³

Είναι γνωστό ότι ο Σούτσος συμμετείχε στις διερευνητικές επαφές, που είχε ο Εϋνάρδος με αξιωματούχους των τριών Προστάτιδων Δυνάμεων. Εκεί ο ελβετός τραπεζίτης θα διαπιστώσει ότι ο πρώτος έχαιρε μεγάλης εκτίμησης και αποδοχής στα αριστοκρατικά σαλόνια, καθότι πρίγκιψ. Ακριβώς αυτό ο Εϋνάρδος δεν θα παραλείψει να το θέσει υπόψη του Κυβερνήτη από την αρχή της επικοινωνίας του. Έτσι, όταν πρότεινε τον Σούτσο τον Αύγουστο του 1828 ο Εϋνάρδος έγραφε μεταξύ άλλων στον Καποδίστρια:

«[...] το ενδιαφέρον των Γάλλων για έναν Έλληνα που ζει με μεγάλη απλότητα, θα χρησιμεύσει στο να αυξηθεί ο ενθουσιασμός και η προσήλωση για την Ελλάδα· κυρίως όταν αυτός ο αντιπρόσωπος θα είναι μια υψηλότητα. Αυτό θα είναι μια

⁶⁷² Ενδεικτικά βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 5, αρ. 46/640, 656-658. Επίσης, ο Σούτσος ενημερώνεται και από άλλες ειδησεογραφικές πηγές. Μουσείο Μπενάκη, φ.5, αρ. 46/663.

⁶⁷³ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, τ. Α', σ. 133-134· Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 5, αρ. 46/873, 887. Ο Σούτσος έχαιρε για παράδειγμα της εκτίμησης και της εμπιστοσύνης επιφανών προσώπων του τραπεζικού κόσμου της Ελβετίας, όπως για παράδειγμα του τραπεζικού οίκου Hentsch & C., Odier, ενώ η απλότητα, η ηπιότητα του χαρακτήρα του και οι αφοσίωση που έδειχνε στην οικογένειά του και σε ζητήματα της Ελλάδας είχαν συγκινήσει όσους έτυχε να τον γνωρίσουν.

αντίθεση με τη διαγωγή των παλαιών ελλήνων βουλευτών και δεν θα μπορεί παρά να επιφέρει το καλύτερο αποτέλεσμα. Πνευματώδης, μια όμορφη φυσιογνωμία και ένας τίτλος αποτελούν πάντα ένα διαβατήριο που διευκολύνει όλες τις υποθέσεις, διότι οι πόρτες των ανθρώπων με επιρροή δεν είναι ποτέ κλειστές σε όλες εκείνες τις ιδιότητες.»⁶⁷⁴

Ο Καποδίστριας όμως, καθότι πολύ δύσπιστος και καχύποπτος απέναντι στους Φαναριώτες, και έχοντας προφανώς υπόψη του τα όσα κυκλοφορούσαν τόσο από τον κύκλο του Κοραή όσο και από άλλα μεμονωμένα πρόσωπα⁶⁷⁵, δεν δίστασε να τοποθετηθεί ξεκάθαρα στον «αγαπητό του φίλο» Εϋνάρδο στις 30 Μαρτίου/ 11 Απριλίου του 1829:

«Μου έχετε συχνά προτείνει τον πρίγκιπα Σούτσο ως διπλωματικό πράκτορα. Κανένας εδώ δεν τον θέλει, διότι δεν τον αναγνωρίζουν ως Έλληνα. Αργότερα ίσως τον αποδεχθούν. Θα πρέπει απαραίτητως να στείλω κάποιον ντόπιο, και να τον τοποθετήσω δίπλα σας και υπό την κατεύθυνσή σας. Ένας από τους σκοπούς της αποστολής του θα είναι να κατορθώσει η Ελλάδα να διαπιστευτεί στις αυλές των προσάτιδων [δυνάμεων] πράκτορες/ υπαλλήλους με τον τίτλο των μονίμων επιτετραμμένων. Εάν τα τρία υπουργικά συμβούλια συναινέσουν σε αυτό, θα μου χρειαστούν τουλάχιστον τρεις τέτοιοι μόνιμοι, και θα ήθελα να ελπίζω ότι θα θέλατε να είστε ένας εξ αυτών. Παρακαλώ να μου γνωστοποιήσετε εκ των προτέρων τις προθέσεις σας ως προς αυτό.»⁶⁷⁶

Το βιογραφικό και οι θυσίες, τις οποίες προσυπέγραφε ο Εϋνάρδος, δεν είχαν βρει ώτα ευήκοα στην επαναστατημένη Ελλάδα. Αλλά αυτό ήταν το λιγότερο, διότι η ουσία του προβλήματος βρίσκεται στο ότι «δεν τον αναγνωρίζουν ως Έλληνα». Κατά τραγική ειρωνεία, ο χαρακτηρισμός «Τούρκος», που είχε αποδώσει ο Σούτσο στον πεθερό του και στους άλλους

⁶⁷⁴ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 133-134.

⁶⁷⁵ Μερικά χρόνια νωρίτερα είχε κυκλοφορήσει η πραγματεία του Μάρκου-Φίλιππου Ζαλλώνη, *Essai sur les Fanariotes*, ό.π., (1824), που υπήρξε παροιμιώδης για τις αρνητικές κρίσεις απέναντι στους Φαναριώτες. Μολονότι το έργο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1855 ήταν ήδη ευρέως γνωστό. Στη συνέχεια η εν λόγω πραγματεία προστέθηκε στην υπάρχουσα αρνητική για τους Φαναριώτες φιλολογία της εποχής. Ο Ζαλλώνης, μεταξύ άλλων προειδοποιούσε τους Έλληνες σχετικά με τις αξιώσεις των Φαναριωτών ως προς την στελέχωση του ελληνικού κράτους.

⁶⁷⁶ *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Η', Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1987, αρ. επ. 13., Καποδίστριας-Μεθώνη προς Εϋνάρδο-Παρίσι, 30 Μαρτίου/11 Απριλίου 1829· Ε. Α. Bétant, *Correspondance du Comte J. Capodistrias*, t. III, Genève, Paris, 1839, σ. 102-103.

Φαναριώτες της Πίζας πριν μερικά χρόνια, έρχονταν τώρα να πλήξουν τον ίδιο, παρότι ο Καποδίστριας απέφυγε να τον χρησιμοποιήσει στην επικοινωνία του με τον Εϋνάρδο. Όπως απέφυγε να του γράψει πως χαρακτήριζε, σύμφωνα με τον Φίνλεϋ, «τους Φαναριώτας τέκνα του Σατανά», ταυτιζόμενος έτσι με τις απόψεις του Κοραή σε ό,τι είχε να κάνει με τους Φαναριώτες.⁶⁷⁷

Εδώ όμως τίθεται ένα μείζων ζήτημα, που αφορά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους και τα κριτήρια στελέχωσης του κρατικού μηχανισμού. Οι ελλαδίτες δεν δέχονταν να τους εκπροσωπήσει ο Σούτσο, που πληρούσε όλα τα βασικά κριτήρια της ουσιοκρατικής αντίληψης του έθνους-καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία-, αλλά την ίδια στιγμή δεν είχαν κανένα απολύτως πρόβλημα να τους εκπροσωπήσει ο ελβετός Εϋνάρδος. Κι αυτό γιατί την περίοδο της Επανάστασης εκείνο που μετρούσε ήταν η κατάφαση στην ίδια την Επανάσταση, ανεξαρτήτως καταγωγής και λοιπών κριτηρίων. Το πολιτικό έθνος έδινε τον τόνο. Αυτό ήταν το ζητούμενο. Το έθνος-κράτος της Ελλάδας ως *πολιτικό έθνος* έκανε τα πρώτα του βήματα. Αν στη συνέχεια οι προτεραιότητες άλλαξαν και μαζί τους άλλαξαν τα κριτήρια και οι εθνικοί προσδιορισμοί -ακολουθώντας τις επιταγές του εθνικισμού- αυτό είναι μια άλλη ιστορία.⁶⁷⁸

Αλλά για να επιστρέψουμε στο Σούτσο, ακριβώς αυτό πάσχιζε να στοιχειοθετήσει όταν πλέον τα πράγματα ξεκαθάρισαν: την συνειδητή συμμετοχή του στο πολιτικό έθνος, με την «έμπρακτη» συμμετοχή του στην Επανάσταση, και μάλιστα από το πρώτη της στιγμή, θυσιάζοντας τα πάντα. Όμως αυτή την έμπρακτη συμμετοχή δυσκολευόταν να εντοπίσουν οι συμπατριώτες του, οι οποίοι διεκδικούσαν για τον εαυτό τους ό,τι και ο Σούτσο: ανταμοιβή για την προσφορά τους στην Επανάσταση. Έτσι ο ελβετός

⁶⁷⁷ Το παράθεμα από τον Φίνλεϋ, όπως αναφέρεται στο Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ.Α', σ. 70 · Α. Κοραή, *Αλληλογραφία*, τ. Ε' (1823-1826), Αθήνα: Ερμής, 1983,, σ. 99 · Ο ποιητής Παναγιώτης Σούτσο, πολλά χρόνια αργότερα, θεωρούσε πως ο Κυβερνήτης έτρεφε αισθήματα μίσους για τον Μιχαήλ Σούτσο. Π. Σούτσο, «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 45-46. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο M.D. Sturdza σημειώνει πως εκείνα τα λόγια του Καποδίστριας αφορούσαν την οικογένεια του Σούτσο. *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 199.

⁶⁷⁸ Βλ. ιδιαίτερα: Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Αν. Καρακατσούλη (μετάφρ.), Α. Κιουπκιολής (επιμ.), εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2009.

Εϋνάρδος λογαριαζόταν περισσότερο ως «Έλληνας- Έλληνας», καθότι πολιτικά αφιερωμένος στους στόχους της Ελληνικής Επανάστασης, ενώ αντίθετα ο έλληνας στην καταγωγή Σούτσος ως «Έλληνας-μη Έλληνας» για να χρησιμοποιήσω τη διάκριση της Χριστίνας Κουλούρη.⁶⁷⁹ Μια εύκολη και αλά καρτ κατηγορία εις βάρος του Σούτσου, έτσι ώστε να επισημανθεί το οθωμανικό παρελθόν του και κατ' επέκταση το ασυμβίβαστο της διεκδίκησης ηγετικής θέσης στο υπό διαμόρφωση ελληνικό εθνικό κράτος.

Παρότι οι δυο άνδρες, Εϋνάρδος και Σούτσος, έκαναν ό,τι περνούσε από το χέρι τους ώστε να υπαγορεύσουν τον διορισμό του τελευταίου, ο Καποδίστριας εξακολούθησε μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1829, να «νίπτει τας χείρας του» και να μετακυλίνει το βάρος της τελικής επιλογής στους ελλαδίτες. Όμως τον επόμενο μήνα, οι αντιστάσεις του Κυβερνήτη κάμφθηκαν εξαιτίας μεγάλων πιέσεων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ενώ σε μια προσπάθεια ελιγμού άφηνε ένα παράθυρο αισιοδοξίας, επισημαίνοντας πως θα φρόντιζε οι κόποι να μην πάνε χαμένοι και να φανεί χρήσιμος στην πατρίδα του.⁶⁸⁰

Τι είχε μεσολαβήσει εκτός από τις πιέσεις του Εϋνάρδου; Προφανώς οι έξωθεν καλές μαρτυρίες των γάλλων και των ρώσων. Η γαλλική Αυλή επέμενε στο να είναι ο Σούτσος ο πρώτος επιτετραμμένος του ελληνικού κράτους, ενώ έπειτα από φιλότιμες προσπάθειες του Εϋνάρδου, στην ίδια γραμμή συντασσόταν και η Ρωσία.⁶⁸¹ Ως εκ τούτου, ο Καποδίστριας έλαβε σοβαρά υπόψη του τη χρησιμότητα του διορισμού του Σούτσου ως προσώπου κοινής αποδοχής από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ειδικά τη στιγμή που πόνταρε στην εξασφάλιση οικονομικής βοήθειας από εκείνες.

⁶⁷⁹ <https://www.protagon.gr/apopseis/ideas/to-ethnikometro-ksanarxetai-881000000>

⁶⁸⁰ E. A. Bétant, *Correspondance*, ό.π., τ. III, σ. 387.

⁶⁸¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.5, αρ. 46/687-8, Εϋνάρδος- χ.τ] προς Σούτσο-Γενεύη, 28 Οκτωβρίου 1829. Μερικά από τα πρόσωπα της γαλλικής Αυλής, πέραν του γάλλου βασιλιά Καρόλου Ι', που ήταν ευμενώς διακείμενα έναντι του Σούτσου ως αντιπροσώπου του ελληνικού κράτους ήταν ο πρίγκιπας Δελφίνος, ο Υπουργός Εξωτερικών Jules de Polignac, η αδελφή του Δούκα του Richelieu, Mme de Montcal. Ειδικά για τον γάλλο βασιλιά, ο Εϋνάρδος παραθέτει σε ειδική καταχώρηση τα λόγια του γάλλου βασιλιά έπειτα από συνάντηση με τον Σούτσο: «Ο Πρίγκιπας Σούτσος είναι πολύ ευγενικός, μιλά πολύ καλά και επιδεικνύει μια μεγάλη προσήλωση στην Ελλάδα.», Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τχ. Α', σ. Εϋνάρδος-Παρίσι προς Καποδίστρια-[χ.τ], 23 Νοεμβρίου, σ. 233.

Το ζεύγος Εϋνάρδου, Bibliothèque de Genève, No. de catalogue : 1.3, 2013 001 dag 086.

Βλέποντας όμως πως το πράγμα καθυστερεί, οι πιέσεις στον Καποδίστρια από πλευράς Εϋνάρδου εντάθηκαν. Στις αρχές του 1830, ο Εϋνάρδος υπενθύμισε στον Κυβερνήτη, μεταφέροντας τα λόγια της συζύγου του Υπουργού Εξωτερικών της Ρωσίας, Νέσελροντ, πως «θα έβλεπαν με ευχαρίστηση στην Αγία Πετρούπολη το να ήταν [διπλωματικός αντιπρόσωπος] ο πρίγκιπας Σούτσος», ενώ δεν παρέλειψε να του πει πως και οι γάλλοι, εννοώντας πάντα τους αριστοκρατικούς κύκλους, θέλουν και εκείνοι τον Σούτσο.⁶⁸² Και επειδή ο Κυβερνήτης αντιλαμβάνεται πως δεν μπορεί πια να αποφύγει το «πρόβλημα» που λέγεται Σούτσος, πρότεινε, φοβούμενος τις αρνητικές επικρίσεις, την αποστολή αντιπροσωπείας στο Παρίσι, αποτελούμενης από ένα ή δύο επιπλέον πρόσωπα, μεταξύ αυτών και τον Σούτσο.

⁶⁸² Στο *ίδιο*, σ. 274, Εϋνάρδος-Παρίσι προς Καποδίστρια-[χ.τ], 30 Ιανουαρίου 1830. Δεν θεώρησε όμως υποχρέωσή του να πει στον Καποδίστρια τα επιχειρήματα με τα οποία προσπαθούσε να πείσει την συζύγου του ρώσου υπουργού. Ότι ζήτησε δηλαδή να μεσολαβήσει ο σύζυγός της στον Τσάρο, ώστε ο τελευταίος να δείξει έλεος στον πρίγκιπα Σούτσο, ως αντάλλαγμα στα όσα έχει προσφέρει ο ίδιος [ο Εϋνάρδος] στο ελληνικό ζήτημα. Ούτε και ότι δεν έδωσε έμφαση στις ικανότητες του Σούτσου, αλλά επέμεινε περισσότερο στην εικόνα του πολύπαθου και ταλαιπωρημένου πρώην ηγεμόνα και συνάμα πατέρα μιας πολύτεκνης οικογένειας. A. De Nesselrode, *Lettres et papiers du Chancelier de Nesselrode 1760-1850, Extraits de ses archives*, t. vii (1828-1839), Paris, 1908, σ. 140-144.

Η άρνηση να διορίσει τον Σούτσο ως πρώτο και μοναδικό αντιπρόσωπο των ελλήνων επρόκειτο για μια ακόμη κίνηση τακτικής και ελιγμού του Κυβερνήτη. Και αυτό διότι φοβήθηκε πως ο διορισμός του Σούτσου θα ήταν παρεξηγήσιμος, ειδικά από την αντιπολίτευση. Ήταν γνωστή άλλωστε η αποστροφή των ελλαδιτών απέναντι σε όσους Φαναριώτες είχαν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην οθωμανική διοίκηση, κυρίως σε όρους έφεραν τον πριγκιπικό, πλην οθωμανικό, τίτλο ή τους «χριστιανούς τουρκίζοντας» κατά τον Κοραή.⁶⁸³ Έτσι το πιθανότερο ήταν η αντιπολίτευση να θεωρήσει πως ο Σούτσος επρόκειτο να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του Καποδίστρια παρά των ελλήνων.⁶⁸⁴

Αυτά στην επαναστατημένη Ελλάδα, διότι στο Παρίσι αλλιώς είχαν τα πράγματα. Ο Σούτσος σε συνεννόηση με τον Εϋνάρδο φρόντισε να βολιδοσκοπήσει την κατάσταση επί τόπου. Το φθινόπωρο του 1829 ταξίδεψε μαζί με το ζεύγος Εϋνάρδου στο Παρίσι, με σκοπό να δηλώσει την παρουσία του στον διπλωματικό κόμβο της Ευρώπης και να συγκροτήσει ένα δίκτυο γνωριμιών, που θα τον βοηθούσαν να πετύχει τον στόχο του.⁶⁸⁵ Και πράγματι το πέτυχε, διότι ο Λεοπόλδος, που όπως όλα έδειχναν επρόκειτο να γίνει βασιλιάς των ελλήνων, είχε επινεύσει στην πρόταση της γαλλικής πλευράς και στα όσα του είχε μεταφέρει ο Εϋνάρδος· να αναλάβει ο Σούτσος την διπλωματική αντιπροσώπευση των ελλήνων.

Το ζήτημα είχε κυκλωθεί από παντού και τα περιθώρια άρνησης από πλευράς Καποδίστρια είχαν περιοριστεί στο ελάχιστο. Η ειλημμένη απόφαση του Εϋνάρδου να προτείνει τον Σούτσο ως αντικαταστάτη του τον Ιούνιο του 1830 επίσπευσαν τον διορισμό του.⁶⁸⁶ Έτσι, στις 20 Ιουνίου του 1830 ο Σούτσος

⁶⁸³ Α. Κοραής, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις δια να μη δουλωθή εις χριστιανούς τουρκίζοντας*, *Διάλογος Δύο Γραικών*, Παρίσι, 1830, σ. 1.

⁶⁸⁴ *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ.Ι', Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1983, σ. 18-20, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Εϋνάρδο-Παρίσι, 24 Φεβρουαρίου/ 8 Μαρτίου 1830· Ε.Α. Βétant, *Correspondance*, ό.π., τ. III, σ. 494-497.

⁶⁸⁵ Για κάποιες από τις μετακινήσεις του ζεύγους Σούτσου στο Παρίσι βλ. AEG, *Étrangers*, De 4, f. 99v-100.

⁶⁸⁶ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τχ. Α', σ. 318-320, 337, Εϋνάρδος-Παρίσι προς Καποδίστρια-[χ.τ], 6 Ιουνίου 1830· Εϋνάρδος-Παρίσι προς Καποδίστρια-[χ.τ], 25 Ιουνίου 1830.

πληροφορεί τον Καποδίστρια ότι αναλαμβάνει την διπλωματική αντιπροσώπευση:

«Αυτές ακριβώς οι προθέσεις που η Αυτού Βασιλικής Υψηλότης μου γνωστοποίησε διά στόματός Της κατά τη διάρκεια της μακράς συνάντησης που είχα μαζί Της και που επαναλήφθηκαν έπειτα σε μια επιστολή που μου ενεχείρισε εκ μέρους Της ο κ. Εϋνάρδος την ίδια μέρα της αναχώρησής του από το Παρίσι, μ' έκαναν να αποφασίσω να δεχθώ την Αποστολή, που μου εμπιστεύτηκε, με τον διπλό στόχο, να υπηρετήσω την πατρίδα μου και να συνεχιστεί η εκπαίδευση των παιδιών. Επίσης, [φρόντισα] να έρθει εδώ [στο Παρίσι] όλη μου η οικογένεια και τοποθέτησα τα παιδιά μου σε διαφορετικά κολλέγια και καταλύματα αυτής της πρωτεύουσας.»⁶⁸⁷

Τα διαδικαστικά της εγκατάστασης διήρκησαν όλο το θέρος του 1830.⁶⁸⁸ Ο Σούτσος διορίστηκε ως επιτετραμμένος (*chargé d' affaires*) στο Παρίσι με αρμοδιότητες όμως πρόξενου υπουργού (*minister resident*) και με ετήσιες απολαβές 36.000 φράγκων.⁶⁸⁹ Έτσι εισέρχεται, αν και από την πίσω πόρτα, στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας, με την γαλλική και ρωσική Αυλή, που τότε διατηρούσαν στενές σχέσεις, να είναι αρκούντως ικανοποιημένες· η καθεμιά φυσικά για τους δικούς της λόγους. Έτσι, ο Κοραΐς δικαιωνόταν όταν λίγο αργότερα καυτηρίαζε την επιμονή του Σούτσου να επιδεικνύει και να χρησιμοποιεί τον *πριγκιπισμό* του και στα περί μεθόδευσης της εκλογής του.⁶⁹⁰ Η τοποθέτηση του Σούτσου ήταν πλέον γεγονός και τίποτε δεν θα μπορούσε να ματαιώσει την «αλλόκοτη» κατά τον Κοραΐ διπλωματική αποστολή του.⁶⁹¹

⁶⁸⁷ ΓΑΚ Κέρκυρας, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-[Ναύπλιο], 20 Ιουνίου 1830.

⁶⁸⁸ Ωστόσο, και μετά τον διορισμό του υπήρχαν πράγματα που έπρεπε να διευθετηθούν, ενώ τον Αύγουστο του 1830, ο Εϋνάρδος γράφει στον Καποδίστρια πως «σας διαβεβαιώνω ότι έχω ημι-εγκαταστήσει τον πρίγκιπα Σούτσο ως πληρεξούσιό σας, αλλά έχει ανάγκη από οδηγίες σας. Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τχ. Α', σ. 343, Εϋνάρδος-Eaux bonnes-basses προς Καποδίστρια - [χ.τ], 11 Αυγούστου 1830· Ε.Α. Bétant *Correspondance*, ό.π., τ. IV, σ. 94.

⁶⁸⁹ Δ. Πικραμένου- Βάρφη, «Πρόλογος» στο *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ', σ. κβ'. Η αρχική πρόταση του Εϋνάρδου ήταν ο μισθός να οριστεί στο ποσό των 20.000 φράγκων. Ωστόσο, τελικά καθορίστηκε στα 36.000 φράγκα. Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 134.

⁶⁹⁰ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Στ', σ. 198, 205, 218· Α. Κοραΐς, *Διάλογος δύο Γραικών*, ό.π., σ. 28, 32, 33, 40, 41, 43.

⁶⁹¹ Στο *ίδιο*, σ. 27, 29. Χρειάστηκαν να περάσουν εννέα ολόκληρα χρόνια περιπλάνησης για να ξαναβρεθεί ο Μιχαήλ σε ένα επίσημο πόστο, μιάς άλλης βέβαια κρατικής οντότητας.

3 . Ο Φαναριώτης του Καποδίστρια

Α. Κερδίζοντας την εμπιστοσύνη του Κυβερνήτη

Ο Σούτσος είχε ξεκινήσει να ρυθμίζει τα της εγκατάστασής του στο Παρίσι ήδη από τον Απρίλιο του 1830. Ως τόπο εγκατάστασης επέλεξε το Faubourg Saint Honoré.⁶⁹² Πέρασαν σχεδόν δυο μήνες έως ότου ο Σούτσος να λάβει την πρώτη επιστολή από τον Καποδίστρια, στις 17/29 Ιουλίου του 1830, σε απάντηση των δικών του.⁶⁹³ Ο Σούτσος κατά κανόνα στέλνει στον Κυβερνήτη δύο εκθέσεις κάθε μήνα, ενώ στο αναμεταξύ στέλνονται και επιστολές, που αφορούν έκτακτα ζητήματα. Ο αριθμός και η έκταση των επιστολών -εκθέσεων εντυπωσιάζουν. Δεν είναι μόνο οι επιστολές που ανταλλάσσει με Καποδίστρια, αλλά παράλληλα αλληλογραφεί με τον Εϋνάρδο, τον οποίο ο Κυβερνήτης δεν έχει απαλλάξει ολωσδιόλου από τα καθήκοντά του να ενεργεί για λογαριασμό της Ελλάδας. Ο Εϋνάρδος από την πλευρά δεν σταμάτησε, ούτε μετά το διορισμό του Σούτσου, να νοιάζεται γι' αυτόν και για το ύψος των απολαβών του:

«Καθώς υπάρχει ένα κέρδος ανέλπιστο, θα το κρατήσω για τη συντήρηση του πρίγκιπα Σούτσου, διότι πρέπει να μπορέσει να ζήσει μέχρι τη στιγμή κατά την οποία μια κυβέρνηση, που δεν θα είναι πλέον προσωρινή θα μπορεί να τον διαπιστευτεί. Δεν μπορώ να το επαναλάβω αρκετά ότι είναι ο κατεξοχήν άνθρωπος για την Ελλάδα. Ο Βασιλιάς και όλη η οικογένεια της Ορλεάνης τον συμπαθούν πολύ· τις προάλλες, η Βασίλισσα και η Δεσποινίδα της Ορλεάνης μου είπαν τα πιο καλοσυνάτα πράγματα

⁶⁹² Όπως προκύπτει από τους φακέλους των επιστολών που λαμβάνει, εκείνες αποστέλλονται σε κάποιο κατάλυμα της Πλατείας Beauveau. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.6, αρ. 46/1080-1083, Εϋνάρδος - Φλωρεντία προς Σούτσο - Παρίσι, 20-23 Μαΐου 1831. Επρόκειτο για μια εδύορη συνοικία με μεγάλο ιστορικό και εμπορικό ενδιαφέρον, ενώ ένα από τα πιο διάσημα κτήρια ήταν το πριγκιπικό Hôtel de Beauveau, που από το 1861 και έπειτα θα στεγάσει το γαλλικό Υπουργείο Εσωτερικών. Παρότι δεν έχουμε πληροφορίες για το κτήριο όπου διέμεινε η οικογένεια, το βέβαιο είναι ότι δεν θα υστερούσε σε πολυτέλεια από τα υπόλοιπα κτήρια της περιοχής. Στο Παρίσι εγκαταστάθηκαν, εκτός από τον Σούτσο και την οικογένειά του, η γκουβερνάντα των κοριτσιών. Πιθανόν μαζί τους να ταξίδεψε η οικιακή βοηθός και ο γάλλος δάσκαλος, Lejeune. AEG, Étrangers, Chancellerie, Ab, 23, n. 4086.

⁶⁹³ Αρχείον Ιωάννη Καποδίστρια, ό.π., τ. Γ', σ. 64-65. Πρβλ. Στο ίδιο, σ. 63.

για εκείνον. Ο κόμης Mollé τον εκτιμά υπερβολικά και συμφωνεί απόλυτα μαζί του.»⁶⁹⁴

Όσοι διαφωνούσαν, στο κατά πόσο ο Σούτσος ήταν «ο κατεξοχήν άνθρωπος για την Ελλάδα», ήταν πλέον απλοί θεατές.⁶⁹⁵ Το Νοέμβριο του 1830 παίχτηκε και η τελευταία πράξη του δράματος, όταν ο Εϋνάρδος του μεταβίβασε τις αρμοδιότητές του για το διάστημα, που αναγκάστηκε να απουσιάσει από το Παρίσι. Έγραφε ο Εϋνάρδος στο Σούτσο:

«Ο Πρόεδρος της Ελλάδας με νομίζει ακόμα στο Παρίσι, μου έχει παραχωρήσει όλες τις πλήρεις του εξουσίες για να διαπραγματευτώ το δάνειο των οκτώ εκατομμυρίων φράγκων υπό τους όρους που εμπεριέχονται στην επιστολή μου προς την Διάσκεψη· σας μεταβιβάζω τις εξουσίες.»⁶⁹⁶

Ο Σούτσος, ο οποίος εκτελεί χρέη υπερ-πρεσβευτή, καθώς συχνά πρέπει να μετακινείται στην βρετανική πρωτεύουσα για τις ανάγκες της Διάσκεψης, θα προσπαθήσει να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων ή ορθότερα στο ύψος των προσδοκιών, αφού ο πήχης είχε τοποθετηθεί πολύ ψηλά και από τον ίδιο, αλλά κυρίως από όσους είχαν προσυπογράψει τον διορισμό του. Εκείνο που χαρακτηρίζει τις διπλωματικές αναφορές, που στέλνει στον Καποδίστρια είναι η κατά δήλωσή του επιμονή στην λεπτομέρεια και στην ακρίβεια.⁶⁹⁷ Στις

⁶⁹⁴ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 359-361, Εϋνάρδος-Παρίσι προς Καποδίστρια- [χ.τ], 11 Οκτωβρίου 1830.

⁶⁹⁵ Προφανώς ο Εϋνάρδος δεν χρησιμοποιήσει τυχαίες λέξεις, όταν έλεγε πως ο Σούτσος ήταν ο «κατεξοχήν άνθρωπος». Το ίδιο ακριβώς διάστημα ο Κοραής προέβαλε ως ιδανική λύση την αποστολή απλού πολίτη για τη θέση του πρέσβη. Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Στ', σ. 217-219. Ο *Διάλογος* του Κοραή όπως ήταν αναμενόμενο δημιούργησε αντιδράσεις. Ο αντίλογος διατυπώθηκε μέσα από το έργο *Παρατηρήσεις εις το Φυλλάδιον το Επογραφόμενον Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Παρά των Κυρίων Ιωάν. Τοπάλλη και Ιωάν. Α. Σούτζου*, 1831, σ. 57-59. Αμφότεροι οι συγγραφείς αποφάνθηκαν υπέρ του Μιχαήλ Σούτσου, υποστηρίζοντας το δίκαιον του διορισμού του, με τον Ιωάννη Α. Σούτζο να προβαίνει σε μια πιο εκτενή και στοιχειοθετημένη ανάλυση. Ο Ιωάννης Σούτζος επέρριψε ευθύνες στον Κοραή για άρθρωση διχαστικού και όχι ενοποιητικού λόγου, καθώς και για υποκίνηση παθών. (σ. 27-29, 36, 45), ενώ ταυτόχρονα αντιστρέφει τρόπον τινά την επιχειρηματολογία, υποστηρίζοντας ότι μια εν δυνάμει ετερότητα δεν αποτελεί πρόσκομμα στην εθνική ενότητα. Όχι τυχαία υπεράσπιστη, καθότι ο Ι. Σούτσος πέρα από Φαναριώτης στην καταγωγή ήταν γιος πρώην ηγεμόνα. Σημειωτέον, ότι τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1835, ο Ιωάννης Σούτσος θα παντρευτεί την κόρη του Μιχάλβοδα, Ελένη.

⁶⁹⁶ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 363-367, Εϋνάρδος-Φλωρεντία προς Σούτσο-Παρίσι, 9 Νοεμβρίου 1830.

⁶⁹⁷ ΓΑΚ, Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 1 Ιουλίου.

επιστολές, παραθέτονται σχεδόν αυτούσιες οι συζητήσεις ή αποσπάσματα των συζητήσεων του με τους ευρωπαίους αξιωματούχους, οι οποίες κάποτε καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των διπλωματικών αναφορών.⁶⁹⁸

Δεν παραλείπει βέβαια να ευλογήσει και τα γένια του. Έτσι, δεν έχανε την ευκαιρία να υπογραμμίζει τον τρόπο με τον οποίο τον προσφωνούν όλοι οι ευρωπαίοι αξιωματούχοι, δηλαδή *Πρίγκιπα*, συμπεριλαμβανομένου και του βασιλιά της Γαλλίας, καθώς και το γεγονός ότι χαίρει της εκτίμησής τους.⁶⁹⁹ Για τις αντίθετες γνώμες φυσικά ούτε λόγος.

Η τεχνική εκείνη, την οποία αναγάγει σε καθήκον, πέρα από την γλαφυρότητα και αμεσότητα που προσδίδει στο κείμενο, εξυπηρετεί ένα ακόμη σκοπό. Να επιμαρτυρήσει για τις ικανότητες του γράφοντος, δηλαδή του Σούτσου και να περάσει υπόρρητα το μήνυμα στον Κυβερνήτη πως έχει και τη δυνατότητα και τις γνώσεις να ενεργοποιήσει και να κινητοποιήσει ένα ευρύ κοινωνικό και πολιτικό δίκτυο, έτσι ώστε να εξυπηρετηθούν τα συμφέροντα τόσο *της πατρίδας* του, όσο και του Καποδίστρια. Όσο για την εγκυρότητα των παραθεμάτων του από τις συζητήσεις, ο Κυβερνήτης εύκολα μπορούσε να διασταυρώσει τις πληροφορίες από τον Εϋνάρδο.

Το αγκάθι όμως στη σχέση του Σούτσου με τον Καποδίστρια παρέμενε, παρά τα καλά λόγια, που έφταναν από ποικίλες οδούς στα αυτιά του δεύτερου. Διότι την ίδια στιγμή που ο Εϋνάρδος μετέφερε τις θετικές κρίσεις για τον Σούτσο, ο Κοραΐς δεν φείστηκε κόπων και λόγων, ώστε να εμποδίσει τον διορισμό, όταν πληροφορήθηκε ότι αναλαμβάνει πρέσβης. Και μολονότι οι σχέσεις Κοραΐ και Καποδίστρια έπνεαν τα λούστια, ο τελευταίος δεν μπορούσε να παραβλέψει την απήχηση των λόγων του πρώτου στον επαναστατημένο ελληνικό χώρο και δη στους κύκλους της αντιπολίτευσης.

Τον Οκτώβριο του 1830 η δεύτερη, επικαιροποιημένη εκδοχή του *Διαλόγου των Δύο Γραικών* ήταν ήδη έτοιμη και ο Κοραΐς προέτρεπε τον

⁶⁹⁸ ΓΑΚ, Κέρκυρας, φ. 383 · Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6. Πρβλ. ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29, φ. 16β-16γ.

⁶⁹⁹ ΓΑΚ, Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 10 Αυγούστου 1830

Κοντόσταυλο να φροντίσει «να διασπαρή ο *Διάλογος* εις πολλούς». ⁷⁰⁰ Ένας από τους στόχους ήταν να ματαιωθεί ο διορισμός του Σούτσο ή τουλάχιστον να μην μονιμοποιηθεί «πριν ο εδώ Φαν. Πρέσβ. εμπερδεύση τα πράγματα.» ⁷⁰¹ Φυσικά δεν παρέλειπε, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τον Σούτσο, να επισημάνει τα δέοντα στους ομοεθνείς του για όσους επέμεναν να φέρουν τους τίτλους ευγενείας, δηλαδή τους Φαναριώτες και τους Επτανήσιους, συμπεριλαμβανομένου φυσικά και του Καποδίστρια, καθώς ο Κοραΐς δεν έβλεπε στο πρόσωπο του Σούτσο, παρά τον «απόστολο του Κ.[αποδίστρια] και όχι των Ελλήνων» ⁷⁰² τον πρώην «Οσποδάρο, υποτελή του σουλτάνου, τύραννο χριστιανό, και τύραννο γραμματισμένο». ⁷⁰³ Έτσι οι φόβοι του Καποδίστρια όσον αφορά την πρόσληψη του διορισμού του Σούτσο από την αντιπολίτευση είχαν επιβεβαιωθεί.

Μολονότι ο Καποδίστριας αναγκάστηκε να παραδεχθεί πως ο Σούτσο έχει και ζήλο και ικανότητες, τον πρώτο καιρό του διορισμού του, δίσταζε να τον αφήσει ελεύθερο να ενεργήσει σε ό, τι αφορά τα οικονομικά ζητήματα. Ο Εϋνάρδος έπειτα από εντολή του Καποδίστρια άσκησε ένα είδος εποπτείας στον νεοδιορισμένο διπλωμάτη. ⁷⁰⁴ Διότι, ο Καποδίστριας δεν είχε ανακαλέσει τις εξουσίες, που είχε παραχωρήσει στον Εϋνάρδο, με σκοπό να ενεργεί παράλληλα με εκείνον για τα ελληνικά πράγματα, ειδικά σε ό, τι έχει να κάνει με την «ζωτική υπόθεση του δανείου». ⁷⁰⁵ Και καθότι έμπειρος τραπεζίτης, ο Εϋνάρδος θεωρούταν λογικά καταλληλότερος από τον άπειρο σε τέτοια

⁷⁰⁰ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Στ', σ. 205. Είχε προηγηθεί η κυκλοφορία αποσπασμάτων του *Διαλόγου*, που είχε δημευτεί, καθώς και αποσπάσματα των επιστολών του. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1988, σ. 265-266.

⁷⁰¹ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Στ', σ. 205.

⁷⁰² Στο *ίδιο*, σ. 204.

⁷⁰³ Α. Κοραΐς, *Διάλογος*, ό.π., σ. 12.

⁷⁰⁴ Αυτό προκύπτει από την αλληλογραφία του Καποδίστρια με τον Εϋνάρδο, την οποία πιθανότατα ο τελευταίος κοινοποιούσε ή συζητούσε με τον Σούτσο.

⁷⁰⁵ *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ', σ. 62-63, 78-81, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Εϋνάρδο-Bain des Pyrénees, 17/29 Ιουλίου 1830, «Είστε εσείς και μόνο εσείς που μπορείτε να παρέμβετε για λογαριασμό της Ελλάδας στην ζωτική υπόθεση του δανείου. Μόνο εσείς μπορείτε να δώσετε στον νέο μονάρχη χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την αποστολή που έχει να εκπληρώσει»· Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Εϋνάρδο-Bain des Pyrénees, 8/20 Σεπτεμβρίου· Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/802, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 8/20 Σεπτεμβρίου 1830.

ζητήματα Σούτσο, ο οποίος σημειωτέον μέχρι να μάθει τα κατατόπια επιζητά συχνά πυκνά, την βοήθεια του ευεργέτη του.⁷⁰⁶

Η εξέλιξη της σχέσης του με τον Καποδίστρια αποτυπώνεται ωραία μέσα από τον τρόπο γραφής του Σούτσο και τους ρητορικούς του ελιγμούς στις αναφορές που του στέλνει. Όταν ο Σούτσος προσέγγισε τον Καποδίστρια το 1827, οι δηλώσεις υποταγής, τα «κομπλιμέντα και οι αφιερώσεις» και γενικά οι φιοριτούρες είχαν ξεπεράσει κάθε όριο, πράγμα απολύτως αναμενόμενο ή και επιθυμητό, αν συλλογιστούμε την κατάσταση που βρισκόταν. Έτσι, εκτός του ότι σε κάθε επιστολή έπλεκε το εγκώμιο του Κυβερνήτη, προσπάθησε να του περάσει το μήνυμα, που δεν ήταν τίποτε άλλο από ψευδαισθήση, ότι ο μόνος που μπορούσε να αποφασίσει για τον διορισμό του και εν συνεχεία να τον καθοδηγήσει ήταν μόνο ο Καποδίστριας.

Όταν όμως ο Καποδίστριας επίνευσε, ο Σούτσος με πολύ τακτ άλλαξε τον τρόπο έκφρασης στις υπηρεσιακές πλέον επιστολές.⁷⁰⁷ Εκτός από τις φιλοφρονήσεις, που ουδέποτε παραλείπει, ενίοτε δε τις εντείνει, η γραφή του αποπνέει μια τάση παρεμβολής, άλλοτε διακριτικής και άλλοτε όχι, στον τρόπο άσκησης της διακυβέρνησης. Οι παρεμβολές, που ξεκίνησαν πολύ δειλά να εκδηλώνονται και να υποκρύπτονται μέσα σε αβρότητες, ήδη από τις 7 Ιουλίου 1830, σύντομα θα διατυπωθούν ευθέως, είτε με την μορφή σχολιασμού των γεγονότων, είτε ως συμβουλές ή προτάσεις, είτε ως απλή διατύπωση της άποψής του, με το ανάλογο πάντα περιτύλιγμα της υποταγής.

Η αλλαγή δεν ήταν σύμπτωση, ούτε οι κατά καιρούς προτάσεις και απόψεις του Σούτσο προς τον Κυβερνήτη έγιναν μόνο και μόνο για να προκόψει ο δεύτερος. Ο Σούτσος απέβλεπε στο να καταστήσει ακόμη περισσότερο αναγκαία την παρουσία του για τον Κυβερνήτη, που πιθανόν να του εξασφάλιζε και ένα ανώτερο από εκείνο του διπλωμάτη αξίωμα. Ο *Φαναριώτης* είχε αντιληφθεί τη σοβαρότητα της κατάστασης από τις ενέργειες της αντιπολίτευσης ενάντια στον Καποδίστρια και το πόσο πολύ τα γεγονότα τον είχαν επηρεάσει, καθώς ήταν από τα πρώτα ζητήματα για τα οποία

⁷⁰⁶ BGE, D.O autogr. 42/25, 1950/1, Σούτσος-Παρίσι προς Εϋνάρδο-Γενεύη, 3 Ιουνίου 1831.

⁷⁰⁷ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383 · Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6, *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Ι', ό.π.

παραχώρηση Συντάγματος ήταν αδύνατη. Αυτά τον Νοέμβριο. Διότι τον επόμενο μήνα επεσήμανε στον Σούτσο την ανάγκη «αποστολή[ς] κοινών οδηγιών στους αντιπροσώπους», αίτημα στο οποίο επανέρχεται πολύ συχνά.⁷¹²

Φαίνεται πως ο Σούτσος έκανε καλή δουλειά στο Παρίσι, διότι η στάση της γαλλικής κυβέρνησης δεν μεταβλήθηκε απέναντι στον Καποδίστρια προς απογοήτευση της αντιπολίτευσης στην Ελλάδα.⁷¹³ Έτσι, οι σχέσεις μεταξύ των δυο ανδρών άλλαξαν άρδην την επόμενη χρονιά. Από την διάχυτη δυσπιστία, ο Σούτσος κατάφερε σταδιακά και χωρίς ωστόσο να λείψουν οι διακυμάνσεις, να γίνει το δεξί χέρι του Καποδίστρια. Η αρχική επιφυλακτικότητα του Καποδίστρια απέναντι στον *Πρίγκιπα* έδωσε τη θέση της σε μια σχέση εμπιστοσύνης και οικειότητας, η οποία μπορεί να διαπιστωθεί κάποτε και μέσα από την προτροπή για εν λευκώ δράση.⁷¹⁴ Στο αναμεταξύ, υπήρξαν ευγενικές προειδοποιήσεις από πλευράς Καποδίστρια, ο οποίος δεν δίστασε να κατακρίνει τους Φαναριώτες της αντιπολίτευσης, στον επίσης Φαναριώτη Σούτσο.⁷¹⁵ Όχι, γιατί λησμόνησε την φαναριώτικη καταγωγή του, αλλά για να αποσοβήσει το ενδεχόμενο να τον εγκαταλείψει ο άνθρωπος που τον αντιπροσώπευσε στην Ευρώπη, όπως τον εγκατέλειψε ο Ιακωβάκης Ρίζος

⁷¹² Στο *ίδιο*, σ. 217-218. Πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ'.

⁷¹³ Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 218.

⁷¹⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.7, αρ. 46/1072, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 14/26 Μαΐου 1831. «Σας αφήνω πλήρη και απόλυτον πρωτοβουλιαν να εκλέξετε τον τρόπο διά του οποίου θα εκτελέσητε την φροντίδαν ταύτην. [...], ώστε δεν διστάζω να σας εμπιστευτώ την φροντίδα ταύτην πλήρως και απολύτως». ΑΣΚ, φ.7, αρ. 46/1089, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 1/13 Ιουνίου. Πρβλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ', σ. 171. Ειρήσθω εν παρόδω, ο Κυβερνήτης ουδέποτε έπαψε να αποκαλεί τον Σούτσο με τον τιμητικό τίτλο του Πρίγκιπα.

⁷¹⁵ Στα τέλη του 1830, ο Καποδίστριας δεν θα διστάσει να εκφράσει την αποστροφή του για τους «Έλληνες εκπαιδευθέντες εις την σχολήν του Φαναρίου της Κωνσταντινούπολης», στον επίσης Φαναριώτη, Σούτσο. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/807-808, Καποδίστριας – Ναύπλιο προς Σούτσο – Παρίσι, 6/18 Νοεμβρίου 1830. Στο ίδιο σημείωμα οι Φαναριώτες χαρακτηρίζονται ως «δολοπλόκοι και φιλόδοξοι οι ανατραφέντες εις την μουσουλμανικό σχολήν [...] εις την απληστίαν και την διάθεσιν μερικών παλαιών Μολδαβών», ενώ θα επανέθλει στις ίδιες απόψεις και στις αρχές του 1831. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/1013, Καποδίστριας προς Σούτσο-Παρίσι, 27 Ιανουαρίου/ 8 Φεβρουαρίου 1831. Πρβλ. Ε. Driault-M. Héritier, *Histoire Diplomatique*, t. ii, Paris: Les presses universitaires de France, 1925-1926, σ. 57.

Νερουλός, όταν παραιτήθηκε από το Υπουργείο Εξωτερικών έπειτα από την πρόθεση του Κυβερνήτη να αποκλείσει τους αντιπολιτευόμενους Υδραίους.⁷¹⁶

Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, <http://pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/59297>

Η προάσπιση της εικόνας του Καποδίστρια στο εξωτερικό αποδείχθηκε πως δεν ήταν εύκολη υπόθεση, μολονότι το δίδυμο Σούτσος – Εϋνάρδος είχαν πραγματοποιήσει αλληπάλληλες συναντήσεις με αξιωματούχους, ενώ είχαν δημοσιεύσει και επιστολές του Καποδίστρια, προς επίρρωση των διαβημάτων τους, ειδικά σε ό, τι είχε να κάνει με «το θέμα του Λεοπόλδου»⁷¹⁷. Οι αντιπολιτευόμενες στη διακυβέρνηση του Καποδίστρια φωνές όχι μόνο αυξάνονταν, αλλά είχαν βρει τον τρόπο να ακουστούν διαμέσου του ευρωπαϊκού τύπου⁷¹⁸ τόσο στην γαλλική και βρετανική κοινή γνώμη όσο και στις δυο Αυλές· στις τελευταίες κυρίως μέσω των αξιωματούχων τους στην Ελλάδα, που είτε είχαν φανερά υποστηρίξει την αντιπολίτευση, είτε είχαν μεταβάλει την στάση τους απέναντι στον Κυβερνήτη.⁷¹⁹ Η μπάλα

⁷¹⁶ Ο Ρίζος Νερουλός παραιτήθηκε σε ένδειξη δυσαρέσκειας στην απόφαση του Κυβερνήτη να απαγορεύσει στους Υδραίους τα πιστοποιητικά ναυσιπλοΐας και να τους επιτεθεί, καθότι το νησί είχε γίνει κέντρο της Αντιπολίτευσης. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ', σ. 183.

⁷¹⁷ Χ. Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Αθήνα: Τα Νέα, 2009, σ. 92.

⁷¹⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/1013, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσος-Παρίσι, 27 Ιανουαρίου/ 8 Φεβρουαρίου 1831· *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ', σ. 131-137.

⁷¹⁹ Επρόκειτο κυρίως για γάλλους αξιωματούχους, ενώ και οι διπλωματικοί αντιπρόσωποι πλην του Ρώσου, είχαν και εκείνοι αποστασιοποιηθεί από τον Καποδίστρια. Ενδεικτικά βλ. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 215-216· Χ. Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, ό.π., σ. 92· Α.

αναπόφευκτα πήρε και τον Σούτσο, καθώς έγινε και ο ίδιος στόχος της φιλικά προσκείμενης προς την αντιπολίτευση *Εφημερίδας της Σμύρνης*.⁷²⁰

Ήταν όμως άδικες οι κρίσεις της αντιπολίτευσης και συνακόλουθα του αντιπολιτευόμενου τύπου για τον Σούτσο; Εδώ η απάντηση δεν μπορεί να είναι αβίαστα καταφατική, διότι ο Σούτσος παίζει σε πολλά ταμπλό και στο Παρίσι. Όχι μόνο για δικό του λογαριασμό, αλλά και για λογαριασμό των ρώσων, καθώς αμφότεροι αποφάσισαν να αφήσουν πίσω τα παλιά και να κάνουν μια νέα αρχή. Στις αναφορές που στέλνει ο Σούτσος στον Καποδίστρια, γίνεται εμφανής η συμπάθεια προς τον ρώσο πρεσβευτή στην Γαλλία, Pozzo di Borgo. Έπειτα δεν μπορεί να είναι σύμπτωση το γεγονός πως την ίδια στιγμή προσπαθεί να διαχωρίσει την στάση του ρώσου πρεσβευτή από εκείνη των υπολοίπων δύο,⁷²¹ όταν σύμφωνα με τον Πρόκες-Όστεν και οι τρεις πρεσβευτές είχαν κοινή γραμμή πλεύσης ως προς το ελληνικό ζήτημα.⁷²² Ο Σούτσος κάθε φορά που προέκυπτε ένα νέο ζήτημα, σπεύδει στον Pozzo di Borgo είτε για να το συζητήσει, είτε και για να τον συμβουλευτεί. Περισσότερο να πούμε πως ο ρώσος πρέσβης τον υποδέχεται με ανοιχτές αγκάλες.

Με άλλα λόγια, ο Σούτσος εργαζόταν παράλληλα για την αύξηση του ρωσικού γοήτρου στο ελληνικό κράτος και όπως όλα δείχνουν επιβεβαιώνεται τόσο η άποψη του Μαυροκορδάτου, ότι η Ρωσία είχε τους λόγους της να επιθυμεί την παραμονή του Καποδίστρια όσο και την άποψη των βρετανών αξιωματούχων τον Απρίλιο του 1834, βάσει της οποίας «απεκαλύφθη ότι ο Μ. Σούτσος είχε εξαγορασθεί υπό του Pozzo di Borgo».⁷²³ Προφανώς και η εξαγορά δεν έγινε ξαφνικά, αλλά νωρίτερα απ' όταν το αντιλήφτηκε η βρετανική πλευρά. Διόλου τυχαίες και οι παρατηρήσεις του Κυβερνήτη το ίδιο

Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων*, τ. Β', Αθήνα, 1869, σ. 357-359 · Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/1128, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 1/13 Ιουλίου 1831.

⁷²⁰ Μουσείο Μπενάκη, φ. 7, αρ. 46/1062, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 30 Απριλίου/ 12 Μαΐου 1831.

⁷²¹ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, [τέλη Ιουνίου 1830] · Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 17/29 Αυγούστου 1830.

⁷²² Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β', σ. 436.

⁷²³ *Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Β', Foreign Office 32, Φάκελοι 35-56, 1833-1835, Φ. Γλύτσης, Χ. Λούκος, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1979, σ. 216 · Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 220.

διάστημα για τον βαρόνο Ruckman και τον πληρεξούσιο της Ρωσίας, ναύαρχο Ricord, οι οποίοι όχι μόνο δεν συνδιαλέγονται με την αντιπολίτευση, αλλά έμπρακτα υποστηρίζουν τα μέτρα της κυβέρνησης.⁷²⁴

Στην προσπάθειά του να κρατήσει τις ισορροπίες, ο Σούτσος δεν δυσαρέστησε ούτε τους γάλλους φίλους του, οι οποίοι προσδοκούσαν να τον πάρουν με το μέρος του.⁷²⁵ Τα πάρε δώσε του Σούτσου με τους γάλλους δεν ενοχλούσαν τη ρωσική πλευρά, αφού το κλίμα μεταξύ Ρωσίας και Γαλλίας ήταν αρκούντως καλό. Έτσι είχε την δυνατότητα να ξεπληρώσει παλιές και καινούριες χάρες, ενώ τις πληροφορίες που λάμβανε από εκείνους τις αξιοποιούσε, όπως υποστήριζε στον Καποδίστρια, προς όφελος της κυβέρνησης.⁷²⁶ Για να μην λησμονήσει όμως ο Κυβερνήτης τον κρίσιμο ρόλο της παρουσίας του, φρόντισε να του μεταφέρει τα λόγια του υπουργού των Εξωτερικών της Γαλλίας, στρατηγού Σεμπαστιάνι:

«Θα τακτοποιήσουμε την υπόθεση του δανείου. Διάβασα με πολλή προσοχή το σημειώμά σας. Εσείς προσωπικά είστε στην πιο καλή θέση. Ο Βασιλιάς και όλη του η βασιλική οικογένεια σας συμπαθούν και ενδιαφέρονται για Εσάς προσωπικά. Εμείς όλοι οι υπόλοιποι σας υπολογίζουμε και σας εκτιμούμε. Η προσωπική κατάσταση ενός ανθρώπου συμβάλλει πολύ στις υποθέσεις που διεκπεραιώνονται τη μεσολάβησή του. Επίσης, σας λέω, Πρίγκιπά μου, πως είναι μεγάλη μας χαρά που διαπραγματευόμαστε μαζί σας».⁷²⁷

Επρόκειτο για τον παλιό γνώριμό του, Σεμπαστιάνι, που είχε διατελέσει πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη όταν ο Σούτσος ξεκινούσε την σταδιοδρομία του ως Οθωμανός αξιωματούχος, και τον οποίο συνάντησε μετά από πολλά χρόνια στο Παρίσι.⁷²⁸ Ο Σεμπαστιάνι μερίμνησε

⁷²⁴ *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Γ'.

⁷²⁵ ΓΑΚ Κέρκυρας, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 8/20 Δεκεμβρίου 1830.

⁷²⁶ Εκείνο που επισημαίνεται στον Καποδίστρια είναι η αξία της έγκυρης και έγκαιρης ενημέρωσης από πηγές που θεωρούνται αξιόπιστες, έπειτα από υπόδειξη του Σεμπαστιάνι. ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος - Παρίσι προς Καποδίστρια - Ναύπλιο, 8 Σεπτεμβρίου 1830.

⁷²⁷ ΓΑΚ Κέρκυρας, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 8/20 Δεκεμβρίου 1830.

⁷²⁸ Είναι ο ίδιος Σεμπαστιάνι που γλύτωσε τον Σούτσο από τα οθωμανικά αντίποινα το 1807. (Βλ. σχετικό κεφάλαιο, σελίδες). Έπειτα, ο γιος του Παναγιωτάκη Κοδρικά, Αχιλλέας, βρισκόταν και εκείνος στην υπηρεσία της γαλλικής κυβέρνησης. Συνεπώς, και τα δυο πρόσωπα μπορούσαν να δημιουργήσουν καλές εντυπώσεις υπέρ του Μιχαήλ. Για τον Αχιλλέα Κοδρικά ενδεικτικά βλ. E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, ό.π., τ ii., σ. 75· M. Jestin, "Le

να ενημερώνεται ο Σούτσος για τις ευρύτερες πολιτικές, διπλωματικές και κοινωνικές εξελίξεις, ώστε να έχει ένα μικρό χρονικό προβάδισμα στις διαπραγματεύσεις. Έπειτα τις πληροφορίες εκείνες ο Σούτσος μπορούσε να τις μεταβιβάσει στον Κυβερνήτη, ώστε να προλάβει τις ενέργειες της αντιπολίτευσης. Η βοήθεια όμως δεν έμεινε χωρίς ανταλλάγματα, καθώς οι πληροφορίες ήταν αμφίδρομες, με τον Σούτσο να γίνεται ο σύνδεσμος μεταξύ Καποδίστρια και Σεμπαστιάνι.⁷²⁹

Εάν τα πράγματα είναι ξεκάθαρα όσον αφορά τις ενέργειες και τις συνεννοήσεις του Σούτσου με την Ρωσία και την Γαλλία, δεν συμβαίνει το ίδιο και με την Αγγλία. Ως γνωστόν, η άρνηση του Λεοπόλδου για τον ελληνικό θρόνο, έπειτα από τις επιστολές που έλαβε από τον Καποδίστρια, είχε ενοχλήσει ιδιαίτερος την Αγγλία, γιατί είχε δεσμούς αίματος με τον Δούκα.⁷³⁰ Το ίδιο όμως ενοχλημένος ήταν και ο Κυβερνήτης με τα πάρε δώσε του βρετανού πληρεξουσίου με τους αντιπολιτευόμενους στην Ελλάδα. Τις τεταμένες σχέσεις ανέλαβε να τις εξομαλύνει ο Σούτσος, που έπειτα από συναντήσεις με βρετανούς αξιωματούχους έσπευσε να καθησυχάσει τον Κυβερνήτη τον Ιούλιο του 1830, λέγοντάς του πως όχι μόνο οι βρετανοί αξιωματούχοι δεν εχθρεύονταν τον Καποδίστρια, αλλά επιθυμούσαν την παραμονή του στο κυβερνητικό σχήμα, ακόμα και μετά την εκλογή μονάρχη.⁷³¹

Φυσικά, οι διαβεβαιώσεις εκείνες δεν μετρίασαν την ανησυχία του Καποδίστρια, ύστερα από όσα λάμβαναν χώρα στην Ελλάδα.⁷³² Ο Σούτσος είχε υπερβάλει στις εκτιμήσεις του, έπειτα από τις συναντήσεις του με τον άγγλο

colsalat de France à Salonique 1781-1913", Διδακτορική Διατριβή, Université Panthéon-Sorbonne-Paris I, 2014, σ. 113-114.

⁷²⁹ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 22 Νοεμβρίου/4 Δεκεμβρίου 1830. Ο Καποδίστριας ήλπιζε ότι έτσι θα πετύχαινε την υποστήριξη των διαβημάτων της από την γαλλική κυβέρνηση. Πρβλ. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 293.

⁷³⁰ Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία*, ό.π., τ. Β', σ. 434-452.

⁷³¹ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 1 Ιουλίου 1830.

⁷³² Ενδεικτικά βλ. *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Γ'.

πρεσβευτή όσον αφορά τη στάση της Αγγλίας απέναντι στον Κυβερνήτη, η οποία τον έβλεπε ως λύση ανάγκης.⁷³³

Β. Περί Δανείου, εκλογής μονάρχη και άλλων τινών

Οι θέσεις και ως εκ τούτου οι οδηγίες του Καποδίστρια για το θέμα των συνόρων είναι γνωστές.⁷³⁴ Συνεπώς, ο Σούτσος δεν υποστήριξε άλλα πράγματα, από εκείνα που του είχε υποδείξει ο Κυβερνήτης, ήτοι την κατοχύρωση του χερσαίου συνόρου της γραμμής Άρτας-Βόλου και την αναγκαιότητα προσάρτησης της Κρήτης, της Εύβοιας και των νησιών του Αρχιπελάγους. Όπως είναι επίσης γνωστό ότι έπειτα από τα διαβήματα του Σούτσου ενισχύθηκε το γαλλικό στρατιωτικό σύνταγμα στην Ελλάδα, το οποίο αφίχθη στην Μεθώνη στις αρχές Μαΐου του 1831.⁷³⁵

Εκείνο που δεν είναι ευρέως γνωστό είναι ο ρόλος του Σούτσου στις διαπραγματεύσεις του δανείου, της εκλογής μονάρχη, καθώς και άλλων ζητημάτων που ενέπιπταν στην αρμοδιότητά του. Η άλλη δύσκολη υπόθεση, εκτός από την διαχείριση της εικόνας του Καποδίστρια, ήταν η διαπραγμάτευση του δανείου, από το οποίο ο εξαρτιόταν η ομαλή άσκηση της διακυβέρνησής. Ο Σούτσος υποτίθεται πως είχε έναν ακόμη λόγο να επιθυμεί την γρήγορη σύναψή του, διότι στο αναμεταξύ έμενε απλήρωτος, αφού ο Κυβερνήτης αδυνατούσε να του καταβάλει τα έξοδά του.⁷³⁶ Η πολυπόθητη όμως σύναψη του δανείου εκτός από οικονομικές απολαβές, θα είχε και ηθικές. Διότι θα είχε αποδείξει στους ομοεθνείς του πως το διπλωματικό πόστο δεν του χαρίστηκε αφενός, και, αφετέρου, πως άδικα τον είχαν κατηγορήσει για απόστολο του Καποδίστρια. Δηλαδή η επιτυχία

⁷³³ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 17/29 Αυγούστου 1830· E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, ό.π., t. ii, σ. 58.

⁷³⁴ Για το συνοριακό ζήτημα ενδεικτικά βλ. Σπ. Καράβας, «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία»...», ό.π.

⁷³⁵ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος - Παρίσι προς Καποδίστρια, 5 Φεβρουαρίου 1831.

⁷³⁶ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 389-391, 397-399· *Αρχειον Ιωάννου Καποδίστρια*, ό.π., τ. Ι, σ. 146-150. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Γ', Foreign Office 32, Φάκελοι 57-74, 1836-1837, Φ. Γλότσης, Χ. Λούκος, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1987, σ. 261-262.

των διαπραγματεύσεων θα δημιουργούσε τις πολυπόθητες προϋποθέσεις αποδοχής του από τους Έλληνες.

Τα πράγματα όμως δεν ήταν εύκολα. Η άρνηση του Λεοπόλδου είχε περιπλέξει τις διαπραγματεύσεις και σε ό,τι είχε να κάνει με τους όρους του δανείου, ειδικά όσον αφορά την εγγυητική αρχή από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Εκείνο ήταν ένα μόνο πρόβλημα, διότι τα πρώτα δυο χρόνια του Σούτσου ως διπλωμάτη, συνέπεσαν με τα σκαμπανεβάσματα της πολιτικής ζωής της Γαλλίας· αλλαγή δυναστείας, ιδεολογικές ζυμώσεις, επαναστατικά κινήματα. Με λόγια διαφορετικά, οι συχνές εναλλαγές προσώπων στην γαλλική πολιτική σκηνή, εκ των πραγμάτων δεν δημιουργούσαν συνθήκες σταθερότητας.⁷³⁷ Όλα εκείνα σε συνδυασμό με την κακή οικονομική κατάσταση της Γαλλίας, είχαν μεταθέσει το χρόνο συζήτησης για τις οικονομικές ενισχύσεις προς την ελληνική κυβέρνηση. Έπειτα, κατά περίεργη σύμπτωση, η Βουλή είχε θέσει περιορισμούς στο γαλλικό υπουργικό συμβούλιο για το ίδιο ζήτημα, καθώς απ' ό,τι φαίνεται υπομνήματα των αντιπολιτευτικών κόκλων στο Παρίσι είχαν σταλεί και διοχετευτεί στον τύπο και σε θεσμικά όργανα.⁷³⁸ Τα πράγματα παρέμεναν ως είχαν ακόμη και το 1831, με την Γαλλία να νίπτει τας χείρας της υπό τον φόβο της δικής της αντιπολίτευσης. Έτσι παρέπεμψε τα ζητήματα της ελληνικής κυβέρνησης στη Διάσκεψη και προτίμησε τις συμβολικές κινήσεις.⁷³⁹

Ότε όμως η γενικότερη κατάσταση ήταν καλύτερη. Η Βελγική Επανάσταση και οι αναταραχές στην Πολωνία μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον της Διάσκεψης, η οποία δεν είχε τον χρόνο να ασχοληθεί με τις δραματικές εκκλήσεις του Καποδίστρια, ο οποίος σημειωτέον εμφανιζόταν πρόθυμος να

⁷³⁷ Η παρουσία του De Polignac στο Υπουργικό Συμβούλιο είχε μεταβάλει την αρχικά θετική στάση της Γαλλίας απέναντι στον Καποδίστρια. Αποτέλεσμα ήταν η έγκριση του δανείου να αναβληθεί, η καταβολή της οικονομικής ενίσχυσης που είχε αναγγείλει ο γάλλος αντιπρόεδρος καθυστερούσε και στα τέλη του 1829 τα εσπομεινάντα γαλλικά στρατεύματα είχαν αρχίσει να παίρνουν τον δρόμο της επιστροφής. Α. Πρόκες-Όστεν, *Ιστορία της Επανάστασης των Ελλήνων*, τ. Β', σ. 405-406. Το ζήτημα της παραμονής των γαλλικών στρατευμάτων ο Σούτσος το είχε θέσει υπόψη του γάλλου βασιλιά και των γάλλων αξιωματούχων, ζητώντας την ενίσχυσή τους, η οποία πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1831. ΓΑΚ Κέρκυρας, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστριας-[χ.τ], 5 Φεβρουαρίου 1831.

⁷³⁸ Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 269.

⁷³⁹ Στο ίδιο, σ. 305· Χ. Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, ό.π., σ. 103.

δώσει όλες τις απαραίτητες εγγυήσεις.⁷⁴⁰ Όσο, λοιπόν, το δίδυμο Σούτσος-Εϋνάρδος και να πιέζε πρόσωπα και καταστάσεις, έβρισκαν τις πόρτες κλειστές ή στην καλύτερη των περιπτώσεων άκουγαν λόγια παρηγοριάς. Στο αναμεταξύ τα κατά καιρούς οικονομικά βοηθήματα, εν είδει προκαταβολών του δανείου των 60 εκατομμυρίων φράγκων, που είχε εξασφαλίσει ο Σούτσος σε συνεργασία με τον Εϋνάρδο δεν επαρκούσαν για να καλυφθούν οι υποχρεώσεις της ελληνικής κυβέρνησης στο εσωτερικό.

Επειδή λύσεις άλλες δεν υπήρχαν στο τραπέζι, ο Σούτσος έλαβε εντολές να ξεκινήσει συζητήσεις με ιδιώτες κεφαλαιοκράτες.⁷⁴¹ Το ίδιο διάστημα ο Εϋνάρδος αναγκάστηκε να αυτονομηθεί πρόσκαιρα από την κοινή γραμμή του με τον Σούτσο και ενήργησε μόνος του, εν γνώσει όμως του δευτέρου, ώστε να παρασχεθεί η αναγκαία οικονομική βοήθεια στον Κυβερνήτη.⁷⁴² Στο μεταξύ έστειλε ο ίδιος 200.000 φράγκα στον Καποδίστρια για να τον βγάλει από τη δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει. Η βιασύνη του όσον αφορά τα διαβήματά του στην γαλλική κυβέρνηση, που οφειλόταν στην πρόθεσή του να μην τα παρατήρει ο Καποδίστριας εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών, έγινε αιτία να διαφωνήσουν με τον Σούτσο, ο οποίος συνιστούσε υπομονή μέχρι οι συγκυρίες να είναι ευνοϊκές.⁷⁴³ Υπό το ίδιο σκεπτικό, η γαλλική κυβέρνηση,

⁷⁴⁰ BGE, D.O, autogr. 42/25, 1950/1, Σούτσος - Παρίσι προς Εϋνάρδο - Γενεύη, 3 Ιουνίου 1831. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 226. Στο αναμεταξύ ο Σούτσος κλήθηκε να διερευνήσει τις δυνατότητες σύναψης δανείου με ιδιώτες κεφαλαιοκράτες. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ< φ.7, αρ. 46/805-806, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο Παρίσι, 9/21 Οκτωβρίου 1830· ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 8/20 Δεκεμβρίου 1830.

⁷⁴¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/805-806, Καποδίστριας-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 9/21 Οκτωβρίου 1830· ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 8/20 Δεκεμβρίου 1830.

⁷⁴² Ο Εϋνάρδος, που δεν δεσμευόταν από το διπλωματικό πρωτόκολλο, προέβη σε διαβήματα προς την γαλλική βουλή και τη γαλλική Αυλή. Βλέποντας πως οι συνθήκες ήταν πράγματι δύσκολες, αναγκάστηκε να καταβάλλει ποσά από την τσέπη του για να βοηθήσει τον Καποδίστρια. Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Α', σ. 368 κ.εξ.

⁷⁴³ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ.383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 7 Φεβρουαρίου 1831: «Χρειαζόμουν, κ. Πρόεδρε, μια ισχυρή πεποίθηση για να αντισταθώ σε όλες τις επιστολές που μου έγραψε ο κ. Εϋνάρδος για αυτό το ζήτημα. Για έναν άνδρα που γνωρίζει με ευσυνειδησία το καθήκον του, η πρώτη υποχρέωση είναι να αποφεύγει ολέθριες περιπλοκές στα συμφέροντα τα οποία υπηρετεί. Η αμυδρή ελπίδα να επιτύχουμε, μια ώρα αρχύτερα, οικονομικές ενισχύσεις, θα μπορούσε να καταστρέψει τις βάσιμες ελπίδες, τις οποίες μπορούμε να ευαρεστούμεθα ότι έχουμε για την σύναψη του δανείου μας και δεν έχω αναλάβει την ολέθρια ευθύνη σε περίπτωση που δεν ήταν καθόλου αμφίβολο, ενώ ενδέχεται να μπορέσουμε να λάβουμε βοήθεια αργότερα, και χωρίς να έχουμε καταστροφικές πιθανότητα για το μέλλον;» Πρβλ. Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, τχ.

φοβούμενη εμφύλιες ταραχές ενισχύει το γαλλικό στράτευμα στην Πελοπόννησο.⁷⁴⁴

Στις 20 Ιανουαρίου 1831 ο Εϋνάρδος, που τότε βρισκόταν στη Ρώμη, μετέφερε την ανησυχία του στον Σούτσο πως σε περίπτωση παραίτησης του Καποδίστρια «κανείς ηγεμόνας δεν θα θέλει αναλάβει ένα φορτίο τόσο δύσκολο».⁷⁴⁵ Το παράδειγμα είχε ήδη δώσει ο Λεοπόλδος, ενώ στο αναμεταξύ είχαν αρνηθεί και άλλοι πρίγκιπες. Για να το πούμε διαφορετικά, εάν ο Καποδίστριας αποφάσιζε να παραιτηθεί ο Σούττος κάλλιστα μπορούσε να εμφανιστεί ως από μηχανής θεός, αναλαμβάνοντας την διακυβέρνηση, επιθυμία που δεν ήταν ασφαλώς καινούρια.

Το ενδεχόμενο αυτό φαινόταν πραγματοποιήσιμο ακόμα και όταν διεξήγαγε τις διαπραγματεύσεις για την εκλογή του ανήλικου Όθωνα ως βασιλιά των Ελλήνων, του οποίου την υποψηφιότητα είχε θέσει προς συζήτηση στις συναντήσεις του με τους γάλλους αξιωματούχους μόλις ανέλαβε τα καθήκοντά του.⁷⁴⁶ Η υποψηφιότητα του Όθωνα ήταν βολική για τον Σούτσο. Πρώτον, διότι ο πρίγκιπας ήταν ανήλικος. Και δεύτερον, κατά ομολογία ευρωπαϊού αξιωματούχου οποιοδήποτε άλλος υποψήφιος, εκτός του Λεοπόλδου και του Φρειδερίκου των Κάτω Χωρών, ήταν λιγότερο ικανός για να αναλάβει την διακυβέρνηση του ελληνικού κράτους.⁷⁴⁷ Έπειτα, το νεαρό

Α', σ. 401-404· ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούττος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 6/18 Ιουνίου 1831· ΒΓΕ, D.O, autogr. 42/25, 1950/1, Σούττος-Παρίσι προς Εϋνάρδο-Γενεύη, 19 Ιουνίου 1831.

⁷⁴⁴ Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 306. Σε αυτό αναφέρονται οι σύντομες βιογραφίες του Σούττου, όταν κάνουν λόγο περί ενίσχυσης των γαλλικών στρατευμάτων έπειτα από ενέργειες του Σούττου.

⁷⁴⁵ Σπ. Θεοτόκης, *Αλληλογραφία*, ό.π., τχ. Α', σ. 404.

⁷⁴⁶ Για τις συζητήσεις και τις απόψεις περί της υποψηφιότητας του Όθωνα μεταξύ ευρωπαϊών αξιωματούχων και του Σούττου ενδεικτικά βλ. ΓΑΚ Κερκυρας, φ. 383, Σούττος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 8/20 Δεκεμβρίου 1830. Πρβλ. E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, ό.π., τ. ii, σ. 82, όπου αναφέρεται πως η υποψηφιότητα του Όθωνα υποστηρίχθηκε μόνο από τον Εϋνάρδο, κάτι που δεν προκύπτει από τις επιστολές του Σούττου.

⁷⁴⁷ Ο Σούττος παραθέτει την συζήτηση του με τον αξιωματούχο, βαρόνο De Boilecomte: «Φοβάμαι πολύ ότι η άρνηση των πριγκίπων που θα άρμοζαν περισσότερο ρίχνει την επιλογή σε ένα άτομο λιγότερο ικανό, αλλά με περισσότερη επιθυμία να αναλάβει την κυριαρχία [του ελληνικού κράτους], την οποία οι άλλοι αρνούνται. [...] Βλέπετε λοιπόν, Πρίγκιπά μου, μου είπε, ότι όλες αυτές οι αρνήσεις, πιστεύω πως θα οδηγήσουν στην επιλογή κάποιου που δεν θα θέλαμε. [...] διότι όχι μόνοι εκείνοι δεν [θα] αρνηθούν, αλλά [θα το] ζητήσουν». ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούττος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 1 Ιουλίου 1830.

της ηλικίας του Όθωνα ανησυχούσε την Αγγλία, διότι υποπευόταν πως ο Καποδίστριας υπό αυτές τις συνθήκες θα παρέμενε στην Ελλάδα ως Αντιβασιλιάς, πρόταση που ήδη είχε τεθεί.⁷⁴⁸ Το ενδεχόμενο αυτό απασχολούσε και την αντιπολίτευση ήδη από τον Οκτώβριο του 1830.⁷⁴⁹

Τη θέση του Αντιβασιλιά σε περίπτωση παραίτησης του Καποδίστρια μπορούσε να την αναπληρώσει ο Σούτσος, που ήταν ιδιαίτερος συμπαθής στους γαλλικούς και ρωσικούς αριστοκρατικούς κύκλους ή σε περίπτωση παραμονής του Καποδίστρια να διεκδικήσει κάποιο άλλο, ανώτερο όμως αξίωμα. Σίγουρα όμως όχι εκείνο του διπλωμάτη με τις επισφαλείς οικονομικές απολαβές. Οι συγκυρίες ωστόσο παρέτειναν τις διαπραγματεύσεις και στο ζήτημα του δανείου και σε εκείνο της υποψηφιότητας του Όθωνα, που αν και είχε κλειδώσει από τις αρχές του 1831 δεν προχωρούσε λόγω διπλωματικών επιπλοκών.

Σαφώς λιγότερο περίπλοκα ήταν τα δευτερεύοντα ζητήματα με τα οποία ασχολήθηκε. Ένα από αυτά ήταν η ίδρυση και λειτουργία του ελληνικού Λυκείου στο Παρίσι, με το οποίο ασχολήθηκε επισταμένως, ώστε να φοιτήσουν εκεί έλληνες μαθητές. Εκτός από την επίβλεψη των ιδρυτικών διαδικασιών είχε αναλάβει και την διαχείριση των οικονομικών του Λυκείου. Μάλιστα ήταν ιδιαίτερα χαρούμενος τόσο για το γεγονός της προσωπικής του συμβολής όσο και για την πρόοδο που σημείωναν οι μαθητές. Σε κλίμα αισιοδοξίας για το μέλλον του ιδρύματος και των σπουδαστών του, έγραφε στον Καποδίστρια, ώστε να μεριμνήσει για την αποστολή και άλλων μαθητών από την Ελλάδα, καθώς και για την αποστολή κάποιας οικονομικής ενίσχυσης, με τη μορφή ευεργεσίας από τους εύπορους έλληνες.⁷⁵⁰

Εκείνο που έχει ενδιαφέρον είναι ότι τις συνεννοήσεις για το ποιος επρόκειτο να τεθεί επικεφαλής του Λυκείου τις έκανε με τον Κοραή, πιθανόν για λόγους επικοινωνιακούς. Αφού η αρχική επιλογή του Νεόφυτου Βάμβα

⁷⁴⁸ Την πρόταση την είχε κάνει τον Σεπτέμβριο του 1830 ο Εϋνάρδος ως εναλλακτική λύση στον Talleyrand. E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, ό.π., t. ii, σ. 48. Υποστηρίχθηκε καθώς φαίνεται και από τον Σούτσο. Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 321 (υπ. 16)· Χ. Λούκος, *Ιωάννης Καποδίστριας*, ό.π., σ. 105.

⁷⁴⁹ Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 225.

⁷⁵⁰ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσος-Παρίσι προς Καποδίστρια-Ναύπλιο, 7 Σεπτεμβρίου 1830.

δεν ευοδώθηκε, στράφηκε στον Κοραή, ο οποίος πρότεινε τον συμπατριώτη του και εφημέριο της ελληνορθόδοξης εκκλησίας στην Μασσαλία, Καλλίνικο Κρεατσούλη. Ο Κρεατσούλης τελικά δεν φαίνεται να αποδέχθηκε την πρόταση⁷⁵¹ και έτσι το πιθανότερο είναι η θέση να πληρώθηκε από εκείνους που «ο Φαναριώτης [...] κρίνει ομόφρονάς του.»⁷⁵²

Ο Σούτσος φρόντισε να επισκέπτεται το Λύκειο σε τακτά χρονικά διαστήματα, βρίσκοντας το επίπεδο των σπουδών ικανοποιητικό. Φρόντισε επίσης να συμβουλευσει τους μαθητές να περιορίζονται στα μαθήματά τους⁷⁵³, ενώ δεν παρέλειψε να εκφράσει τα υπονοούμενά του για όσους νέους είχαν, κατά την άποψή του, άσχημη εξέλιξη, εξαιτίας της απουσίας σωστής καθοδήγησης με αποτέλεσμα να γίνουν ευάλωτοι στους κινδύνους της πρωτεύουσας. Προφανώς, εννοούσε την ενασχόληση κάποιων νέων με την πολιτική και την επαφή τους με τους κύκλους της αντιπολίτευσης στον Καποδίστρια, που δρούσαν στο Παρίσι.

Ο Σούτσος, ως αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν το σημείο αναφοράς για κάθε έλληνα, που για τον οποιοδήποτε λόγο, είτε τύχαινε να βρεθεί στην γαλλική πρωτεύουσα, είτε χρειαζόταν τη βοήθεια του, καθώς αναλάμβανε συχνά ρόλο εισηγητή.⁷⁵⁴ Μεταξύ των καθηκόντων του ήταν η αποστολή ειδησεογραφίας από τον γαλλικό τύπο, οι συστάσεις, η μέριμνα για εύρεση τεχνοκρατών που κατά καιρούς ζητούσε ο Καποδίστριας, καθώς και η αποστολή κατάλληλα εκπαιδευμένων αξιωματούχων κυρίως στρατιωτικών.⁷⁵⁵ Φυσικά και όλα τα ζητήματα που αφορούσαν τα κατά τόπους προξενεία.

Το Παρίσι όμως δεν ήταν τόπος εργασίας, αλλά συνάμα τόπος υψηλής μαθητείας.⁷⁵⁶ Εκεί εξοικειώθηκε με τον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Γνωριμίες με

⁷⁵¹ Αναφέρεται και ως Καλλίνικος Κρεατσούλας. Σύμφωνα με τον Στ. Φασουλάκη, ο Καλλίνικος Κρεατσούλας από το 1826 έως το 1861, χρονολογία θανάτου του, δεν μετακινήθηκε από την Μασσαλία. «Ο Καλλίνικος Κρεατσούλης στην Ιταλία», σ. 272.

⁷⁵² Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ό.π., τ. Στ', σ. 198.

⁷⁵³ Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 273.

⁷⁵⁴ Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 477-478. Είχε αναλάβει επίσης να διεκπεραιώσει την παραγγελία για τσι στολές του τότε υπουργού των Εξωτερικών, Σπυρίδωνα Τρικούπη. Στο *ίδιο*, σ. 460.

⁷⁵⁵ Για αιτήματα παροχής συστάσεων ενδεικτικά βλ. ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 129, αρ. 2, Cradock-[Παρίσι] προς Σούτσο-Παρίσι, [24 Μαΐου 1830].

⁷⁵⁶ Πρβλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέττης*, ό.π., σ. 43.

νέα πρόσωπα, επισκέψεις σε αξιωματούχους, διπλωματικά δείπνα, θεατρικές παραστάσεις, χοροεπερίδες και ποικίλα θεάματα αποτελούν όψεις μια νέας κοινωνικότητας, στις απαιτήσεις της οποίας ανταπεξήλθε πλήρως και με άνεση. Όλα αυτά, πάντα στα πλαίσια της ευρωπαϊκής Ευγένειας μέλος της οποίας έγινε και ο ίδιος, καθότι κανείς δεν αμφισβήτησε τους τίτλους ευγένειας που έφερε, έστω κι αν ήταν οθωμανικοί. Ουσιαστικά ο Σούτσοσ εξακολούθησε να σκέπτεται και να πράττει ως *homme d' état* του παλαιού καθεστώτος.⁷⁵⁷

Ενδεικτικό είναι το σχόλιό του, τον Ιανουάριο του 1831, για τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στο Βέλγιο:

«Έχουμε ενώπιον των οφθαλμών μας ένα μεγάλο παράδειγμα από το Βέλγιο, το οποίο μπορεί να χρησιμεύσει ως μάθημα στους συμπατριώτες μας. Περιορισμένο να επιλέξει μόνο του έναν ηγεμόνα, χωρίστηκε από διάφορα κόμματα και εάν επιμείνει να ακολουθεί την ίδια πορεία· εάν δεν καταφέρει να πνίξει τις εχθρότητες που το κατασπαράζουν δεν θα μπορέσει ποτέ να συμβαδίσει με τα πραγματικά του συμφέροντα.»⁷⁵⁸

Εδώ η ανησυχία του Σούτσοσ για το Βέλγιο δεν μπορεί παρά να ειπωθεί ως φόβος μιας επικείμενης κοινωνικής ανατροπής, που προξενούν οι πολιτικές παρατάξεις μέσα από τις ιδεολογικές και ταξικές τους αντιπαραθέσεις. Εχθρότητες «εθνικά» επιζήμιες όπως εκείνες που έζησε η Γαλλία τον Ιούλιο του 1830. Δεν θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε ότι ο Σούτσοσ συμμεριζόταν τους φόβους του βασιλιά Λεοπόλδου του Βελγίου, όταν το 1831 έγραφε στον Τσάρο της Ρωσίας:

«Στο σημερινό στάδιο της κοινωνικής ασθένειας στην Ευρώπη [...] θα ήταν ανήκουστο να εξαπολυθεί ένας γενικός πόλεμος. Ένας τέτοιος πόλεμος θα προκαλούσε ασφαλώς σύγκρουση αρχών και, απ' όσο ξέρω την Ευρώπη, πιστεύω ότι η σύγκρουση αυτή θα άλλαζε τη μορφή της και θα ανέτρεπε ολόκληρη τη δομή της».⁷⁵⁹

Ο Λεοπόλδος, ο Τσάρος και ο Σούτσοσ έβλεπαν τον κόσμο μέσα από την ίδια οπτική γωνία.

⁷⁵⁷ Πρβλ. Michael Mann. *Οι Πηγές της Κοινωνικής Εξουσίας*, ό.π., τ. Β', σ. 565-566.

⁷⁵⁸ ΓΑΚ Κέρκυρας, φ. 383, Σούτσοσ - Παρίσι προς Καποδίστρια - Ναύπλιο, 7/19 Ιανουαρίου 1831.

⁷⁵⁹ E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, ό.π., σ. 147.

Κεφάλαιο Ενδέκατο: Τα «σκοτεινά» χρόνια των διπλωματικών αποστολών στην Αγία Πετρούπολη και στο Λονδίνο, (1833-1839)

1. Από το Παρίσι στην Αγία Πετρούπολη, (1833-1834)

Οι διπλωματικές αποστολές σε Αγία Πετρούπολη και Λονδίνο, μολονότι γνωστές είναι συχνά παραγνωρισμένες. Οι πληροφορίες που μας κομίζει γι' αυτές η ελληνική ιστοριογραφία, ακόμα και η σύγχρονη, είναι λιγοστές, ενώ κάποτε δίνεται η εντύπωση πως η διπλωματική σταδιοδρομία του Σούτσοου τελειώνει στην Αγία Πετρούπολη. Κι όμως επρόκειτο για τις πιο περίπλοκες διαπραγματεύσεις, που διεξήγαγε ο Σούτσοου, και ίσως τις πιο διαφορούμενες, όπως θα φανεί παρακάτω.

Όταν ο Εϋνάρδος έγραφε στον Σούτσοου, το 1830, για το ποια θα ήταν τα οφέλη για τον δεύτερο από τη σύναψη του δανείου, είχε απόλυτο δίκιο:

«Εάν συνάψετε το δάνειο, για το οποίο δεν αμφιβάλλω πλέον, η Ελλάδα θα έχει καθουχάσει και εσείς θα έχετε δείξει καλώς σε Εκείνη [και] όλοι οι κάτοικοι θα διαπιστώσουν ομόφωνα ότι κανείς δεν μπορεί να σας εναντιωθεί και [θα] έχετε εκπληρώσει καλύτερα αυτήν την αποστολή.»⁷⁶⁰

Η ευχετική εκείνη πρόβλεψη δεν εκπληρώθηκε τότε που γράφτηκε, παρά το 1832 με την εκλογή του Όθωνα ως βασιλιά του ελληνικού κράτους.

Όταν το ζήτημα της εκλογής μονάρχη ήταν πλέον τελειωμένη υπόθεση, ο Σούτσοου είχε κάθε λόγο να πιστεύει -αφού είχε προσωπικώς συμβάλει σε εκείνη την εκλογή- πως η θέση του ήταν και με το παραπάνω διασφαλισμένη. Ένας λόγος επιπλέον, καθότι ο βασιλιάς ήταν ανήλικος. Δηλαδή έχριζε καθοδήγησης από έμπειρους ανθρώπους, στους οποίους συμπεριλάμβανε και τον εαυτό του. Έπειτα είχε καταφέρει να κινείται με άνεση στα διπλωματικά σαλόνια, και το καλύτερο είχε κάνει ισχυρούς φίλους. Αυτή ήταν η μια όψη του νομίσματος, διότι την ίδια στιγμή είχε καταφέρει να έχει και ισχυρούς

⁷⁶⁰ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 5, αρ. 46/638-695, Εϋνάρδος-Παρίσι προς Σούτσοου-Παρίσι, 18 Ιανουαρίου 1830. Για το πληρεξούσιο του Σούτσοου για την διαπραγμάτευση του δανείου το 1831 βλ. ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1831/18.2.

αντιπάλους. Έτσι θεώρησε πως η τακτική, που είχε εφαρμόσει στον Δούκα της Σαξονίας να τον προσεγγίσει πριν ακόμη εκείνος κατέλθει στην Ελλάδα, θα απέδιδε τους ίδιους καρπούς.

Δεν είχε όμως λάβει υπόψη του, ότι οι καιροί είχαν αλλάξει. Η δολοφονία του Καποδίστρια και η παραίτηση του αδελφού του, Αυγουστίνου, είχαν αφήσει τον Σούτσο μετέωρο. Περισσότερο να πούμε, πως οποιαδήποτε βλέψη για αντιβασιλεία είχε και εκείνη μείνει μετέωρη, διότι στο αναμεταξύ οι καλές εντυπώσεις είχαν διαβρωθεί. Πρώτον, γιατί με την διαχείριση της κοινής γνώμης επί Καποδίστρια δεν τα είχε πάει και τόσο καλά, αφού είχε γίνει και ο ίδιος στόχος αρνητικής κριτικής. Δεύτερον, γιατί είχε ταυτιστεί με τα ιδεολογικά προτάγματα του Καποδίστρια και των διαδόχων του. Και τρίτον, γιατί υπήρξαν ατυχείς στιγμές στις σχέσεις του με την γαλλική Αυλή, έπειτα από υπονοούμενά του για τις σχέσεις των γάλλων πληρεξουσίων με την αντιπολίτευση και την εμπλοκή του γάλλου στρατιωτικού αξιωματούχου Gérard στην δολοφονία του Καποδίστρια.⁷⁶¹

Συνεπώς, η διαπίστευσή του ως πρεσβευτής του ελληνικού κράτους δεν ήταν αυτονόητη όπως φαινόταν να είναι ή όπως ο Σούτσος ήθελε να πιστεύει, μολονότι στο μεσοδιάστημα από την δολοφονία του Καποδίστρια έως την εκλογή του Όθωνα παρέμεινε στη θέση του.⁷⁶² Έτσι, πριν η Αντιβασιλεία φτάσει στην Ελλάδα, ο Σούτσος, τον Οκτώβριο του 1832, συνέταξε δυο επιστολές· μια στον πρόεδρο της Αντιβασιλείας, κόμη Άρμανσπεργκ και μια στον νεαρό βασιλιά, στην οποία όμως θα περιοριστεί μόνο σε ευχολόγια.⁷⁶³

Αντίθετα, στην επιστολή του προς τον Άρμανσπεργκ αναγκάστηκε να επαναλάβει τα όσα πολλάκις είχαν ειπωθεί και στον Καποδίστρια περί της καταλληλότητας του προσώπου του, των θυσιών του, τη συναίνεση του Λεοπόλδου, αλλά και την επιτυχή έκβαση των διαπραγματεύσεων, έτσι ώστε

⁷⁶¹ E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, ό.π., τ.ii, σ. 71· Χ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, ό.π., σ. 377-378.

⁷⁶² ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003-Πρεσβείες, φ. 34, Πρεσβεία Παρισιού.

⁷⁶³ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003-Πρεσβείες, φ. 34, Πρεσβεία Παρισιού, Σούτσος-Παρίσι προς Άρμανσπεργκ-Μόναχο, 6 Οκτωβρίου 1832· Σούτσος-Παρίσι προς Όθωνα-[Μόναχο], 3 Οκτωβρίου 1832.

να καταφέρει να εκμαιεύσει απάντηση για το αν θα παρέμενε ή όχι στο διπλωματικό πόστο του. Και μολονότι κάποιος δεν ήθελε τον Σούτσο, η Αντιβασιλεία δεν μπορούσε να παραβλέψει πως ήταν οικονομικά βολικό όχι μόνο να παραμείνει στο Παρίσι, αλλά να συνεχίσει να εκτελεί χρέη υπερπρεσβευτή, διότι προσώρας χρήματα για άλλες διπλωματικές αποστολές δεν υπήρχαν.

Αυτό τουλάχιστον υποστηρίχθηκε όταν επικαιροποιήθηκε ο διορισμός του τον Μάρτιο του 1833, διότι ένα χρόνο αργότερα η βρετανική κυβέρνηση ανακάλυψε πως ο Σούτσος είχε, κατά τη συνήθη τακτική, έρθει σε κάποιου είδους συμφωνία με τον Αρμανσπεργκ⁷⁶⁴ -κάτι που δικαιολογεί και το εγκώμιο που έπλεξε για τον πρόεδρο της Αντιβασιλείας σε επιστολή του προς τον Εϋνάρδο.⁷⁶⁵

Αξιζει να σημειωθεί ότι στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικών για την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι, εκτός από την χρονολογία της ίδρυσής της, δηλαδή το 1833, ως πρώτος έλληνας πρεσβευτής φέρεται ο Κωνσταντίνος Καρατζάς.⁷⁶⁶ Πουθενά δεν γίνεται λόγος για τον Μιχαήλ Σούτσο, που στο μεσοδιάστημα ενεργεί ως «έκτακτος απεσταλμένος και πληρεξούσιος Υπουργός» όπως προκύπτει από έγγραφο της επίσημης επικύρωσης του διορισμού του.⁷⁶⁷

Πάντως, στις 13 Ιουνίου 1833 υπέβαλε τα διαπιστευτήριά του στον βασιλιά της Γαλλίας. Ως υπερπρεσβευτής διατάχθηκε να παρουσιαστεί ενώπιον και των άλλων δυο μοναρχών, της Αγγλίας και της Ρωσίας, με κάθε πλέον επισημότητα, για να τους εκφράσει την ευγνωμοσύνη των ελλήνων για την επίτευξη της ανεξαρτησίας τους. Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι έφερε σε αίσιο τέλος τις διαπραγματεύσεις για την τρίτη δόση του δανείου των 60

⁷⁶⁴ *Επιτομὴ ἐγγράφων*, ὁ.π., τ. Β', σ. 216.

⁷⁶⁵ BGE, D.O, autogr. 42/25, 1950/1, Σούτσος -Παρίσι προς Εϋνάρδος- [χ.τ], 27 Ιουνίου 1833.

⁷⁶⁶ Πρόκειται για τον γιο του πρώην ηγεμόνα της Βλαχίας και πεθερού του Μιχαήλ, Ιωάννη Καρατζά. Για τις πληροφορίες σχετικά με την ιστορία της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι βλ. <https://www.mfa.gr/france/presveia/history/history.html>. Πρβλ. E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, ὁ.π., t.ii, σ. 106-109.

⁷⁶⁷ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.2, 7 Φεβρουαρίου. Η επίσημη επικύρωση έγινε στις 6/18 Μαρτίου 1833. , Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.2, φ. 2071 · BGE, D.O, autogr. 42/25, 1950/1, Σούτσος-Παρίσι προς Εϋνάρδος-[χ.τ], 14 Ιουνίου 1833.

εκατομμυρίων. Εκείνο ήταν το δικό του τεκμήριο εθνικής προσφοράς και με περισσή ευαρέσκεια έγραψε στον Εϋνάρδο: «Σκεφτείτε, αγαπητέ μου φίλε, πόση δουλειά. Έχω να βάλω 58.000 υπογραφές».⁷⁶⁸ Φυσικά στο εσωτερικό της Ελλάδας δεν είδαν τα πράγματα ακριβώς έτσι, αλλά ως φυσικό επακόλουθο, έπειτα από την εκλογή μονάρχη.

Ως προς το πρακτικό κομμάτι της διπλωματικής αποστολής, καταρχήν η διαπίστευση του Σούτσο επέφερε οικονομικές, ενδυματολογικές και εκφραστικές μεταβολές. Οι δαπάνες της διπλωματικής αποστολής οριοθετήθηκαν έπειτα από εντολή της Αντιβασιλείας, κάτι που σίγουρα και δικαιολογημένα δεν πρέπει να ευχαρίστησε τον Σούτσο. Τα έξοδα ενός διπλωμάτη μοιραία αυξάνονταν εάν σε αυτά συνυπολογίσουμε τα έξοδα, που δημιουργούσαν οι κοινωνικές συναναστροφές (δεξιώσεις, παρακολούθηση θεαμάτων, χοροί, επισκέψεις και φυσικά έξοδα παράστασης). Σε εκείνα θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τις καθημερινές δαπάνες της οικογένειας, όπως αυτές διαμορφώνονται από το κοινωνικό της στάτους.⁷⁶⁹

Εάν κρίνουμε από τον μισθό του διαδόχου του, τότε οι ετήσιες απολαβές πρέπει να ανέρχονταν στις 42.000 δραχμές, ενώ επιπλέον 3.000 δραχμές αναλογούσαν για την κάλυψη των εξόδων γραφείου. Το ποσό ήταν σαφώς μεγαλύτερο από εκείνο που λάμβανε επί Καποδίστρια και που η πληρωμή του δεν ήταν σε σταθερή βάση. Ακόμα και έτσι όμως, ο Σούτσο δεν ήταν ολωσδιόλου ευχαριστημένος. Έπειτα εάν το συγκρίνουμε με το ποσό, που έλαβε αργότερα ο Σούτσο για το διπλωματικό πόστο της Αγίας Πετρούπολης (54.000 δρχ), τότε είναι βέβαιο πως θα δυσκολεύτηκε να ανταπεξέλθει στις ανάγκες του διπλωματικού αξιώματος επί Όθωνος, μόνο με τον μισθό του.⁷⁷⁰

⁷⁶⁸ BGE, D.O, autogr. 42/25, 1950/1, Σούτσο-Παρίσι προς Εϋνάρδος-[χ.τ], 14 Ιουνίου 1833. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Β', σ. 12, 20-22· *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 73.

⁷⁶⁹ Ως καθημερινές ανάγκες εννοούνται τα έξοδα της κατοικίας, εκπαιδευτικές ανάγκες, προσωπικά έξοδα, δωρεές, ρουχισμός. Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.2, αρ. 88, 15/27 Μαΐου 1833.

⁷⁷⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003-Πρεσβείες, φ. 29, Αγία Πετρούπολη, φ. 033-33^α· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, αρ. 95[1]5., Πρβλ. ΥΔΙΑ Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.3, αρ. 1377.

Μολονότι δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η διπλωματική του αμφίεση επί Καποδίστρια, επί Όθωνος έγινε προσπάθεια να καθιερωθεί πρωτόκολλο ενδυμασίας του Σούτσου στις επίσημες συναντήσεις του.⁷⁷¹ Εκτός αυτού, ο Σούτσος άλλαξε τον τρόπο σύνταξης των αναφορών του και κατόπιν εντολής ακολουθείται μια νέα νόρμα.⁷⁷² Το ύφος γραφής γίνεται αυστηρά επίσημο, ενώ τα ατούσια και σε ευθύ λόγο παραθέματα των συζητήσεών του με αξιωματούχους, που κατά κόρον συμπεριλάμβανε στις αναφορές του, μειώνονται σημαντικά.

Ο Σούτσος υπέγραφε πάντοτε, κάνοντας χρήση του πριγκιπικού τίτλου, κάποτε ως *πρ. Μιχαήλ Σούτσος*, και πολύ συχνότερα ως *Pr. Michel Soutzo*.⁷⁷³ Διόλου περίεργο, αφού όλοι οι ευρωπαίοι αξιωματούχοι έτσι τον αποκαλούσαν, ενώ ο ίδιος ουδέποτε απαρνήθηκε ή αποκήρυξε τον πριγκιπικό τίτλο. Μοναδική εξαίρεση η Αντιβασιλεία, καθώς και κάποιοι ομογενείς του, κυβερνητικοί και μη, οι οποίοι χρησιμοποιούν στα γραπτά τους την προσφώνηση *Sieur* ή *Κύριος*, σε ένδειξη αποστροφής των τίτλων και κυρίως των αξιώσεων, που εκπορεύονται από την χρήση του. Έτσι, στον Κωνσταντίνο Καρατζά, διάδοχό του Σούτσου στο Παρίσι, δόθηκε ειδική διαταγή να μην κάνει χρήση του τίτλου *Prince* όταν επρόκειτο να αναφερθεί στον προκάτοχό του.⁷⁷⁴

Όσον αφορά τις αρμοδιότητές του, εκείνες παρέμειναν οι ίδιες. Τότε το διπλωματικό ενδιαφέρον επικεντρωνόταν στις διαπραγματεύσεις του άρθρου 6 της Συνθήκης του Λονδίνου, το ενδεχόμενο ένωσης της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο και τα επακόλουθα της σύναψης του δανείου, ειδικά ό,τι είχε να κάνει με την περιβόητη τρίτη δόση. Η Αντιβασιλεία όμως έδωσε μεγάλη σημασία στην ενημέρωσή της για τα γεγονότα της γαλλικής Αυλής, τα τεκταινόμενα στην Γαλλία και το πώς ήταν τα πράγματα μετά την Ιουλιανή

⁷⁷¹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.2, αρ. 136. Από άλλη ωστόσο επιστολή πληροφορούμαστε ότι το διάταγμα περί στολής ακυρώθηκε.

⁷⁷² Για τις οδηγίες ταξινόμησης και διάκρισης των εγγράφων βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6, αρ. 46/1679.

⁷⁷³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.2. Μάλιστα, σουηδός αξιωματούχος στις επιστολές του κάνει λόγο για τον Πρίγκιπα De Soutzo, Χρησιμοποιεί δηλαδή το επίθεμα *de*, που χρησιμοποιούσαν οι *de facto* ευγενείς. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.3, φ.21209.

⁷⁷⁴ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/ 18.2, 459, [αρ. 2922].

Επανάσταση σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Όχι, γιατί ήθελε αποκλειστικά να είναι συντονισμένη με τις εξελίξεις, αλλά γιατί την απασχολούσε ιδιαίτερος η οργάνωση, η σύνθεση και ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων στην Γαλλία. Ο Σούτσος φρόντιζε να μεταφέρει τις κινήσεις και τις αντιδράσεις των γαλλικών κομμάτων και τις διεργασίες της γαλλικής Βουλής, αλλά και η Αντιβασιλεία φρόντιζε να κρατά ενήμερο τον Σούτσο για την πορεία των δυο κομμάτων στην Ελλάδα (καποδιστριακού-αντικαποδιστριακού).⁷⁷⁵

Παρ' όλες τις καλές υπηρεσίες του Σούτσου, η Αντιβασιλεία λογάριαζε η παρουσία του να είναι προσωρινή και όχι μόνιμη στα διπλωματικά δρώμενα. Μόνιμη θα την καταστήσει η ρωσική Αυλή, η οποία για τους δικούς της λόγους επιθυμούσε τον Μιχαήλ στην Αγία Πετρούπολη και όχι στο Παρίσι.⁷⁷⁶ Όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Σούτσος, όπως στο Παρίσι, έτσι και στην Αγία Πετρούπολη ήταν ο πρώτος έλληνας διπλωματικός απεσταλμένος του ελληνικού κράτους. Εκείνο όμως που δεν είναι και τόσο γνωστό, είναι ότι πριν η Αντιβασιλεία διορίσει εκεί τον Σούτσο, προόριζε για το διπλωματικό πόστο της Αγίας Πετρούπολης τον βρετανό στρατηγό Richard Church.

Η επιλογή του Church βόλευε την Αντιβασιλεία, διότι γνώριζε τα αντιρωσικά αισθήματα του βρετανού στρατηγού. Από την στιγμή που η Αντιβασιλεία και ειδικά ο πρόεδρος της είχαν αναπτύξει στενές σχέσεις με την βρετανική αποστολή στην Αθήνα, φρόντισαν να διορίσουν ένα πρόσωπο της αρεσκείας του. Δεν είχαν όμως υπολογίσει την αντίδραση της Αγίας Πετρούπολης απέναντι στο άκουσμα του «διπλωματικο[ύ] σκανδάλο[υ]», όπως περιγράφηκε ο διορισμός του Church το φθινόπωρο του 1833.⁷⁷⁷

Μολονότι δεν πρέπει να ήταν άγνωστη στην Αντιβασιλεία η τακτική του Τσάρου Νικολάου Α' να μην δέχεται στα εδάφη του πρόσωπα, που είτε δεν συμπαθούσε, είτε τα θεωρούσε ανεπιθύμητα, εκείνη αποφάσισε να το

⁷⁷⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.6, αρ. 46/525-526, 1680-1681.

⁷⁷⁶ Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 216.

⁷⁷⁷ Γ. Λ. Αρπ, *Ρωσσία η βορβδα Γρετζιμ*, ό.π., σ. 225. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 117, 277, E.M Chruch, *Sir Richard Church in Italy and Greece*, London, 1895, σ. 322.

ρισκάρει.⁷⁷⁸ Ο Τσάρος όμως έσπευσε να την προειδοποιήσει, διά στόματος του ρώσου διπλωματικού απεσταλμένου στην Αθήνα, Γαβριήλ Κατακάζη, πως δεν θα επέτρεπε καν στον Church να περάσει τα ρωσικά σύνορα.⁷⁷⁹

Στο άκουσμα εκείνο, η Αντιβασιλεία αναδιπλώθηκε κακίη κακώς και ακόρωσε τον διορισμό του Church τον Δεκέμβριο του 1833, επιλέγοντας αντ' αυτού τον Μιχαήλ Σούτσο. Δεν γνωρίζουμε εάν ο Σούτσος ήταν η αμέσως επόμενη επιλογή της Αντιβασιλείας ή υποδείχθηκε από την Ρωσία –αν και πιθανότερο είναι το δεύτερο. Εκείνο που γνωρίζουμε είναι πως η αναδιπλωση της Αντιβασιλείας ήταν τέτοια, που για την έκτακτη διπλωματική αποστολή στην Γαλλία ρώτησε τον γάλλο πληρεξούσιο, βαρόνο Ρουάν, εάν η γαλλική αυλή επιθυμεί ή όχι, τον Church.⁷⁸⁰

Πριν διοριστεί στην Αγία Πετρούπολη, ο Σούτσος διατάχθηκε να ταξιδέψει εκτάκτως στην ρωσική πρωτεύουσα τον Νοέμβριο του 1833, όπου παρέμεινε μέχρι τον Ιανουάριο του 1834, συνοδευόμενος από τον πρωτότοκο γιο του, Ιωάννη, που εκτελούσε χρέη γραμματέως πρεσβείας.⁷⁸¹ Μολονότι το ταξίδι είχε εθιμοτυπικό χαρακτήρα, καθώς ο Σούτσος θα μεταβίβαζε τις ευχαριστίες στην Ρωσία για το πέρας των διαπραγματεύσεων, η Αντιβασιλεία δεν έχασε την ευκαιρία να συζητήσει το Εκκλησιαστικό Ζήτημα και τα παρεπόμενά του. Στο κάδρο των συζητήσεων επρόκειτο να μπει ο Γαβριήλ Κατακάζης, που είχε έρθει αρκετές φορές σε διαφωνία με την Αντιβασιλεία για το Εκκλησιαστικό Ζήτημα, ενώ σύμφωνα με την βρετανική πλευρά ο Σούτσος ταξίδευε με την εντολή να ζητήσει την ανάκληση του ρώσου πρεσβευτή στην Αθήνα.⁷⁸²

⁷⁷⁸ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 277. Με παρόμοιο τρόπο είχε αντιδράσει ο Τσάρος στον διορισμό του Stanford Canning ως πρεσβευτή της Μεγάλης Βρετανίας στην Ρωσία. J. Ridley, *Lord Palmerston*, London: Constable, 1970, σ. 177.

⁷⁷⁹ Γ. Λ. Арш, *Россия и борьба Греции*, ό.π., σ. 225. Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.3 (αρ. 1650, 4/16 Δεκεμβρίου) · 1834/18.3 · Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6, αρ. 46/1536-1540, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς [Υπουργείο Εξωτερικών], 21 Δεκεμβρίου 1833/2 Ιανουαρίου 1834.

⁷⁸⁰ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.2 (αρ. 1650, 4/16 Δεκεμβρίου 1833). *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 277. Πρβλ. J. Ridley, *Lord Palmerston*, ό.π., σ. 177.

⁷⁸¹ ΓΑΚ Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29 Αγία Πετρούπολη, φ. 019, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς Νεσελροντ-Αγία Πετρούπολη, 9/21 Νοεμβρίου 1833.

⁷⁸² *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 264-265. Το Εκκλησιαστικό Ζήτημα ήταν σημείο τριβής μεταξύ Αντιβασιλείας και ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα. Πριν το ταξίδι του Σούτσου είχαν

Από τα εφοδιαστικά έγγραφα του Σούτσου πληροφορούμαστε ότι το βασικό ζητούμενο ήταν να οριοθετηθεί την παρεμβολή της ρωσικής διπλωματικής αποστολής στην Αθήνα.⁷⁸³ Με άλλα λόγια, η Αντιβασιλεία ήθελε η ρωσική Αυλή να βάλει φρένο στον πρεσβευτή της, διότι θεωρούσε ότι υπερέβαινε τα εσκαμμένα. Βέβαια δεν είχε κανένα απολύτως πρόβλημα όταν το ίδιο έκανε για άλλα ζητήματα η βρετανική αντιπροσωπεία. Η διαφορά ήταν ότι με εκείνη τα είχε βρει.

Τα ζητήματα στα οποία έπρεπε να επικεντρωθεί ο Σούτσος στις συζητήσεις του με τους ρώσους όσον αφορά την παρεμβατικότητα του Κατακάζη ήταν πέντε και όλα, εάν δεν ξεκινούσαν από το Εκκλησιαστικό Ζήτημα, με τον έναν ή με τον άλλον τρόπο κατέληγαν σε εκείνο.⁷⁸⁴ Πρώτον, το διάταγμα της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας της Ελλάδος. Δεύτερον, το δόγμα του βασιλιά. Τρίτον, η δίκη Γρίβα και όλα τα συνεπακόλουθά της όπως το υπόμνημα της 1^{ης} Ιουλίου του Σπ. Τρικούπη για την υπόθεση και τα όσα ακούστηκαν εις βάρος του ρώσου πρεσβευτή Rückman και του ναυάρχου Ricord.⁷⁸⁵ Τέταρτον, η παραμονή των γαλλικών στρατευμάτων. Και πέμπτον,

προηγηθεί αρκετές εντάσεις και η αποστολή εκθέσεων από τον Γ. Κατακάζη προς την Διεύθυνση Ασιατικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας το 1833. Για το περιεχόμενό τους βλ. Κ. Παπουλίδης, *Ελληνορωσικά*, ό.π., σ. 98-99. Πρβλ. *Επιτομιά εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 196.

⁷⁸³ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6, αρ. 46/1638 (επιστολή Βαυαρού Υπουργού Εξωτερικών, Gise, προς Armansperg, επιστολή Τσάρου προς βασιλιά Βαυαρίας), αρ. 46/1639 (επιστολή Τρικούπη προς Rückman), αρ. 46/1640 (Διακήρυξη περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος), 1642, ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών (Όθωνος)· Σειρά 003, φ. 29, Αγία Πετρούπολη, φ.17^α. Για την δραστηριότητα του Κατακάζη και των υπολοίπων μελών της ρωσικής διπλωματικής αντιπροσωπείας το 1833-1836 αναφορικά με όψεις του Εκκλησιαστικού Ζητήματος βλ. Κ. Παπουλίδης, «Ρωσικό Ενδιαφέρον για την Εκκλησία της Ελλάδος την εποχή του Όθωνα με βάση τα έγγραφα του Αρχείου Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας», *Θεολογία* 57,1986, σ. 765-776.

⁷⁸⁴ Πρβλ. Β. Jelavich, *Russia and Greece during the Regency of King Othon 1832-1835, Russian documents on the first years of Greek Independence*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1962, σ. 75-82.

⁷⁸⁵ Baron de Rückman και Pyotr Ivanovich Ricord, ή Petr Rikord. Στη δίκη Γρίβα με αφορμή την δολοφονία του Γ. Πρασίνο, ο συνήγορος υπεράσπισης του Γρίβα, Ν. Σκούφος, καταφέρθηκε με σκληρότητα εναντίον της ρωσικής πολιτικής διά των αντιπροσώπων της στο ελληνικό κράτος με αναφορές στον Rückman και Ricord. Η δίκη προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια της διπλωματικής αποστολής με τον Κατακάζη να ζητά την παύση του Σκούφου ως δικηγόρου και την εξορία του από την πόλη όπως έγινε με τον Προκόπιο, αλλιώς θα διέκοπτε τις σχέσεις με την Αντιβασιλεία μέχρι νεωτέρων οδηγιών. Αποτέλεσμα των διαβημάτων ήταν η εξάμηνη παύση του Σκούφου. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6 (17), αρ. 46/ 1639, 1641, 1642. Πρβλ. Α. Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το καποδιστριακό κόμμα 1832-1833,

η τύχη της τρίτης δόσης του δανείου · ζήτημα με το οποίο είχε ήδη ασχοληθεί ο Σούτσος από την εποχή που βρισκόταν στην Γαλλία.⁷⁸⁶

Η αφετηρία των παρεξηγήσεων δεν ήταν ο Κατακάζης. Τον Απρίλιο του 1833 ο ρωσόφιλος βαυαρός υπουργός των Εξωτερικών, Friedrich August von Gise, σε επιστολή του προς τον Άρμανσπεργκ, θέλοντας να ενισχύσει την εξουσία της Αντιβασιλείας, ζητούσε να μην επιχειρήσει να «ολοκληρώσει το νομοθετικό της έργο που της είχε εναποτεθεί, πριν η χώρα καταφέρει να απολαύσει μια βαθιά ηρεμία, δηλαδή πριν τα κόμματα, τα οποία άλλοτε διαιρούσαν την Ελλάδα καταστούν ανίκανα.»⁷⁸⁷ Η Αντιβασιλεία, θεώρησε πως πίσω από την επιστολή υπήρχε ρωσικός δάκτυλος, που φοβόταν την αποδυνάμωση της μοναρχίας σε περίπτωση παραχώρησης Συντάγματος και τις επιπλοκές που μπορούσε να δημιουργήσει η ανεξαρτησία της Ελλαδικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η Αντιβασιλεία, σε μια κίνηση τακτικής και ελιγμού, θα εστιάσει στον Κατακάζη, του οποίου η συμπεριφορά της έδινε ένα πολύ καλό λόγο να αντισταθεί και να μην ενδώσει στις ρωσικές πιέσεις απ' όπου κι αν προέρχονταν, αφού τον φωτογράφιζε ως τον κατεξοχήν υπεύθυνο για κάθε αναταραχή.⁷⁸⁸ Η τακτική της Αντιβασιλείας να προσωποποιήσει το πρόβλημα ήταν ένας εύκολος τρόπος να πει εκείνα που ήθελε στην ρωσική Αυλή, χωρίς να προκαλέσει ρήξεις. Έπειτα, οι ρωσικές θέσεις για ζητήματα πολιτικά δεν της ήταν ολωσδιόλου αλλότριες, καθότι ο βασιλιάς της Βαυαρίας και πατέρας

από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη», *Μνήμων*, τ. 8., Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1982, σ. 114 · ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29 Αγία Πετρούπολη, φ.015-015ια · Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τ. Β', ό.π., σ. 49-50. Για την εντύπωση που προκάλεσε το Υπόμνημα του Τρικούπη βλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 87-88.

⁷⁸⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6, αρ. 46/153(6), Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς [Υπουργείο Εξωτερικών], 21 Δεκεμβρίου 1833/2 Ιανουαρίου 1834. . Οι διαδικασίες κράτησαν εις μάκρος, εξαιτίας των ελλειψών διευκρινίσεων και εγγυήσεων επί των ζητημάτων της αποπληρωμής και της αποπληρωμής των τόκων και του χρεωλυσίου, τα οποία αμφότερα λειτούργησαν ως προσκόμματα στην καταβολή των υπολοιπόμενων ομολογιών από τις προηγούμενες δόσεις του δανείου. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 17, 18, 32, 171, 172, 177, 196.

⁷⁸⁷ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6 (17), αρ. 46/ 1638, Gise-Μόναχο προς Armansperg-Ναύπλιο, 16 Απριλίου 1833. Ο Gise είχε δώσει δείγματα φιλορωσισμού ήδη από το 1832. Ch. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852*, μετάφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1987, σ. 122 (υπ. 7), 142.

⁷⁸⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6 (17), αρ. 46/ 1645.

του Όθωνα, Λουδοβίκος, είχε θέσει ως όρο την μη παραχώρηση Συντάγματος, έτσι ώστε να διασφαλιστεί τον πολίτευμα της απόλυτης μοναρχίας.⁷⁸⁹ Βέβαια, από τη στιγμή που ο Άρμανσπεργκ ως πρόεδρος της Αντιβασιλείας ήταν υπό βρετανική επιρροή, ο πολιτικός συντηρητισμός έμελε να γίνει πιο ελαστικός, ώστε να μην κακοκαρδίσει τους βρετανούς.

Ωστόσο, το πιο περίπλοκο ζήτημα που είχε να συζητήσει ο Σούτσος ήταν το θρησκευτικό δόγμα του Όθωνα, καθότι αποτελούσε ένα είδος ρήτρας στα πλαίσια των πρωτοκόλλων της εκλογής του. Τη σημασία που είχε για την Ρωσία το δογματικό και κατ' επέκταση το Εκκλησιαστικό Ζήτημα μπορούμε να την διαπιστώσουμε από το γεγονός πως οι ενστάσεις διατυπώθηκαν στον Σούτσο διά στόματος του ίδιου του Τσάρου και όχι του υπουργού των Εξωτερικών. Ο Τσάρος δεν ήταν καταρχήν ενάντια στην ανεξαρτησία της Ελλαδικής Εκκλησίας, αλλά στο ενδεχόμενο επικεφαλής της να τεθεί καθολικός βασιλιάς.⁷⁹⁰

Το ζήτημα εκείνο, το οποίο διαπλεκόταν με μια σειρά από άλλα ζητήματα, όπως την άρνηση του βαυαρικού θρόνου από τον Όθωνα, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς μοχλούς πίεσης της Ρωσίας στον νεαρό βασιλιά, ενώ είχε πολύ ισχυρό αντίκτυπο και στην συνείδηση του ελληνικού λαού ήδη από πολύ νωρίς. Με βάση αυτά, ο Σούτσος διατάχθηκε να γίνει ο ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στην Ρωσία και την Ελλάδα και να διεξαγάγει ανεπίσημες και άκρως απόρρητες διαπραγματεύσεις, ώστε να προληφθούν τα χειρότερα, ως μια ένδειξη καλής θελήσεως από την πλευρά της τσαρικής Αυλής για την αποκατάσταση των σχέσεων της με την Αντιβασιλεία. Οι διαπραγματεύσεις εκείνες μολονότι φιλικές δεν ήταν τίποτε άλλο από μια ισχυρή προειδοποίηση για το μέλλον των διμερών σχέσεων.⁷⁹¹

Να σημειωθεί εδώ πως η βαυαρική αυλή, διάμεσου του διαπιστευμένου της στην Ρωσία, Lerchenfeld, έπαιξε τον ρόλο του μεσάζοντα, γιατί, τουλάχιστον στο ζήτημα του Συντάγματος, έβρισκε τις ρωσικές θέσεις

⁷⁸⁹ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 95-96.

⁷⁹⁰ ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29, Αγία Πετρούπολη, φ. 016. Πρβλ. Ch. Frazee, *Η Ορθόδοξος Εκκλησία*, ό.π., σ. 125-127, 157.

⁷⁹¹ ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29, Αγία Πετρούπολη, φ. 015-015α.

σωστές.⁷⁹² Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ρωσία δήλωνε έτοιμη να ξεχάσει ό,τι την είχε θίξει.⁷⁹³ Τη λύση η Αγία Πετρούπολη την είχε δώσει.⁷⁹⁴ Εκείνο που έμενε να διαπιστωθεί ήταν εάν ο Άρμανσπεργκ και ο Όθων ήταν πρόθυμοι να δεχθούν τις ρωσικές προτάσεις ή όχι.

Ο Τσάρος όμως εκτός από τη λύση είχε επισημάνει και τα αντίμετρα σε περίπτωση άρνησης της Αντιβασιλείας. Ειδικά για το δογματικό ζήτημα του Όθωνα, είχε δηλώσει ρητά πως οι σχέσεις των δυο χωρών θα διαταράσσονταν σε κάθε επίπεδο.⁷⁹⁵ Σε οικονομικό, οι κυρώσεις αφορούσαν την άρνηση παροχής της τρίτης δόσης του δανείου. Σε διπλωματικό, η διακοπή των σχέσεων μεταξύ των δυο χωρών, ενώ όσον αφορά τα εκκλησιαστικά τη «λύση» θα έδινε το Οικουμενικό Πατριαρχείο με την έκδοση αφοριστικών εγκυκλίων.

Υπό εκείνες τις προϋποθέσεις ξεκίνησε η έκτακτη διπλωματική αποστολή του Σούτσου στην Ρωσία, η οποία προμήνυε την αντικατάστασή του στο Παρίσι. Ήταν άλλωστε ζήτημα χρόνου. Στην προσπάθειά της η Αντιβασιλεία να κατευνάσει τη δυσαρέσκεια του Τσάρου έπειτα από τα όσα της είχε μεταφέρει ο Σούτσος και καθότι ο δεύτερος ήταν πρόσωπο της αρεσκείας της τσαρικής αυλής, τον επέλεξε για το διπλωματικό πόστο στην Ρωσία.⁷⁹⁶ Τον Φεβρουάριο του 1834 ο Σούτσος είχε λάβει την εντολή του διορισμού του στην Αγία Πετρούπολη, όπου εγκαταστάθηκε το φθινόπωρο του 1834 ως «Σύμβουλο[ς] της Επικρατείας εις Έκτακτον Υπηρεσίαν».⁷⁹⁷

Η διπλωματική ατζέντα των συζητήσεων τούτη τη φορά δεν ήταν η ίδια, αλλά ούτε ολωσδιόλου διαφορετική. Αυτή τη φορά ο Σούτσος έπρεπε να διαπραγματευτεί α) την εκπλήρωση και την τήρηση των διατάξεων και πάλι

⁷⁹² Στο ίδιο ιδεολογικό κλίμα ήταν και η Αυστρία.

⁷⁹³ ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29, Αγία Πετρούπολη, φ. 015-015α.

⁷⁹⁴ Ως ενδεδειγμένα μέτρα είχαν προταθεί η αποστολή ελληνικής αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη με στόχο την διαβεβαίωση ότι ο Όθων θα ασπαζόταν το ορθόδοξο δόγμα με την ενηλικίωσή του και έτσι να επιτευχθεί η επίσημη αναγνώριση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

⁷⁹⁵ ΓΑΚ, Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29 Αγία Πετρούπολη, φ. 16β - 16στ.

⁷⁹⁶ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, αρ. 194, [Υπουργείο Εξωτερικών] - Ναύπλιο προς Νέσελροντ - Αγία Πετρούπολη, 19/31 Μαρτίου 1834.

⁷⁹⁷ Αναφέρεται ως *Envoyé extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire*. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, [αρ.412]· Μουσείο Μπενάκη, φ. 6, αρ. 46/1931. Πρβλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2564.

του άρθρου 6 της Συνθήκης του Λονδίνου της 7ης Ιουλίου 1832, β) το ενδεχόμενο προσάρτησης της Κρήτης, γ) διοικητικά ζητήματα του ελληνικού κράτους, δ) την διατήρηση και την ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών και φυσικά ε) το Εκκλησιαστικό Ζήτημα.⁷⁹⁸

Ο διορισμός του στο πόστο της Αγία Πετρούπολης, μολονότι του εξασφάλιζε ένα σταθερό εισόδημα, δεν ήταν η πιο ευχάριστη λύση και φυσικά δεν ήταν εκείνη που επιθυμούσε. Κάλλιστα δε ο διορισμός μπορεί να θεωρηθεί ως «τιμητική εξορία», καθώς ήταν ανεπιθύμητος από το Παλάτι. Διόλου τυχαίο, που την ίδια εποχή, το 1834-1835, εκτός από τον Σούτσο, τον δρόμο της τιμητικής εξορίας, πήραν ο Μαυροκορδάτος για το Μόναχο και ο Κωλέττης για το Παρίσι.⁷⁹⁹

Ο Σούτσοσ δεν ταξίδεψε αμέσως για την Αγία Πετρούπολη. Αντίθετα προσπάθησε να παρατείνει όσο μπορούσε τη διαμονή του στο Παρίσι. Η άμεση αναχώρησή του αναβλήθηκε για υπηρεσιακούς και οικογενειακούς λόγους, μεταξύ των οποίων λόγοι υγείας του ίδιου και της Ρωζάνης.⁸⁰⁰ Επίσης, επεσήμανε στο υπουργείο των Εξωτερικών πως οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες, που επικρατούσαν στην Ρωσία τον χειμώνα καθιστούσαν δύσκολη από πρακτικής άποψης τη μετακίνησή τους, ενώ φρόντισε να δηλώσει και την ανεπάρκεια των οικονομικών πόρων ώστε να πραγματοποιηθεί το ταξίδι. Όπως υποστήριξε δεν διέθετε τα απαιτούμενα έξοδα ούτε για να μετακινηθεί από το Παρίσι στην Αγία Πετρούπολη ούτε και για να εγκατασταθεί εκεί.⁸⁰¹ Η Αντιβασιλεία στην προσπάθειά της να μην δυναμιτίσει τα πράγματα με την

⁷⁹⁸ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 6, αρ. 46/1932-1937, Μαυροκορδάτος προς Σούτσοσ-Παρίσι, 20-21 Φεβρουαρίου/4-5 Μαρτίου 1834.

⁷⁹⁹ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 315· Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία*, ό.π., τ.Α', σ. 134.

⁸⁰⁰ Στο μεταξύ ζήτησε τρίμηνη άδεια ώστε να μεταβεί στα λουτρά στην Σαβοΐα [Aix Les Bains] ή εκείνα της Aix la Chapelle. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2 5/17 Απριλίου 1834.

⁸⁰¹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2, Σούτσοσ - Παρίσι προς Μαυροκορδάτο - [χ.τ], 5/17 Απριλίου 1834. Το ζήτημα της ανεπάρκειας των οικονομικών πόρων δεν αφορά μόνο την πρεσβεία στο Παρίσι και την Αγία Πετρούπολη, ούτε ήταν αίτημα αποκλειστικά του Σούτσοσ. Τόσο ο Σπυρίδων Τρικούπης όπως και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος είχαν αντιμετωπίσει τα ίδια θέματα στο διπλωματικό πόστο του Λονδίνου. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.3, Σούτσοσ-Αγία Πετρούπολη προς Ρούντχαρτ-Αθήνα, 12/24 Οκτωβρίου 1837· Χ. Λούκος, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Μόναχο-Βερολίνο (1834-1837)*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων και Μουσείο Μπενάκη, 2011, σ. 33.

Ρωσία αφενός, και, αφετέρου να αποσοβήσει το ενδεχόμενο ο Σούτσο να μεταβάλει την άποψή του και να αρνηθεί το πόστο της Αγίας Πετρούπολης, έδειξε αρκετά πρόθυμη να διευκολύνει, φυσικά μέχρι ενός σημείου, τις οικονομικές απαιτήσεις, καθώς και άλλα ζητήματα που δημιουργούνταν λόγω της μετακίνησης.⁸⁰²

Πριν αναχωρήσει ο Σούτσο έπρεπε να μεριμνήσει για την ενημέρωση και την παράδοση «εις τας χείρας του διαδόχου του [Κωνσταντίνου Καρατζά] την σφραγίδα, την κρυπτογραφία [chiffre], τα αρχίβια, τα βιβλία και τα έπιπλα τα ανήκοντα εις την πρεσβείας».⁸⁰³ Στο αναμεταξύ, υπήρχαν και άλλα ζητήματα όπως η διοργάνωση του ταξιδιού και η εύρεση κατάλληλης κατοικίας για να στεγάσει την πολυμελή οικογένειά του και η επίδοση των ανακλητήριών του στον βασιλιά της Γαλλίας.

Όσον αφορά τους Γάλλους και ειδικά τον βασιλιά της Γαλλίας, ο διορισμός του Σούτσο στην Αγία Πετρούπολη αντιμετωπίστηκε με δυσαρέσκεια. Σε μια κατ' ιδίαν συνάντηση του βασιλιά με τον Σούτσο, ο πρώτος του κατέστησε σαφές πως «έχω τουλάχιστον την ικανοποίηση ότι απέδειξα πως για το ότι δεν μένετε μαζί μας, δεν φταίω εγώ. Είχα εκφράσει έντονα την επιθυμία μου ως προς αυτό.»⁸⁰⁴ Σε ένδειξη τιμής ο βασιλιάς του απένειμε το παράσημο του Ταξιάρχη του Τάγματος της Λεγεώνας της Τιμής.⁸⁰⁵ Η απόδοση του παρασήμου χαροποίησε ιδιαίτερος τον Σούτσο, καθότι ζήτησε άδεια από το Υπουργείο των Εξωτερικών, ώστε να μπορεί να το φορέσει στις επίσημες τελετές, ως μέρος της διπλωματικής του στολής.⁸⁰⁶

Από τα κατάστιχα των οικονομικών εξόδων του Σούτσο εκτός από τις δαπάνες της μετακίνησης μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις διαδρομές που

⁸⁰² Αναλυτικά για τα ποσά που χορηγήθηκαν για την διπλωματική αποστολή του Σούτσο βλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, 483/ c.P. 1331.

⁸⁰³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.1· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2, Σχοινιάς-Ναύπλιο προς Σούτσο-Παρίσι, 3/15 Μαρτίου 1834.

⁸⁰⁴ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/ 18.2, αρ. 1092, Σούτσο-Παρίσι προς Υπουργείο των Εξωτερικών, 18/30 Απριλίου 1834.

⁸⁰⁵ *Commandeur de la Légion d' honneur*, τρίτο τη τάξει στην κλίμακα των πέντε διαβαθμίσεων του εν λόγω Τάγματος, με πρώτο τον Μεγαλόσταυρο, *Grand-croix de la Légion d'honneur*.

⁸⁰⁶ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/ 18.2, αρ. 1092, Σούτσο-Παρίσι προς Υπουργείο των Εξωτερικών, 18/30 Απριλίου 1834.

ακολούθησε, τις πόλεις που στάθμευσε και κάποτε τις καιρικές συνθήκες ή άλλες έκτακτες περιστάσεις που θεώρησε άξιες καταγραφής, ακόμα και τον ρουχισμό του.⁸⁰⁷ Το ταξίδι ήταν συνολικής διάρκειας 32 ημερών, ενώ υπήρχε το ενδεχόμενο να διέλθουν και από την Στοκχόλμη.⁸⁰⁸ Η συνοδεία αποτελούνταν από 11 άτομα (η οικογένεια και δυο οικιακοί βοηθοί). Για την μεταφορά τους χρειάστηκαν τρεις άμαξες, η μία εκ των οποίων, του Σούτσο, είχε αγοραστεί με έξοδα του δημοσίου.⁸⁰⁹

Η οικογένεια ξεκίνησε από το Παρίσι στα τέλη του Αυγούστου του 1834 και έφτασε στην Αγία Πετρούπολη τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, αποφεύγοντας έτσι να ταξιδέψει τον χειμώνα, που οι καιρικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα αντίξοες και δημιουργούσαν επιπρόσθετα έξοδα. Είναι πολύ πιθανό να ακολούθησαν την ίδια διαδρομή με εκείνη, που είχε ακολουθήσει ο Σούτσος με τον γιο του την προηγούμενη χρονιά.⁸¹⁰

Από την στιγμή που προβλεπόταν αποζημίωση για τα έξοδα του ταξιδιού ο Σούτσος έκανε επανειλημμένως χρήση του δικαιώματός του, γι' αυτό άλλωστε και κατέγραφε αναλυτικά τα έξοδα μεταφοράς και διαμονής.⁸¹¹ Δεδομένης της τάσης του Σούτσο να ξοδεύει παραπάνω χρήματα, τα αιτήματα για οικονομικές αποζημιώσεις ήταν συνεχή όχι μόνο στην αρχή, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της διπλωματικής του αποστολής στο πόστο της Αγίας Πετρούπολης, δηλαδή μέχρι και το 1837. Έπειτα, ήταν και πάλι υπερχρεωμένος. Δεν ήταν μόνο τα χρέη που άφηνε στο Παρίσι, αλλά και τα χρέη του παρελθόντος. Διότι πολλοί από εκείνους στους οποίους είχε οικονομικές οφειλές βρήκαν την ευκαιρία να ζητήσουν πίσω τα χρωστούμενα.⁸¹²

⁸⁰⁷ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, [c.P1331].

⁸⁰⁸ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2, Σούτσος-Παρίσι προς Μαυροκορδάτο-[χ.τ] 5/17 Απριλίου 1834.

⁸⁰⁹ Το 1836 προέκυψε δικαστική διαμάχη για την αγορά και διάθεση της άμαξας, στην οποία συζητήθηκαν και άλλα ζητήματα. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1836/18.3.

⁸¹⁰ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, 14/26 Μαΐου 1835. Ως ενδιάμεσοι σταθμοί αναφέρονται η Φρανκφούρτη, το Βερολίνο και του [Ταουραγκέ] της Λιθουανίας.

⁸¹¹ Πρβλ. Χ. Λούκος, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο*, ό.π., σ. 14-15.

⁸¹² ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, 483/ c.P. 1331, Σούτσος - Αγία Πετρούπολη προς Ρίζο [Νερούλο]-Αθήνα, 14/26 Μαΐου 1835. Σε εκκρεμότητα ήταν οικονομικές οφειλές από το 1820 προς την Ευφροσύνη Μουρούζη, η οποία είχε ζητήσει την διαμεσολάβηση του ελληνικού

Έτσι γίνεται εύκολα αντιληπτό πως ήταν αδύνατο ο Σούτσος να ανταπεξέλθει σε εκείνα μόνο με τον μισθό του. Η ανταπόκριση της Αντιβασιλείας στα κατά καιρούς οικονομικά αιτήματα του Σούτσου ήταν χλιαρή, καθώς άλλοτε τον διευκολύνει και άλλοτε όχι, θεωρώντας τα υπερβολικά. Αλλά ο Σούτσος δεν το έβαλε κάτω. Προσπαθώντας τα αιτήματά του να τύχουν της προσωπικής υποστήριξης των γενικών γραμματέων του Υπουργείου Εξωτερικών επέμεινε στην ανάγκη χορήγησης ενός τέτοιου ποσού, που θα του επιτρέψει να καλύπτει τα πάγια έξοδά του, στα οποία, βέβαια, συνυπολόγιζε και εκείνα που δημιουργούσαν οι ιδιαίτερες κοινωνικές περιστάσεις της τσαρικής Αυλής. Και εδώ είχε απόλυτα δίκιο, διότι ήταν πανθομολογούμενο ότι η συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις στην Αγία Πετρούπολη συνεπαγόταν υψηλά έξοδα παράστασης.⁸¹³ Ως εκ τούτου, για να ανταποκριθεί επάξια στα καθήκοντά του, ζήτησε εκείνα «που αρμόζουν σε έναν αντιπρόσωπο του Βασιλιά και που δεν θα τον κάνουν να φαίνεται ξεπεσμένος/υποτιμημένος στα μάτια των συναδέλφων του.»⁸¹⁴

Στο διπλωματικό πόστο της Αγία Πετρούπολης παρέμεινε έως και το 1837, οπότε και διορίζεται στο πόστο του Λονδίνου. Για ακόμη μια φορά ο Σούτσος είχε την τύχη να κάνει το ποδαρικό όσον αφορά την διπλωματική αντιπροσώπευση του ελληνικού κράτους, τούτη τη φορά στην Ρωσία.⁸¹⁵ Διότι από την άλλη πλευρά, είχε την ατυχία να εξακολουθήσει να βρίσκεται εκτός των ελληνικών συνόρων. Όχι όμως για πολύ. Η Αντιβασιλεία στην περίπτωση του Σούτσου δεν είχε ζυγίσει καλά τα πράγματα. Έτσι αντί να τον

κράτους και της Ρωσίας για την αποπληρωμή τους. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/ 18.3, αρ. 937, Ευφροσύνη Μουρούζη-[χ.τ] προς [Όθων]-Αθήνα, 1 Μαΐου [1834].

⁸¹³ Για τις κοινωνικότητες του Μιχαήλ Σούτσου ενδεικτικά βλ. A. Pushkin, *Polnoe Sobranie*, ό.π., t.12, σ. 314.

⁸¹⁴ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2, αρ. 1181, Σούτσος-Παρίσι προς Υπουργείο των Εξωτερικών-Αθήνα, 5/17 Απριλίου 1837.

⁸¹⁵ <https://www.mfa.gr/russia/presveia/history/diatelesantes-presbeis.html>.

Συχνά αναφέρεται ως έτος λήξης της θητείας του στην Αγία Πετρούπολη το έτος 1839. Όμως το 1839 είναι το έτος λήξης της διπλωματικής του σταδιοδρομίας, διότι στο αναμεταξύ θα προηγηθεί ο διορισμός στο Λονδίνο, που θα είναι και ο τελευταίος. Στα βιογραφικού τύπου κείμενα αναφέρεται και ως πρεσβευτής στην Στοκχόλμη και την Κοπεγχάγη. Επρόκειτο για έκτακτες διπλωματικές αποστολές, εθιμοτυπικού χαρακτήρα. Για το ταξίδι στην Στοκχόλμη θα γίνει λόγος στο επόμενο υποκεφάλαιο. Την διπλωματική αποστολή στην Κοπεγχάγη δεν κατόρθωσα να την εντοπίσω. Σίγουρα όμως δεν ήταν επρόκειτο για μόνιμη αντιπροσωπεία.

αποδυναμώνει στέλνοντάς τον στην Αγία Πετρούπολη, άθελά της δημιούργησε τις προϋποθέσεις της ισχυροποίησής του.

2. Το ταξίδι στην Ελλάδα και οι μεγάλες προσδοκίες (1835)

Ο τρόπος που έγινε ο διορισμός του Σούτσου στην Αγία Πετρούπολη δεν άφηνε σε κανέναν την παραμικρή αμφιβολία, πως ο Σούτσος ήταν και επισήμως ο άνθρωπος της Ρωσίας. Οι απογοητεύσεις του παρελθόντος είχαν ολωσδιόλου ξεχαστεί και οι σχέσεις μεταξύ Σούτσου και τσαρικής Αυλής σταθεροποιήθηκαν, παίρνοντας όμως την μορφή δούνα και λαβείν. Εξάλλου οι διπλωματικές αναφορές μαρτυρούν πολύ ωραία τις προσπάθειες του Σούτσου να επηρεάσει την εκάστοτε κυβέρνηση υπέρ της Ρωσίας και να προβάλλει, κατά την πολλάκις δοκιμασμένη τακτική, τον εαυτό του ως τον κατεξοχήν σύνδεσμο μεταξύ Αθήνας και Αγίας Πετρούπολης.

Βέβαια οι σχέσεις δεν εμφορούνταν αποκλειστικά από αμοιβαία συμφέροντα. Οι δεσμοί δεν θα είχαν αντέξει εάν δεν υπήρχαν κοινοί ιδεολογικοί τόποι, που στο διάβα του χρόνου αποδείχθηκαν αρκετά ισχυροί. Πρώτον, η προσκόλληση σε πολιτεύματα μοναρχικά και δεύτερον, ο βαρύνων ρόλος της θρησκείας, ειδικά σε ζητήματα διακυβέρνησης. Πρόκειται άλλωστε για τα ίδια ζητήματα, που βρίσκονται επάνω στο τραπέζι των διπλωματικών διαπραγματεύσεων το διάστημα εκείνο.

Η τσαρική Αυλή υποδέχθηκε πολύ θετικά τον διορισμό και πώς να γινόταν διαφορετικά, αφού εκείνη τον είχε υπαγορεύσει.⁸¹⁶ Μάλιστα φρόντισε να επισημάνει τα δέοντα και να δημιουργήσει τις κατάλληλες εντυπώσεις στην Αντιβασιλεία, αποδίδοντας στον Σούτσο την επιτυχή εξέλιξη των διαπραγματεύσεων για εμπορική συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Ρωσίας και για την τρίτη δόση του δανείου των 60 εκατομμυρίων, που θα έμεναν όμως αμφότερα σε εκκρεμότητα τουλάχιστον μέχρι και το 1837.⁸¹⁷

⁸¹⁶ Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, αρ. 194, [Υπουργείο των Εξωτερικών]-Αθήνα προς Νέσελροντ-Αγία Πετρούπολη, 19/31 Μαρτίου 1834.

⁸¹⁷ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, Νέσελροντ-Αγία Πετρούπολη προς Σούτσο-Παρίσι, 4 Μαΐου 1834 · ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.3, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς Ρίζο

Και πράγματι ο Σούτσοσ όταν έφτασε την ρωσική πρωτεύουσα έτυχε «λαμπράς υποδοχής εις την αυτοκρατορικής Αυλήν της Πετρουπόλεως».⁸¹⁸ Το ίδιο λαμπρή ήταν και η υποδοχή του από τους εκεί αριστοκρατικούς κύκλους και τον διπλωματικό κόσμο, καθότι με τους περισσότερους γνωριζόταν από παλιά. Μεταξύ των παλαιών και νέων γνώριμων ήταν ο Κωνσταντίνος Ροδοφοινίκιν (Ροδοφοινίκης)⁸¹⁹, ο Αλέξανδρος Πούσκιν, ο Νέσελροντ και ο κόμης Fiquelmont⁸²⁰, του οποίου το σπίτι ήταν ένα από τα πιο δημοφιλή σαλόνια της εποχής. Ειδικά η Ντόλυ Φικελμόν (Долли Фикельмон) σημείωσε στο ημερολόγιό της:

«7 Φεβρουαρίου 1835 - [...] Αγάπησα πολύ την οικογένεια Σούτσο. Η πριγκίπισσα, μια ευγενική, γλυκιά γυναίκα, έχυσε πολλά δάκρυα για τη ζωή της και η κακή υγεία κατέστρεψε γρήγορα την ομορφιά της. Η Έλενα, η μεγαλύτερη κόρη τους, μια νεαρή Ελληνίδα με όμορφα χαρακτηριστικά, μπλε σοβαρά και τρυφερά μάτια, με την πρώτη ματιά κρύα και κλειστή, ζωντανεύει αμέσως σε μια συνομιλία. Με τον πατέρα και τον Ζαν, τον μεγαλύτερο γιο τους, συναντηθήκαμε πέρυσι και τους αγαπήσαμε. Ο άλλος γιος τους Γεώργιος, με γοητευτικό πρόσωπο, νοημοσύνη και χαρακτήρα, έφυγε στο Μόναχο. Τα δύο πολύ γλυκά κορίτσια, η Μαρία και η Λόρα, είναι φίλες της Ελιζάλεξ, με τις οποίες κάνει μαθήματα χορού».⁸²¹

[Νερούλο] - Αθήνα, 19/31 Ιανουαρίου 1837· Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2539, Ρούντχαρτ-Αθήνα προς Σούτσο-Αγία Πετρούπολη, 6/18 Μαΐου 1837· ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2542, Ρούντχαρτ-Αθήνα προς Σούτσο-Αγία Πετρούπολη, 20 Μαΐου 1837. Τα ζητήματα παρέμειναν σε εκκρεμότητα μέχρι και την αναχώρηση του Σούτσοσ από την Αγία Πετρούπολη. Όσον αφορά την εμπορική συμφωνία, έπειτα από την αναχώρησή του, η διαπραγματεύσεις θα μεταφερθούν στην Αθήνα μεταξύ του Κατακάζη και του υπουργείου των Εξωτερικών. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2572.

⁸¹⁸ *Επιτομὴ ἐγγράφων*, ὀ.π., τ. Γ', σ. 648.

⁸¹⁹ Κωνσταντίνος Κ. Ροδοφοινίκιν (1765-1838): Έλληνας στην στρατιωτική και μετέπειτα διπλωματική υπηρεσία της Ρωσίας. Από το 1803 διορίζεται στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας σε διάφορα πόστα με σημαντικότερο τη θέση του επικεφαλής του Τμήματος Ανατολικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών για το χρονικό διάστημα 1819-1837 οπότε και στελεχώνει το Κρατικό Συμβούλιο της Ρωσίας.

⁸²⁰ Karl Ludwig von Fiquelmont (1777-1857): στρατιωτικός και διπλωματικός αξιωματούχος της Αυστρίας καταγόμενος από αριστοκρατική οικογένεια της Γαλλίας. Από το 1829-1839 υπηρέτησε στο διπλωματικό πόστο της Αγίας Πετρούπολης. Σύζυγός του υπήρξε η κόμισσα Dorothea von Tiesenhausen, η οποία είχε την επιμέλεια και την φροντίδα του φιλολογικού σαλονιού. Το 1839 επιστρέφει στην Βιέννη οπότε και συμμετέχει ενεργά στην διακυβέρνηση της χώρας από υψηλά κυβερνητικά αξιώματα. Υπήρξε επίσης ένας από τους πιο στενούς συμβούλους του Μέττερνιχ.

⁸²¹ Д. Фикельмон, *Дневник 1829-1837: Весь пушкинский Петербург*, Минувшее, 2009 г., σ. 324-325.

Εκτός από το ζεύγος Φικελμόν, στο πρώτο ταξίδι ήταν πολύ πιθανό να συνάντησε τον Γαβριήλ Κατακάζη και τον Κωνσταντίνο Οικονόμου των εξ Οικονόμων. Και οι δυο τους ήταν από τους πιο παλιούς γνώριμους του Σούτσου, που όλως τυχαίως το 1834 βρίσκονται στην Ελλάδα, προετοιμάζοντας το έδαφος για την κάθοδό του. Τη στόχευση του Σούτσου για υπουργοποίηση θα τη δούμε στη συνέχεια.

Πάντως, το διπλωματικό πόστο της Αγίας Πετρούπολης έγινε εφεξής οικογενειακή υπόθεση. Ο Σούτσος είχε φροντίσει γι' αυτό πριν ξεκινήσει από το Παρίσι, θέτοντας υπόψη του υπουργείο των Εξωτερικών την επιθυμία του να πάρει στην πρεσβεία τους δυο γιους του, τον Γρηγόριο και τον Ιωάννη.⁸²² Στο αίτημα επανήλθε αρκετές φορές μέχρι να τα καταφέρει, καθότι η Αντιβασιλεία δεν ήταν καταρχήν αρνητική σε ενδεχόμενο διορισμό τους, αλλά όχι στην Αγία Πετρούπολη. Τελικώς κατάφερε, όχι αμέσως, αλλά το 1836 και μόνο για τον Ιωάννη, που θα γίνει το δεξι χέρι του πατέρα του.⁸²³

Η διπλωματική αποστολή του Μιχαήλ Σούτσου στην Αγία Πετρούπολη, μολονότι ξεκινούσε με τους καλύτερους οιωνούς, χαρακτηρίζεται από καθυστερήσεις και ασυνέχειες, που οφείλονται στην υπόρρητη πόλωση ανάμεσα στην Αντιβασιλεία και τον ίδιο. Στις αρχές του 1835, έξι μήνες σχεδόν μετά την εγκατάστασή του, ο Σούτσος εξέφρασε την επιθυμία του να αποσυρθεί και να εγκατασταθεί στην Ελλάδα για λόγους προσωπικούς, εννοώντας λόγους υγείας, ενώ ζήτησε να του χορηγηθεί σύνταξη.⁸²⁴ Οι λόγοι υγείας δεν αφορούσαν μόνο τον ίδιο, αλλά και την Ρωξάνη, και οφείλονταν στο βαρύ

⁸²² ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2, [αρ. 1853], Σούτσος-Παρίσι προς Υπουργείο των Εξωτερικών-Αθήνα, 5/17 Απριλίου 1834. Τον Ιωάννη προόριζε για γραμματέα της πρεσβείας και τον Γρηγόριο για διπλωματικό ακόλουθο, καθότι και οι δυο γιοι ήταν στην υπηρεσία του πατέρα τους τα δυο προηγούμενα χρόνια. Ο διορισμός των γιων του θα ήταν ένα είδος αποζημίωσης για τις θυσίες - υπηρεσίες του Σούτσου, αξιοποιώντας την δυνατότητα «για τους Πατέρες που υπηρέτησαν την Πατρίδα τα παιδιά τους να στελεχώσουν τον κρατικό μηχανισμό». Πρβλ. Λ. Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός*, ό.π., τ. Β', σ. 425-426.

⁸²³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1836/18.3, αρ. 9830, 31 Μαρτίου /12 Απριλίου 1836. Ο μεγαλύτερος γιος έπειτα από τις αποτυχημένες προσπάθειες να διοριστεί στην πρεσβεία, ακολούθησε άλλη πορεία. Έτσι, του δίνεται άδεια να συνεχίσει τις σπουδές του στις τέχνες στην πόλη της Ρώμης.

⁸²⁴ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, αρ. 23581, 30 Μαρτίου/11 Απριλίου 1835· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, αρ. 1379, 2/14 Απριλίου 1835 (Ρίζος-Αθήνα προς Σούτσο-Αγία Πετρούπολη), ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, αρ. 23581.

κλίμα της ρωσικής πρωτεύουσας. Άλλωστε είχε προΐδεάσει την Αντιβασιλεία τότε που ήταν ακόμη στο Παρίσι. Η Αντιβασιλεία απέρριψε καταρχήν το αίτημα, αλλά στη συνέχεια το μετέτρεψε σε εξάμηνη, αρχικά, άδεια μετ' αποδοχών.⁸²⁵ Κατά βολική σύμπτωση το Εκκλησιαστικό Ζήτημα την ίδια περίοδο «βρισκόταν σε έξαρση».⁸²⁶

Το ταξίδι στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε στα μισά του 1835, μολοντί δεν ήταν υπό τις προϋποθέσεις που επιθυμούσε.⁸²⁷ Στο διάβα του πέρασε επιτέλους από την Σουηδία, όπου αντάλλαξε παράσημα. ⁸²⁸ Ο Σούτσος ανέλαβε να μεταφέρει τις ευχαριστίες της ελληνικής κυβέρνησης και να επιδώσει στον σουηδό βασιλιά το παράσημο του Τάγματος του Σωτήρος τον Ιούνιο του 1835, ενώ έλαβε από παράσημο του Μεγαλόσταυρου του Βασιλικού Τάγματος του Πολικού Αστέρα της Σουηδίας. Εάν δεν γνωρίζαμε περισσότερα θα λέγαμε πως επρόκειτο για μια εθιμοτυπική έκτακτη διπλωματική αποστολή και τίποτε περισσότερο. Οι βρετανοί όμως θορυβήθηκαν τόσο πολύ από την παρουσία του Σούτσου στην Στοκχόλμη, που οι πληροφορίες διακινήθηκαν με τρομερή ταχύτητα από στο Λονδίνο και από εκεί στην Αθήνα. Ο βρετανός διπλωματικός απεσταλμένος στην Σουηδία, Sir Edward Disbrowe, ενημέρωσε τον Πάλμερστον και εκείνος αμέσως μετά τον βρετανό διαπιστευμένο στην Αθήνα, Sir Edmund Lyons (στο εξής Λάυνος) πως ο Σούτσος είχε συνάψει συμφωνία για την ναυπήγηση τριών φρεγατών, η κατασκευή των οποίων είχε παγώσει προσωράς μέχρι να βρεθούν οι απαραίτητες χρηματικές εγγυήσεις.⁸²⁹

⁸²⁵ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, αρ. 23979/1379.

⁸²⁶ Ι. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, οθωνική περίοδος, 1833-1843*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1982, σ. 215.

⁸²⁷ Η απόφαση έγκρισης της άδειας εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1835. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1835/18.3, (αρ. 1379), Ρίζος-Αθήνα προς Σούτσο-Αγία Πετρούπολη, 2/14 Απριλίου 1835.

⁸²⁸ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1833/18.3· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, αρ. 46/1930· ΓΑΚ Υπουργείο Εξωτερικών Όθωνος, Σειρά 003, φ. 29 Αγία Πετρούπολη. Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, «Έκτακτος αποστολή της Α.Μ εις Σουηδιαν», 1833-1834. Το ταξίδι επρόκειτο να πραγματοποιηθεί από τον Church τον Νοέμβριο του 1833. Με την ανάληψη του διπλωματικού πόστου της Αγίας Πετρούπολης από τον Σούτσο, η έκτακτη διπλωματική αποστολή μετατέθηκε τον επόμενο χειμώνα. Και πάλι όμως αναβλήθηκε όχι μόνο λόγω των καιρικών συνθηκών, της απόστασης και της επιδημίας της χολέρας που είχε ενσκήψει στην Σουηδία, αλλά και κατόπιν αιτήματος του Σούτσου, ο οποίος επικαλέστηκε σοβαρούς λόγους υγείας.

ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, αρ. 1853, Σούτσος-Παρίσι προς [Υπουργείο των Εξωτερικών]-Αθήνα, 5/17 Απριλίου 1834.

⁸²⁹ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 522.

Εκείνο όμως που έχει ενδιαφέρον είναι, σύμφωνα πάντα με τις ίδιες πηγές, πως ο Σούτσος είχε συνάψει την συμφωνία εν αγνοία της ελληνικής κυβέρνησης. Μόλις πληροφορήθηκε τα μαντάτα από τον Λάουονς, ο Άρμανσπεργκ διαβεβαίωσε τον βρετανό πρέσβη πως η παραγγελία «ναυτικών εφοδίων [είχε] όσο ήτο δυνατόν» και επεσήμανε πως ο Σούτσος ενήργησε αυτοβούλως⁸³⁰, ισχυρισμός που δημιουργεί όμως πολλά ερωτηματικά. Όπως και να' ναι, έπειτα από τις διαβεβαιώσεις του Άρμανσπεργκ, ο Λάουονς δεν θέλησε να δώσει συνέχεια και το ζήτημα αποσιωπήθηκε.

Μετά την Στοκχόλμη, ο Σούτσος διήλθε τον Ιούλιο του 1835 από το Μόναχο. Εκεί συναντήθηκε με τον Αλ. Μαυροκορδάτο, ο οποίος φρόντισε να καταγράψει τη συνάντησή τους στο προσωπικό του ημερολόγιο. Από εκεί μαθαίνουμε ποιοι ήταν οι περιβόητοι προσωπικοί λόγοι για τους οποίους ο Σούτσος κατέβαινε στην Αθήνα:

«Αναχωρών από πρωίας έχων και τον Νικολάκη μετ' εμού. Φθάνω εις Μόναχον περί την 11, ευρίσκω γράμμα του Έιχθαλ προσκλητικόν να συγγευθώ μετ' αυτού και της φαμίλ. του Σούτσου. Ανταμώνω τον Σούτσον, διάφοροι ομιλίας μετ' αυτού περί των ελλην. πραγμάτων. Με φανερώνει την επιθυμίαν του να είμεθα σύμφωνοι, και αν είναι να διορισθῆ εις το υπουργεῖον να λάβω μέρος εις αυτό. Τον παρέστησα ότι αν αυτός είναι εις το υπουργεῖον, δεν συμφέρει να είμαι και εγώ, διότι θέλει κινηθῆ ὁ φθόνος, και θέλει δοθῆ αφορμὴ κατακρίσεων. Η ἀλήθεια είναι ὅτι παρετήρησα την επιμονὴν του Σούτσου εις το να φυλάξῃ τον πριγκιπισμόν. Τοῦτο δεν είναι σύμφωνο με τα ιδέας μου. Αν εμβώ εις το υπουργεῖον ὅλα τα στραβά θέλουν αποδίδεσθαι εις ἐμέ, και χωρὶς να είμαι αἴτιος αὐτῶν, ἢ σύμφωνος καν, θέλω κατακριθῆ. Κατὰ πάντα προκρίτερον δὲ ἐμέ το να μένω ἐκτὸς της Ελλάδος.»⁸³¹

«Πολλές οι πληροφορίες και πολλαπλῆς σημασίας» για να δανειστώ τα λόγια του Αλέξη Πολίτη.⁸³² Εκείνη η ημερολογιακή εγγραφή του Μαυροκορδάτου ρίχνει άπλετο φως σε μια σειρά από ζητήματα, ερωτήματα και υποθέσεις. Φυσικά, ο Σούτσος δεν ξεκίνησε μιαν ωραία πρωίαν για να διεκδικήσει τον

⁸³⁰ Στο *ίδιο*, σ. 546.

⁸³¹ Χ. Λούκος, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο*, ὁ.π., σ. 180, (εγγραφή της 28.7/9.8.1835).

⁸³² Α. Πολίτης, «Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου...», ὁ.π., σ. 649.

θώκο του υπουργείου των Εξωτερικών. Αντιθέτως, πρέπει να προηγήθηκαν πολλές και εκτενείς συζητήσεις και συνεννοήσεις στην Αγία Πετρούπολη και αλλού, πιθανότατα πριν διοριστεί εκεί.⁸³³ Πράγμα που εξηγεί γιατί ο Σούτσος έφυγε με βαριά καρδιά από το Παρίσι για την Αγία Πετρούπολη.

Ο Ιωάννης Σούτσος, άγνωστο γιατί, τον Ιανουάριο του 1835 συναντήθηκε και εκείνος με τον Μαυροκορδάτο.⁸³⁴ Πολύ πιθανό να βολιδοσκόπησε τις αντιδράσεις του και να μετέφερε τις εντυπώσεις του στον πατέρα του. Καθότι όμως ο Μιχαήλ ήταν μακράν της Αθήνας, κάποιος έπρεπε να αναλάβουν να στρώσουν το χαλί για την κάθοδό του. Και ποιοί θα ήταν καλύτεροι από τον Γαβριήλ Κατακάζη και τον Κωνσταντίνο Οικονόμου; Όλως τυχαίως όμως στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1835 βρίσκεται το άλλο εξέχων μέλος του ρωσικού κόμματος Α. Μεταξάς και ο ρώσος διπλωματικός αξιωματούχος Α. Stroganov.⁸³⁵ Ειδάλλως δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί η σιγουριά του Σούτσου, όπως προκύπτει από τα λεγόμενα του Μαυροκορδάτου, για την επιτυχή έκβαση της υπόθεσης.

Οι «επί έναν ολόκληρον χρόνον» προετοιμασίες δεν έγιναν κεκλεισμένων των θυρών, πράγμα που έμμεσα προκύπτει από την άρνηση του Μαυροκορδάτου στον Σούτσο. Η διπλωματική αποστολή του Σούτσου αποτελούσε πολύ συχνό θέμα συζήτησης κατά τη διάρκεια των συναντήσεων, που είχε ο Μαυροκορδάτος με Βαυαρούς και ευρωπαίους διπλωματικούς αξιωματούχους στο Μόναχο, με εξαίρεση τον ρώσο διπλωματικό απεσταλμένο.⁸³⁶

⁸³³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο John Petropoulos, η «ρωσική διπλωματική αποστολή [...] έναν ολόκληρο χρόνο προσπάθησε να επιτύχει το διορισμό του Μιχαήλ Σούτσο ως Γραμματέα επί των Εξωτερικών, και το μόνο που κατάφερε ήταν να τον στείλουν πρεσβευτή της Ελλάδας στην Ρωσία.» *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 331. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 197.

⁸³⁴ Χ. Λούκος, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο*, ό.π., σ. 135.

⁸³⁵ Ο Stroganov επισκέφθηκε τον Αύγουστο του 1835 την Αθήνα με αφορμή την ενηλικίωση του Όθωνα. Οι ευχές εκ Ρωσίας συνοδεύονταν από πιέσεις για το ζήτημα του θρησκευματος του βασιλιά. Ch. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία*, ό.π., σ. 180. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 566. Μολονότι δεν είναι γνωστό αν off the record συζητήθηκε η κάθοδος του Σούτσου, κάτι τέτοιο δεν είναι απίθανο να συνέβη.

⁸³⁶ Χ. Λούκος, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο*, ό.π., σ. 87, 117-118, 127. Πρβλ. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, τ. Β', Αθήνα: «Ερμής», 1973, σ. 86.

Πάντως, το ότι διεκδικεί το συγκεκριμένο υπουργείο έχει και εκείνο τη σημασία του. Ήταν πολύ βολικό για την Ρωσία ο Σούτσος να γινόταν υπουργός των Εξωτερικών με επιτελείο φαναριώτικο, συμπεριλαμβανομένου και του Μαυροκορδάτου, που από πολλές απόψεις συνέφερε να τον έχεις σύμμαχο παρά αντίπαλο. Όχι μόνο ο Τσάρος θα είχε δικό του άνθρωπο σε νευραλγικό υπουργείο, αλλά θα είχε την ευχέρεια να είναι ένα βήμα μπροστά ως προς την πληροφόρηση.

Ο Σούτσος όταν έφτασε στην Αθήνα δεν πρέπει να δοκίμασε το ίδιο πολιτισμικό σοκ, όπως μερικά χρόνια νωρίτερα δοκίμαζαν όσοι Φαναριώτες έπαιρναν την απόφαση να εγκατασταθούν στο υπό σύσταση ελληνικό κράτος.⁸³⁷ Έχοντας όμως ζήσει στο εξωτερικό για χρόνια, θα βρήκε την Αθήνα να απείχε κατά πολύ από τις ευρωπαϊκές πόλεις, καθότι μόλις πριν ένα χρόνο είχε μεταφερθεί εκεί η πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.⁸³⁸

Ήδη από τον καιρό που βρισκόταν στο Παρίσι, το 1834, είχε μεριμνήσει για να αποκτήσει έγγεια ιδιοκτησία στην Ελλάδα.⁸³⁹ Όπως επισημαίνει ο Αλέξης Πολίτης η κατοχή γης, σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, αποτελούσε «κεντρικό σημείο για την κοινωνική οργάνωση».⁸⁴⁰ Στην περίπτωση όμως του Σούτσου, δεν τίθεται θέμα χρήσης της γης για καλλιέργειας, αλλά ως μέσο πολιτογράφησης.

Τα μαντάτα κυκλοφόρησαν στην Αθήνα την επόμενη χρονιά, όταν πια ο Σούτσος είχε ήδη φτάσει στην ελληνική πρωτεύουσα. Το καλωσόρισμα ήταν πικρό, καθότι και πάλι ο πρίγκιπας Δεσούτσο έπεσε «εις του κόσμου τα στόματα». Η *Αθηναία* σε δημοσίευσμά της, τον Αύγουστο του 1835, έκανε λόγο για παραχώρηση και όχι για αγορά των εκτάσεων, πράγμα που επέτεινε τη γενική δυσφορία απέναντι στον Σούτσο και για άλλους λόγους.⁸⁴¹ Διότι ο συντάκτης

⁸³⁷ Ενδεικτικά βλ. Τρ. Σκλαβενίτης, «Ο Σποριδών Βαλέτας και η μετάφραση της πολιτικής οικονομίας του J. B. Say», ό.π., σ. 132-134· Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', ό.π., σ. 235 κ.εξ.

⁸³⁸ Την περίοδο που έφτασε είχε συρρεύσει στην Αθήνα πλήθος ανθρώπων σε δεινή οικονομική κατάσταση Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές του. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1995, σ. 24.

⁸³⁹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.3, Σούτσος - Παρίσι, 5/17 Απριλίου 1834.

⁸⁴⁰ *Ρομαντικά Χρόνια*, ό.π., σ. 19.

⁸⁴¹ Εφ. *Αθηναία*, 03 Αυγ. 1835, αρ. 263, σ. 1042.

του δημοσιεύματος παρακάτω αναρωτιόταν για ποιο σκοπό ο Σούτσος λάμβανε ετησίως το ποσό των 30.000-40.000:

«Μανθάνομεν από βεβαίαν πηγήν ότι η μεγαλόδωρος Κυβέρνησις μας παρεχώρησεν εις τον Κύριον Μιχαήλ Δ ε σ ο ύ τ ζ ο ν 1200 ή 1400 τετραγωνικάς πήχας γην εις τον Πειραιά κατά το μέρος των Χίων. Καλή αρχή, σήμερον παραχωρούμε τον Δεσούτσον γην εθνική να κάμη οσπίτιον και περιβόλι, ποιος ηξεύρει αύριον αν δεν παραχωρήσωμεν εις άλλον υποστατικόν, μεθ' αύριον εις άλλον Κομητείας ομού με τους ανθρώπους τους ανακτήσαντας αυτήν την γην με αίματα και με θυσίας των, και τοιουτοτρόπως να κάμωμεν την Ελλάδα Τιμάρια και Τιμαριώτους τους Πρίγγιπας Δεσούτσους, Κατακουζινούς και λοιπούς τους Άρχοντας Φαναριώτας, τους Μπαρόνους Βαυαρούς και λ. και τους Έλληνας τους λαβόντας τα όπλα με το σύνθημα ε λ ε υ θ ε ρ ί α ή θ ά ν α τ ο ς δουλοπάροικους. Ο Κύριος Δεσούτσος γίνεται κτηματίας εις την Ελλάδα πριν πατήσει το πόδι του έδαφός της, έπειτα μάλιστα αφού διά χάριν πληρώνεται από των πτωχόν Ταμείον μας από το 1828 30 και 40 χιλιάδας δραχμάς κατ' έτος, δεν εξεύρομεν όμως διατί· και πόσοι από βάψαντας την γην ταύτην με τα αίματά των, με τα αίματα των συγγενών των και λ. δεν έχουν σήμερον ούτε γην να ταφώσι; !!

Περιττό να επισημανθεί πως τα όσα διατεινόταν ο Σούτσος περί των θυσιών του, ειδικά σε ό,τι αφορά την «κληρονομική ηγεμονία»⁸⁴² ουδόλως είχαν πιάσει τόπο στο εσωτερικό της Ελλάδας, με μόνη εξαίρεση τους ρωσόφιλους κύκλους, που ενστερνίστηκαν το αφήγημα του Σούτσου. Απάντηση στο ερώτημα γιατί λαμβάνει τα ποσά εκείνα δεν δόθηκε. Δόθηκε όμως για τα υπόλοιπα. Η απάντηση δημοσιεύτηκε στο επόμενο φύλλο, φυσικά από κάποιον υποστηρικτή του Σούτσου, σύμφωνα με τον οποίο η έκταση δεν παραχωρήθηκε δωρεάν, αλλά έγινε ανταλλαγή, για λόγους πολεοδομικούς.⁸⁴³

Έπειτα, ο υπερασπιστής δεν παρέλειψε να φρεσκάρει τη μνήμη των αναγνωστών, επισημαίνοντας πως «η πρώτη σελίς της Ιστορίας της επαναστάσεως άρχεται από το όνομα του Κ. Μιχαήλ Σούτζου· αν όμως η δευτέρα σελίς δεν ανταποκρίνεται εις την τούτην ή περί τούτου ευθύνη δεν

⁸⁴² Εκείνο τον χαρακτηρισμό χρησιμοποίησε ο Σούτσος σε επιστολή του στον Ρούντχαρτ το 1837. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2770, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς Ρούντχαρτ-Αθήνα, 6/18 Απριλίου 1837.

⁸⁴³ Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1834/18.2 5/17 Απριλίου 1834.

επιβαρύνει νομίζ[ει], εις τον Κ. Μ. Σούτζον , αλλ' εις τους οποίους το έθνος είχε τότε εμπιστευθή την διαχείρισιν των πραγμάτων του.»⁸⁴⁴

Η απάντηση στο ερώτημα, που ωστόσο δεν δόθηκε, είναι ότι το ποσό εκείνο αφορούσε τις ετήσιες αποδοχές του Σούτσο ως διπλωμάτη, μολονότι υπάρχει απόκλιση μερικών χιλιάδων. Εύλογα όμως μπορεί να αναρωτηθεί κάποιος για το πού βρήκε ο Σούτσο τα χρήματα για να κάνει επιπλέον αγορές, τη στιγμή που είχε βομβαρδίσει τους πάντες με επιστολές για το ανεπαρκές των αποδοχών του. Πιθανόν, οι αγορές να καλύφθηκαν από άλλους πόρους, καθότι το 1833 οι βρετανοί έκαναν λόγο περι συνταξιοδότησης του Σούτσο από την Ρωσία.⁸⁴⁵

Η παρουσία τόσων ρωσόφιλων στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1835 είχε προκαλέσει πονοκέφαλο στην Αντιβασιλεία. Έτσι φρόντισε να απαλλαγεί πρώτον από τον Ανδρέα Μεταξά, που έστειλε κακήν κακώς στην Μαδρίτη με ειδική αποστολή, καθώς τον θεωρούσε πιο επικίνδυνο αντίπαλο απ' ότι τον Σούτσο. Στην συνέχεια καταπιάστηκε με τα αλληπάλληλα αιτήματα του Σούτσο για παράταση της άδειάς του, που της είχαν προκαλέσει φοβερό εκνευρισμό. Στην προσπάθειά της να τον ξεφορτωθεί μια ώρα αρχύτερα θέλησε να τον διευκολύνει όσον αφορά τα οδοιπορικά του έξοδα πλην όμως με ρήτρες, που είχαν ως στόχο να επιστρέψει εγκαίρως στο πόστο του έπειτα από προτροπή του Ρίζου Νερουλού.

Μάταια όμως. Έτσι ενώ τον Σεπτέμβριο του 1835 έβλεπε η Αντιβασιλεία τον Σούτσο ως άνθρωπο που «ουδεμίαν δύναται να ασκήση επιρροήν»⁸⁴⁶ μετά και την παρέλευση του τριμήνου άσκησε πιέσεις για την αναχώρησή του, η οποία όμως έμελε να καθυστερήσει κι άλλο. Μολονότι μέχρι τον Νοέμβριο του 1835 το ενδεχόμενο της υπουργοποίησής του είχε αποκλειστεί, ο Σούτσος ζήτησε επιπλέον τρίμηνη παράταση της άδειάς του, δηλαδή έως και τα τέλη Μαρτίου του 1836, αφού πρώτα ζητήθηκε η σύμφωνη γνώμη της τσαρικής αυλής.⁸⁴⁷

⁸⁴⁴ Εφ. Αθηνά, 10 Αυγούστου 1835, αρ. 264-265, φ. 1044-1045.

⁸⁴⁵ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 299-300.

⁸⁴⁶ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 566.

⁸⁴⁷ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1836/18.3, αρ. 7607.

Ο πρώην ηγεμόνας υπήρξε υπέρ το δέον δραστήριος μέχρι το τέλος του έτους 1835, διότι στο αναμεταξύ πάντρευσε την κόρη του Ελένη με τον καθηγητή Ιωάννη Σούτσο, που μόλις είχε επιστρέψει στην Ελλάδα και είχε διοριστεί στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Οι γαμήλιες συμμαχίες μόλις είχαν ξεκινήσει και αν κρίνουμε από την εκλογή του γαμπρού επιβεβαιώνεται πως «φυσικ[ός] και αξιόπιστ[ος] σύμμαχος σε έναν κόσμο γεμάτο κινδύνους»⁸⁴⁸ είναι η οικογένεια. Ο Ιωάννης Σούτσος δεν ανήκε μόνο στην ευρύτερη οικογένεια, αλλά είχε δώσει από νωρίς δείγματα αφοσίωσης στον πεθερό του, πριν ακόμη παντρευτεί την κόρη του, μέσα από την απάντηση του στον Κοραή και τον δεύτερο *Διάλογο των Δύο Γραικών*.

Παρά τους γάμους και τις χαρές, η επόμενη χρονιά δεν ήταν το ίδιο ευχάριστη. Κάποιες από τις μισθολογικές και οικονομικές εκκρεμότητές που τον αφορούσαν χρειάστηκε να διευθετηθούν δικαστικά, όπως συνέβη για την διευθέτηση των χρεών του σε τρίτους. Εκεί ο Σούτσος δοκίμασε άλλες πικρότερες απογοητεύσεις και έκανε άλλες ακόμα πιο πικρές διαπιστώσεις.

Το υπουργείο των Εξωτερικών χρειάστηκε να εκδώσει πολλά διατάγματα και αποφάσεις, έτσι ώστε να ρυθμιστεί η πληρωμή των εκτός έδρας μετακινήσεων του Σούτσου σε Λονδίνο και Αγία Πετρούπολη το διάστημα 1833-1834, καθότι δεν επρόκειτο να αφήσει τίποτε που να μη διεκδικήσει από τα χρωστούμενα. Το ίδιο όμως θα έκανε και η αντίθετη πλευρά είτε επρόκειτο για την Αντιβασιλεία είτε για ιδιώτες. Ο Σούτσος παραπέμφθηκε σε δίκη για ιδιωτικές οικονομικές οφειλές από την εποχή της ηγεμονίας του.⁸⁴⁹ Οι οικονομικές οφειλές ήταν τόσες που τέθηκε θέμα συνέχισης της διπλωματικής του αποστολής.⁸⁵⁰ Από την άλλη πλευρά, η Αντιβασιλεία ζήτησε από τον Σούτσο να δικαιολογήσει επιμέρους ποσά που δαπάνησε, ενώ ασχολήθηκε με την υπόθεση της άμαξας, που αγοράστηκε με δημόσια χρήματα. Εξετάστηκαν

⁸⁴⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Α', μετάφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2008, σ. 63.

⁸⁴⁹ Επρόκειτο για δικαστική διαμάχη με τον κ. Λεβίδη.

⁸⁵⁰ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1836/18.3, αρ. 9055, 19/31 Μαρτίου 1836 «Όταν οι διπλωματικοί πράκτορες είναι τόσοι κατάχρηστοι, ώστε δεν δύνανται να κατέχουν πλέον τας θέσεις των με αξιοπρέπειαν, πρέπει να γίνονται εγκαίρως προσταγή περί της αντικατάστασώς αυτών. Διότι ιδιωτικά χρέη δεν δίδουν αποχρώντας λόγους προς αύξησιν μισθού.»

επίσης τα αιτήματα για αύξηση των αποδοχών του, ενώ ένα ποσό επρόκειτο να παρακρατηθεί από τον μισθό του για την αποπληρωμή των χρεών του.

Τα ζητήματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν με τρόπο «εκβιαστικό» από τον Σούτσο, έτσι ώστε να παρατείνει όσο περισσότερο μπορούσε την παραμονή του στην Ελλάδα. Τελικά κατάφερε να παραμείνει στην Αθήνα μέχρι και τα τέλη του Ιουνίου του 1836, οπότε και αναγκάστηκε να αναχωρήσει για Αγία Πετρούπολη. Τον Σούτσο και την οικογένειά του επρόκειτο να μεταφέρει στην Ανκόνα το βασιλικό πολεμικό πλοίο, Νέλσον.⁸⁵¹ Από εκεί η οικογένεια θα συνέχιζε, κατόπιν σχετικής άδειας, για τα λουτρά του Baden της Βιέννης με την προϋπόθεση να βρίσκεται στην θέση του έως την 15^η Σεπτεμβρίου.⁸⁵²

3 . Οι πικρές διαπιστώσεις και η μετάθεση στο Λονδίνο, (1835-1838)

Ο Σούτσο επέστρεψε στο «μαγγανοπήγαδο» της Αγίας Πετρούπολης βαθιά πικραμένος από την παραμονή του στην Αθήνα, μολονότι στις αποσκευές του έφερε το παράσημο του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος, που του είχε απονεμίσει ο Όθων.⁸⁵³ Είχε αποτύχει η προσπάθεια να αναλάβει το υπουργείο των Εξωτερικών και η εικόνα του είχε πληγεί από τα δημοσιεύματα. Σε ένα ξέσπασμα προς τον καλό του φίλο, Κατακάζη, αναρωτιόταν «Γιατί δεν τον αποζημιώνει [τον Σούτσο το ελληνικό κράτος] για όλες τις θυσίες, που έφερε στον βωμό [...] της αναγέννησής της; Οι Κουντουριώτηδες και όλοι οι άλλοι που ζητούν ό,τι δαπάνησαν για την Ελλάδα έχουν περισσότερο δίκιο από 'μένα να έχουν αυτές τις απαιτήσεις;»⁸⁵⁴

⁸⁵¹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1836/18.3.

⁸⁵² Η υπόθεση της παρακράτησης του ενός τετάρτου από τον μισθό του πάγωσε, ενώ ο γαμπρός του ορίστηκε ως αντιπρόσωπός του για την υπόθεση των οικονομικών οφειλών του σε τρίτους. Η διαμάχη επιλύθηκε οριστικά το Οκτώβριο του 1837 με την απόδοση του ποσού στον ενάγοντα. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1836/18.3. Τα ζητήματα αυτά αποτέλεσαν αφορμές για να νομοθετηθεί η σχετική μισθοδοσία και οι υποχρεώσεις των διπλωματικών πρακτόρων έναντι στο κράτος και τρίτων προσώπων.

⁸⁵³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.1, Όθων-Αθήνα προς Βικτώρια-Λονδίνο, 1/13 Αυγούστου 1837.

⁸⁵⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2762, «Απόσπασμα από την επιστολή στον κ. De Catacazy, την 22^α/4^η Ιουλίου 1837». Πρβλ. ΑΣΚ, φ.7, αρ. 46/2770, Σούτσο-Αγία Πετρούπολη προς Κατακάζη-[Αθήνα].

Ο Σούτσος δεν στοχοποιούσε τους Κουντουριώτηδες από εμπάθεια ή επειδή είχε προηγούμενα μαζί τους. Πολύ απλά δυσανασχετούσε που οι ομοεθνείς του είχαν κάνει τα στραβά μάτια σε συμπεριφορές εξίσου αντιφατικές με τη δική του, όπως των Κουντουριώτηδων ή του Καραϊσκάκη. Εκείνο όμως που δεν ήθελε να καταλάβει είναι το είδος των θυσιών που είχαν προσφέρει υπέρ της πατρίδας· ο Καραϊσκάκης τη ζωή του και οι Κουντουριώτηδες μέρος της περιουσίας τους, ενώ ουδέποτε αποκήρυξαν τη συμμετοχή τους στην Ελληνική Επανάσταση. Αντίθετα, ο Σούτσος μετά την εισβολή του Υψηλάντη στην Μολδαβία το έβαλε στα πόδια. Εύλογα λοιπόν διερωτήθηκε και ο συντάκτης της *Αθηνάς*, το 1835, πώς θα ήταν τα πράγματα εάν ο Σούτσος είχε την τόλμη να αντιμετωπίσει τα πράγματα στην Μολδαβία;⁸⁵⁵

Το άλλου είδος κεφάλαιο, που είχε διαθέσει ο Σούτσος –γνώσεις, γνωριμίες, εμπειρία– ελάχιστα συγκίνησε τους ομοεθνείς του. Για την ακρίβεια τους άφησε παγερά αδιάφορους, καθότι ο τίτλος του πρίγκιπα, που πήγαινε χέρι-χέρι με εκείνα, εκμηδένισε την όποια εθνική προσφορά του. Στην επιστολή όμως που έστειλε στον Κατακάζη είχε αντιληφθεί ότι τον είχαν εμπαιξει, καθώς «οι συνάδελφοί του»⁸⁵⁶, που συνάντησε στην Αθήνα, μετέβαλαν τη στάση τους μόλις εκείνος έφυγε. Τα ίδια εκείνα πρόσωπα ήταν γνωστά στον Κατακάζη, καθώς ο Σούτσος του ζήτησε να μεσολαβήσει στον Ρούντχαρτ, ούτως ώστε η δικαστική διαμάχη να έχει αίσιο τέλος για τον εναγόμενο.

Ο δικαστικός διασυρμός, που αντί να λάβει αποζημιώσεις και ανταμοιβές για τους κόπους του έπρεπε να πληρώσει κι από πάνω, ήταν ακόμη μεγαλύτερο πλήγμα από τις κατά καιρούς αρνητικές τοποθετήσεις των ομογενών του. Έτσι, το μόνο που πρόκρινε ως λύση στην περίπτωση, που οι απαιτήσεις σε βάρος του εγκριθούν από την Κυβέρνηση, ήταν να εγκαταλείψει

⁸⁵⁵ Εφ. *Αθηνά*, 10 Αυγούστου 1835, αρ. 264-265, φ. 1044-1045.

⁸⁵⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2762, «Απόσπασμα από την επιστολή στον κ. De Catacazy, την 22^α/4^η Ιουλίου 1837». Πρβλ. ΑΣΚ, φ.7, αρ. 46/2770, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς προς Κατακάζη-[Αθήνα].

το αξίωμά του και την ιδιότητα του Έλληνα, μιας και τέτοιες αποφάσεις δεν τιμούν ούτε τον ίδιο ούτε την Πατρίδα του.

Λόγια που γράφτηκαν εν θερμώ και που ήταν αδιανόητο να ειπωθούν δημόσια.⁸⁵⁷ Διότι όχι μόνο θα ήταν παρεξηγήσιμα, καθώς θα δικαίωναν πανηγυρικά την προϊούσα από πλευράς των ελλαδιτών αμφισβήτηση της πολιτικής του τοποθέτησης απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση, αλλά θα ακύρωναν αυτόματα και όλα τα τεκμήρια, που είχε κατά καιρούς προβάλει για να πείσει για την προσφορά του στον Αγώνα. Η κυνική εκείνη διατύπωση μαρτυρεί και πάλι, αυτή τη φορά από πλευράς του Σούτσου, πως η ιδιότητα του Έλληνα νοσηματοδοτείται βάσει άλλων κριτηρίων, πάντως όχι ουσιοκρατικών. Άλλωστε ο Κατακάζης μπορούσε να τον καταλάβει καλύτερα, καθότι Έλληνας στην καταγωγή, αλλά στην υπηρεσία της Ρωσίας.

Στην Αθήνα, η Κυβέρνηση είχε αντιληφθεί τις επιπλοκές που θα έφερνε η απόφαση του Σούτσου να εγκαταλείψει βίαια την διπλωματική αποστολή. Πρώτα - πρώτα με την τσαρική αυλή. Μολονότι στην Κυβέρνηση το δίλημμα της παραμονής ή της αποχώρησής του δεν διατυπώθηκε τόσο ξεκάθαρα, είχε γίνει αντιληπτό ότι η υπομονή του Σούτσου τελειώνει. Έτσι, έσπευσαν να ικανοποιήσουν ορισμένα από τα οικονομικά του αιτήματα, όπως επίσης και το αίτημα για τον διορισμό του γιου του, παρότι άνευ αποδοχών, έτσι ώστε να παραμείνει στην Αγία Πετρούπολη. Τα κατάφεραν μέχρι και τα μισά του 1837, οπότε και του γνωστοποιήθηκε η απόφαση μετάθεσής του στο Λονδίνο, η οποία έφτασε στα χέρια του τον Οκτώβριο του ίδιο έτους.⁸⁵⁸

Η μετάθεση του Σούτσου στο Λονδίνο μπορεί να ειπωθεί μέσα από πολλά πρίσματα, διότι κάθε πλευρά είδε εκείνα, που την βόλευαν να δει. Οι βρετανοί και εν μέρει οι γάλλοι θεώρησαν τον διορισμό του έργο των «πρακτόρων του Λουδοβίκου», αφού ο Όθων δεν είχε αρχικά δώσει τη συγκατάθεσή του.⁸⁵⁹ Οι ρώσοι ήθελαν τον άνθρωπό τους, ώστε να προωθήσει

⁸⁵⁷ Μολονότι επρόκειτο για ιδιωτική επιστολή, το τελεσίγραφο της απόσυρσής του το γνώριζε και το βρετανικό υπουργείο των Εξωτερικών, σύμφωνα με το οποίο ο Σούτσος διεμήνυε τον Οκτώβριο του 1837 ότι επρόκειτο να αποσυρθεί στο Παρίσι. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 541.

⁸⁵⁸ Πρβλ. Στο *ίδιο*.

⁸⁵⁹ Στο *ίδιο*, σ. 638.

τα συμφέροντά της στο Λονδίνο και αργότερα, ίσως και στο Παρίσι.⁸⁶⁰ Και η Αθήνα όμως ήταν ευχαριστημένη, διότι δεν είχε αναγκαστεί να τον δεχθεί πίσω, ενώ την ίδια στιγμή τον είχε αποκόψει από το ρωσικό περιβάλλον. Με άλλα λόγια τον είχαν «κάνει ακίνδυνο και παράλληλα [...] χρησιμοποιή[σαν] τη δύναμη και τις ικανότητές του [...]».⁸⁶¹

Την είδηση της μετάθεσής του από την Αγία Πετρούπολη ο Σούτσος την δέχθηκε με κάποια ανακούφιση. Το κλίμα της πόλης είχε επηρεάσει την υγεία του, καθώς και της Ρωζάνης, πράγμα που δεν είχε παραλείψει να το θέσει υπόψη των ανωτέρων του.⁸⁶² Ωστόσο, δεν ήταν εκείνο ακριβώς που επιθυμούσε, διότι υπολόγιζε πως θα μπορούσε να επιστρέψει, οριστικά αυτή τη φορά, στην Αθήνα. «Μάταια πράγματα» όμως.

Λίγο πριν αναχωρήσει από την Αγία Πετρούπολη εκμυστηρεύτηκε την δυσaréσκεία του στον βρετανό διαπιστευμένο Sir John Rarph Milbanke και με μεγαλύτερη άνεση στον Ιγνάτιο φον Ρούντχαρτ, το νέο πρωθυπουργό της Ελλάδας, με τον οποίο διατηρούσε εμπιστευτική αλληλογραφία.⁸⁶³ Τύχη αγαθή ο Ρούντχαρτ ήταν φίλα προσκείμενος στην Ρωσία και ως εκ τούτου είχε βρει στο πρόσωπο του Σούτσου ένα σύμμαχο σε ό,τι είχε να κάνει με την πολιτική του. Επειδή όμως δεν ήταν αχάριστος, φρόντισε όταν παραιτήθηκε στα τέλη του 1837 να προτρέψει «τον Όθωνα να διορίσει τον Μ. Σούτσο Γραμματέα επί των Εξωτερικών».⁸⁶⁴ Και αφού απέτυχε και η δεύτερη απόπειρα

⁸⁶⁰ Στο *ίδιο*, σ. 639.

⁸⁶¹ Γ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., τ. Β', σ. 418.

⁸⁶² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.7, αρ. 46/2563, Ρούντχαρτ-Αθήνα προς Σούτσο-Αγία Πετρούπολη, 11/23 Αυγούστου 1837· ΑΣΚ, φ.7, αρ. 46/2564, [αντίγραφο της απόφασης ανάκλησης]. Ο Σούτσος πάντοτε φρόντιζε να αναφέρει τις όποιες ενοχλήσεις στην υγεία του, κάποτε με τρόπο δραματοποιημένο. Έτσι συχνές είναι οι αναφορές του για πόνους στο στήθος και κεφαλαλγίες. Ενδεικτικά βλ. BGE, D.O autogr. 42/25, 1950/1, Σούτσος-Παρίσι προς Εϋνάρδο-[χ.τ], 3 Ιουνίου 1831.

⁸⁶³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.3, 12/24 Οκτωβρίου 1837· ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.1, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς Ρούντχαρτ-Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 1837.

Για το παρασκήνιο της άφιξης του Ρούντχαρτ στην Ελλάδα και της πολιτικής του ενδεικτικά βλ.. Ι. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση*, ό.π., σ. 176-177· Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος*, Β' Έκδοση, Αθήνα, 1894, σ. 137· Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, τ. Α', Αθήνα, 1892, σ. 325.

⁸⁶⁴ *Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Δ', Foreign Office 32, Φάκελοι 75-94, 1838-1839, Φ. Γλύτσος, Χ. Λούκος, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 1998, σ. 95.

για το υπουργείο των Εξωτερικών, ο Σούτσο αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τον διορισμό του στο πόστο του Λονδίνου.

Ούτε όμως το Λονδίνο έπλεε σε πελάγη ευτυχίας. Διότι εντός ολίγου η κυβέρνησή του θα ήταν αναγκασμένη να συνομιλεί με τον ρωσόφρονα Σούτσο ή, κατά τον J. Ridley, με τον «περιβόητο εχθρό της Βρετανίας»⁸⁶⁵ και όχι με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, που θα έπαιρνε τον δρόμο του γυρισμού. Ο Πάλμερστον, μολονότι ήταν καταρχήν αντίθετος στην άσκηση βέτο από την χώρα υποδοχής στον εκάστοτε διαπιστευμένο, έγραφε στον Λάουονς τα εξής:

«κάθε ανεξάρτητο κράτος έχει το αναμφισβήτητο δικαίωμα να κρίνει από μόνο του ποια πρόσωπα μπορεί να επιλέξει να το εκπροσωπήσουν στις Ξένες Αυλές, και καμιά κυβέρνηση δεν έχει το δικαίωμα να αντιταχθεί στο να δεχθεί το διαπιστευμένο πρόσωπο, εκτός και αν πρόκειται για ακραία περίπτωση».⁸⁶⁶

Παρότι δεν το διατύπωσε ρητά είναι πιθανόν να θεωρούσε τον Σούτσο ως μια τέτοια «ακραία περίπτωση», όπως χρόνια πριν ο Τσάρος τον βρετανό στρατηγό Church.⁸⁶⁷ Άλλωστε και στην επικοινωνία του με την ελληνική κυβέρνηση δεν απέκρυψε τη δυσαρέσκειά του όσον αφορά την απόφασή της να τον στείλει στο Λονδίνο.⁸⁶⁸

Ο τύπος που δεν περιοριζόταν από πολιτικά και διπλωματικά πρωτόκολλα, θέλησε να πει τα πράγματα με το όνομά τους, παρ' όλες τις ένθεν κακείθεν διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου. Οι συγκρίσεις με τον Τρικούπη ήταν αναπόφευκτες. Τόσο ο τύπος στη Μ. Βρετανία όσο και ο φιλοβρετανικός στην Ελλάδα έσπευσαν να προκαταλάβουν τις εντυπώσεις εις βάρος του Σούτσου. Η *Morning Chronicle* στο Λονδίνο και η *Αθηναί* στην Αθήνα, έβλεπαν παντελώς ακατάλληλο τον διορισμό του Σούτσου στο Λονδίνο, καθότι τον θεωρούσαν περισσότερο ρώσο παρά έλληνα αξιωματούχο.⁸⁶⁹

⁸⁶⁵ J. Ridley, *Lord Palmerston*, ό.π., σ. 177. Πρβλ. *Επιτομιαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 533, 648.

⁸⁶⁶ J. Ridley, *Lord Palmerston*, ό.π., σ. 177.

⁸⁶⁷ Βλ. *εδώ*, σ. 297.

⁸⁶⁸ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.1, αρ. 5910, Σούτσο (Αγία Πετρούπολη) προς Ρούντχαρτ (Αθήνα), 12/24 Οκτωβρίου 1837.

⁸⁶⁹ *Επιτομιαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 664-665· εφ. *Αθηναί*, αρ. 461, 11 Αυγούστου 1837. Για την υποδοχή της πρότασης από την Αγγλία να διοριστεί ο Τρικούπης ως διαπιστευμένος στο Λονδίνο βλ. *Επιτομιαί εγγράφων*, ό.π., τ. Β', σ. 49-50.

Παρότι καταβλήθηκαν φιλότιμες προσπάθειες να ακυρωθεί διά πλαγίων οδών ο διορισμός, τελικά ο Σούτσος αντικατέστησε τον αγγλόφιλο Τρικούπη. Το πόστο της Αγίας Πετρούπολης παρέμεινε κενό για λόγους οικονομικούς, όπως επεσήμανε ο Ρούντχαρτ στο Νέσελροντ⁸⁷⁰, μέχρι και το 1850, οπότε θα διοριστεί ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος, μετέπειτα γαμπρός του Σούτσου. Εξάλλου ο Σούτσος διατάχθηκε να μεταφέρει μαζί του το αρχείο της πρεσβείας και να το παραδώσει στον Τρικούπη, ο οποίος θα το παρέδιδε στο υπουργείο Εξωτερικών όταν επέστρεφε στην Ελλάδα.

Στο Λονδίνο πάντως ο Σούτσος θα έπαιρνε ετήσιο μισθό 54.000 δραχμών και άλλες 3.000 για έξοδα γραφείου, συν το ποσό οποιασδήποτε έκτακτης δαπάνης. Έπειτα, η κυβέρνηση του χορήγησε 4.000 για τα οδοπορικά και 12.000 για τα πρώτα έξοδα της διαμονής, ενώ του έδωσε το δικαίωμα να έχει για γραμματέα του τον γιο του Ιωάννη, έστω και χωρίς σημαντικές απολαβές.⁸⁷¹

Δυνάμει της διαταγής του υπουργείου ο Σούτσος έπρεπε να αναχωρήσει αμέσως, πριν οι καιρικές συνθήκες τον αναγκάσουν να αναβάλει το ταξίδι του. Σε κάθε περίπτωση του είχε δοθεί χρονικό περιθώριο να φτάσει στο Λονδίνο έως τις αρχές Νοεμβρίου 1837.⁸⁷² Η αναχώρησή του έμελλε να καθυστερήσει, διότι ο Τσάρος απουσίαζε από την Αγία Πετρούπολη. Και καθότι ο Σούτσος τηρούσε αυστηρά το διπλωματικό πρωτόκολλο παρέμεινε στην ρωσική πρωτεύουσα για να υποβάλει αυτοπροσώπως την ανάκλησή του.⁸⁷³ Δεν υπήρχε άλλωστε περίπτωση να χάσει τη δυνατότητα μιας tête à tête συνομιλίας με τον Τσάρο πριν να αναχωρήσει οριστικά από την Αγία Πετρούπολη.

⁸⁷⁰ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.1, Ρούντχαρτ-Αθήνα προς Νέσελροντ-Αγία Πετρούπολη, 5/17 Αυγούστου 1837. Το κενό αναπλήρωσε έως το 1850 ο ρώσος διαπιστευμένος στην Αθήνα, Γαβριήλ Κατακάζης.

⁸⁷¹ Από τον μισθό του παρακρατούσαν κάθε μήνα 500 δραχμές έως ότου αποκληρωθεί το ποσό των 12.000 δρχ. που είχε εγκριθεί ως προκαταβολή στις 4 Ιουνίου 1836. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1838/18.1, αρ. 1952, Ζωγράφος-Αθήνα προς Γραμματεία Οικονομικών-[Αθήνα], 5 Ιουνίου. Ο μισθός του Ιωάννη Σούτσου, ρυθμίστηκε τελικά στις 250 δραχμές με την καταβολή του να ξεκινά από τον Ιανουάριο του 1838.

⁸⁷² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/ 2564 [αντίγραφο της απόφασης ανάκλησης].

⁸⁷³ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 541· Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 517.

Αναχωρώντας είχε καταφέρει να δρομολογήσει τα δυο σημαντικά ζητήματα, που είχε διαταχθεί να διαπραγματευτεί. Οι διαδικασίες για την εμπορική συμφωνία μεταξύ Ρωσίας και Ελλάδας είχαν προχωρήσει, ενώ είχε καταφέρει να αποσπάσει την θετική απόκριση του Τσάρου για την παροχή του ενός εκατομμυρίου φράγκων από την τρίτη δόση του δανείου, με την ελληνική κυβέρνηση να είναι αρκούντως ικανοποιημένη.⁸⁷⁴ Κατά τα λεγόμενά του, η διπλωματική του αποστολή είχε επιτυχία «αναπόφευκτη».⁸⁷⁵ Και είχε δίκιο.

Εκείνο όμως που έχει ενδιαφέρον, διότι εύλογα δημιουργεί ερωτηματικά, είναι το ζήτημα που προέκυψε λίγο πριν αναχωρήσει και που η αποκάλυψή του θορύβησε σφόδρα έλληνες, βρετανούς και γάλλους. Ο λόγος για ένα σχέδιο μετανάστευσης στην Ελλάδα 20.000 μαυροβουνίων, εκ των οποίων οι 4.000 θα ήταν ένοπλοι. Καθώς μαρτυρούν οι περιλήψεις των εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών, ο Σούτσος είχε διαταχθεί από την ελληνική κυβέρνηση υπό τον Rudhart, να βολιδοσκοπήσει στην Αγία Πετρούπολη για τη δυνατότητα να εγκατασταθούν μαυροβούνιοι στα εδάφη της -όπως το επιθυμούσε η κυβέρνηση. Ικανός αριθμός των μαυροβουνίων θα ήταν μισθοφόροι.⁸⁷⁶ Στις υπό άκρα μυστικότητα συζητήσεις συμμετείχαν εκτός από τον Σούτσο που εκπροσωπούσε την ελληνική κυβέρνηση, ο επίσκοπος Μαυροβουνίου, η τσαρική αυλή και ο διπλωματικός αντιπρόσωπος της αυστριακής αυλής, ενώ ενήμερος πρέπει να ήταν και ο πατέρας του Όθωνα, Λουδοβίκος.⁸⁷⁷

Το γεγονός ότι οι μυστικές αυτές διαβουλεύσεις διεξάγονται το δεύτερο εξάμηνο του 1837 έχει τη δική του σημασία, καθώς την ίδια χρονιά έληγε η παραμονή των βαυαρών στρατιωτών στο ελληνικό βασίλειο.⁸⁷⁸ Σε περίπτωση αναχώρησης των βαυαρικών στρατευμάτων ο Όθων θα γινόταν ακόμη πιο ευάλωτος απέναντι στις εσωτερικές αναταραχές. Κάτι που ήταν άλλωστε πολύ

⁸⁷⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2589, 8/20 Σεπτεμβρίου 1837. Πρβλ. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 531.

⁸⁷⁵ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1837/18.1, Σούτσος-Αγία Πετρούπολη προς Ρούντχαρτ-Αθήνα, 26 Νοεμβρίου 1837.

⁸⁷⁶ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., [αρ. 1455], σ. 646.

⁸⁷⁷ Στο *ίδιο*, [αρ. 1234], σ. 536-537.

⁸⁷⁸ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, ό.π., σ. 313.

πιθανό να συμβεί, διότι σύμφωνα με τους γάλλους «η δυσαρέσκεια μεταξύ των Ελλήνων ηύξανε συνεχώς και [...] ότι δεν ήτο μακράν η ημέρα της γενικής εξεγέρσεως».⁸⁷⁹ Την πρόθεση του Όθωνα να καταστείλει πιθανές εξεγέρσεις διά των μαυροβουνίων μισθοφόρων μαρτυρεί άλλωστε και η προβλεπόμενη γεωγραφία της εγκατάστασής τους. Σύμφωνα με την έκθεση του γραμματέα των Εσωτερικών, Αναστάσιου Πολυζωΐδη, ως κατάλληλοι τόποι εγκατάστασης είχαν προταθεί η Ήλιδα, η Φωκίδα, η Φθιώτιδα, καθώς και περιοχές στην Βοστίτσα (Αίγιο) και Μαντινεία.⁸⁸⁰

Την ώρα που συμβαίνουν αυτά στην Αγία Πετρούπολη, οι διπλωματικοί αντιπρόσωποι της Αγγλίας και της Γαλλίας βρίσκονται σε συναγερμό και δίνουν το δικό τους αγώνα την ματαίωση του εν λόγω σχεδίου. Διότι σε περίπτωση ευόδωσής του η εσωτερική ασφάλεια του ελληνικού κράτους θα περνούσε στα χέρια των ρώσων, αφού «το σχέδιον τούτο [...] αποβλέπει εις το να περιαγάγη την Ελλάδα εις κατάστασιν εξαρτήσεως από την Ρωσία» κατά τον άγγλο πρέσβη στο Παρίσι Granville Leveson-Gower..⁸⁸¹

Παρά τους διπλωματικούς ελιγμούς των ρώσων, που στόχο είχαν να θολώσουν τα νερά για το ποια ήταν η τελική θέση της Ρωσίας, ο Σούτσος εξακολούθησε να συζητά επί του σχεδίου με ρώσους αξιωματούχους και με τον επίσκοπο Μαυροβουνίου.⁸⁸² Ασχέτως από την έκβαση των συζητήσεων ο ρόλος του Σούτσου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι το 1837 φαίνεται να εργάζεται με ιδιαίτερη ζέση για λογαριασμό του Παλατιού, λογαριάζοντας να δρέψει δάφνες: Τουτέστιν να επιτύχει την εγκατάστασή του στην Αθήνα σε συνδυασμό βέβαια με κάποιο ανώτερο αξίωμα.

Όμως το σχέδιο, σύμφωνα με την βρετανική πλευρά, εγκαταλείφθηκε εξαιτίας των αντιδράσεων τόσο από τους Έλληνες όσο και από την Αγγλία και την Γαλλία.⁸⁸³ Οι Έλληνες εκτός από το περιεχόμενο του σχεδίου πιθανότατα να πληροφορήθηκαν ότι θερμός διαμεσολαβητής «[σ]την μάχην του

⁸⁷⁹ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π.

⁸⁸⁰ Στο *ίδιο*, [αρ. 1585], σ. 707.

⁸⁸¹ Στο *ίδιο*, [αρ. 1234], σ. 537.

⁸⁸² Στο *ίδιο*, [αρ. 1585], σ. 707.

⁸⁸³ Στο *ίδιο*, [αρ. 1517, 1585], σ. 675, 707.

δεσποτισμού κατά της ελευθερίας»⁸⁸⁴ ήταν ο Μιχαήλ Σούτσος, γεγονός που αναμφίβολα θα αύξησε την προϊούσα αντιπάθεια των ομοεθνών του προς το πρόσωπό του. Πάντως ο Σούτσος στα τέλη του 1837 όδευε προς Λονδίνο.

4. Ο τελευταίος σταθμός της περιπατητικής ζωής του διπλωμάτη (1838)

Ο Σούτσος έφτασε στο Λονδίνο μαζί με τον γιο του Ιωάννη στις αρχές του 1838, αφού πρώτα διήλθε από το Παρίσι, όπου παρέμειναν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Αντάμωσαν ξανά, όταν πατέρας και γιος κατάφεραν να ρυθμίσουν τα της εγκατάστασής.⁸⁸⁵ Το κτήριο της ελληνικής πρεσβείας και συνάμα πρεσβευτική κατοικία βρισκόταν στον αριθμό 50 της Eaton Square.⁸⁸⁶ Ούτε και εδώ ο Σούτσος φείστηκε των εξόδων, καθότι πρόκειται μέχρι και σήμερα για μια από τις πιο ακριβές και διάσημες συνοικίες της βρετανικής πρωτεύουσας.

Τον Φεβρουάριο του 1838, δηλαδή σχεδόν αμέσως, υπέβαλε αίτημα για «μέτρια» αύξηση των αποδοχών του, την οποία απέδωσε στο υψηλό κόστος ζωής που επέβαλε η βρετανική πρωτεύουσα, διότι «εδώ [στο Λονδίνο] οι δαπάνες ξεπερνούν οτιδήποτε μπορεί κανείς να φανταστεί».⁸⁸⁷ Η «μέτρια», όπως επεσήμανε, κοστολόγηση αντιστοιχούσε σε αύξηση 3.000 στερλίνων με αναδρομική όμως πίστωση, δηλαδή από τις αρχές του Ιανουαρίου 1838.⁸⁸⁸

Εκτός από το αίτημα για αύξηση των αποδοχών του ο Σούτσος δήλωνε πως δεν επιθυμούσε να παραμείνει για μεγάλο διάστημα στο Λονδίνο. Η

⁸⁸⁴ Με τα λόγια του βρετανού Πρέσβη στην Αθήνα, Λόρδου Richard Lyons, στο *ιδιο*, [αρ. 1455], σ. 646.

⁸⁸⁵ BGE, D. Ο autogr. 42/24, Γρηγόριος Σούτσος προς R. Törpffer-[χ.τ], 14 Μαρτίου 1838. Τον Δεκέμβριο του 1837, η οικογένεια βρισκόταν στην Φρανκφούρτη και έπειτα στο Παρίσι. R. Törpffer, *Correspondance Complète*, ό.π., vol. iv, 17 septembre 1838-11 août 1840, σ. 394-395.

⁸⁸⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2870. Σύμφωνα με κατάλογο του Μαυροκορδάτου στην ελληνική πρεσβεία του Λονδίνου υπηρετούσαν εκτός από τους Μιχαήλ και Ιωάννη Σούτσο, ο Π. Ράλλης και άλλα εννέα άτομα. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 480.

⁸⁸⁷ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, [1838]1839/18.1, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα, 5/17 Φεβρουαρίου 1838.

⁸⁸⁸ Στο *ιδιο*. Οικονομικές δυσκολίες για τον ίδιο λόγο είχε αντιμετωπίσει νωρίτερα και ο Τρικούπης. Πόσο μάλλον ο Σούτσος που είχε μια πολυμελή οικογένεια, την οποία έπρεπε να συντηρήσει με το μισθό του διότι εκείνος του Ιωάννη ήταν συμβολικός.

δικαιολογία που προέβαλε ήταν και πάλι λόγοι υγείας, μόνο που τούτη τη φορά δεν ήταν διατεθειμένος να δεχθεί αρνητική απάντηση: «[...] είμαι σίγουρος πως η επιείκεια της Αυτού Μεγαλειότητός Σας δεν θα Της επιτρέψει να καταδικάσει έναν ηλικιωμένο και πιστό υπηρέτη, γεμάτο ρευματισμούς στην τρομερή επιρροή μιας διαρκούς υγρασίας.»⁸⁸⁹ Γνώριζε ότι το 1837 η ελληνική κυβέρνηση είχε ανταποκριθεί σε παραπλήσιο αίτημα του Σπυρίδωνα Τρικούπη, που ζήτησε άδεια για λόγους υγείας εξαιτίας του προβληματικού κλίματος του Λονδίνου.⁸⁹⁰

Πάντως, και ο Τρικούπης είχε νωρίτερα αντιμετωπίσει τις ίδιες ακριβώς οικονομικές δυσκολίες.⁸⁹¹ Πόσο μάλλον ο Σούτσος που είχε μια πολυμελή οικογένεια, την οποία έπρεπε να συντηρήσει κυρίως με το μισθό του, καθότι ο μισθός του Ιωάννη ήταν συμβολικός.⁸⁹²

Η αύξηση, που ζήτησε ο Σούτσος, τελικά δεν δόθηκε. Η κυβέρνηση ήθελε να αποφύγει το σκάνδαλο περί ιδιαίτερης μεταχείρισης του Σούτσου, διότι στο παρελθόν είχε αρνηθεί ανάλογο, αλλά για πολύ μικρότερη αύξηση, αίτημα του Τρικούπη.⁸⁹³ Πόσο μάλλον σε καιρούς οικονομικής στενότητας, όπως το 1838. Η απόρριψη του αιτήματος έγινε έπειτα από εισήγηση του υπουργού των εξωτερικών, Κωνσταντίνου Ζωγράφου, στον Όθωνα, ο οποίος προέτρεψε τον βασιλιά να μην εγκρίνει σε καμία περίπτωση το αίτημα αύξησης αποδοχών, αλλά να βρεθεί άλλη λύση προκειμένου να μην μείνει δυσαρεστημένος ο Σούτσος. Με τον τρόπο αυτό ο Ζωγράφος άνοιγε την πόρτα στον Σούτσο για να επιστρέψει οριστικά στην Αθήνα.

⁸⁸⁹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, [1838] 1839/18.1, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα, 5/17 Φεβρουαρίου 1838.

⁸⁹⁰ Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 515.

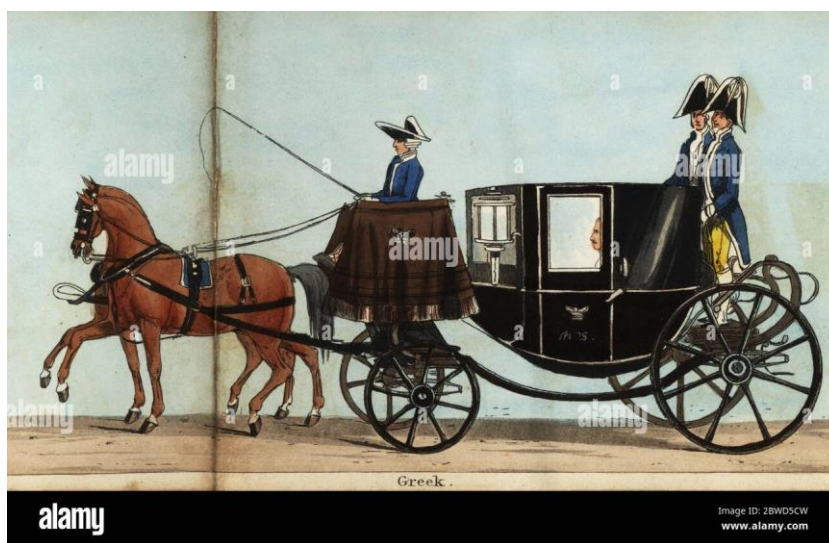
⁸⁹¹ Πρβλ. Χ. Λούκος, *Το ανέκδοτο ημερολόγιο*, ό.π., σ. 33 · Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 544.

⁸⁹² Τη δική του προσπάθεια για να υποστηρίξει το δίκαιο του αιτήματος του πατέρα του έκανε και ο δευτερότοκος γιος του, Γρηγόριος, καθώς απευθύνθηκε ο ίδιος στον Όθωνα. R. Törrpfer, *Correspondance Complète*, ό.π., vol. iv, σ. 27-28.

⁸⁹³ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 174. Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, [1838] 1839/18.1, Ζωγράφος προς Γραμματεία επί των Εξωτερικών-Αθήνα, 17/29 Μαρτίου 1838 · Ζωγράφος-Αθήνα προς Σούτσο-Λονδίνο, 19/31 Μαρτίου 1838 · Ζωγράφος-Αθήνα προς Σούτσο-Λονδίνο, 24 Μαρτίου/ 5Απριλίου 1838. Σύμφωνα με τον Κ. Ζωγράφο η αύξηση που είχε ζητήσει ο Σούτσος ήταν πολύ υψηλότερη από εκείνη που ζήτησε ο Τρικούπης - 30.000 δρχ έναντι 8.000 δρχ) και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, [1838] 1839/18.1, Ζωγράφος-Αθήνα προς Όθωνα-[Αθήνα], 13/25 Μαρτίου 1838.

Στο Λονδίνο ο Σούτσος με το που αφίχθηκε φρόντισε να ζητήσει ακρόαση από την βασίλισσα Βικτώρια για να της υποβάλλει τα διαπιστευτήριά του. Η ακρόαση έλαβε χώρα τον ίδιο μήνα, στις 24 Ιανουαρίου 1838, μισή ώρα μετά το μεσημέρι.⁸⁹⁴ Έτσι τον επόμενο μήνα, εκείνος και ο γιος του ήταν λίστα των καλεσμένων της δεξίωσης, που πραγματοποίησε η βασίλισσα στα ανάκτορα.⁸⁹⁵

Η επόμενη γνωστή και επίσημη επίσκεψη του Σούτσου στα ανάκτορα πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1838 για να επιδώσει στην βασίλισσα τη συγχαρητήρια επιστολή του Όθωνα με αφορμή τη στέψη της.⁸⁹⁶ Την τύχη του θα τη ζήλευαν οι προκάτοχοί του, αφού εκείνος που θα εκπροσωπούσε την Ελλάδα στην τελετή στέψη της βασίλισσας της Αγγλίας στις 28 Ιουνίου δεν ήταν άλλος από τον ρωσόφρονα Μιχαήλ Σούτσο. Αυτό άλλωστε ήταν και το μοναδικό γεγονός, που βρήκαν να επισημάνουν οι σύγχρονοί του για το έναν χρόνο που βρέθηκε στο πόστο του Λονδίνου.

Απεικόνιση από την προσέλευσή του στο Αβαείο του Westminster. Πηγή: www.alamy.com

Φυσικά η διπλωματική δραστηριότητα του Σούτσου δεν περιορίστηκε σε δεξιώσεις και χορούς. Το νήμα των διαπραγματεύσεων για την τρίτη δόση

⁸⁹⁴ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, [1838] 1839/18.1, Σούτσο -Λονδίνο προς Πάικο-Αθήνα, 11/23 Ιανουαρίου 1838.

⁸⁹⁵ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 260.

⁸⁹⁶ Στο *ίδιο*, σ. 266.

του δανείου ο Σούτσος το ξανάπιασε στο Λονδίνο.⁸⁹⁷ Στο ερώτημα γιατί η ελληνική κυβέρνηση επιμένει στο να είναι ο Σούτσος το πρόσωπο που έπρεπε να διαπραγματευτεί την τρίτη δόση, με αποτέλεσμα να διακτινίζεται από το ένα άκρο της Ευρώπης στο άλλο, την απάντηση την δίνει ο Σπυρίδων Τρικούπης το 1836:

«[...] ότι εις την πληρεξουσιότητα την δοθείσαν εις τον Μ. Σούτσον την 16/28 Φεβρ. 1833 αναφέρεται ρητώς ότι όλαι αι ομολογίαι θα υπογραφούν υπ' αυτού, του Μαυροκορδάτου και του Αλεξ. Ρουσόπουλου· ότι, όθεν, μόνον ο Σούτσος είχαν εξουσιοδότησιν να υπογράψη τας ομολογίας του δανείου· και ότι η πληρεξουσιότης του ήτο τόσο ειδική, ώστε υπέγραψεν όχι μόνο τας ομολογίας των πρώτων δυο δόσεων, αλλά και εκείνας της τρίτης δόσεως, διά να μη καταστή η απουσία του, καθ' α ανέφερον εις έγγραφόν του από 17/29 Σεπτ. 1833, αιτία διά να αναβληθή η πραγματοποιήσις της».⁸⁹⁸

Όπως πολύ ωραία το υπονοεί ο Τρικούπης, ο Σούτσος είχε φροντίσει να είναι αναντικατάστατος, έτσι ώστε η εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να μην έχει τη δυνατότητα να απαλλαγεί τόσο εύκολα από εκείνον. Αυτά τουλάχιστον ως προς τα διαδικαστικά.

Τα πράγματα όμως περιπλέκονταν γιατί οι δυο από τις τρεις εγγυήτριες δυνάμεις, ήτοι η Ρωσία και η Αγγλία, εξαρτούσαν την παροχή του μεριδίου τους από την πορεία των σχέσεών τους με την ελληνική κυβέρνηση. Το «αγκάθι» στις διαπραγματεύσεις με την βρετανική, ήταν ο λόρδος Πάλμερστον. Τον Ιούνιο του 1837 ο Τρικούπης είχε πληροφορήσει την κυβέρνηση πως η Μεγάλη Βρετανία έδειχνε πρόθυμη να δώσει την εγγύηση, καθώς και ένα μέρος από το δικό της μερίδιο της τρίτης δόσης του δανείου.⁸⁹⁹ Μολονότι ο Σούτσος στις αρχές του 1838 είχε ζητήσει από τον Πάλμερστον να συνεργαστούν για την άμεση χορήγηση της τρίτης δόσης, ο τελευταίος είχε

⁸⁹⁷ Φυσικά υπήρχαν, όπως κάθε φορά και δευτερεύοντα ζητήματα όπως η επίλυση διαφορών σχετικά με την συμπεριφορά βρετανών υπηκόων στην Ελλάδα, η παροχή συστάσεων, η εκπαίδευση των ελλήνων στην Μ. Βρετανία, η διευθέτηση κληροδοτημάτων κ.ά. Ενδεικτικά βλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1838/18.1 ΓΔ.

⁸⁹⁸ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Γ', σ. 366.

⁸⁹⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2542, Ρούντχαρτ-Αθήνα προς Σούτσο-Αγία Πετρούπολη, 20 Μαΐου/ 1 Ιουνίου 1837.

βάλει στο τραπέζι των συζητήσεων το ζήτημα της παροχής Συντάγματος από τον Όθωνα. Όχι τόσο λόγω δημοκρατικών ευαισθησιών, αλλά ως μέσο για τη μείωση της βουαρικλής επιρροής στην Ελλάδα. Στο μόνο που συμφωνούσαν ήταν στην λεκτική ευχή, την τρίτη και τελευταία δόση η ελληνική κυβέρνηση να τη διαχειριστεί σωστά και με σύνεση.

Τα πράγματα, λοιπόν, πήραν διαφορετική τροπή σχεδόν έναν χρόνο μετά τις ανακοινώσεις του Τρικούπη. Οι συναντήσεις του Σούτσου με τον Πάλμερστον πραγματοποιούνταν σε τεταμένο κλίμα, που μόλις μετά βίας ανέχονταν ο ένας τον άλλον. Η βαριά ατμόσφαιρα δεν οφειλόταν μόνο στην αντιπάθεια του Πάλμερστον προς τον Σούτσο. Στο αναμεταξύ είχε τεθεί το ζήτημα της εποπτείας από τις τρεις εγγυήτριες χώρες για την διαχείριση της τρίτης δόσης του δανείου, απαίτηση που η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε πως θα έπληττε το κύρος και την αξιοπιστία της χώρας.⁹⁰⁰ Οι εξελίξεις είχαν ως αποτέλεσμα την αναβολή της Διάσκεψης έως ότου οι πληρεξούσιοι επανέλθουν με νέες οδηγίες. Τα μαντάτα στην Αθήνα ο Σούτσος επέλεξε να τα κοινοποιήσει διάμεσου του γιου του, Ιωάννη, που τον έστειλε αυτοπροσώπως στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1838 για να μεταφέρει τα νέα της Διάσκεψης. Ο Ιωάννης δεν θα παρέλειψε να προβεί στις δέουσες *off the record* επισημάνσεις και διευκρινίσεις, ενώ μαζί του έφερε μια λιαν εμπιστευτική επιστολή του πατέρα του προς τον Όθωνα.⁹⁰¹

Επρόκειτο για μακροσκελή επιστολή που είχε γράψει ο Σούτσος σε συνέχεια τον προηγούμενο μήνα, έχοντας ως κεντρικό θέμα τους δυνητικούς χειρισμούς για την εξασφάλιση της τρίτης δόσης του δανείου.⁹⁰² Με ύφος σαφές και αποφασιστικό αφού διατύπωσε τις προτάσεις του, ζήτησε την πληρεξουσιότητα να χειριστεί το ζήτημα.

⁹⁰⁰ Επρόκειτο για σύνθετο ζήτημα με ρήτρες, που η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε αδύνατο να υλοποιηθούν. Για το σχέδιο πρωτοκόλλου περί εποπτείας βλ. *Επιτομιαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 67-69.

⁹⁰¹ Ένας τρόπος για να δείξει τη σημασία που είχε για τον ίδιο, αλλά και για την κυβέρνηση, ήταν να αναθέσει την επίδοσή της με τον γιο του. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2828, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα, 12/24 Μαρτίου 1838.

⁹⁰² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2829-2833, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα, 12/24 Μαρτίου 1838.

Η επιστολή όμως δεν θα είχε και τόσο ενδιαφέρον εάν ο συντάκτης της περιοριζόταν στους τακτικούς ελιγμούς. Ο Σούτσος μεταξύ άλλων ενημέρωνε τον Όθωνα για τις απόψεις και το αίτημα του Πάλμερστον περί Συντάγματος, το οποίο δεν παρέλειψε να σχολιάσει επικριτικά: οι συνταγματικοί θεσμοί μπορούσαν «να θέσουν σε κίνδυνο το μέλλον της Ελλάδας» σημειώνει με έμφαση ο Σούτσος.⁹⁰³

Ούτε λίγο ούτε πολύ κατηγόρησε τον Πάλμερστον και την στάση της Μ. Βρετανίας, ειδικά σε ό, τι είχε να κάνει με την «πολύπαθη» τρίτη δόση του δανείου και τον τρόπο που χρησιμοποιούσαν το θέμα του Συντάγματος.⁹⁰⁴ Από την άλλη εξέφρασε ανοιχτά και χωρίς τις συνηθισμένες αβρότητες την άποψή του για τον Πάλμερστον, τον ρόλο του Λάουονς και τις σχέσεις του Αρμανοπεργκ με την Αγγλία.

Φυσικά, οι κρίσεις του για την στάση της ρωσικής πλευράς ήταν διαφορετικές, πράγμα που φρόντισε να το επισημάνει, αναφέροντας τη συμβολή και τη βοήθεια του ρώσου διαπιστευμένου στο Λονδίνο.⁹⁰⁵ Καθότι πιο έμπειρος και πιο τολμηρός απ' ό,τι το 1830 πήρε το ρίσκο να προχωρήσει σε συνεννοήσεις οικονομικής φύσης με την ρωσική Αυλή, τις οποίες όμως ανέφερε στον Όθωνα, αφού τις είχε ξεκινήσει.⁹⁰⁶

Το γιατί ο Σούτσος έγραψε μια τέτοια επιστολή στον Όθωνα δεν οφείλεται αποκλειστικά στο ότι οι συζητήσεις με την βρετανική πλευρά δεν ήταν σε καλό κλίμα. Η κύρια αιτία, που τον όπλισε με περίσσιο θάρρος, είναι ότι στην Αθήνα το κυβερνητικό σχήμα είχε αλλάξει και ήταν επιτέλους ναπικό. Βέβαια στην δεύτερη συνέχεια της επιστολής ο Σούτσος, στην προσπάθειά του προκαταλάβει τον νεαρό βασιλιά, δεν έκανε λόγο για κυβέρνηση Ναπαιών, αλλά για εθνικό κυβερνητικό σχήμα.

Παρότι δεν υπήρχαν ακόμη επίσημες διαβεβαιώσεις και οι δυο άνδρες (Σούτσος και Πάλμερστον) είχαν αντιληφθεί πως δεν επρόκειτο για πολύ να

⁹⁰³ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2831, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα.

⁹⁰⁴ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2829-2833, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα, 12/24 Μαρτίου 1838.

⁹⁰⁵ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2832, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα.

⁹⁰⁶ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2833, Σούτσος-Λονδίνο προς Όθωνα-Αθήνα.

ανέχεται ο ένας τον άλλον. Το καλοκαίρι όμως του 1838, η ένταση μεταξύ τους είχε καταλαγιάσει κατόπιν επιθυμίας της Αθήνας. Έπειτα ο Πάλμερστον είχε μεσολαβήσει ώστε να αποδοθούν προσωπικά αντικείμενα του Σούτσου και οι αποσκευές του να εκτελωνιστούν ατελώς. Το σημαντικότερο δε ήταν πως είχε σταματήσει την δίωξη του Σούτσου για οικονομικές οφειλές σε βρετανούς υπηκόους.⁹⁰⁷

Μολονότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν ευχαριστημένη από την πορεία του Σούτσου στο Λονδίνο, ο ίδιος δεν έκανε ούτε βήμα πίσω όσον αφορά το αίτημα της ανάκλησής του. Στην προσπάθειά του να δημιουργήσει τετελεσμένα γεγονότα είχε δηλώσει στον Πάλμερστον πως εάν η ελληνική κυβέρνηση δεν του ενέκρινε την αύξηση του μισθού του θα υπέβαλε την παραίτησή του έως τον Οκτώβριο του 1838.⁹⁰⁸

Το τηλεσίγραφο όμως παρέμεινε σε εκκρεμότητα μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1838. Στην Αθήνα προσπαθούσαν να ρυθμίζουν το ζήτημα της ανάκλησής του, αλλά η υπομονή του Σούτσου είχε πλέον εξαντληθεί. Ήταν πλέον σαφές σε όλους πως ο Σούτσος τίποτε άλλο δεν μπορούσε να προσφέρει στο Λονδίνο υπό εκείνες τις συνθήκες. Στις 6 Οκτωβρίου η κόρη του, Ελένη Σούτσου, σε επιστολή της προς τον πατέρα της του έλεγε πως «για 100^η φορά δηλώνει πως δεν επιθυμεί πλέον να παραμείνει στο Λονδίνο».⁹⁰⁹

Τα πράγματα όμως είχαν δρομολογηθεί τον Οκτώβριο του 1838 για την επιστροφή και η οικογένεια περίμενε με τις βαλίτσες στο χέρι την απόφαση ανάκλησης. Στην ίδια επιστολή η Ελένη Σούτσου, ευελπιστούσε πως η μητέρα της είχε ήδη εγκαταλείψει το Λονδίνο, ταξιδεύοντας προς Αθήνα.

Ο Σούτσος θα δοκιμαζόταν λίγο ακόμα στην πέτρα της υπομονής έως ότου ο Ζωγράφος καταφέρει να στηρίξει το αίτημά του στην Αθήνα. Προβάλλοντας λόγους οικονομικούς, που δεδομένων των συνθηκών, συνηγορούσαν υπέρ της αποδοχής του αιτήματος του Σούτσου, η πολυπόθητη για όλους ανάκληση ήταν πλέον γεγονός. Η ανάκληση έγινε με τρόπο

⁹⁰⁷ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 509, 515, 517.

⁹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 174.

⁹⁰⁹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 8, αρ. 46/2886, Ελένη Σούτσου προς Μιχαήλ Σούτσο, 6 Οκτωβρίου 1838.

κατεπείγοντα, ενώ η ελληνική κυβέρνηση μερίμνησε ώστε να διευκολύνει οικονομικά την μετάβαση του στην Αθήνα⁹¹⁰, πριν ακόμη προλάβει να διορίσει τον αντικατάσταση του, Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Μέχρι να φτάσει στο πόστο του, το καλοκαίρι του 1839, χρέη διπλωματικού αντιπροσώπου αναλάμβανε ο Ιωάννης Σούτσος, που προβιβάστηκε σε *Chargé d' affaires*.⁹¹¹

Όταν στις 12/24 Ιανουαρίου 1839 επέδωσε την ανάκλησή του στην βασίλισσα Βικτώρια, η διπλωματική του καριέρα και συνάμα «τιμητική εξορία»⁹¹² λάμβανε τέλος με καλές, μάλιστα, εντυπώσεις, καθώς είχε καταφέρει να κερδίσει την εκτίμησή της βασίλισσας.⁹¹³ Είναι αμφίβολο, ωστόσο, εάν θα είχε καταφέρει να επιστρέψει στην περίπτωση που στην κυβέρνηση δεν ήταν οι Ναπαιίοι. Η χρονική σύμπτωση της, καθόδου του στην Αθήνα, θα συμπίπτει με το ξεκίνημα της επιχείρησης αποσταθεροποίησης της βασιλικής εξουσίας, με στόχο την εκθρόνιση του Όθωνα. Επιχείρηση που σε πολλά σημεία έφερε την προσωπική σφραγίδα του Σούτσου.

⁹¹⁰ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1838/18.1 ΑΒ, 24 Νοεμβρίου/6 Δεκεμβρίου 1838.

⁹¹¹ Πρβλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1839/18.1, Πάλμερστον-Λονδίνο προς Ζωγράφο-Αθήνα, 24 Ιανουαρίου 1839.

⁹¹² J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 315.

⁹¹³ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1838/18.1, Βικτώρια-Bachingham Palace προς Όθωνα-Αθήνα, 29 Ιανουαρίου 1839. Συχνά τα πόστα μπλέκονται, έτσι που ως τελευταίος σταθμός της διπλωματικής καριέρας του θεωρείται το πόστο της Αγία Πετρούπολη. Πρβλ. Ι. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 178,193 · J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 333.

Κεφάλαιο Δωδέκατο: Η εγκατάσταση στην Αθήνα και οι μάταιες ελπίδες για τα ανώτατα αξιώματα (1839-1854)

«Λάβε εις την δεξιάν το βάκτρον, εις την άλλην τον δίσκον του Βελισσαρίου, και περιέρχου τας οδούς των Αθηνών πενητεύων, ηγεμών άλλοτε όλβιε της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσε, διότι ούτως από του εξώστου μου θέλω σε ζωγραφίσει και παραδώσει την εικόνα σου εις τα επερχομένας γενεάς.»
Αλέξανδρος Σούτσος⁹¹⁴

1. «Το εντευκτήριον της αριστοκρατικής Φαναριωτικής τάξεως των Αθηνών» και τα συνοικέσια.

Ο Σούτσος εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1839.⁹¹⁵ Παρότι γνωρίζουμε ότι είχε στην ιδιοκτησία του κομμάτι γης στην περιοχή του Πειραιά, για τη μόνιμη κατοικία του επέλεξε την περιοχή κοντά στην σημερινή πλατεία Βάθης.⁹¹⁶ Η επιλογή δεν έγινε τυχαία, διότι η αρχική πρόθεση των αρχιτεκτόνων Κλεάνθη και Σάουμπερτ ήταν τα βασιλικά ανάκτορα να οικοδομηθούν στην Ομόνοια. Ο Σούτσος δεν ήταν ο μόνος που έσπευσε να αγοράσει μεγάλες εκτάσεις στην περιοχή, καθώς και άλλοι επιφανείς έλληνες είχαν φροντίσει να κάνουν το ίδιο. Όταν όμως το αρχικό πλάνο των αρχιτεκτόνων ματαιώθηκε, το οικόπεδο είχε ήδη αγοραστεί.

⁹¹⁴ Α. Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, (Φυλλάδιον Πέμπτον-15 Απριλίου 1844), ό.π., σ. 176

⁹¹⁵ Σύμφωνα με το Foreign Office, ο Σούτσος μετατέθηκε στο Παρίσι στα τέλη του 1839. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 517. Την πληροφορία δεν μπόρεσα να τη διασταυρώσω. Ωστόσο, πουθενά στις βιβλιογραφικές πηγές δεν υπάρχει τέτοια πληροφορία. Είτε το βρετανικό υπουργείο αναφέρεται σε πιθανό πέραςμα του Σούτσου από το Παρίσι πριν κατέβει στην Ελλάδα, όπως σχεδόν έκανε κάθε φορά κατά τη διάρκεια των μετακινήσεών του. Είτε αφορά πιθανό διορισμό του γιου του Ιωάννη, επίσης διπλωμάτη καριέρας.

⁹¹⁶ Ο Γεώργιος Δερτιλής αναφέρει, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζει για ποιον κλάδο των Σούτσων πρόκειται, πως «οι Σούτσοι μεταβίβασαν το 1871 στην οικογένεια Γκλύξμπουργκ» κτήμα που διέθεταν στο Τατόι. *Ιστορία του ελληνικού κράτους (1830-1929)*, τ. Α', 6^η έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2010, σ. 469 (υπ. 84).

Η τεράστια, λοιπόν, έκταση που αγόρασε οριοθετούταν «μεταξύ των οδών Αχαρνών και Λιοσίων, από της οδού Σουρμελή μέχρι της οδού Σμύρνης και έκτισεν εκεί διά των ιδίων αρχιτεκτόνων [Κλεάνθη και Σάουμπερτ] την έπαυλιν του, την οποίαν εγνωρίσαμεν οι μεταγενέστεροι παρά την οδόν Αλκιβιάδου, στεγάζουσαν το Άσυλον της Αγ. [Αι]Κατερίνης.»⁹¹⁷ Παροιμιώδης υπήρξε ο πελώριος κήπος της έπαυλης, καθώς είχαν φυτευτεί πολλά οπορωφόρα δέντρα κατά τη συνήθη πρακτική της εποχής. Για χρόνια, τουλάχιστον μέχρι και την αλλαγή του αιώνα, το μέρος μνημονευόταν ως «το σπίτι του Μιχάλβοδα, άλλοτε ηγεμόνα της Μολδαβίας, γωνία Αλκιβιάδου και Σουρμελή, μ' έναν τεράστιο κήπο.»⁹¹⁸

Το οικόπεδο διέθετε και δεύτερη βοηθητική οικία, ενώ σύμφωνα με την βασίλισσα Αμαλία υπήρχε και ιδιωτική εκκλησία, η οποία εγκαινιάστηκε περιλαμπρα και παρουσία επιφανών πολιτικών προσώπων τον Αύγουστο του 1844, ένα χρόνο μετά την τοποθέτηση του θεμέλιου λίθου της.⁹¹⁹ Οπωσδήποτε η εκκλησία αποτελούσε το πνευματικό καταφύγιο της οικογένειας, η οποία ουδέποτε παρέλειπε να αποδίδει τα του Θεού τω Θεώ. Η ανέγερσή της όμως συμβόλιζε τον αγώνα για τη θεμελίωση του Συντάγματος, έτσι τουλάχιστον όπως τον αντιλαμβάνονταν όσοι παρευρέθηκαν στα θυρανοίξιά της.

⁹¹⁷ Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα, 1996, σ. 22. Πρβλ. Στο ίδιο, σ. 259-260 · Θ. Γιοχάλας-Τ. Καφετζάκη, *Αθήνα, Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 2013, σ. 557.

⁹¹⁸ Μ. Λιδωρίκης, *Έζησα την Αθήνα*, ό.π., σ. 89.

⁹¹⁹ Β. Μπουσέ-Μ. Μπουσέ, *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, τ. Α', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2020, σ. 616. Μεταξύ εκείνων που έδωσαν το παρόν στα εγκαινία της εκκλησίας ήταν ο Λασσάνης και ο Σπυρομήλιος, αμφότεροι μέλη του ρωσικού κόμματος.

11) ΑΘΗΝΑΙ.—'Η ἑπαυλις Μιχαήλ Βόδα.
(*Ἐπ. σὺκ. Ἀλ. Γεωργακόπουλος, ἐκ Σαλαωνίου.*)

Εφημερίδα "ΕΛΛΑΣ"
Αθήνα. Δευτέρα, 22 Νοεμβρίου 1909.

Η φωτογραφία εντοπίστηκε στο διαδίκτυο. Δημοσιεύτηκε στην
Εφημερίδα *Ελλάς*, την Κυριακή στις 22 Νοεμβρίου 1909, ἔτος
β', αρ. 104.
<https://www.facebook.com/149801415032228/photos/a.356340077711693.91309.149801415032228/1036500439695650?type=1&theater>

Η ἑπαυλη του Μιχάλβουδα Σούτσου ὑπὸ κατεδάφιση.
Φωτογραφικό Ἀρχεῖο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Συλλογή Νίκου Τόλη.

Το αρχοντικό εκτιμάται ότι χτίστηκε το 1830.⁹²⁰ Κάτι τέτοιο όμως είναι αδύνατο να συνέβη, καθότι η Αθήνα δεν είχε οριστεί ακόμη ως πρωτεύουσα του αρτιγέννητου ελληνικού κράτους. Έτσι είναι πολύ πιο πιθανό οι εκτάσεις να αγοράστηκαν από τον Σούτσο μεταξύ 1831 -1834 μέσω δανεισμού. Εάν η υπόθεση ευσταθεί, τότε η οικοδόμηση της έπαυλης κάλλιστα μπορεί να ξεκίνησε το 1835, οπότε ο Σούτσος βρέθηκε στην Αθήνα· την ίδια άλλωστε εποχή που στην περιοχή χτίζονται πολλά σπίτια⁹²¹, όπως η οικία Βλαχούτση με την οποία το κτήμα του Σούτσου συνόρευε «προς μεσημβρίαν».⁹²²

Όπως και να' ναι, η οικία μέχρι το 1839 πρέπει να είχε περατωθεί, έτσι ώστε η οικογένεια να μπορέσει να καταλύσει μετά την άφιξη της από το Λονδίνο. Μαζί της θα έφερνε τουλάχιστον τα 52 κιβώτια, που είχε εκτελωνίσει κατά την άφιξη της στην βρετανική πρωτεύουσα, τα οποία μεταξύ άλλων περιείχαν γαλλικά ποτά και καπνό.⁹²³

Το μέγαρο του Μιχάλβοδα, όπως το αποκαλούσαν, διακρινόταν για την πολυτέλειά του και πανθομολογουμένως υπήρξε ένα από τα πιο δημοφιλή σημεία συνάντησης της αθηναϊκής κοινωνίας, η οποία σχεδόν εμμονικά ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα κοσμικής ζωής. Την φυσιογνωμία της κοσμικής και κοινωνικής ζωής στην πρωτεύουσα την αποτυπώνει σύντομα και καυστικά ο Ανδρέας Συγγρός. Οι οικίες των Φαναριωτών αποτελούν, όπως επισημαίνει, τα πιο δημοφιλή «Αθηναϊκ[ά] πολιτικοκοινωνικ[ά] “σαλόνια”», τα οποία διακρίνονταν από τα «εγχώρια» ή «ομογενικά», καθώς «εις αυτά υπήρχε τι δήθεν αριστοκρατικόν, διότι δεν εσυχνάζοντο συνήθως ειμή από Φαναριώτας και από διπλωμάτας ξένους και από ωρισμένον αριθμόν εγχωρίων.»⁹²⁴

⁹²⁰ Α. Πουλουδής, «Οδοί Φαβιέρου, Ακομινάτου και Μαιζώνος» στο *Δρόμοι της Αθήνας*, Μεταπτυχιακή Σπουδαστική Εργασία, Ε.Μ.Π.: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2002-2003, σ. 64.

⁹²¹ Α. Κόκκου, «Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια, 1832-1860», *Αρχαιολογία*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1982, Αθήνα, σ. 57.

⁹²² Αρχαιολογική Εταιρεία, *Εφημερίς*, Αρχαιολογική περίοδος τρίτη 1884, σ. 33. Πρβλ. Α. Μηλιαράκης, «Αι προ πεντηκονταετίας μεγάλοι των Αθηνών οικία», *Εστία*, τ. 19, 470/1885, σ. 27.

⁹²³ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 264. 267.

⁹²⁴ Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1908, σ. 132. Πρβλ. Β. Μπουσέ-Μ. Μπουσέ, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 501, 601· Α. Ραγκαβής,

Η οικία Μιχάλβοδα υπήρξε ένα από εκείνα τα περίφημα αριστοκρατικά σαλόνια ή αλλιώς μια αθηναϊκή αίθουσα, η αίγλη της οποίας κορυφώθηκε το 1848, ενώ παρέμεινε δημοφιλής για την κοσμικότητά της τουλάχιστον μέχρι και το 1901:

«Εις τον αρχοντικόν οίκον Μιχάλβοδα, το οποίον απομένει ακόμη μνημείον ένδοξον της κοινωνικής εξελίξεως εν Αθήναις, εδίδοντο οι μεγαλοπρεπέστεροι χοροί και αι καλύτεραι εσπερίδες. Εις την οικίαν αυτήν, ήτις είχε γίνη το εντευκτήριον της αριστοκρατικής Φαναριώτικης τάξεως των Αθηνών και εις την οποίαν οι ξένοι εύρισκον την ευκαιρίαν να γνωρίσωσιν εκ τους σύνεγγυς και να εκτιμήσωσι τα θέλγητρα του ελληνικού χαρακτήρος, διέλαμψαν η δεσποινίς Σούτσου, εγγονή του Καρατζά και αδελφή της Ναταλίας Σούτσου, η δεσποινίς Μουρούζη, η ξανθή νηρηίς, θαύμα λειπότητος και κομψότητος, αι θυγατέρες του Καλλιμάχη, της ηγεμονικής οικογένειας της Βλαχίας – άλλαι εκείνων, τας οποίας αναφέραμεν – η Ασπασία έπειτα κ. Ρώμα και η Ζενεΐς, περί των οποίων η παράδοσις λέγει ότι μεταξύ των δύο η προτίμησις ήτο δυσχερεστάτη, τόσην χάριν και τόσα θέλγητρα είχαν και αι δύο.»⁹²⁵

Πάντως, από την σύνθεση των καλεσμένων γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι επρόκειτο για αμιγώς φαναριώτικο σαλόνι. Καρατζάδες, Μουρούζηδες, Καλλιμάχηδες, όλοι μέλη πρώην ηγεμονικών οικογενειών, που ενώ κάποτε κονταροχτυπιούνταν για τα αξιώματα της δραγομανίας και των ηγεμονιών, τότε συνυπήρχαν αρμονικά σε ένα κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο διαφορετικό από εκείνο που τους εξέθρεψε. Οι κοσμικές εκείνες αναφορές μαρτυρούν

Απομνημονεύματα, τ. Γ', Αθήνα: Τύποις «Πυρσού», 1930, σ. 26 · Κ. Παπαρρηγόπουλος, εφ. *Αιών*, 15 Απριλίου 1868. Ο Παπαρρηγόπουλος στο άρθρο του με τίτλο «Η χήρα του Μιχαήλ Σούτσου» που δημοσιεύτηκε λίγο μετά τον θάνατο της Ρωζάνης εκτός από «την χαρίεσσαν εις τα πρόθυρα της πόλεως έπαυλιν», εννοώντας το προαναφερθέν αρχοντικό στην πλατεία Βάθης, μνημονεύει και έτερη οικία που διέθετε η οικογένεια του Μιχαήλ, «το φιλόξενον επί της οδοϋ Κοραή κατάλυμα», για το οποίο δεν εντοπίστηκαν περισσότερες πληροφορίες. Σύμφωνα πάντα με το δημοσίευμα η οικία επί της Κοραή ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στους αθηναϊκούς κύκλους.

⁹²⁵ *Παναθήναια*, «Αι αθηναϊκαί καλλοναί της παρελθούσης γενεάς», 31 Αυγούστου 1901, σ. 378-379. Πρβλ. <https://www.efsyn.gr/nisides/mnimeia-tis-polis/23444-ta-skitsa-se-ena-ktirio-kosmima>. Η εγγονή του Καρατζά, ονόματι Ναταλία, δεν ταυτοποιήθηκε, έτσι ώστε να εντοπιστεί η αδερφή της. Πιθανότατα όμως να πρόκειται για την Ελένη Σούτσου, την επομοναζόμενη και *Belle Hélène*, ενώ η Ασπασία Καλλιμάχη ήταν κόρη του Αλέξανδρου Καλλιμάχη και σύζυγος του πολιτικού Σπυριδώνος Ρώμα. Εντύπωση όμως προκαλεί η απουσία αναφοράς για την Ρωζάνη και τις υπόλοιπες κόρες του Μιχαήλ.

μια σχετική οικονομική ευμάρεια, μολονότι ο Σούτσος ουδέποτε έπαψε να επισημαίνει την ανεπάρκεια των οικονομικών του απολαβών. Στη μια από τις δυο φωτογραφίες της οικογένειας, που τραβήχτηκαν μετά την εγκατάσταση της οικογένειας στην Αθήνα, η ενδυμασία και η επίπλωση του σπιτιού επιβεβαιώνουν εν τοις πράγμασι την πανθομολογούμενη ροπή του Σούτσου προς την πολυτέλεια.

Ο Μιχαήλ Σούτσος και η οικογένειά του. Φωτογραφικό στιγμιότυπο από τον φωτογράφο της ελληνικής Αυλής, Böhringer. M. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 199.

Η έπαυλη αποτελούσε κλασικό δείγμα οικίας της νέας αστικής τάξης, που διαμορφωνόταν στην Αθήνα την δεκαετία του 1840 και εμπίπτει και εκείνη στον κανόνα της επιδεικτικής προβολής του πλούτου.⁹²⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το πιάνο που κοσμεί το καθιστικό και που αποτελεί ένα μόνο δείγμα της τάσης προς μίμηση της ευρωπαϊκής κοινωνίας, καθώς από το 1830 και εξής συναντώνται όλο και συχνότερα στα σπιτία των

⁹²⁶ Α. Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια*, ό.π., σ. 81.

μεγαλοαστικών οικογενειών της Αθήνας.⁹²⁷ Έπειτα, οι δυο μεγαλύτεροι γιοι είχαν λάβει μαθήματα μουσικής. Συνεπώς, το πιάνο εκτός από διακοσμητικό στοιχείο είχε και χρηστική λειτουργία.

Μολονότι περισσότερες πληροφορίες δεν υπάρχουν για τον διάκοσμο του σπιτιού δεν είναι δύσκολο να τον φανταστούμε. Καθότι μεγάλο και επιβλητικό αρχοντικό, στο εσωτερικό του θα δέσποζαν τα κειμήλια που είχε στην κατοχή του ο Σούτσος και «έπιπλα παλαιού ρυθμού, κομμάτια μουσείου».⁹²⁸ Σίγουρα όχι η ηγεμονική οικοσκευή, καθώς ένα μέρος είχε μείνει πίσω και ένα άλλο είχε εκποιηθεί. Το βέβαιο είναι πως θα προτίμησε έπιπλα ευρωπαϊκά, κάποια από τα οποία θα τα είχε ήδη παραγγείλει ενόσω βρισκόταν στο εξωτερικό, ώστε να επιπλωθεί το σπίτι σύμφωνα με τις ανάγκες της εποχής και της οικογένειας. Είναι επίσης ευνόητο πως για τις ανάγκες τόσο του κήπου όσο και του σπιτιού, συμπεριλαμβανομένων και των δεξιώσεων, ο Σούτσος θα απασχολούσε ικανό προσωπικό.⁹²⁹

Τα πολιτικά και κοινωνικά εκείνα σαλόνια ακολουθούσαν, τηρουμένων των αναλογιών, την εθιμοτυπία της Αυλής. Συγγενείς, φίλοι, οπαδοί, διπλωμάτες, λόγιοι, πολιτικοί θα πρέπει να περνούσαν από το σπίτι σχεδόν καθημερινά.⁹³⁰ Ο Ραγκαβής, για παράδειγμα, μνημονεύει το 1858, την συνάντηση που είχε με τον τότε πρέσβη της Τουρκίας, Χαλήλ βέη, «εις τον κήπον του Αυθέντου Σούτσου (του Μιχάλβοδα).⁹³¹

Η γυναικεία παρουσία είχε την τιμητική της, καθώς οι γυναίκες αναλάμβαναν τα της υποδοχής και συνεπικουρούσαν τους άνδρες ακόμα και σε ζητήματα αμιγώς πολιτικά, που συζητιούνταν σχεδόν πάντα στο παρασκήνιο.⁹³² Στο σπίτι του Μιχαήλ, τον κόσμο τον υποδεχόταν η Ρωξάνη συνεπικουρούμενη από την Ελένη, ενώ παρούσες πρέπει να ήταν και οι

⁹²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 127.

⁹²⁸ Μ. Λιδωρίκης, *Έζησα την Αθήνα*, ό.π., σ. 47.

⁹²⁹ Η μόνη γνωστή αναφορά για το προσωπικό του Σούτσου γίνεται από τον Μακρουγιάννη και αφορά τον «σεκρετάριό» του, Νικόλαο Φορμάνο, συντάκτη της εφημερίδας *Αναγεννηθείσα Ελλάδα*.

⁹³⁰ Πρβλ. με την οικία Λόντου, Ν. Δραγούμης, *Ιστορικοί Αναμνήσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 82.

⁹³¹ Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Γ', ό.π., σ. 26.

⁹³² Για την παρουσία και τα τεχνάσματα των Φαναριωτισσών ενδεικτικά βλ. Δ. Σπάθης, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος*, ό.π. · Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών*, ό.π.

υπόλοιπες κόρες.⁹³³ Οι δυο γυναίκες διακρίνονταν για την λεπτότητα και τους τρόπους, όπως άλλωστε όλες οι *δόμνες* και οι *δομνίτσες*⁹³⁴, ενώ ήταν πανθομολογούμενη, ακόμα και από τους εχθρούς του η ευγένεια του Μιχαήλ.⁹³⁵ Σχετικά με αυτό και με αφορμή τον θάνατο της Ρωζάνης, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος αφηγείται στις 15 Απριλίου 1868:

«Η προεδρευούσα των συναστροφών τούτων δέσποινα, είχε βοηθούς επί πολών μεν χρόνον τον καλόν καγαθόν αυτής σύζυγον, μέχρι τέλους δε την πρεσβυτέραν αυτής θυγατέρα, Κ. Ελένην Σούτσου· ώστε συνεδύαζε την εμβρίθειαν μετά της ευπροσηγορείας και της χάριτος, επιτογχάνουσα ούτω την αξιοπρεπή εκείνην φιλοφροσύνην, δι' ης εδεξιούτο ηγεμόνας και ιδιώτας, Έλληνας και ξένους. Εν τη οικία ταύτη, οι μεν ξένοι ελησμόνουν, ότι είναι μακράν της πατρίδας αυτών, οι δε Έλληνες ενθυμούντο πάντοτε, ότι είναι εν τη ίδια χώρα, και τοι περιεστοιχισμένοι υφ' όλων των τεκμηρίων του δυτικού πολιτισμού.»⁹³⁶

Η κοσμικότητα της οικογένειας παρέμεινε αμείωτη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μολονότι ο αρχηγός της οικογένειας είχε αποβιώσει. Την εποχή, που ο Μίλτος Λιδωρίκης καταγράφει τη ζωή της πρωτεύουσας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι κοσμικότητες είχαν περάσει σε άλλο επίπεδο, καθότι ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής. Έπειτα, οι κοινωνικές τάξεις είχαν αποκρυσταλλωθεί πολύ πιο διακριτά και απ' ό,τι τον προηγούμενο αιώνα, διότι κάθε τάξη φρόντιζε να διατηρεί και να επιδεικνύει την ιδιαιτερότητά της με ευλάβεια. Στα τέλη, πάντως, του 19^{ου} αιώνα το σαλόνι του Σούτσου, χωρίς να διευκρινίζεται ποιανού Σούτσου επρόκειτο, δεχόταν τους κοσμικούς της Αθήνας καθορισμένη μέρα. Ακολουθούσε δηλαδή τον κανόνα των «ζουρ-φιξ»⁹³⁷, των προκαθορισμένων απογευματινών συγκεντρώσεων στα σπίτια της τότε αστικής Αθήνας.

⁹³³ Μολονότι ο ρόλος των δυο γυναικών έχει παραγνωριστεί από κάποιες σκόρπιες αναφορές προκρίπει πως τα λόγια και τα έργα τους είχαν σημαντική βαρύτητα.

⁹³⁴ Πρβλ. Α. Πολίτης, «Ιδιωτικό και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου...», ό.π.

⁹³⁵ Β. Μπουσέ-Μ. Μπουσέ, *Ανέκδοτες επιστολές της*, ό.π., τ. Α', σ. 308.

⁹³⁶ Εφ. Αιών, 15 Απριλίου 1868.

⁹³⁷ Μ. Λιδωρίκης, *Έζησα την Αθήνα*, ό.π., 303-305.

Ελένη Σούτσου, M. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π.

Στο αναμεταξύ ο Σούτσος με το που έφτασε στην Αθήνα δεν αμέλησε να ασχοληθεί με την προσωπική αποκατάσταση των παιδιών του, να τους βρει δηλαδή το κατάλληλο ταίρι. Από το 1839 έως το 1841 κατάφερε να παντρέψει τα τέσσερα από τα έξι παιδιά του. Το 1839, ο υπουργός εξωτερικών του Όθωνα, ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος «αρρεβωνιάστη και με το κορίτσι του Μιχάλβοντα, αυτός περίπου από πενήντα χρόνων και το κορίτσι δεκαεφτά.»⁹³⁸ Το κορίτσι ήταν η Μαρία Σούτσου, ενώ η διαφορά ηλικίας τριών και πλέον δεκαετιών δεν ξέφυγε της προσοχής των κοσμικών κύκλων.

⁹³⁸ Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρογιάννη*, τ. Β', ό.π., σ. 105. Η δυναμικότητα αυτού του συνοικεσίου θα φανεί το 1843-1844. Το γεγονός απασχόλησε και τους Βρετανούς, καθώς ο Λάιονς θα το γνωστοποιήσει στον Πάλμερστον. *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 435.

Μαρία Σούτσου, σύζυγος Κωνσταντίνου Ζωγράφου, 1860, Γενικό Αρχείο 19^{ος} αιώνας, Φ. Α. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

Ραλλού Σούτσου, σύζυγος Πέτρου (Πετράκη) Παπαρρηγόπουλου, Αρχείο οικογένειας Ευκλείδη, Φ.Α. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

Το 1840 παντρεύτηκε η μικρότερη κόρη του Μιχαήλ, η Ραλλού, με τον δικαστικό και καθηγητή Πανεπιστημίου, Πέτρο Παπαρρηγόπουλου. Ούτε εκείνη η εκλογή γαμπρού ήταν τυχαία, διότι ο Παπαρρηγόπουλος είχε τεθεί υπό την προστασία της Ρωσίας.⁹³⁹ Μολονότι δεν έχουμε στοιχεία για τον γάμο του Γεωργίου Σούτσου, με κάποια σχετική ασφάλεια μπορούμε να πούμε πως ο πρώτος γάμος του με την Σοφία Μουρούζη, η οποία απεβίωσε νεότατη, έγινε μετά την εγκατάσταση της οικογένειας στην Αθήνα.⁹⁴⁰

⁹³⁹ Ο Πέτρος Παπαρρηγόπουλος ήταν αδερφός του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου.

⁹⁴⁰ F. Marinescu, "Étude généalogique...", ό.π., σ. 115, όπου παραπέμπει για την αναγγελία του θανάτου της στον *Αιώνα*, 29 Ιανουαρίου 1849.

Γεώργιος Σούτσος, A. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π.

Όμως, μακράν το καλύτερο συνοικέσιο που πέτυχε ο Σούτσος ήταν εκείνο μεταξύ του γιου του Ιωάννη και «πλούσια[ς] Ρωσίδα[ς] Αικατερίνης Ντ' Ομπρέσκωφ.⁹⁴¹ Επρόκειτο για την κόρη του κόμητος Ντ' Ομπρέσκωφ και της Nathalia Scheremeteff, πρώην δεσποινίδας της Τιμής των αυτοκρατειρών Μαρίας και Ελισάβετ, καθώς και οικογενειακή φίλη του μουσικοσυνθέτη Chopin, του οποίο μαθήτρια υπήρξε η Αικατερίνη.⁹⁴² Η γνωριμία με την οικογένεια Ντ' Ομπρέσκωφ χρονολογείται από την εποχή της κράτησης των Σούτσων στην Γκορίτσια, καθότι ο κόμης ήταν διπλωματικός αξιωματούχος.⁹⁴³

⁹⁴¹ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 307.

⁹⁴² Παροιμιώδες υπήρξαν το πιάνο τα δυο πιάνο της οικογένειας, ένα εκ των οποίων είχε διαθέσει στον Chopin. [να μπει παραπομπή]

⁹⁴³ Σύμφωνα όμως με άλλη πηγή ο Ομπρέσκωφ ήταν θαλαμηπόλος του Τσάρου. Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για πρόσωπο πολύ κοντά στον Τσάρο. Πρβλ. AN, "Rescherches sur les relations entre la France et la Russie aux Archives nationales, Cinquième partie: Diplomates et grandes familles de Russie en France avant la Révolution de 1917", σ. 13-14.

Και οι δυο όμως οικογένειες πρέπει να ανταμώθηκαν ξανά στο Παρίσι, όπου από το 1830 είχαν εγκατασταθεί μόνιμα οι Ντ' Ομπρέσκωφ. Ο γάμος του Ιωάννη και της Αικατερίνης έγινε το 1841, πιθανότατα όχι στην Αθήνα, όπου όταν το ζεύγος αφίχθη έκανε πάταγο.

2. Καλοί οιωνοί αλλά λάθος προβλέψεις

Το 1839 ήταν η χρονιά των Ναπαίων. Οι προοπτικές φαίνονταν να είναι καλές για όσους είτε είχαν, είτε διεκδικούσαν να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα του ελληνικού κράτους. Το ρωσικό κόμμα είχε καταφέρει να επουλώσει τις πληγές του παρελθόντος και να αυξήσει τη δυναμικότητά του. Έπειτα, ο Όθων έδειχνε την εύνοιά του, όχι γιατί συμπαθούσε ιδιαίτερα τα πρόσωπα που το συγκροτούσαν, αλλά ήταν οι διεθνείς συγκυρίες και λόγοι οικονομικοί που το επέβαλαν. Έτσι, θέλοντας συνάμα να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση της Ρωσίας για την παροχή της τρίτης δόσης, η στελέχωση της κυβέρνησης έγινε κυρίως από πρόσωπα που ανήκαν στην ρωσική σφαίρα επιρροής. Άλλωστε εκτός από τον Σούτσο, τον δρόμο της επιστροφής από την τιμητική εξορία είχε πάρει και ο Ανδρέας Μεταξάς, ενώ λίγο πριν είχε επιστρέψει από την Κωνσταντινούπολη και ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος.

Όταν όμως ο Σούτσος έφτασε άρον-άρον στην Αθήνα το 1839 δεν διορίστηκε αμέσως σε κάποιο υπουργείο, όπως για παράδειγμα είχε συμβεί με άλλα πρόσωπα. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν το επεδίωξε. Το αντίθετο μάλιστα, καθώς στις αρχές του 1839 οι οιωνοί ήταν αρκούντως καλοί. Τον Απρίλιο του 1839, στο φως της δημοσιότητας ήρθαν οι συζητήσεις και οι διεργασίες που είχαν λάβει χώρα εντόνως στην οικία του «Μιχαήλ Δε-Σούτζου» και που είχαν

Πάντως, το συγγένημα με οικογένεια εκ Ρωσίας, ο Σούτσος το επεδίωκε από τον καιρό που ήταν στην Βεσσαραβία, δηλαδή το 1821, όταν προσπάθησε να επιτύχει συνουκέσιο με την οικογένεια του ρώσου στρατηγού Αλεξέι Εϊσμόντ (Алексеѣ М. Ейсмонѣ). Μ. Α.-Τ. Γ. Цявловские, *Дневник Долгорукова*, «35-й год моеї жизни, или два ведра на 362 ненастья», σ. 344.

ως κεντρικό θέμα και στόχο την συγκρότηση «σουτζικού» Υπουργείου.⁹⁴⁴ Στην πρώτη σελίδα της *Αθηνάς*, στο άρθρο με τίτλο *Αι Φαναριώτικαι Ραδιουργίαι*, μεταξύ άλλων διαβάζουμε:

«Ο ποτέ Οσοπόδρος και Βοεβόδας πάσης Μολδαυίας, ο και πρίγγιψ, κύριος Μιχαήλ Δε Σούτσος συνταξιούχος Ρώσος, να διορισθή πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και Γραμματεὺς ἐπὶ των Εξωτερικῶν.»⁹⁴⁵

Ο Σούτσος, εάν οι πληροφορίες της *Αθηνάς* ευσταθούν, δεν επρόκειτο να επαναλάβει τα λάθη του παρελθόντος και να προτείνει συνεργασία σε πρόσωπα όπως τον Μαυροκορδάτο, αλλά θα πλαισιωνόταν από μέλη της ευρύτερης οικογένειάς του, τα οποία η εφημερίδα δεν δίστασε να κατονομάσει ένα προς ένα. Δηλαδή τα δυνητικά μέλη του υπουργείου δεν ήταν μόνο Φαναριώτες, αλλά όμαιμοι, δηλαδή Σούτσοι. Έπειτα, το σουτζικό υπουργείο δεν επρόκειτο να είναι αμιγώς ρωσικό, καθότι παρών στις προπαρασκευαστικές διεργασίες ήταν και ο γάλλος αξιωματούχος Ρεγνής⁹⁴⁶, ενώ αναζητούνταν ερείσματα και στο βαυαρικό περιβάλλον.

Μολονότι μέλη των «μυστικών» εκείνων διαβουλεύσεων στην οικία του Σούτσου ήταν αρκετά δραστήρια σε όλους τους τομείς⁹⁴⁷, *αι φαναριώτικαι ραδιουργίαι* δεν απέδιδαν καρπούς και οι ενορχηστρωτές τους αναγκάστηκαν να βάλουν τα σχέδια στον πάγο για λίγο διάστημα, έως ότου οι συνθήκες καταστούν ευνοϊκές.

⁹⁴⁴ Εφ. *Αθηνά*, 29 Απριλίου 1839.

⁹⁴⁵ Στο ίδιο.

⁹⁴⁶ Στο ίδιο.

⁹⁴⁷ Στο επόμενο φύλλο της *Αθηνάς* (30 Απριλίου 1839) και πάλι στο πρωτοσέλιδό της γίνεται εκτενής μνεία στις ενέργειες δυο εκ των συμμετεχόντων του άτυπου αυτού μυστικοσυμβουλίου του Ρεγνή και του Παναγιώτη Σούτσου. «Το πρώτον βήμα της Σουτζικής ραδιουργίας» ήταν η υποβολή νομοσχεδίου από τον Ρεγνή, το οποίο προέβλεπε την ίδρυση ξεχωριστού ταμείου από το γενικό, έτσι ώστε «η κυβέρνησις να έχη πάντοτε αφθόνως αναχείρας τα όσα της αναγκαιούν διά την υπηρεσίαν χρήματα με άλλους λόγους, ο κύριος Ρεγνής ηθέλησε να συστήση εν ταμείον, εις του οποίου την προεξόφλησιν ήθελεν ευρίσκει αρκετά συμφέροντα και η μέλλουσα τράπεζά του, και κοντά εις αυτά να βάλη εις κυκλοφορίαν και τα στηριζόμενα επί των μελλουσών προσόδων χαρτονομίσματα της κυβερνήσεως, και τοιουτοτρόπως διά των γραμματίων αυτών να συναχθώσι και τα οποία μένουσιν ακόμη εις τους πολίτας ολίγα τινά χρήματα, και να ευρεθούν μίαν ημέραν έξαφνα ούτοι με μόνα χαρτία εις τα χείρας.» Το νομοσχέδιο μολονότι υποστηρίχθηκε με θέρμη από τους Ζωγράφο, Πάϊκο και Π. Σούτσο εν τέλει απερρόφθη από την Ειδική Επιτροπή του Υπουργείου των Οικονομικών.

Η ματαιώση των σχεδίων φαίνεται ότι άλλαξε τη στόχευση του Σούτσοου για χαρτοφυλάκιο. Σύμφωνα με τους βρετανούς, το καλοκαίρι του 1839, ο βαυαρικός κύκλος στην Αθήνα άσκησε πέσεις για αντικατάσταση του υπουργού των Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, Γεώργιο Γλαράκη, από τον Σούτσο.⁹⁴⁸ Τον ενδιαφέρον είναι ότι πλέον δεν υφίσταται η διεκδίκηση του υπουργείου των Εξωτερικών. Αυτό σημαίνει ότι πίσω από την διεκδίκηση του εκάστοτε υπουργικού χαρτοφυλακίου υπάρχει ρωσικός δάκτυλος. Με άλλα λόγια, παραμονές της αποκάλυψης της συνωμοτικής Φιλορθοδόξου Εταιρείας και με το Εκκλησιαστικό Ζήτημα να παραμένει σε εκκρεμότητα η στόχευση για το συγκεκριμένο υπουργείο δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία.

Επάνω στο τραπέζι όμως υπήρχαν και άλλα, εναλλακτικά, σενάρια που αφορούσαν την σταδιοδρομία και αποκατάσταση του Σούτσοου. Ένα από αυτά ήθελε τον Μιχαήλ να αναλαμβάνει Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας τον Οκτώβριο του 1839.⁹⁴⁹ Είχε ήδη διοριστεί ο Μεταξάς ως σύμβουλος, ενώ επρόκειτο να επαναδιοριστεί και ο Τρικούπης. Η αξίωση όμως του Σούτσοου για την θέση του Αντιπρόεδρου δεν ευοδώθηκε. Το μόνο που συνέβη ήταν να αναβληθούν τόσο τα σχέδια του Τρικούπη όσο και του ίδιου, τουλάχιστον «μέχρι να βρεθεί τρόπος να ικανοποιηθεί η Ρωσική Αποστολή, η οποία υποστηρίζει το αίτημα του Σούτσοου.»⁹⁵⁰

Η πεποίθηση των βρετανών ότι ο Σούτσοος αντλεί τη δύναμή του από την ρωσική πρεσβεία στην Αθήνα δεν ήταν λανθασμένη. Κάθε άλλο μάλιστα. Τις εκτιμήσεις τους, για παράδειγμα, ότι στόχος το καλοκαίρι του 1839 ήταν το υπουργείο των Εκκλησιαστικών μπορεί να τις επιβεβαιώσει η σύνθεση της Ιεράς Συνόδου το 1839. Η συντηρητική μερίδα είχε το προβάδισμά ήδη από τον Ιούλιο του 1837, καθώς στους κόλπους της είχαν αρχίσει να υπερισχύουν οι φωνές που αναγνώριζαν τα πρωτεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁹⁵¹

⁹⁴⁸ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 436.

⁹⁴⁹ Στο *ίδιο*, σ. 441. Πρβλ. Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 544.

⁹⁵⁰ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Δ', σ. 441.

⁹⁵¹ Πρβλ. Αρχιμ. Γρ. Παπαθωμάς, *L. Église de Grèce*, ό.π., σ. 166. «Πράγματι, το 1839, ο Υπουργός των Εκκλησιαστικών, Γλαράκης, άλλαξε τη σύνθεση των επισκόπων της Συνόδου και έπαυσε τον Φαρμακίδη από τα καθήκοντά του ως Γραμματέα της Συνόδου. Αυτό το

Έπειτα το διάστημα εκείνο είχαν εκδοθεί αποφάσεις και εγκύκλιοι, που απαγόρευαν τους μεικτούς γάμους, ενώ γινόταν προσπάθειες να καταδικαστούν τα σχολεία, που είχαν ιδρύσει οι ξένοι ιεραπόστολοι.⁹⁵²

Το 1839 είχε προκύψει ένα ακόμη θεολογικό ζήτημα, που αποτέλεσε πτυχή του ευρύτερου Εκκλησιαστικού Ζητήματος, και άκουγε στο όνομα Θεόφιλος Καΐρης.⁹⁵³ Η υπόθεση Καΐρη έδωσε τη δυνατότητα στην Ιερά Σύνοδο, της οποίας η σύνθεση από τον Ιούλιο του 1837⁹⁵⁴ μαρτυρούσε ρωσική επιρροή, να απομακρύνει πρόσωπα που είχαν ταχθεί αναφανδόν υπέρ της ανεξαρτησίας της Ελλαδικής Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, μολονότι εκείνος δεν είχε υπερασπιστεί τον Καΐρη.

Ως εκ τούτου, η πλειοψηφία της Ιεράς Συνόδου εργαζόταν για την επανένωση Ελλαδικής Εκκλησίας και Οικουμενικού Πατριαρχείου ή τουλάχιστον για την αποκατάσταση των τεταμένων σχέσεων αρχής γενομένης με τη υποβολή αιτήματος για την αποστολή του Αγίου Μύρου από το

γεγονός χαιρετίστηκε ως επιτυχία. Για πρώτη φορά από την απόσχιση (séparation) από την Κωνσταντινούπολη, η Σύνοδος αποτελούνταν από επισκόπους που αντιτίθονταν τόσο στην αντικανονική ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας όσο και στο καταστατικό Χάρτη του 1833.»

⁹⁵² J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 350.

⁹⁵³ Ο Καΐρης ήταν ιερομόναχος με ευρεία μόρφωση και παιδεία είχε υπάρξει μαθητής του Κοραή από το οποίο επηρεάστηκε βαθύτατα. Η επιρροή ήταν τέτοια, που με τον καιρό ο Καΐρης ανέπτυξε ένα είδος δικής του θρησκείας με την ελευθερία του ατόμου να είναι ένα από τα βασικά του προτάγματα. Η Ιερά Σύνοδος κάλεσε τον Καΐρη σε ομολογία πίστεως, εκείνος αρνήθηκε και έτσι ξεκίνησε η προσπάθεια απομόνωσής του, αναγκάζοντας τον Καΐρη να αναχωρήσει για την Αγγλία. Επέστρεψε το 1843. Βλ. την ευσύνοπτη βιογραφία του Θ. Καΐρη από τον Δημήτριο Πολέμη, στο Μέρος Έκτον της *Αλληλογραφίας Θεόφιλου Καΐρη*, Άνδρος 2003, σ. 138-148.

⁹⁵⁴ Το 1839 πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου ήταν ο Διονύσιος Κυνουρίας, πρώην Ρέοντος σύμφωνα με την εφ. *Αθηνά* (11 Απριλίου 1839, αρ. 624). Είναι πολύ πιθανό τότε να έγινε και η άρση του αφορισμού του Σούτσου, καθότι ο Διονύσιος κατά την *Αθηνά* είχε προσυπογράψει το αφοριστικό κείμενο για τους επαναστάτες. Βλ. Π. Γεωργαντζής, *Ο «αφορισμός» του Αλέξανδρου Υψηλάντη*, ό.π., σ. 136. Η επισήμανση του Κοντογόνου της ημέρας της νεκρώσιμου ακολουθίας του Σούτσου ότι «αξιωθείς και κατά τας τελευταίας στιγμάς του βίου να μεταλάβη των θείων και αγράντων του Χριστού μυστηρίων εις αρραβώνα μελλούσης ζωής» μαρτυρεί ότι ο αφορισμός είχε λυθεί. Υπάρχει επίσης και άλλη εκδοχή από τον Κωνσταντίνο Ράμφο, σύμφωνα με την οποία, η άρση του Αφορισμού έγινε την Μεγάλη Δευτέρα του 1821 από τον ίδιο τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε' και ορισμένους Συνοδικούς Ιεράρχες. Γ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Τα κατά τον αιόδιμον πρωταθλητήν του Ιερού των Ελλήνων αγώνος, τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε' καταταχθέντα μεν, διορθωθέντα και υπομνηματισθέντα υπό του καθηγητού Γ. Γ. Παπαδόπουλου*, τ. Α', Αθήνα, 1865, σ. 249-253. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν φαίνεται να ευσταθεί, διότι δεν εμπίπτει στο Κανονικό Δίκαιο της Εκκλησίας. Π. Γεωργαντζής, *Ο «αφορισμός» του Αλέξανδρου Υψηλάντη*, ό.π., σ. 241-245.

Οικουμενικό Πατριαρχείο⁹⁵⁵. Τις προσπάθειες εκείνες τις έβλεπε με ικανοποίηση η Ρωσία, αλλά και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που ήταν στο ίδιο μήκος κύματος, καθότι ο Πατριάρχης Γρηγόριος έχαιρε της ρωσικής υποστήριξης.⁹⁵⁶ Μάλιστα η Ρωσία την ικανοποίησή της, για την πορεία των εξελίξεων, την έδειξε και στην πράξη, όταν χορήγησε στην ελληνική κυβέρνηση «και τα μείναντα από την μερίδα της τρίτης σειράς του δανείου λείψανα, τα οποία υπερβαίνουν το εν εκατομμύριον φράγκων».⁹⁵⁷ Αυτονόητη ήταν η υποστήριξη των σχεδίων για την επανένωση Ελλαδικής Εκκλησίας και Οικουμενικού Πατριαρχείου από το ρωσικό κόμμα και τον επίσης ρωσόφιλο *Αιώνα*.⁹⁵⁸ Όπως «τυχαίως» επρόκειτο για πρόσωπα και θεσμούς με τους οποίους ο Σούτσοσ διατηρούσε άριστες σχέσεις.

Η υπόθεση όμως για την επανένωση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν πιο σύνθετη και δεν περιοριζόταν αποκλειστικά σε ζητήματα εκκλησιολογικά ή νομοκανονικά, αλλά και πολιτικά. Το άτυπο εκείνο «σχίσμα» λειτουργούσε ανασταλτικά ως προς την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας από τη στιγμή που «οι έννοιες Ορθοδοξία και Εθνικότητα «ήταν πολύ στενά συνυφασμένες στην σκέψη των Ελλήνων, ακόμη και αυτών που αντιμετώπιζαν με κάποιο σκεπτικισμό τα θρησκευτικά θέματα, κατά τρόπο ώστε η εξασθένηση της πρώτης να θεωρείται πλήγμα κατά της δεύτερης.»⁹⁵⁹ Άλλωστε ο Πατριάρχης εξακολουθούσε να θεωρείται κεφαλή της Εκκλησίας, αντίληψη που ήταν γερά εδραιωμένη στον γενικό πληθυσμό της χώρας. Όπως εδραιωμένη ήταν η «ρωσική προσδοκία», η οποία έμελλε να φτάσει στο απόγειό της τις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου.

⁹⁵⁵ *Επιτιμαί εγγράφων*, ό.π., τ.Δ', σ. 431.

⁹⁵⁶ Πρβλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από «ελλάδικο» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2002, σ. 54, 71.

⁹⁵⁷ Το παράθεμα από την εφημ. *Αθηνά*, 1 Νοεμβρίου 1839 όπως το παραθέτει ο Π. Ματάλας στο *Έθνος και Ορθοδοξία*, ό.π., σ. 65-66.

⁹⁵⁸ Ch. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία*, ό.π., σ. 193. Οι σχέσεις των Ναπαίων με τον ανώτερο κλήρο αποτέλεσαν προσφιλές θέμα για δριμεία κριτική από τον αντιπολιτευόμενο προς αυτούς οθωμανικό τύπο σε όλο το χρονικό ανάπτυγμα της κυκλοφορίας του.

⁹⁵⁹ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1989, σ. 322.

Αυτό το γνώριζε πολύ καλά η ρωσική αποστολή στην Ελλάδα και ειδικά ο στενός φίλος του Σούτσου και διαπιστευμένος της Ρωσίας, Γαβριήλ Κατακάζης, ο οποίος σύμφωνα με τον βρετανό αξιωματούχο «προσεταιρίστηκε την καλή θέληση του λαού».⁹⁶⁰ Με δεδομένη την «ευαισθησία» του κόσμου, κυρίως του αγροτικού, περί των θρησκευτικών ζητημάτων και την επιρροή που ασκούσε ο κλήρος, η Φιλορθόδοξος Εταιρεία εκμεταλλεύτηκε την περιρρέουσα δυσαρέσκεια, αναφορικά με την εκκλησιαστική μεταρρύθμιση, στρέφοντάς τον υπέρ της.

Και ενώ τα πράγματα πήγαιναν καλά και το ποθούμενο ήταν πολύ κοντά, αφενός το σκάνδαλο της Φιλορθόδοξου Εταιρείας στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1839 και αφετέρου άστοχοι χειρισμοί του Σούτσου ματαίωσαν τόσο τα γενικά σχέδια όσο και τα αντίστοιχα προσωπικά του Σούτσου.

Μολονότι το όνομα του Σούτσου δεν αναφέρθηκε ούτε στις προανακριτικές διαδικασίες, ούτε και στις ανακρίσεις που ακολούθησαν της αποκάλυψης της Εταιρείας, αποτελούσε κοινό μυστικό ότι ο Σούτσος και γνώριζε τι επρόκειτο να συμβεί και ότι οι στόχοι της Εταιρείας εξυπηρετούσαν τις δικές του επιδιώξεις.⁹⁶¹ Εάν πιστέψουμε τον Μακρυγιάννη τότε:

«Κί' ο Μιχάλβοντας είναι βαλμένος από την Ρουσία να' νεργάη ό,τι μπορή δια να γένη αφέντης της Θεσσαλομακεδονίας. Και εις το σπίτι του Ανατόλιου μαζώνονται πολιτικοί και στρατιωτικοί κ' εργάζονται δί' αυτά. Έχει και ένα σεκρετάριον ο βόντας, τον λένε Φορμάνο, και τον έδωσε του Ανατόλιου και κατηχούν τους στρατιωτικούς, να κάμουν μίαν δύναμη δια την Θεσσαλομακεδονίαν · κί' όποτε κάμουν αυτήν την δύναμη να κινηθούν. Και λευτερώνοντας αυτά τα μέρη να γένη ηγεμόνας ο Βόντας όσο η Ρουσία να στείλη τον βασιλέα τον καθαυτό.»⁹⁶²

Ο δευτερεύων και λανθάνων στόχος της Φιλορθόδοξου ήταν να ασπαστεί ο Όθων το ορθόδοξο δόγμα είτε αυτοβούλως είτε διά της βίας.

⁹⁶⁰ Κ. Αρώνη-Τσιχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 325 απ' όπου και το παράθεμα.

⁹⁶¹ «'Σ το μυστικό ήταν κι ο υπουργός Γλαράκης, ο Οικονόμος, Μιχάλβοντας, Μεταξάς και η συντροφιά στρατιωτικοί και πολιτικοί.», Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τ. Β', ό.π., σ. 104. Πρβλ. Π. Καρολίδης, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921*, τ. Β', Αθήνα, 1922, σ. 385.

⁹⁶² Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τ. Β', ό.π., σ. 113-114.

Ειδάλλως το σχέδιο προέβλεπε ο βασιλιάς να εξαναγκαστεί σε παραίτηση. Ο κύριος στόχος ήταν η ίδρυση ηγεμονίας, δορυφόρου της ρωσικής πολιτικής, που θα περιλάμβανε Θεσσαλία, Μακεδονία και Ήπειρο· τουτέστιν το πρώτο βήμα για την πραγμάτωση της ρωσόφιλης εκδοχής της Μεγάλης Ιδέας. Στην πραγματικότητα αμφότεροι οι στόχοι εκτρέφονταν από κίνητρα ιδιοτελή, τα οποία υποκρύπτονταν πίσω από σκοπούς πατριωτικούς. Με άλλα λόγια, το θρησκευτικό και αλυτρωτικό ζήτημα λειτούργησαν ως άλλοθι, έτσι ώστε τα μέλη της Φιλορθόδοξου -πολλά από τα οποία ήταν και μέλη του ρωσικού κόμματος- είτε να αποκτήσουν μεγαλύτερη πρόσβαση στην εξουσία είτε, στην περίπτωση που είχαν μείνει «εκτός νυμφώνος» να αποκατασταθούν.⁹⁶³

Το νερό είχε ήδη μπει στο αυλάκι, καθώς τον Αύγουστο του 1839 θα σημειώνονταν αναταραχές στην Μακεδονία και τη Θεσσαλία⁹⁶⁴, ενώ άγνωστο παραμένει τι είχαν απογίνει οι μαυροβούνιοι του Σούτσου. Οποσδήποτε την απαραίτητη ώθηση στα σχέδια που κατεργάζονταν τα μέλη της Φιλορθόδοξου έδωσε η τουρκοαιγυπτιακή κρίση που ξεκίνησε τον Ιούνιο του 1839. Οι ελπίδες για την διεύρυνση των «σφιχτών» συνόρων μοιραία ενισχύθηκαν όχι μόνο στους κόλπους της Φιλορθόδοξου, αλλά σχεδόν στο σύνολο του ελληνικού βασιλείου συμπεριλαμβανομένου και του παλατιού. Η διαφορά ήταν ότι το παλάτι, τα κόμματα ή οι φράξίες είχαν τη δική τους εκδοχή ως προς τους στόχους και τα μέσα πραγμάτωσης των αλυτρωτικών σχεδίων, που σε όλες τις περιπτώσεις διεμβολίζονταν από κίνητρα προσωπικά.⁹⁶⁵

Μέχρι τότε και για μερικά χρόνια ακόμη το σχέδιο περί ίδρυσης μιας ελληνικής ηγεμονίας υπό την σιωπηρή επικυριαρχία του Τσάρου ήταν στην ρωσική φαρέτρα. Αλλά εξίσου βολικό ήταν και το ενδεχόμενο ο Όθων να αποχωρήσει, κατά προτίμηση οικειοθελώς, και το ελληνικό κράτος να ανακηρυχθεί σε ορθόδοξο βασίλειο, καθότι ο νέος βασιλιάς προβλεπόταν να είναι ορθόδοξος. Και οι δυο εκδοχές ήταν στενά συνυφασμένες με το

⁹⁶³ Πρβλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 173, 187· Σπ. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία και η μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς τη Ρωσία*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1995, σ. 9

⁹⁶⁴ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 185.

⁹⁶⁵ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989, σ. 118.

Εκκλησιαστικό Ζήτημα, το οποίο λειτουργούσε και ως μοχλός πίεσης «από τα κάτω». Διόλου τυχαίο πως τα σχέδια της Φιλορθόδοξου Εταιρείας το Οικουμενικό Πατριαρχείο τα έβλεπε με καλό μάτι, αλλά με τις δέουσες αποστάσεις ασφαλείας.⁹⁶⁶ Η συμπόρευση πολιτικών, στρατιωτικών και θρησκευτικών ζητημάτων προκύπτει και από το μικροεπίπεδο των διαπροσωπικών συνεννοήσεων. Κατά τον Μακρυγιάννη φαίνεται ότι ο Σούτσος μαζί με τον γραμματέα του, Νικόλαο Φορμάνο, συνεργάζονται με τον Οικονόμο και τον Ανατόλιο, που εργάζεται εις τα στρατιωτικά.⁹⁶⁷ Η συνεργασία μαρτυρεί ότι το έδαφος είχε ήδη προετοιμαστεί από καιρό, πιθανότατα από το 1834, από δυο ανθρώπους, που κατά τα λεγόμενα αρκετών, ήταν πράκτορες του Τσάρου.⁹⁶⁸

Εάν τα πράγματα πήγαιναν κατ' ευχήν ο Σούτσος μπορούσε να ελπίζει, είτε στην περίπτωση που ο Όθων παραιτούνταν είτε στην περίπτωση που ιδρύοταν ηγεμονία, ότι θα μπορούσε να εμφανιστεί ή για την ακρίβεια να τον εμφανίσουν είτε ως μεταβατική λύση στην πρώτη περίπτωση, είτε ως μόνιμη λύση στη δεύτερη. Ό,τι δηλαδή επεδίωκε από το 1828 και εξής.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχουν τα όσα αναφέρει ο Mihail Sturdza, που μας έχει συνηθίσει στο να λέει τα πράγματα με το όνομά τους. Σχετικά με τον

⁹⁶⁶ «Ανώνυμο Υπόμνημα» στο J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 728, 735. Σύμφωνα με τους E. Driault και M. Lhéritier, είναι πιθανό η Εταιρεία να βρισκόταν σε συνεννόηση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. *Histoire diplomatique de la Grèce*, ό.π., t. ii, σ. 195. Αντίθετα ο συγγραφέας του «Ανώνυμου Υπομνήματος» αναφέρει ρητά τη σύνδεση της φιλορθόδοξων κύκλων και Οικουμενικού Πατριαρχείου, ενώ η ίδρυση της Φιλορθόδοξου στην Αθήνα συνέπεσε με την πρώτη πατριαρχία του Γρηγόριου ΣΤ' φιλικά προσκείμενου στην Ρωσία και στον Οικονόμο. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 728· Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, ό.π., σ. 54. Για τους στόχους της Φιλορθόδοξου Εταιρείας βλ. I. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 207-208· Μ. Πλούσος, «Οι «φιλορθόδοξοι» Ναπαιίοι», *Ερανοστής*, 1 Ιουνίου 2017, σ. 3 κ.εξ. . Για την Φιλορθόδοξο γενικά βλ. Σ. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία*, ό.π.

⁹⁶⁷ I. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη*, τ. Β', ό.π., σ. 113-114. Το παράθεμα έχει ως εξής: «Αφού ήρθε εδώ [ο Λιονταρίδης], τους παράγγειλε ότι δεν μπορεί να τους δουλέψει και στείλαν τον άγιον Οικονόμον, παιδί της Ρουσσίας, κι έναν Ανατόλιο αρχιμαντρίτη· κι ο Οικονόμος εργάζεται εις τα πολιτικά υπέρ της Ρουσσίας κι ο Ανατόλιος εις τα στρατιωτικά. [...]»

⁹⁶⁸ Στο ίδιο,· Θ. Φαρμακίδης, *Απολογία*, Έκδοσις Δευτέρα, Αθήνα, 1840, σ. 44-45· Ν. Βάμβας, *Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας*, Αθήνα, 1838, σ. 1-7, Σ. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία*, ό.π., σ. 146.

Σούτσο, την εξάρτηση των σχεδίων του από την δράση της Φιλορθόδοξου, καθώς και τη συμμετοχή κύκλων της Κωνσταντινούπολης επισημαίνει τα εξής:

«Το 1838 είχε ιδρυθεί η «Φιλορθόδοξος Εταιρεία», όπου ξανασυναντιόταν τα μέλη των παλαιότερων μυστικών εταιρειών της Εταιρείας [Φιλικής] και του Φοίνικα. Αυτή την εταιρεία πρότεινε να απελευθερώσει την Ελλάδα από τον «βαυαρικό δεσποτισμό», να προκηρύξει ένα νέο σύνταγμα και να επαναφέρει την [Ελλαδική Εκκλησία], αυτοκέφαλη από το 1830, υπό την εξουσία του έλληνα πατριάρχη του Φαναρίου. Η σύλληψη του κόμη Αυγουστίνου Καποδίστρια, αδελφού του δολοφονημένου προέδρου, δεν εμπόδισε την ρωσική προπαγάνδα να διπλασιάσει την σφοδρότητά της ενάντια στην «γερμανική και καθολική καμαρίλλα» που περιέβαλε τον βασιλιά Όθωνα. Ένα φυλλάδιο, τυπωμένο από τα ελληνικά τυπογραφία της Κωνσταντινούπολης, με τίτλο «La Providence veille toujours», ζητούσε την απέλαση των ξένων και την ενθρόνιση ενός βασιλιά ελληνικής καταγωγής και ορθόδοξης θρησκείας, όπως στην Σερβία, την Βλαχία και την Μολδαβία, ηγεμονίες διοικούμενες από πρίγκιπες «της δικής τους θρησκείας και του δικού τους έθνους». Υπήρχαν, υπενθύμιζε το φυλλάδιο, απόγονοι των αρχαίων πριγκιπικών οικογενειών. Ήταν ένας από εκείνους που έπρεπε να επιλέξουν να γίνει βασιλιάς της Ελλάδας. Είχε εκδοθεί ένα είδος καταστατικού Χάρτη (Charte) που υποδείκνυε όχι μόνο την απέλαση του βασιλιά αλλά και την διακήρυξη της δημοκρατίας υπό την προστασία της Ρωσίας. Συζητιόταν να ξεκινήσει ως πόλεμος για την επανα-κατάκτηση της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, μέχρι να τις προσαρτήσουν στην Ελλάδα διοικούμενες από έναν ορθόδοξο ηγέτη. Οι Σούτσοι φαντάζονταν ότι ο ηγέτης θα επιλεγόταν από την οικογένειά τους, τη στιγμή που ο Τσάρος συλλογιζόταν τον γαμπρό του, τον δούκα του Leuchtenburg, έναν Bauhernais καθολικό που είχε ασπαστεί την ορθοδοξία. »⁹⁶⁹

Μολονότι δεν κατονομάζει ποιοι Σούτσοι έκαναν τέτοια όνειρα, είναι προφανές ότι φωτογραφίζει τον Μιχαήλ Σούτσο. Καθότι ο Sturdza διαθέτει το προνόμιο της εκ των υστέρων γνώσης και θέασης των πραγμάτων, είναι επίσης προφανές ότι θεωρεί πως οι Σούτσοι έκαναν λάθος προβλέψεις και έβαλαν τον πήχη πολύ ψηλότερα απ' όσο το επέτρεπαν οι περιστάσεις. Όπως και να' ναι, δύσκολα μπορεί να γίνει πιστευτό ότι ο Σούτσος δεν γνώριζε τις συνεννοήσεις

⁹⁶⁹ *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 201. Για τον Λόχτενμπεργκ πρβλ. Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 389, 448 · Ι. Πούλος, «Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου επί τη βάση των Γαλλικών Αρχείων» στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. ΙΑ', 1956, σ. 255 κ.εξ.

της Ρωσίας υπέρ του ρώσου πρίγκιπα ή ότι είχε την ψευδαισθηση πως θα μπορούσε να τις ακυρώσει. Όμως η πείρα του είχε αποδείξει πως τέτοιες διαπραγματεύσεις ήταν χρονοβόρες. Συνεπώς, μπορούσε να ελπίζει στο σενάριο μιας μεταβατικής λύσης «μακράς διάρκειας».

Οποιοδήποτε τα γεγονότα του 1839 ήταν μια πολύ καλή σφυγμομέτρηση σε ό,τι αφορά τις αντιδράσεις απέναντι στους στόχους της Φιλορθόδοξου. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος, όπως ήταν αναμενόμενο, έστρεψε ομοθυμαδόν τα πυρά του ενάντια στο ρωσικό κόμμα. Την ίδια στιγμή άφηνε σοβαρές υπόνοιες κατά της ρωσικής αποστολής, η οποία δεν ήταν άμοιρη των ευθυνών της, καθώς είχε υποστηρίξει διακριτικά και προσεκτικά τα σχέδια των ακραιών ρωσόφιλων. Η στάση της Ρωσίας ήταν μάλλον χλιαρή, καθότι παρά τις επίσημες οδηγίες που είχε δώσει για αποτροπή επεκτατικών σχεδίων, δεν αποθάρρυνε τις κινήσεις των Φιλορθόδοξων.⁹⁷⁰

Μολονότι η βασίλισσα θεωρούσε ότι το μήνυμα της Εταιρείας δεν είχε περάσει στον ελληνικό λαό, καθότι παρά την ευαισθησία του σε θρησκευτικά θέματα έδειχνε αφοσιωμένος στον βασιλιά⁹⁷¹, ο τρόπος διεξαγωγής των προανακριτικών ερευνών, αλλά και το ίδιο το βούλευμα περί της Φιλορθόδοξου έδειχνε με τον καλύτερο τα όρια στην άσκηση της εξουσίας από τον Όθωνα και κατ' επέκταση την αδυναμία της Απόλυτης Μοναρχίας να επιβληθεί σε όσους την υπονόμευαν. Με άλλα λόγια, επρόκειτο «για μια πολιτική ήττα του στέμματος»⁹⁷², που αντί να περιορίσει το φαινόμενο της ίδρυσης μυστικών εταιρειών συνέβαλε στην ενίσχυσή του.

Έτσι το μόνο που άλλαξε, έπειτα από τις δημόσιες αποκαλύψεις περί εμπλοκής των ναπαίων στην συνωμοσία κατά του βασιλιά, ήταν ο συσχετισμός των κομματικών δυνάμεων την επόμενη χρονιά.⁹⁷³ Η ρωσική επιρροή στα εκκλησιαστικά πράγματα μοιραία μειώθηκε. Πολλοί ιεράρχες

⁹⁷⁰ B. Jelavich, "The philorthodox Conspiracy of 1839", *Balkan Studies*, 7, 1966, σ. 91, 93.

⁹⁷¹ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 219-225, 370-376 · Ε. Driault-Μ. Lhéritiee, *Histoire diplomatique de la Grèce*, t. ii, σ. 196.

⁹⁷² Σπ. Καράβας, *Οδοιπορώντας σε Μακεδονία, Θεσσαλία & Ήπειρο-Αλβανία εν έτει 1850, Η στρατιωτική γεωγραφία του Βασιλείου Νικολαΐδη προς χρήση του ελληνικού κατακτητικού στρατού και οι τύχες της*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, σ. 114.

⁹⁷³ Πρβλ. Λ. Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, Πρότοπλο, απειλή, προστάτης, 1833-1857*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδεια, 2020, σ. 153-154.

αντικαταστάθηκαν με πρώτο τον μητροπολίτη Κυνουρίας. Η βρετανική πλευρά, η οποία ήταν πεπεισμένη ότι υπό την καθοδήγηση μιας «ξένης δύναμης», εννοώντας της Ρωσίας «διαχειρίστηκαν [...] τα εκκλησιαστικά ζητήματα»⁹⁷⁴, είδε με ευχαρίστηση όχι μόνο τις αλλαγές στην Ιερά Σύνοδο, αλλά και στον πατριαρχικό θρόνο με την παύση του Γρηγορίου.⁹⁷⁵

Όσοι είχαν καταφέρει να μη εμπλακούν ονομαστικά στην υπόθεση της Φιλορθόδοξου, μεταξύ αυτών και ο Σούτσος, συνέχιζαν να ραδιουργούν ανενόχλητοι. Έτσι δικαίως ο Μιχαήλ συνέχιζε να έχει ελπίδες πως θα πετύχαινε κάποιους από τους στόχους του, περιορίζοντας όμως τις προσδοκίες του. Υπολόγιζε ότι ο δρόμος για κάποιο κυβερνητικό αξίωμα θα μπορούσε να στρωθεί από τον γαμπρό του, Κωνσταντίνο Ζωγράφο, που ήταν στο υπουργικό σχήμα. Αλλά ούτε και εκείνα τα σχέδια τελεσφόρησαν. Διότι όταν ο Ζωγράφος επέστρεψε στην Αθήνα, έχοντας στις αποσκευές του εκτός από το τουρκικό παράσημο και την εμπορική συμφωνία μεταξύ ελληνικού βασιλείου και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έμελε να καταστεί θύμα της λαϊκής οργής, η οποία «υπαγόρευσε την “εθνικά ορθή” γραμμή σε ένα κορυφαίο ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής»⁹⁷⁶, θεωρώντας τη συμφωνία ως εθνική προδοσία.⁹⁷⁷ Αποτέλεσμα η πολιτική σταδιοδρομία του Ζωγράφου να ανακοπεί βίαια. Το ίδιο και τα σχέδια του Σούτσου για υπουργικά αξιώματα, καθώς προηγουμένως είχε ήδη ναυαγήσει και το σχέδιο περί της αντικατάστασης του Γλαράκη στο υπουργείο των Εκκλησιαστικών. Το νόστιμο είναι ότι μετά το θάνατο του Μιχαήλβουδα, τις ματαιώσεις των φιλόδοξων σχεδίων αντικατέστησε

⁹⁷⁴ *Επιτομές εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Ε', Foreign Office 32, Φάκελοι 95-112, Φ. Γλύτσης, Ε. Καρούζου, Χ. Λούκος (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2006, σ. 188.

⁹⁷⁵ Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικής ιστορίας μνημεία Α', Γρηγορίου Ε' 9 διάδοχοι*, σ. 28-32.

⁹⁷⁶ Σπ. Καράβας, «Πατριωτισμός, εξωτερική πολιτική και λαϊκή οργή», ομιλία στην εκδήλωση της δημοτικής παρέμβασης «Φυσάει Κόντρα» με θέμα το Μακεδονικό, Αθήνα: Αγία Παρασκευή, 9 Φεβρουαρίου 2018, σ. 5.

⁹⁷⁷ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, ό.π., τ. Α', σ. 437 (424-439) · Σπ. Καράβας, «Πατριωτισμός, εξωτερική πολιτική και λαϊκή οργή», ό.π., σ. 5 · Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο» βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο, 1988, σ. 273. Το οξύμωρο ήταν ότι η συνθήκη υπεγράφη, με ελάχιστες παραλλαγές, δέκα χρόνια αργότερα, γεγονός που αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο τις ασυνέχειες και ασυνέπειες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επί Όθωνος.

η μετριοφροσύνη, με τον Παναγιώτη Σούτσο να κάνει λόγο ότι ο Μιχαήλ «απειποιήθη την πρωθυπουργία» τρεις φορές, η τελευταία το 1841.⁹⁷⁸

Πάντως ο Μιχαήλ μέχρι το 1841 ασχολήθηκε με την εδραίωση της θέσης του στο ρωσικό κόμμα. Μολονότι δεν υπήρξε δημοφιλής στο ευρύ κοινό, κατάφερε να δημιουργήσει «με την προστασία της Ρωσίας»⁹⁷⁹ τη δική του φατρία στους κόλπους του ρωσικού κόμματος και ως εκ τούτου να συναποτελέσει με τον Α. Μεταξά και τον Γ. Γλαράκη την ηγεσία του κόμματος.⁹⁸⁰

Η δραστηριότητα του Σούτσο και οι συνεχείς οχλήσεις του προς την κυβέρνηση για αύξηση των αποδοχών του ανάγκασαν την δεύτερη να τον διορίσει ως μέλος στο Συμβούλιο της Επικρατείας το 1841· αξίωμα το οποίο τελικά αποδέχθηκε, βάζοντας νερό στο κρασί του, ύστερα από τις συνεχείς ματαιώσεις των σχεδίων του, και στο οποίο παρέμεινε σχεδόν για ένα έτος.⁹⁸¹ Ήταν μια πολύ καλή λύση, ώστε να αδρανοποιηθούν τον Σούτσο και να έχουν το κεφάλι τους ήσυχο. Καθότι ο μισθός ήταν υψηλός, ο Σούτσο δεν θα είχε άλλη δικαιολογία για περισσότερες οικονομικές απαιτήσεις, ενώ συνάμα τον περιόριζαν στον συμβουλευτικό ρόλο του Συμβούλου. Υπολόγισαν όμως λάθος.

Στο αναμεταξύ ο Σούτσοσ πάσχιζε να διευθετήσει ζητήματα ιδιωτικά και οικονομικά, διότι καθώς φαίνεται οι οικονομικές απολαβές του Συμβούλου δεν επαρκούσαν. Άλλοτε μέσω της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα και άλλοτε αλληλογραφώντας απευθείας με την Αγία Πετρούπολη και Αυστρία επιχειρούσε να ρυθμίσει ζητήματα που αφορούσαν την έγγεια ιδιοκτησία που διέθετε η Ρωξάνη στην Βλαχία, έτσι ώστε να μπορέσει ο Μιχαήλ

⁹⁷⁸ Π. Σούτσοσ, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 50. Οι άλλες δυο φορές που προηγήθηκαν ήταν το 1835-1836 υπουργείο των Εξωτερικών και το 1837, όταν προτάθηκε ως αντικαταστάτης του Ρούντχαρτ.

⁹⁷⁹ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 333. Ήταν η «προστασία της Ρωσίας» εκείνη που το προσέδιδε κύρος εντός του ρωσικού κόμματος και ως εκ τούτου ηγετική θέση.

⁹⁸⁰ Πρβλ. Ι. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 245· Α. Σούτσοσ, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, ό.π., σ. 165-166.

⁹⁸¹ Στις περισσότερες βιογραφικές πηγές, ως ημερομηνία διορισμού απαντάται το έτος 1839. Προφανώς η χρονολογία του τελικού διορισμού μπλέκεται με την προηγούμενη προσπάθειά του να διοριστεί Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου, διότι σύμφωνα με την βασίλισσα Αμαλία, ο Σούτσοσ υπέβαλε την παραίτησή του τον Φεβρουάριο του 1842.

να συνάψει δάνειο ύψους δώδεκα χιλιάδων δουκάτων Αυστρίας, βάζοντας υποθήκη «το μεγάλο κτήμα της γυναίκας [τ]ου στην Βλαχία».⁹⁸²

Ο Σούτσος παρουσίασε την υπόθεση στον συμπέθερο και συνάμα «αγαπητό του φίλο» Ντ' Ομπρέσκωφ ως ζήτημα ζωής και θανάτου, από το οποίο εξαρτιόταν η ύπαρξη της οικογένειάς του. Εάν κρίνει κανείς από την έντονη κοινωνική ζωή και τα σχέδια του Σούτσου για αξιώματα είναι ευνόητο ότι αμφότερα έπρεπε να υποστηριχθούν και οικονομικώς. Συνεπώς η δραματοποίηση του ζητήματος ήταν αναμενόμενη.

Πιθανότατα το ελληνικό κράτος να του χορήγησε κάποιο είδος σύνταξης, τουλάχιστον για τα χρόνια της υπηρεσίας του στο διπλωματικό σώμα. Ωστόσο, δεν βρέθηκαν στοιχεία που να το επιβεβαιώνουν ή να το διαψεύδουν. Αντίθετα, πολλά χρόνια αργότερα ειπώθηκε από τον τότε αρχιμανδρίτη Αλέξανδρο Λυκούργο πως «η προίξ όμως της εναρέτου και σεβαστής συζύγου του, εξ ης και επορίζετο τα προς το ζην, παρείχεν αυτό πόρους ικανούς εις το να επαρκή εις τα ανάγκας της γενναίας και φιλανθρώπου και ελεήμονος αυτού καρδιάς.»⁹⁸³ Ο Τσάρος σε αντίθεση με τον Όθωνα εκτίμησε τις «θυσίες» του Σούτσου και απέδωσε «δί' αυτοκρατορικού διατάγματος [...] τα εν Βλαχία κτήματα εις την σύζυγόν του εις ην ανήκον.»⁹⁸⁴

Στα τέλη του 1841 το ζεύγος Ιωάννης και Αικατερίνη Σούτσου έφτασε στην Αθήνα. Η ρωσίδα και ευγενούς καταγωγής σύζυγος του Ιωάννη φρόντισε η παρουσία της να μην περάσει απαρατήρητη.⁹⁸⁵ Η συμπεριφορά της είχε ενοχλήσει την βασίλισσα για λόγους όμως άσχετους με την πολιτική. Μολονότι υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές για τί ακριβώς συνέβη, όλες συγκλίνουν στο ότι η αφορμή για την εκτόνωση της συσσωρευμένης δυσαρέσκειας ήταν μια

⁹⁸² Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ.9, αρ. 46/2936, Σούτσος-Αθήνα προς Βαρόνο De [Stierglitz], 31 Αυγούστου/12 Σεπτεμβρίου 1842. Αρχικά είχε επιδώξει το δάνειο να το συνάψει με την Ρωσία και τότε είχε προβάλει ως ποσό των 20.000 δουκάτων, ως εναλλακτική λύση στην πώληση των γαιών της Ρωξάνης. ΑΣΚ, φ. 9, αρ. 46/2934, Σούτσος-Αθήνα προς Ντ' Ομπρέσκωφ-[χ.τ], 19/31 Αυγούστου 1842.

⁹⁸³ «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 79.

⁹⁸⁴ Π. Σούτσος, «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 49.

⁹⁸⁵ Πρβλ. J. v. Nordenflycht, *Briefe einer Hofdame in Athen an eine Freundin in Deutschland 1837-42*, Leipzig, 1845, σ. 299-301.

παρεξήγηση για λόγους εθιμοτυπίας ανάμεσα στην βασίλισσα και την νύφη του Σούτσου.⁹⁸⁶ Συγκεκριμένα, η βασίλισσα είχε παραπονεθεί πλαγίως πως η Αικατερίνη Σούτσου δεν είχε φροντίσει να γνωρίσει τις κυρίες της Τιμής· με άλλα λόγια να υποβάλει τα σέβη της.

Η βασίλισσα Αμαλία

Η σύζυγος του Ιωάννη Σούτσου, Catherine D'Obrescov, Πηγή:
www.christopherlong.co.uk/gen/callimachigen/fg14/fg14_166.html

Κατά τη διάρκεια μιας συγκέντρωσης στο σπίτι του βαυαρού διαπιστευμένου στην Αθήνα, Μπράν, στις αρχές του 1842, ο Σούτσος θέλησε να βάλει τα πράγματα στη σωστή τους θέση, έτσι όπως τα αντιλαμβάνονταν ο

⁹⁸⁶ Η βασίλισσα Αμαλία αναφέρει στον πατέρα της πως η Σούτσου παρέλειψε να «ζητήσει να τη συστήσουν στις δυο [...] κυρίες της Τιμής, οι οποίες είναι επί της υποδοχής σε όλες τις συγκεντρώσεις». Αντίθετα, οι ελληνικές πηγές υποστηρίζουν ότι ο διαπληκτισμός έγινε για λόγους μόδας. Ο Ραγκαβής αναφέρει πως η Σούτσου μιμήθηκε την ενδυμασία της βασίλισσας σε ένα χορό, πράγμα που εξόργισε την δεύτερη, κάνοντάς της παρατήρηση για την παράλειψη της Σούτσου να γνωριστεί με τις κυρίες επί των Τιμών. *Απομνημονεύματα*, τ. Β', σ. 128-129. Η άλλη εκδοχή αφορά τον ανταγωνισμό μεταξύ βασίλισσας και Σούτσου για λόγους εντυπωσιασμού. Σε μια κίνηση αποστροφής της επιδεικτικής προβολής κοσμημάτων από την Σούτσου, η βασίλισσα εμφανίστηκε πολύ απλά ντυμένη, κάτι που η Σούτσου εξέλαβε ως προσβολή. Δ. Γατόπουλος, *Η ιστορία της αθηναϊκής κοινωνίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αετός, 1942, σ. 123-125· Μ. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 204· Γ. Βλαχογιάννης, *Ιστορική Ανθολογία, Ανέκδοτα-Γνωμικά-Περίεργα-Αστεία-εκ του βίου διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, Αθήνα, 1927, σ. 302· Α. Negresco-Soutzo, *Livre d'or*, ό.π., σ. 318.

ίδιος.⁹⁸⁷ Ο Μιχαήλ πήρε από το χέρι την Αικατερίνη και την σύστησε στις κυρίες της Τιμής, εκτοξεύοντας υπονοούμενα για τα σχόλια της βασίλισσας απέναντι στη νύφη του, που είχε κάνει τις προηγούμενες ημέρες.⁹⁸⁸ Η Αμαλία μολονότι ξαφνιάστηκε από το επεισόδιο, το αντιμετώπισε στη συνέχεια με θυμηδία, καθώς θεώρησε πως ο Σούτσος ήταν υποκινούμενος από άλλους - «ξένους» - υπονοώντας πιθανότατα τους ρώσους και ότι το μόνο που κατάφερε ήταν να «γελοιοποιηθ[εί] πλήρως».⁹⁸⁹ Μπορεί και να ήταν έτσι, αλλά τα πράγματα δεν σταμάτησαν εκεί. Ο Όθων «έβαλε [τον υπασπιστή του, Σκαρλάτο Σούτσο] να του εκφράσ[ει] τη δυσαρέσκειά του για τον τρόπο που φέρθηκε»⁹⁹⁰, κάτι που δυναμίτισε τα πράγματα ακόμη περισσότερο.

Φυσικά το επίδικο δεν ήταν να υπερασπιστεί μόνο τη νύφη του ή να λύσει την παρεξήγηση. Το Στέμμα από την ημέρα που είχε πατήσει το πόδι του στην Αθήνα τον είχε συστηματικά απαξιώσει, με αποκορύφωμα τον διακοσμητικό ρόλο του Συμβούλου της Επικρατείας, σε θέση μάλιστα, κατώτερη από εκείνη που τελικά έλαβε ο Σπυρίδων Τρικούπης.⁹⁹¹ Τα κυβερνητικά σχήματα εναλλάσσονταν με μεγάλη συχνότητα και σε κανένα από αυτά δεν υπήρχε χώρος για τον πρώην ηγεμόνα ως αντιστάθμισμα του κοινωνικού του εκτοπίσματος και βεβαίως των «θυσιών» του.

Τα πράγματα όμως δεν πήγαιναν καλύτερα ούτε σε επίπεδο συμβολισμών. Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης αφηγείται ένα ακόμη περιστατικό την περίοδο που ο Σούτσος ήταν μέλος του Συμβουλίου της Επικρατείας. Το συμβάν προηγήθηκε της παρεξήγησης με την βασίλισσα, αλλά συνέβαλε και εκείνο στην τροπή που πήραν τα πράγματα. Σύμφωνα, λοιπόν με τον Γενναίο, κατά την διάρκεια ενός επίσημου γεύματος, παρόντος του Όθωνα, τέθηκε θέμα ποια θέση έπρεπε να λάβουν τα μέλη στο τραπέζι. Όταν στο Σούτσο δόθηκε θέση ανάλογη του αξιώματός του, ως μέλους του Συμβουλίου της Επικρατείας,

⁹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Α. Negresco-Soutzo, η δεξίωση δόθηκε στον Κατακάζη. Στο *ίδιο*, σ. 318.

⁹⁸⁸ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 307. Η Αμαλία αφηγείται το περιστατικό στον πατέρα της σε επιστολής της με ημερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1842. Στο *ίδιο*, σ. 306-308.

⁹⁸⁹ Στο *ίδιο*, σ. 308.

⁹⁹⁰ Στο *ίδιο*.

⁹⁹¹ *Επιτομαί εγγράφων*, ό.π., τ. Ε', σ. 121.

αλλά όχι και των *θυσιών* του, τότε έγινε παρατήρηση στον νεαρό βασιλιά, ώστε να λάβει ο Σούτσος τη θέση που του άρμοζε.⁹⁹² Ο βασιλιάς, επικαλούμενος το πρωτόκολλο, αρνήθηκε, φροντίζοντας να επισημάνει πως κατά τα άλλα συμπαθούσε τον πρώην ηγεμόνα.

Ο Σούτσος όμως δεν πείστηκε από τα περί συμπάθειας, διότι εν τοις πράγμασι δεν αποδεικνυόταν. Έτσι, έπειτα από την παρεξήγηση με την βασίλισσα υπέβαλε στα τέλη Ιανουαρίου 1842 την παραίτησή του στον Όθωνα, διαμηνύοντάς του «ότι το κάνει, επειδή είχε καταλάβει από καιρό ότι γίνεται βάρος».⁹⁹³ Στο ίδιο μήκος κύματος η *Αθηναία*, τον Σεπτέμβριο του 1842 υποστήριξε πως ο Σούτσος παραιτήθηκε εξαιτίας της δυσαρέσκειάς που του προκάλεσαν ενέργειες της Αυλής.⁹⁹⁴

Μολονότι, κάποιοι, μεταξύ αυτών και ο Ραγκαβής είχαν χαρακτηρίσει αδικαιολόγητη τη στάση του Σούτσου απέναντι στη βασίλισσα, έγιναν προσπάθειες από ανθρώπους του κύκλου του να τον μεταπείσουν, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Η παραίτηση του Σούτσου έγινε άμεσα αποδεκτή από τον Όθωνα. Όταν Σούτσος δήλωνε πως επρόκειτο να αποσυρθεί από τον πολιτικό βίο, δεν εννοούσε τίποτε άλλο από το ξεκίνημα των προσπαθειών του για την υπονόμευση του Όθωνα. Ο τελευταίος είχε μόλις εξασφαλίσει έναν ακόμη αντίπαλο. «Στο εξής το σπίτι του [Μιχάλβοδα] έγινε ένα από τα κύρια κέντρα για τους δυσαρεστημένους».⁹⁹⁵

3. Ο παρ' ολίγον αντιβασιλιάς της ελληνικής ορθόδοξης μοναρχίας (1843)

Το μικρό διάστημα από την παραίτηση του Σούτσου μέχρι την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου μεσολάβησαν αρκετά γεγονότα, που προδίκασαν ότι μεγάλες εξελίξεις ήταν προ των πυλών. Το «επεισόδιο Μαυροκορδάτου», η σκληρή στάση των Μεγάλων Δυνάμεων ειδικά σε ό,τι είχε

⁹⁹² Γ. Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, Εμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), Αθήνα, 1955, σ. 79-80.

⁹⁹³ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 308. Η Αμαλία αφηγείται το περιστατικό στον πατέρα της σε επιστολή της με ημερομηνία 10-11 Φεβρουαρίου 1842. Για το πώς ερμηνεύτηκε αργότερα η παραίτηση βλ. εφ. *Αιών*, 19 Ιανουαρίου 1844.

⁹⁹⁴ J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 683, υπ. 49.

⁹⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 567.

να κάνει με οικονομικά ζητήματα ήταν μεταξύ εκείνων, που αύξησαν την προϊούσα δυσαρέσκεια και των τριών κομμάτων απέναντι στην στάση και τις αποφάσεις του Όθωνα. Η παραχώρηση Συντάγματος εμφανιζόταν ως λύση και συνάμα ελπίδα, ώστε το κλίμα να αντιστραφεί και υπό μια έννοια η εξουσία να κατανεμηθεί καθώς επεδίωκαν οι δυσαρεστημένοι.

Το αίτημα για Σύνταγμα δεν ήταν καινούριο. Για την ακρίβεια τέθηκε από την πολύ αρχή της Επανάστασης, αλλά οι συγκυρίες ματαιώναν κάθε φορά την εφαρμογή του.⁹⁹⁶ Καθότι όμως το ζήτημα του δόγματος του βασιλιά δεν είχε την αναμενόμενη υποδοχή, οι ρωσόφιλοι υιοθέτησαν και εκείνοι το αίτημα της παροχής Συντάγματος, καθώς όπως επισημαίνει ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης «μόνον ο υπέρ συντάγματος αγών ήν τότε λαοφιλής και δημοτικός».⁹⁹⁷ Αυτό εν τοις λόγοις, διότι εν τοις πράγμασι, καθώς ο ίδιος επισημαίνει δεν αποτυπώθηκε, αλλά «αι γινόμεναι κατά την δεκαετίαν στάσεις και η επανάστασις της 3 Σεπτεμβρίου ουδαμώς υπό του λαού προήρχοντο· ήσαν έργα ολίγων.»⁹⁹⁸

Το 1843 ο κόμπος είχε φτάσει στο χτένι με τον τρόπο άσκησης της διακυβέρνησης από τον Όθωνα. Το 1839 είχε αποδείξει ότι οτιδήποτε γινόταν μεμονωμένα ήταν καταδικασμένο σε αποτυχία. Ως εκ τούτου, λίγο πριν την επανάσταση είχε αποκρυσταλλωθεί μια τριμερής κομματική συνωμοσία, που τύγχανε της υποστήριξης και του στρατού. Την ίδια στιγμή οι ξένοι απεσταλμένοι είχαν κηρύξει πόλεμο νεύρων απέναντι στον Όθωνα.⁹⁹⁹

Στην πραγματικότητα όμως επρόκειτο για μια πρόσκαιρη συμμαχία υπό το πρόσχημα κοινών επιδιώξεων, διότι στο παρασκήνιο τόσο τα κόμματα όσο και οι ξένοι αντιπρόσωποι απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση των ιδιαίτερων στόχων τους, οι οποίοι θα αποκαλύπτονταν ευθύς αμέσως μετά την λήξη της επανάστασης. Συνεπώς επρόκειτο για πρόσκαιρες και καιροσκοπικές «ιδεολογικές» μετατοπίσεις, που δημιουργούσαν ομάδες κοινού συμφέροντος.

⁹⁹⁶ Για το ζήτημα αυτό βλ. κυρίως, Στο *ίδιο*, ιδιαιτ. σ. 561 κ.εξ.

⁹⁹⁷ *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ.Α', σ. 371.

⁹⁹⁸ Στο *ίδιο*, σ. 383.

⁹⁹⁹ Ενδεικτικά βλ. Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 387-392. Πρβλ. Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', ό.π., σ. 127-132.

Η Αγγλία, που ανέκαθεν ήταν υπέρ του Συντάγματος θεώρησε από κοινού με την Γαλλία ότι ήταν ένας τρόπος να περιορίσουν την παρεμβατικότητα της Ρωσίας. Η Ρωσία από την άλλη πλευρά, απέβλεπε στην αντικατάσταση του Όθωνα, θεωρώντας δεδομένη την άκαμπτη στάση του βασιλιά στο διαχρονικό αίτημα της χορήγησης Συντάγματος.¹⁰⁰⁰

Ειδικότερα το ρωσικό κόμμα, είχε και εκείνο αλλάξει γραμμή πλεύσης την οποία οι οπαδοί του και η κοινή γνώμη την πληροφορήθηκαν διαμέσου του *Αιώνας* ήδη από το 1839.¹⁰⁰¹ Το Σύνταγμα είχε ειδωθεί ως ένα μέσο εγγύησης της Ορθοδοξίας και συνάμα περιορισμού της ξένης παρεμβατικότητας ή υπό μια άλλη παραπλήσια οπτική, ισοδυναμούσε με «την εγκαθίδρυση ορθόδοξης μοναρχίας».¹⁰⁰² Επρόκειτο δηλαδή για επικαιροποίηση των στόχων της Φιλορθόδοξου Εταιρείας.

Το 1843 ο Σούτσος μέσα από πολιτικούς ελιγμούς και παρόμοιες καιροσκοπικές ιδεολογικές μεταβολές είχε ταχθεί και εκείνος υπέρ της χορήγησης Συντάγματος. Δεν είχε όμως παρεκκλίνει ούτε χλιοστό από τον στόχο να γίνει Αντιβασιλιάς. Με λόγια διαφορετικά, επεδίωκε τον ασφαλή δρόμο του διορισμού και όχι της εκλογής, διότι, πολύ απλά, γνώριζε ότι δεν ήταν δημοφιλής στους συμπολίτες του.

Έπειτα από την παραίτηση του Σούτσου από το Συμβούλιο της Επικρατείας τον Ιανουάριο του 1842 το σπίτι του -όπως σημειώθηκε- είχε γίνει εστία της αντιπολίτευσης στο Παλάτι. Κάτι που παρόλο ήταν εν γνώσει του Όθωνα, όχι μόνο δεν ακύρωσε τα σχέδια του Σούτσου, αλλά κατά έναν τρόπο τα ενίσχυσε. Η αδυναμία του Όθωνα τον ευνόησε, ώστε ανενόχλητος να καταστρώσει σχέδια όχι μόνο για την παραχώρηση Συντάγματος αλλά και για την εκθρόνιση του βασιλιά -τα τελευταία πιθανότατα σε συνεννόηση με τον Κατακάζη. Έτσι η αρχική εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι ο Σούτσος υπήρξε πρόσωπο αναφοράς ή πρόσωπο ενότητας. Κάτι όμως που δεν

¹⁰⁰⁰ Πρβλ. Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, τ.Α', σ. 238, 324, όπου αναφέρεται για την στάση της Αγγλίας.

¹⁰⁰¹ Ενδεικτικά βλ. εφ. *Αιών*, 19 Φεβρουαρίου 1839 αρ. 41 · εφ. Αθηνά, 22 Φεβρουαρίου 1839, αρ. 594.

¹⁰⁰² Ι. Πετρόπουλος-Αικ. Κουμαριανού, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους*, ό.π., σ. 242-245.

επαληθεύεται. Διότι όπως επισημαίνει ο Νίκος Θεοτοκάς στον σχεδιασμό και στην οργάνωση συμμετείχαν εξίσου -ίσως και περισσότερο- ο Ανδρέας Μεταξάς, ο Ανδρέας Λόντος, ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος και ο Ρήγας Παλαμίδης, ενώ ο Μακρυγιάννης κάποτε λειτουργούσε αυτόνομα.¹⁰⁰³ Αξιζει επίσης να σημειωθεί πως μεταξύ των συσπειρωμένων γύρω από τον Σούτσο δεν ήταν ούτε ο Κωλέττης, ούτε ο Μαυροκορδάτος, οι οποίοι απουσίαζαν από την Αθήνα, γεγονός που εξυπηρετούσε καλύτερα τα σχέδια των ρωσόφιλων.

Ας σταθούμε όμως στο ποια ήταν η εντύπωση που καλλιεργήθηκε, πριν δούμε ποιοι βρέθηκαν έξω από τα ανάκτορα φωνάζοντας υπέρ της χορήγησης Συντάγματος. Ο διαπιστευμένος της Βαυαρίας εμφάνιζε τον Σούτσο ως συντονιστή των Ναπαίων, με φόντο πάντα το στέμμα.¹⁰⁰⁴ Στην ίδια γραμμή, ο εξάδελφός του ποιητής, Αλέξανδρος Σούτσος, αναφέρει πως ο Μιχαήλ συμμετείχε στα επιχειρησιακά σχέδια, εκφέροντας άποψη για τον τόπο και χρόνο έναρξης του κινήματος.¹⁰⁰⁵

Εάν η δραστηριότητα του Σούτσου ήταν ήσσονος σημασίας το ενδεχόμενο ο Σούτσος να γίνει αντιβασιλιάς της «ορθόδοξης μοναρχίας», έως ότου εκλεγεί νέος μονάρχης, δεν θα είχε γίνει γνωστό εκτός των ελληνικών συνόρων. Ούτε ο Μέττερνιχ θα είχε φροντίσει να λάβει τα μέτρα της η Αυστρία. Σχετικά με αυτό ο Δ. Πετρακάκος αναφέρει:

«Και αι ιδικαί μου πληροφορία ενισχύουσι την είδησιν, ότι εκ της *γαλλικής Κυβερνήσεως* προήλθον όλα. Από θετικήν απολύτως πηγήν, εβεβαιώθην, ότι ο Ρήγας Παλαμίδης ο πιστότατος του Ι. Κωλέττη οπαδός, ήτο μεταξύ των κυρίων συνωμοτών. Οι φιλορθόδοξοι ενόμιζον ότι τον είχαν κερδίσει υπέρ εαυτών, ώστε μετά την έξωσιν του βασιλέως, να πρότεινε την εγκατάστασιν του πρίγκηπος Μιχαήλ Σούτσου, ως προσωρινού Αντιβασιλέως. Αλλ' ούτος είχε οργανώσει την αντίδρασιν κατά της προτάσεώς του, να απερριπτετο ο Μιχαήλ Σούτσος, να προτεινέτο δε αντ' αυτού ο Κωλέττης.»¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰³ Ν. Θεοτοκάς, *Ο βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη*, ό.π., σ. 388.

¹⁰⁰⁴ Β. Jelavich, *Russia and the Greek Revolution of 1843*, Verlag R. Oldenbourg München, 1966, σ. 113.

¹⁰⁰⁵ *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, ό.π., σ. 172. Την άποψη του Α. Σούτσου διαψεύδει η αφήγηση των γεγονότων από τον Μακρυγιάννη, που όχι μόνο δεν αναφέρει τον Σούτσο, αλλά εμφανίζει τον εαυτό του ως συντονιστή. Ι. Βλαχογιάννης (επιμ.), *Απομνημονεύματα*, τ. Β', ό.π., σ. 121-152.

¹⁰⁰⁶ Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, ό.π., τ. Β', σ. 295.

Έτσι μπορεί να εξηγηθεί γιατί ο Κωλέττης απέφυγε να εκδηλωθεί υπέρ του Σούτσου μέσω των οπαδών του¹⁰⁰⁷, όπως και το γιατί η βασίλισσα τον περίμενε «με ανυπομονησία», δηλώνοντας στον πατέρα της 15 σχεδόν ημέρες μετά την επανάσταση «πως θα είναι ο σωτήρας, γιατί νομίζω πως είναι ειλικρινής στις προθέσεις του.»¹⁰⁰⁸ Λιγότερο σίγουρη, αλλά αισιόδοξη έδειχνε για τον Μαυροκορδάτο, από τον οποίο περίμενε να ανοίξει τα χαρτιά του. Φυσικά, η σχεδόν ταυτόχρονη επιστροφή των Κωλέττη και Μαυροκορδάτου και η αναμεταξύ τους συνεργασία ακύρωσε σε μεγάλο βαθμό, τις ήδη ισχνές προσπάθειες εδραίωσης του Σούτσου στα πολιτικά πράγματα.

Επιστρέφοντας όμως στην ημέρα της επανάστασης, πρέπει να πούμε πως το γεγονός δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία, διότι τις παραμονές της υπήρχαν υπόνοιες ότι επέκειτο αναταραχή.¹⁰⁰⁹ Θα περίμενε κανείς, πως το βράδυ μεταξύ 2^{ας} και 3^{ης} Σεπτεμβρίου, ο Σούτσος θα ήταν μεταξύ των πρωταγωνιστών και μάλιστα στην πρώτη γραμμή. Κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται να συνέβη. Στις βιβλιογραφικές αναφορές της εποχής, ο Σούτσος δεν μνημονεύεται να βρίσκεται ανάμεσα στο πλήθος, ούτε και γίνεται μνεία του ονόματός του στα όσα γνωστά διαμειφθηκαν μέσα και έξω από τα ανάκτορα.¹⁰¹⁰ Αντίθετα, οι περισσότερες αναφορές εστιάζουν στην παρουσία κυρίως των Α. Μεταξά, Α. Λόντου, Κ. Ζωγράφου και Δ. Καλλέργη, που θα είναι και εκείνοι που θα συγκροτήσουν την Εθνοσυνέλευση.

¹⁰⁰⁷ Αντίθετα, είχε φροντίσει να διευκρινίσει τα πράγματα στους γάλλους. Σε επιστολή του προς τον γάλλο υπουργό Guizot, μεταξύ άλλων, ανέφερε τα εξής: «Η επανάσταση δεν είναι μία κίνηση καθαρώς αυθόρμητος και εθνική. Είναι μια υπόθεση ρωσική. Η Ρωσία ουδέν άλλο επεθύμησε, παρά να καταστήσει την Ελλάδα ένα κράτος ως η Βλαχία και Μολδαβία· μίαν ηγεμονίαν με ένα πρίγκιπα Έλληνα κατά τον ήμισυ Ρώσον. Την αρχήν της προσπάθειας αυτής είδον εν έτει 1821. Δεν εσταμάτησεν ουδέ προς στιγμή έκτοτε. Η Φιλορδόδοξος Εταιρεία είναι εν προκειμένω το όργανον.» Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., τ. Α', σ. 195. Πρβλ. Ν. Δραγούμης, *Ιστορικαί Αναμνήσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 93-97.

¹⁰⁰⁸ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 447.

¹⁰⁰⁹ Χ. Λυτ, *Μια Δανέζα*, ό.π., σ. 99-100. Πρβλ. Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Β', σ. 129.

¹⁰¹⁰ Η μόνη αναφορά που εντοπίστηκε -με φιλοπαίγμονα μάλιστα διάθεση- είναι στην εφημερίδα *Θρίαμβος*, λίγα χρόνια αργότερα, στις 13 Ιανουαρίου 1847: «τούτου του ιδίου Μιχαήλ Σούτζου, του ενταύθα ήδη διατριβόντος και υπό τα Ανάκτορα κατά την Σεπτεμβριανήν νύκτα ασκεπούς ευρεθέντος δια να δεχθή το στέμμα το βασιλικόν».

Γιατί όμως; Τι έχει συμβεί με τον Σούτσο; Το ερώτημα σχετικά με την απουσία αναφορών για την παρουσία του έξω από τα ανάκτορα μπορεί να απαντηθεί με δυο τουλάχιστον τρόπους. Είτε σκόπιμα απέφυγε την δημόσια προβολή, έτσι ώστε να μην εγείρει υποψίες στους ξένους διαπιστευμένους, πλην του Κατακάζη και «κάψει» το χαρτί του, είτε οι υπόλοιποι «συνωμότες» τον αντιμετώπισαν εργαλειακά, διότι εξακολουθούσε να αποτελεί υπολογίσιμο πολιτικό παράγοντα. Βέβαια και οι δυο παραπάνω εκδοχές κάλλιστα μπορούν να συνυπάρχουν.

Με το προνόμιο της εκ των υστέρων γνώσης, η εκδοχή ο Σούτσος να εγκαταλείφτηκε από όσους τον είχαν προσεγγίσει καιροσκοπικά μοιάζει να είναι η πιο πιθανή. Η απόφαση του Όθωνα, έπειτα από τις προτροπές των ξένων διαπιστευμένων πλην του Κατακάζη, να αποδεχθεί την χορήγηση Συντάγματος και το γεγονός ότι ο Σούτσος δεν είχε ερείσματα στον στρατό ακύρωσαν οποιοδήποτε παράλληλο σχέδιο, περί Αντιβασιλείας, για τον εκλεκτό της ρωσικής διπλωματικής αποστολής στην Αθήνα· τον Μιχαήλ Σούτσο.

Στην νέα κυβέρνηση που προέκυψε και που συμμετείχαν πολιτικοί και των τριών κομμάτων, δεν έλαβε μέρος ο Σούτσος. Το ρωσικό κόμμα εκπροσώπησε ο Α. Μεταξάς, ο οποίος «ήτον επιδεξιώτερος και του Σούτσου [...], διότι ούτος ήταν και κεφαλή φατρίας περιλαμβανούσης πολλούς ανωτέρους αξιωματικούς του εν τη πρωτεύουση στρατού».¹⁰¹¹ Έτσι, ο Μεταξάς ανέλαβε πρόεδρος του νέου υπουργικού συμβουλίου, έως ότου να προκηρυχθούν εκλογές και να συγκληθεί η Εθνοσυνέλευση, που θα έφερνε σε πέρας την ψήφιση του Συντάγματος· όλα αυτά έναν χρόνο μετά.

Έως τότε και για λίγο ακόμη, ο Σούτσος δεν το έβαλε κάτω, αλλά κατάφερε να συσπειρώσει γύρω του τους όμαιμούς του, δηλαδή τους Σούτσους.

¹⁰¹¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, ό.π., σ. 166. Η φατρία του Σούτσου δεν υπήρξε ουδέποτε τόσο ισχυρή, ώστε να είναι ανεξάρτητη από εκείνες του Μεταξά και του Γλαράκη. Ο Μεταξάς ήταν δημοφιλής στο στρατό ήδη από την έκρηξη της Επανάστασης. Είχε δικό του στρατιωτικό σώμα, ενώ επί Καποδίστρια είχε ηγετικό ρόλο σε ζητήματα που αφορούσαν το στρατό. Μολονότι Επτανήσιος είχε πολιτογραφηθεί ως κάτοικος Πελοποννήσου, δηλαδή *αυτόχθων*. Για την επιρροή των παραδοσιακών στρατιωτικών ελίτ στην ελληνική κοινωνία ενδεικτικά βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 346 κ.εξ.

Η ενότητα των Σούτσων ανησυχούσε τους Βαυαρούς, ενώ ο αυστριακός διαπιστευμένος στην Αθήνα, Πρόκες-Όστεν, ενημέρωνε τον παλαιό άσπονδο εχθρό του Μιχαήλ, Μέττερνιχ, πως «οι Σούτσοι ανήκουσιν όλοι εις τους συνωμότες».¹⁰¹² Με άλλα λόγια, η αποτυχία να αναλάβει αντιβασιλιάς την 3^η Σεπτεμβρίου, όχι μόνο δεν το πτόησε, αλλά τον πείστωσε. Στο αναμεταξύ οι διεργασίες για την ψήφιση του Συντάγματος τροφοδότησαν τις ελπίδες πως το παιχνίδι δεν είχε ολωσδιόλου χαθεί.

Η εγκαθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας προέβλεπε την πραγμάτευση αν όχι την επίλυση μιας σειράς από σύνθετα ζητήματα, μεταξύ των οποίων το ευαίσθητο ζήτημα της διαδοχής, αλλά και το καυτό -όπως αποδείχθηκε- ζήτημα αυτοχθόνων/ετεροχθόνων. Και βέβαια όλα αυτά ιδωμένα υποχρεωτικά μέσα από το πρίσμα της Μεγάλης Ιδέας. Μολονότι ο Κατακάζης ανακλήθηκε και ο Ζωγράφος -θύμα αυτός της Μεγάλης Ιδέας- δεν έλαβε κάποιο χαρτοφυλάκιο¹⁰¹³, τη σκυτάλη για χάρη του Σούτσου ανέλαβε ο γαμπρός του, Ιωάννης Σούτσος. Όταν το 1843, ο Ιωάννης Σούτσος, ως καθηγητής πολιτικής οικονομίας, εξέδωσε το *Σχέδιον Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος εν ονόματι της Αγίας και Αδαιρέτου Τριάδος* έκανε λόγο περί των προϋποθέσεων της διαδοχής του Όθωνα. Οι διατάξεις, που πρότεινε είχαν συγκροτηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέψουν σε σύντομο χρονικό διάστημα, όχι μόνο να τεθεί ζήτημα περί βασιλικής διαδοχής, αλλά να διασφαλιστεί ότι ο διάδοχος, αυτή τη φορά, θα ασπαστεί το ορθόδοξο δόγμα. Και το καλύτερο ήταν ότι είχαν βρει ανταπόκριση, καθώς τέθηκε η πρόταση «υπό τινός πληρεξουσίου» ότι σε περίπτωση χηρείας του θρόνου ο Αντιβασιλέας «πρέπει να είναι πολίτης Έλλην του Ανατολικού δόγματος».¹⁰¹⁴

Έπειτα, οι διατάξεις εκείνες, από κοινού με άλλες, που αφορούσαν τη σχέση της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁰¹⁵

¹⁰¹² Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, ό.π., τ. Β', σ. 291. Πρβλ. Β. Jelavich, *Russia and the Greek Revolution of 1843*, ό.π., σ. 121.

¹⁰¹³ Οι άσχημες μνήμες για τον Ζωγράφο ήταν ακόμη νωπές. Ενδεικτικά βλ. εφ. *Αθηναί*, 29 Απριλίου 1844.

¹⁰¹⁴ *Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήνα, 1844, σ. 309.

¹⁰¹⁵ Η επιρροή του σουλτάνου και της Ρωσίας αποτελούσε τη βασική αιτία που έπρεπε η Εκκλησία της Ελλάδος να ανεξαρτητοποιηθεί, όπως με ζέση υποστήριξε ο Θεόκλητος

μπορούσαν να δημιουργήσουν προϋποθέσεις, που εάν οι συγκυρίες ήταν ευνοϊκές, όχι μόνο θα περιορίζαν τη δεξαμενή των υποψηφίων μοναρχών, αλλά θα έστρωναν το δρόμο στην Ρωσία, ώστε να μπορεί εύκολα να παρεμβαίνει.

Ούτε όμως ο Ζωγράφος είχε μείνει με σταυρωμένα τα χέρια, αλλά ενεργούσε προς την ίδια ακριβώς κατεύθυνση. Σύμφωνα με την βασίλισσα, στον νέο όρκο του Συντάγματος, τη σύνταξη του οποίου απέδιδε στον Ζωγράφο, σκοπίμως γινόταν παράλειψη του ονόματος του Όθωνα. Δηλαδή είχαν δημιουργηθεί παράθυρα για περαιτέρω υπονόμηση του βασιλιά και γιατί όχι για μια δικαίωση του πεθερού του, που σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Σούτσο ήταν ο πλέον αδικημένος.¹⁰¹⁶

Ίσως δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξουμε πως ο Μιχάλβοντας ήταν και από τους πλέον ανεπιθύμητους ή αντιπαθητικούς ετερόχθονες.¹⁰¹⁷ Λίγο μετά τα γεγονότα της συνταγματικής επανάστασης, όταν ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Σούτσος προέβη σε μια αποτίμηση των γεγονότων, θα έπαιρνε την αφορμή από τις επιθέσεις στο πρόσωπο του *πρίγκιπα* Σούτσου για να θίξει το ζήτημα της αντιπαράθεσης μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, που είχε αναζωπυρωθεί μέσα από το τρίτο άρθρο του Συντάγματος.¹⁰¹⁸

Οι πληγές του παρελθόντος όχι μόνο δεν είχαν κλείσει, αλλά άνοιξαν περισσότερο, διότι οι αυτόχθονες ξαναθυμήθηκαν –για την ακρίβεια ποτέ δεν ξέχασαν– τα οθωμανικά οφίκια του Σούτσου και τον τίτλο του *πρίγκιπα*, που επέμενε να χρησιμοποιεί, ώστε να ακυρώσουν τις οποιεσδήποτε αξιώσεις των ετεροχθόνων για νομή της εξουσίας. Οι επιμέρους διατάξεις του Συντάγματος

Φαρμακίδης, Ι. Κονιδάρης, «Η γένεση του πολιτεύματος της Αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος» στο Συλλογικός τόμος, *Ένας νέος κόσμος γεννιέται, Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, Ε. Χρυσός (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας, 1996, σ. 217, Ch. Frazee, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, ό.π., σ. 142. Πρβλ., Σ. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξη Εταιρεία*, ό.π., σ. 75, 80-81, 145, 155. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, ό.π., σ. 50. Η ρωσική επιρροή μπορεί να φανεί και από τις οικονομικές ενισχύσεις που δόθηκαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο για την έκδοση θρησκευτικών βιβλίων που αφορούσαν όμως το Εκκλησιαστικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Κ. Παπουλίδης, *Ελληνορωσικά*, ό.π., σ. 101.

¹⁰¹⁶ Α. Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, ό.π., σ. 94-95, 176-181.

¹⁰¹⁷ Πρβλ. τις κρίσεις για τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό, Γ. Α. Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός*, ό.π., τ. Β', σ. 427, 765.

¹⁰¹⁸ Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, ό.π., σ. 51.

διατυπώθηκαν με τέτοιο τρόπο στην Εθνική Συνέλευση, που για ορισμένα άτομα, εξ αυτών και ο Μιχαήλ, λειτούργησαν απολύτως φωτογραφικά.¹⁰¹⁹ Ο Αλέξανδρος Σούτσος ήταν επόμενο να «ανησυχεί»¹⁰²⁰ για την τύχη των ετεροχθόνων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα. Έτσι χρησιμοποίησε τον Μιχαήλ ως παράδειγμα – γέφυρα μεταξύ της «ευτυχούς ελευθέρως Ελλάδος και της δυστυχούς και δούλης».¹⁰²¹

4. Η Μεγάλη Αδελφότητα: το κύκνειο άσμα του πολιτικού βίου του Μιχάλβοδα, (1844-1854)

Η ιστοριογραφική σιωπή γύρω από τη δράση του Σούτσου κάνει ξανά την εμφάνισή της από το 1844 έως τον θάνατό του. Οι αναφορές για το πρόσωπό του σταματούν στην 3^η Σεπτεμβρίου του 1843. Όσες καταφέραμε να σταχυολογήσουμε προέρχονται κυρίως από τις επιστολές της βασίλισσας προς τον πατέρα της. Εδώ είναι απαραίτητη μια διευκρίνιση.

Συχνά η Αμαλία, όταν αναφερόταν σε όσους υπονόμευαν την βασιλική εξουσία χρησιμοποιούσε τους όρους «αντιπολίτευση», «κακό κόμμα», «φιλορθόδοξοι», «ρωσική πολιτική»· όροι εννοιολογικά σχεδόν ταυτόσημοι. Υπάρχει, ωστόσο, μια λεπτή εννοιολογική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα

¹⁰¹⁹ Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για τα επιμέρους άρθρα στον σχεδιασμό του Συντάγματος, μεταξύ άλλων προβλεπόταν ότι όσοι εγκαθίσταντο στην Ελλάδα μεταξύ 1838-1843 θα αποκτούσαν δικαίωμα διορισμού σε δημόσιες θέσεις μετά την παρέλευση 20ετίας, ενώ απορρίφθηκε παράγραφος για όσους είχαν φυλακιστεί ή εξοριστεί. Στα *Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως* οι χρονικές αυτές ρήτρες είναι μειωμένες, ωστόσο και πάλι λειτουργούν απαγορευτικά για την είσοδο των Φαναριωτών στο δημόσιο. Επρόκειτο για δύο παραγράφους που απέκλειαν κάθε αξίωση που μπορούσε να προβάλλει ο Μιχάλβοδας, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα. *Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήνα, 1844, σ. 201.

Το δε όνομα του Μιχαήλ Σούτσου, αναφέρθηκε πολλακώς κατά την διάρκεια των συζητήσεων της εθνοσυνέλευσης τον Ιανουάριο του 1844 από ορισμένους πληρεξουσίου, όπως τον Περραιβό, προκειμένου να στοιχειοθετήσουν το «άτοπο που οδηγεί ο αποκλεισμός των ετεροχθόνων από τις δημόσιες θέσεις», ενώ το θέμα απασχόλησε όπως ήταν φυσικό και τον τύπο της εποχής. Ι. Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτόχθονων και ετερόχθονων*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1991, σ. 56-57. Πρβλ. εφ. *Ελπίς*, 2 Φεβρουαρίου 1844 όπου αναφέρεται ονομαστικά η περίπτωση του Μιχαήλ Σούτσου. Εφ. *Αιών*, 23 Ιανουαρίου 1844.

¹⁰²⁰ Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο» βασίλειο*, ό.π., σ. 61.

¹⁰²¹ Στο ίδιο.

στους ναπαίους, δηλαδή το ρωσικό κόμμα, και τους φιλορθόδοξους έτσι όπως τους εννοεί η Αμαλία. Τα μέλη του ρωσικού κόμματος ήταν ταυτόχρονα και μέλη της Εθνικής Συνέλευσης, ενώ οι φιλορθόδοξοι ήταν πολιτικά πρόσωπα, με υπονομευτική δράση στο παρασκήνιο, ως παρακλάδι του ρωσικού κόμματος. Συνέβαινε, μάλιστα, ορισμένοι ναπαίοι, μέλη της Συνέλευσης, να ανήκουν στους κόλπους των φιλορθόδοξων και να εργάζονται για τους σκοπούς των τελευταίων. Κάτι που φαίνεται πως συνέβαινε, σύμφωνα με την Αμαλία, με τον Μεταξά και πολύ περισσότερο με τον Ζωγράφο, τον οποίο χαρακτήριζε «όργανο των Φαναριωτών» και «τον χειρότερο εχθρό».¹⁰²² Αυτά μέχρι και το 1848 περίπου, διότι το 1850 είχε μεταβάλει τη γνώμη της όσον αφορά τον Ζωγράφο.

Στις 13/25 Απριλίου του 1844, η Αμαλία μετέφερε στον πατέρα της την εξής σημαντική πληροφορία σχετικά με τον Σούτσο, τα σχέδια και τους στόχους του:

«Από εδώ δεν έχω πολλά νέα. Η Ιερά Σύνοδος δεν ήθελε να ορκιστεί. [...] Ωστόσο την άλλη μέρα δέχτηκαν τελικά. Ήταν μια ραδιουργία των φιλορθόδοξων. Τώρα υπάρχει μια Μεγάλη Αδελφότητα για την οποία προσηλυτίζουν ανθρώπους και τους πείθουν -λέγοντάς τους ψέματα- ότι θα εκστρατεύσουν στη Θεσσαλία κ.λπ κ.λπ. Το πράγμα προορίζεται όμως για το εσωτερικό. Η κινητήριος δύναμη σε όλα αυτά είναι ένας ξένος πρόξενος [Ιωάννης Παπαρηγόπουλος]. Το πράγμα όμως αποκαλύφθηκε, βρέθηκε ο όρκος και τα διπλώματα στα χέρια όλου του κόσμου. Η υπόθεση ωστόσο πρέπει να παρακολουθηθεί πολύ προσεκτικά. Κυκλοφορεί πολύ ξένο χρήμα. Τα κύρια πρόσωπα της ιστορίας είναι οι Μιχαήλ Σούτσος, Μεταξάς, Σκαρλάτος Σούτσος, κ.λπ κ.λπ. Η Εταιρεία αυτή έχει μεγάλη διάδοση, λέγεται Μεγάλη Αδελφότητα και δίνουν όρκο για την απελευθέρωση της πατρίδας και της θρησκείας. Ο βασικός σκοπός είναι αυτός που δεν πέτυχαν την 3^η Σεπτεμβρίου. Συμμετέχουν οι περισσότεροι ιερωμένοι. Σημαιοφόροι της είναι ο Θεόδωρος Γρίβας και ο Κριεζώτης. Ο χρόνος θα δείξει πιο θα είναι το τέλος.»¹⁰²³

Η βασίλισσα, μολονότι κάποτε υπερβολική στις κρίσεις της και ευμετάβλητη στις απόψεις της, εδώ είχε απόλυτο δίκιο. Η Μεγάλη Αδελφότητα

¹⁰²² Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 513 και 597. Πρβλ. Στο *ίδιο*, σ. 508, 515.

¹⁰²³ Στο *ίδιο*, σ. 559.

ήταν μια ακόμη μυστική εταιρεία μεταξύ εκείνων που ιδρύθηκαν την δεκαετία του 1840.¹⁰²⁴ Ουσιαστικά επρόκειτο για αναβίωση της Φιλορθόδοξου, υπό διαφορετική όμως ονομασία, καθότι πολλά από τα πρόσωπα ήταν τα ίδια. Υπήρχε όμως και νέο αίμα, καθώς είχαν προσχωρήσει καινούρια μέλη, μεταξύ αυτών ο Μακρυγιάννης, ο Βελέντζας, ο Σταματελόπουλος και άλλοι. Ίδιοι όμως είχαν παραμείνει οι στόχοι, δηλαδή η απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών και η αντικατάσταση του Όθωνα από ορθόδοξο μονάρχη¹⁰²⁵ -σχέδιο που απέτυχε με την Επανάσταση του 1843.

Μολονότι οι πληροφορίες για την Μεγάλη Αδελφότητα είναι λιγοστές φαίνεται ότι οι ύπαρξή της ήταν ευρέως γνωστή μεταξύ των συγχρόνων. Όπως γνωστό ήταν ότι η Αδελφότητα διατηρούσε δεσμούς με το ρωσικό κόμμα, ενώ ήταν σταθερά προσηλωμένη στην Ορθοδοξία.¹⁰²⁶ Τα λεγόμενα της Αμαλίας επιβεβαιώνουν άλλωστε και οι διαπιστευμένοι της Αγγλίας και της Αυστρίας, Λάουονς και Πρόκες-Όστεν αντίστοιχα, στις αναφορές τους προς τους ανωτέρους τους το 1844.¹⁰²⁷

Λέγοντας η Αμαλία «ξένο χρήμα» υπονοούσε ότι το χρήμα εκείνο ήταν ρωσικής προέλευσης.¹⁰²⁸ Η δραστηριότητα της Αδελφότητας ανησυχούσε την βασίλισσα, καθώς συνέχισε στις επιστολές της προς τον πατέρα της, να επανέρχεται τους επόμενους μήνες στο ίδιο θέμα. Στις 12/24 Μαΐου 1844

¹⁰²⁴ Πρβλ. Β. Σφυρόερας, «Η "Αδελφότης των Ευαγγελιζομένων", Μυστική Επαναστατική Οργάνωσις του 1849», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1972-1973, σ. 209-210.

¹⁰²⁵ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 188. Η Καίτη Αρώνη-Τσίχλη επισημαίνει επίσης πως μυστική εταιρεία υπό την ονομασία Μεγάλη Αδελφότητα υπήρχε «ήδη από τα τέλη του Αγώνα ή τουλάχιστον από την περίοδο της Αντιβασιλείας, η οποία δρούσε προς υπεράσπιση της ορθόδοξης Εκκλησίας, κινούμενη μέσα στα πλαίσια των μυστικών οργανώσεων του ρωσικού κόμματος.» Στο *ίδιο*, σ. 188-189. Πρβλ. Σπ. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία*, ό.π., σ. 199-200.

¹⁰²⁶ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Α', σ. 513· Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 190-192.

¹⁰²⁷ Στο *ίδιο*, σ. 189-190. Η αναφορά του Πρόκες-Όστεν εστάλη τον Απρίλιο του 1844, ενώ του Λάουονς λίγους μήνες αργότερα· τον Ιούλιο του 1844.

¹⁰²⁸ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 540, 559. Για τις οικονομικές δραστηριότητες της ρωσικής πρεσβείας βλ. Κ. Παπουλίδης, «Ρωσικό Ενδιαφέρον για την Εκκλησία της Ελλάδος την εποχή του Όθωνα με βάση τα έγγραφα του Αρχείου Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας», σ. 772-773· Κ. Παπουλίδης, *Ελληνορωσικά*, ό.π., σ. 100-102· Κ. Νιχωρίτης, *Ρωσία & Βαλκανικοί λαοί 18^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, 2019, σ. 510.

έγραφε πως «αραιά και πού ακούγονται τρελά σχέδια εναντίον του υπουργείου ή του παλατιού. Ναυαγούν όμως, επειδή προδίδονται και έτσι πρέπει να μπουν και πάλι στον κόπο να σκεφτούν κάτι καινούριο. Αυτές οι ανόητες επιχειρήσεις ξεκινούν από το σπίτι του Μ.[ιχαήλ] Σούτσο. Αλλά οι κύριοι λησμονούν ότι οι καιροί άλλαξαν και τώρα δεν υπάρχει μια σημαία που να ενώνει τα διάφορα κόμματα, όπως συνέβαινε την 3^η Σεπτεμβρίου με το Σύνταγμα.»¹⁰²⁹

Μολονότι τα σχέδια αποτύγχαναν συνεχώς, ο Σούτσος και οι περι αυτόν είχαν καταφέρει να δυναμιτίσουν τα πράγματα, καθότι το παλάτι ήταν σε αναμμένα κάρβουνα, περιμένοντας πως από στιγμή σε στιγμή θα ξεσπούσαν αναταραχές. Στα τέλη του Μαΐου 1844 υπήρχαν πληροφορίες πως στρατολογούνται ξένοι πράκτορες άγνωστης προέλευσης, καθώς και άλλοι πράκτορες της «Νέας Ιταλίας»,¹⁰³⁰ που απέβλεπαν στην ρωσική υποστήριξη.

Σύμφωνα με την βασίλισσα, ένα μέρος του κλήρου, αν δεν συμμετείχε στην Αδελφότητα, τουλάχιστον έβλεπε με ικανοποίηση τα σχέδια. Ενδιαφέρον επίσης έχει η πληροφορία ότι το ταμείο της Αδελφότητας έδρευε στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που δημιουργεί ερωτηματικά ως προς τον ανεπίσημο ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το βέβαιο πάντως είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος του κλήρου ήταν φιλικά διακείμενο προς το ρωσικό κόμμα.¹⁰³¹ Τον ίδιο μήνα η *Αθηνά* σε δημοσίευσμά της άφηνε αιχμές για τις σχέσεις της Μονής του Μεγάλου Σπηλαίου με τον κύκλο των Φιλορθόδοξων, όπως τον Ζωγράφο.¹⁰³²

¹⁰²⁹ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 575.

¹⁰³⁰ Στο ίδιο, σ. 579.

¹⁰³¹ Στο ίδιο, σ. 610. Πρβλ. Κ. Αρώνη-Τσιχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 331 κ.εξ. · Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, ό.π..

¹⁰³² Εφ. *Αθηνά*, 17 Μαΐου 1844. Πρβλ. Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Α', σ. 513. Κατά περιέργη σύμπτωση, η Ιερά Σύνοδος την ίδια περίπου περίοδο είχε εγκρίνει αίτημα μετακίνησης μοναχού με προορισμό τη Σμύρνη για προσωπικούς λόγους. ΙΑΕΕ, Κώδικας Πρακτικῶν ΔΙΣ, Α1514Υ1Β7: 2.6.1844-16.7.1846. Είναι γνωστό, ότι οι μοναχοί μετακινούνταν με ευκολία. Όπως γνωστός είναι και ο ρόλος που διαδραμάτισε η Μονή παλαιότερα, σε ζητήματα πολιτικά. Ως εκ τούτου, δεν είναι διόλου απίθανο ο μοναχός εκτός από προσωπικά ζητήματα να έφερνε και πληροφορίες κατά την επιστροφή του.

Παρότι ήταν γνωστό ότι η ρωσική πρεσβεία στην Αθήνα υποστήριζε τα σχέδια¹⁰³³, η Αμαλία ήταν ιδιαίτερα προσεκτική στις αναφορές της, ειδικά σε ό,τι είχε να κάνει με τον Τσάρο. Λιγότερο όμως προσεκτική ήταν στις απόψεις που εξέφραζε για τους ρώσους διπλωμάτες. Συχνά άφηνε αιχμές για την δράση του ρώσου προξένου Ι. Παπαρρηγόπουλου, αλλά και του νέου πρέσβη Περσιάνη, του οποίου το σπίτι επισκεπτόταν συχνά ο Μιχαήλ μαζί με τους Μεταξά και Ζωγράφο.¹⁰³⁴ Έπειτα το γεγονός ότι ο Κατακάζης το καλοκαίρι του 1844 επρόκειτο να επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη δημιουργεί παράλληλες σκέψεις ως προς τι μπορεί να συζητήθηκε μεταξύ εκείνου και του Οικουμενικού Πατριάρχη· την ίδια στιγμή που στην Αθήνα στο κτήμα του Μιχάλβοδα εγκαινιάζαν την εκκλησία, που είχε χτιστεί με φόντο το Σύνταγμα.¹⁰³⁵

Η προκλητικότητα, κατά την Αμαλία, της οικογένειας του Μιχαήλ Σούτσου απέναντι στο βασιλικό ζεύγος έφτασε στο αποκορύφωμά της την ίδια περίοδο σε ένδειξη της σιγουριάς των Σούτσων για την ευόδωση των σχεδίων τους. Τον Ιούνιο του 1844, ο αρχιμουσικός δωροδοκήθηκε για να παίξει κατά τη διάρκεια μουσικής παράστασης την «Μασσαλιώτιδα»¹⁰³⁶, ώστε το βασιλικό ζεύγος να έρθει σε δύσκολη θέση. Όλα, πάντα κατά την Αμαλία, σε σκηνοθεσία Μιχαήλ Σούτσου, που είχε σπεύσει να εξασφαλίσει θέση με θέα, για να παρακολουθήσει τις αντιδράσεις του βασιλικού ζεύγους.¹⁰³⁷ Το σχέδιο όμως απέτυχε και οι κόποι πήγαν για άλλη μια φορά χαμένοι, προς απογοήτευση του Μιχάλβοδα.

¹⁰³³ Σ. Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία*, ό.π., σ. 199.

¹⁰³⁴ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, τ. Β', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2020, σ. 65.

¹⁰³⁵ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 579, 616.

¹⁰³⁶ «Μασσαλιώτιδα»: ο εθνικός ύμνος της Γαλλίας, οριστικά πλέον από το 1879 και εξής. Ο ύμνος γράφτηκε σχεδόν έναν αιώνα νωρίτερα, το 1792. Αργότερα και κυρίως στο διάστημα της Παλινόρθωσης η «Μασσαλιώτιδα» θεωρήθηκε ύμνος επαναστατικός εκτός από ύμνος στην Δημοκρατία. Προφανώς εδώ στόχος ήταν να προκαλέσει δημοσίως τον εκνευρισμό του Όθωνα με φόντο την αντίθεση του τελευταίου στην παροχή Συντάγματος.

¹⁰³⁷ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 596.

Οικογένεια Μιχάλβοδα Σούτσου, σχέδιο του Γάλλου Ζωγράφου Luis Dupré στο M. D. Sturdza, *Grandes familles de Grèce*, ό.π.

Η συμμετοχή των γυναικών στα υπονομευτικά σχέδια δεν ήταν διόλου αμελητέα. Πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν η σύζυγος και κόρη, δηλαδή η Ρωξάνη και η Ελένη Σούτσου. Η πιο επιτήδεια Ρωξάνη, η οποία είχε σχολιάσει στο παρελθόν τις ενδυματολογικές επιλογές της βασίλισσας, επιχείρησε να σαμποτάρει έναν χορό που διοργάνωσε η τελευταία. Έτσι προέτρεψε τις φαναριώτικες οικογένειες να απέχουν από τον χορό της βασίλισσας, στερώντας της έτσι το σύνολο των εγχώριων καβαλιέρων για τους προσκεκλημένους της. Δεν παρέλειψε δε να σχολιάσει με περισσή κακεντρέχεια ότι «η βασίλισσα δεν θα έχει παρά να χορέψει χωριάτικο τσάμικο με τις φουστανέλες».¹⁰³⁸

Και η Ελένη όμως δεν υστερούσε της μητέρας της. Άγνωστο εάν η Αμαλία αναφερόταν στις γυναίκες της οικογένειας ή τις επισκέπτριες της οικίας Μιχάλβοδα, πάντως το 1845 επεσήμανε πως «στο σπίτι του Μιχαήλ Σούτσου εργάζονται μαζί άνδρες και γυναίκες για να ρίξουν το υπουργείο, να

¹⁰³⁸ M. D. Sturdza, *Grandes familles de Grèce*, ό.π., σ. 204. Την ενδυματολογική ανωτερότητα των Φαναριωτισσών παραδέχεται ο σφοδρός πολέμιος των Φαναριωτών και μεταφραστής του έργου του Ζαλλώνη, ανθυπολοχαγός Βλάσιος Βαλτινός, «Την νέαν των Ελλήνων γενειάν», σ. 19.

υπονομεύσουν τον θρόνο. Γι' αυτές τις γυναίκες είναι κάθε μέσο θεμιτό, για να προσελκύσουν ανθρώπους. Είναι φοβερά αυτά που λένε ότι γίνονται, διηγούνται απίστευτα πράγματα.»¹⁰³⁹

Γίνεται εύκολα αντιληπτή η απαξίωση της Αμαλίας προς την οικογένεια Σούτσου. Βέβαια ούτε οι αυτόχθονες συμπαθούσαν τους Σούτσους και αντίστροφα, εάν λάβουμε υπόψη το παραπάνω σχόλιο της Ρωξάνης. Κατά τα λεγόμενα και πάλι της Αμαλίας, οι σχέσεις των Σούτσων με τους αυτόχθονες ήταν σχέσεις μίσους, καθώς «για την οικογένεια Σούτσου δεν υπάρχει πια εκτίμηση, την μισούν.»¹⁰⁴⁰ Όσο για την Ρωξάνη, μερικά χρόνια αργότερα θα έβλεπε τον γιο της Ιωάννη, να φωτογραφίζεται με την φουστανέλα, αγέρωχος και περήφανος.

Ιωάννης Σούτσος (1813-1892), Μ. D. Sturdza, *Grandes familles de Grèce*, ό.π.

¹⁰³⁹ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 809-810. Εδώ η Αμαλία εξετάσει τις Φαναριώτισες περισσότερο με ηθικά παρά με πολιτικά κριτήρια. Πρβλ. Στο ίδιο για την Ελένη Σούτσου, σ. 596. Για την ηθική των Φαναριωτισών ενδεικτικά, εφ. *Νίκη*, 29 Ιουνίου 1844, αρ. 2. Μια εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα για το ποια ήταν η στάση της Αμαλίας απέναντι στην Ελένη Σούτσου και την Αικατερίνη Ομπρέσκωφ παρουσιάζει η Σωτηρία Αλιμπέρτη. *Αμαλία, Η βασίλισσα της Ελλάδος*, Αθήνα, 1896, σ. 80-81.

¹⁰⁴⁰ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 596.

Τα σχέδια υπονόμευσης του Όθωνα δεν ευδοχώθηκαν για ποικίλους λόγους.¹⁰⁴¹ Κατάφεραν όμως να δημιουργήσουν συνθήκες αποσταθεροποίησης, εκμεταλλευόμενοι την ανοχή λόγω της αδυναμίας του απολυταρχικού καθεστώτος να βάλει φρένο στις γνωστές ακόμα και στο παλάτι μηχανορραφίες που εξυφαινονταν στην οικία του Μιχάλβοδα. Έτσι τα πρόσωπα εναλλάσσονταν τόσο στα κυβερνητικά σχήματα όσο και στην εσωτερική διάρθρωση των κομμάτων με μεγάλη ταχύτητα. Μέχρι και το 1845 ο Σούτσος υπονόμει σταθερά την βασιλική εξουσία μέσω του γαμπρού του, Ζωγράφου, του Ιωάννη Φιλήμονος, του Θεόδωρου Βαλλιάνου, ενώ στο σπίτι του σύχναζαν πρόσωπα που είτε είχαν αποστασιοποιηθεί, είτε ήταν δυσαρεστημένα από τις πολιτικές εξελίξεις.¹⁰⁴² Σημειωτέον ότι το 1846 σύμφωνα με την Αμαλία, ο Σούτσος ήταν πλέον κοινωνικά απομονωμένος, ενώ το χειρότερο ήταν ότι το ρωσικό κόμμα πήρε την απόφαση να αποκλείσει από τους κόλπους του τόσο τον ίδιο όσο και τον Ζωγράφο, με την αιτιολογία ότι «υπάρχουν φήμες και υποψίες ότι σχεδίαζαν να σκοτώσουν τον βασιλιά».¹⁰⁴³ Ωστόσο, η αξιοπιστία αυτής της πληροφορίας ελέγχεται, καθότι δεν διασταυρώνεται από άλλες πηγές. Επιπλέον, την επιφυλακτικότητα απέναντι στα λεγόμενα της Αμαλίας ενισχύουν δυο παράμετροι. Πρώτον, η εμπάθεια της βασίλισσας απέναντι στον Μιχάλβοδα και στους οικείους του και δεύτερον, το γεγονός ότι το βασιλικό ζεύγος από το 1839 και εξής ζει υπό τον φόβο της έξωσης από τον ελληνικό θρόνο· παράμετροι που από μόνοι τους μεγεθύνουν τις διαστάσεις των διαδόσεων.

Αλλά ακόμα και αν ο Σούτσος είχε πέσει σε δυσμένεια από το ρωσικό κόμμα, όπως ανέφερε η Αμαλία στον πατέρα της, δεν αποσύρθηκε από την

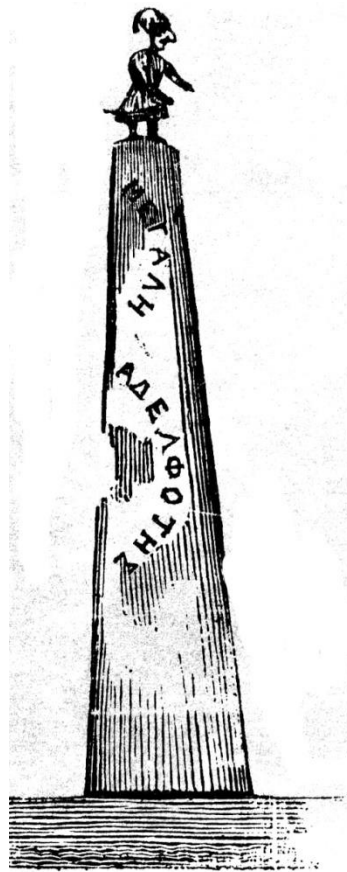
¹⁰⁴¹ Ευρέως διαδεδομένη ήταν η πεποίθηση πως οι πρωταγωνιστές της 3ης Σεπτεμβρίου και ειδικά όσοι εξακολουθούσαν να υπονομεύουν την βασιλική εξουσία υφίσταντο πολλά δεινά ή είχαν άσχημο τέλος. Ενδεικτικά βλ. Β.. Μπουσέ-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 595-596· Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Β', σ. 383. Το θέμα είχε απασχολήσει και τον τύπο της εποχής. Ενδεικτικά βλ. το άρθρο «Θεία Δίκη» στην εφημερίδα *Θρίαμβο* (11 Νοεμβρίου 1845, αρ. 26), όπου κατονομάζονται τα δεινά και τις κακοτυχίες που υπέστησαν πολλοί Φαναριώτες.

¹⁰⁴² Ν. Δραγούμης, *Ιστορικές Αναμνήσεις*, ό.π., τ. Β', σ. 83-84· Β. Μπουσέ-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Α', σ. 703, 868.

¹⁰⁴³ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 29, 154.

παρασκηνιακή δράση. Ο λόρδος Αρμωστής στα Ιόνια Νησιά, Χένρυ Ουάρδ, σε διάγγελμά του προς τους κατοίκους των νησιών σχετικά με την στάση, που εκδηλώθηκε στην Κεφαλονιά το 1849 κατηγόρησε ως υπεύθυνη για τα γεγονότα την Μεγάλη Αδελφότητα και κατ' επέκταση τον Όθωνα.¹⁰⁴⁴ Ο Αρμωστής δηλαδή επιβεβαιώνει, εκτός από την ύπαρξη της εταιρείας έως και το 1849, την πλήρη αδυναμία της απόλυτης μοναρχίας να καταστείλει τη δράση των μυστικών εταιρειών, παρότι εκείνη γνώριζε το σύνολο σχεδόν των πληροφοριών που θα της επέτρεπαν προβεί σε μια τέτοια ενέργεια. Για να το πούμε διαφορετικά τα μέλη της, εξ αυτών και ο Σούτσος, συνέχισαν ακάθεκτα την δραστηριότητά τους.

¹⁰⁴⁴ Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Α', σ. 595 · Τρ. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Όθωνος*, σ. 403. Οι κατηγορίες που εξαπέλυσε ο Ουάρδ ουδεμία σχέση είχαν με την πραγματικότητα, παρότι η βρετανική πλευρά τις χρησιμοποίησε ως άλλοθι για να ασκήσει πιέσεις στην σκιά των Παρκερικών, όπως είναι ευρέως γνωστός ο ναυτικός αποκλεισμός του Πειραιά από τους Άγγλους με αφορμή τη διαμάχη της κυβέρνησης με τον εβραϊκής καταγωγής και βρετανικής υπηκοότητας πρώην προξένου της Πορτογαλίας, Δον Πατσιφίκο. Για την συνοπτική παρουσίαση της υπόθεσης Πατσιφίκο βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 275.

ΤΡΑΚΑ ΤΡΟΥΚΑ, 13.8.1849

ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Η αίσθηση που προκάλεσαν τα λόγια του βρετανού αρμοστή αποτυπώθηκε εύγλωτα σε γελοιογραφία της εποχής στην εφημερίδα Τρακατρούκα.

Πηγή: <http://www.arxeion-politismou.gr/2018/12/Agglos-lordos-dimios.html>

Μολονότι παραμένει άγνωστο ποια ήταν η ακριβής δραστηριότητα του Σούτσου ως μέλος της Μεγάλης Αδελφότητας, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι τέτοιες συσσωματώσεις αντλούσαν τη δύναμή τους από τα «οικογενειακά και πελατειακά δίκτυα αλληλεγγύης»¹⁰⁴⁵ είναι πολύ πιθανό να συντόνιζε και να προωθούσε τα σχέδιά του μέσω του πολύ δραστήριου, και άκρως δυσαρεστημένου με το στέμμα γαμπρού του · του Κωνσταντίνου Ζωγράφου.

Η πολιτική αστάθεια στο ελληνικό βασίλειο από το 1844-1852 ευνόησε περαιτέρω τη δράση των μυστικών εταιρειών με τις εξεγέρσεις στις επαρχίες του ελληνικού βασιλείου να αποτελούν συχνό φαινόμενο. Το 1849 η διασπορά ειδήσεων περί επικείμενης πολεμικής σύρραξης μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απογείωσε τα σχέδια και τις συνωμοσίες των

¹⁰⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 190.

μυστικών εταιρειών για απελευθέρωση των αλτρωτων περιοχών και συνάμα εξέθρεψε εκ νέου τις ελπίδες ότι προσωπικοί στόχοι των συνωμοτών, μεταξύ των οποίων και εκείνες του Μιχαήλ Σούτσου, θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν.

Έτσι, τον Μάρτιο του 1852 ήρθε στο φως σχέδιο δολοφονίας του βασιλικού ζεύγους και αντικατάστασης της κυβέρνησης. Οι συνωμότες, μεταξύ αυτών ο στρατιωτικός Γεράσιμος Μεταξάς, λογάριαζαν σύμφωνα με τον δικαστικό Νικόλαο Καλλιοπέρη, να οριστεί Αντιβασιλεία αποτελούμενη από τον «Μιχαήλ Σούτσον, τον Νικόλαον Νέγρην, και από τρίτον τινά, τον οποίον δεν ωνόμασαν», ενώ υπουργικός θώκος έμελλε να δοθεί και στον Κωνσταντίνο Ζωγράφο.¹⁰⁴⁶ Η εμπλοκή του ονόματος του Σούτσου αν δεν συνεπάγεται ενεργό συμμετοχή, μαρτυρεί τουλάχιστον γνώση και επίνευση των σχεδίων και των στόχων της συνωμοσίας. Αυτό σημαίνει ότι η προσωπική επιδίωξη για το αξίωμα της Αντιβασιλείας δεν είχε διόλου μεταβληθεί παρ' όλες τις έως τότε ματαιώσεις των προπαθειών του.

Στην αναφορά του προς τον βασιλιά, ο Καλλιοπέρης εκθέτοντας τα όσα ειπώθηκαν κατά την διάρκεια των ανακρίσεων υπογραμμίζει το εξής:

«Διασκεπτόμενος δε περί αντιβασιλείας τελευταίον ο Πανάς, ο Μεταξάς, και ο Χωραφάς επρότεινεν ο τελευταίος αντί του Σούτσου τον υιόν του [Κουντουριώτου] ως έχοντα επιρροήν εις τον τόπον».¹⁰⁴⁷

Η πρόταση για «αντικατάσταση» του Σούτσου από κάποιον που έχει *επιρροήν εις τον τόπον* επιβεβαιώνει εκείνο που εξ' αρχής αποτέλεσε την σταθερά στην σταδιοδρομία του εν Ελλάδα: την *απουσία πολιτικής επιρροής του*. Μια απουσία που προϊόντος του χρόνου γινόταν όλο και καταφανέστερη. Αυτή υπήρξε και η αχιλλειος πτέρνα του. Ούτε οι *θυσίες*, ούτε η κοσμικότητα του σαλονιού του, ούτε τα στοχευμένα συνοικέσια, στάθηκαν δυνατόν να ισοσκελιστεί αυτό το έλλειμμα. Ουσιαστικά το μόνο «χαρτί» που διέθετε ο

¹⁰⁴⁶ ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Υπουργείου Δικαιοσύνης (Οθωνος), φ. 23, Ν. Καλλιοπέρης προς Όθωνα, 25 Μαρτίου 1852. Πρβλ. Κ. Αρώνη-Τσιχλη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις*, ό.π., σ. 282-283.

¹⁰⁴⁷ ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Υπουργείου Δικαιοσύνης (Οθωνος), φ. 23, Ν. Καλλιοπέρης προς Όθωνα, 25 Μαρτίου 1852.

πρίγκιπας ήταν η εύνοια της ρωσικής διπλωματίας. Όμως αυτό, όπως αποδείχθηκε, δεν αρκούσε. Για τον θώκο της αντιβασιλείας χρειαζόταν και κάτι περισσότερο.

Από την άλλη πλευρά, μολονότι το σχέδιο των συνωμοτών περί δολοφονίας του βασιλικού ζεύγους δεν πραγματοποιήθηκε, αυτό δεν αναιρεί την συνεχιζόμενη αδυναμία του απολυταρχικού καθεστώτος του Όθωνος να αντιμετωπίσει το πρόβλημα στη ρίζα του. Έτσι το βασιλικό ζεύγος συνέχισε να ζει «διά τον φόβο των Ιουδαίων» στα πλαίσια ενός ιδιότυπου «*vivere pericolosamente*». Και έτσι, ο Σούτσος συνέχισε, καθώς αναφέρει ο Sturdza, ακόμα και στην ηλικία των 70 ετών -εν έτει 1854- να απεργάζεται σχέδια απελευθέρωσης των εδαφών στα βόρεια σύνορα του ελληνικού βασιλείου και να ελπίζει στην ίδρυση *Ελληνικής Αυτοκρατορίας* με τον ίδιο σε ρόλο πρωταγωνιστή.¹⁰⁴⁸

Και πώς να γινόταν διαφορετικά αφού το πλήρωμα του χρόνου φαινόταν πως είχε φτάσει. Η έναρξη του Κριμαϊκού Πολέμου εκλήφθηκε ως η ιδανική στιγμή τόσο για το την υλοποίηση των εδαφικών βλέψεων, υπό το μανδύα του αλυτρωτισμού -με τις ευλογίες του παλατιού- όσο και για την επίτευξη του προσωπικού στόχου του Σούτσου για το αξίωμα του Αντιβασιλέα. Για τον τελευταίο, θα ήταν μια μορφή δικαίωσης την ύστατη ώρα. Έτσι οι αυταπάτες πήραν σάρκα και οστά, με τα γνωστά αποτελέσματα σε εθνικό

¹⁰⁴⁸ Την ίδια περίοδο το φως της δημοσιότητας είδαν και πάλι σκέψεις και σχέδια για την ίδρυση ενός «ορθόδοξου ελληνόφωνου πολυπολιτισμικού βασιλείου που θα περικλείει τις ελληνικές και ολαβικές επαρχίες, τη Δακία και την Μικρά Ασία, όλες τις χώρες που εκτείνονται από τον Άλυ ποταμό έως το όρος Ταύρος, δηλαδή όλη την πρώην Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, καθώς και τα όλα τα εδάφη έως τον Προύθο και το οποίο θα υπόκειται στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.» Αλκηστη Σοφού, «Ο Θεατής της Ανατολής (*Le Spectateur de l'Orient*) διαλέγεται με την Ευρώπη. Οι διακυμάνσεις μιας “εθνικής αφήγησης”», σ. 4. https://www.eens.org/EENS_congresses/2014/sofou_alkisti.pdf Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, στις αρχές τις δεκαετίας του 1850 υπό το κλίμα του *αντιφαναριωτισμού*, είχε έρθει πιο κοντά με την οικογένεια του Μιχάλβοδα. Σε άρθρο του με τίτλο «Περί διαφόρων λύσεων του Ανατολικού Ζητήματος», που εκδόθηκε σε συνέχειες, η προβληματική που διατυπώθηκε αντλούσε πολλά στοιχεία από εκείνη του Υπομνήματος του Σούτσου. *Spectateur d' Orient*, τ. Α', Athènes, 1853-1854, σ. 23-29, 80-96. Για τα ποικίλα σχέδια που δοκιμάζονται την δεκαετία του 1850 και την τύχη τους βλ. Σπ. Καράβας, «Μια γεωγραφία προς χρήση του ελληνικού κατακτητικού στρατού εν έτει 1851 και οι τύχες της», σ. 25 · Σπ. Καράβας, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η «Μικρά Ιδέα»» στο Β. Νικολαΐδης, *Στρατιωτική Γεωγραφία των όμορων της Ελλάδος επαρχιών*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2017 · Β. Καραφουλίδου, «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...», *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2018.

επίπεδο. Όσο για τον Σούτσο, το 1854, ανέλαβε «κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, τη διεύθυνση της Επαναστατικής Επιτροπής της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, που προοριζόταν να δημιουργήσει αναταραχές ενάντια στην Τουρκία. Εκείνο προκάλεσε τότε την γαλλική παρέμβαση στον Πειραιά και την επιβολή της ελληνικής ουδετερότητας.»¹⁰⁴⁹

Αυτή είναι η μοναδική προσώρας πληροφορία που συνδέει τον Σούτσο με την δράση της εν λόγω επαναστατικής επιτροπής. Μολονότι η πληροφορία δεν διασταυρώνεται από άλλες πηγές κάτι τέτοιο δεν μοιάζει ολωσδιόλου απίθανο. Ακόμα όμως και αν ο Σούτσος δεν είχε ρόλο συντονιστή στην εν λόγω επιτροπή, είναι βέβαιο ότι παρακολουθούσε από κοντά τις εξελίξεις, μέσω φίλων και συγγενών, που εκ της θέσης τους βρισκόταν στο επίκεντρο των εξελίξεων. Για παράδειγμα πληροφορείται από πρώτο χέρι τις εξελίξεις από την Αγία Πετρούπολη τόσο μέσω του γαμπρού του Κωνσταντίνου Ζωγράφου¹⁰⁵⁰, που από το 1850 βρίσκεται στην Αγία Πετρούπολη ως διαπιστευμένος του ελληνικού βασιλείου όσο και του γιου του -κυρίως μέσω εκείνου- που είναι επιτετραμμένος στο ίδιο διπλωματικό πόστο.¹⁰⁵¹

Η αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής τόσο της Ρωσίας όσο και του ελληνικού βασιλείου, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, επισφράγισε το πολιτικό τέλος του Μιχαήλ Σούτσου. Η Ρωσία μετάβαλε τις προτεραιότητές της, εγκαινιάζοντας το πρόγραμμα του Πανσλαβισμού, απ' όταν οι σλαβικοί λαοί των Βαλκανίων ξεκίνησαν να διεκδικούν τη χειραφέτησή τους.¹⁰⁵² Εξέλιξη

¹⁰⁴⁹ M. D. Sturdza, *Grandes familles de Grèce*, ό.π., σ. 424.

¹⁰⁵⁰ Αξίζει να σημειωθεί πως ο άλλοτε [το 1846] «κακό[ς] άνθρωπο[ς]» κατά την βασίλισσα Αμαλία, Κωνσταντίνος Ζωγράφος παρασημοφορήθηκε «χάριν των εκδουλεύσεων και του περι την υπηρεσίαν ζήλον του, του Σταυρού των Ανωτέρων Ταξιαρχών του Ημετέρου Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος». Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Β', Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 9, αρ. 2969, 25 Ιανουαρίου 1853.

¹⁰⁵¹ Ο Ιωάννης Σούτσος ενημέρωνε σε τακτά χρονικά διαστήματα τον πατέρα του ήδη από το 1845, οπότε και υπηρετούσε ως επιτετραμμένος στην ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι. Ενδεικτικά βλ. Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 9, αρ. 46/2955-56.

¹⁰⁵² Η βιβλιογραφία για τον Κριμαϊκό Πόλεμο είναι εκτενής. Εδώ σημειώνω μόνο το έργο του Κωνσταντίνου Δόσιου, *Ελληνισμός ή Ρωσισμός*, (1854), που αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό, της εποχής έργο για τη στροφή της ελληνικής πολιτικής. Από τη σύγχρονη βιβλιογραφία, η οποία είναι ιδιαίτερα πλούσια, ενδεικτικά σημειώνω το *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, (1988) της Έλλης Σκοπετέα, το *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης, Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, (2002) του Παρασκευά Ματάλα και το «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...», *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, (2018) της Βίκυς Καραφουλίδου.

που, ως γνωστό, έβαζε φρένο στα μεγαλοϊδεατικά σχέδια του ελληνικού βασιλείου, αναγκάζοντάς το κάνει στροφή 180 μοιρών. Έκτοτε όλες οι ελπίδες διεύρυνσής του εναποτέθηκαν στην Αγγλία. Έτσι ο Σούτσος έπαψε ένα αποτελεί πρόσωπο στο οποίο μπορούσε πλέον η Ρωσία και οι ρωσικοί κύκλοι στην Αθήνα να υπολογίζουν οφέλη και αντίστροφα. Και λόγω ηλικίας -το 1856 ήταν ήδη 72 ετών- και λόγω της πολιτικής φθοράς που είχε υποστεί το όνομά του, από την διαδοχική χρησιμοποίησή του, στα εν τέλει ατελέσφορα σχέδια.

Για τα οκτώ τελευταία χρόνια της ζωής του οι πληροφορίες είναι μηδαμινές, γιατί πλέον είχε χαθεί κάθε ευκαιρία για επάνοδο στα πολιτικά πράγματα και γιατί η κατάσταση της υγείας του είχε επιδεινωθεί. Στις 12 Ιουνίου 1864 απεβίωσε στην οικία του έπειτα από «πολυώδυνον ασθένειαν».¹⁰⁵³ Η κηδεία του έγινε την επομένη, στις 13 Ιουνίου 1864 στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών με κάθε επισημότητα, πιθανότατα δημοσία δαπάνη, ενώ του αποδόθηκαν τιμές αντιστρατήγου. Την ημέρα του θανάτου του εκδόθηκε πρόγραμμα, όπως άλλωστε συνέβαινε σε όλους όσους είχαν υπηρετήσει σε δημόσιες θέσεις¹⁰⁵⁴, το οποίο καθόριζε «την τάξιν της εκφοράς».¹⁰⁵⁵

«Περί την ογδόην ώραν της σήμερον [13 Ιουνίου 1864] άπαντα τα στρατιωτικά σώματα της φρουράς της πρωτευούσης παρετάχθησαν μπρος της οικίας του αποβίωσαντος. Εκεί προσήλθον ξένοι τίνες διπλωμάται, πληρεξούσιοι, το υπουργείον, η ιερά σύνοδος και πάντες οι εν τη πρωτευούση στρατιωτικοί και πολιτικοί υπάλληλοι, οίτινες συνόδευσαν την εκφοράν μέχρι του ναού της μητροπόλεως, προπορευομένης της ημισείας φρουράς και της άλλης επομένης.»¹⁰⁵⁶

Τον επικήδειο λόγο εκφώνησε ο θεολόγος και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Κωνσταντίνος Κοντογόνης, στον οποίο αποτύπωσε σύντομα και περιεκτικά την πολιτεία του πρώην ηγεμόνα. Φυσικά το βάρος έπεσε στα χρόνια του πολιτικού του βίου μέχρι και το 1821, τα οποία καταλαμβάνουν το

¹⁰⁵³ Εφ. *Παλιγγενεσία*, 13 Ιουνίου 1864. Δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν τα φύλλα του *Αιώνα* και της *Αθηνάς* με ημερομηνία ίδια ή μεταγενέστερη του θανάτου του.

¹⁰⁵⁴ Πρβλ. Λ. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 677.

¹⁰⁵⁵ Εφ. *Παλιγγενεσία*, 13 Ιουνίου 1864.

¹⁰⁵⁶ Στο ίδιο.

μεγαλύτερο μέρος από τον λόγο του Κοντογόννη. Για το διάστημα από το 1826 έως το 1840, οπότε και ο Κοντογόννης θεωρεί ως το κύκνειο άσμα του δημόσιου βίου του, αφιερώνει μία μόνο σελίδα σε σύνολο δεκατεσσάρων σελίδων. Η πορεία του ως αξιωματούχου του ελληνικού κράτους και η μετέπειτα πολιτική του δράση πέρασε στα ψιλά γράμματα. Συνεπώς ουδεμία εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η πρόωγη, αλλά και μεταγενέστερη ιστοριογραφία βάδισαν στα ίδια ακριβώς χνάρια.

Ο Κοντογόννης όμως εκτός από τις αρετές του αποθανόντος, δεν παρέλειψε να εκτοξεύσει πυρά, μέσα από υπονοούμενα, όσον αφορά τις κατά καιρούς επικρίσεις που δέχθηκε ο Μιχαήλ, όπως για παράδειγμα εκείνη που ήθελε τον τελευταίο να είναι «απόστολος δήθεν του ρωσικού φρονήματος.»¹⁰⁵⁷ Μετά το πέρας της εξόδιου ακολουθίας «η αυτή συνοδεία ηκολούθησε τον νεκρόν μέχρι του τόπου ταφής, όπου τα μεν πεζικά σώματα εκπυρσοκρότησαν τρις, το δε πυροβολικόν εκανονοβόλησεν ωσαύτως τρις. Εις την εκφοράν του αιιδίμου Μ. Σούτσου ηκολούθησεν άπειρον πλήθος ανθρώπων από της οικίας μέχρι του τάφου.»¹⁰⁵⁸ Εκεί, «παρά τον τάφον»¹⁰⁵⁹ και εν μέσω του «απειρού» πλήθους, ο Παναγιώτης Σούτσος πήρε τη σκυτάλη από τον Κοντογόννη και εκφώνησε τον επιτάφιο λόγο με περισσότερη θέρμη, στόμφο και συνάμα πίκρα για την στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στους Φαναριώτες γενικά και τον Μιχαήλ ειδικά.¹⁰⁶⁰

Μολονότι η «Ελλάς απώλεσε [...] εν των ευγενεστέρων αυτής τέκνων, και εθνικόν επένθησε πένθος» δεν κηρύχθηκε εθνικό πένθος, κάτι που ενδεχομένως να οφείλεται στη σύνθεση της Βουλής από πρόσωπα των οποίων οι απόψεις ενάντια των Φαναριωτών ήταν γνωστές. Ο τύπος ανακοίνωσε την είδηση του θανάτου του Σούτσου σε άρθρα, τα περισσότερα από τα οποία δημοσιεύτηκαν στην πρώτη σελίδα. Κοινός τόπος η αναδρομή στα γεγονότα

¹⁰⁵⁷ Κ. Κοντογόννης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 13.

¹⁰⁵⁸ Εφ. *Παλιγγενεσία*, 13 Ιουνίου 1864. Πρβλ. Εφ. *Εθνοφύλαξ*, 13 Ιουνίου 1864.

¹⁰⁵⁹ Εφ. *Ενωμία*, 16 Ιουνίου 1864.

¹⁰⁶⁰ Π. Σούτσος, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π. Ο Παναγιώτης Σούτσος με αφορμή τον θάνατο του εξαδέλφου του Μιχαήλ προέβη στην περιοδολόγηση της οικογενειακής ιστορίας των Σούτσων για να περάσει έπειτα σε μια «απολογία» υπέρ των Φαναριωτών στα πλαίσια του *αντιφαναριωτισμού*. Μέσα όμως από τον λυρισμό του ομολόγησε αρκετές αλήθειες, κάποτε μέσα από την διάψευσή τους, που αφορούσαν τον Μιχαήλ.

της Μολδαβίας το 1821, που περιγράφονταν σχεδόν στην εντέλεια, ενώ η υπόμνηση της προσφοράς του ως αξιωματούχου του ελληνικού βασιλείου γινόταν βιαστικά και σύντομα, χωρίς όμως να λείπουν και πάλι τα υπονοούμενα για όσους τον είχαν πικράνει.

Οι λόγοι που εκφωνήθηκαν ανήμερα της κηδείας του δημοσιεύτηκαν αργότερα στον τύπο και εκδόθηκαν το ίδιο έτος. Το μνημόσυνό του έγινε στις 4 Ιουλίου 1864, στον Ιερό Ναό Ζωοδόχου Πηγής. Τον λόγο εκφώνησε ο Αρχιμανδρίτης Αλέξανδρος Λυκούργος, ο οποίος εξήρε τον βίο και την πολιτεία του «κεκοιμημένου ηγεμόνα», φροντίζοντας επίσης να δοθούν οι κατάλληλες απαντήσεις σε ερωτήματα εύλογα και καίρια. Τα πρώτα λιθαράκια στη μετά θάνατον «δικαίωση» του Σούτσου είχαν ήδη μπει. Το «στρογγύλεμα» της ιστορίας του Ηγεμόνα ήταν έργο των κατοπινών.

Εν είδει επιλόγου

Όταν πέθανε ο Μιχαήλ Σούτσος τον Ιούνιο του 1864, είχε ήδη πραγματοποιηθεί δυο χρόνια νωρίτερα η αλλαγή δυναστείας, καθώς στον ελληνικό θρόνο ανέβηκε ο Δανός πρίγκιπας Γεώργιος. Ο Όθων εκθρονίστηκε τον Οκτώβριο του 1862 έπειτα από μια σειρά εξεγέρσεων, που εξαπλώθηκαν ταχύτατα στις επαρχίες του ελληνικού βασιλείου και κορυφώθηκαν τον ίδιο μήνα. Στις 21 Μαΐου 1864 τα Επτάνησα παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα με την Συνθήκη του Λονδίνου. Το πλήρωμα του χρόνου είχε πλέον φτάσει, αλλά ήταν πολύ αργά για τον γηραιό πρόην ηγεμόνα ώστε να προβεί σε διεκδίκηση αξιωμάτων ή να δρέψει δάφνες για την δραστηριότητά του υπέρ της απελευθέρωσης των «αλύτρωτων» περιοχών.

Εάν θελήσουμε να αποδώσουμε την άνοδο και την πτώση του Μιχάλβοδα σε ένα μόνο παράγοντα, εκείνος θα ήταν ο τίτλος του Πρίγκιπα. Όλο το φάσμα της πολιτείας του, όλες οι σημαντικές στιγμές από την αρχή της καριέρας του, ως αξιωματούχου, έως τον θάνατό του περιστρέφονται γύρω από τον πριγκιπικό τίτλο, τις υποχρεώσεις και τις αναγκαιότητες που εκείνος δημιουργεί. Η συμμετοχή του στην Φιλική Εταιρεία, η πολιτική του αιχμαλωσία, ο διορισμός ως διπλωματικός αντιπρόσωπος, οι κατά καιρούς διεκδικήσεις της αντιβασιλείας, οι ματαιώσεις των σχεδίων του, οι σφοδρές επικρίσεις που δέχθηκε και τέλος η απουσία λαοφιλίας, όλα εκκινούσαν από «τον πριγκιπισμόν του» με όλα τα συμπαρομαρτούντα.

Την ίδια όμως στιγμή που ο Μαυροκορδάτος έψεγε -στο ημερολόγιό του τον «πριγκιπισμόν» του Μιχάλβοδα, παράλληλα συνέχιζε να του υπενθυμίζει τον τίτλο του, προσφωνώντας τον «Υψηλότατε σεβαστέ μου πρίγκιψ».¹⁰⁶¹ Συνεπώς, δεν ήταν μόνο επιλογή του Σούτσου για το ότι επέμεινε να χρησιμοποιεί τον πριγκιπικό τίτλο. Διότι ακόμα και όσοι σχολίασαν, κάποτε σκωπτικά, τις *de jure* αριστοκρατικές αξιώσεις του, χρησιμοποιούσαν τον ίδιο ακριβώς όρο για την διεξαγωγή της επικοινωνίας μαζί του, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Με λόγια διαφορετικά, ακόμα και οι

¹⁰⁶¹ Μουσείο Μπενάκη, ΑΣΚ, φ. 7, αρ. 46/2798, 8/20 Ιουνίου 1837.

διαφωνούντες έχουν και εκείνοι το μερτικό τους, καθώς συναινούσαν με τον δικό τους τρόπο, στην αναγνώριση και διατήρηση του τίτλου ή στη διατήρηση των «έξε[ων] της παλαιάς αριστοκρατίας», όπως εύστοχα επεσήμανε ο Παναγιώτης Σούτσος, όταν αποχαιρετούσε στις 13 Ιουνίου στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών τον Μιχαήλ Σούτσο.¹⁰⁶²

Η Ιστορία, πάντως, δεν φέρθηκε με αχαριστία στον άλλοτε κραταιό ηγεμόνα, καθώς του επιφύλαξε πολλές πρωταγωνιστικές στιγμές, κι ας μην έλαβε πάντοτε τα εδσημα. Εκτός από μυστικοσύμβουλος του σουλτάνου, έμελε να είναι εκείνος που ανέκοψε βίαια, αλλά όχι απρόσμενα, την πορεία των Φαναριωτών στα ανώτερα οθωμανικά αξιώματα. Η συμμετοχή του Μιχάλβοδα στην Ελληνική Επανάσταση, όσο αμφιλεγόμενη και να υπήρξε, άλλαξε άρδην τις ισορροπίες στις σχέσεις των Φαναριωτών με την Υψηλή Πύλη και κατ' επέκταση τις σχέσεις της Πύλης με το ελληνορθόδοξο μιλλέτ.¹⁰⁶³ Ως εκ τούτου, εκείνο που, ο Ηλίας Κολοβός, ονομάζει «το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821» ήταν έργο και του Μιχάλβοδα.

Όσο για το τι περίμενε να γίνει στην Μολδαβία και στο τι τελικά έγινε, ορισμένα ερωτηματικά, που αφορούν τις ιδιαίτερες συνεννοήσεις του με τον Υψηλάντη και τον Ρίζο Νερουλό, ειδικά σε ό,τι είχε να κάνει με τον επιθυμητό χρόνο έναρξης της Επανάστασης, παραμένουν αναπάντητα. Εκείνο όμως που θα παραμείνει «ένα καλά κρυμμένο μυστικό»¹⁰⁶⁴ είναι οι συνεννοήσεις του με την τσαρική Αυλή, τους προξένους και τους στρατιωτικούς αξιωματούχους της Βεσσαραβίας.

Μπορεί, με ασφάλεια, να υποστηριχθεί ότι η συμμετοχή του Μιχαήλ στην Ελληνική Επανάσταση δεν συνεπαγόταν την χωρίς προϋποθέσεις μετάβαση από την μία πραγματικότητα -την παραδοσιακή- στην άλλη, την

¹⁰⁶² Π. Σούτσος, «Λόγος Επιτάφιος», ό.π., σ. 47. Για τις αρνητικές γνώμες ως προς τις αριστοκρατικές αξιώσεις ενδεικτικά βλ. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α΄, 104 και τ. Β΄, σ. 132· Α. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Α΄, σ. 11.

¹⁰⁶³ Η. Κολοβός, «Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια» στο *Medievalia et Neellenice, Hommage to the 200th Anniversary of the Greek Revolution of 1821*, ν. xiv, Athens: Academy of Athens, 2021, σ. 161. Πρβλ. Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας, Κυβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021, σ. 236.

¹⁰⁶⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, *Δuo πρίγκιπες*, ό.π., σ. 165.

νεωτερική. Αντίθετα, η συμμετοχή του μόνο «ευθύγραμμη» δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, καθώς ήταν προϊόν διαπραγματεύσεων, αντιφάσεων, πωγυρισμάτων, μετατοπίσεων κοκ, ανάλογα με το πώς η Επανάσταση «άλλαξε τις παραδοσιακές και οικείες ισορροπίες.»¹⁰⁶⁵

Καθώς συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις, παραπλήσιες ή διαφορετικές, όπως για παράδειγμα εκείνη του στρατηγού Μακρυγιάννη, η συμμετοχή του Μιχαήλ σε ένα νεωτερικό εταιρικό μοντέλο, όπως εκείνο της Φιλικής Εταιρείας, είχε «κίνητρα και στόχους που προέρχονται από μια παραδοσιακή ανάγνωση της σύγχρονης του πραγματικότητας».¹⁰⁶⁶ Η συμμετοχή του στην Επανάσταση δεν συνεπαγόταν αποκήρυξη παλαιότερων αρχών του, κατά βάση και πρακτικά συντηρητικών, αλλά «διεύρυναν τον ορίζοντα των προσδοκιών του»¹⁰⁶⁷ και δημιούργησαν νέες προοπτικές για τον ίδιο όπως μια ηγετική θέση σε μια χριστιανική αυτοκρατορία. Φυσικά ποτέ δεν φανταζόταν τον εαυτό του σε μια μικρή Ελλάδα, μολονότι βρέθηκε σε αυτή.

Ο Σούτσος ως αξιωματούχος του ελληνικού κράτους συνέχισε και αυτός όπως και άλλοι, να κινείται στο όριο των δύο κόσμων, του παλαιού και του νέου. Και μολονότι στα γραπτά του μεταχειρίζεται έννοιες καινούριες τις οποίες καθώς υποστηρίζει τις υπηρετεί με θέρμη, όπως η πατρίδα ή το έθνος στην πραγματικότητα τις νοηματοδοτεί με υλικά του παλαιού κόσμου. Τις εντάσσει μέσα σε ένα αυτοκρατορικό-ηγεμονικό σύστημα σκέψης και διακυβέρνησης, που αποτυπώνεται στην επιμονή του να χρησιμοποιεί τον πριγκιπικό τίτλο. Επιμονή που τον οδήγησε σε συνεχείς απογοητεύσεις.

Για να επιρωθεί διαφορετικά οι πατριωτικές δηλώσεις, που μετά πολλής έμφασης ανέφερε στις επιστολές του ο Μιχαήλ, υπέκρυπταν και στόχους ιδιοτελείς, ήτοι τη διατήρηση ενός οθωμανικού εν πολλοίς αξιώματος, όπως

¹⁰⁶⁵ Π. Στάθης, «Ανανεώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα...», ό.π., σ. 238.

¹⁰⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 241. Μολονότι ο Σούτσος και ο Μακρυγιάννης δρουν σε διαφορετικά πλαίσια, εντούτοις παρουσιάζουν τηρουμένων των αναλογιών αξιοσημείωτες ομοιότητες, καθώς και οι δυο κινήθηκαν, ο καθένας από το δικό του μετερίζι, «μεταξύ παραδοσιακού και νεωτερικού κόσμου». Στο ίδιο, σ. 241.

¹⁰⁶⁷ Πρβλ. Ν. Θεοτοκάς, *Ο βίος του Στρατηγού Μακρυγιάννη*, ό.π., σ. 228.

εκείνοι είχαν διαμορφωθεί στα πλαίσια του παραδοσιακού πολιτισμού των ηγεμόνων -για να παραφράσω τα λόγια του Παναγιώτη Στάθη¹⁰⁶⁸- και ασυμβίβαστο με τα πολιτικά και κοινωνικά προτάγματα της Ελληνικής Επανάστασης.

Η διεκδίκηση της ηγεμονίας της Βλαχίας μέσω της Φιλικής Εταιρείας οδήγησε εν τέλει στην απώλεια της Μολδαβίας, την φυγή του Σούτσου από τον οικείο χώρο των ηγεμονιών, την απαξίωση των υπόλοιπων «θυσιών» του από τους συγχρόνους του με τίμημα τη ματαιώση των προσδοκιών του να διοριστεί σε μία ανώτατη κρατική θέση· το ακριβώς δηλαδή αντίθετο απ' ότι είχε φανταστεί και επιδιώξει. Όσο για τον αντίκτυπο των πεπραγμένων του Σούτσου στην κοινωνική ομάδα της οποίας ήταν μέλος, η συμμετοχή του στην Επανάσταση οδήγησε στην σταδιακή συρρίκνωση των Φαναριωτών, κάτω μάλιστα από το βάρος των βαλκανικών εθνικισμών, του τουρκικού συμπεριλαμβανομένου.¹⁰⁶⁹

Από εκεί και πέρα και σε διαφορετικές συγκυρίες, τα όνειρα για μια νέα, υπό ρωσική προστασία, ηγεμονία και υπό τα δικά του σκήπτρα, παραπέμφθηκαν στις καλένδες, κάτι που ο Σούτσος άργησε πολύ να το καταλάβει. Μέχρι όμως να γίνουν οι θλιβερές εκείνες διαπιστώσεις στα τέλη του Κριμαϊκού Πολέμου, ο Μιχαήλ προσπάθησε πολύ, για να επαναφέρει τα πράγματα στην παλιά τους θέση και να ξαναγίνει πρώτος μεταξύ ίσων. Και ενώ εν τοις λόγοις τα προτάγματα περί πολιτικής ισότητας ήταν ευρέως διαδεδομένα, οι προϋποθέσεις και τα κριτήρια για την νομή της εξουσίας γινόταν όλο και πιο πολύπλοκα¹⁰⁷⁰, οδηγώντας τον Σούτσο στην πολιτική απομόνωση, με μοναδικό στο τέλος στήριγμα την ρωσική διπλωματική αποστολή στην Αθήνα.

Και μολονότι στο διάβα της ζωής του στάθηκε τυχερός, καθότι πάντοτε βρέθηκαν κοντά του φίλοι ισχυροί, που του έτειναν το χέρι τους, η επιμονή του εκείνη τον έκανε άκαμπτο και μη δεκτικό στις προκλήσεις των καιρών του και

¹⁰⁶⁸ Π. Στάθης, «Ανανεώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα...», ό.π., σ. 238.

¹⁰⁶⁹ Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 226.

¹⁰⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 225.

σε βαθύτερες αλλαγές, δηλαδή στη συγκρότηση μιας άλλης ταυτότητας, διαφορετικής από εκείνη που διδάχθηκε στο οθωμανικό πλαίσιο· μιας ταυτότητας εθνικής. Εξάλλου τα περιβάλλοντα στα οποία κινήθηκε, ειδικά στον ευρωπαϊκό χώρο, καθότι αριστοκρατικά, δεν προδιέθεταν για τέτοιου είδους ιδεολογικές μετατοπίσεις. Παράλληλα ο Σούτσοσ δεν έβαλε ποτέ νερό στο κρασί του, όπως έκανε για παράδειγμα ο γαμπρός του, Κωνσταντίνος Ζωγράφος, το 1849 λόγω των συγκυριών, όσον αφορά τις σχέσεις του με το βασιλικό ζεύγος.¹⁰⁷¹

Παρότι είχε καλά αντανakλαστικά, καθώς κατάφερνε γρήγορα να προσαρμόζεται σε καταστάσεις δύσκολες και να υπηρετεί κατά καιρούς διαφορετικούς αφεντάδες, αντίθετα δεν κατάφερε να ενσωματωθεί στις νέες συνθήκες, που δημιούργησε η αποκοπή του από το οθωμανικό πλαίσιο, εκείνο δηλαδή που τον είχε αναθρέψει. Αποτελεί δηλαδή τυπικό παράδειγμα της «αντιφατική[ς] αυτή[ς] κάστα[ς], που μπορούσε να παράγει ταυτόχρονα και οθωμανούς και ελλαδίτες γραφειοκράτες, να προσκολλάται παράφορα στα προεθνικά καθεστώτα, και εξίσου παράφορα στα φιλελεύθερα μηνύματα της Δύσης, έξω μεν από την Ελλάδα δεν ανένηψε ποτέ μετά το βαρύτατο πλήγμα που δέχθηκε με την Επανάσταση· μέσα στην Ελλάδα συρρικνώθηκε με τον καιρό σ' έναν αριθμό αθηναϊκών -περιζήτητων έστω- σαλονιών, που ζηλότυπα φύλαγαν την ιδιορρυθμία τους.»¹⁰⁷² Πράγματι ο Μιχάλβοδας δεν ανένηψε εκτός του οθωμανικού πλαισίου στο οποίο είχε άριστα ενσωματωθεί και ως εκ τούτου δεν υπέστη κάποια ιδεολογικοπολιτική μετάλλαξη. Συγχρόνως τα καθέκαστα της άκρως προβληματικής του συμμετοχής στην Επανάσταση αποκλείουν την όποια ταξινόμησή του στη νεωτερικότητα.

Ζηλότυπα όμως φυλάχθηκε από την κοινή γνώμη και η εικόνα του Σούτσοσ, όπως την κληροδότησε η ελληνική ιστοριογραφία. Μολονότι ο Κ. Θ. Δημαράς έδωσε το στίγμα για να μπουν τα πράγματα στη θέση τους ήδη από το 1969,¹⁰⁷³ το 2021 η θέαση του Σούτσοσ παρέμεινε αμετάλλακτη. Το 1821,

¹⁰⁷¹ Β. Μπούσε-Μ. Μπούσε, *Ανέκδοτες επιστολές*, ό.π., τ. Β', σ. 547.

¹⁰⁷² Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο»*, ό.π., σ. 91.

¹⁰⁷³ Κ. Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών», ό.π., σ. 221· Α. Πολίτης, «Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσοσ...», ό.π., σ. 637.

μολονότι υπήρξε τομή στη ζωή του, επισκίασε την μετά από την Ελληνική Επανάσταση δράση του, καταδικάζοντάς την εν τέλει στην αφάνεια.

Το πάτημα βέβαια το έδωσε πρώτα ο ίδιος, ο οποίος επέμεινε στα γεγονότα του 1821, άλλοτε για να τα αποκηρύξει και άλλοτε για τα οικειοποιηθεί· ενδείξεις και αυτά της αδυναμίας συνειδητοποίησης των κοσμογονικών αλλαγών του καιρού του. Συγχρόνως η μετ' επιτάσεως υπενθύμιση, των *προς το έθνος θυσιών του*, μαρτυρούν, αν μη τι άλλο, την αγωνία του μην τυχόν και αποκαλυφθούν τα παζαρέματα προς τον Υψηλάντη, να καθυστερήσει την Επανάσταση ώστε να προλάβει να ολοκληρώσει την επταετή Ηγεμονία του στη Μολδαβία. Από την άλλη πλευρά η ίδια του η εμμονή του «να φυλάξει τον πριγκιπισμόν του» επισκίασαν τη διπλωματική του καριέρα από την οποία ελάχιστα διασώθηκαν από την ελληνική ιστοριογραφία. Με άλλα λόγια, όπως δεν κατάλαβαν οι ομογενείς του το είδος των θυσιών που είχε κάνει, έτσι αγνόησαν και τη συμβολή του στις διπλωματικές διαπραγματεύσεις, με μόνη ίσως εξαίρεση την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια και την ευόδωση του δανείου των 60 εκατομμυρίων.

Είναι φανερό ότι η αποκατάσταση του Σούτσο ξεκίνησε με το που τελεύτησε το βίο του στις 12 Ιουνίου 1864. Το ότι η ιστοριογραφία και οι ομόφρονές του θα ακολουθούσαν το «τρίπτυχο: αποσιώπηση – παραποίηση – κάθαρση»¹⁰⁷⁴ δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Στη βιασύνη τους να αποκαταστήσουν το επίμαχο σημείο της ιδιότητας του Φιλικού, και των διαπραγματεύσεών του με τον Υψηλάντη, μέσω συνεχών δημόσιων υπομνήσεων, οι οικείοι και φίλοι του καταδίκασαν στην αφάνεια τον διπλωμάτη Σούτσο, του οποίου η συμβολή ήταν πολύ πιο χειροπιαστή και αδιαμφισβήτητη.

Ο πριγκιπισμός και η πολυσυζητημένη ιδιότητα του Φιλικού, είναι δυο ιδιότητες-παράγοντες, που εμποδίζουν να δούμε καθαρά τον διπλωμάτη-επαγγελματία κρατικό αξιωματούχο και το έργο του. Ίσως θα ήταν χρήσιμο να

¹⁰⁷⁴ Σ. Καράβας, «Το παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα και τα μυστικά του Μακεδονικού Αγώνα» στο Π.Σ. Δέλτα, *Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 2006, σ. 270.

διαβάσουμε και ανάποδα την επιμονή στον πριγκιπισμό, όχι πάντα ως ένδειξη αδυναμίας, αλλά ως κάτι που συντέλεσε στο ωρίμασμά του, δύσκολο κάποτε, τόσο ως άνθρωπου όσο και ως αξιωματούχου.

Με αφετηρία την αλληλογραφία του επιχείρησα να ψηλαφίσω ορισμένες όψεις της μακράς διπλωματικής του καριέρας, ώστε να φωτιστεί η συμβολή του, στην πορεία των διαπραγματεύσεων, κάνοντας έτσι μια αρχή. Μένει ακόμη αρκετός δρόμος να διανύσουμε, ώστε να συμπληρωθούν όλες οι ψηφίδες της διπλωματικής δραστηριότητας του Σούτσο, αξιοποιώντας τα κατά τόπους αρχεία, ώστε η συμβολή του να αναδειχθεί στο σύνολό της και να συνομιλήσει με εκείνη των άλλων διπλωματών της πρώτης δεκαετίας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους.¹⁰⁷⁵

Η ανάδειξη αντιφατικών και κάποτε υπονομευτικών ενεργειών του Σούτσο δεν στοχεύει αποκλειστικά στην αποκαθάρωσή του, αλλά αποτελεί τον καθρέφτη, ώστε να δούμε σε αυτόν το αντεστραμμένο είδωλο της ελληνικής κοινωνίας τις τρεις πρώτες δεκαετίες από την Ελληνική Επανάσταση και τη δυσκολία των επιμέρους κοινωνικών ομάδων να ανταποκριθούν στα κελεύσματα των καιρών τους. Ειδικά για τον Σούτσο, η πορεία των παιδιών του, τα οποία έφεραν στους ώμους τους το δυσβάσταχτο κάποτε βάρος της κληρονομιάς του πατέρα τους, έδειξε με ακόμη πιο έντονο τρόπο τους αναβαθμούς και τις αγκυλώσεις κατά τη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας και διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης.

Ο Μιχαήλ είχε τη δική του «διαφορετικ[ή] στρατηγικ[ή] κατασκευής “ταυτότητας”»¹⁰⁷⁶ και υπό μια έννοια τη δική του εκδοχή πατριωτισμού. Διαφορετική παραδείγματος χάριν από εκείνη του γιου του, ο οποίος όχι μόνο υιοθέτησε την ελληνική παραδοσιακή ενδυμασία, αλλά έφτασε στο σημείο να

¹⁰⁷⁵ Πρβλ. Α. Τρίχα, *Σπυρίδων*, ό.π., σ. 550.

¹⁰⁷⁶ Π. Ματάλας, «Ο Λεωνίδας, ο Γκρέκο και ο Μεγαλέξανδρος: Περί Ταυτήτων και άλλων τινών...» στο Α. Ματθαίου-Σ. Μπουρνάζος-Π. Πολέμη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού, Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 105

έρθει σε ρήξη με ρώσους αξιωματούχους, πράγμα ίσως αδιανόητο για τον πατέρα του μερικά χρόνια νωρίτερα. Συγκεκριμένα ο Ιωάννης, «παράδειγμα της αλλαγής των καιρών»¹⁰⁷⁷, εναντιώθηκε στον ρώσο καγκελάριο πρίγκιπα Γκορτσακώφ, που υποστήριζε τις πανσλαβιστικές θέσεις της Βουλγαρίας, αναφορικά με την ελληνικότητα ή μη της Φιλιππούπολης -σημερινό Plovdiv.¹⁰⁷⁸

Κατά ειρωνικό όμως τρόπο, ούτε ο λιγότερο αντιφατικός «πατριωτισμός» του γιου του Μιχαήλ, ούτε η σταδιοδρομία του αποκλειστικά ως αξιωματούχου του ελληνικού βασιλείου μεταφράστηκαν διαφορετικά απ' όσο μεταφράστηκε η πολλαπλώς αντιφατική πορεία του Σούτσου. Το γεγονός αυτό, μολονότι δεν πέρασε απαρατήρητο δεν μετέβαλε τα πράγματα, αλλά αντίθετα οδήγησε στην «μετά των υιών του απέλασιν της δημοσίου υπηρεσίας.»¹⁰⁷⁹ Έτσι το 1868, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος επιβεβαιωνόταν όταν έγραψε στον *Αιώνα* πως με τον θάνατο της Ρωξάνης «συνεσβέσθη και η πατριαρχική αυτής εστία».

Δεν είναι διόλου τυχαίο, ότι όσοι από τους απογόνους του προτίμησαν να μείνουν στην τελευταία τους πατρίδα, την Ελλάδα, η τροχιά της ζωής τους χάθηκε μέσα στη λήθη, μολονότι προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο ελληνικό κράτος. Αντίθετα, οι τρεις από τους τέσσερις γιους του, με μόνη εξαίρεση τον Ιωάννη, γύρισαν σε τόπους που τους ήταν περισσότερο οικείοι, όπως το Παρίσι, το Ιάσιο και το Βουκουρέστι.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως η ευρύτερη οικογένεια συνέχισε μέχρι και σήμερα να μοιράζει τη ζωή της μεταξύ των πρώην Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της Ευρώπης. Στο Βουκουρέστι τα μνημειακά αποτυπώματα

¹⁰⁷⁷ Χ. Φίλιου, *Βιογραφία μιας Αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 225.

¹⁰⁷⁸ M. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce*, ό.π., σ. 200. Η Φιλιππούπολη ήταν εντός των γεωγραφικών ορίων της ελληνικής αυτοκρατορίας, έτσι όπως είχε διατυπωθεί μέσα από τις σελίδες του *Θεατή της Ανατολής*. Σχετικά με την ιστορία της Φιλιππούπολης τον 19^ο αιώνα βλ. Ανδρέας Λυμπεράτος, *Οικονομία, Πολιτική και Εθνική Ιδεολογία, Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στην Φιλιππούπολη τον 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2009. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η άποψη του Μιχαήλ Σούτσου, ο οποίος στην εποχή της διπλωματικής του καριέρας δεν αντιμετώπισε τις αξιώσεις των υπολοίπων βαλκανικών εθνικισμών. Σίγουρα πάντως θα είχε γνώση των διαβημάτων του γιου, τα οποία λόγω των συγκυριών να τύχχαναν και της υποστήριξής του.

¹⁰⁷⁹ Π. Σούτσος, «Λόγος επιτάφιος», ό.π., σ. 47.

της οικογένειας όχι μόνο διατηρήθηκαν, αλλά αποτέλεσαν τόπους αναπαράστασης του παρελθόντος, μολονότι το 1823 οι Μολδαβοί αποκήρυσαν τον Μιχάλβοδα.

Πάντως 200 χρόνια μετά, το 2021, η επετειακή αποτύπωση του Σούτσου δεν διέφερε και πολύ από εκείνη που μας κόμισαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι σύγχρονοί του. Γι' αυτό ο Μιχαήλ Σούτσος εξακολουθεί να παραμένει ο *Μιχάλβοδας* με την παραδοσιακή οθωμανική στολή. Και πιθανόν έτσι να παραμείνει, διότι πολύ δύσκολα αποδομούνται παγιωμένες αντιλήψεις, ιδιαίτερα όταν δεν είναι ενοχλητικές.

Εκείνο βέβαια που προκαλεί εντύπωση είναι ότι στο μεταξύ και μέχρι να αποκρυσταλλωθεί στο σήμερα η εικόνα του Σούτσου υπέστη σημαντικές διακυμάνσεις. Διακυμάνσεις που υπαγορεύτηκαν από τις συγκυρίες, τις αντιπαλότητες, τα διακυβεύματα και τις εκάστοτε «εθνικές» ανάγκες και που εύκολα μπορούν να εξηγηθούν εάν συλλογιστούμε τις κατηγορίες τεκμηρίων πάνω στις οποίες βασίστηκε η παρούσα έρευνα.¹⁰⁸⁰

Οι σχετικές αναφορές για τον Σούτσο που εντοπίζονται στη **βιβλιογραφία** από το 1822 έως τα μισά περίπου του 19^{ου} αιώνα είναι σχετικά μετριοπαθείς, χωρίς ωστόσο να λείπουν οι αιχμηρές αξιολογήσεις σχετικά με την εμπλοκή του στην Επανάσταση. Όσο πλησιάζουμε προς τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και υπό το κλίμα του αντιφαναριωτισμού, οι αρνητικές κρίσεις πληθαίνουν· είναι άλλωστε περίοδος που ο Σούτσος έχει ήδη δώσει δείγματα γραφής ως αξιωματούχος του ελληνικού κράτους. Ωστόσο, λίγο πριν από το θάνατό του το 1864 ξεκινά μια προσπάθεια αποκατάστασής του, που θα διαρκέσει περίπου μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα και η οποία προσεγγίζει την πολιτεία του υπό το πρίσμα της «εθνικά ορθής» θεώρησης. Αυτή η *πατριωτική* – θα λέγαμε– εκδοχή της πολιτείας του Σούτσου είναι επλεκτική και άνιση. Επλεκτική γιατί στέκεται στις «καλές» στιγμές του πολιτικού του βίου, εκεί που

¹⁰⁸⁰ Προφανώς η εικόνα που σχηματίστηκε για το υποκείμενο της έρευνας είναι προϊόν του συνδυασμού της κριτικής ανάγνωσης των πηγών (βιβλιογραφίας, αρχειακού υλικού άλλων προσώπων και τέλος το αρχείο του ίδιου του Σούτσου). Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να δούμε ποια εικόνα προκύπτει εάν εξετάσουμε κάθε κατηγορία τεκμηρίων ξεχωριστά. Η απάντηση στα υποθετικά αυτά ενδεχόμενα αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητες των πηγών και εξηγεί τις κατά καιρούς διακυμάνσεις της πρόσληψης της πολιτείας του Μιχαήλ Σούτσου.

δεν υπάρχουν σκιές, και άνιση γιατί επικεντρώνεται αποκλειστικά στην συμμετοχή του στην Ελληνική Επανάσταση, ενώ οι αναφορές για την διπλωματική του σταδιοδρομία και γενικότερα τη μετέπειτα πορεία του, είναι ελάχιστες. Με άλλα λόγια οι γωνίες της πολιτικής δράσης του Σούτσου στρογγυλεύονται για να μην ενοχλούν, άλλες όψεις αποσιωπώνται τελείως και για τις αντιφατικές ενέργειες και συμπεριφορές, που δεν ήταν και λίγες, προβάλλονται λογικοφανείς ερμηνείες.

Βέβαια υπάρχουν και ορισμένες εξαιρέσεις, ασχέτως με το τι σκοπούς εξυπηρετούν, που μαρτυρούν αλήθειες, μέσα βέβαια από την αντιστροφή τους, όπως η αναφορά ότι ο Σούτσος ήταν «δήθεν απόστολος της Ρωσίας».¹⁰⁸¹ Εξαιρέσεις που από μόνες τους δεν προσφέρουν πολλά, διότι η εικόνα που τελικά αποκομίζουμε είναι ότι ο Σούτσος υπήρξε ένα επιφανές θύμα, αν μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε έτσι, της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς ούτε εκτιμήθηκε η προσφορά του, ούτε η πολιτεία του μετά την Επανάσταση τον κατέστησε συμπαθή μεταξύ των ομοεθνών του, οι οποίοι του φέρθηκαν – όπως αφήνεται να εννοηθεί– με αχαριστία.

Το τοπίο βέβαια ξεκαθαρίζει χάρη στα πορίσματα της σύγχρονης (πρόσφατης) βιβλιογραφίας, διότι στο μεταξύ έχει δει το φως της δημοσιότητας αρχειακό υλικό και μαρτυρίες τρίτων, συγχρόνων του Σούτσου. Πρόκειται για τη δεύτερη κατηγορία τεκμηρίων, **-το αρχειακό υλικό τρίτων-** που το περιεχόμενό του το καθιστά άκρως ενδιαφέρον. Και αυτό γιατί εκεί αποτυπώνεται με περισσότερες λεπτομέρειες και χωρίς αντιφάσεις η πολιτική δράση του Σούτσου. Από τα τεκμήρια αυτά μαθαίνουμε για παράδειγμα τον παρασκηνιακό του ρόλο όσον αφορά τις μεθοδεύσεις πίσω από την φυγή του ηγεμόνα και πεθερού του Καρατζά το 1818 από την Βλαχία. Παράλληλα μας αποκαλύπτεται η εικόνα ενός ανθρώπου αποφασισμένου να ανέβει τα σκαλιά της ιεραρχίας με οποιοδήποτε τρόπο. Επίσης, αποκομίζουμε μια σαφή εικόνα για το ποιά είναι τα στηρίγματα που χρησιμοποιεί για τον σκοπό αυτό, ενώ παράλληλα διαφαίνεται και ο βαθμός της ενσωμάτωσής του στις δομές της

¹⁰⁸¹ Κ. Κοντογόνης, «Λόγος επικήδειος», ό.π., σ. 13.

οθωμανικής διακυβέρνησης (διπλωματία, δίκτυα πατρωνίας). Ενσωμάτωση που κορυφώθηκε με τον Κανουνναμέ του 1819, όπου ο οίκος του Μιχαήλ ήταν μεταξύ των τεσσάρων φαναριώτικων οίκων, των αφοσιωμένων στο οθωμανικό κεντρικό κράτος.

Από το ίδιο αρχειακό υλικό πληροφορούμαστε για τη γνώμη των ομοεθνών του για τον Σούτσο, όπως και το κατά πόσον η συμβολή του στην Επανάσταση αξιολογείται θετικά. Εδώ ο Καποδίστριας είναι αρκούντως σαφής όταν γράφει στον Εϋνάρδο από τη Μεθώνη, ότι «κανένας εδώ δεν τον θέλει, διότι δεν τον αναγνωρίζουν ως Έλληνα.»

Από μαρτυρίες τρίτων μαθαίνουμε επίσης πώς κινητοποιεί τα δίκτυα πατρωνίας με στόχο να διεκδικήσει ηγετικό ρόλο το 1826, στα ελληνικά τεκταινόμενα. Και όταν αυτό δεν γίνεται πώς μεθοδεύει τις εξελίξεις ώστε να επιτύχει τον διορισμό του ως διπλωματικού αντιπρόσωπου στο υπό ίδρυση ελληνικό κράτος. Πληροφορούμαστε επίσης ότι το 1837, πριν έρθει σε ρήξη με το Παλάτι, ο Σούτσος λειτουργεί ως ενδιάμεσος μεταξύ Παλατιού και Ρωσίας για ζητήματα που θα μπορούσαν να υπονομεύσουν την ελληνική κυριαρχία στο εσωτερικό της χώρας. Στο μεγαλύτερο τμήμα του αρχειακού αυτού υλικού είναι διάχυτη η δυσπιστία και η αντιπάθεια προς τον Σούτσο. Αντιπάθεια που δεν προέρχεται μόνο από το γεγονός ότι είναι Φαναριώτης, αλλά και από την επιμονή του «να φυλάξη τον πριγκιπισμόν του», καθώς μεταχειρίζεται έναν τίτλο θεωρούνταν υπερφίαλος απέναντι στο «λαϊκό αίσθημα κοινωνικής ισότητας».¹⁰⁸²

Με βάση τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι δυο αυτές κατηγορίες τεκμηρίων (βιβλιογραφία και αρχειακό υλικό) δίνουν σε συνδυασμό και σε διαφορετικές στιγμές, δυο διαφορετικές εικόνες του Σούτσου και εξηγεί με τον πιο εύγλωττο τρόπο τη φύση αλλά και την πορεία των διακυμάνσεων της πρόσληψης του Σούτσου στο διάβα του χρόνου. Συγκεκριμένα από το 1818 έως το 1864, τις περισσότερες φορές, ο Σούτσος περιγράφεται με μελανά χρώματα από τους ίδιους του τους συμπατριώτες, είτε αυτό αφορά την πολιτεία του ως

¹⁰⁸² J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση*, ό.π., σ. 35.

ηγεμόνα, είτε την εμπλοκή του στην Ελληνική Επανάσταση, είτε το ρόλο του ως αξιωματούχου του ελληνικού κράτους. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι μαρτυρίες τρίτων αφορούν αυτό ακριβώς το διάστημα. Είναι η εικόνα που έχουν οι σύγχρονοι του για τον ίδιο.

Αντίθετα μετά το θάνατό του το 1864, «ο νεκρός δεδικαίωται»: οι αρνητικές φωνές έχουν καταλαγιάσει, καθώς η τελευταία εικοσαετία του βίου του τον βρίσκει πολιτικά παροπλισμένο. Αρκετοί από τους συγχρόνους του έχουν εκλείψει, ενώ παράλληλα το έθνος βάλλεται πανταχόθεν και η *ελληνικότητα* του Μιχάλβου καθίσταται πολλαπλά αναγκαία στο εθνικό αφήγημα. Έτσι ο Σούτσος εντάσσεται πανηγυρικά στο πάνθεον των ηρώων της Ελληνικής Επανάσταση, καθώς το επέβαλαν οι αναγκαιότητες του παρόντος. Τότε είναι που η ελληνική ιστοριογραφία βάζει τα δυνατά της για να σβήσουν οι σκιές που ενοχλούν. Αποσιωπάται έτσι ό,τι «πρέπει» να αποσιωπηθεί, ενώ κάποτε αντιστρέφεται ολωσδιόλου και η πραγματικότητα.

Όσον αφορά την τρίτη ενότητα, το **προσωπικό του αρχείο**, τα τεκμήρια αυτά με έναν πλάγιο τρόπο επαληθεύουν εκείνο που έλεγε ο Δημαράς ότι «ο λόγος εδόθηκε στον άνθρωπο για να κρύβει τη σκέψη του».¹⁰⁸³ Εδώ φιλοτεχνείται η εικόνα ενός ευσυνειδητού κρατικού αξιωματούχου, πρόθυμου να συμμορφωθεί με *το γράμμα του Νόμου* –για όσο διάστημα είναι ηγεμόνας της Μολδαβίας– είτε αλληλογραφεί με τον ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, είτε με τον Υψηλάντη. Αργότερα, από το 1822 έως το 1825, όταν πλέον είναι πολιτικός κρατούμενος η εικόνα του αξιωματούχου αντικαθίσταται από εκείνη του πατέρα και προστάτη μιας πολυμελούς οικογενείας, που αδικώς συκοφαντείται καθώς έχει πέσει θύμα ψευδών διαδόσεων. Στη συνέχεια, για την περίοδο 1830-1838, από το αρχείο του αναδύεται η εικόνα ενός *homme d'État* που ενεργεί υπεύθυνα, με πλήρη αφοσίωση στην κυβέρνηση, όντας όμως αδικημένος, καθώς υπόρρητα θεωρεί ότι η πατρίδα δεν του έχει ξεπληρώσει τις οφειλές της.

¹⁰⁸³ Το παράθεμα όπως το παραθέτει ο Φ. Ηλιού, «Οι ασέβειες του ιστορικού» στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Μελετών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1994, σ. 32.

Έπειτα μια σειρά από έγγραφα είναι συνταγμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε μόνο οι αλληλογραφούντες να μπορούν να καταλάβουν τι ακριβώς διαμείβεται, ενώ δεδομένη θεωρείται η ύπαρξη κενών. Κενά που το πιθανότερο είναι να δημιουργήθηκαν σκόπιμα από τον ίδιο τον Μιχαήλ και που στοχεύουν στην οικοδόμηση μιας συγκεκριμένης εικόνας. Με άλλα λόγια, το αρχείο του Σούτσου είναι ο αντικατοπτρισμός όσων πραγμάτων ήθελε να πιστεύουν οι άλλοι γι' αυτόν και που σε ένα βαθμό ήθελε να πιστεύει και ο ίδιος για τον εαυτό του. Κάτι που επιβεβαιώνει την άποψη του Δημαρά όσον αφορά «τη μελέτη των μεγάλων ιστορικών προσωπικοτήτων», δηλαδή «σε κάθε καμπή της ιστορίας, το ίδιο τοπίο αλλάζει, γιατί μεταβάλλεται η σκοπιά από την οποία το θεωρούμε, ή, ακόμη, ας το πούμε αλλιώς, αλλάζει το μάτι που κοιτάζει τα πράγματα.¹⁰⁸⁴

Και μολονότι η περίπτωση της βιογραφίας του Σούτσου δεν προσφέρεται για μια σύνολη θεώρηση της ιστορίας εκείνης της περιόδου, αφήνει να φανούν κάποια «ανοίγματα» για ζητήματα που αφορούν στη διαδικασία συγκρότησης και στελέχωσης του ελληνικού έθνους-κράτους, κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά την Επανάσταση. Μας επιτρέπει να δούμε μικρούς κύκλους γεωγραφικά, κοινωνικά και ιδεολογικά που συμβάλλουν στη δημιουργία της μεγάλης εικόνας.

¹⁰⁸⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Σύμμικτα, Δ'*, ό.π., τ. Β' 1964-1989, σ. 846.

Βιβλιογραφία

Αρχεία

Μουσείο Μπενάκη,

Αρχείο Σούτσου – Καρατζά

Φάκελοι: 1- 8 (παλαιά αρίθμηση αρχείο Σούτσου).

Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών,

Κεντρική Υπηρεσία, (1833-1838).

Αρχείο Βιβλιολογικού Εργαστηρίου Φίλιππος Ηλιού.

Archives d'Etat de Genève,

Affaires Étrangères

Архив внешней политики Российской империи.

Ф. 219

Ф. ф. Канцелярия

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri.

Hatt-I Humayun

Bibliothèque de Genève,

Collection Diodati – Eynard

Γενικά Αρχεία του Κράτους,

Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών Όθωνος

Σειρά: 003, Φάκελοι: 29, 34.

Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Κέρκυρας.

Φάκελοι: 129, 177, 383.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη,

Dossier Gentz (Mss93.5)

Φάκελοι: 1-6.

Ιστορικό Αρχείο της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Κώδικας Πρακτικῶν ΔΙΣ Α1S14Y1B7: 2.6.1844-16.7.1846.

Российский Государственный Архив Древних Актов.

СПБ, Государственный Архив, МИД, III, 1819-1821, N.

53, ф.3

Φωτογραφικό αρχείο ΕΛΙΑ – ΜΙΕΤ.

Εφημερίδες και περιοδικά της εποχής

Αθηνά, 1835, 1837, 1839, 1844

Αιών, 1839, 1844, 1849, 1868

Εθνοφύλαξ, 1864

Ελλάς, 1909

Ελπίς, 1844

Ευνομία, 1864

Θρίαμβος, 1847

Καλλιόπη 1819-1820

Νίκη, 1844

Παλιγγενεσία, 1864

Παναθήναια, 1901

Χρόνος (Ναυπλίου), 1833

Βιβλιογραφία

Αβδαλή Αθανασία, *Η Ανάγνωση στα Ελληνική Αλληλοδιδασκτικά Σχολεία, Οι Πίνακες του Κλεόβουλου (1819) και οι Πίνακες των Παρισίων (1830)*, Αθήνα: Gutenberg, 1999.

Αγγέλου Άλκης «Προλεγόμενα» στο *Η πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον ιη' και ιθ' αιώνα*, εκδ. φροντίδα Α. Αγγέλου-Φ. Ηλιού, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 1976.

———, «Η καθίδρυση του ελεύθερου τεκτονισμού στον Νέο Ελληνισμό», *Ο Εραμιστής* 15, 1979.

———, «Εισαγωγή» στο Π. Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 1991, σ. 15-65.

———, «"Δονκιχωτισμοί και "Καραγκιοζιλίκια"», *Ο Εραμιστής*, 20, 1995, σ. 85-96.

Aksan Virginia, "Manning a Black Sea Garrison in the 18th Century" στο J. Hathaway (επιμ.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 2002, σ. 63-72.

———, *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged*, Great Britain: Person Education Limited, 2007.

Αλβανάκης Διονύσιος, *Ιστορία των Ιερών Μονών, Ιερά Μονή Γαλατάκη (Επισκοπή Ευβοίας)*, τ. Β', Αθήνα, 1906.

- Alexandresco Nicolas, *La correspondance du Chevalier Frédéric de Gentz avec le Prince de Valachie Jean Caradja et la Question d' Orient*, Paris, 1895.
- Αλιμπέρτη Σωτηρία, *Αμαλία, Η βασίλισσα της Ελλάδος*, Αθήνα, 1896.
- Αναγνωστάκης Αλέκος, «Πρόλογος» στο Σπ. Αλεξίου, *21 ρωγμές στην επίσημη ιστορία για το 1821*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2021.
- «Ανώνυμο Υπόμνημα», στο J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1997, σ. 727-744.
- Αποστολόπουλος Δημήτρης *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία, Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα, 1989.
- , «'Περί της των συμβουλίων ματαιότητος», *Ερανοστής*, τχ. 21, 1997, σ. 31-42.
- , *Για τους Φαναριώτες, Δοκιμές ερμηνείας και Μικρά αναλυτικά*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 85, 2003.
- Archives Nationales, "Rescherches sur les relations entre la France et la Russie aux Archives nationales, Cinquième partie: Diplomates et grandes familles de Russie en France avant la Révolution de 1917", σ. 1-30.
- Αργυρόπουλος Περικλής, «Οι Έλληνες εις την υπηρεσίαν της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», στο *L' Hellenisme Contemporain, 1453-1953, Η Πεντακοσιοστή Επέτειος από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, 1953.
- Argyropoulos Périklès, *Correspondance diplomatique de l' hospodar de Valachie Jean Caradja avec le baron de Stroganov (1816-1818)*, Athènes, 1954.
- Arš Grigorii-Svolopoulos Constantin, *Alexandre Ypsilanti Correspondance Inédite 1816-1928*, Thessaloniki: Institue for Balkan Studies 268, 1999.
- Арш Григорий Львович, *Этеристское движение в России, Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи*, Москва: Наука, 1970.
- Αρς Γκριγκόρι Λβόβιτς, *Η Φιλική Εταιρεία στην Ρωσία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπασωτηρίου, 2011.
- Арш Григорий Львович, *Россия и борьба Греции за освобождение от Екатерины II до Николая I*, Москва: Индрик, 2013.
- Αρς Γκριγκόρι Λβόβιτς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, Αθήνα: Κ.Ε.Ρ.Ι.Ε, 2015.
- Αρχαιολογική Εταιρεία, *Εφημερίς Αρχαιολογική*, περίοδος τρίτη 1884, Αθήνα, 1885.
- Αρχείον Ιωάννη Καποδίστρια*, τ. Η', Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1987, τ.Γ', Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1983.
- Αρώνη-Τσίχλη Καίτη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1989.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ.1^{ος}, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003.

- , *Υπομνήσεις. Ιστορικότροπα σημειώματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 2014.
- Ασημακόπουλος Ασημάκης (επιμ.), *Νέα σχολική εγκυκλοπαίδεια για σας παιδιά: μοντέρνα, έγχρωμη, Δημοτικό, Γυμνασίον, Λυκείου*, τ.11, Αθήνα: Αυλός.
- Αυγητίδης Κωνσταντίνος, *Αλέξανδρος Πούσκιν, ο Φιλέλληνας Βάρδος του Εικοσιένα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2004.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, «Ο ελληνισμός της διασποράς» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 231-242.
- , *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη, 1980.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973.
- Bacalov S., *ELITA, social-politică și economic BASARABIEI, sec. XIX-începutul sec. XX*, Chișinău: Academia de Științe a Moldovei Institutul de Istorie, 2014.
- Баласева Тип. В. С. (εκδ.), «Русская Старина», т. 40, С.-Петербург, 1883г., σ. 654-657.
- Βαλτινός Βλάσιος, «Την νέαν των Ελλήνων γεναιάν», ως εισαγωγή στο Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Πραγματεία περί των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, των εκ Κωνσταντινουπόλεως γνωστών υπό το όνομα Φαναριώται, ή Έκθεσις περί της εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία επιρροής αυτών κατά των Ελλήνων, και της επικινδύνου παραδοχής αυτών εις την κυβέρνησιν της Αναγευνηθείσης Ελλάδος*, Αθήνα, 1855.
- Βάμβας Νεόφυτος, *Περί της Νεοελληνικής Εκκλησίας*, Αθήνα, 1838.
- Beaton Roderick-Ricks David (επιμ.), *The Making of the Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Ashgate, 2009.
- Белых В. С., «Русское масонство в период царствования Александра I», *Страницы Истории России*, УДК 94 (47). 072.
- Bétant Élie Ami, *Correspondance du Compté J. Capodistrias, Président de la Grèce*, t. III, Genève, Paris, 1839, t. IV, Genève, Paris, 1839.
- Благой Дмитрий, *Душа в заветноу мре. очерки жизни и творчества Пушкина*, Москва, 1979.
- Βλαχογιάννης Ιωάννης, *Απομνημονεύματα του Στρατηγού Ιωάννου Μακρογιάννη*, τ. Β', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Χρ. Γιοβάνη, 1907.
- Βλαχογιάννης Γιάννης, *Ιστορική Ανθολογία, Ανέκδοτα -Γνωμικά -Περίεργα - Αστεία -εκ του βίου διασήμων Ελλήνων 1820-1864*, Αθήνα, 1927.
- Βλάχος Μανόλης, *Louis Dupré, Ταξίδι στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ολκός, 1994.
- Внешняя Политика России XIX и начала XX века: Документы Российского Министерства Иностранных Дел. Т. 9, 10, 12, Moscow, 1980.*

- Βουρνάς Τάσος, *Φιλική Εταιρεία, Α. Παράνομα Ντοκουμέντα, Β. Απομνημονεύματα αγωνιστών (Ε. Ξάνθος-Γ. Λεβέντης)*, Αθήνα: Εκδόσεις Τ. Δρακόπουλου.
- Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Η Κωνσταντινούπολις ή περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, απ'αυτών που των αρχαιοτάτων χρόνων άχρι και καθ'υμάς, μετά πολλών και ποικίλων εικόνων και των απαιτούμενων τοπογραφικών τε και χρονολογικών πινάκων προς διασάφησιν της βυζαντινής Ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα, 1862.
- Βυζάντιος Μ. Σ., «Περί της ωδής του κυρίου Γοβδελά», *Μέλισσα ή εφημερίς ελληνική*, 2, 1820, ανατύπωση Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Τα προεπαναστατικά περιοδικά*, Α. Κουμαριανού (εισ.-επιμ.), *Μέλισσα ή εφημερίς ελληνική*, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1984, σ. 213-218.
- Γαζής Γεώργιος, *Λεξικό της Επανάστασεως και άλλα έργα*, Ιωάννινα: Εκδόσεις Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, 1971.
- Camariano-Cioran Ariadna, *Les Academies Princieres de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974.
- , «Ο Ραφανιώτης Δημήτριος Παν. Γοβδελάς Δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιασίου (1808-1811 και 1816-1821)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 29, μετάφρ. Polese, G., 1996, σ. 115-128.
- Carr Edward-Hallett, *Τι είναι ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*, μετάφρ. Α. Παπιάς, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2015.
- Γατόπουλος Δημήτριος, *Η ιστορία της αθηναϊκής κοινωνίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αετός, 1942.
- Γεδεών Μανουήλ, *Εκκλησίου Βυζαντιναι εξεκριβούμεναι (κυρίως η Θεοτόκος των Κύρου)*, Συμπλήρωμα του βυζαντινού εορτολογίου, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1900.
- , *Πατριαρχικής Ιστορίας Μνημεία Α', Γρηγόριου Ε' 9 Διάδοχοι*, Αθήνα, 1922.
- , *Μνεία των προ εμού, 1800-1863-1913, Μέρος Α'*, Αθήνα, 1934.
- , *Πατριαρχικαί Εφημερίδες, Ειδήσεις εκ της ημετέρας εκκλησιαστικής ιστορίας 1500-1912*, Αθήνα, 1936.
- , *Ιστορία των του Χριστού πενήτων, 1453-1913*, τχ. Β', Αθήνα, 1939.
- , *Η πνευματική κίνηση του Γένους τον ιη' και ιθ' αιώνα*, Φ. Ηλιού (επιμ.), Αθήνα: Ερμής, 2010.
- Γεννάδιος Μητροπολίτης Ηλιουπόλεως, *Ιστορία του Μεγάλου Ρεύματος (Αρναουτκιογι)*, Κωνσταντινούπολη, 1949.
- Γερούλανος Μαρίνος, «Η συμβολή των ιατρών εις την Παλιγγενεσίαν του έθνους» στο Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, *Το Εικοσιένα, Πανηγυρικοί λόγοι ακαδημαϊκών*, Χ. Πέτρου (επιμ.), Αθήνα, 1977, σ. 192 - 217.

- Γεωργαντζής Πέτρος, *Ο «αφορισμός» του Αλέξανδρου Υψηλάντη, (Ιστορική και Θεολογική διερεύνηση του θέματος)*, Καβάλα: Εκδόσεις «Παρουσία», 1988.
- Chruch E. M., *Sir Richard Church in Italy and Greece*, London, 1895.
- Γιαννόπουλος Γιάννης, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, Αθήνα: Τα Νέα, 2010.
- , «Από τη μακρά γεγονοτολογική ιστορία στη συνολική της μακράς διάρκειας (ως παράδειγμα η Ναυμαχία της Ναυπάκτου, 1571)», 2013.
- Γιαννόπουλος-Ηπειρώτης Πύρρος, *Οι Φαναριώται*, Αθήνα, 1929.
- Çiftçi Cafer, “Bâb-ı Âlî’nin Anvrya’ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan’da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, c. 7, sayı. 26, σ. 27-48, Haz. 2010.
- Γιοβάνης Χρήστος, *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Γιοβάνη: δημοτικού, γυμνασίου, λυκείου, πανεπιστημίου, μεταπτυχιακών σπουδών στη δημοτική*, τ.19, Αθήνα: Χ. Γιοβάνη, 1980.
- Γιοχάλας Θανάσης- Καφετζάκη Τόνια, *Αθήνα, Ιχνηλατώντας την πόλη με οδηγό την ιστορία και τη λογοτεχνία*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 2013.
- Γκαρά Ελένη, «Οθωμανική κοινωνική ιστορία. Αναστοχασμός και τάσεις έρευνας» στο *Οριενταλισμός στα Όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, 2008, σ. 99-124.
- , «Αναζητώντας μια νέα εικόνα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία: επιτυχίες και όρια των πρόσφατων αναθεωρήσεων της οθωμανικής ιστορίας», εισαγωγή στην ελληνική έκδοση, Faroqhi S., *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2009, σ. 17-41.
- Γκαρά Ελένη-Τζεδόπουλος Γιώργος, *Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
- Γκόρντον Τόμας, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 1-2, μετάφρ., Φρ. Βράχας, (*History of the Greek Revolution and of the Wars and Campaigns arising from the struggles of the Greek patriots in emancipating their country from the Turkish yoke*), Αθήνα: Εκδόσεις Μπάυρον, 1977.
- Γόρδων Θωμάς *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μετάφρ. Α. Παπαδιαμάντη, τ. Α', Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2015.
- Γούδας Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος Διαπρεφάντων Ανδρών*, τ. Στ', Αθήνα, 1874.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1989.
- Δαπόντες Καισάριος, «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων» στο Κ.Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία, 1872.
- Δασκαλάκης Απόστολος, *Κοραΐς και Κοδρικάς, Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων 1815-1821*, Αθήνα, 1966.

- Daskalakis Apostolos, “Les Phanariotes et la Révolution Grecque de 1821”, στο *Symposium L’Epoque Phanariote, 21-25 Octobre 1970*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 71-77.
- Dehérain Henri, *Orientalistes et antiquaires. La vie de Pierre Ruffin 1742-1824*, t. II, Paris, 1930.
- Δερτιλής Γεώργιος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους (1830-1920)*, τ. Α΄, 6. Έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2010.
- De Candolle Augustin-Pyramus (ed.), *Mémoires et Souvenirs de Augustin – Pyramus de Candolle écrits par lui – même et publiés par son fils*, Genève: Joël Cherbuliez, 1862.
- De Conick Frédéric-Godard Francis, “L’approche biographique à l’épreuve de l’interprétation. Les formes temporelles de la causalité”, *Revue française de sociologie*, 31-1, 1990, σ. 24-53.
- De La Croix, *État present des Nations et Eglises grecque, armenienne, er maronite en Turquie*, Paris, 1695.
- De Nesselrode A., *Lettres et papiers du Cancellier Comte de Nesselrode 1760-1850, Extraits de ses Archives*, t. vii, 1828-1839, Paris, (1908).
- De Testa Marie-Gautier Antoine, *Drogmans et Diplomates Européens Auprès de la Porte Ottomane*, Istanbul: Les Éditions Isis, 2003.
- Djordjevic Dimitrije, *Ιστορία της Σερβίας 1800-1918*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2001.
- Du Verdier Antoine, “Supplementum”, στο *La bibliothèque d’Antoine du Verdier, seigneur de Vauprivas, contenant le catalogue de tous ceux qui ont écrit, ou traduit en françois, & autres dialectes de ce royaume, ensemble leurs œuvres imprimées & non imprimées, l’argument de la matière y traitée, quelque bon propos, sentence, doctrine, phrase, proverbe, comparaison, ou autre chose notable tirée d’aucunes d’icelles œuvres, le lieu, forme, nom, & datte, où, comment, & de qui elles ont esté mises en lumière. Aussi y sont contenus les livres dont les auteurs sont incertains. Avec un discours sur les bonnes lettres servant de préface. Et à la fin un supplément de l’Épitome de la bibliothèque de Gesner*, Lyon, 1585.
- Δημάκης Ιωάννης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτόχθονων και ετερόχθονων*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1991.
- Δημαράς Κωνσταντίνος Θ. *Μέλισσα ή Εφημερίς Ελληνική, Προεπαναστατικά Περιοδικά*, ΕΛΙΑ, 1984.
- , «Περί Φαναριωτών» στο Δημαράς, Κ., Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1985.
- , *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 2009.
- Dinu Tudor, *Οι Φαναριώτες Ηγεμόνες στην Βλαχία και τη Μολδαβία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πορφύρα, 2017.
- Δραγούμης Νικόλαος, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Β΄, Αθήνα: «Ερμής», 1973.

- Δρανδάκης Παύλος, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Πυρσός)*, τ. 22, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός "Ο Φοίνιξ", 1957.
- , *Συμπλήρωμα της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*, τ. Δ', Αθήνα: "Ο Φοίνιξ", 1957.
- Driault Édouard-Lhéritier Michel, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, t. i, ii, Paris: Les presses universitaires de France, 1925-1926.
- Dupré, Louis, *Voyage à Athènes et a Constantinople, Collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans*, Paris: Dondey - Dupré, 1825.
- Εγκυκλοπαίδεια Δομή*, τ. 27, Αθήνα: Εκδόσεις «Δομή», 2002-2005.
- Εγκυκλοπαίδεια νέα δομή, έγχρωμη, όλες οι γνώσεις για όλους*, τ. 31, Αθήνα: Εκδόσεις «Δομή», 1996.
- Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τόπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Λ. Δρούλια- Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τ.Α'-Δ'., Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008.
- Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9^Α, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1991.
- Ελευθερουδάκης, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. 11, γ' έκδοση Αθήνα: Ελευθερουδάκης, 1927-1931.
- Ελεφάντης Άγγελος, *Minima Memorialia*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2013.
- , «Η γλώσσα του Αγώνα (1940-1949), στο Ά. Ελεφάντης, *Τρία Δοκίμια*, επίμετρο Δ. Καψάλης, Αθήνα: Εκδόσεις Αντίποδες, 2021.
- Εξερτζόγλου Χάρης, *Εκ δυσμών το φως; Εξελληνισμός και οριενταλισμός στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (μέσα 19^{ου} αιώνα - αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015.
- Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού υπουργείου των Εξωτερικών, Γενική Αλληλογραφία/Ελλάς* στη σειρά *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας* 9, τ. Β', Foreign Office 32, Φάκελοι 35-56, 1833-1835, Φ. Γλύτσης, Χ. Λούκος, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1979, τ. Γ', Foreign Office 32, Φάκελοι 57-74, 1836-1837, Φ. Γλύτσης, Χ. Λούκος, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1987, τ. Δ', Foreign Office 32, Φάκελοι 75-94, 1838-1839, Φ. Γλύτσης, Ε. Μπέλια (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1998, τ. Ε', Foreign Office 32, Φάκελοι 95-112, 1840-1841, Φ. Γλύτσης, Ε. Καρούζου, Χ. Λούκος (επιμ.), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2006.
- Ευαγγελίδης Τρύφων, *Ιστορία του Όθωνος βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862), Κατά τας νεώτατας πηγάς ξένων τε και ημέτερων ιστορικών*, Β' Έκδοση, Αθήνα, 1894.
- Ζακυθινός Διονύσιος, *Η πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα, 1965.
- Zallony Marc-Philippe, *Essai sur les Fanariotes, où l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode*

d'administration, et les causes principales de leur chute : suivi de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce, Marseille, 1824.

- Ζαλλώνης Μάρκος-Φίλιππος, *Πραγματεία περί των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, των εκ Κωνσταντινουπόλεως γνωστών υπό το όνομα Φαναριώται ή Έκθεσις περί της εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία επιρροής αυτών κατά των Ελλήνων, και της επικινδύνου παραδοχής αυτών εις την κυβέρνησιν της Αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αθήνα, 1855.
- Ζάνου Κωνσταντίνα, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός και η Νεότερη Ιστορία της Ελλάδος», *Μνήμων*, 30, Αθήνα, 2009.
- Zervos Socrate, *Recherches sur les Phanariotes et leur ideologie politique (1666-1821)*, Διδακτορική Διατριβή: Λυών, 1990.
- Zürcher Eric, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004.
- Faroghi Suraiya, 2006, *Προσεγγίζοντας την οθωμανική ιστορία, Εισαγωγή στις πηγές*, (μτφρ.) Καμπουρίδης, Κ., Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Farsolas Demetrious, "Alexander Pushkin: his attitude toward the Greek Revolution 1821-1829", *Balkan Studies*, xii(1), Θεσσαλονίκη: IMXA, 1971, σ. 57-80.
- Filitti Jean, *Role diplomatique de Phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, 1901.
- Findley Carter Von, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Findley Carter Von, "Political culture and the great households" στο S. Faroghi, *The Cambridge History of Turkey*, v.iii, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Finlay George, *History of the Greek Revolution*, τ. Α', Edinburg and London, 1861.
- Florescu Radu, "The Phanariot Regime in the Danubian Principalities", *Balkan Studies*, 9, 1968, σ. 301-318.
- Fraze Charles, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία, 1821-1852*, μετάφρ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1987.
- Georgescu Vlad, *Mémoires et Projets de Réforme dans les principautés Roumaines, 1769-1830, Répertoire et Textes Inédits*, Bucarest, 1970.
- Gökçek Mustafa, "Centralization during the era of Mahmud II", *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001, σ. 237-255.
- Gordon Thomas, *History of the Greek Revolution*, London, 1832.
- Gürpınar Doğan, *Ottoman Imperial Diplomacy, A political, social, cultural history*, London: I.B. Tauris, 2014.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μετάφρ. Παρασκευόπουλος Θ., Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2008.

- Ηλιού Φίλιππος, «Οι ασέβειες του ιστορικού» στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Κέντρο Νεοελληνικών Μελετών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1994.
- , *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Εκδοτική φροντίδα: Α. Ματθαίου -Σ. Μπουρνάζος -Π. Πολέμη, Ηράκλειο, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.
- , «Η μνήμη της ιστορίας και η αμνησία των εθνών» στο Φ. Ηλιού, *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Αθήνα: Πόλις, 2007, σ. 295-306.
- Hobsbawm Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1992.
- Hurmuzaki Eudoxiu, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Supplement I, v. 1 (1518-1780), Bucuresci, 1886, Supplement I, v. 2 (1781-1814), Bucuresci, 1885, Supplement I, v. 3, Bucuresci, 1889, Supl. 1, v. IV, Bucuresci, 1891.
- Θανοπούλου Μαρία -Πετρονώτη Μαρίνα, «Βιογραφική Προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 64, 1987, σ. 20-42.
- Θεοδωρίδης Γιώργος, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του. Από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1998.
- Θεοδωρίδης Χαράλαμπος-Λαζάρου Αναστάσιος, *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νεότερων Χρόνων. Διά την Στ' Τάξιν των Γυμνασίων και τας αντίστοιχας των λοιπών της Μέσης Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Ν. Σιδέρη, 1939.
- , *Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή των Νεότερων Χρόνων*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, 1977.
- Θεοδώρου Θόδωρος, «Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδικά (1788-1794)», *Μνήμων*, 35, 2019.
- Θεοτοκάς Νίκος, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το «Εικοσιένα», *Τα Ιστορικά*, 17, 1992, σ. 345-370.
- , *Ο βίος του στρατηγού Μακρογιάννη, απομνημόνευμα και ιστορία*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2012.
- , «1821: Όταν οι επαναστάτες γκρέμισαν τον μόνο κόσμο που μπορούσε να τους χωρέσει» στο Α. Λιάκος (επιμ.), *1821, Διακόσια χρόνια ιστορίας, Η δημοκρατική παράδοση, 14+1 κείμενα*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 2021.
- Θεοτόκης Σπυρίδων, *Αλληλογραφία Ι.Α. Καποδίστρια -Ι.Γ. Εϋνάρδου, 1826-1831*, τεύχος Α', Αθήνα: Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1929.
- Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, *Μουσείο της Φιλικής Εταιρείας, Οδησός, Ιστορικά - Κατάλογος*, Αθήνα, 1999.
- Ίδρυμα Κωστα και Ελένης Ουράνη, *Το Εικοσιένα, Πανηγυρικοί λόγοι ακαδημαϊκών*, Αθήνα, 1977-1978.

- Ιερωνυμάκη Θάλεια, *Το είδος της ωδής στην νεοελληνική λογοτεχνία (από την αρχή του 19^{ου} αιώνα έως το 1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Κύπρος: Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, 2005.
- İlicak Şükrü, "The revolt of Alexandros Ipsilantis and the fate of the Phanariots in Ottoman documents", στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 2009, σ. 320 - 333.
- , "A Radical Rethinking of Empire: Ottoman State and Society during the Greek War of Independence (1821-1826)", Διδακτορική Διατριβή, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 2011.
- Ιόββα Ιβάν, *Οι Δεκεμβριστές του Νότου και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1986.
- Ionescu-Nișcov Traian, "L'έpoque phanariote dans l'histoire roumaine et étrangère" στο Symposium, *L'Époque Phanariote*, 21-25 Octobre 1970, A La Mémoire de Cléobule Tsourkas, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 145-157.
- Iorga Nicolae, *Acte și Fragmente cu privire la Istoria Românilor*, τ. Β', Βουκουρέστι, 1896.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*. τ. ΙΑ', τ. ΙΒ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1970-1978.
- Ismail Fehmi, "The Making of the Treaty of Bucarest, 1811-1812", *Middle Eastern Studies*, vol. 15, no. 2, 1979, σ. 163-192.
- Jelavich Barbara, *Russia and Greece during the Regency of King Othon 1832-1835, Russian documents on the first years of Greek Independence*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1962.
- , "The Philorthodox Conspiracy of 1839», *Balkan Studies*, 7 (1966), σ. 89-102.
- , *Russia and the Greek Revolution of 1843*, Verlag R. Oldenbourg München, 1966.
- Jestin Mathieu, "Le consulat de France à Salonique 1781-1913", Διδακτορική Διατριβή, Université Panthéon-Sorbonne-Paris I, 2014.
- Καμαριανός Νέστωρ, «Η συμβολή του ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσου στη Φιλική Εταιρεία». *Νέα Εστία*, τ.76, τχ., 898, Αθήνα, 1964.
- Καποδίστριας Ιωάννης, *Απομνημονεύματα, Επισκόπηση της πολιτικής μου σταδιοδρομίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Μπάουρον, 1986.
- Καράβας Σπύρος, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885) στο Π. Κυτρομηλίδης -Τρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Πρακτικά τ. Α', Αθήνα: ΚΝΕ- ΕΙΕ, 2003, σ. 149-169.

- , «Το παραμύθι της Πηνελόπης Δέλτα και τα μυστικά του Μακεδονικού Αγώνα» στο Π.Σ. Δέλτα *Σύγχρονες προσεγγίσεις στο έργο της*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 2006.
- , «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η «Μικρά Ιδέα»» στο «*Εν έτει...*», 1878-1922, Αθήνα, 2008.
- , «Τα όρια της Ελλάδας και η «ομοεθνία», Ιχνηλατήσεις με αφετηρία το Περί Πολιτειών του Ι.Π. Κοκκώνη (1828-1829)», ανάπτυπο από τον τόμο *Τα Βαλκάνια, Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητα, Ιδέες, Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών-ΓΤΕ, 2014.
- , «Μια γεωγραφία προς χρήση του ελληνικού κατακτητικού στρατού εν έτει 1851 και οι τύχες της» στο Β. Νικολαΐδης, *Στρατιωτική Γεωγραφία των Όμορων της Ελλάδος Επαρχιών*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2017.
- *Οδοιπορώντας σε Μακεδονία, Θεσσαλία & Ηπειρο-Αλβανία εν έτει 1850, Η στρατιωτική γεωγραφία του Βασιλείου Νικολαΐδη προς χρήση του ελληνικού κατακτητικού στρατού και οι τύχες της*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2018.
- , *Οι Μακεδονίες των άλλων*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2018.
- , «Πατριωτισμός, εξωτερική πολιτική και λαϊκή οργή», ομιλία στην εκδήλωση της δημοτικής παρέμβασης «Φυσάει Κόντρα» με θέμα το Μακεδονικό, Αθήνα: Αγία Παρασκευή, 9 Φεβρουαρίου 2018.
- Karal Enver Ziya, *Halet Efendinin Paris Büyüük Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul: Kenan Basımevi, 1940.
- , *Selim III' ün Hat-ti Hümayunları, Nizam-I Cedit, 1789-1807*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Καρολίδης Παύλος, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από το 1821 μέχρι το 1921*, τ. Β, Αθήνα, 1922.
- (επιμ.) Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Έκδοσις Όγδοη Εικονογραφημένη, Μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεώτατων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης*, τ. Ζ', Αθήνα.
- Καφεντζής Γεώργιος, *Ιστορία των Νεώτερων Χρόνων*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, 1976. (3^η Έκδοση).
- Κιτρινιάρης Κωνσταντίνος, *Έλληνες και Φιλέλληνες Ελευθεροτέκτονες του Εικοσιένα, 1821-1829*, Αθήνα, 1975.
- Kitromilides Paschalis, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-eastern Europe*, 1994.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009.
- Киянская Оксана Ивановна, *Пестель*, Москва: Молодая Гвардия, 2005.
- , “«Бессарабские Командировки» П. И. Пестеля как источниковедческая и историографическая проблема”, σ. 1-4.

- Κοδρικός Παναγιώτης, *Εφημερίδες*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής, 1991(1963).
- Κόκκινος Διονύσιος, *Η Ελληνική Επανάσταση*, τ. Α', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 1967-1969.
- Κόκκου Αγγελική, «Τα πρώτα αθηναϊκά σπίτια, 1832-1860», *Αρχαιολογία*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1982, Αθήνα, σ. 50-64.
- Κόκκωνας Γιάννης, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού», στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 2009, σ. 131-170.
- Κολοβός Ηλίας, Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια» στο *Medievalia et Neellenica, Homage to the 200th Anniversary of the Greek Revolution of 1821*, v. xiv, Athens: Academy of Athens, 2021.
- Κολοκοτρώνης Ιωάννης, *Απομνημονεύματα*, Εμμ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), Αθήνα, 1955.
- Κομνηνός-Υψηλάντης Αθανάσιος, *Τα Μετά την Άλωση (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη, 1870.
- Κονιδάρης Ιωάννης, «Η γένεση του πολιτεύματος της Αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος» στο Συλλογικός τόμος, *Ένας νέος κόσμος γεννιέται, Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19ο αι.*, Ε. Χρυσός (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας, 1996.
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1998.
- Κοντογόνης Κωνσταντίνος, «Λόγος επικήδειος εις τον πρώην Ηγεμόνα Μολδαυίας Μιχαήλ Σούτσον, εκφωνηθείς εν τω ναώ της Μητροπόλεως τη 13 Ιουνίου 1864» στο *Οι κατά την κηδείαν και το μνημόσυνον του αοιδίμου Μιχαήλ Σούτσου, πρώην Ηγεμόνος της Μολδαβίας, εκφωνηθέντες επιτάφιοι λόγοι*, Αθήνα, 1864.
- Κοραΐς Αδαμάντιος, *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις δια να μη δουλωθή εις χριστιανούς τουρκίζοντας, Διάλογος δύο Γραικών*, Παντζιδης (επιμ.), Παρίσι: 1830.
- , *Αλληλογραφία*, τ. Ε' (1823-1826), Αθήνα: Ερμής, 1983, *Αλληλογραφία*, τ. Στ' (1827-1833), Αθήνα, 1984.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, 1995.
- Κουμαριανού Αικατερίνη, «Εισαγωγή» στο *Τετράδια Εργασίας*, Α. Κουμαριανού -Δ. Αγγελάτος, *Αρχείο Π. Κοδρικά*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1987, σ. 11-18.
- Κουμαριανού Αικατερίνη -Αγγελάτος Δημήτρης, «Αρχείο Π. Κοδρικά», *Τετράδια Εργασίας*, 11, ΕΙΕ,, Αθήνα, 1987, σ. 7-147.

- Κούμας Κωνσταντίνος, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας*, τ. Β΄., Βιέννη, 1832.
- Κουργιαντάκης Βασίλειος, «Ονοματοθεσία δρόμων και εθνικό φαντασιακό στη νέα πρωτεύουσα: η περίπτωση της Αθήνας κατά τον 19^ο αιώνα», *Μεταπτυχιακή Διατριβή*, Αθήνα: ΕΑΠ, 2020.
- Κουροπαλάτης Χρυσοβέργης (εκδ.), *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα Παρά του Αββά Βαρθολομαίου*, Μετενεχθείσα δ' εκ της Γαλλικής εις την καθ' ημάς διάλεκτον και τύποις εκδοθείσα με τους ανήκοντας αυτή πίνακας παρά του ρωσσικού επωνύμ. Συμβούλου Χρυσοβέργη Κουροπαλάτου του εξ Αγκιάλου, Τόμος Πρώτος, Βιέννη: Τυπογραφείο Κ. Ιωάννου Σνερέρου, 1819.
- Κρεμμυδάς Βασίλειος, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, 6, 1977, σ. 16-33.
- , *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέττης, Τα χρόνια στο Παρίσι (1835-1843)*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2000.
- , «Προεπαναστατικές πραγματικότητες. Η οικονομική κρίση και η πορεία προς το Εικοσιένα», *Μνήμων*, 24(2), 2002, σ. 71-84.
- Κρητικός Παναγιώτης, *Περί τους Τέκτονας, τον Τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας του Έθνους*, Αθήναι, 1971.
- Κυριακίδης Επαμεινώνδας, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού, Από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, τ. Α΄, Αθήνα, 1892.
- L' Hellenisme Contemporain, 1453-1953, *Η Πεντακοσιοστή Επέτειος από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, 1953.
- Lazar Elena, «Μορφές Ελλήνων Λογίων στην Ρουμανία του 19^{ου} αιώνα», *Συνέδριο Ρήγας Φερραίος, Ιωάννης Καποδίστριας, Φρανσίσκο ντε Μιράντα – Ελληνική σκέψη στην Αυτοθέσμιση των Κοινωνιών, τον Διαφωτισμό και την Γνώση, Άξονας II: Η Ελληνική Σκέψη στον Διαφωτισμό, τα Κινήματα, τον Κόσμο των Ιδεών και την Γνώση*, σ. 1-10.
- Λαζάρου Αναστάσιος, *Η Νέα Ελληνική Ιστορία, Στ' Δημοτικό*, 1934.
- , *Ιστορία των Νεωτάτων Χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας. Δια την ΣΤ' Τάξιν των Γυμνασίων*, Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, 1962 (10^η Έκδοση).
- Λάιος Γεώργιος, *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821, Ιστορικά δοκουμένα από τα αυστριακά αρχεία*, Αθήνα: Δίφρος, 1958.
- Λάμπρου Σπυρίδων, «Κατάλογος Κωδικών της εν Αθήναις Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων*, τ. 20, τχ. Α΄, 1926, σ. 272-290, 386-394.
- Λάοκαρης Νικόλαος, *Ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου*, τ. Α΄, Αθήνα, 1938.

- Λάοκαρις Μιχαήλ (επιμ.), *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, Αθήνα: Γαλαξίας, 1971.
- Le Spectateur d' Orient*, τ. Α', Athènes, 1853-1854.
- Lesur Charles Louis, *Annuaire Historique Universel pour 1821*, vol. de 1821, Art. Turquie/Insurrection de Grecs, Paris, 1822.
- Levi Giovanni, "Les usages de la biographie", *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 44e année, N.6, 1989, σ. 1325-1336.
- Λιάκος Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994.
- , «Στις εξόδιες ακολουθίες. Το παρελθόν χωρίς αφήγημα», *Νέα Εστία*, τχ. 1844 (Μάιος 2011), σ. 856-861.
- Livanios Dimitris, "The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism, and Collective Identities in Greece, 1453-1913" στο *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, ed. Katerina Zacharia, 2008.
- Λιδωρίκης Μίλτος, *Έζησα την Αθήνα της Μπελ Ελόκ*, Αθήνα: Εκδόσεις Polaris, 2017.
- Липранди Ивѣн Петрович, *Восточниѣ Спрос и Болгария*, 1868.
- Loève-Veimaris Adolphe, "Lettres sur les homes d'Etat de France" στο *Revue des Deux Mondes*, t. 4, s.2, Paris, 1833.
- Λούβη Λίνα, *Η Ευρώπη των Ελλήνων, Πρότυπο, απειλή, προστάτης, 1833-1857*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2020.
- Λούκος Χρήστος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1988.
- , *Ιωάννης Καποδίστριας*, Αθήνα: Τα Νέα, 2009.
- , (επιμ.), *Το ανέκδοτο ημερολόγιο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, Μόναχο - Βερολίνο (1834-1837)*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων και Μουσείο Μπενάκη, 2011.
- , «Τα προβλήματα ενός ιστορικού κατά τη σύνταξη μιας βιογραφίας για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο», Ίδρυμα Μποδοσάκη, 2 Νοεμβρίου 2019, <https://www.blod.gr/lectures/ta-problimata-enos-istorikou-kata-ti-syntaksi-mia-biografias-gia-ton-aleksandro-mayrokordato/>.
- Λυγγούρης Παναγιώτης (επιμ.), *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.11, Αθήνα: Εκδόσεις Αθ. Μαρτίνο, 1962-1968.
- Λυκούργος Αλέξανδρος, Αρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου και Μήλου, «Λόγος Επιτάφιος εις το μνημόσυνον του αοιδίμου Μιχαήλ Σούτσου» στο *Οι κατά κηδείαν και το μνημόσυνον του αοιδίμου Μιχαήλ Σούτσου, πρώην ηγεμόνος της Μολδαβίας εκφωνηθέντες επιτάφιοι λόγοι*, Αθήνα, 1864.

- Λουμπεράτος Ανδρέας, *Οικονομία, Πολιτική και Εθνική Ιδεολογία, Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στην Φιλιππούπολη του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009'.
- , (επιμ.), *Βαλκανικές Αναγνώσεις του 1821*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2021.
- Λυτ Χριστιάνα, *Μια Δανέζα στην Αυλή του Όθωνα, Μαρτυρία της εποχής, Σημειωματάριο, Ημερολόγιο, Γράμματα*, Α. Παπανικολάου-Κρίστνενσεν (επιμ. - μετάφρ.), β' έκδοση, Αθήνα: Ερμής, 1988.
- , *Στην Αθήνα του 1847-1848, Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο*, Α. Παπανικολάου-Κρίστνενσεν (επιμ.-μετάφρ.), β' έκδοση, Αθήνα: Ερμής, 1991.
- Mazower Mark, *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021.
- Μακρυγιάννης Ιωάννης, *Αρχαίον του Στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη Αρχαία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Β', εκδ. Γ. Βλαχογιάννη, Αθήνα, 1907.
- Μαλανδράκης Μιχαήλ, *Η Πατμιάς Σχολή*, Αθήνα, 1911.
- Mango Cyril, "The Phanariots and the Byzantine Tradition", στο (ed.) R. Clogg, *The Struggle for Greek Independence, Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence*, London: The Macmillan Press, 1973, σ. 41-66.
- Μανιός Γιώργος, «Μαζί ή απέναντι: ρουμανικές αναγνώσεις του 1821» στο Λουμπεράτος Ανδρέας (επιμ.), *Βαλκανικές Αναγνώσεις του 1821*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2021.
- Mann Michael, *Οι Πηγές της Κοινωνικής Εξουσίας, Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών κρατών, 1760-1914*, τ. Β', μετάφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2009.
- Mano Constantin George, *Documente din Secolele al XVI-lea - XIX-lea privitoare la Familia Mano*, București, 1907.
- Μάουρερ Γκέοργκ Λουδοβίκος, *Ο ελληνικός λαός, Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, τ.Β', Ο. Ρομπάκη (μετάφρ.), Τ. Βουρνάς (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Αφών Τολίδη, 1976.
- Μαραγκού-Δρυγιαννάκη Σπάρτη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία και η μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς τη Ρωσία, Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1995.
- Μαρινέσκου Φλορίν, «Ο Ελληνικός Τηλέγραφος» και η έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, Ανάτυπο από τον 28^ο τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, Αθήνα, 1985.
- , (Marinescu Florin), "Étude généalogique sur la famille Mourouzi", Τετράδια Εργασίας 12, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 1987.
- , *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Πρωτάτου*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2001.

- , *Ρουμανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Ιεράς Μονής Ιβήρων*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 2007.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Πολιτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος, 1828-1964*, τ. Α΄, Αθήνα: Πάπυρος, 1966.
- Μαρτίνος Αθανάσιος, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 11, Αθήνα, 1967.
- Ματάλας Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης, Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.
- , «Ο Λεωνίδας, ο Γκρέκο και ο Μεγαλέξανδρος: περί (τοπικών) ταυτοτήτων και άλλων τινών» στο *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού, Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην Ιστορία και την Πολιτική*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008.
- Ματθαίου Άννα-Μπουρνάζος Στρατής-Πολέμη Πόπη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού, Ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008.
- Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Γιοβάνη: δημοτικού, γυμνασίου, λυκείου, πανεπιστημίου, μεταπτυχιακών σπουδών στη δημοτική*, τ. 19, Αθήνα, 1980.
- Μελετόπουλος Ιωάννης, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα, 1967.
- Menaoglou Charalampos, "Ottoman, Habsburgs, Romanovs and French Revolutionaries: whom were the Phanariots loyal to?" στο D. Stamatopoulos (ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, v.1, Istanbul: The Isis Press, 2015, σ. 63-74.
- Μέξας Βαλέριος, *Οι Φιλικοί, Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του Αρχείου Σέκερη*, Αθήνα, 1937.
- Μηλιαράκης Αντώνιος, «Αι προ πεντηκονταετίας μεγάλοι των Αθηνών οικία», *Εστία*, τ.19, 470/1885, σ. 23-27.
- Μηνάογλου Χαράλαμπος, *Έλληνες διπλωμάτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Ο Κωνσταντίνος Καρατζάς ο Μπάνος και το ταξίδι του στην Πρωσία (1790-1792)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012.
- , «Σπυρίδων Τρικούπης και Απόστολος Βακαλόπουλος: Η κριτική στους κορυφαίους ιστοριογράφους της Ελληνικής Επανάστασης» στο *Πρακτικά Α΄ Συνέδριο «Ιστοριογραφία και Πηγές για την ερμηνεία του 1821»*, Αθήνα: 2013.
- Μίλλερ Γουίλλιαμ, «Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι», *ΔΙΕΕ*, τχ. 1, 1928, σ. 33-40.
- Miller Stuart, *Νεότερη και σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία*, Σ. Παπαδάκη (μετάφρ.), Γ. Κόκκινος (επιμ.), Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 2018.

- Μιχαηλάρης Παναγιώτης, «Εισαγωγή» στο *Επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά για τη Γαλλική Επανάσταση*, Αθήνα: Ιδεόγραμμα, 2002.
- , *Οι Φιλικοί, Εμμανουήλ Ξάνθος, Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, Γρηγόριος Δικαίος, Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ*, Αθήνα: «Τα Νέα», 2009.
- Μοίρας Λεωνίδας, *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2020.
- Μοσχόπουλος Νικηφόρος, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους*, Αθήνα, χ.χ.
- Μπέλης Κωνσταντίνος, «Από την οθωμανική νομιμότητα στο ελληνικό κράτος. Το «άτομο» στο επίκεντρο της Ιστορίας. Λυκούργος Λογοθέτης (1772-1850)», *Διδακτορική Διατριβή*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2013.
- Μπήτον Ρόντρικ, *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον Άγγελο, Βιογραφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανίδα, 2003.
- Μπίρης Κώστας, *Αι Αθήναι, Από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα, 1996.
- Μπλανκάρ Θεόδωρος, *Ο Οίκος των Μαυρογένη, Συμπληρωματικό Δοκίμιο στη Σύγχρονη Ιστορία της Ελλάδος, της Τουρκίας και της Ρουμανίας. Συνοδευόμενο από Πορτρέτα, Πανομοιότυπα, Χάρτες κ.λπ, μεταφρ. Αδαμοπούλου, Δ., Cholou, Α., Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «ΕΣΤΙΑΣ», 2006.*
- Μπολσακώφ Λεωνίδας, *Νέα στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία, Από το Δεκεμβριστή Πάβελ Ιβάνοβιτς Πέστελ*, Αθήνα: Εκδόσεις Ορίζοντες, 1972.
- Μπούσε Βάνα-Μπούσε Μίχαελ, *Ανέκδοτες Επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στο Πατέρα της, 1836-1853, τ.Α'-Β'*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2020.
- Μπουτζουβή-Μπανιά Αλέκα, «Το καποδιστριακό κόμμα 1832-1833, από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίωξη», *Μνήμων*, τ. 8., Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1982.
- Naff Thomas, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 83, n. 3, 1963, σ. 295-315.
- Negresco-Soutzo Alexandre, *Livre d'or de la famille Soutzo*, Boulogne, 2005.
- Νιχωρίτης Κωνσταντίνος, *Ρωσία & Βαλκανικοί λαοί 18^ο-19^ο αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μπαρμπουνάκη, 2019.
- Noradounghian, Gabriel Efendi, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, τ.2 (1789-1856), Paris, 1900.
- Nordenflycht Julia von, *Briefe einer Hofdame in Athen an eine Freundin in Deutschland 1837-42*, Leipzig, 1845.
- Ντε Μονταίν Μισέλ, *Δοκίμια*, τ. Γ', μεταφρ. Δρακονταειδή Φ., Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1985.

- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία -Mircea Ion Radu, «Τα Ρουμανικά έγγραφα του Αρχείου της εν Πάτμω Μονής», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 2, 1970, σ. 255-327.
- Ξάνθος Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα, 1845.
- Ξόδιλος Αθανάσιος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα πρώτα συμβάντα του 1821, Ανέκδοτα απομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα κ.ά κείμενα*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1964.
- Οțetea Andrei, “Un cartel Fanariot pentru exploatarea, Țărilor române”, *Studii*, 3, 1959, σ. 111-120.
- , *Documente privind istoria României, Răscoala din 1821*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, vol. 1, 1959, vol. 2, 1959.
- , “La déségrégation du régime phanariote”, στο *Symposium: L’Epoque Phanariote, 21-25 octobre 1970*, Θεσσαλονίκη, 1974.
- Özcan Abdülkadir, “Halet Efendi, İslâm Ansiklopedici, c. 15, TDV, Istanbul, 1997, σ. 249-251.
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Κάτι έγινε στην Πίζα το 1821», *Τα Ιστορικά*, 5, Ιούνιος 1986, σ. 177-182.
- , «Η Φιλική Εταιρεία, Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής Επανάστασης» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832, Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, τ. 3, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-32.
- , *Δύο Πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του Πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού για την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2015.
- Πανσέληνος Ασημάκης, *Σημειωματάριο*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1984.
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος, Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1862*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης, 2005.
- Παπαδόπουλος Γρηγόριος, *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του Ιερού των Ελλήνων αγώνος, τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄ καταταχθέντα μεν, διορθωθέντα και υπομνηματισθέντα υπό του καθηγητού Γ. Γ. Παπαδόπουλου*, τ. Α΄, Αθήνα, 1865.
- Παπαδόπουλος Στέλιος, *Επιγραφές Ιεράς Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα, 1966.
- Παπαθωμάς Γρηγόριος Αρχιμ. *L’Église de Grèce dans l’Europe Unie (approche notocanonique)*, Κατερίνη: Εκδόσεις Επέκτασις, 1998.
- Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε΄ (β΄ έκδοση), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1886.
- Παπουλίδης Κωνσταντίνος, «Ρωσικό Ενδιαφέρον για την Εκκλησία της Ελλάδος την εποχή του Όθωνα με βάση τα έγγραφα του Αρχείου Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας», *Θεολογία* 57, 1986, σ. 765-776.

- , *Ελληνορωσικά*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988.
- Πάπυρος-Λαρούς, *Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια, Μετά πλήρους λεξικού της ελληνικής γλώσσας*, τ. 11, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων Πάπυρος, 1963-1964.
- Πασσάς Ιωάννης, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, τ. ΙΖ', Αθήνα: Έκδοσις της Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ήλιος» & τ. Κ', Αθήνα: Έκδοσις της Εγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως «Ήλιος».
- Passeron Jean-Claude, "Biographies, flux, itinéraires, trajectories" *Revue française de sociologie*, 31-1, 1990, σ. 3-22
- Πατρινέλης Χρήστος, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», στο *Ρωμιοί στην Υψηλάντη της Υψηλής Πύλης, Τρίτη Επιστημονική Ημερίδα, Πρακτικά*, Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2001, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, 2002, σ. 15-51.
- Pendaries Jean-René, "Approche biographique et approche structurelle : quelques remarques sur le « retour du biographique » en sociologie", *L'Homme et la société*, N. 102, 1991, σ. 51-63.
- Πετρακάκος Δημήτριος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος, Οθώνειος Περίοδος (1833-1862), επί τη βάσει αποκλειστικώς των αρχείων Μονάχου, Βιέννης, Λονδίνου, Το απόρρητον αρχείον των πρώτων βασιλέων*, τ. Β', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1946.
- Πετρόπουλος Ιωάννης-Κουμαριανού Αικατερίνη, *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1982.
- Petrooulos John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997.
- Philliou Christine, "Communities on the verge", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 51, No. 1 (Jan., 2009), σ. 151-181.
- , *Biography of an Empire*, University of California Press, 2010.
- Πιζάνιας Πέτρος, «Επανάσταση και Έθνος, Μια ιστορική - κοινωνιολογική προσέγγιση του '21» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832, Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, τ. 3, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33- 52.
- Πικραμένου-Βάρφη Δήμητρα, «Πρόλογος» στο *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. Γ', Κέρκυρα: 1983, σ. θ'-λ'.
- Rippidi Andrei, "Jean Caradja et ses amis de Genève", στο *Symposium L' Epoque Phanariote, 21-25 Octobre 1970*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 187-208.
- Πλούσος Μανόλης, «Οι «φιλορθόδοξοι» Ναπαίοι», *Ερανοστής*, 1 Ιουνίου 2017, σ. 1-7.

- Πολέμης Δημήτριος, *Αλληλογραφίας Θεόφιλου Καΐρη, Μέρος Έκτον Πρωσοπογραφικά*, Άνδρος: Καΐρειος Βιβλιοθήκη, 2003.
- Πολέμη Πόπη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Βιβλία ~ Φυλλάδια, τ. Β', 1819-1832, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 2011.
- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια: ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1998.
- , «Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου, Φαναριώτη (1796; - 1829)», *Ερανοστής*, τ. 30, Αθήνα, 2021.
- Πούλος Ιωάννης, «Η Επανάσταση της τρίτης Σεπτεμβρίου 1834» στο *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. ΙΑ', 1956.
- Πουλουδής Αλέξης, «Οδοί Φαβιέρου, Ακομινάτου και Μαιζώνος» στο *Δρόμοι της Αθήνας*, Μεταπτυχιακή Σπουδαστική Εργασία, Ε.Μ.Π.: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2002-2003, σ. 63-70.
- Πρακτικά της εν Αθήναις της Τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Αθήνα, 1844.
- Πρακτικά των Συνεδριάσεων της εν Αθήναις Β.' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, τ. 5', Αθήνα, 1864.
- Πρόκες-Όστεν Άντον, *Ιστορία της Επανάστασεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού Κράτος εν έτει 1821 και της Ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου, Διπλωματικώς Εξεταζομένη*, τ. Α' & Β', Αθήνα, 1869.
- Prokesch - Osten (fils,) *Dépêches inedites du chevalier de Gentz*, t. 1, Paris, 1876.
- Prokesch-Osten Anton, *Geschichte des Abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche*, τ. 3, Graz, Austria, 1970.
- Proussis Theofilus, "British Embassy Reports on the Greek Uprising in 1821-1822: War of Independence or War of Religion?", *History Faculty Publications*, 21, 2011, σ. 171-222.
- Πρωτοφάλης Εμμανουήλ, *Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1961.
- (επιμ). *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Δ', τ. ΙΙ', Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1961.
- , *Η Φιλική Εταιρεία. Αναμνηστικόν τεύχος επί τη 150ετηρίδι*, Αθήνα, 1964.
- , «Η Φιλική Εταιρεία και το έργον της», *Νέα Εστία*, τ. 76, τευχ. 898, 1964.
- Pushkin Aleksandr, *Polnoe Sobranie Sochinenii*, t.12, Moscow: Akademii Nauk, 1937-1959.
- Пушкин Александр Сергеевич, *Полное Собрание Сочинений, Пушкин, Критика Автобиография*, т.12, Издательство Академия Наук Сср, 1949.
- , *Переписка 1815-1827*, т. 13, Москва: Воскресенье, 1996.

- Quataert Donald, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, μετάφρ. Σαρηγιάννης, Μ., Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.
- Ραγκαβής-Ρίζος, Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, τ.Α', Αθήνα, 1894, τ. Β', Αθήνα, 1895, τ. Γ', Αθήνα: Τύποις «Πυρσού», 1930, τ. Δ', Αθήνα: Τύποις «Πυρσού», 1930.
- Ridley Jasper, *Lord Palmerston*, London: Constable, 1970.
- Rizo-Néroulos Jacovaky, *Histoire modern de la Grèce depuis la chute de l' Empire d' Orient*, Genève, 1828.
- , *Histoire de l' Insurrection Grecque, Précédée d'un Précis d' Histoire Moderne de la Grèce*, Paris, Genève, 1834.
- Rizo-Rangabé Eugene, *Livre d'or de la noblesse phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, Αθήνα, 1892.
- Ροτζώκος Νίκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιόραμα, 2007.
- , «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο. Σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα» στο Π. Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο: Εκδόσεις Κέδρος, 2009.
- , *Οργανώνοντας την Επανάσταση του 1821, Η Φιλική Εταιρεία, ο Χριστόφορος Περραιβός & τα αυτοκρατορικά συνωμοτικά δίκτυα στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021.
- Rothman Natalie, “Interpreting Dragomans: Boundaries and Crossings in the Early Modern Mediterranean”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51, No. 4, Oct. 2009, σ. 771-800.
- Ρούκουνας Εμμανουήλ, *Διπλωματική Ιστορία, 19^{ος} αιώνας*, Αθήνα, 1975.
- Σακελλαρίου Σακελλάριος, *Η Φιλική Εταιρεία*, Οδησσό, 1909.
- Σαλβάνου Αιμιλία, *Πώς μαθαίνουμε ιστορία χωρίς να τη διδαχθούμε;*, Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2021.
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική Πραγματικότητα: συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, τ. Β', Αθήνα: Αρσενίδης, 1992.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Υστερα από έναν αιώνα» στο Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. 1, μετάφρ. Α. Παπαδιαμάντη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008.
- Σεφέρης Γιώργος, *Δοκιμές Α'*, Αθήνα: Ίκαρος, 1984.
- , *Μέρες, Α', 16 Φεβρουαρίου 1925–17 Αυγούστου 1931*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2003, *Μέρες Γ', 16 Απρίλη 1934–14 Δεκέμβρη 1940*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 1975-1977, *Μέρες Ε', 1 Γενάρη–19 Απρίλη 1951*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2020, *Μέρες Στ', 20 Απρίλη 1951–4 Αυγούστου 1956*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος, 2008.

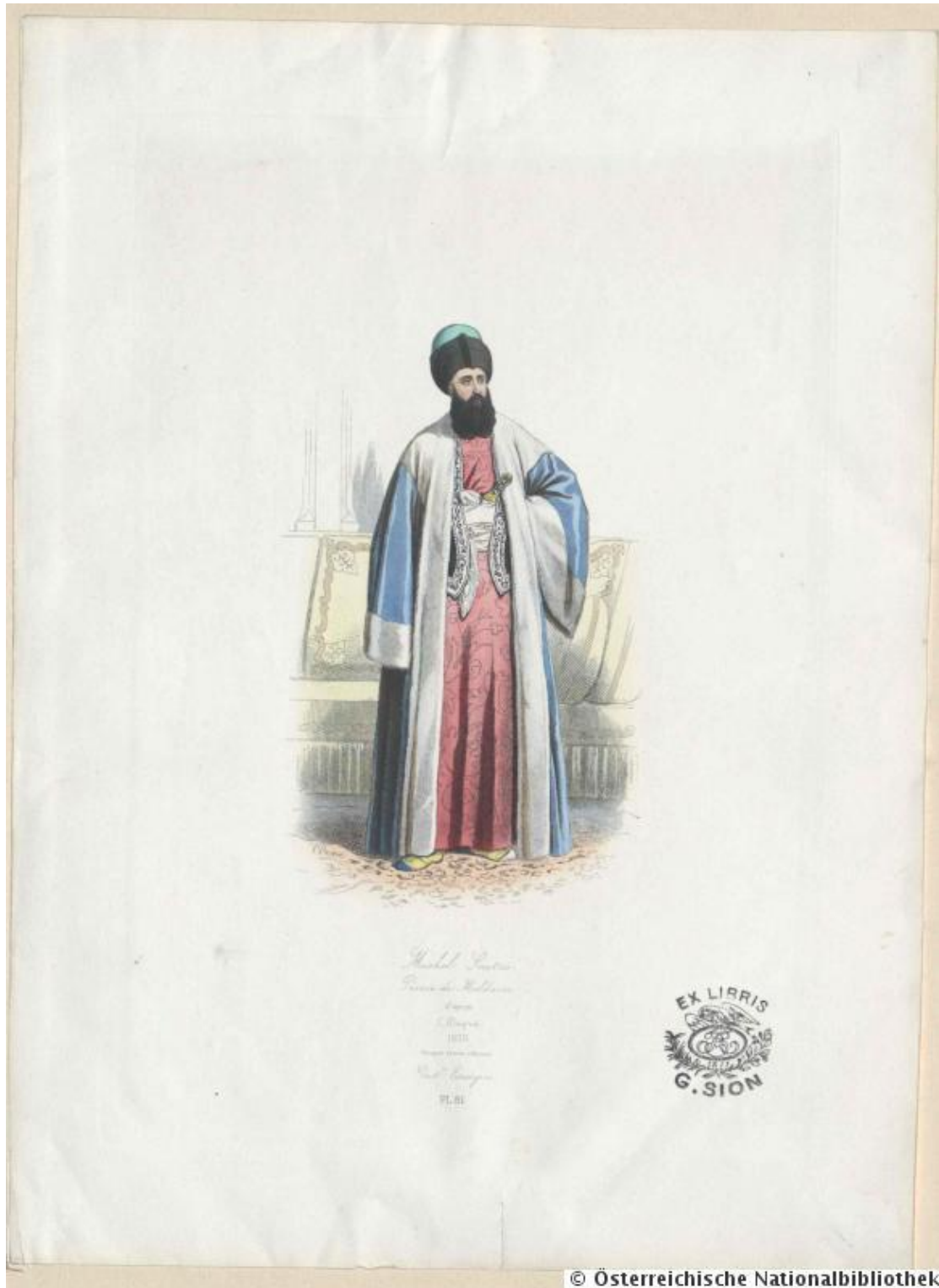
- Shaw Stanford, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971.
- Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Γ2, Αθήνα: 1985.
- Σιροέτοκοφοσκι Μπόρις, *Το βαλκανικό πρόβλημα στα πολιτικά σχέδια των Δεκεμβριστών*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1956.
- Sifneos Evrydiki "Preparing the Greek Revolution in Odessa in the 1820s: Tastes, markets and political liberalism", *The Historical Review/La Revue Historique*, 11, 2014, σ. 139-170.
- Skene James Henry, *The Danubian Principalities and the Frontier Lands of the Christian and the Turk by a British Resident of Twenty Years in the East*, vol. I, London, 1854.
- Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της πολιτικής οικονομίας του J. B. Say» στο *Η Επανάσταση του 1821, Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, ανάτυπο, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων» αρ. 9, 1994, σ. 107-156.
- , «Σημειώσεις για το Διαφωτισμό στην Κωνσταντινούπολη του 1821» (ανάτυπο), *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 1995, σ. 257-263.
- , «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)» στο Π. Κιτρομηλίδης -Γρ. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο*, Πρακτικά, τ. Α', Αθήνα: 2004, σ. 171-193.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο, 1988.
- Σ[κούφος] Σ[πυρίδων], *Αποσπάσματα εκ των κριίου Βαττέλου περί Δικαίου των Εθνών*, Ναύπλιο, 1825.
- Σουρμελής Διονύσιος, *Ιστορία των Αθηνών κατά των υπέρ ελευθερίας αγώνα, αρχόμενη από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, β' έκδοση, Αθήνα, 1853.
- Σούτσος Αλέξανδρος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Αθήνα, 1844.
- Σούτζος Δημήτριος, *Οι Έλληνες ηγεμόνες στις Μολδοβλαχίας*, Αθήνα, 1972.
- Soutzo Démètre, "Les familles princières grecques de Valachie et de Moldavie" στο *Συμπόσιον, Η εποχή των Φαναριωτών, 21-25 Οκτωβρίου 1970, Μνήμη Κλεόβουλου Τσούρκα*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1974.
- Σούτσος Ιωάννης, *Σχέδιον Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδας εν ονόματι της Αγίας και Αδιαίρετου Τριάδος*, Αθήνα, 1843.

- Soutzo Nicolas, *Mémoires du prince Nicolas Soutzo, Grand Logothète de Moldavie, 1798-1871*, P. Rizos (επιμ.), Vienne, 1899.
- Σούτσος Παναγιώτης, «Ο Άγνωστος» στο εκδ. Αγγελίδου, Α., Παναγιώτου Σούτσου *Τρία Λυρικά Δράματα εις 'Α προστίθεται και ωδή τις εις τον Ναπολέοντα ποιηθείσα υπό του αυτού*, Αθήνα, 1842.
- , «Λόγος Επιτάφιος επί του Ηγεμόνος Μιχαήλ Σούτσου», στο *Οι κατά κηδείαν και το μνημόσυνον του αοιδίμου Μιχαήλ Σούτσου, πρώην ηγεμόνος της Μολδαβίας εκφωνηθέντες επιτάφιοι λόγοι*, Αθήνα, 1864.
- Σοφού Άλκηστη, «Ο Θεατής της Ανατολής (*Le Spectateur de l'Orient*) διαλέγεται με την Ευρώπη. Οιδιακουμάνσεις μιας «εθνικής αφήγησης», σ. 1-5.
- Σπάθης Δημήτριος, *Αλεξανδροβόδας ο ασυνείδητος, Φαναριώτικη κοινωνία και σάτιρα - κωμωδία συντεθείσα εν έτει, απηε: 1785*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1995.
- , *Ο Διαφωτισμός και το Νεοελληνικό Θέατρο, Επτά μελέτες*, Αθήνα: University Studio Press, 2008.
- Σπάρο Όλγα, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος και η Ρωσία, 1821-1829*, 1971.
- Στάθης Παναγιώτης, «Ανανεώνοντας τη ματιά μας για το Εικοσιένα. Με αφορμή τον Μακρυγιάννη του Νίκου Θεοτοκά», *Μνήμων*, 33, 2014, σ. 233-256.
- Σταματιάδης Επαμεινώνδας, *Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερχομένων του Οθωμανικού Κράτους*, Αθήνα, 1865.
- Στασινόπουλος Χρήστος, *Λεξικό της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, τ. 1-3, Αθήνα: Εκδόσεις Λεβεντιά, 1970.
- Sternhell Zeev, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, Αν. Καρακατσούλη (μετάφρ), Α. Κιούπκιολης (επιμ.), εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2009.
- Στέση Αθήνη, «Τα προεπαναστατικά περιοδικά: εκδοχές διαλόγου με τις ξένες γραμματείες», *Σύγκριση/Comparaison*, 13, 2002.
- Sturtza D.A -Sturtza D. C. -Lugoșianu O., *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Suplement I, v. IV (1802-1849), Bucuresci, 1891.
- Sturdza Mihail-Dimitri, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Paris, 1999.
- Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα*, τ. Α' & Β', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1908.
- Συλλογικό, *Η Ιστορία έχει πρόσωπο Μορφές του 1821 στην Ελλάδα του Όθωνα από τον Βέλγο Διπλωμάτη Benjamin Mary*, Ίδρυμα Σύλβια Ιωάννου, 2020.
- Σφυρόερας Βασίλειος, *Οι Δραγομάνοι του Στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα, 1965.
- , «Η «Αδελφότης των Ευαγγελιζομένων», Μυστική Επαναστατική Οργάνωση του 1849», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1972-1973, σ. 204-236.

- , «Ο Κανονισμός του 1819 για την εκλογή Φαναριωτών στις Ηγεμονίες και στην Δραγομανία», *Ο Εραμιστής*, τ. 11, 1974, σ. 568-579.
- , «Οι Φαναριώτες, Θεσμικοί ρόλοι μιας χριστιανικής ηγετικής ομάδας» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, Διαφωτισμός – Ιστορία της παιδείας – Θεσμοί και Δίκαιο*, τ. 2, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Ταμπάκη Άννα, «Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού. Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών», *Σύγκριση*, 12, 2001.
- Τοπάλλης Ιωάννης-Σούτζος Ιωάννης Α., *Παρατηρήσεις εις το Φυλλάδιον το Επογραφόμενον Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από τους Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις δια να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας. Παρά των Κυρίων Ιωάν. Τοπάλλη και Ιωάν. Α. Σούτζου*, Γενεύη: Τυπογραφία Π.Α. Βοννάντου, 1831.
- Törrpfer Rodolphe, *Correspondance Complète*, Droin J. (ed.), v. iv, 17 septembre 1838 – 11 août 1840, Genève: Librairie Droz S.A., 2009.
- Τρικούπης Σπυρίδων, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ.Α', Έκδοσις Δευτέρα, Λονδίνο, 1860.
- Τρίχα Λόντια, *Σπυρίδων, ο άλλος Τρικούπης, 1788-1873*, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2019.
- Τσακανίκα Ελισσάβετ-Ευαγγελία, «'Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη στον ελληνικό τύπο της οθωνικής περιόδου», *Μεταπτυχιακή Διατριβή*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2009.
- Τσιοράν Γεώργιος, *Σχέσεις των Ρουμανικών Χωρών μετά του Άθω και δη των Μονών Κουτλουμουσίου, Λαύρας, Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονος ή των Ρώσων*, Αθήνα, 1938.
- Υδρία, *Ελληνική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 48, Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, 1978.
- Φαρμακίδης Θεόκλητος, *Απολογία*, Έκδοσις Δευτέρα, Αθήνα, 1840.
- Φαρσόλας Δημήτριος, *Ο Αλέξανδρος Πούσκιν και η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1829*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2001.
- Φασουλάκης Στέργιος, «Ο Καλλίνικος Κρεατσούλης στην Ιταλία» στο *Ο Εραμιστής*, 17, 1981, σ. 287-272.
- Фикельмон Долли, *Дневник 1829 – 1837 : Весь пушкинскии Петербург*, Минувшее, 2009 г.
- Φιλήμων Ιωάννης, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο, 1834.
- , *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α' & Β', Αθήνα, 1859, τ. Δ', Αθήνα, 1861.
- Φίλιου Χριστίνα, *Βιογραφία μιας αυτοκρατορίας, Κοβερνώντας Οθωμανούς σε μια εποχή επαναστάσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2021.
- Φίνλεϋ Γεώργιος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 1, μετάφρ. Α. Παπαδιαμάντη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008.

- Φραντζής Αμβρόσιος, *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837. Δηρημένη εις τόμους τρεις*, τ. Α', Αθήνα, 1839.
- Φωτάκος (Φ. Χρυσανθόπουλος), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β', 1995.
- Φωτεινός Διονύσιος, *Ιστορία της πάλαι Δακίας, τα νυν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Έκ διαφόρων παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων συνερανοσθεῖσα*, τ. Β', Βιέννη, 1818, τ. Γ', Βιέννη, 1819.
- Φωτεινός Ηλίας, *Οι Άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επαναστάσεως το 1821 έτος*, 1846.
- Φωτιάδης Δημήτριος, *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, τ.Α', Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 1971.
- Walsh Robert, *Voyage en Turquie et à Constantinople par R. Walsh, Attaché à l'ambassade de Lord Strangford, traduit de l'anglais par Vilmain, H., et Rives, E.*, Paris: Moutardier, 1828.
- Цявловские, М. А. & Т. Г., *Дневник Долгорукова, «35-й год моей жизни, или два ведра на 362 ненастья»*, т. ix, Москва: Звенья, 1951.
- Yalçınkaya Mehmet Aladdin, *The first permanent ottoman embassy in Europe, The embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, Istanbul: The Isis Press, 2010.
- Yenidünya Süheyla, *Mehmet Sait Hâlet Efendi Hayatı İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009.
- , "Halet Efendi'ye dair bir risale" *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 11 Sayı 2, Aralık 2009, σ. 17-39.
- , *Kaos ve Kriz Ortamında (1807-1808) Fransa'nın Babiâli Üzerindeki Etkisi"*, *History Studies*, Vol. 5, Is. 1, Ocak 2013, σ. 405-424.

Παράρτημα

Μιχαήλ Σούτσος, (Michael Soutzo), ÖNB, oai:baa.onb.at:5246462.

L. Dupré, "Le Prince de Moldavie, Michel Sutoz", 1819, Daco-roman./GF19I/1058, B.A.R.

177
CII

Handwritten header in Greek script, likely containing the name of the sender or recipient.

Main body of handwritten text in Greek script, containing the administrative content of the letter.

1820. 27. 27
Handwritten date and possibly a signature or initials.

Διοικητικό έγγραφο του Μιχαήλ Σούτσου. 1820, Doc. Ist. CII/177, Β.Α.Ρ.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΗΣ

Σ

Ἐφείπε ἡμετέριον ἄριστον ἑὸν ἀγαθὸν πατέρα Διονύσιον ἐπίσκοπον τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας... ἡμετέριον πατέρα Διονύσιον ἐπίσκοπον τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας... ἡμετέριον πατέρα Διονύσιον ἐπίσκοπον τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας...

[Handwritten signature]

Ἐτάπη 1820. ἀπριλίου 18.

[Handwritten notes]

[Handwritten notes]

Ηγεμονικό Χρυσόβουλλο, 1820, Ιερά Μονή Ιωάννου Θεολόγου, Πάτμος

Χρυσόβουλλο

Επειδή ημετέριον Αρχιεπίσκοπον Πάτριον Μολδαβίας... (The main body of the handwritten text in Greek script, detailing the appointment of a canon.)

Handwritten signature in black ink, likely of the issuer, Michael Soutsos.

1820. April 18.

Handwritten signature and date in the bottom right corner.

Small handwritten text at the bottom right, possibly a reference or archival note.

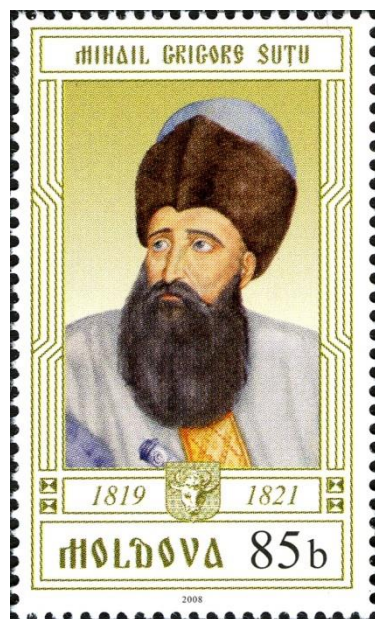
Χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Σούτσου, ηγεμόνα της Μολδαβίας, 18 Απριλίου 1820, αφορά ανανέωση κανονικής ετήσια δωρεάς προς το σχολειόν Πάτμου, Από το Αρχείο της Ιεράς Μονής Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου Ρουμανικών Εγγράφων.

Μιχαήλ Σούτσος, λιθογραφία, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθεροδάκη* (τομ. 11, . σ. 659) - *Ελευθεροδάκης Παύλος* - 1927-1966, ΙΝΕ/ΕΙΕ.

Ο Γρηγόριος Σούτσος με τον Εϋνάρδο, Beaulieu 1851, Bibliothèque de Genève, 2013 001 dag 113.

Γραμματόσημο του Ταχυδρομείου της Μολδαβίας που κυκλοφόρησε το 2008 και στο οποίο απεικονίζεται ο Μιχάλβοντας. By Post of Moldova - Πηγή: <http://home.nestor.minsk.by/fsunews/moldova/ps2008/index.html>, <http://home.nestor.minsk.by/fsunews/moldova/2008/>, Public Domain <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5594389>

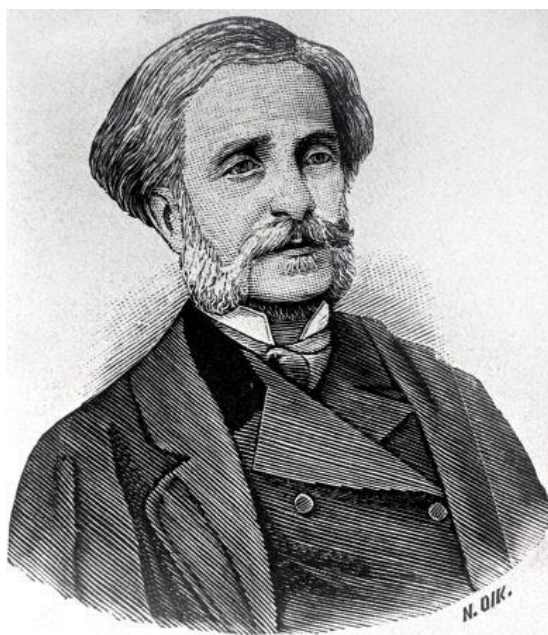
Οικόσημο της οικογένειας Σούτσου ,
 M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce,
 d' Albanie et de Constantinople.*

Σφραγίδα Μιχαήλ Σούτσου
 Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Μουσείο της
 Φιλικής Εταιρείας.

Η Ραλλού Σούτσου, σύζυγος Πετράκη Παπαρρηγόπουλου (τρίτη από αριστερά), M. D. Sturdza,
Grandes Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople.

Ιωάννης Σούτσος, Ευλογραφία, ΙΝΕ/ΕΙΕ,
Βιβλιοθήκη Σγουρδαίου - Βλάχου, Ποικίλη
Στοά, 1894, σ. 160.

Handwritten title in red ink at the top of the document, likely indicating the subject or recipient of the letter.

1012

Main body of handwritten text in Greek, written in a cursive hand. It begins with a large red initial 'Σ'.

Handwritten signature or name in black ink at the bottom left of the text block.

Μαΐου 31 1820. No. 91.

Handwritten signature or name in black ink at the bottom right of the document.

Small handwritten text at the bottom right, possibly a reference or archival note.

Ηγεμονικό Χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Σούτσου, 31 Μαΐου 1820, υπ. αρ. 905/1012, εκ του Ρουμανικού Αρχείου του Πρωτάτου.

Η πριγκίπισσα Ελένη Σούτσου. Στο Μ. Βλάχος, *Louis Dupré, Ταξίδι στην Αθήνα και στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ολκός, 1994. <https://el.travelogues.gr/item.php?view=40744>

Monsieur le Président.

Par mes deux dernières dépêches sous Nos 8 et 9 j'ai eu l'honneur de mettre sous vos yeux de Votre Excellence la situation des affaires en France, ainsi que les dispositions des différentes Cours sur la reconnaissance par elles du nouveau gouvernement.

Depuis la Prusse, la Suède, la Bavière, le Westphalie, le Pape, Naples ont successivement reconnu. Les lettres de créances du Comte Pozzo, ainsi que celles de l'Ambassadeur d'Autriche ne sont pas encore arrivées; mais le Baron d'Attala est de retour depuis deux jours, il est porteur de la reconnaissance formelle de la Russie. Il a reçu d'accueil le plus gracieux de S. M. Imp. et le Comte Pozzo, que j'ai vu hier m'a dit de vous annoncer de sa part la reconnaissance formelle de la Russie.

Je ne vous parlerai pas, Monsieur le Président, cette fois-ci des affaires de notre Patrie. Votre Excellence connaît le point où nous en sommes. Mes précédents rapports, ainsi que les derniers détails donnés à Votre Excellence par notre Excellent Ami, qui vient de quitter Paris pour se rendre en Italie, doivent vous avoir mis au fait de toutes nos opérations collectives, et de la situation où se trouve présentement la question Grecque.

Nous pourrions donc avoir rien de positif ni de précis à y ajouter, je me bornerai dans cette dépêche à une narration

Ci Votre Excellence Monsieur le Comte Caspodiétris
Président de la Grèce

Η πρώτη σελίδα από επιστολή του Μιχαήλ Σούτσο προς τον Ιωάννη Καποδίστρια.
Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Κέρκυρας.

mais j'ai été ébranlé, et je commence à avoir des espérances, Hagues, il est vrai, pour le moment, mais qui pourraient se réaliser, en y relevant en temps opportun le comte Moli montra beaucoup de désir de nous être utile. il a été très flatté de tout ce que vous écrivez pour lui. il m'a dit qu'il nourrirait une grande estime et une haute considération pour votre personne, il admire votre caractère, et m'a prié de le rappeler à votre souvenir, et de vous remercier de sa part de tout ce que vous lui dites d'obligeant dans votre lettre. "je prie le Comte, m'a-t-il dit, de croire que je ferai tout ce qui dépendra de moi pour la facilité dans ses opérations."

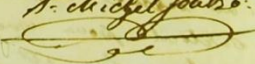
Je lui ai ensuite remis la copie de votre lettre au Roi. après l'avoir lue, il m'a dit. "vous me laissez, Mon Frère, cette copie, car elle doit rester dans les archives du Ministère, comme acte de votre créance. Vous garderez l'Original pour le remettre vous même au Roi. je parlerai aujourd'hui à S. M. et je vous écrirai, quand il Lui plaira de vous recevoir."

quelques heures après j'ai reçu du Comte Moli un billet, m'annonçant que le Roi me recevrait le lendemain dimanche à 10. et 1/2.

Je finis cette longue lettre, en me réservant tous les détails de cette audience pour la prochaine dépêche que j'aurai l'honneur d'adresser à votre Excellence.

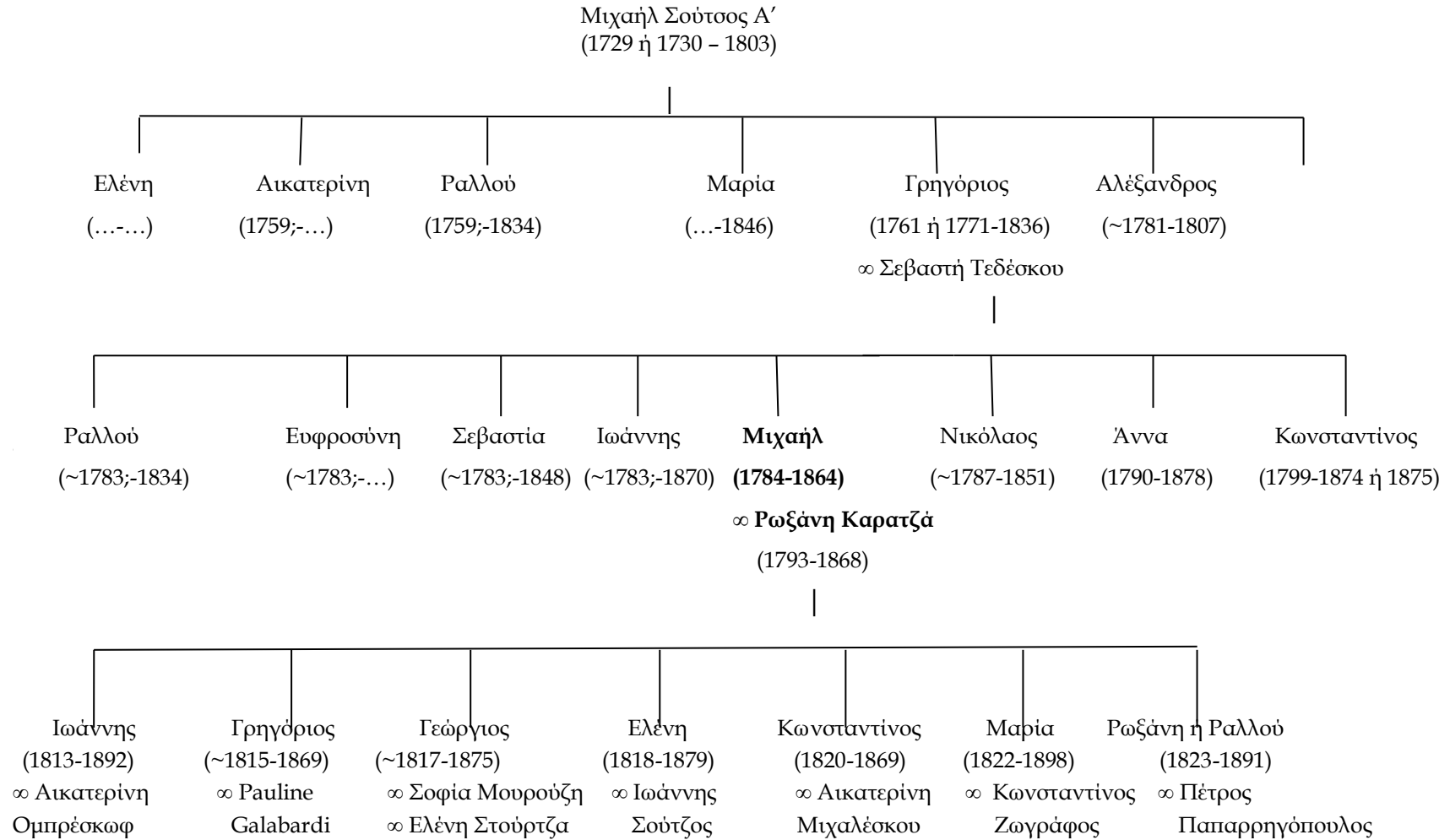
Agissez l'hommage de mon respect

Paris ce 23. 4bre
1730

J. Michel Jouto.

Η τελευταία σελίδα της επιστολής που αποτελεί υστερόγραφο, εξ ου και η διαφορετική ημερομηνία. Γενικά Αρχεία του Κράτους Νομού Κέρκυρας.

ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ ΜΙΧΑΛΒΟΔΑ

Πηγές: M.D. Sturtza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983 · A. Negresco-Soutzo, *Livre d'or de la famille Soutzo*, Boulogne, 2005 · www.ghika.net